

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ

(ગુજરાતી-હિંદી વિભાગ)

સંપાદક :

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી
ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

જેઠાલાલ ભવજીલાલ ગાંધી
આસિ. મેટેરી,
સુબરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
બદ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત : ૧૦૦૦

* *
*

વિ. સં ૨૦૦૦
ઈ. સ. ૧૯૪૪

કીમત આઠ રૂપિયા

મુદ્રક :

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પંચાદ્રશ દરવાજા બાજુ,
અમદાવાદ

પ્રાસ્તાવિક

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ ગુજરાત વર્તીકચુકર સોસાયટીના પ્રમુખપદે હતા તે દરમિયાન તેમનું અવસાન થયું. સોસાયટીની કારોબારી સમિતિએ તેમનું સ્મારક રાખવું અને એક સ્મારક-ગ્રંથ પ્રકટ કરવો એવો ઠરાવ કર્યો. 'લુહિપ્રકાશ'ના ખાસ અંક તરીકે તે બહાર પાડવા પ્રથમ વિચાર કરેલો, પરંતુ સહગતના અનેક મિત્રો સર્વધીએ અને ઓળખીતાઓનો વિચાર કરતાં આ યોજના યોગ્ય ના જણાઈ, ખાસ કરીને પર પ્રાંતના તેમના પરિચયવાળા સજ્જનો ગુજરાતીમાં ન લખતાં અંગ્રેજી લેખો મોકલશે એ શક્યતા પણ 'લુહિપ્રકાશ'ને સાનુકૂળ ન થાય. એ વિચારે જુદો જ ગ્રંથ કાઢવો અને તેને ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વિભાગમાં વહેંચી નાંખવો એવો નિર્ણય કર્યો. પ્રથમ વખતે જ નક્કી કરેલું કે આચાર્યશ્રીના લેખનના, અભ્યાસના અને જીવનને લગતા તમામ વિષયો પરના લેખો ઉપરાંત વિદ્યતાપૂર્ણ લેખો પણ કોઈ તેમના પ્રશંસકો અગર મિત્રો રેહીએ લખી મોકલે તો તેના પણ આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવો. ધ્રુવ સાહેબ પ્રખર સાચા વિદ્વાન અને આજન્મ અભ્યાસી હતા એટલે તેમના સ્મારકમાં આવો અંશ હોય તો ગ્રંથ શોભે એમ અમને સર્વેને લાગેલું. અને સાચે જ ગ્રંથની મહત્તા તેથી વધી છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તે પૈકી આ ગુજરાતી-હિંદી વિભાગના લેખો જોતાં કેટલાક મહત્વના લેખો એ યોજનાથી ઓછા પ્રકાશમાં આવે એવો ભય મને રહે છે. સમિતિએ નિર્ણય કરેલો એટલે તેને વશવર્તી રહેવાનું છતાં આમાં આપેલું 'ચંદનમલયાગિરિ ચોપાઈ' જેવું સળંગ કાવ્ય છૂટું જ છપાવી શકાયું હોત તો ઓછી કીમતમાં સામાન્ય વાંચક વર્ગ તેનો લાભ લઈ શકત એમ મારો નમ્ર મત છે.

જુદે જુદે રચયેથી લેખો આવતાં તેમ જ મુદ્રણ અને ટામગીરી મુશ્કેલીએ ગ્રંથ પ્રકટ થવામાં વધારે વિલંબ થયો. પરિણામે આજે પણ ગુજરાતી-હિંદી લેખો સમાવતો પહેલો ભાગ જ પ્રકટ કરી શકાયો છે, જે માટે લેખોના લખનાર તેમ જ જનતાની ક્ષમા માગવી ઉચિત છે. અંગ્રેજી લેખો સમાવતા બીજા ખંડનું કામ ચાલુ છે. અને બંને તેટલું જલદી પતાવવા પ્રયત્નશીલ છીએ.

પુસ્તકમાં લેખોનો ક્રમ પ્રથમ કે. વા. આચાર્યશ્રીના જીવનને લગતાં સંસ્મરણો, તે પછી તેમના સિદ્ધાંતને લગતા મતોની સમીક્ષા અને તે પછી અભ્યાસપૂર્ણ સ્વતંત્ર લેખો-આ પછી હિંદીમાં એક અભ્યાસાત્મક અને એક સંસ્મરણાત્મક લેખ અને છેવટે એક હિંદી કવિતા અને બે સં. પ્રશસ્તિ એવા પ્રકારનો રખાયો છે.

આ કાર્યનો આરંભ કર્યો પછી બે વર્ષે પણ આવેલું પહેલોગીને સહગત પ્રત્યેની ગુજરાત વર્તીકચુકર સોસાયટીની ફરજ અદા કરી એ સંતોષ થાય છે. તે સાથે એ કાર્ય સાથે મારું નામ જોડવાની આ પ્રાસ્તાવિકમાં મને તક મળી છે તેથી હું પોતાને કૃતકૃત્ય માનું છું. સોસાયટીના

મંત્રિ-પદે સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈ દત્તા. તેમની તથિયત ૧૬૨૬માં નાદુરસ્ત ચાલવા લાગી તે વર્ષની આખરમાં દો. ધ્રુવ આદેય અમદાવાદ આવ્યા દત્તા. મોસાયાટીના કાર્યકર્તાઓને રમણ-ભાઈને એમ કહેતાં સંકેત ચવા લાગ્યો કે આ પદ છોટી દો. રમણભાઈનો મનથી એવો આગ્રહ કે જીવનપર્યંત આ સેવા કરતી. શરીરસ્વાસ્થ્યને અભાવે દામ દરવાની ઘણી અમલ દત્તી, પરંતુ છોડવાની વાતથી તેમનું દિલ કૃષ્ણાનું; એટલે આનંદશંકરભાઈએ એમની રીત પ્રમાણે તોડ કાઢ્યો અને સભ્યોને સમજાવ્યા કે આ કામ મને સોંપવું. આ વાત જાણને તે વખતે રુચી દશે કે નહિ તે તો હું જાણતી નથી; પરંતુ સ્વર્ગસ્થના મનને આથી સમાધાન થયું અને ખીમ વધારે લાયક મંત્રીની શોધમાં સંસ્થાને જવું પડ્યું નહિ. સ્વ. રમણભાઈની 'જમણાનુકૂલ થવા આજે અઠાર વર્ષથી એ કાર્ય' થયાચક્રિત જાગવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે અને સમિતિના સભ્યોએ પ્રતિવર્ષ મને એ પદે નિયુક્ત કરી મારી કદર કરી છે. એ પદના અધિકારના પ્રતાપે મારી પ્રતિષ્ઠા વધી છે. સાહિત્ય પરિષદ જેવા યુગરાતી સાહિત્યના મહાન મંડળના પ્રમુખ થવાનું મોટું માન એને અંગે જ મને મળ્યું છે એમ હું ચોક્કસ માનું છું. એટલે મારું અંગત ઋણ્ય દર્શાવવાની આ તક હું લઈ સ્વર્ગસ્થને આ સમારકરૂપી અંજલિ અર્પનાં તેઓના આત્માને વંદન કરું છું.

મોસાયાટીએ આ ગ્રંથના સંપાદન માટે ખાસ સમિતિ નીમેલી તેના સભ્યો શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી અને શ્રી. ઉમાશંકર જોષીનો આ પ્રસંગે ખાસ ઉપકાર માનવો ઘટે. તેમણે એ કાર્ય થયાચોગ્ય પાર ઉતાર્યું છે. મોસાયાટીના કથુરેટર શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ અત્યંત કાળજી અને મહેનતથી એને મુદ્રિત કરાવ્યું છે તેની નોંધ લેવી આવશ્યક છે.

સત્યં વ્રુવાન્ પ્રિયં વ્રુવાન્ એવો જોમના જીવનનો મુદાલેખ હતો તે શુરુવર્ષનું સમારક તે તો તેમની લેખનકૃતિઓ વડે રહેજે જ; પરંતુ એમના જીવનની અનેક વિવિધ રસિક આકર્ષક જાણવા લાયક વીગતો જુદા જુદા લેખોમાંથી વાચક વર્ગ મેળવીને આ પ્રકાશનની સફળતા સિદ્ધ કરશે એ શુભાશાથી યુગરાતી જનના સમક્ષ ગ્રંથ રજૂ કરતાં યુગરાત વનોદ્યુલર મોસાયાટીએ સ્વર્ગસ્થની સાચી કદર કરી છે એમ જણાવવાની રત્ન લઉં છું.

અમદાવાદ, તા: ૨૦-૯-૧૯૪૪

વિદ્યાખહેન રમણભાઈ નીલકંઠ

અનુક્રમણિકા

લેખનું નામ	લેખક	પૃષ્ઠ
માન. માલવીયજી ઓર આ. આનંદશંકર ધ્રુવ	શ્રી મદનમોહન માલવીયજી	૨
આનંદશંકર અને રવીન્દ્રનાથ	આચાર્ય ક્ષિતમોહન સેન	૩
દા. આનંદશંકરના જીવનનું ધ્યેય ✓	✓દો. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૫
આનંદશંકરભાઈ ✓	✓શ્રી. કેનૈયાલાલ મા. મુનશી	૬
આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈનાં જીવનનાં થોડાં રમરણો	શ્રી. મૂળચંદ આચારામ શાહ	૭
સ્વ. ગુરુ ડો. આનંદશંકર ધ્રુવ	માન. શ્રી. ગણેશ વા. માવલંકર	૧૮
આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ	લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ	૨૫
આચાર્ય ડો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના જીવનનો પરિચય	રા. સા. જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ	૩૦
આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	૩૭
આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનાં રમરણો	શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ	૪૧
✓સદ્ગત આનંદશંકરભાઈ	✓અધ્યા. રામનારાયણુ વિ. પાઠક	૪૩
આનંદશંકરભાઈ	શ્રી. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ	૫૧
કારીમાં આનંદશંકરભાઈ	ડો. કાન્તિલાલ છ. પંડયા	૫૬
ધ્રુ' સાહેબનાં રમરણો	પ્રો. અતિસુખરા'કર ક. ત્રિવેદી	૬૨
ખાદિયુ-બ્રમણુ ધ્રુવજી	✓મંડિત સુખલાલજી સંઘવી	૭૪
✓શ્રી આનંદશંકર માહાત્મ્ય ધ્રુવ સાહેબનાં રમરણો	શ્રી. હિંમતલાલ ગ. અંગરિયા	૭૬
✓આચાર્યશ્રી આનંદશંકરનું ખાદિયુ જીવન	શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી	૮૧
✓ગુલ્શી મુલ: (ગુજરાતી લેખ)	પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ	૧૦૮ ✓
આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ	પ્રો. ચતુરભાઈ શં. પટેલ	૧૧૬
સદ્ગત આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બા. ધ્રુવનાં રમરણો	શ્રી રામમોહનરાય જ. દેસાઈ	૧૧૬
આચાર્ય ડો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનાં રમરણો	રા. બ. ડાહ્યાભાઈ આ. પટેલ	૧૩૦
સંરમરણો અને વિચારો	ડો. જોસેફ બેન્ઝમિન	૧૩૩
	શ્રી. રામચંદ્ર નારાયણુ પંડયા	૧૩૫

ગુર્જરી આનંદ-વસંત

૨૫. આનંદશંકરભાઈ સાયેના પુણ્ય-પ્રસંગો

૨૬. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવઃ એક નમ્ર અંગલિ

✓ કલારસિક ૨૬. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ ✓ શ્રી. રવિશંકર મદાશંકર રાવળ

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ડો. આનંદશંકર

બાપુભાઈ ધ્રુવ

શ્રી ધ્રુવશ્રી પવિત્ર રમરણ

બાવાંગલિ

પૂ. ધ્રુવ સાહેબના જીવનમાંથી કેટલાક

વિનોદપ્રસંગો

ગુરુવર્ધ આચાર્યશ્રીને રમરણાંગલિ

૨૬. આચાર્ય ધ્રુવને નિવાપાંગલિ

એક પ્રેરક પ્રસંગ

✓ મહાઆચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

સૌજન્યશીલ આદર્શ મૂર્તિ

૨૬. આનંદશંકરભાઈના સમકક્ષીનો ✓

✓ આચાર્યશ્રીનું કલાદર્શન

✓ " મહાકુનિનાં મૌનમાધુર્ય "

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ :

સાહિત્યશૈલી અને આદર્શ -

નિરુક્ત અ. ૨. ખંડ ૧-૪ (અનુવાદ)

હેમચન્દ્રનાં આદર્શવિધાનો

મદનપુદ્ (કાવ્ય) સંપાદન

અંદનમલયાગિરિ ચોપદ (કાવ્ય) સંપાદન

✓ વેદનું અર્થઘટન

ધર્મરાવતારના પ્રકાર

શિદ્ધ અને ચિત્રકળામાં ચક્રનું સ્વરૂપ

અને તેના બેઠો

✓ રસના સિદ્ધાન્તના વિવરણમાં સાપેક્ષતા

કુશાનવંશી કનિષ્ક રાજ એક કે બે ?

✓ ' ધલસૂતકાર'ના મતે જગત્પ્રતીતિ

દવિથી લલિનજી

ડો. દરિપ્રસાદ ત્રગરાય દેસાઈ

શ્રી. સાકરલાલ અ. દવે

શ્રી. પ્રાણુલાલ દિ. દેસાઈ

✓ શ્રી. રવિશંકર મદાશંકર રાવળ

શ્રી. વિનાયકરાય શિ. ત્રિવેદી

પંડિત બેચરદાસ જી. દોશી

શ્રી. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલ

શ્રી. દેવદત્ત ધ. ત્રિપાઠી

શ્રી. અવિનાશ મ. મુનશી

- શ્રી. લીનકરરાય અ. સેયદ

શ્રી. મોહિનીચંદ્ર

✓ શ્રી. ગોરીશંકર ગો. જોષી, 'ધૂમકેતુ'

શ્રી. મોહનલાલ ઢ. પંચોળી

ડો. દરિપ્રસાદ ત્ર. દેસાઈ

✓ શ્રી. મનસુખલાલ મ. જવેરી

✓ શ્રી. કમુમાર

✓ શ્રી. પ્રસન્ન ન. વઘીલ

ગ્રો. ડોલરરાય રં. મોંકડ

પં. બેચરદાસ જી. દોશી

પં. અંબાલાલ ગ્રે સાહ

શ્રી. સારાભાઈ મ. નવાજ

✓ શ્રી. ત્રિભુવનદાસ, પુ. લુહાર, "મુંદરમ"

અધ્યા. નાગરદાસ કા. બાંભણિયા

શ્રી. કનૈયાલાલ બા. દવે

✓ ગ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ડો. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

ગ્રો. જ્ઞેલાલ ગો. શાહ

ગ્રો. કનૈયાલાલ બા. દવે

ગ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ડો. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

ગ્રો. જ્ઞેલાલ ગો. શાહ

૧૩૮

૧૪૧

૧૫૦

૧૫૨

૧૫૫

૧૫૬

૧૬૦

૧૬૨

૧૬૭

૧૭૦

૧૭૨

૧૭૫

૧૭૭

૧૮૨

૧૮૫

૧૮૨

૨૦૧

૨૦૬

૨૧૪

૨૧૬

૨૩૮

૨૫૬

૨૮૩

૩૦૫

૩૧૭

૩૨૩

૩૨૬

૩૩૫

रामानुजभूतदर्शन
 स्तुतिकार मातृयेष्ट अने तेभनु अभ्यर्द्धशतक
 'वेदांतवादी' भ'उनमिश्र
 नागर सातिभूषण पंडित कवि नानक
 : आचार्यश्री आनंदशंकरभाषिनी विद्यार्थि-दशा /
 " हारे कौल भाधर त्यो "
 आर्धनरुदाधनने सापेक्षतावाद
 गुजरात से मिले हुए प्रतिहारों तथा राजपूताना से
 मिले हुए सोलंकिरोंकि दानपत्र और शिलालेख
 सम्मानित आचार्य ध्रुवकी शलक
 " आचार्य ! आपका यह प्रयाण " (काव्य)
 आचार्यसृष्टि: (काव्य)
 आचार्यस्मरणम् ,

श्री. " विमिर्ल "	३४७
पं. सुभवावध संधवी	३५५
श्री. दुर्गाशंकर के. शास्त्री	३७२
श्री. रमणुलाल यु. मोदी	३८५
श्री. वालु गेविंदु देसाय	३९०
डॉ. भंजुलाल र. भणभूदर	३९१
श्री. अ'बालाल या. भुराण्डी	३९५
म. म. डॉ. गौरीशकर हि. ओझा	४२५
द्विवेदी सांवलजी नागर	४४१
श्री. वलदेवराम दीक्षित	४४५
श्री. हरिराम म. दीक्षित	४४६
. सत्याशुमोहन मुखोपाध्याय	४४७

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પાકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૬	વર્ગમાં	વર્ગમાં
૨૨	૩	M. A. LL. B.	B. A. LL. B.
૩૨	૨૧	હિન્દ	હિન્દુ
૩૬	૧૭	પુત્રવધૂએ	પુત્રવધૂએ
૪૬	૧૦	વાઈસ-ચેન્મેલર	પ્રેા વાઈસ-ચેન્મેલર
૬૦	૨૪	મામાઓ	મામા
"	૩૨	સર્વ	સર્વ
૬૯	૮	Theirg eneral	Their General
૬૪	૧૦	Dhruwa	Dhruva
"	૧૫	Lojie	Logic
"	૨૨	-ચુજરાતીનું	સંસ્કૃતનું
૬૫	૨૬	એષાવેલી	એષાવેલી
૬૭	૨૯	નવને	અગિયારને
૬૯	૧૩	કોરો	કોચે
૯૦	૭	પાચમા	ચોથા
"	૧૪	adjective	adjective
૧૦૫	૮	પિડાતું	પીડાતું
"	૨૬	Transfution	Transfusion
૧૨૭	૨૫	પડતીતા	પડતીના
૧૩૨	૩	બિચ	ઉચ્ચ
૧૬૦	૨	અવરામ	અવરાજ
૧૬૧	૧૩	નવનવોન્મેય	નવનવોન્મેય
૧૮૭	૩૦	કીર્તનમજન	કીર્તનમજન
૨૨૦	ટિ. ૫	શ્રુયતે	શ્રુયતે
૨૨૫	ટિ. ૨૫	વિદ્યપ્પર	વિદ્યપ્પર
૨૨૯	ટિ. ૭૮	મળતા	મળતા તે દારા
૨૭૭	૨૧	મલયા	મલયા

૨૮૫	૩૩	would	would
૨૯૨	૧૬	“ઐ પછુ ચિત્રલીલા છે”	“ચિત્રલીલા છે”
૩૩૭	ટિ. ૬	સહજેના-	સહજેના-
૩૪૦	૨૦	છીપનો	સાપનો
૩૪૩	૧૨	અમળને	આમળને
૩૪૫	૧૩	વાચાર-	વાચાર-
૩૬૮	૧૦	શનના	શનુના
૩૮૫	૧૦	ચતુર્વિ-	ચતુર્વિ-
”	૨૦	વ્યાપર	વ્યાપાર
૩૮૬	૮	સાથી	સૌથી
૩૮૭	૧૯	સૌ	સૌ
૩૮૯	૧૭	પ્રાસં	પ્રાસે
”	૨૦	-નૈ-	-નૈ-
૩૯૪	૧૯	સ્થુરથુ	સ્થુરથુ
૩૯૮	છેલ્લી	આ નિક	આધુનિક
૩૯૯	૧૯	કોટી-	કોટી-
૪૦૦	આકૃતિ ^૨	ઓ	ઈ ^૧
૪૦૦	ડાયામામમાં	ઓ	એ ^૧
૪૦૧	૧૧	શેઠ ^૧	શેઠ ^૨
૪૦૩	૧૬	અમ	અમ
૪૦૪	૨	પરાવતન	પરાવતન
૪૦૪	૬	આકૃતિ પમાં	આકૃતિ ૬માં
૪૦૪	૭	આકૃતિ ૫	આકૃતિ ૬
૪૦૮	૨૪	અધિકારી	અધિકારી
૪૧૦ ^૧	૧૯	સી ^૨	વી ^૨
		વી ^૨	સી ^૨
૪૧૦	છેલ્લી	ફેઝનેચે	ફેઝનેચે
૪૧૨	૮	(ધમર)	ધમર
૪૧૫	છેલ્લી	ધયાડિયા	ધડિયાળા
૪૨=	૧૬	જૂના	જૂના
”	છેલ્લી	પ્રમાણે	પ્રમાણે
૪૨૨	૩૧	“કેથોક”	“કેથોક”

૪૦૬	૬	દાન મે	દાન મે
"	૭	સમય	સમય
૪૨૮	૮	વ	વે
૪૨૯	૮	પહુવત	પહુવતે
૪૩૫	૧૬	રાત્ય	રાજ્ય
૪૪૩	૮	હ	હે
૪૪૩	૨૧	નય	નપ
૪૪૨	૨૦	ઝે	ઝે
૪૪૨	૮	કોર્ટકી	કાર્ટકી
૪૪૪	~	કટર	કટર
૪૪૪	૪	દ્વાનક	દ્વાનકે
૪૪૪	૬	લિ-	લિટ્
૪૪૬	શ્લો. ૩	વિમદા	વિમદો
"	શ્લો. ૧૦	લોક	લોક
૪૪૭	અતિમ	ટેનિંગ	ટ્રેનિંગ
૪૪૭	શ્લો. ૧	વિદ્યાલય	વિદ્યાલય

“હા રે કોઈ માધવ હયો” — એ લેખની પૂર્તિ

મીરાનુ એ બીજુ પદ દિદી સ્વરૂપમા પ્રાપ્ત છે તેમા ગોપીને જે સમ્મત થાય છે તેનુ મારણ કોઈ નામણ-કુમણ (‘ટોના’) ટોનાની કલ્પના મરી છે —

“યા ધિજમે મ્હુ દેખ્યો રી ટોના—

યે મમ્મી શિર ચલી ગુજરિયા

આમે મિને બાગા નદીકે છોના—યા ધિજમે.

દધિકો નામ મિસગી ગયો પ્યારી,

‘તે ને રી કોઈ સ્યામ સતોના’—યા ધિજમે.

મિદામનજી કુલ જલિન ગે

આખ લગાય ગયો મનગોના—યા ધિજમે.

મીરા કે પ્રભુ ગિરિધર નામર

નુલ સ્યામ મુધર નસ લોના—યા ધિજમે.”

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ

मान. मालवीयजी अने स्व. आनंदशंकर धुव

डाक्टर आनन्दशङ्करजी धुव के साथ मुझे हिन्दू विश्वविद्यालय की सेवा करने में सहयोग अप्रैल १९२० से १३ मार्च १९३६ तक रहा। इसके लिये मैं सदा अपने भाई महात्मा गांधी का कृतज्ञ हूँ, क्योंकि उन्होंने मेरे प्रस्ताव पर डा. आनन्दशङ्करजी धुव हिन्दू विश्वविद्यालय की सेवा करने के लिये आये थे।

डा. आनन्दशङ्करजी धुव की सेवा को हिन्दू विश्वविद्यालय कभी भूल नहीं सकता है। मुझको व्यक्तिगत उनसे कितनी सहायता पहुँची यह मैं कह नहीं सकता। उन्होंने मेरा भार आधासे अधिक हल्का कर दिया था। यदि उनकी ऐसी सहाय-भूति और सहाय न होती तो मैं हिन्दू विश्वविद्यालय के कार्य के साथ देश के और कामों में इतना समय नहीं दे सकता था, इसके लिये मैं डा. आनन्दशङ्करजी धुव का बहुत कृतज्ञ हूँ।

म. मो. मालवीय

આનંદશંકર અને રવીન્દ્રનાથ

આચાર્ય દિતિમોહનજી

ભારતના યુગનરત્નવિદોમાં શ્રી. આનંદશંકર કુવરુ નામ મદત્તા પામ્યું છે, તેનું સ્મરણ કરાવવા આપણા પ્રયાસોની જરૂર નથી, દારૂ જે તેઓ ને આપી ગયા છે તે જ આપમેળે સ્મરણકર્તા આપણા મનમાં રહી જશે છે. સ્વર્ગ સ્વર્ગ જોવાનિર્માણ છે. તેને પ્રીતના પ્રકાશથી પ્રદર્શિત કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી. આનંદશંકરનું નામ હૃદયમાં સ્થિત થઈ સાંભળતો આવ્યો હતો, પણ તેમને પ્રત્યક્ષ જોવાનો મંજીર માંપડયો ન હતો. જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં યુરોપનું અમદાવાદમાં યુગરાત્રી માદિત્ય પરિવહના ઇશ્વાર અધિવેશનમાં પ્રમુખઅનિયમિત તરીકે નિમંત્રણ થયું હતું ત્યારે મને તેમને પ્રત્યક્ષ જોવાનો સંજોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. અગે જ્યારે મુખર્જી જઈ પહોંચ્યા ત્યારે યુગરાત્રીના સાદિત્યકાર મીયુન નરસિંહરાવ જોળાનાથ દિવેટિયા તથા અન્યાન્ય સાદિત્યકારોએ અમારો અગ્ર સત્કાર કર્યો અને ત્યાંથી જ અગે યુગરાત્રીના અનિયમિતવાનો સ્વાદ ગાંધી લાગ્યા. યુગર્જીમાં યુરોપ દેશ જ કામમાં વ્યય રહેતા. અમદાવાદમાં પણ પ્રથમ તેઓને જરાપણ અવકાશ ન મળ્યો, પણ પછી અવકાશ મળતાં જ્યારે તેઓ શ્રી. આનંદશંકર જોડે એકાન્તમાં વાતો કરતા હતા ત્યારે ત્યાં સુભાગ્યે હું હાજર હતો. આ જાને મદાપુરોનાં મિત્ર મંગા-જમુનાના મિત્રનમઃ પત્રિત હતું. તે મદાતીશના રનાનનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું.

તેઓ જાને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર વાતોવાપ કરતા હતા. આ પ્રસંગે શ્રી. આનંદશંકરે કહ્યું: “ભારતીય સંસ્કૃતિ માત્ર અને મરણ પ્રતિષ્ઠાશ્રી ઉપર સ્થપાયેલી છે તે તેની વિશેષતા છે. આ સંસ્કૃતિના સાધક તો બ્રાહ્મણ જ હતા. તેઓનું જીવન ધાર્મિક જ સાદું, મીઠું અને સરળ હતું. તેઓ શક્તિશાળી તેમ જ ચિત્તશાળી નહોતા, પણ ફક્ત તપશ્રી જ હતા. શક્તિ કાનિય માટે હતી, ચિત્ત વૈશ્ય માટે અને તપશ્રીમાં બ્રાહ્મણ માટે. ભારતમાં તપશ્રીને મંદાન સ્થાન દેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે શક્તિ, ચિત્ત જાને તપશ્રીથી નીચી પંક્તિમાં આવે છે. આ માટે જ ભારતમાં પહેલું સ્થાન બ્રાહ્મણોનું, બીજું કાનિયનું અને પછી વૈશ્યશ્રીઓનું રાખવામાં આવ્યું છે. શ્રદ્ધ ક્રમાં જે બ્રાહ્મણ ધની ન હતા, પણ તેમનું ઐશ્વર્ય ફક્ત તપશ્રીમાં જ હતું.

“યુરોપની વ્યવસ્થા અન્ય પ્રકારની છે. તેઓની સંસ્કૃતિ શક્તિ તેમ જ ઐશ્વર્ય ઉપર અવરિયત છે. માટે જ અનેક પામેથી શક્તિ તથા ચિત્ત લઈ ન લેવામાં આવે તો તેમની સંસ્કૃતિ મૂળ વગરની થઈ જાય છે. આ માટે જ્યારે યુરોપમાં સંસ્કૃતિ પ્રસરવા લાગી ત્યારે તેઓને દાસ-વ્યવસ્થા (Slave-trade) લેવી પડી જ. આંતરરાષ્ટ્રીય શરમને લઈને તેઓને દાસવ્યવસ્થા છોડવી પડી ત્યારે તેઓને એક નવી યોજના ધણી પડી, જે હાલમાં Imperialism (શાહીવાદ) ના નામથી જાણીયા છે.”

આ વખતે ઠાકાં એક જાણ આવી ચડ્યું નેથી વાર્તાલાપ બંધ થયો. પણ પછી ગુરુદેવે મને કહ્યું કે ‘ દે’કા વાર્તાલાપમાં હું તેમને સમજી શક્યો છું. આ એક માણસ ચિંતનશીલ અને મહાન આત્મકરણના છે. મૂલ સત્ય પર્યંત દર દિન પોષ્ય—મૂળ સત્ય પર્યંત એમની દૃષ્ટિ પડેલે છે. ’

આ બંને મહાપુરુષોના વાર્તાલાપમાંથી શ્રી. આનંદચંદ્રજી વ્યક્તિત્વ પ્રકાશિત થાય છે. તે વિશે આ બે શબ્દ બોલી હું પૂર્ણ કરું છું.

દા. આનંદશંકરના જીવનનું ધ્યેય

દી બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી

મારો અને સ્વ આનંદશંકરભાઈનો સંબંધ લાંબો અને ગાઢ હતો. પોતે ન્યારે ન્યારે મળતા લારે ત્યારે પરસ્પરથી વિષયો સંબંધે વાતચીત ઘણી રચૂળથી કરતા. પરંતુ અમુક પ્રશ્નો સંબંધે જે અભિપ્રાય પોતે દર્શાવતા તે બહુ વિચારપૂર્વક અને મગીન દૃષ્ટિબિંદુના પરિણામરૂપે બાધના એમ તરત બાસતું આપણા આચારવિચાર, આપણા તત્ત્વજ્ઞાન, આપણી જૂની અને નવી ધર્મની પ્રજ્ઞાલિકા સંબંધે એમનું વાચન ઘણું બહુ અને વિસ્તૃત હતું, અને નરા અને જૂનાની બરાબર તુલના કરી તેમાંથી વચનો રંગતો કાઢના એઓ સતત પ્રયાસ કરતા.

મહાત્મા ગાંધીજીની ભક્તિમયી પડિત માલવીયાજી એમને બનારસ ઉપાડી ગયા તે વખતે આપણને એમ લાગેલું કે ગુજરાતમાંથી એઓ ખસી ગયા, તેટલું આપણા પ્રાતને તુકસાન છે. પરંતુ પરિણામે તેમ થયું નથી. બલકુ તેથી તો આપણા પ્રાતને લાભ થયો છે. બનારસ યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થા અંગે મેળવેલા અંગ્રેજ અતુલ્યને લીધે જીવનના પાઠના બાગમાં જે ધ્યેય એમણે પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યું તે સર્વોચ્ચ ગુજરાતને શ્રેયસ્કર નીવડ્યું. "કુ ગુજરાતને માટે માર્ગ કરી જાઉં" એવી પોતાને નિવૃત્ત થયા બાદ નિરંતર ઝખના રહેતી ગુજરાતમાં ગુજરાતની પોતાની યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ જોવાનો એમને કોડ હતો. તેને માટે તેઓ પ્રયાસ કરતા. હવે અને જિંદગીએ એમને ચારી આપી હોત તો તે પ્રયાસ બહુ વેગથી ચાલુ રાખત એ ધ્યેય સફળ કરના માટે એમણે અમદાવાદમાં એતલું નવી કોળેજી કઢાવી ભૂમિકા તૈયાર કરી તે ક્યો બા. તે જ નિશામાં આગળ વધના માર્ગે મદદરૂપ થઈ પડે તેના આશયથી પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષણના નર્ગો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી મારફતે સરનાંરની ગ્રાંટ મેળવી, યુનિવર્સિટીનો સહકાર લઈ, "પોતાબ્યા," અને તે વર્ગોને પોતાની હેબરેખ નીચે ચનાવી, સરકારની ગ્રાંટ અને યુનિવર્સિટીને સંદર્ભર ચાનુ રહે એવી રિચિતિમાં દૂર વખતમાં મૂના ઈશ્વરે એમને વધારે આશુપ આપ્યું હોત તો શિક્ષણના એ કૃષ્ણમાંથી યુનિવર્સિટીનું જ્ઞાન ગુજરાતમાં એઓ જરૂર ઉગાડના, પણ ઈશ્વરને મઘ બીજી જ અમ્ય.

ગીખવવાને યાત્રી આપના. અમારા વખતમાં મિ. બારકરરાવ યાત્રી તરીકે કામ કરતા. તેમ પામે 'સિદ્ધાંતકોમુત્રી' નું શિક્ષણ લેવું આનંદશંકરભાઈએ ગૃહ કર્યું. તેથી રૂઝ બંધ થયા પછી ન્યારે બીજા છોકરા પૈર જતા, તે વખતે તે યાત્રી પામે એસના ને 'સિદ્ધાંતકોમુત્રી'નો અભ્યાસ કરતા.

ભાઈ આનંદશંકરભાઈનો રવબાવ મૂળથી જ અભ્યાસ માટે વધારે પડતી ખર્ચ ધરાવનાર હતો. તે ધણી ઉઘોગી હતા અને જરાપણ નકામો વખત ગાળતા નહિ.

કલાસનો વખત પૂરો થયા પછી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે બારકરરાવ યાત્રી પાસે એસના, તેથી તેમને દરવા કરવાનો અગર ઘટના આરામનો વખત રહેતો નહિ.

ઉપર જે કારીરામભાઈનું નામ લખ્યું છે તેમણે સને ૧૮૮૪ માં છટા ધોરણમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી તેથી અમારાથી તે છટા પડી ગયા હતા. મેટ્રિક કલાસમાં આનંદશંકરભાઈએ સંસ્કૃત અભ્યાસ ધણો કર્યો.

મને ૧૮૮૫ માં અમે જેઠા જ્યે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી. તે વર્ષની પરીક્ષાનો નોંધવા જેવો ધતિદાસ છે. પરીક્ષા લેવાય છે તે નિયમ મુજબ જે પરીક્ષા લેવાઈ તેના સવાલપત્રો તૈયાર થયેલા તે કાંઈ ગફલનથી ફરી ગયા, એટલે બહાર પડી ગયાનું જણાયું, તેથી પહેલી વ લેવાયેલી પરીક્ષા રદ કરી ને ફરી તે પરીક્ષા લેવામાં આવી અને તેમાં અમે જેઠા પાસ થયા.

સને ૧૮૮૫ માં ન્યારે અમે મેટ્રિક્યુલેશન કલાસમાં સાથે અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતે આનંદશંકરભાઈનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જોનાં તેમના સદાધ્યાયીઓને એવી આશા હતી કે વખત સુધીમાં સંસ્કૃતમાં જે પહેલું ધનામ દક્ષિણીઓને બાગે જતું હતું તે આ વખતે આપણુ ગુજરાતના એક વિદ્યાર્થીને મળશે. તે વખતે સંસ્કૃતના પરીક્ષક મિ. એલ. આર. વૈદ્ય કરી હતા. તે પોતે એમ. એ. હતા અને સારા વિદ્વાન હતા. તેમણે પહેલીવાર લેવાયેલી મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં જે સંસ્કૃતનો પેપર કાઢ્યો તે અસાધારણ રીતે કઠિન હતો. પહેલીવારની પરીક્ષા રા થવાથી બીજવારની પરીક્ષા સારુ તેમણે બીજો પેપર જે કાઢ્યો તે એટલો કઠિન ન હતો. તે પરીક્ષકે આનંદશંકરભાઈના પેપર સમજામાં તેમના રેકૉર્ડને જે જુલું હતું તે મને અત્યારે પણ બરાબર યાદ છે અને તે આ સ્થાને કહેવું અયોગ્ય નહિ લાગે. મિ. વૈદ્ય સંસ્કૃતના પેપરે તપાસતા હતા. અને તપાસવાના છેલ્લા ૨૫ પેપરે બાકી રહ્યા ત્યાંસુધી બધા વિદ્યાર્થીઓમાં આનંદશંકરભાઈનો નંબર પહેલો હતો. અને છેલ્લા ૨૫ પેપરમાં જે વિદ્યાર્થીનો પેપર એવા નીકળ્યા કે આનંદશંકરભાઈનો નંબર પહેલો આવ્યો નહિ. આ પરિણામથી અમે તેમના મિત્રો નિરાશ થયા હતા. મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તે આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજો નંબરે પાસ થયા હતા. અને ગુજરાતમાં તે વખતે તેમનો નંબર પહેલો હતો. તે વખતે મારી માન્યતા પ્રમાણે આખી યુનિવર્સિટીમાં ઘણું કરીને આસરે ૩૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ ઉમેદવારી કરી હતી.

અત્રે કહેવાની ખાસ જરૂર નથી કે તે વખતના ચાલતાં સાંસારિક ધોરણે મુજબ અમે જેઠા જ્યે વિવાહિત હતા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા સાથે તે વ્યવહારનું પણ અમે વહન કરતા હતા.

રતા મુલાનની ભાવના મુજબ જે આનંદ અને વિનોદ જોઈએ તે પણ અમે કરતા હતા. ત્યારે ઉમરે પાછલા જીવન ઉપર નજર નાંખીએ છીએ ત્યારે આનંદિત હૃદયથી અમે જોઈશકીએ એ કે તે જીવનનો પ્રવાહ નીતિ અને ધર્મને અનુસરીને ચાલ્યો હતો. આનંદશંકરભાઈ તે વખતે હગેશાં પ્રાતઃકાળમાં તેમની પૂજા કરતા હતા અને કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર અગર ચાંદસો તેમના યમ પ્રમાણે હગેશાં તે કરતા. તે વખતના નાગર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થના જૂની રૂઢિથી માલ્યા આવતા યમોનું પાલન કરતા હતા.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા થાય અને તેનું પરિણામ જાણાય તેમાં આસરે એક માસ વીત્યો નો. તે વખતનો લાભ લઈને આનંદશંકરભાઈએ મને શકુન્તલા નાટક વંચાવ્યું. તે ધણી સારી તે મને સમજાવ્યું તથા શીખવ્યું. તે વખતના વાચનના કેટલાક સંસ્કારો અને તેમણે ખતાવેલા વિચારો હજી પણ મારા સ્મરણમાં છે. અને અમે બેઉ એકલા મળતા, ત્યારે કોઈક વખત તેની તો યાદ કરતા.

૧૮૮૬ ની સાલની શરૂઆતમાં ગુજરાત કોલેજને હાઇસ્કૂલથી છૂટી કરવામાં આવી. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શિક્ષણનો જે લાભ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને ત્યાંમુદ્ધી મળતો તે ત્યારથી બંધ થયો. કોલેજના તે વખતના પ્રિન્સિપાલ મિ. જમસેદજી અરદેશર દલાલ હતા. તે પોતે મેથેમેટિક્સના માસ અધ્યાપી હતા અને શિક્ષક તરીકે તે ધણી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. તે પોતે એમ. એ., એલ.એલ. બી. હતા, તેમ છતાં કેળવણી તરફ તેમને પક્ષપાત હોઈને તેમણે ન્યુડિશિયલ લાઇનનું જીવન પસંદ નહિ કર્યું અને કેળવણી ખાતામાં રહી તે જાણે હોઈ પહોંચ્યા હતા. તે પોતે તેમ જ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મિ. કાથવટે સરકારી નોકરીમાંથી વધેલા હતા. અને સરકારી નોકર તરીકે તેમની નોકરી ગુજરાત કોલેજને બિહીતી (lent) આપવામાં આવી હતી.

આ સ્થળે ગુજરાત કોલેજ બોર્ડ વિશે એ સખ્ત લખ્યા વગર રહેવાનું નથી.

ગુજરાત કોલેજનો વહીવટ સને ૧૮૮૬ થી ગુજરાત કોલેજ બોર્ડના નામથી ઓળખાતી સંસ્થાના હાથમાં બધી રીતે આવ્યો. તે બોર્ડના તાબામાં એક ફંડ હતું. તે ઉપરાંત અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી દર વરસે રૂ. ૩૦૦૦ આપતી, અને નામદાર સરકાર દર વરસે રૂ. ૧૦૦૦૦ દસ હજાર આપતી. બોર્ડના મેમ્બરમાં કસેક્ટર, ડિરેક્ટર જનરલ તથા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તે સરકારનિયુક્ત મેમ્બરો હતા. એક મેમ્બર મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મોકલવામાં આવતો અને છ અથવા તે સાત મેમ્બરો ફંડ આપનાર ગૃહસ્થો તરફથી ચૂંટાતા હતા. પ્રેસિડેન્ટ કસેક્ટર હતા. આવી રીતના બંધારણવાળા બોર્ડના હાથમાં કોલેજનો વહીવટ ૧૮૮૬ થી આવ્યો.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સને ૧૮૮૬ ની સાલમાં કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. દલાલ હતા. તેઓ ખુબ સારા પ્રોફેસર હતા, ધણા બાહોશ હતા. સરકારી નોકરીમાં તેમના શુદ્ધિબળથી તે દરજ્જે પહોંચેલા હતા, તેમ છતાં કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે એક દેથી (Indian) ચાલે નહિ અને ઇંગ્લાંડનો માણસ જોઈએ તે ધોરણનો અમલ થયો. સરકાર દસ હજારની ઍન્ટ આપતી હતી, તે

ગીજનવાનો નામની આનના અમાગ વખતમા મિ બ્રાહ્મરવ સાન્ની તરીકે કામ કરતા. પામે 'મિહાનકોમુ' 'નુ' સિદ્ધાન્ત તેનું આનદશકરભાઈએ નર કર્યું તેથી મૂલ બધ થમ બ્યારે બીજા છોડરા પેર જતા, તે વખતે તે ઢાઢી પામે બેસનાને 'સિદ્ધાન્તકોમુ'નો અભ્યાસ કે

ભાઈ આનદશકરભાઈનો ગ્વભાવ મૂળથી જ અભ્યાસ માટે વધારે પડતી ખંત ધગવ હતો. તે ધખા ઉઘોગી હતા અને જરાપણ નમનો વખત માગતા નહિ.

કલામનો વખત પૂરે થયા પછી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે બ્રાહ્મરવ સાન્ની પાસે ગેર તેથી તેમને દરવા કરનાને અગર ઘટતા આગમનો વખત ગ્દેતો નહિ

ઉપર જે કાથીરામભાઈનું નામ લખ્યું છે તેમણે સને ૧૮૮૪ માં ૯૪ ધોણુમ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસા કરી તેથી અમારાથી તે છૂટા પડી ગયા હતા. મેટ્રિક કનાસમા આશકરભાઈએ સંસ્કૃત અભ્યાસ ધગેા કયો

સને ૧૮૮૫ માં અમે જેઉ જણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી તે વર્ષની પરીક્ષાને નો જેવો દત્તિદાસ છે. પરીક્ષા લેવાય છે તે નિયમ મુજબ જે પરીક્ષા લેવાઈ તેના સનાતપત્રે તૈયાર થયેલા તે લઈ ગદ્દનથી ફૂગી ગયા, એટલે મગર પડી ગયાનુ જણાયુ, તેથી પહેલી લેવાયેની પરીક્ષા ગદ્દ કરી ને ફરી તે પરીક્ષા લેવામા આરી અને તેમા અમે જેઉ પાસ થયા

મને ૧૮૮૫ માં બ્યારે અમે મેટ્રિક્યુલેશન કનાસમા સાથે અભ્યાસ કરતા હતા તે વખત આનદશકરભાઈનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જોતા તેમના સદાખ્યાતીએને એવી આશા હતી કે વખત મુધીમા સંસ્કૃતમા જે પડ્યું ધનામ દક્ષિણીએને બાગે જણુ હતું તે આ વખતે આપ મુજરાતના એક નિવાર્થીને મળજે તે વખતે સંસ્કૃતના પરીક્ષક મિ એન આર વૈદ કરી હતા તે પોતે એમ એ હતા અને સારા વિદ્વાન હતા. તેમણે પહેલીવાર લેવાયેની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામા જે સંસ્કૃતનો પેપર કાઢયો તે અમાધારણુ રીતે કઠિન હતો પહેલીવારની પરીક્ષા ર થવાથી બીજાવારની પરીક્ષા સાડુ તેમણે બીજે પેપર જે કાઢયો તે એટલે કઠિન ન હતો કે પરીક્ષકે આનદશકરભાઈના પેપર સમ ધમા તેમના રનેડીને જે કશું હતું તે મને અત્યારે પણ બરામર માદ છે અને તે આ રથાને કહેવુ અથોગર નહિ લાગે મિ વૈદ મરસ્કૃતના પેપરે તપાસતા હતા અને તપાસવાના છેદા રક પેપરે બાડી રલા ત્યામુધી બધા વિદ્યાર્થીએમા આનદશકર ભાઈનો નમર પહેલો હતો અને છેલા રપ પેપરમા બે વિદ્યાર્થીનાં પેપર એવા નીકળ્યા કે આનદશકરભાઈનો નમર પહેલો આયો નહિ આ પરિણામથી અમે તેમના મિત્રો નિરાશ થયા હતા. મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામા તે આખી યુનિવર્સિટીમા બીજે નમરે પાસ થયા હતા અને મુજ રાતમા તે વખતે તેમનો નમર પહેલો હતો તે વખતે મારી માન્યતા પ્રમાણે આખી યુનિવર્સિટીમા ઘણ કરીને આસરે ૩૦૦૦ વિદ્યાર્થીએએ ઉગેવારી કરી હતી

અમે ડેનાની પાસ જર નથી કે તે વખતના આના સાસારિક ધોરણે મુજબ અમે જેઉ જણુ વિદાહિન હતા અને વિદ્યાર્થી અવથા સાથે તે વ્યવહારનું પણ અમે વડન કરતા હતા

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈના જીવનના થોડાં સ્મરણો

શ્રી મૂળચંદ આશારામ શાહ

ભાઈ આનંદશંકરભાઈને ઈશ્વરે મારા પહેલા ઝડપી લીધા તેમના સ્વર્ગવાસનો ખેદ અને અભાવ મન ઉપર રહ્યા કરે છે તેમના લાંબા પરિચયના થોડાં સ્મરણો લખીને મારા હૈયાનો ભાર હળવો કરનાનો આ પ્રસંગ હું લઉં છું

અ. આનંદશંકરભાઈ માથે અગત પરિચય ધરાવનારી અમિતઓમા મૌથી લાંબા પરિચય મા આનંદશંકરભાઈને લખે હું એ પો જ રહ્યો છું, એમ માનું છું

તેમનો અને મારો સમાગમ પ્રથમ સને ૧૮૮૪ મા શરૂ થયો ત્યાંસુધી મારો હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ કામિયાબીમાં થયો હતો. અહીં અમદાવાદ આ પો અને જૂના ધોરણમાં જે કનાસમા આનંદશંકરભાઈ (તા તે જ કનાસમા) મને હેડમાસ્ટરે દાખલ કર્યો તે વખત સુધી અમદાવાદથી કેવળ અભ્યાસ હતો. કનાસમા થોડા દિવસ ગયા બાદ તરત જ જેમ દૈનંદો કોઈ યોગ હોય તેમ મારો અને આનંદશંકરભાઈનો મોહસબંધ શરૂ થયો, અને ઈશ્વરકૃપાથી તે જીવનપરિત જાયમ રહ્યો તે વખતે હાઈસ્કૂલ, હાલમાં જના મિત્ર સ્કૂલ ગેસે છે તે મનમાં, મેસતી હતી અને તે મનમાં પૂરો સમાસ નહિ ચનાથી અમારી કનાસ હાઈસ્કૂલ નજીકમાં જ ભાડે રાખેલા મનમાં મેસતી અમારા કનાસમાસ્તર મિત્ર પાડિયા હતા કનાસમા પહેલો નમર આનંદશંકર ભાઈ હતો બીજો એ દાશીરામભાઈ એનશ્રામ દવે, જે ગુજરાત પ્રોવેન્સ અને વડોદરા કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા તેમનો, અને ત્રીજો નબર મારો રહેતો અમે ત્રણે જણ આવી રીતે એ પ્રારંભે હરીગામિ હતા, તેમ છતાં અમે ત્રણે વચ્ચે થયો સ્નેહ અને મૈત્રી હતા

સને ૧૮૮૫ મા અમે ત્રણે મેટ્રિક કનાસમા દાખલ થયા તે સમયે ગુજરાત કોલેજ બીજો નાસ સુધી ચાલતી નહોતી ધણુ કરીને ફર્સ્ટ બી એ સુરીની નામે હતી ગુજરાત પ્રોવેન્સ મારે જ્યુડી મકાન નહેતુ અને તેની જે કનાસો ચાલતી હતી તે હાઈસ્કૂલના જ મનમાં મેસતી હતી ગુજરાત કોલેજના જે પ્રોફેસરો હતા તે મેટ્રિક કનાસમા સૌ સોના વિષયો શીખવવાને આનંદ આ પ્રથમથી તે વખતના મેટ્રિક પ્રાસને ધણુ સારા પ્રોફેસરોના શિક્ષણનો લાભ મળતો સને ૧૮૮૫ ની શરૂઆતમાં પ્રોવેન્સના પ્રિન્સિપાલ અને હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર એક મિત્ર મેસ્ટર પ્રીતે હતા તે અમે મેટ્રિક કનાસમા દાખલ થયા બાદ થોડા જ માસમાં વિનાયન ગયા તેમની જગ્યાએ મિત્ર જમસેદજી અરેશર દનાન આવ્યા હતા ગણિતના પ્રોફેસર મિત્ર સળણા સાહેબ હતા અને સસ્કૃતના પ્રોફેસર મિત્ર આવાજી વિષ્ણુ મથવટે હતા મેટ્રિક કનાસમા દાખલ થયા પછી તરત જ ભાઈ આનંદશંકરભાઈએ તેમનો સસ્કૃતનો અભ્યાસ જુ સારો થાય અને તે જુ જુદા પામે તેને માટે ધટના ની તે વખતે જે પ્રથા હતી તે પ્રમાણે હાઈસ્કૂલમાં સસ્કૃત

આનન્દશંકરભાઈ

શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. મુનશી

આનન્દશંકરભાઈનાં વ્યક્તિત્વ ને જીવન તાલ્લખદ્ દનાં. સૌમ્યતા અને સંવાદ એ એમને શબ્દ ને ડગને ઝરનાં દનાં. એમને અકળાયેલા કે અસ્વચ્છ મેં કદી જોયા નથી.

સંપન્ન, બાવનામયતા, અને વ્યવહારિતાનું એમનામાં સુંદર મંમિશ્રણ હતું. એ બધું જાડી વિદ્વત્તા ને ચિંતનનું પરિણામ હતું. સામા માણસના હૃદયમાં એ તરત પ્રવેશી શકતા, કારણ કે ખીળનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવાની ને સમજવાની એમનામાં શક્તિ હતી.

વિદ્વત્તાએ એમને શુષ્ક ક્યો ન હતા. સંયમે એમને અભિમાની બનાવ્યા ન હતા. એ દમી શકતા, દસાવી શકતા. એ ગમે તેની વાતમાં રમ લઈ શકતા. પણ એમની માનવતાના રંગો નિકટ પરિચયમાં આવનારને જ દેખાતા હતા. એમની મૈત્રી એ જીવનનો મોટો લાડાવો બની ગઈ હતી.

એમનું વાંચન અગાધ હતું. પણ એનાથીય વધારે એમની રમિકતા હતી. જેમ ખીળત હવામાં શ્વાસ લે તેમ એ સાહિત્યનો શ્વાસ લેતા. બાગવતના એમના જાંડા ને સતત અભ્યાસથી એમની રસવૃત્તિ પોષાઈ હતી આર્થ ધર્મના અફંગ અભ્યાસી હતા. એના સિદ્ધાન્તો વડે અર્વાચીન પ્રશ્નો ઉકેલવા અને અર્વાચીન આચાર તેની કમોડી પર ચલાવવા એ એમનો દર્શનનો—ધબ્બી વખત અણખણ્યો—ક્રમ હતો.

✓ શૈક્ષીકાર તરીકે એ અત્યંત દના. મુરગિ, શબ્દપ્રજ્વલન, સુમંગલતા અને કથનગૌરવ એમના વાક્યે વાક્યે દેખાતા. >

એમને છે'ક્ષીકાર મળ્યો ત્યારે એમને મેં શુદ્ધસાતના અંતિમ વિદ્વાન વ્યાખ્યાન તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. એ કથન દિવસે દિવસે ખરું દરનું જાય છે.

રા. આનંદશંકરભાઈ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કે એમ. એ. માં પાસ અને એલએલ. બી. નો અભ્યાસ કરતા હતા ને વખતે, જે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, મુંબઈમાં મનો નિવાસ હતો. હું તે વખતે એલએલ. બી. નો અભ્યાસ મુંબઈ રહી કરતો હતો. મુંબઈમાં મમારે અરસપરસ હળવા મળવાનું ધણું થાય તે સ્વાભાવિક છે. અમારા એક બાળપરનેહી મેટ્રિકમાં ૧૧૯ થઈ તરત જ કેળવણી ખાતાની સરકારી નોકરીમાં રહ્યા હતા. તે પોતે Director of Public Instruction Mr. Chatfield ની ઓફિસમાં કામ કરતા હતા. તે અમારા બંનેના સ્નેહી હતા. તે વખતમાં રા. આનંદશંકરભાઈને અને મને બેઠિને તેમણે લખ્યું કે “અભ્યાસનો કમ હવે પૂરો કરવાની તમે તૈયારીમાં છો અને તે કમ પૂરો કરી સી કાઢ પોતપોતાના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં લેડાઈ જશો અને તે પછીનું જીવન કયા પ્રદેશમાં વ્યતીત થશે અને બધા સાથે મળીને પૂને આવી શકવાનું અને કે કમ તે કહી શકાય તેમ નથી” તેથી અમારો અભ્યાસ પૂરો કરીએ તે પહેલાં ચોમાસામાં અમને બેઠિને પૂના આવવા તેમણે સખ્ત આમ્રહ ક્યો. પૂના ચોમાસામાં ધણું રમ્ય અને આકર્ષક હોય છે, અને ઘાટની scenery બહુ જોવા જેવી હોય છે તે હેતુ અને વિચાર તેમણે ખાસ જણાવ્યો હતો. ચોમાસામાં પૂના, અને મુંબઈથી પૂના જવાનો ઘાટનો રસ્તો ધણે રમ્ય હોય છે તે સૌને સુવિદિત છે. તે પહેલાં અમે કાઢ પૂના ગયેલા ન હતા. કુદરતની દૃશ્યો જોવાનાં મળશે તેમજ એક જૂના મિત્ર સાથે થોડો વખત રહેવારી વગેરે વિચારોથી અમે બંનેએ પૂના આવવાનું અમારા મિત્રનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું. અને રા. આનંદશંકરભાઈ અને હું અને ધણું કરીને મારી યાદદાર પ્રમાણે મહર્મ રા. રા. મણિલાલ બચુભાઈ ઝવેરી તથા સ્વર્ગરથ નવલશંકરભાઈ પૂના ગયા. રસ્તામાં ઘાટનાં દૃશ્યો અમે નિહાળતા જતા હતા અને સાધારણ જુદાજુદા પ્રકારની વાતો થતી હતી અને સુવાનો જે પ્રલાપો કરે તે કરતા હતા.

આનંદશંકરભાઈ તેમની સાથે “મુદર્શન” નો એક થંક લાવ્યા હતા અને કાઠિયાવાડના એક ધિગોસોફિસ્ટ જગીરદારે તેમનાં પત્નીના સ્વર્ગવાસનો શોક પ્રદર્શિત કરતું એક નાનું કાવ્ય તેમાં છાપ્યું હતું તે આનંદશંકરભાઈ રસથી વાંચતા હતા અને અમને વંચાવતા હતા. તે કવિતાની એક કહી મને હજુ પણ યાદ છે. તે કહી આપવાની જરૂર નથી. આવા પ્રકારની કવિતાના વાચનમાં ઘાટનાં દૃશ્યો નિહાળતા કવિતા શું છે એવી એવી વિનોદની ચર્ચામાં અમે બધા મિત્રો પડ્યા હતા. આનંદશંકરભાઈનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ઘણા ઊંચા પ્રકારનો હતો, તેથી તેમને કવિતાની જુનીજુદી વ્યાખ્યા મોટે જ હોય અને કાવ્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું હોય તે તેમના વ્યાસમાં જ હોય. હું તથા રા. મણિલાલ બી એ. માં તાજ જ પાસ થયેલા એટલે કવિતાની વ્યાખ્યા જે ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં આવતી તે તેમ જ વિશ્વનાથની, અને રસગંગાધરમાં આપેલી તે અમારા સ્મરણમાંથી સરી પડેલી નહિ અને તેથી અમે પણ કોને કાવ્ય કહી શકાય તે વિશે વિનોદરૂપે અમારો ફાળો ચર્ચામાં આપતા હતા. આનંદશંકરભાઈએ છેવટનો નિર્ણય આપ્યો અને તે અમે સર્વેએ સ્વીકારી લીધો. તેમણે કહ્યું કે “કવિતા-તે વાચુનો વધારો; જ્યારે માણસના મનના વેગમાં વધારો થાય ત્યારે તે કવિતા લખે છે.”

એક અંગ્રેજના પગાર માટે પૂરતી હતી. એકસદસ યુનિવર્સિટીમાંથી તાગત પામ થયેલા એક યુવકે મને ૧૮૮૬ ની સાનના અરમામા પ્રોફેસરના પ્રિન્સિપાલ તરીકે નીમવામા આવ્યા. આ નવમાર કહેતું જોઈએ કે જે યુવક પહેલા પ્રિન્સિપાલ તરીકે આવ્યા તે ધણુ બાકોત નીવડ્યા હતા. શિક્ષક તરીકે બધા વિદ્યાર્થીઓને ધણુ મતોન આવ્યો હતો. મિ દલાલને આભારિક ગીતે મારા હાથુ, અને તેઓ પોતે પ્રિન્ટિંગ સર્વિસ-નોન્ટ્રીમાંથી રાજનામુ આપીને નામદાર માયખા નોકરીમા જોડાયા દેશીઓની નોન્ટ્રીની કદર કેવા પ્રકારથી અને જે ધોળે થતી તેનું આ જે દષ્ટાન્ત છે. તે ધોરણુ અને દિલ્હિ-ફુમા અત્યારે અડધા સેડા પડી પણ કેટલો ફેફફાર થયો તે આ લેખનો વિષય નહિ હોવાથી અત્રે તે સમર્પી કાર્ષ વધારે લખતો નથી

સને ૧૮૮૬ માં અમે જેડે અમદાવાદમા સાથે અભ્યાસ કરતા હતા. તે માનમા આનંદશક ભાઈ પ્રિવિયસ કનાસમા મેકડ હાસમા પાસ થયા. અને ત્યારપછી ફર્ટ બી. એ નો અભ્યાસ કરવાનું શુજરાત કોલેજમા તેમણે આનુ ગમ્યુ તે વખતના એલએલ. બી ના અભ્યાસ ધોરણુ પ્રમાણે બી. એ. મા પાસ થયા પહેલાં પણ એનએલ. બી ની ટર્મ ગમી રહતી હતી અને તે પ્રમાણુ ટર્મ રાખવાની અપેક્ષાથી તે સાલમા હુ મુગઈ ગયો. ત્યારે હુ મુગઈ મે ત્યારે એટલે ૧૮૮૭ ની સાલમા ફર્ટ બી એ આમમા આનંદશકભાઈ હતા તેમને પ્રથમથી ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર બહુ પ્રેમ ન હતો તેવા કારણથી તે સને ૧૮૮૭ ની સાલમા ફર્ટ બી. એ નાપાસ થયા તે વખતના નિયમ મુજબ પહેલા બી. એ. કનાસમા નાપાસ થયેનો વિદ્યાર્થી પહેલ અને બીજી બી. એ. કનાસમા ટર્મ બરી રહેતો તે પ્રમાણુ આનંદશકભાઈએ પ્રથમ અને બીજી બી. એ ની ટર્મ બરી હતી અને તેમણે બરોબર અભ્યાસ કરી તે બને પરીક્ષા એક જ વરસમા એટલે ધણુ કરીને ૧૮૮૮ ની સાલમા પસાર કરી

ત્યારપછીના અભ્યાસને માટે તે મુગઈમા દાદાવાડીમા હનુમાનજીના મંદિરના મેડા ઉપ નિરાસ કરતા હતા તે વખતે તેમના જૂના વિચારોને અધીન થઈ તેમના પોતાના માટે નાગર રસોયો તેમણે રાખ્યો હતો નાગરોને માટે નાગર રસોયા જ જોઈએ તેવી પ્રણાલિકામાંથી મુક થવામા સરતે પડેન પ્રી છે, પરંતુ અમદાવાદવાસીઓએ તે વખતે તેનું અનુચરણુ કર્યું નહોતું મુખ્યમ અભ્યાસ પ્રીતે તે સને ૧૮૯૧ ના નવેમ્બર માસમા એમ એ પાસ થયા અને ૧૮૯૨મા તેમને એમ એ ની ડિગ્રી મળી હતી ત્યારમાદ એલએલ. બી નો અભ્યાસ કરવાને તે મુગઈમા રહ્યા હતા

આનંદશકભાઈ એમ એ મા પાસ થયા તે પહેલાં અમર તે અગસ્ટમા (ઈ સલ તે મને બરોબર યાદ નથી) તેમના પ્રથમના ધર્મપત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો તેમને તેનો આધાન સખ્ત લાગ્યો તે ૮ તેમના આગત પરિચય ઉપરથી જાણુ છુ અને તેમના પ્રથમ પત્નીની પાસ અભિલા તેમને એમ એ મા પાસ થયેના જોવાની હતી, તેથી તેને અધીન થઈ તેમણે તેમનો એમ એ નો અભ્યાસ આનુ રાખ્યો હતો, નહિ તો મને શક છે કે કદાચ થોડો વખત તેમના અભ્યાસમા આ સામારિક ફુ પડી અને પહોંચત અને વ્યવહારોપયોગી એનએલ બી ની પરીક્ષા પામ થવા સાડુ જ કદાચ પ્રેરાયા હોત

મને સમજ્યું તેમ જ વ્યવહારકુશળ હતા. તેમનું યૌવન, વડીલોની ભાવના, ટ્રૌટ્ઝિનક ગિયતિ વગેરે અનેક ધર્મોના વિચાર કરી છેવટે ફરીને લગન કરવા માટે તેમણે સંમતિ આપી. અને તેમનાં બીજી વખતનાં લગન ગ્વાલિયરવાળા મુનશીની પુત્રી સાથે થયાં. કદાચ સાલમાં તે મને ચોક્કસ યાદ નથી. તેમનાં માતાપિતાને તેથી સંતોષ થયો અને યથોચિત આજ્ઞાવિધિ પ્રમાણે લગનક્રિયા અથથી ઇતિ સુધીની મેં જોઈ હોય તેા તે મારા પરમ રનેહી આનંદશંકરભાઈનાં જ આ લગનની હતી. ગ્વાલિયરવાળાં તેમનાં બીજા પત્ની પણ લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યા વિના સ્વર્ગવાસી થયાં તે રા. આનંદશંકરભાઈના જીવનમાં બીજી વખતની ખેદની વાત હતી. તેમ છતાં થોડે અંશે તે ખેદનું નિવારણ થયું હતું, કેમકે તે તેમની પાછળ બે પુત્રરત્નો અને એક પુત્રી મૂકતાં ગયાં હતાં. તે સંબંધમાં વધારે કંઈ લખવાની જરૂર નથી. બેજી ભાઈઓ હાલમાં સારી રીતે જીંવે. અભ્યાસ કરીને સારા હોદ્દા ભોગવે છે. અને તેમના પિતાશ્રી આનંદશંકરભાઈની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે ઘણી સારી સેવા ઉઠાવી તેમને દરેક પ્રકારે સંતોષ આપીને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. તેઓ બંને તેમના પિતાને દિલાસાનું સ્થાન હતા.

સાંસારિક બાબતો માટે મેં જે થોડા શબ્દો લખ્યા છે તે પૂરું કરતાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આનંદશંકરભાઈ પોતે પણ મને મારા સાંસારિક વ્યવહારમાં સૂચના તથા સલાહ આપતા અને તેમની સલાહના પરિણામને લઈને મારા જીવનપ્રવાહને અસર થઈ છે. સને ૧૮૯૮ ની સાલમાં નામદાર સરકારે એક સખજબજ તરીકે નિમણૂક કરીને તે સ્વીકારવા મને પુછાવ્યું. જીવનપ્રવાહ માટે જીયુડિશિયલ લાઈનમાં જવું કે વકીલાતનો ધંધો કાયમ રાખવો, તે દરેક યુવકને માટે વિકટ પ્રશ્ન હોય છે. તે વખતે રા. આનંદશંકરભાઈનો અભિપ્રાય સરકારી નોકરી નહિ લેવાનો થયો. અને મારું જીવન તે સુજળ અમદાવાદમાં વ્યતીત કરી રહ્યો છું.

સુભાગ્યે એવું બન્યું કે આનંદશંકરભાઈ ગ્રાઈસર થયા અને મેં મારી વકીલાત અમદાવાદમાં શરૂ કરી, તેથી અમે બેજી એક સ્થળે અને એક બીજાના સતત પરિચયમાં રહી શક્યા.

ગુજરાત કોલેજમાં ગ્રાઈસર તરીકે તેઓ બહુ બાહોશીથી કામ કરતા અને શિષ્યવર્ગને તથા તેમના ઉપરી વર્ગને તે બહુ પ્રિય થયા. છેવટે Acting Principal થયા. તે કેવા જિંદગી પ્રકારનું શિક્ષણ આપતા તે લખવાનું અહીં મારે માટે મોઝ નથી. તેમના શિષ્યો તે લખશે અને જે કદાચ તેઓ કંઈ ન લખે તોપણ તેમનું નામ તથા કામ ગુજરાતના ડેગ્રાડીના ઇતિહાસમાં હમેશાં રહેશે. તેમનું વાચન અને વિદ્યા-ઉપાસના એવા જિંદગી પ્રકારનાં હતાં કે કોલેજમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ માત્ર સંસ્કૃત ગ્રાઈસર તરીકે જ તે કામ કરતા એમ ન હતું. તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્ય (Literature)ના ગ્રાઈસર તરીકે પણ ઘણી વખત તેમણે કામ કર્યું હતું. અને જે જે વિષયો તેમને મોંપવામાં આવતા તેમાં ઘણું જિંદગી પ્રકારનું કામ કરી તેમના શિષ્યોને સંપૂર્ણ સંતોષ આપતા. તેમનું અદ્ભુતપણું કેટલું ઉચ્ચ ડેટિનું હતું અને તેમની કાર્યશક્તિ કેવી સરસ હતી તે તેમના જીવી જીવી દિશાના કામ ઉપરથી સૌ કોઈ જોઈ શકે છે.

પૂનામાં આનંદશ કર્મભાષીની મુર્ગમુગ્ધ હરિ મળધમા એમ જે ગુનાવ જાગન વખત મને મન થાય છે જ્યનના પદેના તે દગેશ નાજા દતા. મને થાઈ છે તે પ્રમાણે અમે અર ૧૦ અમાગના દિસમે પૂના પહોંચ્યા હતા અને વર્ષાનતુ દોનાથી ગુનામા તેમ જ પૂનામાં દતો. દરામા શુદી હતી તેથી તે વખતે મે આનંદશ કર્મભાઈને ક્ષુઃ નમે તમારી વડિયા ફેરફાર કરો અને આવી શરૂઆત ટાકા પાણીએ નાનાની વાત ન રાખો તો મારુ. પણ વિચારોની દદનાને લઈને તેમણે મારુ આ કહેવું માન્ય કર્યું નહિ અને ટાકા પાણીએ નાજા પરિણામે પૂનાથી અમે પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને સખત શુદી થઈ આવી હતી અને મને બય હતો તે ખરો પડ્યો

સને ૧૮૯૨ માં હું એલએલ બી. માં પાસ થયો તે વરસમાં કે તે પછી મને બે માસ નથી શુભગત કોતેજના તે વખતના પ્રોફેસર મિ આનાથ વિષય કાયદે દના તેમજ બદલી પૂને થઈ તેથી શુભગત કોતેજમાંથી સરમરી નોમરીવાળાની જગ્યાએ નવા પ્રોફેસર નિમણૂક કોતેજ બોર્ડ કરવાની હતી તે વખતે કાયદે સાહેબે રા આનંદશ કર્મભાઈને બોલાવી તેમને સૂચના કરી કે 'તમારુ જ્ઞાન અને વિદ્યા તરફનો તમારો પ્રેમ જોતા, જે શુભગત કોતેજમાં મસ્કૂતના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરના તમે હા પાડો તો મારુ' આ ઉપરથી મે અને રા આનંદશ કર્મભાઈએ વિચારણા કરી આનંદશ કર્મભાઈ એલએલ બી નો અવનાસ પૂરો કરી સોલિસિટર કે એડવોકેટનો અવનાસ કરવા ધારતા હતા તેમજ શુદ્ધિબળ અને અગ્નિ જોતાં તે લાઇનમાં પણ તે સારી રીતે સફળતા પ્રાપ્ત કરત એમ મારુ માનવું છે પરંતુ વિદ્યાદેવીની ઉપાસના તેમને વધારે પ્રિય હતી જીવનપ્રવૃત્તિની ફરેખા માટે આ પ્રસંગ ઉપગ્રિય થયો હતો. બવિધ્યનુ જીવન કેવા પ્રગરની પ્રવૃત્તિમાં ગાગુ તેના વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ દેવે આપ્યો તેમના સ્વભાવની ભાવનાને વધારે અનુકૂળ સ્વત વિદ્યાવૃદ્ધિ થાય, અને તે દિશામાં ઉપ યોગી થવાય તેવું જીવન વધારે પ્રિય તે ઉપર અમે અને એ વિચાર કરી શુભગત કોતેજની પ્રોફેસરની જગ્યાને માટે તેમણે હા કહેવી એવા નિર્ણય ઉપર અમે આવ્યા આ પ્રસંગ આનંદશ કર્મભાઈના જીવનક્રમને માટે મોટા હતા અને તે પ્રસંગને લઈને જ આપણે સૌ તેમની જે કારમ્મિદ વિદ્યા માટે અને બીજી સેવાઓ માટે જોઈ તે જોવાને ભાગ્યશાળી થયા છીએ તે પ્રસંગ આવ્યો ના હોત તો કદાચ આનંદશ કર્મભાઈની જીવનદોરી બીજી કોઈ દિશા તરફ વળી હોત

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રા આનંદશ કર્મભાઈના પ્રથમ પત્ની સ્વર્ગવાસી થયા હતા તે વખતે તેમના માતાપિતા દયાન હતા આનંદશ કર્મભાઈ બીજી વખત લગ્ન કરનાની આનંદશાની કરતા હતા અને તેમના માતાપિતાના મનની લાગણી જોતા આનંદશ કર્મભાઈ બીજી વખત લગ્ન નહિ કરે તો તેમને આઘાત થયો, આવી નિયતિમાં તેમના બેઉ વડીતોએ મને બોલાવેલો અને આનંદશ કર્મભાઈના જૂના મિત્ર તરીકે ઘણી વખત તે સબધમાં તેમણે મારી સાથે વાત કરી અને આનંદશ કર્મભાઈ બીજી વાર લગ્ન કરે તેવા તેમને આગ્રહ તથા દબાણ કરવા મને બધામણુ કરેથી મારાથી જે કહેનાય તેટલું મે આ જાગનમાં ભાઈ આનંદશ કર્મભાઈને ક્યુ હતું તે પોતે ડાહ્યા

મને સમજ્યુ તેમ જ વ્યવહારકુશળ હતા. તેમનું યૌવન, વડીલોની ભાવના, કૌટુંબિક સ્થિતિ વગેરે અનેક ધર્મોના વિચાર કરી છેવટે ફરીને લગ્ન કરવા માટે તેમણે સંમતિ આપી. અને તેમનાં ખીજ વખતનાં લગ્ન ગ્વાલિયરવાળા મુનશીની પુત્રી સાથે થયાં. કદ્દ સાલમાં તે મને ચોક્કસ યાદ નથી. તેમનાં માતાપિતાને તેથી સંતોષ થયો અને યથોચિત આહવાનવિધિ પ્રમાણે લગ્નક્રિયા અથવી ધંતિ સુધીની મેં જોઈ હોય તો તે મારા પરમ સ્નેહી આનંદશંકરભાઈનાં જ આ લગ્નની હતી. ગ્વાલિયરવાળાં તેમનાં ખીજ પત્ની પણ લાંબું આયુષ્ય જોગવ્યા વિના સ્વર્ગવાસી થયાં તે રા. આનંદશંકરભાઈના જીવનમાં ખીજ વખતની ખેદની વાત હતી. તેમ છતાં થોડે અંશે તે ખેદનું નિવારણ થયું હતું, કેમકે તે તેમની પાછળ બે પુત્રરત્નો અને એક પુત્રી મૂકતાં ગયાં હતાં. તે સંબંધમાં વધારે કંઈ લખવાની જરૂર નથી. જેલ ભાઈઓ હાલમાં સારી રીતે જિંવો અભ્યાસ કરીને સારા હોદ્દા જોગવે છે. અને તેમના પિતાશ્રી આનંદશંકરભાઈની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે ધણી સારી સેવા હોદ્દાની તેમને દરેક પ્રકારે સંતોષ આપીને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે તે આપણે સૌ જાણ્યોએ છીએ. તેઓ બંને તેમના પિતાને દિલાસાનું સ્થાન હતા.

સાંસારિક બાબતો માટે મેં જે થોડા શબ્દો લખ્યા છે તે પૂરું કરતાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આનંદશંકરભાઈ પોતે પણ મને મારા સાંસારિક વ્યવહારમાં સૂચના તથા સલાહ આપતા અને તેમની સલાહના પરિણામને લઈને મારા જીવનપ્રવાહને અસર થઈ છે. સને ૧૮૯૮ ની સાલમાં નામદાર સરકારે એક સખજગજ તરીકે નિમણૂક કરીને તે સ્વીકારવા મને પુછાવ્યું. જીવનપ્રવાહ માટે બ્યુડિજિયલ લાઈનમાં જવું કે વડીલાતનો ધંધો કાયમ રાખવો, તે દરેક યુવકને માટે વિકટ પ્રશ્ન હોય છે. તે વખતે રા. આનંદશંકરભાઈનો અભિપ્રાય સરકારી નોકરી નહિ લેવાનો થયો. અને મારું જીવન તે મુજબ અમદાવાદમાં વ્યતીત કરી રહ્યો છું.

સુભાગ્યે એવું બન્યું કે આનંદશંકરભાઈ પ્રોફેસર થયા અને મેં મારી વડીલાત અમદાવાદમાં રાકે કરી, તેથી અમે બેઉ એક સ્થળે અને એક ખીજના સતત પરિચયમાં રહી શક્યા.

ગુજરાત કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે તેઓ બહુ બાહોશીથી કામ કરતા અને શિષ્યવર્ગને તથા તેમના ઉપરી વર્ગને તે બહુ પ્રિય થયા. છેવટે Acting Principal થયા. તે કેવા જિંવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપતા તે લખવાનું અહીં મારે માટે યોગ્ય નથી. તેમના શિષ્યો તે લખશે અને જો કદાચ તેઓ કંઈ ન લખે તોપણ તેમનું નામ તથા કામ ગુજરાતના કેળવણીના ઇતિહાસમાં હમેશાં રહેશે. તેમનું વાચન અને વિદ્યા-ઉપાસના એવા જિંવા પ્રકારનાં હતાં કે કોલેજમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ માત્ર સંસ્કૃત પ્રોફેસર તરીકે જ તે કામ કરતા એમ ન હતું. તત્ત્વજ્ઞ તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્ય(Literature)ના પ્રોફેસર તરીકે પણ ઘણી વખત તેમણે કામ કર્યું હતું. અને જે જે વિષયો તેમને સોંપવામાં આવતા તેમાં ઘણું જિંવા પ્રકારનું કામ કરી તેમના શિષ્યોને સંપૂર્ણ સંતોષ આપતા. તેમનું અદ્યુતપણું કેટલું ઉચ્ચ કેટલું હતું અને તેમની કાર્યશક્તિ કેવી સરસ હતી તે તેમના જુદી જુદી દિશાના કામ ઉપરથી સૌ કોઈ જોઈ શકે છે.

મુખર્ષિમાં તે કામ કરતા હતા અને ત્યારે તે તેમની પૃથ વર્ષની વયે રિટાયર થવાના ત્યારે (મને મોઝસ યાદ નથી) પૂજ્ય પંડિત મદનમોદન માલવીયાજી નરહથી પૂજ્ય મદાત્મા ગાંધી ની દરમિયાનગીરીથી આનંદશંકરભાઈને બનારસ યુનિવર્સિટીમાં કામ કરવા જવાનું નિર્મત્રણ મ

તે વખતની દિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થિતિ જોતાં, એક વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત તેમને સ નિયામકની જરૂર હતી. ત્યાં જુદા જુદા સ્વભાવના અનેક અધિકારીઓને શાંત રાખીને સં શાંતિથી કામ લેવાની શક્તિ ધરાવનાર પુરુષની જરૂર હતી, તે શક્તિ આનંદશંકરભાઈમાં હ હતું તેમને વિનોદમાં ધણીવાર કહેનો કે 'તમે જો કોઈ દેહી રાજ્યના હોવાન થયા હોન તો તમે કાર્યકુશળતાથી કામ કરી શકન અને બધાને સંતોષ આપી શકન.' તેમની આ શક્તિની કસે દિંદુ યુનિવર્સિટીના કામમાં થઈ તેમાં તેમણે કેવી સતોષકારક રીતે કામ કર્યું અને બ સંતોષ આપીને યશ મેળવ્યો તે આપણને સુવિદિત છે.

આ પ્રસંગે પણ અમે બંનેએ મળીને વાતચીત કરી અને બનારસ જવું કે નહિ તે બાબ ની ચર્ચા કરી. મેં તેમને જણાવ્યું કે સંસ્કૃતનો ઊંડો અભ્યાસ અને તે વિદ્યાનું તમારું જ્ઞાન કા જવાથી આખા દિંદુસ્તાનને જાણવા મળશે. અત્યાર સુધી તમારી વિદ્યાનો લાભ માત્ર મુંબ હિંદીકાને જ મળેલો અને કાશી જવાથી તે લાભ આખું દિંદુસ્તાન લઈ શકશે તેમ જ તમે કેટલ વિદ્વાન છો તે પણ દુનિયા સારી રીતે જાણી શકશે. છેવટે કાશી જવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું.

તે કાશી સારો વખત રહ્યો ત્યાં તેમની કારકિર્દી ધણી યશસ્વી નીવડી. તેમણે ગુજરાત ગૌરવમાં વધારો કર્યો. પૂરા માન માથે ત્યાંથી પોતાની વયને લીધે અમદાવાદ આવ્યા. કામ હોતના તેમનાં કામ માટે તપસીસવાર અન્ય લેખકો લખશે સ્વર્ગવાસ પહેલાં થોડી સુદત તેમણે અમદાવાદ આવી નિવાસ કર્યો. તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. અમદાવાદમાં તેમણે નિવા કર્યો ત્યારપછી તેમની શારીરિક શક્તિ ત્યાંસુધી સારી રહી ત્યાંસુધી અમદાવાદની જુદી જુદ સંસ્થામાં ધણી સારી સેવા તે કરતા રહ્યા અને તેમના અનુભવનો લાભ આપતા રહ્યા થોડો વખત શ્રીભગવદ્ગીતા ઉપર પ્રેમાભાઈ દોશમાં પ્રવચન કરી મામાન્ય જનતાને પણ તેમન વિદ્યાનો લાભ તેમણે આપ્યો હતો. પરંતુ કોઈ કુદૈવના યોગથી તે પ્રવચનો તે પૂરા કરી શક્યા નહિ

આનંદશંકરભાઈના વિચારો જુદી જુદી દિશામાં તથા આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ સંબંધે કેવ હતા તે સંબંધમાં બીજાઓ લખશે એમ હું માનુ છું. તેમના વિચારો સાધારણ રીતે 'વસંત' માસિકમાં આપણને વાંચવાને મળતા. એક નાનપણથી તે એક રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણ તરીકે લીધ્યા હતા. યુગ્ત બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળના. બ્રાહ્મણના આચારવિચારોને માન આપતા. તે એક લક્ષ્મીવાન પિતાના એકના એક પુત્ર હતા, તેથી ખૂબ લાડ અને વૈભવમાં તે જીવ્યા હતા. અમે ત્યારે હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે તેમના પહેરવેશ માટે બિચારાં બંચાં વિવાદની કપડાંનો ઉપયોગ થતો. ગુજરાત કલમમાંથી ત્યારે આ મંગાવવામાં આવતી ત્યારે તેમની આ જર્મન સિવરના પ્યાવામાં આવતી. અને ચીનાઈ બ્રાહ્મણો તે ઉપયોગ કરતા નહિ. એક વખત તેમના વિચારો ઉપર

જાણ્યા મુજબના હતા, પરંતુ તેમની વિદ્યાના સંસ્કારોથી તેમનું મન વિભૂષિત થયું અને તે હંમેશા વિકાસને પાત્ર હતું. નવા સારા વિચારો મદદ કરવાને તે સદૈવ તૈયાર હતા. અને તેમની શુદ્ધિ અને વિચારો કેટલાં પ્રતિભાવળાં હતાં તે સૌ કોઈને વિદિત છે. સ્વદેશાભિમાનની તેમની લાગણી પ્રદીપ્ત હતી. આપણે જોઈ શક્યા કે અંગ્રેજી ભાષામાં ભીંચું કાપડ છોડી, મિલનું પણ નહિ વાપરતાં પૂરા શુદ્ધ ખાદ્યધારી તે થયા હતા અને ધાર્મિક રૂઢિમાં હરિજન સાથે પણ આપણે સંસર્ગ હોવો જોઈએ અને તેમને અરપૂર્ય ગણવા ના જોઈએ તેવા વિચાર ઉપર તે પાછળથી આવ્યા હતા. આ વિષયો મદદન છે અને તે સંબંધમાં પણ ખીજાઓ લખશે એમ હું માનું છું, પરંતુ મારા એક જૂના મિત્રની મનોભાવના અને શુદ્ધિબળ કેવાં હતાં તે જાણવાને માટે આ બે દાખલા આપી થોડા શબ્દો લખ્યા છે.

રાજકીય વિષયમાં પણ તેમના વિચારો, ‘વસંત’માં આવેલા જુદા જુદા લેખોથી જાણી શકાય છે.

તેમનો સ્વભાવ સુશીલ અને શાંત હતો. જનતાને પ્રિય થઈ પડે તેવા તેમના શુભો હતા અને કદુવચન કહેતાં તે ક્ષોભ પામતા.

તેઓ છેવટ સુધી તેમનો સેવાધર્મ જાળવતા. તેમનું ઉપયોગીપણું ઘણું હતું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓને તે બહુ સારી દોરવણી આપતા, તેમ જ અમદાવાદ એન્જી-કેશન સોસાયટીના નેતા તરીકે તે સંસ્થાના વહીવટની કોલેજોને તેમની સલાહ અને દોરવણી બહુ ઉપયોગી હતાં. પ્રભુએ તેમને વધારે આયુષ આપીને અમદાવાદ તથા ગુજરાતને તેમની સેવાને લાભ આપ્યો હોત તો આપણને સંતોષ રહેત. પરંતુ દૈવાધીન જે ચક્ર છે તેમાં આપણે નિરુપાય છીએ. તેમના સ્વર્ગવાસથી આપણને સર્વને, તથા દેશને અને ખાસ કરીને ગુજરાતને મોટી ખોટ પડી તે ખોટ પુરાય તેવી નથી. ગુજરાતના તે એક મહાન પુત્ર હતા. તેમનું જ્ઞાન વિદ્યા તથા જીવન એક આદર્શરૂપ હતાં. તેમના શુભોનું તથા કામનું સ્મરણ કરતાં દેશને અભિમાન આવે છે. આ પુરુષની ખોટનું સ્મરણ થતાં દૈત્ય બરાઈ આવે છે.

પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો. આપણા ગુજરાતમાં તેવા ખીજા પુરુષો પાકે અને તેમની ખોટ તેમના બે સુપુત્રો મદાદશે તેવી પ્રાર્થના કરીને મારી આ મથામતિ નોંધ પૂરી કરું છું.

ગુજરાત કોલેજનો વલીવટ ને વખતે ગુજરાત કોલેજ બોર્ડ કરતું હતું. અને ૧૮૯૫માં 'મ્યુનિસિપાલિટીનો ચૂંટાયેલા સભ્ય (Elected member) ચંપા. માગ Municipal Electionમાં તે પછે રસ લેના તે પ્રકરણની તપાસથી અહીં નકારું સંજાબ ચાય. મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોલેજ બોર્ડના સભ્ય (Member) તરીકે હું દાખલ થયો. તેથી એક રીતે કોલેજ વલીવટ માને મંડળનો હું એક સભ્ય થયો. અને કોલેજના કામ તથા તેના પ્રોફેસરો સાથે મારે સંપર્ક વધ્યો. તે સંસ્થાના કામકાજ માટે વધારે કંઈ લખવાની જરૂર નથી, પણ જે આજ લખવી મને હીક લાગે છે: અને તેમાંની એક તો આનંદસંસ્કરભાઈ તેમના મનમાં બીડી લાગણીથી છેવટ સુધી રમખૂંદક માદ રાખી રહ્યા હતા અને જુદે જુદે પ્રસંગે તે બનાવની દમીકત વિશે વા કરતા હતા. સંસ્કૃતના પ્રોફેસરનો હોદ્દો કોલેજમાં હંમેશાં ખીછ બાપાના પ્રોફેસરમાં તે વખતે વધાં જવાબદારીવાળો ગણવામાં આવતો અને તે હોદ્દો ધરાવનારને Professor of Oriental Languages તરીકે ઓળખાતા. ગુજરાત કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસરના પગારનો ગ્રેડ મારી યાદદાસ્ત પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦ હતો તે ગ્રેડ વધારી રૂ. ૪૦૦ કરવા જોઈએ એવી મારી તેમજ કોલેજ બોર્ડના ખીજ કેટલાક મેમ્બરોની ઇચ્છા હતી, તેથી તે પ્રમાણે સંસ્કૃતના પ્રોફેસરના પગારની ગ્રેડ વધારવાની વાત બોર્ડ આગળ મૂકવામાં આવી. તે વખતે ફ્રેન્ચના પ્રોફેસર હતા, તેમણે પોતે પણ એક Second Language ના પ્રોફેસર છે અને તેથી સંસ્કૃતના પ્રોફેસર કરતાં પોતાની ગ્રેડ ઓછી ન હોવી જોઈએ અને બધી Second Languagesના પ્રોફેસરોના પગાર સરખા હોવા જોઈએ તેવા પ્રકારની દિલ્લસાલ કરી. તે વખતે કોલેજ બોર્ડમાં એક સારા આબરુદાર શેઠ હતા, અને તેમની સાથે આ ફ્રેન્ચના પ્રોફેસરને સારો સ્નેહ સંબંધ હતો. તે શેઠને તથા તે ફ્રેન્ચ પ્રોફેસરને મારી સાથે પણ સારો સ્નેહ હતો. તે ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર પ્રથમ મને મળ્યા અને તેમની માન્યતા મારી પાસે મૂકી. તેમને મેં જણાવ્યું કે 'સંસ્કૃત અને ખીછ બાપા' કામ એકસરખું ગણી શકાય નહિ. અને ખીછ કોલેજમાં બધી Second Languagesના પ્રોફેસરોના પગાર સરખા હોતા નથી, સરકારે પણ તે બેદ સ્વીકારેલો છે, તે જવાબથી તેમને સ્વાભાવિક રીતે અસંતોષ થયો. મારા તરફથી આ જવાબ તે પ્રોફેસરને મળેલો તે જણાવ્યા વિના તે બાઈ તેમના સ્નેહી ઉપર જણાવેલા શેઠ મેમ્બરને મળ્યા. તે શેઠે બધું સાંભળી લાગણીથી તેમને કહ્યું કે તે ખરું છે, પણ તેને અધીન થઈ ઠાઈપણુ અયોગ્ય અમર પક્ષપાતી પગલું બદલાવે હું તૈયાર નથી. તેમણે તેમને જણાવ્યું કે અન્ય સંસ્થાઓમાં તથા Second Languagesના પ્રોફેસરો સંબંધમાં પગારમાં તથા ગ્રેડમાં શા ફેરફાર હોય છે અને શું ધોરણ પ્રચલિત હોય છે તે હું જણુતો નથી. પરંતુ મૂલ્યંદ તે ધારાધોરણથી વાકેફ છે; માટે તમારે મૂલ્યંદને વાત કરવી, તેવી સૂચના તે પ્રોફેસરને કરી અને શેઠે પોતે વાપરેલા શબ્દો ઘણા રમૂજ હોવાથી આ રચણે તે લખવા મારું મન પ્રેરાય છે. તે ફ્રેન્ચ પ્રોફેસરને તેમણે કહ્યું કે "અટમ સટમ અમને સમજાવવાનું નથી. મૂલ્યંદને તમારા કહેવાની ખાતી કરી આપો. આવી બાબતોમાં હું મૂલ્યંદના કહેવા ઉપર આધાર રાખું છું અને બોર્ડમાં મૂલ્યંદનું કહેવું માન્ય થશે." આ જવાબથી ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર નિરાશ થઈ ગયા તે લખવાની

જર નથી. આ પછી આ સવાય ચર્ચાને માટે બોર્ડ મમક્ષ આપ્યો ત્યારે ઘણો ભાગ ગેરિયાઓ સુધ્ધાંત આનંદશંકરભાઈની ગ્રેડમાં વધારો કરના તરફ હતા. તે વખતે એક બીજા કેળવણેલા ગૃહસ્થ બોર્ડના સભ્ય હતા તેમણે એવો વિચાર દર્શાવ્યો કે પ્રોફેસર તનીકે કામ કરવું હોય તો Labour of Love નોંધ્યે અને પગાર ઉપર લક્ષ રાખવું ન જોઈએ.' આ વિચાર દર્શાવનાર પોતે વિદ્વાન હતા પણ વિદ્યાની ઉપાસના મૂકી બીજી લાઈનમાં જઈ ગયે હોદ્દે પડેલી સારો પગાર અને તેથી સારા પૈસા પ્રામાણિકપણે તેમણે મેળવ્યા હતા. તેમણે આવો વિચાર બતાવ્યો તેથી હું મારા સ્વભાવ મુજબ સડેજ ઉતારણો થયો અને બોર્ડને જણાવ્યું કે 'આ વસ્તુ બોલનારે પોતે તે સિદ્ધાંતનો અમલ કર્યો નથી. આ ઉપરાંત મેં જણાવ્યું કે વિદ્યાની સેવા કરવાની ભાવનાથી જ સારા માણસો અધ્યાપકનું સ્થાન Professorship સ્વીકારે છે, પરંતુ તે ભાવનામાં પણ મનતાણાનું ધોરણ એવું હોવું જોઈએ કે દુનિયાના વ્યવહારમાં તેમની જ પંક્તિના બીજા મનુષ્યો જે પેદા કરતા હોય તેનાથી તે ઘણા જ ઊંચે રહેતા છે એમ તેમને લાગવું ન જોઈએ.' તે વખતે મેં મારો પોતાનો જ દાખલો ટાક્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે 'ક્યાસમાં આનંદશંકરભાઈ હ મેશા પડેનો નંબર રાખતા અને હુ ત્રીજો રહેતો. તે દાખલા પ્રોફેસરની પદવી ભોગવે છે અને હુ વકીલનો ધ ધો કરું છું અને મારા મનમાં કાઈપણ અભિમાન લાગણી બતાવ્યા વિના કહું છું કે એક ઊંચેનો વિદ્યાર્થી એક ચઢિયાતા વિદ્યાર્થી કરતા આર્થિક પેદાશમાં વધારે છે.' દૂ કમા પ્રોફેસરોની આવક એવી જોઈએ કે તે આમદ્દાર નિહાળી સંતોષકારક રીતે ગાળી શકે. આવી ચર્ચા થયા માઠ આનંદશંકરભાઈની ગ્રેડમાં વધારો કરવાનું નક્કી થયે આ પ્રકરણનો અંત આવ્યો હતો. આ બનાવ તેમને એટલો બધો યાદ હતો કે છેવટના ભાગમાં જ્યારે તે મહાવાડની અસરમાં હતા ત્યારે આનંદશંકરભાઈ દાંપત્યમાં ફરવા આવતા અને તેમના દીકરા પણ તેમની સાથે હતા ત્યારે અને એક વખત હું જ્યારે તેમને ત્યાં ગયો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે કોનેજ બોર્ડના પૈસા બનાવની વાત બોર્ડને કહી બતાવો. એ પ્રમાણે આ બનાવનું સ્મરણ રસપૂર્વક રાખી રહ્યા હતા.

આ પ્રમાણે કેટલોટ વખત પમાર થયા પછી છેવટે મારી યાદદારત પ્રમાણે સને ૧૯૦૬-૧૦માં શુજરાત કોનેજ સરકારને સુપરત કરવામાં આવી અને કોનેજ બોર્ડનો વહીવટ પૂરો થયો. વહીવટ સોંપી દેતી વખતે બોર્ડે ઠરાવ પસાર કરીને એક કરાગ સરકાર સાથે કરેસો કે શુજરાત કોનેજમાં જે પ્રોફેસરો તે વખતે હતા તેમને સરકારે કાયમ કરવા અને સરકારી નોકરીમાં લઈ સેવા બીજા કરાર પણ થયા હતા, પરંતુ તેના ઉદ્દેશની આ સ્થળે જરૂર નથી.

શુજરાત કોનેજ સરકારને સુપરત થયા બાદ થોડા વખત પછી આનંદશંકરભાઈ મુખાઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોનેજના પ્રોફેસર નિમાયા અને મુખાઈ ઈનાકાના મુખ્ય શહેરમાં એક શુજરાતી વ્યક્તિ સંસ્કૃત વિદ્યામાં કેમ નિષ્ણાત હતા તે જણાવવાની મુખાઈની જનતાને તક મળી. પ્રોફેસર તરીકે જ્યારે તે કામ કરતા હતા તે વખતે યુનિવર્સિટીના કાગમાં તે કેટલો રસ લેતા તે સૌને સુવિદિત છે કેળવણીના મદાન પ્રશ્નોના તે અભ્યાસી હતા જુના ધોળણોમાં કેટલે અંશે ફેરફારની જરૂર છે તેના ઉપર તે સતત લક્ષ રાખતા.

૨૫. ગુરુ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ

માનનીય શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

ગુજરાતમાં તેમ જ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જૂની સંસ્કૃતિના અભિમાની અને ઉપાસક, સંસ્કૃત, શિક્ષણશાસ્ત્રવિશારદ એવા જે કોઈ થોડા શ્રેષ્ઠ પુરુષો છે, તેમાં ૨૫. ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈની આગળ પડતી ગણના થાય છે. મંગળવાર તા. ૭ એપ્રિલ ૧૯૪૨ને રોજ અપેરે ૩-૫૫ વાગ્યે તેઓ દિવંગત થવાથી મરસ્વતી દેવીના દારમાંનું ગૂજરાતનું એક અમૂલ્ય રત્ન ખરી પડ્યું, ભારતના વિદ્વાન મંડળમાંનો એક દીપક છુટાઈ ગયો. ૨૫. ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈનો જન્મ ગૂજરાતમાં થયો એટલું જ, પણ સંસ્કૃતિથી, મનથી, વર્તનથી તેઓ સર્વથા ભારતવર્ષીય જ હતા. સંસ્કૃતિ પ્રાંતીયતા અને પ્રાંતભેદનો તેમને કદી પણ સ્પર્શ થયો ન હતો.

ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈનો અને મારો પ્રથમ પરિચય ૧૯૦૫ની શરૂઆતમાં જ્યારે હું ગૂજરાત કોલેજમાં પ્રિવિયમ (First Year Arts)ના વર્ગમાં દાખલ થયો ત્યારે થયો. તેઓ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક (પ્રોફેસર) હતા. માથા ઉપર વાળ ન રાખતા. મુંદર ઘેરાવવાળી, ગાંધી ખરી નેટલી ધારીવાળી મોટી અને લાંબી ચોટલી, કપાળ ઉપર ચંદ્રનું ટીકું, નિત્યે ધોતિયું અને ખેસ, ગૂજરાતી અમદાવાદી પાઠડી, તેજસ્વી અને પ્રસન્ન મુદ્રામૂર્તિ જોઈને જ આદર ઉદ્ભવે તો પછી પરિચય થયા પછી તો ખરેખર જ પૂન્યભાવ ઉત્પન્ન થાય એમાં તો લેશમાત્ર પણ શંકા નથી. એમના વિદ્યાર્થી થવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું એનું મને હંમેશાં ઝોરવ રચ્યા કરે છે. અર્થાત્ હું એમની પાસેથી કાંઈ વિશેષ મેળવી શક્યો નહિ, તે એ મહાન સાગરનો દોષ નથી, પણ નાનું વાસણુ લઈ જનારનો જેવો દોષ તેવો જ મારો હતો. B. A. માટે સંસ્કૃત ઐત્તિક વિષય ન ભેતાં મેં Physics અને Chemistry (પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર) એ વિષયો લીધા, તો પણ તે વખતે B. A.માં સંસ્કૃત—બીજી ભાષા તરીકે—લેવી જ પડતી, તેથી ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈ સાથે પરિચય દૃઢ થતો ગયો. ગૂજરાત કોલેજમાં હું કુલ પાંચ વર્ષ સુધી હતો, ૧૯૦૫ની શરૂઆતથી ૧૯૦૯ સુધી ચાર વર્ષ વિદ્યાર્થી અને એક વર્ષ દક્ષિણ-દેસો. આ પાંચ વર્ષમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં મારો તેમની સાથે પરિચય કાંઈક વધારે હતો એક કારણુ તો એ કે બીજાઓના પ્રમાણમાં મારું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વધારે સારું અને કોલેજમાંના “વિવાદ મંડળ”, “વિદ્યાર્થી મંડળ”, વગેરે ચળવળોમાં હું હોઉં એટલે સને ૧૯૦૮માં તે કોલેજ સરકારી નહોતી, ત્યારે તેઓ કોલેજના આચાર્ય (પ્રિન્સિપાલ) હતા.

ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈ વિદ્યાસાગર હતા. ઉત્તમ બણાવે. વિદ્યાર્થીઓની સાથે મળનાવડા અને મીઠો સ્વભાવ. આ સાથે તેઓ ઉત્તમ વ્યવહારજ્ઞ પણ હતા. આ બધા સદ્ગુણોને લીધે એમના વિશે પ્રેમ, આદર, પૂન્યભાવ આવે. પણ મહારાષ્ટ્રીય એટલે મને સંસ્કૃત ઉચ્ચારો વિશે

જે અભિમાન પોતાને માટે થાય, એમાં પણ તેઓ મહારાષ્ટ્રીયોના ગુરુ શોભે એવા હતા તેથી વિશેષ આદર ઉદ્ભવે. બી. એ. ના વર્ગમાં “કાવ્યપ્રકાશ” શિખવાડતાં ચિત્રકાવ્યનો દાખલો આપવાનો એટલે “મિયાદુલદુદાઈદુરુદરી.....” વગેરે શ્લોક આવ્યો. વર્ગમાંના દરેકને ઊભા કરીને “વાંચો” એમ કહેવા લાગ્યા. મારો વારો આવ્યો ત્યારે બોલ્યા, “બેસો, પછી કહું ત્યારે તમે વાંચજો.” આખા વર્ગનો પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો ત્યારે છેવટે મને કહ્યું, “માવળંકર, તમે આ શ્લોક આખા વર્ગમાં વાંચી બતાવો.” હું તે બૂલ રહિન અને બરાબર બોલ્યો. એમણે બહુ પ્રેમથી મારું કોતુક કરીને અભિનંદન કર્યું અને “આવા ઉચ્ચાર જોઈએ અને એમ બોલાવો જોઈએ” એમ એમણે વર્ગને કહ્યું. મહારાષ્ટ્રીયોના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર તેમને ગમે.

તેમની શુદ્ધ અરબલિન સંસ્કૃત વાણી વિશે મેં સાંભળેલી એક હાસ્યકારક વાત કહું. બી. એ. ના તેઓ સંસ્કૃતના પરીક્ષક હતા. પરીક્ષા મુબઈમાં હતી. પ્રશ્નપત્રિકામાં થોડીક છાપખાનાની ભૂલો સુધારવા માટે તેઓ પરીક્ષાના મંડપમાં આવ્યા. તેમને જોઈને, તેમનો મૂળરાતી પોસાક જોઈને, પોતાના ઉચ્ચારો વિશે અભિમાન ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ કાંઈક મઝાકમાં રિમત કરીને એક બીજા સામે જોવા લાગ્યા. હવે મૂળરાતી ઉચ્ચારોની મસ્કરી કરવા જેવું સાંભળવા મળશે એવી અપેક્ષા. પણ ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈએ વાચવાની શરૂઆત કરી એટલે તરત જ બધા પોતાની જગ્યાએ માથું નીચે નમાવી સાંભળના જ રહ્યા. ઉચ્ચારોમાં મહારાષ્ટ્રીયો જ શ્રેષ્ઠ એ બૂલ છે એમ તેઓની સમજમાં આવ્યું અને તેઓ તરત જ બોંદા પડી ગયા.

ગુરુવર્ધ આનંદશંકરભાઈને બધા ભારતીય વિદ્વાનો વિશે, દેશભક્તો વિશે બહુ આદર હતો. ગમે ત્યારે તેઓ કોઈના દોષ ન કહેતાં માત્ર શુશ્રુ હોય તેટલા જોતા અને ગૌરવ કરતા.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૯ (સંવત-૧૯૨૫ ના માધ વાસમાં), ૨૨ મી જાન્યુ. સોમવારના રોજો હતો. તેઓ જન્મે વડનગરા નામર મુલ્કથી હતા. પિતાના એકના એક પુત્ર હતા. તેમના પિતાથી ધર્મનિષ્ઠ અને જૂની પદ્ધતિથી રહેવાના હતા. ગુરુ આનંદશંકરભાઈને આ આનુવંશિક સંસ્કાર મળેલા હતા.

શિક્ષણ નાનપણથી જ મામદાની નિશાળ પ્રમાણે મૂળરાતી શાળામાં શરૂ થયું. મુનિવર્સિટી-માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બીજો નંબર મેળવ્યો ૨૧. પ્રા. આખાશ્ચ વિષય કાયવટે અને સ્વ. વે. શા. સં. ભાસ્કરશાસ્ત્રી આ તેમના ગુરુજનોમાના. સંસ્કૃત અધ્યયન તેમણે જૂની અને નવી બન્ને રીતે કર્યું હતું. એમના પિતાને સંસ્કૃતનો શોખ બહુ અને પોતાનો છોકરો ઉત્તમ સંસ્કૃતપંડિત થાય માટે એમણે જુદા જુદા પંડિતો પાસે તેમને (ગુરુ આનંદશંકરભાઈને) રાખીને અધ્યયન કરાવ્યું. પ્રા. કાયવટે આધુનિક પદ્ધતિથી બણાવનારા એમના ગુરુ, ત્યારે વે. શા. સં. ભાસ્કરશાસ્ત્રી, મિથિલાપુરીના નુપ્રમિદ્ધ વિદ્વાન બંધુદય બચ્ચા જા અને મુદુનાથ જા વગેરે એમને જૂની પદ્ધતિથી શિખવાડનારા ગુરુ.

બી. એ. ની પરીક્ષા તેઓ મૂળરાત કોલેજમાંથી પાસ થયા. આગળ અનુક્રમે એમ. એ.

અને એનએન બી થયા પ્રા કાયરેનું ગૂજરાત કોલેજમાંથી અગાનર થયાથી એમની જગ્યાએ ૧૮૯૩ માં ગુરુ આનંદજી કર્મભારીના સરકૃતના અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ ત્યાંથી લગભગ ૧૯૨૦ સુધી તેઓ ગૂજરાત કોલેજમાં જ સરકૃતના પ્રાધ્યાપક હતા એન્ડ્રિયુસ કોલેજમાં તે જ અરસામાં તેમની બદલી થઈ, પણ તે જ વખતે તેના કરતાં પણ નિશાળ ક્ષેત્રમાં જતાં તેમનો યોગ હતો બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના જનક ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોદન માલવીયને તે યુનિવર્સિટી માટે એક ઉત્તમ શિક્ષણ અને હિંદુ સરકૃતિનો નીવડેલો વિદ્વાન નેષ્ટો હતા. સ્વર્ગસ્થ ન્યાય લલિતભાઈ શાહ અને મદાતમાં ગાંધીજી આ બન્નેએ પડિતછતે ગુરુ આનંદજી કર્મભારીનું નામ સૂચવ્યું અને નાનખડા કોલેજના ક્ષેત્રમાંથી વિશ્વવિદ્યાલયના—હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના—નિશાળ ક્ષેત્રમાં તેમનું ૧૯૨૦ થી પદાપૂર્ણ થયું ત્યાં એમણે ઉપકુલગુરુ (Pro-Vice-Chancellor) તરીકે લગભગ ૧૬ વર્ષ સુધી અવિશ્રાંત શ્રમ કરીને સુદર કાર્ય કર્યું એ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસમાંથી વહી બુમાગે નહિ

ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈને સને ૧૯૩૫ માં તેઓ અમદાવાદ આચાર્ય અમદાવાદમાં એમ વિશ્વવિદ્યાલય જોડાઈ એવી તેમની ત્રીજી ઇચ્છા હતી આ વિશ્વવિદ્યાલય ફક્ત શિક્ષકો આપનાર નહિ પણ સારકૃતિ પ્રગતિ, પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન વગેરે કરવા માટે નર્યક્ષમ થાય એવું શિષ્યા તેમને જોઈતું હતું હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનો અનુભવ હતો જ. રાષ્ટ્રિય શિક્ષણનો પણ વિચાર એમણે બહુ જોઈ હતો અધ્યાપનનું કાર્ય પણ બહુ કર્યું હતું ગૂજરાતી વિશ્વવિદ્યાલયની રૂપરેખા અને બાવી ધોરણ આક્રવા તેમના પ્રમાણમાં બધી રીતે યોગ્ય એવા બીજા કોષ્ટક પુરુષ નહોતો

તેમના અવસાનથી ગૂજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમાં પડેલી ખોટ નાખૂંદ કરવી અશક્ય છે આ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપનાની કસંપના બહુ જૂની છે ગુરુ આનંદજી કર્મભારીના આગમનથી તેને વધારે વેગ મળ્યો હતો “આણુ વિશ્વવિદ્યાલય” સ્થાપનુ એ જ તેમની એમ રીતે “ઉત્તમ સ્મૃતિ” આ વિચારનું ગ્રેન્ક બળ પણ તેમનું મળગે અને વિશ્વવિદ્યાલયની રૂપરેખાનું મૂર્તિસ્વરૂપ થોડા જ વર્ષોના કાળમાં આપણને દેખાશે એવી આશા રાખીએ

અહીં બહારથી વાડી નામની એ સંસ્થા છે હિંદુ સરકૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, વાંચો વગેરેનો પુનરુદ્ધાર, સરકૃત વિદ્યાનું અધ્યયન અધ્યાપન, પુનરુજ્જીવન વગેરે આ સંસ્થાના ઉદ્દેશ છે બદલાયેલા સંજોગો અનુસાર આ સંસ્થાએ નવા ધોરણથી કાર્ય કરવું જોઈએ માટે ગૂજરાત વર્તમાનપત્રે સોસાયટીને ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫ સુધી કાર્યમાં જૂના દરેક માથે નાદવિવાદ પ્રોત્સાહનની યોજના મજૂર કરી લેવી પડી આ યોજના પ્રમાણે પાંચ જણનું કાર્યવાહી મંડળ મરવાનું હતું ગુરુવર્ધ આનંદજી કર્મભારી બનારસથી નિવૃત્ત થઈને આવવાના હતા એટલે આ મંડળનું અધ્યક્ષપદ તેમના માટે રાખ્યું એવો વિચાર કરીને કાર્યવાહી મંડળની ચૂટણી કરી તેઓ આવે ત્યાંસુધી તામચલાઉ અધ્યક્ષ મારે થયું એવો મિત્રોનો આગ્રહ હતો, તેથી મેં તે સૂચના માન્ય કરી, અને ગુરુવર્ધ આવ્યા પછી મારા અધ્યક્ષપદનું રાજીનામું સ્વીકારવા માટે તેમને વિનંતી કરી તે માટે સાબળે જ નહિ અને મને પૂછે પણ નહિ અધ્યક્ષ અને તેઓ કાર્યવાહીના સભ્ય એટલે

મને તો એ વિગિત લાગે અને પેટમાં સળવળે. અભ્યાસી વાડી સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય એટલે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ આંકવો, સંસ્કૃત પાઠશાળા વિશે અભ્યાસક્રમ, પંડિત વર્ગની પસંદગી, સાંસ્કૃતિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દાઓ વિશે સૂચના વગેરે કાર્ય કરવા સારુ તેમના સિવાય કોણ અધિકારી? પણ ગમે તે થાય, અધ્યક્ષપદ ન જ રવીકારે. ઊલટું મને જ અધ્યક્ષ તરીકે રાખવાનો આગ્રહ તેમનો હતો. “આપ ગુરુસ્થાને, વડીલ, આપે અધ્યક્ષપદ સંભાળવું જોઈએ; હુકમ કરવા, અમે અને તેટલું કરીશું જ” એમ મારું કહેવું, પણ એમણે પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ; ફક્ત સાદા સભ્ય જ રહ્યા. અને કામ માત્ર તેમણે બધું કર્યું. કેટલો શિષ્યપ્રેમ, મનની કેવડી મોટાઈ! ફક્ત કામ સામે નજર. “અભ્યાસી વાડીની સાધન સામગ્રી ગોઠવવા માટે તમે જ હોવા જોઈએ. શૈક્ષણિક અંતર્વ્યવસ્થા હું જોઈશ. બહારની ગોઠવણ તમે કરો,” આ તેમનો મુખ્ય મુદ્દો, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તેઓ પ્રમુખ હતા, પણ સાહિત્યિક કામોમાં તેમ જ ખીછ બાબતોમાં તેમના હાથ નીચે અથવા તેમની સાથે રહીને કાર્ય કરનારને સંપૂર્ણ છૂટ—એટલું જ નહિ પણ બેપટું પ્રોત્સાહન. અમદાવાદ એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની બાબતોમાં પણ આ જ પ્રકાર. દિશા-સૂચન કરાવવાનું, ચર્ચા કરવાની, પોતાના વિચારો માંડવાના, પણ બધું કરવા માટે હું અમુક અધિકાર ઉપર હોવો જોઈએ એવો આગ્રહ નહિ. ઊલટું “આ બધું તો હું કરીશ જ અને કરું જ જોઈએ. તેને અમુક અધિકારનું સ્થાન શા માટે જોઈએ” એવો યુક્તિવાદ. આ બધું ખીગ કરે તેમ કરવાનું. “ન ઘરોં શાલ્લ કરીં મી, મોહી સામેન યુક્તિચ્ચા ચાર” (હું હાથમાં શસ્ત્ર નહિ ધરું અને યુક્તિની ચાર વાતો કહીશ) આ કામનો પ્રકાર. વારુ.

બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા પછી તેમણે પોતાનો બધો વખત શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ માટે કામ કરનારી સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં ગાળ્યો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ એન્જ્યુકેશન સોસાયટી, ઉચ્ચ વિદ્યા વિપયની (Research and Post-Graduate) શાખા વગેરે સંસ્થાઓના તે પ્રમુખ હતા. હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તેમના પરિચયનો લાભ મળ્યો હતો અને આ ૬-૭ વર્ષમાં તેમનો નિકટ પરિચય થતાં તેમના હાથ નીચે અને તેમની પ્રેરણાથી મૂ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી, એન્જ્યુકેશન સોસાયટી વગેરે કાર્યક્ષેત્રોમાં સેવા કરવાનું સુભાગ્ય મને મળ્યું એ એક મોટી ઐશ્વરી જ કૃપા હું સમજું છું.

તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ જ થોડો ચાલ્યો હતો. સને ૧૮૮૨ મા—૧૪ વર્ષની ઉંમરે—તેમનો પ્રથમ વિવાહ થયો. તેમના ધરના જૂના રીતરિવાજો જોતાં આમાં આશ્ચર્યનું કોઈ કારણ નથી. તે વખતની લોકપદ્ધતિ પ્રમાણે આ થયું. ૮ વર્ષ પછી તેઓ વિધુર થયા—સને ૧૮૯૧ માં (૨૩ વર્ષની ઉંમરે) તેમનો દ્વિતીય વિવાહ થયો. ૧૯૦૩ માં દ્વિતીય પત્ની પણ અવસાન પામ્યાં. ૩૪ વર્ષની ઉંમરે ત્રિધુર થયા. આ નિવાહથી તેમને એક કન્યા અને બે પુત્ર એમ ત્રણ બાળકો થયાં હતાં. તેમણે ફરીથી વિવાહ ન કર્યો. ૩૪ વર્ષની ઉંમરથી આખરણુ વિધુરાવસ્થામાં રહી તેમણે અધ્યયન અધ્યાપનનું જ કાર્ય કર્યું. કેટલા મહાન અને મનોનિબ્રહ્મ! તે વખતે

તેમણે તૃતીય વિવાદ કર્યો હોત તોપણ તે “લોકનિરુદ્ધ” થયું ન હોત. તેમના બંને પુત્ર વિદ્વાન અને મહાશુણી છે. વડીલ પુત્ર ગ્રે. કુમાર્ષી આકાસદર્શના શિક્ષણ લઈને આવ્યા છે, અને હમણા ગૂજરાત કોલેજમાં ઇનિયરના પ્રાધ્યાપક છે. બીજા પુત્ર શ્રી પ્રદ્યાદેભાઈ M. A., LL. B છે અને મુખર્મીમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વકીલાત કરનારા તરુણ ગૂજરાતી વકીલો-પૈકી એ એક છે. ન્યાયમૂર્તિ દિવેદિયા ગુરુચર્ય આનંદશંકરભાઈના જમાઈ થાય આ આખું જ કુટુંબ સરેકારી, મળનારું, ખીલા અવાવનું અને પિતાને ગોખા આપે એવું જ છે.

ગુરુચર્યની સાહિત્યસેવા અપ્રતિમ છે. તેમનો મર્વ લેખનઅવસાય ગૂજરાતીમાં જ છે. ગુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષા અને વિચારોનું ઉત્તમ મંડાણ આ ગુણુ તો ખજાજ, પણ ગુરુચર્ય એટલે માન માહિતીનો જ બહાર દેના એમ નહિ, પણ માહિતી સાથે માથે મમર્થ ચિંતક (Thinker) પણ હતા. તેમનું લેખન વિચારપ્રવર્તન હતું. પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી સાહિત્યકાર ન મહિમાભ નનુભાઈના ‘સુદર્શન’ નામના સામયિકમાં પ્રથમ તેઓ વખતા ૨૧. મહિમાઈના મૃત્યુ પછી થોડાંક વર્ષો તેમણે તે ચલાવ્યું હતું. પછી ૧૯૦૨ માં તેમણે ‘વમત’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું અને તે ૧૯૩૮—૩૯ સુધી નિયમિત રીતે ચલાવ્યું. આ માસિકે ગૂજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની અપર્વ મેદા ડગી છે. ડલ-તાના Modern Review માસિક પ્રમાણે આ ચાલતું હતું એમ કહીએ એટલે ‘વમત’ની યોગ્યતાની કલ્પના આસરે.

સને ૧૯૨૦ માં ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની એક મળી તેના તેઓ સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. ૧૯૨૮ માં ૯ મી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓ અધ્યક્ષ હતા. મદ્રાસમાં ભરાયેલી ૪ થી તત્ત્વજ્ઞાન કોંગ્રેસ (Philosophical Congress) ના તેઓ પ્રમુખ હતા તે પૂર્વે બનારસમાં ભરાયેલી બીજી કોંગ્રેસના ફિઝી વિભાગના અધ્યક્ષ હતા. દિલ્હીસ્તાનની બધી યુનિવર્સિટીઓના મહાગના તેઓ ૧૯૩૩ માં પ્રમુખ હતા. આના પ્રકારના મહત્ત્વના અને વિદ્યાર્થિપિદોના અધ્યક્ષ ત્વનું માન તેમને મળ્યું હતું, તે ઉપરથી તેમની નિદતા અને વિદ્વાન લોકોમાં માન હરજને કેટલો ઉચ્ચ હતો તેની કલ્પના આવશે.

ગુરુચર્યને જ્ઞાનાર્જન અને વાચનનું જીવનરંગ બંધન હતું. ગમે તે નવી સુદર ચોપડી તેમણે લીધી ન હોય અને વાચી ન હોય એવું મને જ નહિ તેમણે જે લઈ ધન પ્રાધ્યાપક તરીકે મેળવ્યું તેનો વિનિયોગ અચસત્ર કરવામાં જ થયો. તેમનો અચસત્ર અણુમૂલો છે. પંસાથી તેની કીમત કરવી યોગ્ય નથી આ આખો અચસત્ર તોડોપયોગ માં માર્વજનિક સ્થાઓને આપવો એમ તેમનો વિચાર હતો. તે વિચારને અનુસરીને તેમના મુપુત્રો આ અમૂલ્ય ધન લોકોને અર્પણ કરવાના છે એ ખેડામાં આજે જોઈ જોઈ ખાનગી વાત બહાર કડું છું એમ કોઈ ખેડે તોપણ તે ખાનગી બહાર કરવાને ક્ષમા જ મળશે.

તેમનું લેખન વિશાળ હતું. ૧૯૧૨-૯-૧૦ અથો થાય એટલું તેમનું લેખન છે “કાવ્ય-

તત્ત્વવિચાર" અને "સાહિત્યવિચાર" નામે તેમના કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ કરીને ગૂજરાત પર્નાધ્યુક્ત સોસાયટીએ એ મુદ્ર પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. જીમ્ન કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ "દિગ્દર્શન" શીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૨ "આપણો ધર્મ" ૩ નામથી એકત્રિત કરેલો લેખસંગ્રહ સંપાદન કરીને છાપવાનું કામ બહાદુર જ પૂરું થતા આવ્યું છે. આ સિવાય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, સ્વદેશી વગેરે અનેક વિષયો ઉપર 'વસંત'માંથી પ્રસંગોચિત લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. બધા જ ચિંતનીય છે. સર્વત્ર વિચારપ્રવાહ સ્વતંત્ર છે. મહાત્મા ગાંધીજી વિશે અત્યંત પ્રેમ અને આદર હોઈ, જ્યાં જ્યાં મતભેદ થયો ત્યાં ત્યાં તેમણે તે વિનયયુક્ત પણ સંકેત વગરની બાધામાં બંધક કરેલો છે.

શુદ્ધવર્ણ બંધકારણ હતા અને લોકોમાંના બધાઓનો—તવંગરથી ગરીબ પર્ધન બધાનો—તેમના ઉપર પ્રિયતામ હતો. ૧૯૧૮ માં મિલમાલિકો અને અમદાવાદ મજૂર સંઘ એ બેમાં મતભેદ થતાં મજૂરોએ મોટા સંપ કપો. સંપની આગેવાની મહાત્મા ગાંધીજી પાસે હતી. મિલ-માલિકોના આગેવાન શ્રી અખાલાલ સારાભાઈ—અમદાવાદના પ્રખ્યાત ઉદ્યોગપતિ—હતા. શુદ્ધવર્ણ આનંદશંકરભાઈને પંચ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને જાને પક્ષોને માન્ય એવો ન્યાય તેમણે આપ્યો હતો. આ ઉપરથી તેમની બંધકારણતા, ન્યાયપદ્ધત અને લોકપ્રિયતા સ્પષ્ટ થાય છે.

શુદ્ધવર્ણ જૂની સંસ્કૃતિના અનુભવી, જૂના રીતરિવાજોમાં નાનપણથી મોટા થયેલા, જૂના રીતરિવાજોથી રહેનારા, પણ તે સાથે જ "પુરાણમિત્યેવ ન સાષ્ટ સર્વે" નું બાન રાખનારા હતા. ધરમાં રોજ પ્રાતઃસ્નાન કરી, શુદ્ધ અને પવિત્ર બની દેવપૂજા, બાગવતમંથનાયન વગેરે કરતા. બીજાઓના હાથનું ભોજન વળતું, પણ આગળ જતાં પ્રવાસના પ્રસંગે આવવાથી કાશી ક્ષેત્રમાં નિવાસ થયો, ત્યારે જમણના હડક નિયમો દીલા કર્યા. અર્થાત નિયમોના મૂળમાંની શુદ્ધતાએ છોડી નહિ તે ખાદીબદ્ધ હતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણને અનુકૂળ હતા. છોકરાને વિદ્યાભ્યાસ માટે વિલાપત મોકલ્યો તે કાંઈ મોટી નોકરી બળે માટે નહિ, એ તો માત્ર વિદ્યાર્જન માટે જ. તેમની વિચારમાળા રહસ્યગ્રાહક અને પ્રાગતિક હતી.

પેતાના ધરના દેવાલય પાસે, ઈશ્વર સામે દૃષ્ટિ રાખીને દેવની સાંનિધ્યમાં પેતાનું મૃત્યુ આવે એવી ઇચ્છા. તે પ્રમાણે છવટે એક દિવસ અગાઉથી જ તેમણે સૂચના કરી હતી! મૃત્યુને તે શાંતિથી અને નિર્વિઝારપણે ભેટ્યા. મંગળવાર તા. ૭ ને રોજ બપોરે તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. સંવત્તર તા. ૫ ને રોજ રાત્રે ૬ તેમને મળ્યા. મને આશિષ આપી. અવાજ ઊંડો જતો પર્નાધ્યુક્ત સોસાયટીને અર્પણ થઈ ગયો છે, અને આજે ૩૫ મોટાં કુળોમાં એ સંગ્રહ સુરચિત છે, એ ઉપરથી એ સંગ્રહની વિશાળતાના ખ્યાલ આવી શકશે.

—સંપાદક

૨. ત્રીજો મુદ્ર "દિગ્દર્શન" એ મધ્યે બધે વર્ષે છપાયો છે અને આજે "વિચારમાધુરી" છપાય છે.

—સંપાદક

૩. આ મુદ્ર પણ બધે વર્ષે જ છપાઈ ગયો છે.

—સંપાદક

હતો. થોડો વખત થોળીને તેમને વધારે તસ્દી ન પડે માટે “જલિ” છું, આવતી કાલે સવારે આવીશ જ”, એમ ગે’ કહ્યું. જરાક સિમત વદનથી બોલ્યા, “જરૂર આવેલ.” ગે’ કહ્યું “સાંજે પણ આવીશ જ”, ત્યારે બોલ્યા “સાંજનું ચોક્કસ ન કહેવાય.” મૃત્યુ નજીક અને સામે છે એ જોયું છતાં પણ તેમની બાવનાઓ સ્થિર હતી, મુદ્રા શાંત હતી. “પરમ દિવસે બે વાગ્યે છૂટા થઈશ” એમ અરપટ બોલ્યા. બેને બદલે ૩-૫૫ વાગ્યે પ્રાણોત્ક્રમણ થયું. ધરના દેવાલય પાસે, ઈશ્વરનું રમરણ અંતરાતમામાં કરતા કરતા! ધન્ય તેમનું જીવન. તેમના રમરણથી પણ ધન્યતા લાગે છે.

“વસંત”—રજત-મહોત્સવને વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ મોક્ષેશ્વર સંદેશમાં તેમણે ગુરુવર્ષ આનંદશંકરભાઈનું વર્ણન થોડામાં પણ ચચાર્થ કર્યું છે. તે આપીને આ રમરણાંગસિ તેમને અર્પણ કરું છું.

“આનંદશંકરભાઈ સુધરેલા અને મનાતનીની વચ્ચે એક સુંદર પૂલ છે. તેની ઉપર આવ જ કરીને સડુ એક ખીખની બેઠ કરીએ છીએ. ભારતજૂવણ માલવીજીને આપણે આનંદશંકરભાઈને આપ્યા તેના કરતાં વધારે મારી બેઠ ન કરી શક્ત. પ્રાચીન અને અર્વાચીનનો ફીક મેળ તેઓ સાધી રહ્યા છે.”

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર મુવ

હેડી વિદ્યાપહેન ર. નીલકંઠ

સ્વ. આનંદશંકરભાઈ અમદાવાદના વડનગરા નાગરજાતિના હોઈ બાલપણથી તેઓ અમને સહુને જાણીતા હતા. જોકે તેમનો અંગત પરિચય પ્રથમ ખિલકુલ નહોતો. તેમના પિતાશ્રી પ્રખર ધર્મચુસ્ત છે, એમ અમે જાણતાં હતાં અને એ વાતાવરણમાં સ્વર્ગસ્થ એતપ્રેત થયેલા. મારા માતામહ સ્વ. રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાઈ (દિવેડીયા)નું કુટુંબ સુધારકમાં લેખાતું એટલે અને બંને કુટુંબો જાતિનાં આગેવાન ગણાતાં હોવાથી કંઈક પ્રતિસ્પર્ધાના ભાવ ધરમાં કાયમ રહેતો એવી યાદ છે. સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથ—ગ્રેફેસર વીરમિત્ર દિવેડિયાના પિતા તે સ્વ. આનંદશંકરનાં બહેન સાથે પરણેલા. એટલે વીરમિત્ર તેમનાં ભાંડુઓ તેમ જ માતાને લીધે બ્રહ્મી વાતો એકબીજાની જાણવામાં આવતી અને તે પર ચર્ચાઓ પણ થતી. સ્વર્ગસ્થની પ્રથમ વીણી મંથણે આ કથન છે.

સને ૧૯૬૧-૬૨માં એમ. એ.ની પરીક્ષામાં આનંદશંકરભાઈ ઉત્તીર્ણ થયા. અને ગુજરાત કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક નિભાયા. ત્યારથી તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અને માનની વૃત્તિ અમારા સર્વેની થઈ. ગુજરાત કોલેજમાં વીસ એકવીસ વર્ષ અને લગભગ તેટલાં જ વર્ષ બનારસ યુનિવર્સિટીમાં આચાર્ય તરીકે તેમણે હજારો વિદ્યાર્થીઓનો સંપર્ક સાધ્યો હશે અને તેમના માનને પાત્ર બન્યા હતા. ગુજરાત કોલેજમાં સંસ્કૃત તેમની પાસે શીખવાતું મને સદ્બોધ્ય પ્રાપ્ત થયેલું અને સારથી મારા અભ્યાસમાં એમણે અસાધારણ રસ લેવા માડ્યો. તેના પુરાવા તરીકે, અમને ખી. એ.માં ઐતિહ્ય વિષયો—દ્વિમુદ્રી શીખવવાનું પોતે માથે લીધું એ છે. સંસ્કૃત અંગ્રેજી માહિત્ય વગેરેના અધ્યાપન ઉપરાંત ખાસ નૈવારી કરી અમારો અભ્યાસ તેમણે અત્યંત કાળજી-પૂર્વક કરાવ્યો એ કાણુ અમે કદી ભૂલીએ તેમ નથી. આજથી ચાલીસ વર્ષની એ વાત છે. ગુજરાત કોલેજમાં દ્વિમુદ્રી ઐતિહ્ય વિષય તરીકે શીખવવામાં નહોતી આવતી. દોઢરો વિદ્યાર્થીઓની બનેલી, કમિટીની વ્યવસ્થા નીચે ચાલતી, કોલેજમાં—માત્ર સાત આઠ ગ્રેફેસરોવાળી કોલેજમાં દ્વિમુદ્રી શીખવવાની જોડવણુ નહોતી. આજે લગભગ આઠસાં વિદ્યાર્થીઓ, એાઠમાં એાઠ વીસ ગ્રેફેસરો, (આ માહિતી ચોક્કસ નથી) સરકારને ત્રાખો રૂપિયાની સુપરત કરીને સરકારને મેપેશી એ કોલેજમાં દ્વિમુદ્રી શીખવવા માટે દણ પણ સાધન નથી. ડો. આનંદશંકર જે બોળે ઉદાવવાનો માથે લીધો તે વર્ગો થોડા વર્ષ પછી બધું પડ્યા. સંસ્કૃત અને પશ્ચિમની દ્વિમુદ્રીની તુલનાત્મક માહિતી જોકે ખી. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં નાંદા હોવા છતાં આચાર્યશ્રીના સિદ્ધાંતો અમને કિંચિત મજેલી/ અને તેમના અંગ્રેજી સાહિત્યના અત્યંત વિશાળ અભ્યાસનો અમે અનુભવ કરેલો. તેમના વિદિર્ષ અભ્યાસનો પરિપાક 'વસંત'દ્વારા ગુજરાતીવાચક જનનજી મેળવ્યો છે. સને ૧૯૦૨માં 'વસંત'

પન પ્રકટ કર્યું, ત્યારથી લેખક તરીકેનું તેમનું જીવન શરૂ થયું. વાતચીતમાં તેઓ દેખતા કે ત્રીસ વર્ષની ઉંમર થયા પછી જ લખવાનું તક કરવું જોઈએ, તે પહેલાં પત્રિપત્ર વિચારો ન બની શકે 'વસન્ત' મારફત એ કહેા પૃષ્ઠો તેમણે પ્રખટ કરેલા છે 'સુદર્શન'માં પણ ઘણા લેખો તેમણે લખેલા છે છતાં ગુજરાતી સાહિત્યને તેમની વિદ્વતાના પ્રમાણમાં સગમ પુનઃકો ધોળ પ્રાપ્ત થયા છે મારી પોતાની માન્યતા એવી છે કે ગુજરાતી બાષાના વાગ્દન કરતાં અગ્રેજી બાષાનું તેમનું વાચન અતિ વિસ્તૃત હતું, અને 'વસન્ત' માસિકે તેમની પામેથી લેખો ન્દાન્યા ન હોત તો રનય આટલા જથ્થામાં તેઓ ગુજરાતીમાં લખત કે નહિ તે કહી સમય નહિ આ કહીએ બીજા ઘણા લેખકોને પણ લાગુ પડે છે, અને તે સર્વના ઉત્તમ લખાણો આવી ફગ્ગદાર મને છે એ મત્ય છે હી બ દેશવવાલ દ્રુવ કહેતા કે નવા ગુજરાતી સાહિત્યને તેમને અન્ય પરિચય છે અને ચાનુ સમયના મામિકો તેઓ જોતા નથી 'વસન્ત' માસિકના તત્રી અને તે પણ તે સમયનું એક પૂરું—કોઈ પણ પક્ષને નહિ રજૂ કરનારુ—અર્થ ગુજરાતી લેખકોને પોતાના વિચારો દર્શાવવાની તક આપનારુ મામિક, એના તત્રીને આસપાસના સ્વસાહિત્યનું દુર્લક્ષ મનાનું બની શકે નહિ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અર્થ ને પ્રેમમાં તેઓ કોઈને નમનું આપે તેમ નહોતુ છતાં એમણે લેખન-વ્યવસાયનો આગ બ કર્યો ત્યાર પહેલાં અગ્રેજી બાષા અને સાહિત્ય માથેના સબધ એટલે ગાઢ થઈ ગયેલો કે તેમની રેની એ જુદા જ પ્રમારની અગ્રેજી રેનીના મરોડવાળી બનેની હતી વિચારપ્રાપ્ત્યને કદાપિ આથી વધારે વેગ મળ્યો હશે વખતના વહેવા સાથે એ શૈલીએ પોતાનું સ્વતંત્ર રૂપ ધારણ કર્યું, અને 'વસન્ત'માં 'હિન્દહિતચિતક'ની સંજ્ઞાથી લખાતા લેખો લાક્ષણિક અને મનનીય બન્યા.

સને ૧૯૨૦ માં તેમનું પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બદનાઈ બનારસ બન્યું અમદાવાદના મર્યાદિત તથા સરમરી કોલેજના ગૂઝળાવનારા વાતાવરણ બહાર જવાથી આ સરમરી પુરુષનો અણુધાર્યો અને નણુબ્યો વિકાસ થયો એમ માનુ છુ અમદાવાદને કદાચ નુશ્શાન થયુ હશે—જોકે તે પણ સરાય મસ્ત બીના છે, કેમકે વીસ વર્ષ સનત એક જ ધારુ શિક્ષણુ મમ મ્યો પછી, માણસ કદાંગી બન્ય તો આશ્ચર્ય પામના જેવુ નથી અને તે પણ જકડાયેલા તત્રમાં બનારસમાં સારા હિંદના નિષ્ણાતો સાથે બગવાનો તેમને પ્રસમ મળ્યો અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન બાવનાનું સુયોગ્ય મિશ્રણ સાધતી હિંદની અલ્લેડ સસ્થાના સમ્માનનીય સચાલકના હોદ્દા પર જવાથી મનની નિશાગતા, કંપનાનું દૂરમાખીપણુ (Vision) અને દેશના ગૌરવની બાવના તેમનામાં સચોટપણે આવી ગયા દેશપ્રીતિનો જુવાળ પણ ત્યારથી જ જોરમાં આવ્યો પડિત મદનમોહન માનવીયાના તેઓ બહુમાન્ય સંઘમર્ષકલી હતા મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમનું નામ સૂચવીને માનવીયાજીને તેમને જોતાવવાનો આમંત્ર કર્યો તેથી આનંદશ કરબાઈના જીવનનો આ એક મહત્વનો બનાવ બન્યો, જેથી પરાસે ગુજરાતને પણ લાભ થયો ત્યા રલે રલે પણ ગુજરાતનું હિંત રાતવિસ તેમના ચિનનમાં રહેતું વેદ્યનમાં અમદાવાદ આવી ધણી ધણી યોજનાઓ અને વિચારોની આપતે મરતા

ગુજરાત કોલેજમાં અમને નીતિશાસ્ત્ર (Ethics)નું શિક્ષણ આપવા માટે જૂમિકા

તેમણે તૈયાર કરેલી હતી. સને ૧૯૧૩ માં ઇંગ્લાંડથી નીતિશાસ્ત્રવેત્તા, વ્યાવહારિક નીતિ (Practical Ethics) નું દિગ્દર્શન કરાવનાર મિ. એફ. જી. ગુલ્ડ (Gould) અમદાવાદ આવેલા તેમણે એમાં અસામાન્ય, હૃદયસ્પર્શી, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં કે આચાર્યશ્રીને તેની પ્રખળ અસર થઈ અને 'નીતિશિક્ષણ', નામનો ગ્રંથ તેમણે રચ્યો. આમ મારું પોતાનું અનુમાન છે. ધણું વર્ષની ઝાળખાણુ છતાં મારે તેમની સાથે એટલું બધું અંતર રહેતું કે આવી ખાખતો પૂછીને નક્કી કરવાની તક પણ મળેલી નહિ એ સ્વીકારું છું. આ દિસામાં એટલે કે નીતિશિક્ષણમાં કોઈ એ પ્રયત્ન કરેલો નહિ અને સૌ. શારદાબહેન મહેતાએ પ્રાચીન પુરાણોની બાળબોધક વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો ત્યારે તેમના મનને અત્યંત આનંદ થયેલો. નવા વિચારનાં બહેન તરફથી આવો ગ્રંથ પ્રકટ થયો તેથી તેમને આશ્ચર્ય પણ થયું હશે.

સને ૧૯૩૨ ની સાલમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવા હું ગયેલી તે વખતે સ્વર્ગસ્થને શ્વેર રહેવાનો લાભ મને મળેલો. મારા પ્રત્યે જે મમતા અને સદ્ભાવ તેમણે ત્યાં દર્શાવેલાં તેનું રમરણ હમેશ રહેશે. લખનૌમાં બરાયેલી અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ All India Women's Conference ના પ્રમુખપદે મારી નિમણૂક થયેલી એ કાર્ય પતાવી બનારસ યુનિવર્સિટી જેવાની તક મેળવી. કાશીતીર્થે તો મેં ધણું વર્ષ પર જોયેલું અને પ્રાચીનતાપ્રિય હિંદુ ધર્મના સુરક્ષક આપણા આચાર્ય તે તીર્થસ્થાનમાં વાસ કરે છે એ માન્યતા સહિત હું ત્યાં ગયેલી, પરંતુ કાશી અને બનારસ યુનિવર્સિટી વચ્ચે તો દસ માઈલનું લગભગ અંતર હશે. વાનાવરણ પણ તદ્દન અકલ્પ્ય, અને આચાર્યશ્રી શિક્ષણસંસ્થાની કોઈ નવીન ગંગાના તટ પર રહેલા જણાયા. યુનિવર્સિટીના વિવિધપ્રાંતીય સ્ટાફ વચ્ચે તેમનું માનનીય સ્થાન જોયું. ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ અખ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમાં અલ્પ હતું એટલે સ્વભાવિક રીતે મારી તરફના પક્ષપાતને કોઈ તેમણે પોતાની પ્રાંતીય બહેનને બહુ મોટા પદ પર ફરોવી દીધી. એ સર્વનો મેળાવડો કરી મારી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા કરી જેને ખરી રીતે ગુજરાતની પ્રશંસા કરવાનો યોગ હું માની લઉં છું. બનારસમાં નહિ જોયેલાં સ્થળો સારતાથ વગેરે જાતે ખતાબ્યાં અને યુનિવર્સિટીની બારીકમાં બારીક વિગતોની માહિતી આપી. મારે તરફ, પુસ્તકોના ઘેડા, ખડકલા અને તે સિવાય ખીજા કોઈના પણ સહવાસ વગરના, હિંડોળાખાટે રાતદિવસ અખ્યાસમાં મચ્યા રહેલા એ મારા ગુરુ-વર્ણને મારાં અનેક નમન છે.

અમદાવાદ શહેર વિસ્તાર પામતું ગયું અને એમાં વસ્તીના વધારા સાથે શાળામાં જનાર અને તેમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ કોલેજોમાં જનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. અર્ધોના રહેવાસ્તી વિદ્યાર્થીને દુઃખ વેડી ખરચ કરી બહાર ગામ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે જવાની જરૂર પડવા લાગી. તે માથે યુવાનોની દેશપ્રીતિની ઉત્કંઠાને દાખી દેતા બનાવો શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં બનવા લાગ્યા. ગુજરાતના ત્રીર્થદર્શી શહેરીઓએ ગામેગામ ફરી તેમ જ શહેરમાંથી નાણાં ઉધરાવી જાબી કરેલી પોતાની શિક્ષણસંસ્થા તેમના દાઢમાંથી સરી ગઈ હતી અને શહેરના દાનવીર શહેરીની બાદશાહી સખાવત વડે પુટ થયેલી સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓનું માન બંજ થાય તેવા કિસ્સાઓ બનવા લાગ્યા.

આ કારણેને લઈને કેટલાંક બાઈબલેનોના મનમાં અમદાવાદમાં એક દરતાં વધારે ટોલેન્સની જરૂરિયાત લાગી. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તો દિન પર દિન વધવાની જ હતી. આ મંબદ્વી વિચાર કરવા મળીને આચાર્યશ્રી આનંદજીકરનો મન પુછાવ્યો. તેમણે મારા પર તારથી જવાબ વાળ્યો કે 'મારી સેવાઓ અમદાવાદ માટે સદા તૈયાર છે.' આ મંરથા મૂર્તિ સ્વરૂપ પાગી નદિ, પરંતુ ત્યાર પછી અમદાવાદ એન્સુકેશન સોસાયટી રચનાઈ જે સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે આનંદજીકર-બાઈએ પોતાનાં જીવનના અંત સુધી અત્યંત મમતથી ઠામ કર્યું એ સુવિદિત છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખનું સ્થાન ઈ. બ. ફેશવલલ દ્રુવના અવસાનથી ખાલી પડ્યું, જેના પ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે તેમાં living interest એટલે કે જીવંતરસ લઈ તે વડે એ પદને શોભાવ્યું. એ સંસ્થાને સ્થાપન થયાને લગભગ સતાબ્દી વીતવા આવી છે એટલે તેની પ્રગતિનું વલણ સમયાનુસાર નવા પંથે દોગવાનું માન સ્વર્ગસ્થને ઘટે છે. એના ઉત્પાદી અને ખંતીલા ભૂતપૂર્વ આસિસ્ટન્ટ મંત્રી રવ. રા. દીરાલાલ પારેખને એ સંસ્થાના વિકાસ માટે જે જે સ્વપ્નાં હતાં તે તેમણે સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય આગળ રજૂ કર્યાં. મુખ્યાર્થ સરકારે અપેક્ષા દોલેજને અનુસ્તાતક દોલેજમાં ફેરવી નાંખી તે કાર્ય માટે અલાયદી ગ્રાન્ટ આપવાનું નક્કી કર્યું. પ્રધાનમંડળના અનુકૂળ સંભેગો આવી મળવાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને બાર હજારની વાર્ષિક ગ્રાન્ટ સરકાર તરફથી મળવાનું નક્કી થયું. રાજ્યાતની સ્થાપના માટે આદ્ય હજાર રૂપિયાની ખાસ ગ્રાન્ટ મળી. આ સહાયતાને પરિણામે મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સંશોધન (Research) અને અનુગ્રાહક (Post-graduate) અભ્યાસનું કેન્દ્ર બનાવવાની પરવાનગી આપી. આ મંરથામાં નેવું વર્ષ પછી નવીન પ્રાખ્યાસ્યાર થવાથી આચાર્યશ્રીને ઘણો સંતોષ થયો, તથાપિ અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી અપાય એ ભાવના તેમના મનમાં અગ્રસ્થાને હતી. મહારાષ્ટ્રમાં પૂનામાં મહાગણ્ટ યુનિવર્સિટી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેવા પ્રયાસ આપણે પામ્યું કરવા જઈએ એમ તેઓ વાગંવાગ કહેતા, પરંતુ પોતાની લથડી ગયેલી તબિયતને લઈને, જાતે દોડધામ કરી સકાય તેમ નહોતું. બાપ્તી તેમની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી હતી, અમદાવાદના ધનિકોમાંથી ઘણાકને તેમની કાર્યનિષ્ઠા પર એટલી શ્રદ્ધા હતી કે સ્વસ્થ હોય તેઓનું જીવન લંબાયુ હોત તો આ ભાવના જરૂર ટૂંક સમયમાં અમલમાં મૂકવા તેઓ શક્તિમાન થાત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પ્રજ્ઞતિનું મધ્યબિન્દુ થવા યોગ્ય છે એમ તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને એ સંસ્થા પ્રત્યે પોતાનો ખામ્ય વક્ષાવન હતો તેને લઈને જ તેઓએ પોતાનો કામગીરી અને વિવિધ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ એવા પુસ્તકસંગ્રહ એને બેટ આપ્યો છે, જે એ સંસ્થાની બઢતીમાં જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો દરજ્જો વધ્યો, ઉચ્ચ શિક્ષણનો તેમનો પ્રિય વિષય એમાં પ્રવેશ પામ્યો એથી કરીને એ સંસ્થા તરફની એમની મમતા અનેકગણી વધી ગઈ એમ એમની વાનગીત પરથી જણાઈ આવતું. પોતાની માંદગીને ખિતાનેથી પણ તેની કાળજી તેઓ સતત કરતા. હરીફરી ના ચકાષ તો વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ અધ્યાપકોને પોતાને ત્યાં બોલાવી યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રોત્સાહન આપતા. 'વસંત' માસિક

તો બંધ પડી ગયું હતું એન્જીનેયર સોસાયટીનું કામ તેમને ફાળે બનતાં સુધી ઘણું પડવા દેતા નહિ—સિવાય કે ખાસ અધ્યાપનને લગતું, અધ્યાપકોની નિમણૂકો વગેરે—એટલે તેમની રાત દિવસની મુશ્કેલી અને કાળજીનો વિષય તે ગુજરાત બનાંકીયુલર સોસાયટીના નવા વર્ગો દ્વારા તેમાં કેમ કામ ચાલે છે, કેવી વ્યવસ્થાથી એનો ઉત્કર્ષ સાધવો વગેરે સલાહ તેઓ હંમેશા આપતા. તેમના અવસાનના એક દિવસ અગાઉ, તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ હતું એમ જાણી ખપર કાઢવા ગયેલાં ત્યારે પણ તેઓએ આ વર્ગો સબંધે પૂછપરછ કરી ને અમે જે કાર્ડ અભિપ્રાય માગ્યો તે સારી રીતે આપ્યો. પોતાની હાર્દિક આશિષ તેને આપી. પ્રમાણુમાં દીર્ઘકાળ હોદ્દા નહિ રહેલા છતાં તેમણે ગુજરાત બનાંકીયુલર સોસાયટીના ઇતિહાસમાં જે ઉગ્ગત્વલ પ્રકરણ ઉમેર્યું છે અને તેનું ગ્વાન જીમ્મું કરવામાં પોતાની મેવાફારા ફાળો આપ્યો છે તે બંધિયમાં ગુજરાત પ્રાંતની પ્રગતિમાં નોંધવા લાયક રહેશે.

આચાર્ય ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવના જીવનનો પરિચય

૨૧ સા જાનુઆરી અમરતલાલ મેયદ

૨૧. ડૉ. આચાર્ય આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવના ૨૨માર્ચ ૩૧ એપ્રિલની શુભરાત વર્નાક્યુલર મોસાયીએ સદ્ગતના મિત્રો, રેહેઢીઓ, પ્રવંસકો, સંબંધીઓ ૪૦ ને વિદ્યાપતપત્રો લખી લેખો મ ગાવી એક મંથ પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. મને પણ સૂચના થઈ છે. સદ્ગતનો દુ નિકટનો સગો દોવાથી તટસ્થ રહેવાનો મારો વિચાર હતો, પરંતુ કેટલાક મિત્રોની સૂચના થવાથી આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છું.

૨૨. ડૉ. આચાર્ય આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ ના માઘ માસની ગુલ્મ પક્ષની નોમ (૨૨-૧-૧૮૬૬) ના દિવસે થયો હતો તેમના પિતા ૨૨. બાપુભાઈ દયાશંકર વડનગરા નાગર ગ્રામિણ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં દક્ષિણ-દરના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા બાદ વડોદરા સરકારની નોકરીમાં માનવતા હોદ્દા ઉપર નિમાયા હતા અગ્રેજીનું જ્ઞાન નડોતું હતા પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ તેમની કાર્યદક્ષતાથી સંતુષ્ટ હતા, અને “રાવ સાહેબ”નો ઈલાકામ બક્ષ્યો હતો. તેમને છ પુત્રીઓ હતી અને ૨૨ ડૉ. આનન્દ-શંકરભાઈ એકના એક પુત્ર હતા પિતાનો તેમના પ્રત્યે બહુ પ્રેમ હતો. મુળપ્ર પરીક્ષા આપના જતા ત્યારે તેમની નાની ઉમર અને પિતાના વાતસલ્યના પરિણામે તેમને એકલા મોકલતા નહિ પ્રિવિયસની પરીક્ષા વખતે આપુ કુટુંબ તેમની માથે મુળપ્ર મથુ હતું, કેમકે તેમની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હતી મારી માતાનું નાની વયમાં અવસાન થવાથી દુઃખ, મારા બહેન ૨૨ સૌ. રમુખા તથા લઘુ બન્ધુ શ્રીયુત લીનુભાઈ (લીનકરગાય) મોસાળમાં ગ્રેડી. મોસાળમાં રહેવાનું પ્રાપ્ત થવાથી ૨૨મર્ચના જીવનપ્રસંગોની માહિતી દોવાથી આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છું.

નાનપણથી સદ્ગતને ‘મામા’ તરીકે સંબોધેલા માટે આ લેખમાં ક્વચિત્ એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય તો વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે

ગૃહજીવન

પિતાના મોઢા પુત્ર હોવાથી તેમનું બાલજીવન સુખી હતું સરકારી અને ધાર્મિક જીવન ગાળનાર પિતાના આ પુત્રનું જીવન નાનપણથી જ પવિત્ર, સરકારી અને ધાર્મિક બન્ધુ તે વખતની રૂઢિને અનુસરી તેમના ઉપનયન સરકાર તથા લમ નાની ઉમરે કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ પત્ની (૨૨ સૌ અડુખા)થી એક પુત્રી અને એક પુત્ર સતતનરે જન્મ્યા પુત્ર જન્મે બાદ નાની ૪૫ અવસાન પામી પુત્રી (સૌ ચીનુમા) હાલ હયાત છે બીજી વારનું લમ ગાલિપરના મુનરીજી અત્રેના નાગર ગૃહસ્થ બગવંતરાવ મણપતરાવના પુત્રી શ્રીમતી અમીરબા સાથે

યથું હતું. આ લગ્નથી સંતતિમાં બે પુત્રો (શ્રીયુત દ્રુભર્ષ ને શ્રીયુત પ્રહ્લાદભાઈ) અને એક પુત્રી (સૌ. જોલી બહેન) છે. સ્વ. સૌ. મામી (સૌ. અમીરબા) અકસ્માત ક્ષયવ્યાધિગ્રસ્ત થયાં. મુ. સ્વ. મામાને કોલેજની નોકરી ચાલતી હતી. દાકતરી સલાહ હવાફેરની થઈ. આણુ આણુ કુટુંબ ગયું. પોતે અવારનવાર રમના દિવસોએ આવી જતા. દર્દ જીવલેણ સ્વરૂપનું જણાવાથી બધાં અમદાવાદ આવ્યાં. પરિણામે સન ૧૯૦૩—સંવત્ ૧૯૫૯ના ભાદરવા વદ ૪ને દિવસે સૌ. અમીરબા (મામી) સ્વર્ગસ્થ થયાં. આ આઘાત તેમને અસહ્ય લાગ્યો. સંસારી જીવન તરફ વિરક્તિ થઈ. માતાની ઇચ્છાનો અસ્વીકાર કરી ૩૫ વર્ષની જીવાન વયે વિધુર સ્થિતિ કાયમની અંગીકાર કરી, અને બ્રહ્મચર્યનું જીવન ગાળ્યું. માતાવિહોણાં નાનાં બાળકોને ઉછેરવાનું કાર્ય સ્વહસ્તક લીધું અને પોતાની માતાની સહાયતાથી સુંદર રીતે બળવ્યું. પોતાની નોકરી, ખાનગી પ્રવૃત્તિઓ, અને વિદ્યાવિજ્ઞાસી જીવનમાંથી અવકાશ મેળવી પોતાનાં બાળકોને અંગત કાળજીથી ઉછેર્યો.

પ્રથમથી જ દેવપૂજન કરનાર, ધાર્મિક જીવનવાળા, સ્વ. મુ. મામાને દ્વિતીય પત્નીનું અવસાન હૃષ્ટ લાગવાથી પૂજકમમાં વધુ સમય ગાળી ઇશ્વરભક્તિમાં દોરાયા. પ્રતિદિન પ્રાતઃસ્નાન કરી દેવપૂજાથી પરવારી શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રીરામાંયણુ, શ્રીમદ્ભાવરત, ઉપનિષદ, વેદ પુસ્તકો, ગીતાજી ઇત્યાદિ પુસ્તકોનું રોજ દેવમંદિરમાં વાચન, અધ્યયન કરતા અને નોટશુકોમાં નોંધ લખતા.

વિદ્યાધિજીવન

તેમના સમયની શદિ અનુસાર અમદી નિશાળમાં દાખલ થઈ પંજીથી યુજરાતી નિશાળનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરી, મિડલ સ્કૂલમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતના હેડ માસ્ટર સૂરતના નાગર સ્વ. રેવાશંકર હતા. હાઈસ્કૂલમાં તેમના એક વર્ગશિક્ષક મિ. ખંભાતા હતા. હાઈસ્કૂલમાં પોતે નિપુણ વિદ્યાર્થી મનાતા. શિક્ષકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. આ હકીકત મારા સ્વ. પિતાશ્રી ને તેમના શિક્ષક પૈકી એક હતા. તેમની વાતચીતથી સાંભળેલી તેમ જ સ્વ.ના સહાધ્યાયીઓનો વાત ઉપરથી વર્ણવી છે. ઇસ્ટીસન ૧૮૮૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષા માનભેર પસાર કરી. આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા હતા. વધુ અભ્યાસ માટે મોરબીપુર રોડ ઉપર તે વખતે આવેલી યુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા. કોલેજની લગભગ બધી પરીક્ષાઓ પહેલે વર્ષે પાસ કરી હતી. માત્ર ફર્સ્ટ બી. એ.માં એક સાલ નિષ્ફળ પરિણામ આવવાથી લણા જ દિલગીર થયા. તેમના એક સહાધ્યાયી ઉત્તીર્ણ થયા. આ મિત્રથી છૂટા પડ્યા તે દિલગીરીનું એક વિશેષ કારણ પણ હતું. પ્રિન્સિપાલ સાહેબની બલામણુથી ફર્સ્ટ બી. એ. અને બી. એ.ની પરીક્ષા એક સાથે આપવાની મંજૂરી મળી. બંનેમાં સફળ પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યું. સાંભળ્યા પ્રમાણે બી. એ. ઇ. સ. ૧૮૮૯માં પસાર કરી. એમ. એ. ની પરીક્ષા ૧૮૯૨ માં અને એલએલ. બી. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં પસાર કરી. વિદ્યાર્થીજીવનમાં સંસ્કૃત એમનો પ્રિય વિષય હતો. હાઈસ્કૂલમાં શ્રીયુત બારકર શાસ્ત્રી અને કોલેજમાં પ્રો. કાચરડે, તથા મુંબઈમાં થોડાં વખત ડૉ. બાંડારકર પણ તેમના સંસ્કૃતના વિષયના અધ્યાપકો હતા. બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા

પછી એમ. એ. માં ઉત્તીર્ણ થયા. એક અભ્યુદયાઈ પ્રસંગને પરિણામે નોટગીની શરૂઆત થઈ. તેમનું ખ્યાલ વડાજીનાનો ધધો કરવાનું હતું, પરંતુ યુગસત કોલેજના સરકુલના અધ્યાપક પ્રો. કાચવટે દૃઢ સમયની રજા ઉપર જતા હોવાથી કામચલાઉ અધ્યાપક નીમવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. યુગસત કોલેજનું તંત્ર તે સમયે એક બોર્ડના દમ્ભક હતું, જેમાં ટ્રેક્ટર પ્રમુખ ગણાતા અને ચાંડેરના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધરો મળ્યા હતા. અરજીઓ મંગાવવામાં આવી. મુ. મામાનો નોકરી કરવાનો મિતકુલ વિચાર ન હોવાથી અરજી કરી નહોતી. પ્રો. કાચવટેનો તેમના જ્ઞાન અને વાણિજ્ય વિશે જાણે અભિપ્રાય હોવાથી એ મુ. મામાને નીમતા તેમણે બલામણુ કરી મદદો આપ્યો, અને અરજી છે કે એક બે શુદ્ધરો જે બોર્ડમાં સભ્ય હતા તે સદગત મામાના પિતાશ્રીને મળ્યા. પિતાની ધુઝા માન્ય રાખી દંગામી જગ્યા હોવાથી તે વીકારી આ જગ્યા નાપમની ખાતી પડી કરી નિમણૂકનો પ્રશ્ન જાણે થયો. પોતે નાનુશ હતા કરી દળાણનો પ્રયોગ શરૂ થયો, અને મિત્રો તથા ગ્રેડીઓ સાથે રાત્રે ત્રીજ માળની અમારીમાં વાતો મિત્રો કરતા હતા તે વખતે કલેક્ટરની ઓફિસના ક્યારે અમારી ગાંતિના તેમના સમયસર થી. મ. કુનાન જીભાઈ મુ. મામાની નિમણૂકની વાત સાંભળ્યાં. દુ. દાજર હતો અને એ તે દમ્ભ નેચુ હતું તથા મિત્રોની ચર્ચો સાંભળી હતી નિષ્પ્રજ્ઞપાતપંજી માર મહેલુ જેમણે કેળોને તફન અગ્રીકાગની વૃત્તિવાળા હતા પણ વડોવાને બન્ને નાખી કરવાનું નિમણૂક થયેલું હોવાથી બોર્ડે બીજા દરીદ્રોની નિમણૂક ન કરતા સહમત મુ. મામાની પસંદગી કરી. કોલેજના અધ્યાપક તરીકે ઇ. સ. ૧૮૯૫ થી ૧૯૧૯ સુધી રહ્યા. બોર્ડક સમય મિનિસ્ટ્રિયલ તરીકે પણ નિમાયા હતા આ નોકરી કરમિયાન સમૃદ્ધ ઉપરાંત અગ્રજીનો વિષય પણ લીખવતા ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયના અધ્યાપકને અભાવે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અમદાવાદની બહાર જવું ન પડે તે માટે એ વિષયનું શિક્ષણકાર્ય પણ ગ્વેઝાથી સ્વીકાર્યું નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા અગાઉ તેમની એફિન્સ્ટન કોલેજમાં બાદની ચર્ચ ને ત્યાંથી તેમની પમગી મનાગ્સ હિન્દ યુનિવર્સિટીના આચાર્ય તરીકે પડિત આવરીયાજીએ કરી. નિવૃત્ત થતા અગાઉના મમય માટેની રજા બર્ષ મનારસ—કાશી વિદ્યાપીઠની સેવામાં જોડાયા આ નિમણૂક કેવા મજાગેમાં થઈ તે દખ્ખત પણ જણવા વાચક છે. બનાગમ યુનિવર્સિટીનું તત્ર અધ્યનરિચત ચાલતું હતું. કેટલાક આચાર્યો અદ્ય સમય નોકરી કરી રાજીનામું આપતા પડિતજીને જણાવું કે પંડના, મુ. પી, મગાળ મદાસ પંડી કેટલાકમાના નિષ્ણાતોને નીમ્યા પણ વસ્તુરિચિત આ ફેર ન પડ્યો. મુ. મર્ક હનાકા તરફ નવર ફેરવી મદાતમા ગાંધીજી તથા રવ સર લક્ષ્મીભાઈ સામગ્રદાસને પત્ર લખી યોગ્ય વ્યક્તિનું નામ સૂચવવા વિનંતિ કરી બન્નેએ સ્વતંત્ર રીતે સહમત મુ. મામાનું નામ સૂચવ્યું પત્રવ્યવહાર માળ્યો અને આચાર્ય પટે નિમાયા આ પટે ઇ. સ. ૧૯૩૭ સુધી રહ્યા જે રથાને બીજા પ્રાન્તોના પ્રતિષ્ઠિત અને યુનિવર્સિટી-પદવીધારીઓ અદ્ય સમય જ દરેક શક્યા તે સ્થાન તેમણે લગભગ ૧૮ વર્ષે જોગવ્યું, ને અવ્યામની જુદી જુદી શાખાઓના અધ્યાપકો અને આચાર્યોની પ્રીતિનું પાત્ર બન્યા, એટલું જ નહિ પણ મધાનો આદરબાન તથા મમતા મેળવી વિશ્વવિદ્યાનવનું નાવ ખરાગાયા અથર્ક બાગી

ન જતાં વિશેષ દદ, ચિસ્ત્રયાથી અને ઇષ્ટ માર્ગે હંકારું. મ્નેક અધ્યાપક સાથે મિત્રભાવે વર્તતા. થોડા સમય ઉપર પંડિત માલવીયાજીની નિવૃત્તિ અને સર્વ રાષ્ટ્રકૃષ્ણન સર્વપદ્વીની નિમણુકને અંગે એક સમારંભ યોગ્યો હતો, તે વખતે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં બનારસ જવા નિર્ણય કર્યો. સાથે મારે જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. આઠ કે દસ દિવસ રહ્યા, એમાં મેં શું જોયું? સ્વ. મુ. મામા પ્રત્યે હાં જર રહેલા જૂના વિદ્યાર્થીઓ, ત્યાંના તેમના વખતના જૂના અધ્યાપકો વગેરેનો તેમના તરફ પૂજ્યભાવ, સ્નેહ ઇં વાળી મુલાકાતો પુષ્કળ થતી. પોતે પણ એક સરખી કક્ષાના અધ્યાપક હોય તેમ બધાને મળ્યા. તે વખતે તેમના માનમાં યોગ્યેલા કેટલાક સમારંભોમાં apto-graphની પડાપડી એટલી બધી થતી કે સંચાલકો, વિદ્યાર્થીઓ, અને વિદ્યાર્થીનીઓને વધુ પરિશ્રમ ન આપવા વિનંતી થતી.

કાશી વિશ્વવિદ્યાલયની તેમની સેવા, પ્રતિષ્ઠા, કાર્યદક્ષતા, શોધપ્રિયતા એટલી બધી સુવિદિત છે કે મારા જેવી નિકટ સમયજી ધરાવનાર વ્યક્તિના ઉદ્દગાર એકપક્ષી મનાય. ત્યાં પોતે પ્રો-વાઈસચેન્સર હતા અને તેમની વિદ્વત્તાની કદર રૂપે ડી. લિટ. ની પદવી તેમને એનાયત થઈ હતી.

૪ સ. ૧૯૩૭ માં કાશીથી નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદમાં પણ વિદ્વત્તાને લીધે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા સ્થાનિક એન્જયુકેશન સોસાયટીના પ્રમુખ નિમાયા. આ બંને સંસ્થાને સદ્ગતની સલાહ તથા પ્રવૃત્તિથી જે આબાદી પ્રાપ્ત થઈ તે સંચાલકોને વિદિત છે.

તેમનું જ્ઞાન એકદેશીને બદલે સર્વદેશી હતું. માત્ર સંસ્કૃત ભાષા સાહિત્યના જ્ઞાન ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું વાચન-અધ્યયન સંગીન હતું. વાચનપદ્ધતિનું ખોંસ લક્ષણ એ હતું, કે પોતાને જે વિષયજ્ઞાનનું અધ્યયન અપૂર્ણ જણાય તે પરિપૂર્ણ કરતા. તેમનું સંસ્કૃત જ્ઞાન વિશાળ હતું. છતાં એક વર્ષ મિથિલાના શાસ્ત્રી અમદાવાદ આવેલા ત્યારે તેમને ઉતારે જઈ, સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, તર્કશાસ્ત્ર ઇં વિષયો શીખ્યા હતા. ટૂંકામાં સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાન જોયા નથા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનું હતું. પ્રો. કાથવટે નિવૃત્ત થયા ત્યારે સંસ્કૃત શ્રોતોથી તેમનાં મુશ્કેલી કર્યાં હતાં પંડિત માલવીયાજીએ તેમને નિમણુક સંબંધી પત્ર લખેલા તેમાં એક સંસ્કૃત શ્રોતોથી તેમનાં વખાણ કરી આચાર્યપદવીસ્વીકારની સંમતિ પુછવી હતી. સદ્ગત મામાએ સંસ્કૃત શ્રોત દ્વારા ઉત્તર આપ્યો હતો. પોતાના પિતાના તથા માતાના અવસાનની ક્રિયા બાદ એક બાહ્યલક્ષ્મી બેનાવી હતી તેમાં ચર્ચાવિવાદ સંસ્કૃત ભાષામાં થયો હતો. સદ્ગત મામા સંસ્કૃતમાં વાત કરી શકતા તેથી પોતે ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. આ ઉપરાંત તે અંગ્રેજી ભાષાનાં સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન ઇં નાં પુસ્તકો વાંચી જ્ઞાનની વૃદ્ધિની વિશાળતા તથા સંગીનના ચૂકયા ન હતા. પુસ્તકો જાતે ખરીદતા. તેમનું ખાનગી પુસ્તકાલય જુદી જુદી ભાષાનાં ઉત્તમ તથા ઉપયોગી પુસ્તકોવાળું હતું. કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તેમ જ અન્ય વિષયોના અધ્યાપક તરીકેની તેમની ખ્યાતિ અને વિદ્યાર્થીઓનો આદર તથા પૂજ્યભાવ સુવિદિત છે.

અત્રેની કોલેજમાં અધ્યાપક હતા ત્યારે સાંજના ગુજરાત ક્લબમાં રોજ જતા. તેમના જૂના સહાધ્યાયી મિત્રો-સ્વ. મણિલાલ બગુભાઈ, સ્વ. પાટીલ, સ્વ. નવલકંઠર, સ્વ. જીવજીવાલ મનરાય,

૨। મૂળ્યદ્યોત્ત આચાર્યમ વગેરે બેગા બેગી નાનોવિનો અને ચર્ચા કરતા, જેમા યુવ-વગ પાળુ રસ લેતો।

વિશિષ્ટ આશયો:

પોતાના શરૂઆતના વિદ્યાર્મિશ્વરનમા એટલે મેટ્રિપ્યુનેશન પરીક્ષામા પાસ થયા ત્યાંસુધીમા અગત મિત્રોમા રા મૂળ્યદ્યોત્ત આચાર્યમ, એ જાળાભાઈ સાદપુરનિવાસી અને એ જાળાભાઈ યાદવજી સન્ન્યસ જે એમની જ પોળમા ગેતા રતા તે હતા ત્યાર પાદ તેમની મૈત્રી પાટણના નાગર મુદરથ એ મોતીશ મર ઉદેત કર પોવાગી અને એ. ઉત્તમલાલ કેશવનાથ ત્રિવેની બધાઈ હતી, જે આશ્વન કાયમ રહી હતી પોતાનાથી ઉમરે મોટા એવા એવાક વિદ્યવયોમા એ મુ નરમિદરાવભાઈ અને એ મુ જોવર્ધનરામભાઈ સાથેના પરિચય અન્તે મૈત્રીરૂપે જ પરિચયો દતો મુ નરસિદરાવ એમના પ્રથમ પત્નીના મબધે સાદ દતા ઉમરે મોટા હોવાથી નિકટ પરિચય ધણા વર્ષો સુધી મામાન્ય સ્વરૂપનો હતો. પગ્ન “મુદર્શન” અને વસત”ના તત્રિપદ લીધા પછી મુ નરમિદરાવભાઈનો ગ્રેમ તથા મૈત્રી માદ બન્યા રન પૂન્ય જોવર્ધનરામભાઈ માથે પણ તેવી જ ગીતે મૈત્રી ઉદ્ભવી અને નહીને નગર પોતે આદરભાવથી જોતા અને સન્માનના આ ઉપરાંત સ્વ મણિનાથ નનુભાઈ માથેના પરિચય અદ્યુત પ્રસંગોમા થયો હતો પોતે યુનિવર્સિટીની એમદ પરીક્ષામા પરીક્ષ હતા, ગ્રે મણિનાથ નનુભાઈ સન્નૃતના પરીક્ષ હતા સ્વ મુ મામાના પ્રથમવના ઉત્તરે વાચી અત્યંત ગુણ થઈ તેમની ઝોળખાણ રી ત્યારથી પરિચયનો આરંભ થયો, પછી “મુદર્શન” માસિકમા લખે લખતા આમ સબધ જાદ થયો સ્વ મણિનાથભાઈના વિશ્વાસપાત્ર એવી તરીકે તેમના અનુસાન સમયે “મુદર્શન”નું તત્રિપદ ગોપ્ય

• તે પત્ર કેટલોક સમય નિભાળ્યું પછી સ્વ મણિનાથના નાનાભાઈ માધવલાલને માપી પોતે ‘વસત’ માસિક શરૂ કર્યું મેનેજર તર સરમરદન્ટ સોપાતા એ સર રમણભાઈને તત્રી તરીકેનું નામ હાવવા વિનતી થી, જે સર રમણભાઈએ હિતર વિલધી સ્વીકારી આ ઉપમાર રન મામાએ અદર્શિત સમરણમા રાખ્યો હતો સ્વ મણિનાથ નનુભાઈ તથા સ્વ નરમિદરાવ વચ્ચે મતભેદો હતા તેમ છતાં સ્વ મુ મામા અનેની પ્રીતિનું પાત્ર રતા એ જોવર્ધનરામભાઈ, સ્વ કેશવનાથ દર્શનથ મુ રન મણિશ કર રતનજી ગ્રે બગવતરાય દાકોર, એ સર રમણભાઈ, છં વિદ્વાનો ધાર્મિક અને આદિત્ય ક્ષેત્રમા જુદા મત ધરાવનારા અને પત્રો કે માસિકોમા વિદ્વાતમરી ચર્ચા રનાગ, છતાં અરસપરસ માન તથા આદરભાવની લાગણી દર્શાવતા એ મુ મામાને પાસ કરીને સ્વ નરસિદરાવ અને રન કેશવનાથ મુના સામિત્ય વિષયને લગતા અમુક મતબોમા ચર્ચા ચાલેતી છતાં તે સ્વ મુ મામાના તરફ સ્નેહભાવથી જ જોતા આ આપણા વિદ્યવયોના પરસ્પર માન ગ્રેમ અને સ્નેહ

દોતેજના અધ્યાપકોમા સ્વ આચાર્ય દ્રુવને ગ્રે (સ્વ) મશોરામ દવે અને ગ્રે બૂલાભાઈ

દેસાઈ સાથેનો સંબંધ ગૈરી જોવા જ હતો. પોતાની નોકરીના આરંભનાં વર્ષોમાં રવ. દી. બ. નર્મદાશંકર દેવરાંકર મહેતા કોલેજમાં ફેલો હતા તેમની સાથેનો સંબંધ મિત્રતાવાળો બન્યો હતો.

રવ. મુ. મામાની કેટલીક બીજી અંગત બાબતો લાયક બાબતો રજૂ કરવાની રજા લઈ છું.

પોતે પિતાના તથા માતાના વિનયી અને આગાંકિત પુત્ર હતા. પિતાના અવસાન સમયે પોતે ઉમરમાં નાના હતા એટલે પિતૃસેવાના ખાસ પ્રસંગો નોંધ્યા નથી; પરંતુ તેમનાં માતૃશ્રીની માંદગી લાંબી ચાલી, તેની સારવારમાં પોતાની એકે બહેન તેમ પોતાનાં પત્ની હયાત ન હોવાથી જાતે દેખરેખ રાખવી પડતી. પોતાનો પ્રિય ત્રીજો માળ તજ વચ્ચે માળ બેઠક અને સૂવાની ગોઠવણ કરી. પિતાના અને માતાના અવસાન નિમિત્તે ધાર્મિક ક્રિયાઓ એ જે વ્યક્તિઓને અંગે જે કરી હતી તે સાચા રીતથી કરી હતી. **

પોતે વિદ્વાન અને સંસ્કૃતના પ્રબળ જ્ઞાતા તેમ જ દરેક આચારને શુદ્ધિપૂર્વક તપાસીને સ્વીકારનાર, અધ્રુવદ્વારહિત હતા. છતાં રૂઢિને માન આપી વત્તી. પિતાનું અવસાન માગશર માસમાં થયેલું તે સમયની ટાઢને લીધે નદીરનાનમાં શરદી લાગુ પડી અને સખત માંદગીમાં અપડાયા. દાકતરની સલાહથી તેલ, મરચું અને આંખલી ત્યજ્યાં. આ નિયમ જીવનપર્યંત પાળ્યો હતો, જે મુખ્યત્વે મનોબળને લીધે જ થઈ શક્યું.

મહાંમના જીવનમાં નજરે પડેલી કે બનેલ કેટલીક હકીકત રજૂ કરવાની રજા લઈ છું.

તેમનું સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન વિશાળ અને બીંચા સ્વરૂપનું હતું. મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે પ્રસિદ્ધ થયેલાં બધાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હતું. પંડિતો સાથે ચર્ચા કે વાતચીત પણ સંસ્કૃત બાપામાં કરતા. વેદોચ્ચારવાળા મુખપાઠી બ્રાહ્મણોને ખરી જ્ઞાનપદ્ધતિનો ઉપદેશ આપતા. પુસ્તકપ્રેમી જીવન હતું. ફેક્સાની નખખાઈ સુધારવા મળેલી સલાહથી સિતારશિક્ષણ મેળવતા હતા. સંગીત શ્રવણના શોખીન હતા. તેમના સહવાસમાં આવેલી વ્યક્તિઓ તેમના વાર્તાલાપ મધુર સ્વભાવ, વિનોદ છત્યાદિથી મુગ્ધ અને સંગૃહિત બનતી એમ પણ સાંભળ્યું છે.

સદ્ગત આચાર્ય ડૉ. આનંદશંકરનું જીવન તથા વિદ્યાર્થિ-અવસ્થા નોકરી દરમિયાન બુદ્ધિ પુસ્તકવાચનમાં પસાર થતું. જીવનમાં જે ગ્રંથ વખત સખત માંદગીમાં સપડાયા હતા, છતાં નિત્યનિયમનું પાલન બળવત્તા. પોતાની બહેનો તથા તેમનાં સંતાનોવાળા મોટા કુટુંબના એ વડીલ મનાતા. જે બાણીજ ડૉ. પરમોદરાય ઈશ્વરરાય દિવેટિયા તથા રા. બ્યકંટરાવ બીમરાવ દિવેટિયા સમવયસ્ક હતા. રા. બ્યકંટરાવ વર્ષ ઉપર સ્વર્ગવાસી થયા અને ડૉ. પરમોદરાય જે સદ્ગત મામાના અંગત દાકતર હતા તે એક માસ ઉપર સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના બાણીજે પૈટ્રી પ્રો. વીરમિત્ર દિવેટિયા, બાણ લીનકરરાય અને હું હયાત છીએ. સદ્ગત મામા તરફ બાણીજોનો આદરભાવ, તેમના ગુણોનું પરિણામ હતું. નાનપણમાં ઘોડા ઉપર સવારી કરી શરવા જતા. વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે સવારનો અભ્યાસ પરવારી ભોજન સમય અગાઉ, નહાઈ પૂજા પાઠ નિત્ય કરતા. પોતાના પુત્રો તથા પુત્રીઓ અને અન્ય કુટુંબીઓ પ્રત્યે સ્નેહભાવથી વાર્તાવિનોદ કરતા.

તેમણે નોકરી દરમિયાન ઓઢી ખુશામત આચરી નથી. તેમના સહવાસમાં આવનાર મિત્રો, સ્નેહીઓ તથા અન્ય વ્યક્તિઓને તેમનામાં જ્ઞાન, વિક્રાંત, શાંતિ, વાતો વિનોદ છં ગુણો નજરે પડતા.

પોતાના નિત્યજીવનમાં ખાનગી વાચન તથા મિત્રમેળાપમાંથી સમય કાઢી ક્રિકેટ મેચો જોવાનો ઉદ્દેશ્ય ધણે દતો. પોતે જર્નાલ્સ વિદ્યાપીઠમાં એક 'સિલ્વર કપ' આ નિમિત્તે અર્પી છે એવું સાંભળ્યું છે.

પિતૃભક્તિ, માતૃસેવા, કુટુંબવત્સલતા, સૌજન્ય, વ્યવહારક્ષતા ચૂક્યા નથી. તેમની છેવટની માંદગી ઉપરાંત જીવનમાં બીજી ત્રણ ચિંતાજનક માંદગી પ્રાપ્ત થઈ હતી. પ્રથમ માંદગી પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીના અવસાન પછી તરત આવેલી જેને પરિણામે તેજ, મરચું, આંખલીને દાક્તરી સલાહથી ત્યાગ થયો અને આ નિયમ જીવનપર્યંત પાળ્યો. બીજી માંદગી ત્રિદોષની મુખર્ષિમાં તેમના મિત્ર સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના મુકામે પ્રાપ્ત થયેલી. પોતાના મિત્ર, સર્ગા, અને સ્વ. મુ. નરસિંહરાવભાઈ તેમ જ નિખ્યાન દાકતરની મદદથી તેમથી બચ્યા. બનારસમાં તેવી જ સ્થિતિમાં સપડાયા હતા. પ્રભુકૃપાથી વ્યાધિમુક્ત થયા. છેવટ પોતાને લક્ષવાને ઉપદ્રવ થયો. પગના કુખાવે બહુ દરીકરી—જાતે ચાલી—શક્તિ નહિ. આ માંદગીમાં ડૉ. મોહીસેની સલાહ અને ડૉ. સિન્ધુવિહારી દિવેદિયાની દેખરેખ નીચે ઉપચારો લેતા. પોતાના બાણેજ જમાઈ ડૉ. મુકુન્દરાય સામળપ્રસાદ ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી જ્યારે તબિયત પૂછવા આવતા ત્યારે હકીકત કહી માવજત કરાવતા. આ છેલ્લી માંદગી લાંબી ચાલો. અસ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ. આ બધો સમય તેમની સારવાર તેમના પુત્રો, પુત્રીઓ, પુત્રવધુઓ અને અન્ય નિકટનાં સર્ગાઓએ કરી હતી. પુત્રવધૂઓની શુશ્રૂષા બદલ પોતે અનેક વખત સંતોષમૂલક ઉદ્ગારો કાઢતા. તેમની આવી પ્રકૃતિમાં પોતાના બાણેજ લીનકરરાય જે ધણે સમય હાજર રહેતા તેમની પાસે ગીતાજી કે ભાગવતનું વાચન કરાવતા. પ્રસંગોપાત્ત કીર્તન પણ તંબુરાવાળાને બોલાવી સાંભળતા. વ્યાધિનું સ્વરૂપ બગડવાથી માત્ર ત્રણ ચાર દિવસના જીવનને પરિણામે તા. ૭-૪-૪૨ ને રાજ માંડે ૪ વાગ્યે સર્ગા, કુટુંબીઓ, સ્નેહીઓની હાજરીમાં સ્વર્ગવાસી થયા. માંદગીની સ્થિતિમાં વખતોવખત શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ, સૌ. સરલાદેવી બહેન, શેઠ કર્તુરભાઈ લાલભાઈ, શ્રીમતી લીલાવતી બહેન લાલભાઈ, શ્રીમતી મનોરમા બહેન, અન્ય કુટુંબીઓ તથા સર મિરજાપ્રસાદ અને તેમનાં કુટુંબીઓ વગેરે અંગત સંબંધે હકીકત જોવા આવતાં. શ્રીમતી લીલાવતી બહેન અને શ્રીમતી મનોરમા બહેન સદ્ગુણ પ્રત્યે પૂજ્યભાવની લાગણીથી છેવટના દિવસોએ પણ તેમની સમીપ રહી સારવાર માવજત ચૂક્યાં નથી. છેવટની માંદગીમાં અસ્વસ્થ તબિયત છતાં સંબંધીઓની મુલાકાત તથા સ્નેહીઓ અને સંસ્થાસંચાલકો સાથે વાતચીત કે પ્રશ્નો પરત્વે અભિપ્રાય આપ્યા છે. તેમના સ્વર્ગવાસથી સાહિત્ય, ડેજવણી વગેરે જે સંસ્થાઓના અધ્યક્ષ હતા તેને ખોટ જ પડી છે. તેમના પુત્રો, પુત્રીઓ અને અન્ય કુટુંબીઓને તેમની સલાહ તથા ઉપદેશની પણ ખોટ છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પે.

આનંદશંકર ખાપુભાઈ ધ્રુવ

શ્રી. ચોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

રવ. આનંદશંકરને માટે ગુજરાતીમાં કંઈ લખાય તો ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં, તેમનું શું સ્થાન એ વિશે જરૂર કંઈ વિવેચન થવાનું. તેમના લગભગ તોતેર વર્ષ જેટલા આયુષ્યમાં તેમણે બેતાળાસ વર્ષ સુધી “સુદર્શન” અને “વસંત” એ માસિકોના તંત્રી તરીકે સતત કામ કર્યું છે, અને તે સમયમાં કેવળ કવિતા કે સાહિત્ય, નવલકથા કે નાટકની દૃષ્ટિથી નહિ પણ સમગ્ર દેશનો સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તેમણે ગુજરાતી વાંચકની અવિરત સેવા બજાવી છે. તેમની મહત્તા કેવળ સાહિત્યકાર (સાહ્યર !)ની દૃષ્ટિએ જોનાર તેમને અન્યાય કરે છે, કારણ કે ગુજરાતી વાંચકની સેવા ઉપરાંત તેમણે વિચારસંસ્કૃતિની સર્વદેશીય અને સમગ્ર દૃષ્ટિ હંમેશા પોતાની સમક્ષ રાખી છે. કેટલાએક સાહિત્યકારો પોતાના વિષયની બહાર ચંચુપાત કરવાને અશક્ત નીવડ્યા છે અને કેટલાકે તો શુદ્ધ સાહિત્યની સંકુચિત દૃષ્ટિમાં જ સર્વસ્વ માનતા શીખ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું વારતવિદ્ય રવરૂપ સમજનાર, અને શુદ્ધ સાહિત્ય ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સંશોધનની યોગ્ય કીમત સમજનાર અને કદર કરનાર તેઓ પ્રથમ વિદ્વાન હતા. “વસંત” માસિકના તંત્રી તરીકે, કોલેજમાં સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે, કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે, અને ખનારસ યુનિવર્સિટીના પ્રી-વાઇસચેન્સેલર તરીકે તેમનામાં વિદ્વંદગદ્દિ, હૃદયની વિશાળતા, અને કાર્યક્ષમ દૃષ્ટિ સુદૃઢ પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલું યાદ રાખીએ તો જ તેમના જીવનની મહત્તા સમજી શકાય એમ છે.

આનંદશંકરભાઈની ખ્યાતિ ગુજરાત બહાર પ્રસારેલી હોવા છતાં તેમનામાં ગુજરાતીપણું અને ગુજરાતી માટેનો તેમનો પ્રેમ ઓતપ્રોત હતો; તેથી જ તેમનું નામ લેતાં તેમની સૌમ્ય મુખાકૃતિ તગત જ યાદ આવે છે. એમનો પહેરવેશ તો એમના માનસિક સંસ્કાર અને વૃત્તિના સ્મારક રૂપ ચિરસ્મરણીય રહેશે. બધા કપાળમાં આર્થસંસ્કૃતિના ભૂવલરૂપ મોટે ગોળ ચાંદ્રો, ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતીક રૂપ એમની પાંખડી, અને હિંદુધર્મનો વાવટો ફરકાવતું એમનું ધોતિયું અને ખાતોનો કોટ એ કેવળ ગુજરાતમાં નહિ પણ આખા હિંદમાં તેમને એક શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન તરીકે ઓળખાવતા. દાવમાં જે કે પાંખડીની દામન ખાતીધારીઓમાં તેમ જ ખીજા વિદ્વાનોમાં ઓછી થઈ છે, છતાં આનંદશંકરભાઈએ તે પહેરવેશ છેવટ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. અને એ આનંદશંકરભાઈના માનસનું એક અંગ વ્યક્ત કરે છે. તે ઉપરાંત એમનાં ઘણાં ખરાં પ્રસિદ્ધ દોટા-ચિત્રોમાં યુનિવર્સિટીનો જન્મો જોવામાં આવે છે તે પણ તેમની યુનિવર્સિટીની તરફનો અનદદ પ્રેમ દર્શાવે છે. સરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં નવાયુગની ખાતીની નવી પ્રજ્વલિત પ્રજ્વલિત પણ તેમણે ઘણાં વર્ષથી ઝીલી હતી એ એમની દેશભક્તિ અને એમના પ્રગતિપૂર્વક માનસનું

બાન કરાવે છે. ૧૭૧ આદર્શમાં બીજી રીતે કલ્પિત દેવા છાંનવાયુગના ચાલને ગોળ એમને એટલે દત્તો કે રંગોગંધાર કે કાષ્ઠનિગરમની ચાલને વર્ણ ગણતા નહિ. તેની રીતે પોતાને સનાતન હિંદુ ગણાવતાં છતાં દર્શન-પ્રવૃત્તિ નવું એમની સદાનુભૂતિ એાછી નહોતી. યુગરાની સાદિત્યમાં પણ જના સાદિત્યના પુનઃ દેવા છાંનવાયુગના સાદિત્ય અને વિચારમાળાને પૂરતો ન્યાય આપના અને કોર્કકોર્ક જગ્યાએ તેને અપનાવના પણ ખગ આનંદગંધર્ભાર્ષિએ દરેક રીતે પ્રાગીન અને અર્વાગીનનો સમન્વય આપ્યો. દત્તો ગાંધીજીના ચળદોમાં કદીએ તેા આનંદગંધર્ભાર્ષિ સુધરેલા અને મનાતની, અને પૂર્વ અને પશ્ચિમની વચ્ચે એક નુરૂ પૂવપ દત્તો. દિંદમાં ઉદ્યોગ અને દુન્ય વિકાસમાં નવી દૃષ્ટિ ધરાવનાગઓમાં, તેમ જ નવા જનાનો મુયોગ સાધનારાઓમાં આનંદગંધર્ભાર્ષિ યુગરાનના અમમપ્રથમાંના એક દેતા. વિજ્ઞાનને પણ પોતે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું અને સાદિત્ય પગિપદમાં પણ એને ચોગ્ય મ્થાન મળે એવી ઇચ્છા અને આશય ધરાવના આમ તેમણે યુગરાનની મંરૂતિને સમગ્ર એમની ગ્રેગણા આપી નથી પણ તેને પોપી પણ છે.

સ્વર્ગગ્રંથ આનંદગંધર્ભાર્ષિના માનસને સમગ્રવા તેમના જીવનની દ્રષ્ટી રૂપરેખા તાબુવી નોઈએ એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં થયો દત્તો. તે સમયે ૧૮૫૭ ના બળતા પડી તરતની માન્નિ મ્થપાઇ હતી એમના પિતાશ્રી ગવ સાદેન બાપુભાઈ દુવે કાઠિયાવાડ એન્જનીના દક્તર-દાગે. માનવતો હોદ્દો ભોગવી નિવૃત્ત થયા પછી વડોદરા રેમીન્સીમાં વડોદરા રાજ્યના વડીલ તરીકે કામ કર્યું હતું, એટલે આનંદગંધર્ભાર્ષિનું કુટુંબ નવી રાજ્યપદ્ધતિ અને અંગ્રેજ સંસ્કારથી તદ્દન અગણ નહોતું વડનગર શુદ્ધ રાતિમાં જન્મ્યા હોવાથી ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મચુરન લતા. ભોળાનાથ સારાભાઈ જેવા મુધારકો અને તેના કુટુંબના સંપર્કમાં આવ્યા હોવા છતાં એઓ એમનાથી ઘણી રીતે અલિપ્ત રહેતા. આ મર્ભશ્રીમત અને મર્ભસંસ્કારી પુરુષ, બાળપણથી બોડમાં જાણેલા હોવા છતાં અભ્યાસને માટે શ્રમ લેવાને તત્પર રહેતા. ૧૮૮૨માં એમ એ. ધર્મ ૨૪ વર્ષની ઉંમરે યુગરાત કોલેજના મંરૂતના અધ્યાપક નિમાયા ઇ સ ૧૮૮૭માં એલ. એલ. બી થયા પણ અધ્યાપકત્વ કામ છોડ્યું નહિ અને સંસ્કૃત ઉપરાંત અંગ્રેજ અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ તેઓ સિદ્ધ કરને શીખવતા એમની સમગ્રશક્તિ અને પ્રામાણિકતામા વિશ્વાસ હોવાને લીધે તેઓ ૧૯૧૯માં અમદાવાદના મિલમાલેકો અને મિલમાદારની વચ્ચે પંચ નિમાયા હતા ૧૯૧૯માં આઇ. ઇ. એસ.માં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના મંરૂતના અધ્યાપક તરીકે તેમની બદલી થઈ. થોડા સમયમા ભારતજૂણુ મદનમોહન માવવીયાની માગણીથી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના મંરૂતના અધ્યાપક અને પ્રો-વોઈસચાન્સેલરના રથાને નિયત થયા. ત્યા તેમની આનરપ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા વધી અને ૧૯૨૧મા અખિવ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાન પરિપદના વિભાગી પ્રમુખ થયા અને ૧૯૨૬માં સમય પરિપદના પ્રમુખ નિમાયા બનારસમા તેમણે ૧૯૧૯થી ૧૯૩૫ સુધીના સત્તર વર્ષના માળામાં એકનિષ્ઠાથી ને કામ કર્યું તેની યાદગીરીમા પડિત મદનમોહન માવવીયાએ તેમના અવમાન વખતે કહ્યું હતું કે—“Hindu University will cherish memory with gratitude.” સર રાધાકૃષ્ણે તાર કરેલો કે—“The Country has lost a great scholar and

educationist and our University a distinguished pro-vice-chancellor who left his mark on many sides of our academic life". આનંદશંકરભાઈ મધુર વક્તા હોવાથી યુનિવર્સિટીના કઠિન પ્રશ્નોમાં નિષ્ણંદ આપતાં દીલ કરતા એવું તેમના વિશે કહેવાય છે; પરંતુ એ અભિપ્રાય નિષ્પક્ષપાતી ન ગણાય, એ ઉપરના એ તારો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા પછી એમણે ત્રણ શુભ કાર્યો આદર્યાં: એક ધ્વજચારીની વાડીના કુરડી તરીકે ત્યાંની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાં અને વ્યવસ્થામાં સુધારા કરીને સંસ્કૃત વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસને નવું જીવન આપ્યું; ગુજરાત કેળવણી મંડળ સજીવન કરીને અમદાવાદમાં નવી આર્ટ્સ કોલેજ અને કોમર્સ કોલેજની સ્થાપના કરવામાં પોતાના અનુભવ અને કાર્યશક્તિનો લાભ આપ્યો; ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૨ સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ હતા અને પ્રમુખ તરીકે સોસાયટીના અંગે સંશોધન વિભાગ સ્થાપિત કરીને સરકાર પાસેથી સારી માંડ પ્રાપ્ત કરીને ગુજરાતમાં સંશોધનને ખરું ઉત્તેજન આપ્યું. તેમની અનેકદેશીય સેવા અને વિદ્વાની કદર તેમના જીવનમાં જ ઘણી રીતે થયેલી એ સંતોષની વાત છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા. સકળ હિંદ યુનિવર્સિટીઓના બોર્ડના સભ્ય તરીકે પણ વર્ષો સુધી રહેલા અને ૧૯૮૩માં તેના પ્રમુખ નિભાવેલા. ૧૯૩૭માં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીએ 'ડોક્ટર ઓફ લિટરેચર'ની માનનીય ડિગ્રી આપેલી. તેવું માન સદ્ગત ભગવાનલાલ ઈંદજી સિવાય ખીજ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનને મળેલું જણવામાં આવ્યું નથી. નિવૃત્ત થયા છતાં એમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ હતી. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૯ સુધી ગુજરાત સંશોધન સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ હતા.

આનંદશંકરભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા "વસંત"ના તંત્રી તેમ જ "સુદર્શન"ના સહતંત્રી તરીકે કરી હતી. વિદ્યાર્થી-વ્યવસ્થામાંથી ઉત્તીર્ણ થતાં તરત જ તેમણે 'સુદર્શન'માં પોતે લેખો આપીને તેમ જ ભાષાન્તરો કરીને સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈને મદદ કરી હતી. 'વસંત'નું કાર્ય "વસન્ત રત્નમહેાસવ રમારક મંથ"માં અનેક લેખોએ સારી રીતે વર્ણવેલું છે, પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે કોલેજના અધ્યાપકોને સાધારણ રીતે વધારે કાર્તિ અને ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઉદ્દેશ હોય છે: યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક, એનેટના સભ્ય વગેરે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની દરીકાઈમાં શુદ્ધ હાલ અને વિદ્યાની બકિત પ્રણા બૂધી જાય છે. એવા સમયમાં આનંદશંકરભાઈએ આટલા લાંબા કાળ સુધી, કેવળ નિસ્વાર્થ શુદ્ધિ જ નહિ પણ દર વર્ષે રૂપિયા પાંચસો સુધી માંડનો ખર્ચ કરીને પણ, 'વસંત' માસિક નબાવ્યું. ૧૯૧૧ જે યુગમાં ગુજરાતી એન્ડુએટોને સ્વભાષામાં લખવાની પણ સૂઝ આવતી, તે સમયમાં લેખકોને ઉત્તેજન આપીને કેવળ સાહિત્ય કે વિવેચન ઉપરાંત રાજકીય પ્રશ્નો, વૈજ્ઞાનિક વિષયો, આર્થિક અને ધાર્મિક વિષયો ઉપર મહાપ્રાપ્ત લેખો દર માસે પ્રકટ કરતા. 'વસન્ત'ના રંગના પૂઠાવાળા માસિકના છેલ્લે પાને આપેલા અંગ્રેજ પુસ્તકોનાં અવતરણ દ્વારા એમના સ્વાખ્યાય અને જ્ઞાનરસનો લાભ વાચકોને મળતો. 'વસન્ત'ના અમ પૃષ્ઠે લાંબા મુદ્રાલેખમાંથી "સ્વાખ્યાયવ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ એ વાક્યે કણ વાચકોને પ્રેરણા આપી છે અને હજુ પણ ગોવર્ધનરામના 'સાક્ષર જીવન'નું અને બાન

કરાવે છે આનંદશંકરભાઈના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન વિશે ઘણું લખાયું અને લખારો. પરંતુ એમને વિશે એટલું તો બધા કબૂલ કરશે કે તેમણે ‘વસન્ત’ મારફત કરેલી ગુજરાતની એવા અપ્રતિમ અને અનુપમ છે.

ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં કોઈને પણ શુદ્ધ સાહિત્ય ઉપરાંત ખીજા વિષયો ઉપર સતત મમતા હોય તો તે આનંદશંકરભાઈ હતા. સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી અને શિક્ષક તરીકે તેમ જ અંગ્રેજ સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય તેમ જ પૌરસ્ત્ય ન્યાયશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક અને પરીક્ષક તરીકે તેમણે ખ્યાતિ મેળવેલી. આ વિશાળ અને અનેકદેશીય જ્ઞાનને લીધે તેમના લેખોમાં જે ઉચ્ચ સાહિત્યદષ્ટિ જેવામાં આવતી તે ભાગ્યે જ ખીજા સાહિત્યકારોમાં જેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન અને સંશોધન જેવા શુદ્ધ લાગતા વિષયો ઉપર તેમણે મમતા રાખીને તે વિષયોના અભ્યાસ માટે જે આશ્રય આપ્યો છે તે તેમની લાક્ષણિક માનસિક વૃત્તિનું પરિણામ છે.

✓ આનંદશંકરભાઈ વિદ્વાન સાહિત્યકાર હોવાથી તેમને “સાક્ષર” શબ્દ ગમતો નહિ: એમનામાં સંકુચિત દષ્ટિ, દ્વેષભાવના તેમ જ લડાયકવૃત્તિ ન હતી. એમનામાં ગૌરવનંદામતી ભાષા-સમૃદ્ધિ કે પ્રતિભા ન હોય, કેશવ દયાર્દ્ર દ્રુવની પંડિતાર્થ કે નાટ્યશક્તિ ન હોય, નરસિંહરાવની મધુર આકર્ષકતા ન હોય, નાનાલાલની કાવ્યશક્તિ ન હોય, કે રમણભાઈ નીલકંઠની રસિક મૃદુતા ન હોય તે છતાં, એમનામાં વિશાળદષ્ટિ, લાક્ષણિક વિચારગ્રંથી, વિશ્વપ્રેમની ભાવના, મર્મોગ્ર દાસ્યવૃત્તિ, શૈલીની વિવિધતા, અને ગૂઢ વિચારશક્તિ હતાં. એને લીધે તેમનું સ્થાન ચિરસ્થાયી અને હિમાલયના જેટલું ઊંચું રહેશે.

✓ એમણે વધારે પુસ્તકો લખ્યાં નથી છતાં જે લખ્યાં છે તે વિદ્વાપૂર્ણ, મનનીય અને ઉચ્ચ કોટિનાં છે. મુખ્ય સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝમાં દ્વાદશવર્ણજીતો, ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં ગ્યાયપ્રવેશ, તેમનું ધીમાણ્ય એ સમર્થ પુસ્તકો એમની સંસ્કૃત ભાષા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મેળવેલા જ્ઞાનના કીર્તિસ્તંભ રૂપ છે. “આપણો ધર્મ”ની ત્રણ આવૃત્તિ અને “હિંદુ ધર્મની બાળપોથી” “ધર્મવર્ણન” અને “નીતિશિક્ષણ” એ દરેક તેમની અદ્વલુત શક્તિનું બાન કરાવે છે. “વસન્ત”માં આવના કવિતા અને સાહિત્ય ઉપરના લેખો નવા રૂપમાં પ્રકટ કરીને, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કૃતકૃત્ય થઈ છે. હજી તેમનાં જૂનાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકો અને લેખો ફરીથી છપાવવાનું કામ પણ સોસાયટી ઉપાડશે, એવી આશા રાખી શકાય. ગુજરાતના વિદ્વાનો આનંદશંકરભાઈની સાર્વજનિક વિદ્વાતાનું અને તેમની સેવાભાવી, સદ્ભાવી, સૌમ્યવૃત્તિનું પાલન કરે તો સદ્ગતના આત્માને આનંદ થશે એ નિઃશંક છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનાં સંસ્મરણ

શેઠશ્રી ઠક્તૂરભાઈ લાલભાઈ

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ગુજરાત પર સંસ્કારની જે છાપ પડી છે, તેમાંનો ઓછોવત્તો યશ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ક્રુવને ફાળે ગયો છે. પ્રખર અભ્યાસી અને અનન્ય ચિંતક (વિદ્વંસ) તરીકે તેમણે પોતાનું જીવન ગુજાર્યું અને તપસ્વી જેવી જિંદગી ગાળવા છતાં પણ સમાજને ઉપયોગી એવાં ધણાં કાર્યો એમણે કર્યાં છે, જેની જનતાને પૂરેપૂરી યાદ ઠંઠાય નહિ પણ હોય.

મારી સાથેના તેમના પરિચયની ટૂંકી રૂપરેખા જો આપું તોપણ તેમની નિર્દોષ સેવાભાવી પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવે શકે તેમ છે. ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપકપદે તેઓ હતા ત્યારે મારા સ્વ. પિતાશ્રી લાલભાઈ દક્ષપતભાઈ તે કોલેજની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય હતા. પરસ્પરના પરિચયે કોટુંબિક રૂપ પદક્રમ, અને તેમની સાથેનો અમારા કુટુંબનો પરિચય મને વારસારૂપે મળ્યો, અને તેમના સંસર્ગનો લાભ અમારા કુટુંબને તેઓ જીઆ ત્યાંસુધી મળતો રહ્યો.

સને ૧૯૨૧માં મારાં બહેન તથા બત્રીગબત્રીજીને તેમની પ્રેરણા નીચે બનારસ અભ્યાસ અર્થે મોકલ્યાં, ત્યારે તેમણે તેઓની તરફ જે વાત્સલ્યભાવ બતાવ્યો તેથી તેઓ અમારા કુટુંબના મુરબી તરીકે ગણાયા.

આ પહેલાં પણ પૂજ્ય ધ્રુવસાહેબ સાથે મારે ઔદ્યોગિક કારણો નિમિત્તે સંસર્ગમાં આવું પડ્યું. સને ૧૯૧૭ના પ્લેગના રોગચાળા પછી જે પગારનો વધારો કારીગરોને આપવો પડ્યો ને ચાલુ રાખવો કે નહિ એ બાબત પર મહાત્મા ગાંધીજી અને મિલ્લભાઈનો વચ્ચે સને ૧૯૧૮માં મનભેદ પડ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ગયા અને અમદાવાદના મિલ્લભાઈઓએ લવાઈની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે પહેલવહેલા પંચ તરીકે તેમની બંને પક્ષ તરફથી નિમણૂક થઈ. મિલ્લભાઈઓ વીસ ટકા વધારો આપવા માંગતા હતા અને ગાંધીજીની માગણી પાંત્રીસ ટકાની હતી. તેમનો ચુકાદો તદ્દન સરળ હતો. પહેલે દિવસે વીસ ટકા, બીજે દિવસે પાંત્રીસ ટકા અને ત્રીજે દિવસથી સાડીસતાનીસ ટકા પ્રમાણે વધારો આપવો. આ પ્રમાણેનો બંને પક્ષને સંતોષવો તેમનો ચુકાદો માન્ય રાખવામાં આવ્યો અને અમદાવાદની ઔદ્યોગિક શાંતિના પાયારૂપ લવાઈની પદ્ધતિના પાયા તેમને દરને નંખાયા. આજ સુધીની અમદાવાદની ઔદ્યોગિક શાંતિ તે પદ્ધતિને જાણી છે.

ત્યારપછી ધણી વખતે મિલ્લભાઈઓ અને મજૂરમદાગન વચ્ચેના મનભેદોમાં તેઓએ પંચ થા સરપંચ તરીકે કામ કર્યું. સને ૧૯૨૩માં મિલ્લભાઈઓએ પગાર ઘટાડવાનો સવાય પંચ પામે લઈ જવાની માગણી કરી, અને મજૂર મદાગને તે સ્વીકારી નહિ. મિલ્લભાઈઓએ પગારનો ઘટાડો ખડેર કર્યો, અને મજૂરો દડતાલ પર ગયા. આ દડતાલ નવ અઢવાડિયાં સુધી ચાલી

અને આનંદશંકરભાઈના વચ્ચે પડવાથી તેમના પ્રયાસે તે પ્રશ્નોના પશુ નિકાલ આવ્યો. આવી રીતે તેમણે અમદાવાદની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મદદરવો ફાળો આપ્યો હતો.

૧ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉદ્યોગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં રસ સેવા છતાં તેમની સતત ભાવના એ જ હતી કે, અમદાવાદ ગુજરાતભરની કેળવણીનું કેન્દ્રસ્થાન બને અને ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટી રચનાઈ ગુજરાતભરમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં થાય. બનારસ, દિલ્હી યુનિવર્સિટીના પ્રો. વાલ્મીકી-ભેલર પદેથી નિવૃત્ત થયા પછી તેમણે અમદાવાદ એન્જિનિયરિંગ સોસાયટીના પ્રમુખપદની જવાબદારી માથે લીધી, અને પોતાની નિવૃત્તિનો આખોયે સમય સોસાયટીને અર્પ્યો. મોઝામટીની આજે જે કોલેજે આપુ છે, તેની વ્યવસ્થા તથા તેના અધ્યાપકોની ચૂંટણી કરવામાં પણ તેમણે અથાગ જહેમત ઉઠાવી તેમની નિષ્પક્ષપાત પસંદગીને અંગે ઉચ્ચગ્રેણીના અધ્યાપકો તે જે કોલેજને મળ્યા છે, તેના ખ્યાલ તેમાં શિક્ષણ લેતા યુવાનો નવારે વ્યવહારમાં ઊતરગેરવારે જ આવશે.

આ ઉપરાંત તેમના જીવનની બીજી આકાંક્ષા એ હતી કે, ગુજરાતમાં પ્રોસ્ટ-એન્જિનિયર કેળવણીનો વિકાસ થાય. તે અંગેની તેમની પ્રવૃત્તિઓ તેઓએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટી મારફતે આદરી અને આજે તેનાં પણ સુંદર પરિણામો ઊતરી રહ્યાં છે.

૧ જીજ્ઞાસુ હોઈ, ભવ્ય મનોભાગ, તપસ્વી જેવું જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંતરે સમીક્ષક એવા આનંદશંકરભાઈની સેવાનો લાભ-અમદાવાદ તથા ગુજરાતને વધારે મળ્યો હોત, તો તે તેમને માટે વધારે યશોદાયી થાત, એટલું જ નહિ પરંતુ અમદાવાદ અને ગુજરાતના વિકાસ માટે, વધુ ઉપયોગી નીવડત. તેમનાં જ્ઞાન, તેમની પવિત્ર જીવનશક્તિ અને તેમના સમાજના સ્થાનને અંગે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આજના જમાનામાં શિખે માટે આચાર્યદેવો મઠ એ વાક્ય કોઈ પરત્વે યોગ્ય દરે એમ હોય તો તે આચાર્યશ્રી-આનંદશંકરભાઈ માટે જ.

સદ્ગત આનંદશ કરભાર્ધ

અધ્યા રાગનારામયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સદ્ગત આનંદશ કરભાર્ધ બનારસ ક્ષેત્રે તે દરમિયાન જ્યારે જ્યારે અહીં આનંદ ત્યારે ત્યારે હું તેમને મળના જતો. કોઈનાર ધર્મ પ્રસંગ હોય તો મને એ બોલાવના તે પછી બનારસથી નિવૃત્ત થઈ અહીં આયા ત્યારે તો વારંવાર મળના જતો. છતાં અત્યારે એમ લાગે છે કે તેમનો જોઈએ તેવો લાભ ન સેવાયો, તેમને જોઈએ તેટલી વાર મળના ન જનાયું. તેમને જાણવા હતા તેના જાણી ન શકાયા એમની અતિથિ શ્રદ્ધાઓ શી શી હતી તે સમજી ન શકાયું.

તેમ છતાં તેમના પરિવ્યયમાં આનંદો ગયો, તેમતેમ તેમના સ્વભાવનું વધારે સારું દર્શન થતું મધુ તેમાં કેટલુંક સમજાતા તો મને તત્કાલ આશ્ચર્ય થયેલું એવું એવું કેટલુંક અહીં કહેવા—
નોંધના પ્રયત્ન નરીશ

શુભરાત વિદ્યાપીઠમાં થોડો સમય કામ કર્યા પછી મને એકનાર શુભરાત સાહિત્ય સભા તરફથી એક વ્યાખ્યાન આપના નિમન્ત્રણ મળ્યું. મેં તે વખતે ‘કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ’ એ મારો લેખ વાંચ્યો. ઘણું બાજે અમદાવાદમાં જાહેરમાં સાહિત્યના વિષય ઉપર બોલવાનો એ મારો પહેલો પ્રસંગ આનંદશ કરભાર્ધ પ્રમુખપદે હતા. આખું વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યું. પછી તેમણે ઘણા જ મતભેદથી એ વ્યાખ્યાન ‘વસત’ માટે મળ્યું. મેં જાણ્યું કે એ એક બીજા માસિકમાં આપવાનું નહીં થઈ ગયું છે. ‘ખડુ’ તો એ ‘પ્રસ્થાન’માં જ આપવાનું નહીં કરેલું, પણ ‘પ્રસ્થાન’ માસિકમાં હું તત્કાલ એવું સૂચનતા અને ક્ષોભ થયો. હું કયા માસિકમાં આપવાનો છું તે તેમણે પૂછ્યું. પણ નહિ મને કે “એ બધાં એટલે બસ શુભરાતના બધા માસિકોને હું મારા જ ગણું છું” હું એમની સામે જ જોઈ રહ્યો. તેમાં જરા પણ ખોટો સિદ્ધાંતાર કે બહારનો વિવેક નહોતો.

‘પ્રસ્થાન’ને થોડા વરસ થઈ ગયા હશે. કેવી રીતે વાન ઉપસ્થિત થઈ તે યાદ નથી તે બધું પ્રસ્તુત પણ નથી. ‘પ્રસ્થાન’ના પ્રકાશક શ્રી મિત્તીએ મને કહ્યું કે ‘પ્રસ્થાન’ને ‘વસત’ સાથે જોડી દેવાનું શક્ય છે, અને મારે એ માટે તેમને મળવા જવું. મારા ગયો બન્ને માસિકો બેઝનાની વાત નીચી. ‘પ્રસ્થાન’નું તત્ત્વ એ પ્રમુખને આપીન હતું. મેં કશું, આપ તેના પ્રમુખ થાઓ. તેમણે તરત સ્પષ્ટ થયું કે તેઓ એ રીતે તત્ત્વ ડોઝને આપના તૈયાર નગેતા. મને તેમણે જાણાવ્યું કે, ‘વસતે’ હજી ઘણું પ્રવાનું બાકી છે. જે ખડુ કામ તેણે પ્રવાનું છે તે તો હજી રાત્રી પણ નથી થયું. ‘વસત’ તેમના આદર્શ પ્રમાણે ન ચાલી શક્યું તેથી તેમને મને તેમનો અસતોગ દર્શો. પણ તે પ્રમાણે પ્રવાનો ઉત્સાહ અને આગ્રહ તેમનો કેટલો સુધી એવો ને એવો રહેતો. એ એમનું એક ગળીર જીવનકાળ હતું અને છતાં વ્યક્તિસ્થાનગતી અને પોતાના કામ માટે ઠાઠને વધારેપડતો આગ્રહ ન કરવાની એમની બાવના એવી ઉદાર કે ‘પ્રસ્થાન’માં

લખના ન્હો તેથી કોઈ ફિલસ મને 'મનન'મા લખનાનું તેમણે મ્યુ નથી

એમના સસર્ગમાં આવેનાને, તેમના ભોગન-વ્યવહારમા, ધાન્યાચારનું કે મ્યુન વડનગરા નાગર-આચારનું પાનન જોઈ આશ્ચર્ય થયું હશે તેમણે તેમના ચિરંજીવી દ્રુવમાર્ગને વિચાર્યન અભ્યાસ માટે મોડરુપા અને વિનાયક જઈ આવેના માથેના વ્યવહારમા તેમણે કી કી મેઁ કયો નથી હતા તેમણે મ્હી જાહેર ખાણા કે મિત્રમમા અઠ્ઠુ મણાપ તેવું મ્યુન બીજાને આડીને ખાધું નથી મિત્રલસની વડઆનમા બની રહે તો મજુ કે દ્રાક્ષ કે એવો કોઈ મૂકો મેવો હાથમાં લઈ ટેમવથી જરા દૂર જઈ જરા જરા ચણના ચણના તેઓ બધા માથે નાનીવિનોદ જ કપો કરતા ધેર પરપરાથી જે શોગો પળાતો આવ્યો હતો તે જ તેઓ પાળના રાત્રે નાહી શકાય એવી તળિયત ન હોય કે સગવડ ન હોય તો દૂધની દસમી જ જમતા બીજી તરફ તેમના સેવો જોતાં રપટ જણાય છે કે તેઓ વર્ણભેદને હિંદુધર્મનું રહસ્ય માનના નયોના વધુને એ પ્રાચીનકાનની સમાજવ્યવસ્થા માનતા મને ઘણીનાર વિચાર થતો કે તો ખડી તેઓ આવો આચાર આટલી સુસ્ત રીતે કેમ પાળે છે એ હું એમને કહી પૂછી શક્યો નથી. પણ હું મારું છું, એ એક એમને મન સ્વચ્છતા કે શૈથ્યનો આચાર હશે સ્વચ્છતા અને શૈથ્ય—બુદ્ધિનો યોગ એમના જેવો મે બહુ વિરન વ્યક્તિઓમા જોયો છે એને એ બ્રાહ્મણોની—આર્યોની વિશેષતા અને એમના તરફનો મળેતો નારમો ગજુતા અને અડવા આભડવા તરફ તિગ્મરથી જોનારને પણ એમની સ્વચ્છતા અમે શુચિ જોઈ એમવાર તો આદર થાય એમ હું માનુ છું હમેશા સવારમા વહેતા ઊડી નાહવું, પૂજાપાઠ કરવો, અને વહેના સવારમા પરવારી સ્વચ્છ થઈ બહાર આવી કામ પર ચઢવું, એમા બંને ધાર્મિકતા ન હોય પણ, એ આહુ સુદર છે?—સુધડ છે? અને સુંદરતા, સુધડતામા ધાર્મિકતા પણ નથી રહી? તેમના મ્પડામા મ્હી ડાઘ પણ ન હોય તેમના નખમા કદી મેવ ન હોય ક્યારથી કોઈ પણ જાતની જગ પણ દુર્ગન્ધ આવતી ન હોય. કદી ટાપનીપ નહિ, પણ પૂરી સ્વચ્છતા, પૂરી શુચિતા.

આ સવારમા નાહીને પૂજાપાઠ કરવાની ટેવ તેમને એટલી સ્વાભાવિક થઈ ગયેલી કે, સામાન્ય માણસ જેમ પોતાની માદગીના નિવેશો લાઘણથી કે પધારીવશ રહ્યાના કે ટેપરેયર ન્હાના દિવસોથી ગણે, તેમ તેઓ સ્નાન ન મ્હી શમ્યાના દિવસથી અને ભાગવતના પડેના પાઠથી ગણના “એ માદગીમા મે આટલે દિવસે સ્નાન મ્યુ,” અથવા “એ માદગી દરમિયાન ભાગવતના મારા આટલા અધ્યાય પડ્યા.”—એ રીતે તેઓ સ્નાન મ્હીને હમેશા ભાગવતનો એ અધ્યાય વાચતા, અને માદગી દરમિયાન ચઢેના અધ્યાયો પછી નધારે વાચીને પૂગ મ્હી નાખતા.

આપણે એમને બુદ્ધિપ્રધાન માનના—એ ખડુ પણ હતું, છતાં ભાગવત જેવો અકિતપ્રધાન ગ્રંથ તેમણે નિત્યપાઠ માટે પસંદ કરેલો તેમને ભાગવત ઉપર ઘણી જ શ્રદ્ધા હતી આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિમા આવેના એક અત્યંત નિરાશાના અને નિષ્ક્રિયતાના પન્ટા દરમિયાન તેમણે માનવીયજીને કહેલું, “ચાલો આપણે નિરૂપ થઈને ભાગવત વાચવા બેસી જઈએ” કે એ મતલબનું

એમને તુલસીકૃત રામાયણ ઉપર પણ એવો જ ભાવ હતો.

કુલસંસ્કારો વિશે વિચાર કરતાં એક વાત યાદ આવે છે. તેમને માંસાહારીઓ પ્રત્યે ક્રોધ દેખ નહોતો, પણ તેમને માંસાહારની અત્યંત સૂઝ, ઘૃણા, જુગુપ્સા હતી. ડૉ. બાલકૃષ્ણ પાટે એકવાર મને કહેલું કે લીવર એક્સ્ટ્રેક્ટ લેવાની લલામણ કરતાં તેમણે તે લેવાની ના પાડેલી. તેઓ બનારસ રહેતા તે દરમિયાન બનેલી એક વાત મને શ્રીમતી મનોરમાળકેને કેટલાંક વરસો પહેલાં કરેલી યાદ છે. મનોરમાળકેને અને દ્રુવસાહેબ ફરીને પાછાં આવતાં હતાં, ત્યાં દ્રુવસાહેબે ધુનિવર્સિટીના કેટલાક બંગાળી છોકરાઓને માછલાં પકડતા જોયા. દ્રુવસાહેબના ગુસ્સાને પાર ન રહ્યો અને તેઓ એકદમ છત્રી લઈ મારવા દોડ્યા. મારે તો શું, પણ છત્રી ઉગામી પછવાડે દોડ્યા અને છોકરાઓને ખૂબ હમકાવ્યા. આ વાત એમણે પુષ્કળ હસતાં હસતાં કરેલી. એ એમની જીવ-હિંસા તરફની ઘૃણા બતાવે છે.

એકવાર સર ઝીનુભાઈને ત્યાંના ખાનગી મેળાવડામાં તેમણે પોતાનાં અંગત મંત્રીઓ કહેલાં તેમાં જણાવેલાં કે નાગરોમાં ગુજરાત પ્રાંત બહાર કન્યાઓને ન આપવાના રિવાજમાં એક ડહાપણ એ હતું કે ગુજરાત બહારના નાગરોની રહેણીકરણી (આ ખાલાખાલ વિષયની તેમ જ બીજી) એવી કે આપણી કન્યા દુઃખી થાય. મેં તે વખતે જરા જાક્કીપણથી પૂછેલાં: “પણ આ નાતજાતના બેદો આપણી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનામાં નડતરરૂપ છે એમ માનો છો કે નહિ?” તેમણે હા કહેલી.*

નિરામિષાહારને તેઓ મનુષ્યમતિનું પ્રગતિનું એક ચિહ્ન માનતા. અત્યારે નિરામિષાહારના પક્ષપાહીઓ, નિરામિષાહારથી પણ શરીરસ્વાસ્થ્ય અને બળ આમિષાહાર જેટલાં જ મેળવી શકાય છે, કે એકંદર નિરામિષાહાર આમિષાહાર કરતાં વધારે પથ્ય છે એ ભૂમિકા ઉપર લડે છે, ત્યારે આનંદશંકરભાઈનું એ સંબંધી કહેવું એવું છે કે શરીરબળ એ એક જ આચારનિર્ણયનું દષ્ટિબિન્દુ ન હોઈ શકે, અધ્યાત્મદષ્ટિએ વધારે સાડું શું છે તે વિચારી નક્કી કરવું જોઈએ. અને હિન્દુધર્મે જેળેલી નિરામિષાહારની ટેવ તે ધર્મે મેળવેલા માનવપણુ ઉપરનો વિજય છે. આ બાબતમાં જૈનધર્મે હિન્દુઓની પ્રગતિમા આપેલ ફાળને તેઓ અભિમાનપૂર્વક સ્વીકારતા.

આ ખાનગી મેળાવડામાં થયેલી વાતચીતમાંની બીજી પણ એક બે બાબત મને યાદ રહી ગઈ છે. તેમણે તે વખતે કહેલું કે હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં કું હજી સરે કિરાઝશાહ મહેતાને અનુયાયી. તેમની આખી વાતચીત યાદ નથી. પણ આ વાક્યનો અર્થ એ હતો કે હિંદને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં ખુદ અંગ્રેજો તરફથી જેટલો ફાયદો થવાનો છે તેટલો કેઈ બીજાથી નથી થવાનો એનો અર્થ એવો પણ નહિ કે એ લોકો કંઈક પરોપકારદષ્ટિથી આપણને આપી દેવાના છે. પણ એમના લોકોમાં જ એટલું પ્રગત્યવાતનું ધરેલું છે કે એમના દાખલ કરેલા રાજ્યતંત્રમાં એ જાણે અન્યથે આવી જ નય. એટલા માટે ઇડિયા ઓફિસ ત્યાં છઠ્ઠાંમાં જ રહે અને હિંદના નિરાસથી કનુષિત નહિ થયેતો

* માંસાહારની સૂઝ એ જમાનામાં બ્રાહ્મણ કુલાચારથી પછરેલા આખા જ વર્ગમાં એટલી હતી. મિત્રો નાનાવાસને પણ એવી સૂઝ એટલી જ છે એ બહુ જુ.

અંગ્રેજ રાજદારી પુરુષ નેનો ઉપરી અધિકારી હોય તેમાં જ આપણને વધારે માયદો છે આ તેમની માન્યતા ધણાં વરમ રહેલી. પણ ઝેરનાં પાયમાન વરમમા તેમને અંગ્રેજોને ઉપગ્રથી આ આરથા બી ગમેથી એ પ્રગ્ન પણ પોતાના આર્થની ગાનના મત્તાસત્ય કે ન્યાયાન્યાય જરા પણ નેરા થોભે એની નથી એની એમને ખાતરી થઈ ગયેલી નેનું એક મોટું નાજુ તો છેલ્લા કેટલાંક વરમના અંગ્રેજ પ્રગ્નના આપણા દેગ ઉપના અને જુનીમુની વ્યવસ્થા ઉપરના અન્યાયો અને જુલમો ખરા જ એમનો ચિત્તવર્ગ મોગે દનો, તેમને ધણા બીચી ગિચિતિ કે અમનની જગ્યા બોગવના પુરુષો સાથે સજા દનો નેમ જ આપણા મમાનના સામાન્ય અને નેની નીચેના થરોમાં શુ ચાલી રહ્યું છે તે જાણી શકે એરા માણુમો માથે તેમને સસર્ગ હતો. તેમાં તેમણે પેપરોમા આવે છે તેથી ઘણું વિશે સરમગના ગમે મનની જાણુ દશે જ્ઞાય મનારમ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-એમેલર તરીકે અને પડિન માલવીયજીના મસર્ગથી તેમણે દંઈ વિશે જાણુ હશે, પણ તે કહી શકાતું નથી પણ અંગ્રેજ પ્રગ્નની બધાં ઉપગ્રથી એમને નિશ્ચય બી ગયો હતો, એ દુષ્ટ ગ્રેષ્ઠ શક્યો હતો.

તેમ છતાં અહીં મારે નોધવું જોઈએ કે એ પ્રગ્નને માટે અને તેની કેટલીક શક્તિઓ માટે તેમને ઘણું માન હતું એ તેમની શક્તિઓ તેમની પામેથી જ આવી ગકે એમ પણ તેઓ માનતા હતા એક વાર કઈક વાનને પ્રસંગે મને ડોકે, ‘અંગ્રેજોને આપણે માટે ન્યાયી માન હોય? આપણા લોકો એજઆરામી અને વિષયી છે તેમને માટે અંગ્રેજો જેવી austere (કઠિન જીવનપ્રિય કે તપશીલ) પ્રગ્નને ક્યાંથી માન હોય?’*

એ જ પ્રમાણે એમને ઇંગ્લંડની યુનિવર્સિટીઓ માટે પણ ધણું માન હતું. એ યુનિવર્સિટીઓને તે આદર્શ માનના આપણી યુનિવર્સિટીઓ એની ધડાવી જોઈએ એમ જરવા માટે ત્યાં જઈ આવેલા પ્રોફેસરોને આપણે આપણી કોલેજોમા રાખવા જોઈએ અને તેમ છતાં ધણા ઉપર ત્યાની યુનિવર્સિટીના સરકારો પણ ઉપરજીતા જ હોય છે અને તેથી તેમને ચારપાય વરમે ફરી ઇંગ્લંડ મોકલવા જોઈએ “ચારેક વરમે ફરી એનેમન અક્ષવરા તેમને ઇંગ્લંડ મોન્યરા જોઈએ,” તેમણે એક વાર કહેલું.

અંગ્રેજ પ્રગ્ન માટેનો આ જ આદર ક્રિકેટની રમત માટે પણ મે તેમનામાં જોયો છે રમન તો એ જ સાચી, કોલેજોમા એ જ જોઈએ એનો King of Games (રમતો રાજ) તરીકેનો ઉલ્લેખ મે તેમને મોઝે માળવ્યો છે નાનપણમા તેઓ ક્રિકેટ રમેરા કે નહિ તે દુ જાણુતો નથી પણ આ રમતોનો તેમને ધણો જ રમ હતો સામાન્ય ગીતે એમના જેરા વિદ્યા-વ્યાસગીમા તે એટલો દુજે એમ કોઈ માને નહિ અમદાવાદમા સારી ખેંચ હોય તો જેવા ગયા રિના રહે નહિ અને યુગર્ષમા મોટી ખેંચો ચાનતી હોય સારે તેના જવાનો અથથી ધતિ રડિયો ઉપર પણ સામજે પણ અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે એમના જમાનાના ધણાઓમા, ખીજા બધી

● ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા બીજા વિચારશીલ યુજરાતીઓ ખાસેથી પણ મે આ દ્રવના અને આ રીકા સાસળા છે

રીતે સાદી દેશી રીતે રહેનારાઓમાં પણ, ક્રિકેટનો આટલો રસ મેં જોયેલો છે.

સર યીનુભાઈને ત્યાંની બેકમાં તેમણે એક બીછ વાન પણ કહેલી, તે તેમને વિશે જાણુવા જેવી છે. તેમણે કહેલું કે એ પોતે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓમાં એક એવી માન્યતા ચાલતી હતી કે પરીક્ષામાં નિબંધ સારો લખી શકાય એટલા માટે બધાં વિદ્યાર્થી ઉપર તેનાં મૂળ-તરવાનાં પુસ્તકો વાંચી જવાં જોઈએ. અસદગત એ માન્યતા યોટી હતી પણ અમે એને લીધે બધાં વિદ્યાર્થી વિશે વાંચના અને તેથી વિદ્યાર્થી માટેનો ખરો રસ મારામાં હમેશને માટે ઉત્પન્ન થયો, અને રહ્યો. અને આ મેં તેમના છવનમાં પણ જોયું છે. માંદગી દરમિયાન પણ પોતાને શો રોગ થયો છે, કેમ થયો છે, અને તેની સારવાર કયા સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલે છે તે સમજવાનો એ હમેશાં પ્રયત્ન કરતા. અને કહેતા કે, જીવવૈદ્યાર્થી સારાં થવું તેના કરતાં શાસ્ત્રમય રીતે રોગ અસાધ્ય છે એમ સમજીને મૃત્યુને ભેટવું એ વધારે સારું છે. અને પણ કંઈક શરીરની પ્રક્રિયાઓ સમજવાનું કૌતુક છે, એટલે એમની સાથે આવી વાતો પણ હું કરતો. અને આવી વાતોમાં પણ કોઈ દવાનું નવું નામ આવે તો એ દવાના નામના લાટિન શબ્દનો અમુક અર્થ ધાપ એમ કહી ચર્ચા કરતા.

દુનિયાની વાતોમાં એમને રસ જ નહોતો એમ તો ન કહી શકાય. બીજાં દુનિયાના જે વ્યવહારમાં આપણે રહેના હોઈએ તેના બનાવો આપણે જાણુવા જોઈએ એમ તેઓ માનતા, અને અનેક પ્રકારના માણસો તેમને મળ્યા આવે તેથી વ્યવહારની આંટીધૂંટી, લોકો વિશેની માહિતી વગેરે પણ તેઓ જાણુતા. સાહિત્ય પરિષદમાં પોતે ન ગયા હોય તો જઈ આવેલા માણસોથી ઝીણામાં ઝીણી વિગત પણ જાણી લેતા. પુસ્તકો ધણાં વાંચતા પણ તેમનું જ્ઞાન કેવળ પુસ્તકોના જ હતું એમ ન કહી શકાય. માણસોની બિનજી તેમ જ કાળી બાજુ પણ જાણુતા. હલકા સમાજમાં તેમને બહુ હરવાફરવાનું ન થતું, પણ તે સમાજને વાસ્તવિક રૂપે જોળખતા. એ સમાજ તો બેળો છે કે નિષ્પાપ જ છે, એવા કોઈ અતિવ્યાપ્તિવાળા અભિપ્રાયો એ ધરાવતા નહોતા. એમની સ્થિતિ એવી હતી કે મોટામાં મોટા માણસ વિશે પણ બધી માહિતી એમને મળી રહે. પણ એ સઘળું છતાં મનુષ્યસ્વભાવ વિશેનો એમનો ખ્યાલ એટલે વિશાલ હતો અને વ્યવહારનો અનુભવ એવે કહાપણુ પણ એવું હતું કે કોઈ પણ બાજતના એકતરફી ખ્યાલથી તેઓ ધસડાઈ ન જાય. એટલું જ નહિ પણ કોઈને વિશે અભિપ્રાય બાંધવામાં પણ કદી અન્યાય ન કરી બેસે. માણસની મોટાઈ તેઓ સ્વીકારતા, તે સાથે માણસ ગમે તેમ તોય પંચમહાભૂતનો બનેલો છે, તેની શક્તિ—ધીરજ મર્યાદિત છે, તેનામાં નિર્ગળતા પણ હોય, એ દૃષ્ટિએ માણસની નિર્ગળતા સમજીને તેના તરફ હૃદય દૃષ્ટિ રાખતા. એક વાર પ્રો. દાવરે કોઈ પથગંધર વિશે બોલતાં તેની અમુક નિર્ગળતાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો, ત્યારે પ્રમુખ તરીકે તેમણે કહેલું—અને તેમના શબ્દોમાં માત્ર બૌદ્ધિક ઉદારતા નહિ પણ સાચા દિલની પ્રતીતિનો રણકાર મેં સાંભળ્યો—કે, આપણે ગમે તેવી આદર્શની વાતો કરીએ પણ આપણું જ હૃદય તપાસી જુઓને, કેટલી નિર્ગળતાઓ તેમાં ભરેલી છે ! અને એમના વિશેની એક જાણતે મને બહુ જ અસર

કરેલી છે. શાસ્ત્રો અને વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરેલાં સત્યોને તેઓ વ્યવહારજનનાં પણ એટલાં જ વિશ્વસનીય સત્યો માનતા. શાસ્ત્ર અને વ્યવહાર તેમનામાં અલગ રહેતાં નહિ. અંગ્રેજ સરકારનો પ્રપંચ વગેરે તેઓ સ્વીકારતા અને છતાં કહેતા કે દિટલર વધારે કુદ છે એટલે અતે દિટલર ફોદમંદ નથી જ થવાનો. ઈશ્વરનો ઇનકાર કરેલા છતાં પણ બોલશેવિકો જ અત્યારે ધર્મના ખરા અર્થમાં માનવગતિ તરફ વધારે ધાર્મિક વર્તનવાળા છે એમ એમણે કહેલું. અને તે સાથે સમાજનું બોલશેવિક યોગના પ્રમાણે સંપૂર્ણ ઘડતર થાય તોપણ આ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ બદલાવાનું નહિ, પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે ત્યાંસુધી કલકો તેમાં રહેવાના જ. પ્રકૃતિના આ સ્વરૂપને લીધે જ, તેઓ કહેતા કે, ગમે તેવા ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તને તમે વ્યવહારમાં ઉતારો તો વ્યવહારમાં ઉતારવાને લીધે જ એની ઉચ્ચતા ત્યાં જ નષ્ટ થવાની.

સામાન્ય માણસની મર્યાદા તેઓ તરત પારખી જતા. તેમની આંખ ધણી ચપળ હતી. ત્રણમાર માણસો બેઠા હોય, બધાની સાથે વાત ચાલતી હોય તેમાં વાન કરનાર માણસ તેમનો એકાદ શબ્દ ન સમજી શકે તો તે તેઓ તત્ક્ષણ સમજી જતા, અને સામે માણસ પોતાના અજ્ઞાનના બાનથી શરમાય કે અંધવાય નહિ એ રીતે બીજો શબ્દ વાપરી તેને સમજતી લેતા. એકે કુશળ અધ્યાપકનું આ લક્ષણ છે; પણ આખા વ્યવહારમાં તેઓ આ કુશળતા બતાવતા.

સામાન્ય માણસની મર્યાદા—નમ્રગર્ભિણી જણવા છતાં, વર્તનમાં તેઓ સામાન્ય માણસ સાથે પણ બહુ જ વિવેકથી વર્તતા. ગમે તેવા મોભાગ્રણુદિનો માણસ આવી ચઢ્યો હોય તો તેની સાથે પણ સામાન્ય વિવેકથી વર્તતા. જોકે જે એ પણ જોયેલું છે કે ઘણીવાર આને મજાસ જોઈએ તે કરતાં તેમનો વધારે વખત લઈ લે કે નકામી વાતોથી હેરાન કરે તો તેમને તેનો ચાક-કંટાળો લાગતો, જે પાછળથી તેઓ વ્યક્ત પણ કરતા—ઘણીવાર જરા મરકરીમાં.

આવી જ રીતે સમાજના કામ ચલાવતાં પણ કદી કોઈ સભ્ય ગમે તેમ બોલે જતો હોય તોપણ તેઓ તેને અટકાવતા નહિ, સાંભળતા. આપણે કાયર થઈ જઈએ એટલી ધીરજથી તેઓ સાંભળતા, અને જરા પણ મિત્તજ ગુમાવ્યા વિના તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા. કાયદેસર જે વિધિ નક્કી થઈ હોય તે પ્રમાણે કરવાની તેઓ બહુ જ કાળજી રાખતા. તેમનો અભિપ્રાય બધા સ્વીકારવાના છે એમ ખાતરી હોય તોપણ રીતસર દરાવ મૂકીને જ કામ કરતા. સભામાં પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે દર્શાવતા, પણ બહુમતી વિરુદ્ધ હોય તો સમજાવવાનો એક સામાન્ય પ્રયત્ન કરી પછી તેનો આગ્રહ ન રાખતા. એટલું જ જોઈ બહુમતી મારે તેવા તેને સંકાર પણ ખુલ્લા દિલે આપતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એ નામમાં અંગ્રેજી શબ્દો છે તે કાદી નોંખવા માટે દરાવ પેશ થયેલ. કેટલાકે વર્નાક્યુલર શબ્દમાં પરાધીનતાની ગંધ છે એવો વાંધો ઉઠાવ્યો, તો પ્રમાણભૂત શબ્દકોશથી તેનો જવાબ આપ્યો, અને પોતાને એ રૂઢ નામ ફેરવવાનાં દર્શાવવામાં જણાતાં નથી એમ સ્પષ્ટ કર્યું, છતાં આખા પક્ષના આગ્રહ આગળ તેમણે પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો અને સામા પક્ષે નવાં ગુજરાતી શબ્દોવાળાં નામો માગ્યાં તો તેવાં પોતે ચૂંચવી આપ્યાં. *

* કાયદાના અચૂક વાંધાને લીધે પછી આ બાલતમાં કોઈ થઈ શક્યું નહોતું.

આ પ્રમાણે બધું કાયદેસર રીતે કરવામાં બીજી પણ વૃત્તિઓ કામ કરતી, જે પણ કેટલેક અંશે એમના સ્વભાવની ખાસિયત ગણાય. તેમાં સામાન્ય માણસના દૃષ્ટનો આદર છે તે સાથે નકામા વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેના ધર્ષણ અને કલેશથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ પણ છે. કોઈ માણસ સાથે લડવું અગડવું પડે તે તેમને પ્રસંદ ન પડે, તેની તેમને સૂઝ, કંટાળો! તેમને એવા પ્રસંગો નહિ જ આવ્યા હોય એમ કહીએ તો ચાલે. સમગ્ર જીવન તેઓ એની સંભાળ રાખીને ચાલ્યા છે. કવિથી નાનાકાલની પ્રથમ જ્યંતી વખતે તેમણે આનંદશંકરભાઈ ઉપર કેટલાક આક્ષેપો કરેલા. તેનો તેમણે જવાબ પણ આપેલો છે. તેમને એનું દુઃખ લાગેલું અને તે આખરે તેમના જવાબમાં પણ જોઈ શકીએ છીએ. એ પ્રસંગે તેમણે મને કહેલું—પોતા વિશે એ શબ્દોમાં બોલતાં સંકીર્ણ પામતાં પામતાં કહેવું કે, આ એક પ્રસંગ સિવાય એમનું જીવન ‘અખતશત્રુ’નું હતું. જે સુધી અખતશત્રુ રહેલું એ એમના જીવનનો એક આદર્શ ખરો.

જીવનમાં આવી જ સંભાળ તેઓ પ્રતિષ્ઠાની પણ રાખતા એમ પણ કહેવું જોઈએ. આનો અર્થ જોડી રીતે ચલાવે સંભવ છે માટે કહું છું કે આ પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ અને સંપત્તિનું સાધન છે એ તરીકે નહિ, પણ નિષ્કલંક યશ એક પુરુષાર્થ છે, આર્યોએ બહુ માનેલી વાત છે, અને માણસે ઐહિક ભૂતિનો પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ એવી દૃષ્ટિથી, એમ હું સમજું છું. એમની રીતમાત, વર્તન બધું આ દૃષ્ટિએ અનુચિત. આ પ્રતિષ્ઠામાં સાહિત્યપ્રતિષ્ઠાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમના વિશે કોઈ જગ્યાએ ગેરસમજૂતી થઈ હોય તો તે અવિલંબે સુધારે, ખુલાસો કરે, અને કોઈએ ખોટું વિધાન કરેલું હોય તો આગ્રહપૂર્વક સુધારાવે. એ બાબતમાં કદી દુર્લક્ષ, બેપરવાઈ કે બાળસ કરે નહિ.

એમના જીવનમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વિદ્યા માટે એમને સૌથી વિશેષ ઉત્સાહ હતો. જીવનમાં રસ હોવા છતાં, બીજી કોઈ બાબતમાં તેમને એટલો ઉત્સાહ નહોતો. સામાન્ય વાતચીત કરતાં કંઈ પણ વિદ્યાની, વિજ્ઞાનની, સાહિત્યની વાત આવે તો તેમના મોં પર તરત તેજ દેખાતું, નવો ઉત્સાહ દેખાતો, વાતમાં નવો જ રસ જણાતો. એમને વિશે ઘણા એવી ટીકા કરે છે કે આટલી વિદ્વાતા છતાં તેમણે યુજ્જ્વાનને કાંઈ આપ્યું નહિ. આ ટીકામાં અસત્ય કડવાશ કે તીખાશ હોતી નથી એ હું સ્વીકારું છું. જીંડેજીંડે તેમાં, તેમની વિદ્વાતાને માટેનું માન પણ રહેલું છે. અને છતાં લાંબા આયુષમાં નિયમિત કામ કરીને એમણે કેટલું આપ્યું છે તે હવે તેમના સંગ્રહ બહાર પડતા જાય છે તેમ તેમ જણાવુ જાય છે. અને છતાં આમાં તથ્ય પણ છે. એ તથ્યને માટે કંઈક આપણી પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે. પણ એ તથ્યનો એમણે જે ખુલાસો કરેલો તે તેમનો સ્વભાવ સમજવામાં બહુ મહત્વનો છે. બનારસ યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી. લિટ.ની ડિગ્રી આપી તે માટેના ખારમાં જરાયેલા એક માનના મેળાવડામાં તેમણે કહેલું કે હું એક રીતે સ્વાર્થી આપી તે માટેના ખારમાં જરાયેલા એક માનના મેળાવડામાં તેમણે કહેલું કે હું એક રીતે સ્વાર્થી મન નથી થતું. હું માતું છું, તેમનું આ તર્ફનું સાચું કથન છે. સાચું એટલે? પોને વિશેષ ન લખી શક્યા તેનું સાચું કારણ આમાંથી મળે છે. અલગત એવા કારણ માટે આપણે એમને સ્વાર્થી

ન કહી શકીએ. પોતાના જીવનના ધ્યેયની સાધના કરવી એ સ્વાર્થ નથી. દરેક માણસ પોતાના ધ્યેયને રરતે જ ચાલી શકે. આપણે એમની પામેથી વધારે સાદિત્ય ઇચ્છના હોઈએ એ જુદા વાત છે, પણ દરેક માણસ, દરેક લેખક, પોતાના ધ્યેયને છોડી બીજે ન જ જઈ શકે, ધ્યેય તરફ એવકા થઈને કશું ન કરી શકે !, અને એમના જીવનનું પ્રધાન ધ્યેય વિદ્યોપાર્જન હતું. અને તેના તરફ તેમણે એકસરખી નિષ્ઠા રાખી છે, અને તેમાં વિરલ સિદ્ધિ પણ મેળવી છે—એવી સિદ્ધિ, જેને માટે શુભરાત અભિમાન લઈ શકે.

આનંદશંકરભાઈ

(કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો)

શ્રી. ગદુલાલ ગોપીલાલ મુ

ધોળો લાંબો કેટ, ઘોળા રેશમી કારનું ઝીણું, બિનજીવંત બંગાળી ઘોતિયું, મોટી પહોળા દીવાલની 'પલશ'ની ટોપી, કપાળમાં મોટા ગોળ ચાંદો, આંખે સોનાની ફેમનાં ચશ્માં અને પગે દક્ષિણી બોડા-આનંદશંકરભાઈનું આ મને સૌથી પ્રથમ સ્મરણ. તે વખતે એ તરતના એમ. એ.માં પાસ થયેલા.

આનંદશંકર સંસ્કૃતમાં બહુ વિદ્વાન છે, જૂના સાંપ્રદાયિક આચારવિચાર બહુ સુસ્તપણે પાળનારા છે, શ્રીમન્ત પિતાના એકના એક પુત્ર છે અને અમદાવાદની નાગરની ત્યાગિમાં એમના બેટાનું કોઈ ભણેલું નથી, એવું મેં એમને માટે તે વખતે સાંભળેલું.

આ સ્મરણ મને જરા ઝાંખું છે. મારી હિમર તે વખતે બહુ નાની હતી. પરંતુ ત્યાર પછી પ્રોફેસર આનંદશંકર કુલ તરીકે હું એમને જાણખતો થયો. ટોપીને બદલે મોટી લાલચકટ પાપડી, ઝીણી ઘોળા રેશમી કારનો અઘડ અચીમંથ ખેસ અને દોરીવાળાં ઘઠ તથા લાંબા મોળા-એટલો તે વખતે ફેરફાર થયેલો. અમારા ઘરની સાથેના જ હેલામ્પ એમની ઘોડામાડી બંધાય. ત્યાં દરરોજ આકાશેકના કૂવાની પોળથી બહાર આવી માડીમાં આનંદશંકરભાઈ બેસે, માડીવાળો સોનાછ હેલામાં હોય તો ધીમેથી ખૂમ પાડે "સોનાછ, ચાલજો." પાછળ એક માણસ ચોપડીએના મોટા ચોકડો લઈ આવે તે ચોપડીએ માડીમાં ખડકાય અને માડી ચાલવાની સાથે એ ચોપડી વાંચવા મારે. આ દૃશ્ય મને બહુ સ્પષ્ટ યાદ છે.

એ વખતે હું હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો. હાઈસ્કૂલના અમારા હેડમાસ્ટર મિ. એલ્લછ તલાદીએ એવી ગોઠવણ રાખેલી કે મેટ્રિકની પ્રિલિમિનારીની પરીક્ષા યુજરાત કોલેજના પ્રોફેસરો પાસે લેવાયે. આનંદશંકરે મને સંસ્કૃતમાં નાપાસ કર્યો (હું નાપાસ થયો—સોમાંથી માત્ર વીસ જ માર્ક મળ્યા) એટલે એમને માટેની માનવૃત્તિમાં વિશેષ પડ્યો. મને એમજ લાગ્યું કે પોતે સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન છે એટલે એ ધોરણે અમારી પાસે પણ બહુ જ્ઞાનની એ આશા રાખતા હશે. પણ એવા પ્રોફેસર પાસે કોલેજમાં શીખવાનું અને તેમણે મારા સંસ્કૃત જ્ઞાન (!)ની તો કસોટી કરેલી એટલે કોલેજમાં શી રીતિ થશે એવો પણ વિચાર આવેલો.

આથી, કોલેજમાં હું દાખલ થયો ત્યારે આનંદશંકરભાઈ માટે અત્યુક પૂર્વગ્રહ સાથે ગયેલો.

પરંતુ થોડા જ વખતમાં મારી મનોદશ બદલાઈ ગઈ. અમારે તે વર્ષે 'સાકુન્તલ' રાખવાનું હતું. સંસ્કૃત વ્યાકરણ મારું કાચું હતું, પરંતુ કોલેજના સંસ્કૃત અધ્યાપકમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના

છે એટલે પોતાનો અંગત અભિપ્રાય શિક્ષક રજૂ કરે તો વિદ્યાર્થી વગર વિચારે તે ગ્રહણ કરી લે છે. વિદ્યાર્થીની વિચારશક્તિને આ રીતે કુદિત કરવાનો કોઈ શિક્ષકને અધિકાર નથી. એટલે આનન્દશંકરભાઈ કોલેજમાં પોતાનો અંગત અભિપ્રાય રજૂ કરતા નહોતા એ પદ્ધતિ મને સર્વથા વાંચની લાગે છે.

જીવનના અનેક પ્રસંગોએ આનન્દશંકરભાઈ સાથે મારે નિકટ સંબંધ વધતો ગયો. અહીં માત્ર બેચાર સંસ્મરણો જ નોંધું છું. સને ૧૯૧૨માં મારા એક નજીકના પિત્રાઈના મૃત્યુપ્રસંગે મેં જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ મૃત ન ઉતરાવી તેથી અમદાવાદની વડનગરા નાગર મંદિરની ‘હિંચ સંસ્કારી’ જ્ઞાતિએ મને ન્યાતબદાર મૂકવાનો હુકમ કર્યો. મને તે વખતે મુખ્યમાં એકંડરી દીકસં કોલેજમાં કેળવણીખાતા તરફથી અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. મારા માતા-પિતાએ જ્યારે મને મુખ્યાઈમાં અહીંની ન્યાતના હુકમ વિશે લખ્યું, ત્યારે મેં જ્ઞાતિબદાર રહેવાની મારી સંપૂર્ણ તૈયારી વિશે એમને જણાવ્યું. એ વચ્ચેમાં આનન્દશંકરભાઈ મુખ્યાઈ આવવાના હતા, તેમને મને સમજાવવાનું કાર્ય મારાં માતાપિતાએ મોકલ્યું. આનન્દશંકરભાઈ સદૃશ ઉત્તમ-લાલ ત્રિવેદીને જંગમે સાંતાક્રુઝમાં ઉતરેલા. હું રહેતો હતો તે જગ્યા ઉત્તમલાલના જંગલની નજીકમાં જ હતી. આનન્દશંકરભાઈએ મને બોલાવ્યો અને ઘણી દલીલો કરી. છેવટે તેમણે કહ્યું, “આટલી નજીવી બાબત માટે જ્ઞાતિનો સંબંધ તોડવો એ ઠીક લાગે છે? કોઈ મદત્તવનું કાર્ય કરવા માટે જ્ઞાતિભંગ કરવો પડે તો વાજબી ગણાય.” મેં જવાબ આપ્યો, “આટલી નજીવી બાબત માટે જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવે એ વાજબી છે? સંસ્કારમાં સૌથી ઉત્તમ પોતાને માનતી અને શ્રેષ્ઠ ગણાતી જ્ઞાતિ આટલી નજીવી બાબતને આટલું મોડું મદત્ત આપે એથી બીજી જ્ઞાતિઓ આ જ્ઞાતિ માટે શું ધારે? આપના જેવા વિદ્વાન અને જ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન હોવા છતાં આવી ક્ષણિક બાબત માટે પોતાનામાંથી કોઈ વ્યક્તિને બહિષ્કાર કરનાર જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિઓની નજરે હાસ્યાસ્પદ નથી બનતી?” આનન્દશંકરભાઈએ કોઈ જવાબ ન વાળ્યો. પરંતુ ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી કરી જ્ઞાતિમાં મને દાખલ કરવાની વાતોવાદ ચાલતી હતી, ત્યારે આનન્દશંકરભાઈએ મને ઘણી જ મદદ કરેલી અને મારા સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાની રપષ્ટ સલાહ આપેલી. આનન્દશંકરભાઈએ તે વખતે મને જે રીતે મારા સિદ્ધાન્તોને અનુસરવામાં પરાક્ષ રીતે સહાયતા કરેલી તેનું આજ આભારપૂર્વક હું સ્મરણ કરું છું.

ત્યારપછી, આગળથી મારેક વર્ષ ઉપર, એમની જ્ઞાતિમાં જ્ઞાતિજોગન પ્રસંગે એકમે જણને ત્યાં બીજી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રીપુરુષો એક પકિતએ જમવા બેઠેલાં અને જ્ઞાતિનાં યુવકયુવતિઓ જ્ઞાતિના નિયમોના ઉઘાડી રીતે જંગ કરતાં જણાયાં, ત્યારે આનન્દશંકરભાઈએ મને કહેલું: “ઉત્તમલાલને ત્યાં આપણે વાત થઈ હતી ॥ યાદ છે? તમારું કહેવું હવે મને સાચું લાગે છે. તમે તો છૂટી ગયા-આજ યસીસ વર્ષથી છૂટયા છો. મને હવે આ જ્ઞાતિના માણસોની રીતબીત જોનાં, એમની જ્ઞાતિને કહેવડાવતાં ધણો સગેય થાય છે.”

આનન્દશંકરભાઈ મારી સાથે જહું જ નિખાલસતાથી અનેક વિષયોની અને અનેક બહેર

વ્યાકૃતઓની ચર્ચા કરતા. એમના છેક નિકટના સંબંધીઓ કરતાં પણ મારી સાથે એમનો આ રીતનો સંબંધ વિશેષ જાદો હતો. સમાજસુધારાના અને ધર્મના અનેક પ્રશ્નો બાબત અમારો મોટો મતભેદ હતો. પરંતુ એમણે મારી સાથેની ચર્ચામાં કદી પણ ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ રાખ્યો નહતો. મારા કરતાં ઉંમરે પણ મોટા હોવા છતાં જે સમાનવયના મિત્રો જેવી રીતે ચર્ચા કરે તેવી ઉદાર અને નિખાલસ વૃત્તિથી એ ચર્ચા કરતા.

એમના અવસાનને આગળે વર્ષે અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના ઉત્સવપ્રસંગે મેં એમને વ્યાખ્યાન આપવાની વિનંતી કરી. એમણે બહુ સહભાવપૂર્વક જણાવ્યું, “સમય બહુ દૂર છે, એટલે આ વર્ષે તો હું નહિ આપી શકું” પણ આવતે વર્ષે જરૂર આપીશ, તમે જરા પણ એમ ન ધારશો કે પ્રાર્થના સમાજમાં વ્યાખ્યાન આપવામાં મને કોઈ પ્રકારનો વાંધો છે” એમ એમણે જણાવ્યું. બીજે વર્ષે તો એમનું અવસાન થયું, એટલે પ્રાર્થના સમાજને એમના વ્યાખ્યાનનો લાભ ન મળી શક્યો.

પ્રાર્થના સમાજનો ધર્મ અને ઉપાસનાપદ્ધતિ બાબત એમનો મતભેદ હતો, પરંતુ એના ધર્મસિદ્ધાન્તો, ધર્મપ્રવૃત્તિ અને ધર્મપરાયણ અનેક આગેવાનો માટે એમને બહુ માનવૃત્તિ હતી, એ હું સારી રીતે જાણું છું. ધણાં વર્ષો ઉપર વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ ઍસોસિયેશન સમક્ષ એમણે હિંદના ધર્મસંપ્રદાય—કે એવા કોઈ વિષય ઉપર બહુ જ વિદ્વતાપૂર્ણ અને મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, ત્યારે બાળ્ય કેશવચન્દ્ર સેનના ‘Oriental Christ’ નામના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી જે ઉતારા વાંચ્યા હતા અને કેશવચન્દ્ર સેનની જિંડી આધ્યાત્મિકતા માટે પ્રશંસાના જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા તે ઉપરથી એમની એ ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાર વૃત્તિ સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

એમના છેલ્લા મંદવાક વખતે, એમના અવસાનના થોડા જ દિવસ અગાઉ, હું એમને મળવા ગયેલો, બીજી અનેક વારો ક્યાં પછી એમણે મને પૂછ્યું, “પ્રાર્થના સમાજ કેમ ચાલે છે?” મેં કહ્યું, “માત્ર હયાત છે, ચાલતી બિલકુલ નથી,” એમણે કહ્યું: “હયાત રાખજો—બનતા પ્રપત્ને એને જીવતી રાખજો. એનું ભવિષ્ય મને ઊંજળું લાગે છે. અત્યારે જે બધાં ધર્મ-વિમુખ થઈ ગયાં છે તે, અગર તેમની પછીના જમાના ધર્મપ્રત્યે ફરી પાછાં જરૂર વળવાનાં છે: તે વખતે આપણાં મંદિરો અને દેવસ્થાનો એમને નહિ રહે, એમાં એમની શ્રદ્ધા નહિ રહી શકે—એ વખતે પ્રાર્થના સમાજ જેની સરચા હયાત હશે તો એ બધાંને અવલમ્બનનું સ્થાન થશે.”

આનંદશંકરભાઈ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો આ મારો છેલ્લો પ્રસંગ હતો, અને એમના વાતોલાપના આ છેલ્લા શબ્દો હતા !

માનનો ઝાઝો ખપ પડતો નથી એટલે એ મારો બધ અને ચિન્તા ધણે અંગે એનાં સ્થાન. આનન્દશંકરભાઈ પામે સંસ્કૃતનાં ત્રણચાર નાટકો હું શીખ્યો છું, પણ 'શાકુન્તલ' એમણે શીખવ્યું એની તોને ખીલુ કોઈ ન આવે. 'શાકુન્તલ' એમનું પોતાનું પ્રિય નાટક હતું, એટલે સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યની એ ઉત્તમ કૃતિ અતિ ઉત્તમ રીતે શીખનાનો અમને લાભ મળ્યો કવિની ઉદાત્ત ભાવના ઉપરાન્ત સંસ્કૃત કાવ્યની રસિકતાની કદર કરવાનું એમના 'શાકુન્તલ'ના શિક્ષણે અમને શીખવ્યું.

'રમ્યાણિ વીર્ય મધુરાંચ નિશમ્ય શબ્દાન્' મત્યાદિ પાંચમા અંકનો ખીન્ને સ્તોકે શીખવાનાં

તત્ત્વેતરણ સ્મરતિ નૂનમવોષર્વૃ

માવશ્ચિરાણિ જનનાન્તરસૌહવાનિ ।

એ છેલ્લી બે પંક્તિઓનો ભાવાર્થ એમણે જે શીખવટથી સમજાવ્યો, 'જનનાન્તરસૌહવાનિ' અને 'માવશ્ચિરાણિ' એ શબ્દોનો ભાવાર્થ જે રીતે સમજાવ્યો તે હજી આજ પિરતાળીમ વર્ષે પણ મને રમણ યાદ છે. વર્ગો પછી રવીન્દ્રનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'નું મદ્દમત મહાદેવ દેસાઈનું ભાષાન્તર મે વાંચ્યું ત્યારે 'શાકુન્તલ'ની મધ્યવર્તી ભાવના અને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ વિશેનું વિવેચન વાંચતા મને આનન્દશંકરભાઈએ શીખવેલા 'શાકુન્તલ'નું રમણે ચક્ર. ટાગોરે દર્શાવી છે એ જ દૃષ્ટિએ એમણે 'શાકુન્તલ' અમારી મમીપ રજૂ કર્યું હતું.

સંસ્કૃતના ઉત્તમ અધ્યાપક ઉપરાન્ત અગ્રેજ કવિતાના અતિ કુસજ પ્રોફેસર તરીકે આનન્દશંકરભાઈનું મને રમણે યાદ છે. ઇન્ટરમીડિયેટમા અમારે ટેનિસનના Selections શીખવાના હતા. તે વખતે ગુજરાત કોલેજમા દરેક વિષયના સંખ્યાબંધ પ્રોફેસરો રાખી દરેકને અઠવાડિયામાં માત્ર છ કલાકનું શિક્ષણકાર્ય કરવાનું આવે એવી ખચોળ વ્યવસ્થા નહતી આનન્દશંકરભાઈ સંસ્કૃતના અધ્યાપક હોના છતાં ટેનિસનનો તેમનો જોડો અભ્યાસ હોવાથી, અને અગ્રેજ લઘુસાહિત્ય તેમનો પ્રિય વિષય હોનાથી એ પુસ્તક શીખવવાનું પણ તેમણે માથે લીધું. વિલસન કોલેજમા ડો મ્કોટ પામે 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી' હું શીખ્યો છું તેમના સિવાય ખીલ કોઈ પ્રોફેસરે અગ્રેજ કાવ્યનું શિક્ષણ, આનન્દશંકરભાઈએ ટેનિસન અમને શીખવ્યો તેના જેવું આપેલું મને યાદ નથી અગ્રેજ મધ્યપુસ્તકો ગુજરાત કોલેજ તેમજ વિલસન તથા એલ્ફિન્સ્ટનમા હું અગ્રેજ પ્રોફેસરો પાસે શીખ્યો છું એટલે આ મારો અભિપ્રાય અનુભવથી બધાયેતો છે ધણું. વર્ષો પછી સદ્ગત દયારામ ગિફ્ટમન સાથે ટેનિસનનું 'In-memoriam' વાંચનાનો મને પ્રસંગ મળેલો ત્યારે એમના વિવરણ વખતે આનન્દશંકરભાઈના સૂક્ષ્મ વિવરણનું મને રમણે યાદ હતું.

ગુજરાત કોલેજમા તે વખતે ફિલોસોફીના કોઈ અધ્યાપક હતા નહિ (અત્યારે પણ કોઈ હોય એવું મારી જાણમાં નથી, કદાચ હશે તોપણ એ વિષય શીખવાતો તો નથી જ) વિદ્યાનકેત ઇન્ટરમા પાસ થયા, પછી એમણે અંગ્રિક વિષય લોન્ડન અને મૅગ્સ ફિલોસોફી લેવો એવો રમણભાઈ-

નો આગ્રહ હતો. પણ એ વિષય શીખવે કાણ ? આનંદશંકરભાઈએ એ કામ માથે લીધું. પ્રાચીન સંસ્કૃત દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો ઉપરાન્ત પશ્ચિમનાં તત્ત્વમીમાંસાનાં પુસ્તકોનો આનંદશંકરભાઈનો ઊંડો અભ્યાસ હતો, એટલે આ વિષયને એ સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શક્યા. વિદ્યાપ્રેક્ષક સીનિયર વર્ષમાં હતો તે વખતે હું જુનીયર બી.એ.માં આવ્યો અને મેં પણ એ વિષય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી હું એલ્ફિન્સ્ટનમાં ગયો અને ત્યાં બહુ નિષ્ણાત ગણાતા બે ગ્રેફિસરો પાસે મારે એ વિષય શીખવાનું આવ્યું. પરંતુ માટીનોની 'એથિક્સ' તથા કેન્ટ હં, અહીં ગુજરાત કોલેજમાં શીખ્યો તેવું બીન્ને કયાંય શીખવાનું મને ન મળ્યું. કેન્ટનું અમારે તો એક નાનું પુસ્તક શીખવાનું હતું, પરંતુ આનંદશંકરભાઈએ "ક્રિટિક ઓફ ધ્યોર રિઝન" વિશે ખૂબ ઝીણવટથી અને કેન્ટના સિદ્ધાન્તો વિશે બહુ જ વિસ્તારથી શીખવેલું. સંસ્કૃત મીમાંસાના એમના વિશાળ અભ્યાસને લીધે એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી શીખવી શકતા.

અધ્યાપક આનંદશંકરભાઈનાં અનેક સંસ્મરણો આજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચારેક વર્ષ ઉપર ત્રેમાબાઈ હોસમાં ભગવદ્ગીતા ઉપરનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં એમની પાસે કોલેજમાં આવેલાં અત્યંત સુખદ વધોનું સ્મરણ થતું હતું. અમારો ફિલોસોફીનો વર્ગ માત્ર દસેક વિદ્યાર્થીનો એટલે એમના બહુ નિકટ પરિચયમાં અમે બધા આવતા. કેવા ઉત્સાહથી, કેટલા રેતેહબાવથી જ્ઞાનપિપાસા નાગ્રત કરવાની કેટલી ધમશથી અને વિષયના કેટલા ઊંડા અને વિશાળ અભ્યાસને અંતે અમને આનંદશંકરભાઈ પાસે શિક્ષણ મળતું તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે આજના કોલેજનાં વિદ્યાર્થીની કેવળ દયા આવે છે. આજે એ સ્થિતિ અનેક કારણોને લીધે સર્વથા અશક્ય છે.

ગુજરાત કોલેજના મારા અનુભવ ઉપરથી, તેમ જ આનંદશંકરભાઈના અનેક પ્રસંગના નિકટ પરિચયથી મને એમને માટે અત્યંત માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. હું સુબઈ અભ્યાસ માટે ગયો ત્યારે સ્વ. લક્ષ્મુભાઈ સામળદાસને ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાં વીરુભાઈ (પ્રો. વીરમિત્ર દિવેદિયા) પણ રહેતા હતા. અમારી બંનેની વચ્ચે અનેક વખતે રમૂજ વાદવિવાદ થતો. હું વીરુભાઈને કહું કે તમારા મામા (આનંદશંકરભાઈ) વધારે વિદ્વાન અને એ મને કહે કે તમારા મામા (નરસિંહરાવ) વધારે વિદ્વાન. નરસિંહરાવ એમના કાકા થાય. આમ અમે પરસ્પર એકબીજાના મામાની વિદ્વતાની સરખામણી કરતા અને લક્ષ્મુભાઈ અમારી તકરારનો નિવેડો લાવતા. એ પ્રસંગો મને બહુ રૂપિય સંજ્ઞા છે.

આનંદશંકરભાઈ માટે એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે, તે કદી પણ, પોતાનો અભિપ્રાય કોઈ બાબતમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવતા નહિ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો ત્યારે મને પણ એમ લાગતું હતું. અત્યારે મને લાગે છે કે જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં, લેખોમાં, તંત્રિસ્થાનેથી, ચર્ચાઓમાં અને પુસ્તકોમાં પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દરેક જણાવવો જ જોઈએ. પરંતુ શિક્ષકે અગર અધ્યાપકે તો દરેક પ્રશ્નની બંધી બાજુ સ્પષ્ટ રીતે નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિથી અને રામદેવ વિના વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ કરવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની સમાપ્તિ માનવી જોઈએ. તેણે પોતાનો અંગત અભિપ્રાય વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ ન કરવો જોઈએ. શિક્ષકના અભિપ્રાયને મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ વેદવાક્યસમાન ગણે

કાશીમાં આનન્દશંકરભાઈ

ડૉ. કાન્તિલાલ કમનલાલ પંડ્યા

કાશીના હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય—^૧ ખિનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની સાથે ગુજરાતીઓનો કેટલો મોટો મંબંધ છે તે અત્યારે ઘણા ગુજરાતીઓના જાણવામાં નહિ હોય. હમેશાં એમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સારી હોય છે (ગુજરાતી મંડળ પણ છે); અધ્યાપકવર્ગમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપકોમાં બે ગુજરાતીઓ છે, આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ગુજરાતી^૨ છે, યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રાર ગુજરાતી^૩ છે, અને મુખ્ય મંડળોમાં ય એકબે ગુજરાતી હોય છે.^૪ ‘Mining and Metallurgy’ કોલેજના ચરૂથી વડા ગુજરાતી હતા,^૫ જે ઘણાં વર્ષો પછીથી ગયે વર્ષ મુંબઈ પાછા ફર્યા છે. અને સંસ્કૃત, હિસ્ત્રી, ‘Oriental’ studies વગેરેના મુખ્ય આચાર્ય, સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તથા સત્તરેક વર્ષ લગી યુનિવર્સિટીના ગ્રે-વાઇસ-ચેન્મેન તરીકે, પંડિત માલવીપણી જ બીજે નંબરે, એવા આપણા આનન્દશંકરભાઈ તો આ સંસ્થાના એક પ્રાણરૂપ હતા. આ ઉપરાંત દ્રવ્ય વગેરેનાં દાન પણ ગુજરાતી શૈદ્યાઓએ તથા રાજવીઓએ કરેલ છે તે નાનાંસૂનાં નથી. શ્રીમન્ત સયાશરાવ ઘણા વખત લગી ચેન્મેન રહ્યા. આમ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના, એનો વહીવટ, એની સફળતા તથા એની પ્રતિષ્ઠામાં ગુજરાતીઓએ સારો હિસ્સો આપ્યો છે.

એના જન્મમાં બીજા એક મહાગુજરાતીનો ખડુ ભારે હાથ હતો. ખરું કહીએ તો તે સમયે એમનું નામ પંડિત મદનમોહન માલવીપણી સાથે જ મુકાતું. તેઓ અલ્લાહાબાદના વિદ્યનગરા (ગુજરાતી) નાગર પંડિત સર સુન્દરલાલ હતા. હિન્દુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના પછી તરત જ એમનું અકાળે ને ઓચિંતું અવસાન થયું એ આ યુનિવર્સિટીને માથે પડેલી આફતોમાં સૌથી પડેલી, ને કેટલીક રીતે, મોટામાં મોટી હતી. આ એપ્રિલ માસના આરંભમાં પંડિત માલવીપણીનાં દર્શને હું ગયો હતો, ત્યારે એમણે પણ સુન્દરલાલજીને ગદગદ કંઠે સંભાર્યા હતા.

હકીકત એ છે કે આ અનુપમ ને અપૂર્વ સંસ્થા ઉપાડી લેવાનું મુખ્ય કામ આ જુગલ-જોડીએ જ કર્યું હતું. બન્ને ઘણે અંશે એકબીજાના પૂરક હતા ને તેઓનો યોગ સોના ને સુગન્ધના યોગથીય વધુ સરસ હતો : જો આ સંયોગ ને સહકાર પચીસ વર્ષ પણ ચાલ્યો હોત, તો ઘણું સંભવ છે કે હિન્દુ યુનિવર્સિટીને જે જે મુશ્કિલો ખમતી પડી છે તેમાંથી તે બચી ગઈ હોત અને તેની પ્રગતિ તથા પ્રતિષ્ઠા ઘણી જ વધુ થઈ હોત.

આ બન્ને જણા અસલ તો સંયુક્ત પ્રાન્તના નહિ જ : માલવીપણી માળવી બ્રાહ્મણ,

૧. ડૉ. પાઠક, ૨. મં.પ્રસાદ મહેતા. ૩. ૨૫. રાયબહાદુર બજારવાસ દબે ૪થા રાયબહાદુર કનેચલાલ દબે. ૪. પ્રો. નાગરદાસ પુ. ગાંધી.

સુન્દરલાલજી વિશનગરા—‘વિશનગરા’ ગુજરાતી નામર આઠાણુ. પણ બન્ને સંયુક્ત પ્રાંતમાં થર કરીને રચાયો વસેલા. બન્ને આઠાણુો, બન્ને હિન્દુધર્મના ભક્તો, બન્ને (કદાચિત જુદીજુદી રીતે) આ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આદર્શમાં ખૂબ માનનારા અને બન્ને કમર કસીને આ હિન્દની નવી તથા અનોખી સંસ્થાને સફળ કરવાને તૈયાર થયેલા.

આદર્શની—હિંદુસ્થની આમ એકતા હતી, ને પરસ્પર મૈત્રી તથા વિશ્વાસ હતો; છતાં બન્નેની ‘personalities’ તદ્દન જુદી, અને બન્નેની સેવા પણ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની ધારી શકાય એમ હતું. બન્ને એક ખીજના પૂરક, એક ખીજના નિયંત્રક, એક ખીજના યુજોને તથા સેવાને દિપાવનાર હતા.

શરીરે તેમ જ અન્ય ગુણથી આ જોડી પહેલી નજરે અન્યોન્યથી તદ્દન જુદી—લગભગ વિરોધક લાગે. શામળા, કદાવર, કસરતી ને પહેલવાની સુન્દરલાલજીની આગળ ગૌર, સુક્રમાર એક-વડી ઠાકીના, મધુર આકૃતિવાળા માલવીયજી તદ્દન જુદા જ પ્રકારના લાગે. બળ, કાર્યક્ષમતા, આવાહારિક કુનેદ ને સિદ્ધિ આ થોડામોલા નાગરમાં સ્પષ્ટ હતાં; ત્યારે માલવીયજી પુરાણા ઋષિના નવા અવતાર સમાં, દુઃસ્વરના આદર્શ માટે અખુટ ઉત્સાહ, ધગશ ને લાગણી શક્તિવાળા, મધુર વક્તૃતાથી લોકમાં નવી પ્રેરણા ને નવો પ્રાણુસ ચારવાની શક્તિવાળા હતા. સુન્દરલાલજીનું વક્તૃત્વ અદાલતોમાં, ધારાસભામાં, યુનિવર્સિટીમાં ને સમિતિઓમાં પૂરો પ્રભાવ પાડતું. માલવીયજી તે વખતે કોંગ્રેસની તથા ખીજ સંમેલનોની જનનાની પ્રચંડ મેદનીમાં પોતાની જીભના રૂપેરી મધુર રણકારથી હમરોનાં ચિત્તને મોહમાં નાખી દેતા, હમરો દેખાને હલમલાવી નાંખતા, અને દેશ-બક્તિ, ધર્મ, શ્રદ્ધા વગેરેની અસૌકીક હોળો હિડાડતા. એવું બીજું હિન્દી વક્તૃત્વ તે સમયે દેશમાં ન હતું : હજી પણ થયું નથી.

સુન્દરલાલજી અસ્લાહાખાદની હાઇકોર્ટના વકીલમંડળ(Bar)ના અગ્રેસર ને તે સમયે હાઇકોર્ટના એક આધાધીશ હતા. વકીલાતમાં પુષ્કળ ધન, યશ ને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા ઉપરાંત ધારાસભામાં એમનું ધણું વજન હતું : અસ્લાહાખાદ યુનિવર્સિટીના એ ત્રીજી વાર વાઇસ-ચેન્સેલર નિમાયા ને હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પહેલા, વાઇસ-ચેન્સેલર તરીકે સરકારના ને શિક્ષિતવર્ગના પૂરા વિશ્વાસને પાત્ર હતા. હિન્દુ યુનિવર્સિટીના જેવા તદ્દન નવા ને ગંભીર મોટા પ્રયોગનું સુકાન આ નાગરના હાથમાં તદ્દન સલામત હતું. ખરે, હિન્દુઓમાં આવા કામને માટે એમના જોડાનો—એમનાથી ચંદિયાનો—ખીજે એક જ માણસ હતો—ચાયમૂર્તિ સર આશુતોષ મુખરજી, કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર, હિન્દના યુનિવર્સિટી-શિક્ષણના એક અગ્રેસર અમણી.

માલવીયજી ધંધે વકીલ, છતાં આત્મા-અસ્લાહાખાદના મહાન નેતા પંડિત અયોધ્યાનાથ કુંજરની પ્રેરણાથી કોંગ્રેસમાં જોડાયેલા. નવાં દર્શન કરવાની, એ દર્શનને માટે આમવર્ગમાં અપ્રતિમ ઉત્સાહ તથા મમપણુ પ્રકટાવવાની, તથા નવાં સર્જન કરવાની અસાધારણ શક્તિ એમનામાં હતી. હિન્દનો આ મોટામાં મોટો કેળવણીનો પ્રયોગ શરૂ કરવાનું એમને જોમ હતું. કરોડ કરોડ રૂપિયા પોતાના અતઃજનથી ભેગા કરવાની હોંશ ને શક્તિ હતી.

તથા દારીમાં એમનાં પહેલીવારનાં દર્શન કરવાનો તથા એમને મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

પણ એ ટૂંકા વખતમાં જ એમની મુગ્ધતાની અસર ચારે તરફ ચર્ચા ગયેલી માલુમ પડી. ગણેશપ્રસાદ ક્લક્તો વિદ્યા થયા, અને યુનિવર્સિટીના વાતાવરણમાં શાન્તિ, સ્વચ્છતા, ઉત્સાહ વગેરે સ્પષ્ટ બાબતો. પક્ષાપક્ષી ને તરતરો મન્દ પડી ગઈ હતી—દુર્ભાગ્યે થોડીવણી હજી લગી આવુ છે. છતાં આનન્દશંકરભાઈની નિષ્પક્ષ ને ન્યાયી વૃત્તિ, સૌનું કામ કરી આપવાની તત્પરતા, સૌનું સમજાવવાની ધૃષ્ટતા તથા શક્તિ, સમાધાન કરવાની ખુશી તથા મીઠાઈ—એ સૌની જાદૂઈ અસર સ્પષ્ટ હતી. અંગ્રેજી કહેવત છે તે મુજબ સાગરનાં ઊછળનાં, તોફાની અને ખદખદનાં જળની ઉપર તેજની વૃદ્ધિ થઈ ચૂકી હતી. અને બીજી તરફથી એમના જ્ઞાનની તથા રસની વિચારણા, વિવિધતા તથા ગંભીરતા વડે તથા ઉચ્ચ સંસ્કારિતાના પ્રસાદથી ત્યાંના અરેખર સંસ્કારી ને વિદ્વાન એવો વર્ગ દરખાયા. ધાર્મિકોએ એમણે ધર્મનાં મન હરી લીધાં અને હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયની અંદર સંસ્કારનું—Culture નું—એક મોઢું ને જીવંતું કેન્દ્ર રચાઈ ગયું. યુનિવર્સિટીને ઉચ્ચિત એવું માનસ પોપણ પામ્યું અને આખી સંસ્કારની પ્રગતિ ને પ્રતિષ્ઠા સ્પષ્ટ રીતે વૃદ્ધિ પામી.

નાના મોટા કોઈ પણ અધ્યાપક કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી બેઠક એમની પાસે જાય અને પોતાની વાત કહી શકે. યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોની ક્લબમાં તો એમની રોજ સાંજની મુલાકાતો તથા વાતાલાપ હજી ય ધણીઓ રસથી સંભારે છે. રાજ્ય, અર્થ, દિસ્તરી, ભાષા, ઇતિહાસ, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, હવાપાણી—વગેરેની ગોળીમાં એમના જ્ઞાન ઉપરાંત સ્પષ્ટપણું, આનંદીપણું ને માર્મિક દીકાઓ ધણીને ત્યાં આકર્ષતાં તથા રોડી રાખતાં.

હું ૧૯૨૪ માં આગ્રે પાછો ફર્યો ત્યારથી તે આનન્દશંકરભાઈ નિવૃત્ત થયા ત્યાં લગીના ગાળામાં દરવર્ષે એક કે બે કે ત્રણવાર મારે કાંઈ જવાના પ્રસંગ આવતા. અને એમની personality ની આ ખામ અસર દરેક વખતે બહુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતો. આજે હવે ત્યારે કાંઈ જાઉં છું, સારે એક ધણી મોટી ચત્રતા ત્યાં અનુભવું છું અને ત્યાંના કેટલાક અધ્યાપકો પણ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આનન્દશંકરભાઈનું સ્થાન ખાલી જ છે. મારા અંગત જીવનમાં તો એમની સાથે ગણેશ કલાકોના કલાકો, એમની મીઠી મમતા, એમની મોહક વાતચીત વગેરે મારા જીવનમાં મોટામાં મોટા સારિકારિક આનંદો તથા અનુભવોમાં બીજું ને અવિરમરણીય સ્થાન લે છે. સર્વ રીતે મારા શુભ એવા એ, મારા મામાઓ ને પિતાશ્રીના (જેમને મોટે એમને ઘણો આદર ને સ્નેહ હોતો તેઓના) ગયા પછી મારે એ એક જ ગુરુજન રક્ષા હતા. છતાં સર્વ રીતે એ મિત્ર થઈ વર્ત્યાં એ એમના ચારિત્ર્યનું એક ખાસ મોહક લક્ષણ હતું.

એક વાત ઊછીઊછી ઉમેરવી જોઈએ. હિન્દુ યુનિવર્સિટીને માટે એમણે શું શું કર્યું તેની તો કાંઈક જાંખી જ ઉપર કરાવી છે; તેની વિગતમાં બિતરવાનું આ સ્થળ નથી. પણ હિન્દુ યુનિવર્સિટીએ પણ એમને માટે ધણું કર્યું. એમના આવા મોટા શુભો, એમની દક્ષતા ને એમની વિદ્વતા વગેરેને આટલું મોટું સ્થાન તે વિના મળ્યું જ ન હોત. કાંઈમાં સ્થિતે હિન્દુના લગભગ સર્વ પ્રાન્તોનું એમને ઓળખાણ થયું. વિદ્યાર્થી તથા અધ્યાપકોના ગણની ઉપરાંત હિન્દુના લગ-

ભગ મર્વ મહરવના જનો અહીં મુલાકાત કરવા આવી જતા. તે ઉપરાંત હિન્દની બહારના પણ અનેક મુસાફરો આવતા ને આનંદશંકરભાઈનો એ સૌની સાથે મેળાપ થતો. અખિલ ભારતની ફિલ્સૂફીની કોંગ્રેસના એ પ્રમુખ યથા, ને ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડના લાંબા કાળ લગી સભ્ય રહ્યા—એ સંસ્થાઓ દ્વારા પણ એમનાં ઓળખાણો, સંબંધો ને સંપર્કો વિશાળ ને ઉચ્ચ બન્યાં. ગુજરાતી પ્રોફેસરોમાં આવું જિંદુ સ્થાન ને આટલા બધા સંબંધો ખીલું કોઈ પામી શક્યું નથી.

ગુજરાતભરમાં એમનું સ્થાન લઈ શકે એવું આજ કોઈ નથી. અમદાવાદ પાછા ફર્યા પછી એમનું આરોગ્ય ને એમનું આયુષ્ય વધુ રહ્યાં હોત તો કેલું સારું થયું હોત—એમ એમના જાણકાર સૌને થયું જ હશે. એમણે ગુજરાતમાં ઘણાં કામો કરવાનાં ધાર્યા હતા—તેમાંથી થોડાંક જ થયાં. પણ “કાન્તિલાલ, મને તેના સગારે ય શોક નથી. જેના હાથથી એ કામ કરાવવાનાં હશે તેના હાથથી તે કામ થશે જ—” એ એમનું લાક્ષણિક દર્શન. એમનાં છેલ્લાં વચનોમાંનાં આ થોડાંક છે. કાશીમાં તેમ જ અમદાવાદમાં મારાથી બનતો તેટલો સમય હું એમની સોબતને અર્પણ કરતો. વારંવાર થતું કે એમની પાસે જ બેસી એમનાં સ્મરણો, વિચારો, ટીકાઓ વગેરે સર્વ એમની ઇચ્છાનુસાર કામળની ઉપર ઉતારું—વારંવાર મન ઇચ્છતું કે તેટલો નિરવધિ સમય મને અને એમને એટલી શક્તિ કામ્યમ રહે !

મારી કાશી-અમદાવાદની મુલાકાતોમાં જ નહિ પણ આખા જીવનમાં એક વધુ પ્રકારની ચંચળતા આવી છે—જે સાધારણ રીતે બને છે તેમ હવે સંસ્મરણોથી જ બરાશે.

ધ્રુ'સાહેબનાં સંસ્મરણો

ગ્રા. અતિસુખરા'દર કમળાશ'દર ત્રિવેદી

ટાપટીપિયા પણ ગંબીરતાવિહોણા આચાર્યના કરતાં ગંબીર પણ ટાપટીપવિહોણા આચાર્યને
હું બેલાશક વધારે પસંદ કરું.

દૂંકા પણ ન લખાય તેવા અધરા પ્રશ્નપત્રોના કરતાં લખી શકાય તેવા પણ લાંબા પ્રશ્નપત્રો
ધ્રુ'સાહેબ વધુ પસંદ કરતા.

શોરબોર કરીને પણ દલીલ વિના સ્વપક્ષનું સમર્થન કરવું તેના કરતાં દલીલ સાથે પણ
શોરબોર વિના સ્વપક્ષનું સમર્થન કરવું ધ્રુ'સાહેબને વધારે પસંદ પડતું.

માધુર્યનો નાશ કરીને નિયમનું પાલન કરવા કરતાં માધુર્યનું પાલન કરવા ખાતર નિયમ-
નો નાશ કરવો ધ્રુ'સાહેબ વધારે પસંદ કરતા.

નિઃપ્રયોજન સંમતિ આપવા કરતાં સપ્રયોજન અસંમતિ આપવી ધ્રુ'સાહેબ વધારે પસંદ કરતા.

ધ્રુ'સાહેબને ખોતાં અમદાવાદે કેટલું બધું ખેલું છે તેનું અમદાવાદને ખાતર નથી.

એ મહાન વિભૂતિના પરમ પુરુષને આ સ્મરણક્રમોથી મારી છેવટની દાર્ફિક અંજલિ
આપુ છું.

દરમ પહેલું

કોલેજના ઓટલા ઉપર: ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરીની ૩૭ તારીખ નજર સમક્ષ ખડી થાય
છે. તે દિને હું ગુજરાત કોલેજના પ્રિવિયસ ક્લાસમાં દાખલ થવા માટે કોલેજને પત્રવિધે પહેલી જ
વાર પત્ર મૂકતા હતો. મેં ત્રણ વ્યક્તિઓને ઓટલા પર જોઈ. એક વ્યક્તિ દત્તી એક સૂરતી
સહેલાણી પ્રોફેસરની, એક દત્તી એક ધરાનના સહેલાણી પ્રોફેસરની, ને એક દત્તી સાદા પોશાકમાં
પણ દેખાવથી જ ગંબીરતાની છાપ પાડનાર પ્રોફેસરની. ઓટલા પર ત્રણે મિત્રો ગરખાં મારતા
હતા. ત્રણેને જોતાં વારને જ મારી નજર ત્રીજી વ્યક્તિ પર ફરી ગઈ. એ વ્યક્તિ પ્રોફેસર
આનંદશંકર મુવ. એમનો સાદો પણ મર્યાદાવાળો દેશી પોશાક, એમનો લખલખતો ચહેરો, એમનો
મોટો માંદો, એમની અમદાવાદી પાધડી, એમનો સરળ રૂઝાખ એ બધું પ્રથમ દર્શને એમને

માટે માન ઉપજાવવાને માટે પૂરતા કરતાં પણ વધારે હતુ, ને એમના શિક્ષણનો સુંદર સ્વાદ ચાખ્યા પહેલા જ મને એમને માટે પ્રથમ દર્શને કોઈ અગમ્ય રીતે અપૂર્વ માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી.

૬૨૫ ખોલુ

ભાવવાાલી શિક્ષણ: શિક્ષણ શરૂ થયુ. ધ્રુ'સાહેબે સંસ્કૃત લેવા માગ્યું. એ વિષયમાં હું સાધારણ વિદ્યાર્થીઓના કરતા ઘણું વધારે સારી રીતે ધ્યાન આપી શકતો. કારણ શાળામાં મને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ઘણું મુશ્કેલી રીતે પ્રાપ્ત થયું હતુ. અમારે 'વિક્રમોર્વશીય' ને 'રઘુવંશ' ૧ થી ૫ સર્ગ શીખવાના હતા. ધ્રુ'સાહેબ વાચન જ એટલી રસિક રીતે કરતા કે તે સાબળતા વારને જ પુસ્તકનું કાંઈ અત્યંત આનંદથી સમજી શકાતુ. વચમાં વચમાં બ્યાકરણનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓ એવી સરળ રીતે કરતા કે તેની હાપ દંડતાથી મન પર બેસી જતી.

શિક્ષણ પછી પરીક્ષણ. સત્રાન્ત પરીક્ષા આવી એ વિશે અતુભર થયો કે એમને પ્રશ્નપત્ર ખૂબ લાભો નીકળેલો. ગમે તેટલી ઉતાવળ કરતા છતાં અચૂક ભાગ તો મૂકી જ દેવો પડેલો અને આવુ જ તે વર્ષની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં અમને મારૂમ પડેલું. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પણ તેમની ખ્યાતિ ધણી લાગા પેપર કાઢનાર તરીકે થયેલી મારે કાને કંઈક એવું આવેલું કે તેઓ એમ માનતા કે પેપર ટૂંકા ને અધરો કાઢ્યો હોય તો ઉમેદવારો લખી ન શકે ને નપાસ થાય જ્યારે તે લાભો—સાધારણ સહેલો પણ ખૂબ લાભો કાઢ્યો હોય, તો જોકે ઉમેદવારો વધારે માર્ક ન મેળવી શકે, છતાં થોડું થોડું લખીને પાસ તો જરૂર થઈ જ શકે. આ ખરેખર તેમનું મનભય હશે કે કેમ તે તો શી ખબર? પણ મને કંઈક આવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયો હતો ખરો વિદ્યાર્થીઓને પાસ કરવાની બાબતમાં તેઓ ઉદાર, પણ વધુ સારા માર્ક આપવાની બાબતમાં અતુદાર.

૬૨૬ ત્રીજુ

તર્કશાસ્ત્રની અભિરુચિનું રસાસચ્ચન તે વખતે ઇટરના વર્ગને તેઓ સંસ્કૃત ઉપરાંત થોડુંક અંગ્રેજી પણ શીખવતા. તમનું અંગ્રેજી કાબોનું વાચન પણ સંસ્કૃત કાબોના વાચન જેટલું જ સ્મિત. ધ્રુ'સાહેબની નકુલતા વિશે તે વર્ષે મારા મન પર સુંદર હાપ પડી સંસ્કૃતના તે નખતના અભ્યાસક્રમ મુજબ અમારે 'તર્કસમૂહ' શીખવાનો હતો તે તો તેમણે એટલી જીલુપટથી ને એટલી રસ પડે નેવી રીતે શીખવ્યો કે, તે પુસ્તકની સરખામણીમાં અમને Fowler's 'Deductive Logic' તો બાળપોથી જોયું લાગ્યું. તે પુસ્તકનું શિક્ષણ અમને તે વખતના ગુજરાત કોનેજના સાયન્સના પ્રોફેસર આપતા હતા. તેમનું સાયન્સનું જ્ઞાન જેટલું ઉપવક્રિય હતું તેટલું બનકે તેથી ઘણું વધારે રીતે Fowler's 'Logic'નું તેમનું જ્ઞાન ઉપવક્રિય હતું આશ્ચર્ય જેવું નહોતું કે તેઓ Fowler's 'Logic' શીખવે તેમાં અમને જરા પણ રમ પડતો નહોતો. હું તો રોજિકના દવાડમાં તે મગચે નવી બધાલી અમદાવાદ-ધોળકા

રેસવે લાઈનના રસ્તા પર ફરવા નીકળી પડતો. માત્ર હું જ નહિ પણ અમે ચારપાંચ ગોઠિયાઓ એ વિષયમાં રખડવા નીકળી પડતા. આવું બેચાર દિવસ હોય તો નમે, પણ રોજનું રોજ કંઈ નમે! લોજિકના પ્રોફેસર મારા પિતાને સારી રીતે ઓળખતા હતા ને અને તેઓ 'મારા મિત્રના પુત્ર' તરીકે જ વર્ગમાં જોતા. તેથી એક દિવસે તેમણે મને પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યો ને જરા ફરડી રીતે કહેવા લાગ્યા, 'Your passing the Previous Examination in the second class is no guarantee that you will even pass in the Inter Examination. Logic is a difficult subject, you should know, and you should be regular in class attendance.' જેવો ફરડાળીમાં આ ઉપદેશ મળ્યો તેવો તરત ઉત્તર મેં આપ્યો, 'Sir, I shall ask my difficulties if any to Professor Dhruwa' ધમકાઈને આ ઉત્તર મેં આપી તો દીધો, પણ તે વખતે મને એટલું પણ માન ન રહ્યું કે આ તો તેમનું અપમાન થયું. તેઓ તો રાનાપીળા થઈ ગયા ને હું બોયમાં સમાઈ જઈ એવું મને તેમનો અહેસાસો જોતાં થયું. મેં તેમનો ઓરડો છોડ્યો અને મને લાગ્યું કે મેં તે દિવસે તેમનો ગુનો કર્યો છે, ને પછીથી રસ ન પડે તોપણ શાન્તિથી તેમના વર્ગમાં હું નિયમિત હાજરી આપવા માંડ્યો. તે તો જાણે દીક, પણ મુ'સાહેબ શીખવતા હતા 'તર્કવંશદ' ને અને તેમને વગર શીખવે આવડતું હતું Fowler's Logic. અને તે સમયથી લોજિકમાં રસસિંચન થયું તે થયું, અને એ વિષયના વર્ગોને રસ પડે તેવી રીતે શીખવવાની મારામાં પાછળથી જ કંઈ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેનું માન મારા હૃદયમાં હું તો પોતે મુ'સાહેબને જ આપું છું.

દરથ ચોધું

અસાધારણ કર્તવ્યશુદ્ધિ: ઈંટર પાસ થયા પછી વિદ્યાર્થીઓને ઐત્તિહાસિક વિષયની પસંદગી કરવાની હોય છે. ગણિત, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી કે અન્ય કોઈ વિષય વિશે હું વિચાર કરતો હતો. ગણિતનો અને શોખ હતો ને તેમાં મારું પ્રાવીણ્ય ઉત્તમ હતું, છતાં સાહિત્યનો અને વધુ શોખ હતો ને તેથી મેં અંગ્રેજી-ગુજરાતીનું દર્દ પસંદ કર્યું. તે વિષયનાં પુસ્તકો પણ લીધાં. પણ બેચાર દિનમાં જ પાછી મનોવૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. અને થયું કે કંઈક ચિંતાત્મક વિષય લીધો હોય તો વધારે સારું. તે વિષયને માટે ગુજરાત કોલેજમાં ખાસ પ્રોફેસર નહોતો. છતાં મારે તો વિષય પસંદ કરવો હતો, ક્યાં પ્રોફેસર પસંદ કરવાનો હતો? ને મેં તત્પરતાનનો વિષય પસંદ કર્યો. તે વિષયનો પ્રોફેસર, કોલેજમાં હતો. નહિ, તેથી ત્યાં તે વખતે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે અર્ધું પ્રિ. હસ્ટી શીખવે ને અર્ધું પ્રો. મુવ. હસ્ટીને કંઈ પણ આવડતું જ નહિ; ન આવડે સાહિત્ય કે ન આવડે અન્ય વિષય, અને તે ઉપરાંત રીતભાતમાં અસમ્યક્તાનો તેમણે ધજારો લીધો હતો. એટલે તે વખતે એલિસથિજ પર રચે રચે લખાતું: 'હસ્ટી ઇઝ વસ્ટ.' આવી રીતે જાણીતા થયેલા હસ્ટીની સાથે Mill's 'Logic' શીખવાનું અમારે પાને પડ્યું. તેમને તે આવડતું નહોતું ને તેઓ તો માત્ર વાચન જ કરતા, એટલે અમે ચારપાંચ વિદ્યાર્થીઓ પ્રો. પી. એ. વાડિયાને બંગલે બીપડતા ને તેઓ ખાનગી રીતે તે પુસ્તક પર અમને સુંદર નોટ્સ

આપતા. દેંટના તરત્તોના પર પ્રો. ધ્રુવ અમને ગિદ્યજ્ઞ આપના. તેમણે આધુનિક તરત્તોનાના ઇતિહાસથી આરંભ કર્યો ને ખીમેડીમે અમને નિયમપ્રવેગ રમિન્નાથી થતા માંડ્યો. અધુનર માથી અમે પ્રવેશમાં આપના મંડ્યા. અમને વધુ ને વધુ રગ પડવા મંડ્યો. તે વખતના મારા સદાધારીઓમાં રત. રમુજિતરામ વાતાબાઈ પણ દતા. અમે જે અદાડિયામાં જેતલુનાર ઘેર મળના તે ધ્રુ'સાહેબ શીખરતા તે વિશે વાટાઘાટ કરતા. તેને લીધે અમારો માનસનિકાસ વધારે ને વધારે થઈ શક્યો. તે સભોગમાં ધ્રુ'સાહેબનાં પત્ની ધણીં માદાં પડવાને કારણે રગ લાઇને તેમને આણુ જવાનું થયુ. એટલે અમારે મોટી આશન આવી પડી છતા તેમણે આશુથી પોનાનાં શિશુજીટિપણે તેમના મિત્ર ઉત્તમવાય કેશવવાય ત્રિવેગને મોકલી આપ્યાં, અને તે ટિપણે ઉત્તમનાનભાઈ વર્ગમાં આવીને અમને ઉતરાવી જતા. કેવી અજ્ઞા કતંબ્યલુદ્ધિ! ધ્રુ'સાહેબની આ કતંબ્યલુદ્ધિમાં તેમનો અનદ નિઘાર્થિપ્રેમ વ્યક્ત થતો હતો, અને તેનાથી તે વખતે અમારા બધાના મન પર તેમને વિશે સુદર છાપ પડેલી, જેથી અમારામાં તેમના પ્રતિ પૂજ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયેલી.

દરેક પાંચમું

વચ્ચદમાર્ગાધિત્ય સુરતમાં કોચેસનુ સત્ર હતું તેનો પ્રમંત્ર નજી આગળ આવે છે. મારા પિતાશ્રીની નોશરીને પ્રમંત્રે અમનારાદ, નડિયાદ, ભરૂચ વગેરે સ્થાને અોક મિત્રો ને ઓગળાણો થયેલાં, તેથી કોચેમની બેઠક વખતે અમારા સુરતના મકાનમાં મોટી મડગી બનરી હતી. તેમાં જે વિભાગ જમ્યા હતા : એકમાં ધ્રુ'સાહેબ તથા ઉત્તમનાન કેશવવાયની મંડગી તે બીજામાં ચદ્રશંકર પંડ્યા તથા અબાનાથ જની, રમણીયગમ ત્રિપાઠી વગેરેની મડગી. સાંજ પડે એટલે બધા ઘેર આવે લારે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલે તેવી ચર્ચાઓ માટે તે પ્રસંગ પણ આનાદ હતો. ચંદ્રશંકર પંડ્યા ધ્રુ'સાહેબ કરતાં ઉમરે ઘણા નાના, છતા ચર્ચા વખતે ગાળ્યા જાય તેના નકોના તે તો જે દિલ્હિમિન્દુ ગજૂ કરે તે વિશે કોઠીને જ બોલે તેમનું દિલ્હિમિન્દુ એટલે તિલક-પક્ષનું દિલ્હિમિન્દુ ધ્રુ'સાહેબ એટલે તો મૂર્તિમન્ત સ્વાહનાદ : તેઓ તો વચ્ચદમાર્ગ જ મહજુ કરનાના. અને બરાબર ચાલ છે કે ચદ્રશ કરને હડા પાડના ધ્રુ'સાહેબ સમળ પ્રવત્ન કરતા, ને નિયકપક્ષ તેમ જ ફિરોઝશાકપક્ષ બને પક્ષમાં થોડું થોડું સત્ત્વ છે એમ મીઠાસથી સામિત કરવા તેઓ પ્રવત્ન કરતા બેડની બેગેરે ગરમીને કારણે મંડપ આગળ ફળ વેચાતા હતા તેમાથી ધ્રુ'સાહેબે ઉત્તમવાનભાઈની સોનનમાં મીઠી લીવી દરાખ મશીરેક બેખાવેલી : તેને પરિણામે તેમને એકદમ જ શરદી થઈ આવેલી ને તેમનો ઘાટો બેસી ગયેતો. તેમની તબિયત નાજુક હતી જ તેથી આ તદ્દન રનાભાવિક હતું, ને આ હકીકત તેમણે પોતે જ સૌને વિદિત કરેલી. ટકોર કરતા ચદ્રશંકર પડગા ચર્ચા વખતે બોલતા જતા કે દરાખને કારણે ધ્રુ'સાહેબને શરદી થઇ છે, માટે ચર્ચા હવે નહિ કરે. ધ્રુ'સાહેબ મીઠી ટકોર કરતા “ વાધા નથી મારે તો સાબળડુ વધારે છે, બોનારાનુ તો તમારું કામ છે, હું તો નહિ જેવું જ બોલુ છું ને ? ” અને ખરેખર ચતું પણ તેમ જ. પાઅપો કતાક ચદ્રશંકર એમની લાક્ષણિક દદામહિતાથી લબાણથી લમણાઝીક કરતા

તેના દ્રુ'સાહેબ સંદિગ્ધ એવો એકાક્ષરી મીઠો જવાબ આપી દેતા. ચંદ્રસંકર એકદમ હંડા પડતા અને મારા મન પર અસર થતી Shouting is not arguing : શોરખકાર હંધ દસીલ નથી. આ પ્રમાણે ત્રણેક દિવસ આદ્યુ' ને તેમાંથી દ્રુ'સાહેબની માધુર્યમયી ખંડનશક્તિ ને પાંડિત્યમયી સ્વાદાદૃષ્ટિ વિશે મને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો. દ્રુ'સાહેબની દિનચર્યા એવાનું પણ હીકીક પ્રાપ્ત થયેલું. તેઓ સવારે વહેલા નાહીને કલાકેક પૂજનમાં પરોવાય. પછી જમીને સભાગૃહમાં જાય અને સાંજે ચંદ્રસંકર-અંબાલાલ જે રંગ જમાવે તેમાં વચનું ને જ્ઞાનનું અત્યંત અંતર ન ગણકારતાં મિત્રની પેઠે વાતમાં જોડાય. દ્રુ'સાહેબ કેવા ધર્મનિષ્ઠ, કેવા સાદા, કેવા મીઠા, ને કેવા ઘોડાઘોડા ને હચોક અભિપ્રાયને વિશે કેવા નારાજ, તે સર્વ જાળનું અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી બાન થયું. સરતના પ્રસંગ પછી મને દ્રુ'સાહેબ પ્રતિ જે કંઈ સંજ્ઞા દતો તે પૂરેપૂરો દૂર થયો.

દશ્ય છઠું

હિત્રમતસહિષ્ણુતા:— 'વસન્ત' માસિકે ગુજરાતની સાહિત્યશુધાને સંતોષવા અગત્ય રાખ્યાત કરી હતી. તેના આરંભના સમયમાં મેં મારી યુનિવર્સિટી કેળવણી સમાપ્ત કરી હતી. હું જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે લેખક થવાની અને લેખ પણ હમ્મદા નહોતી. પરંતુ લખવાની પ્રવૃત્તિમાં હું ત્રણ પ્રેતસાદનોથી ધોડાયો હતો. તેમાંનાં બે પ્રેતસાદનના પ્રસંગો અને દ્રુ'સાહેબ તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા. તે હું અહીં વર્ણવું છું. એક સવારે મારા ઉપર શુ. વ. સોસાયટીના પત્ર આવ્યો કે મને 'Education in Japan' એ નામનું પુસ્તક બાબાન્તર માટે સોંપવામાં આવ્યું છે. મને તે કામ માટે શ. ૨૦૦ તું ઓનરેરિયમ મળવાનું હતું. મેં તો તે કામ માટે અરજી પણ કરી નહોતી. ને આ પુસ્તક શું હશે તેનું મને બાન પણ નહોતું. મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે આ કામ મને સોંપાયું કેવી રીતે! પણ મને પાછળથી ખજર પડી કે દ્રુ'સાહેબે એ કામને માટે મારી પસંદગી કરાવી હતી. મને મોંપાયેલું કામ આ પ્રમાણે ગુરુની શિષ્ય પ્રતિ પ્રથમ પ્રિયપ્રસાદી હતી. એ બાબાન્તર મારો પ્રથમ પ્રયામ હતો. તે પ્રયાસથી મને લેખનમાં રસ ઉત્પન્ન થયો : અને મને તેમાંથી અસાધારણ લાભ મળ્યો. ખીન્નું પ્રેતસાદન મને 'વસન્ત'માં લેખો મોકલવાની ગુરુશ્રીની સૂચનાઓથી મળ્યું હતું. એક પણ પ્રસંગ એવો નહિ આવ્યો હોય કે જ્યારે જોવા હાવ્યો તેવા લેખ મેં મોકલ્યા હોય છતાં તે 'વસન્ત'માં ન સ્વીકારાયો હોય. 'વસન્ત'માં લેખ લખાય એ તે વખતે ગોરવ ગણાતું ને ઘણા લેખોને અસ્વીકાર થતો તે પણ સાધારણ અનુભવની જાણત હતી. છતાં મને એવો એક પણ અંગત અનુભવ થયો નહોતો. મને એક ખાસ પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક લેખમાં મેં દ્રુ'સાહેબના અંગત ગાઠ મિત્ર સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ પર જખરો વાફપ્રહાર કર્યો હતો, છતાં તે લેખ પણ તેમણે જરા પણ અણગમેા દર્શાવ્યા વિના સ્વીકાર્યો હતો. એ મારા લેખે તે વખતે માસિકોમાં રસ લેતી સાક્ષરજનતા માત્રનું હીકીક ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મેં તેમાં નરસિંહરાવ પર Ipse dixitismનો, એટલે કે હું કહું છું તે જ સાચું એવા પ્રકારની અદ્વંતાનો, આલેખ મૂક્યો હતો. Ipse dixitism એ લેટિન શબ્દો જ એવા બારે ને અસરકારક દેતા કે તે વેળે ઘણા મોટા વર્ગને ચકિત પણ કર્યો હતો. નરસિંહરાવનું

Ipse dixitism ખૂબ ચર્ચાયું, જતા ધ્રુ'સાહેબના મનમાં મારી સખ્ત ટીકાથી જરા પણ ક્ષોભ થયો નહોતો. 'વસન્ત' પ્રતિ મારો પ્રેમ વધુ ને વધુ વધતો ગયો, ને તેમાં છપાવવા માટે લેખો ને કાવ્યો લખવાનો મને નાદ લાગ્યો. મારો સાહિત્યનો ને લેખનનો શોખ ત્યારથી સતત ચાલુ થયો. દરેક સાતમું

આર્થ વિનીતતા. અમદાવાદમાં આશરે દશ વર્ષ હું પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના મનમાં રહ્યો હતો. તે દરમિયાન ખેમતા વર્ષના દિવસના આનંદદાયક પ્રસંગો મને હંમેશા યાદ આવે છે. અમદાવાદના થોડો બહુ મળતા-ડાડો ને મેહાળ હોય છે, અને તેથી ખેસતા વર્ષની સનારે મારા પિતાશ્રીને નૂતનવર્ષોભિનંદનાથે મળવા ધણું બહોળું મંડળ આવતું, બધાંકે તેની પડા-પડી થતી એમ કહું તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. દર વર્ષે, અપવાદ વિના, સૌથી પહેલાં, સનારમાં વંદન થતું તે આચાર્ય ધ્રુ'સાહેબનું જ થતું. અભિનંદન આપતા ધ્રુ'સાહેબ વંદન કરતા તે આર્થ વિનીતતાથી પ્રાચીન દબે કરતા અને તેવી રીતે તેઓ પોતાની ગુરુમંકિત શુભ સનારે પ્રગર્ષિત કરતા. આ દૃશ્યથી મહત્તા સાથે નમ્રતા ફેરી સુદર રીતે સંલગ્ન હોય છે તેની ને ધ્રુ'સાહેબની આર્થ વિનીતતાની ઊંડી છાપ મારા મન પર હંમેશા માટે રહી ગઈ છે. પ્રતિવર્ષ લગભગ પહેા ફાટતા જ, પોતાના અમદાવાદી શગરામમાં સ્વસ્થ સરેદ પોષાકમાં, મોટા આમ્બેક ચાંદના સાથે બસ્ત્રવિભૂષિત મુખકમળથી આચાર્યશ્રી અભિનંદનવંદન કરતા તે દૃશ્યથી વિશાલિત થઈને, તેનું મને મારા જીવનમાં ગુપ્ત પણ અત્યંત આભાદ શિક્ષણ મળતું હતું. મારા પિતાશ્રી ધ્રુ'સાહેબના હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા ને તે પણ મને ખબર છે તે પ્રમાણે બહુ જ થોડા સમય માટે તેમને ધ્રુ'સાહેબ હંમેશા 'માસ્તરસાહેબ' એ શબ્દોથી સંબોધતા.

દરેક આઠમું

સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ૧૯૧૪ માં મારા પિતાશ્રી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા તેમણે પોતાની નોકરીમાં ધણું વર્ષ અમદાવાદમાં ગાળ્યા હતા, ને તે જમાનો એવો હતો કે તે વખતની શિક્ષક જનતામાં બાગ્યે એવો ડોઈ હશે કે જે મારા પિતાનો શિષ્ય નહિ હોય. મારા પિતાશ્રીની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ તેમની દૃઢ કર્તવ્યજીતિ હતી તેમને નિવૃત્તિસમયે માન આપવાના એક મેળાવડામાં ધ્રુ'સાહેબે પ્રશ્નમાં આવતા જે રીતે શરૂઆત કરી હતી તે હજી મને યાદ છે. ધ્રુ'સાહેબ રોજ અમારા બગલા આગળ ચર્ચાને પોતાના શગરામમાં ગુજરાત કોલેજ જતા. તેઓ હંમેશા એનાં પુસ્તક નાચતા ને તેમાં મચાનૂન નજર સાથે જ ગાડીમાં જોવામાં આવતા સારાશ, તેમની નજર આઘીપાઘી થતી મેં ડોઈ પણ દિવસ જોઈ નયેલી છતાં તેઓ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ આપનાર કરી શકતા તેમણે રોજ જલદીથી છતાં સફળતાથી જેટલું દરેક તેણે જ મેળાવડામાં કહ્યું "નોકરીને છેલ્લે દિવસે રોજની માફક યરાયર નાને ટકોરે માસ્તરસાહેબને મેં પગથિયા ઊતરી કોલેજમાં જતા જોયા તે દૃશ્યથી તેમની કર્તવ્યજીતિને વિશે મને અનંદદ માન ઉત્પન્ન થયું છે. સાધારણ રીતે નોકરીને છેલ્લે દિવસે માણસને આરામ લેવાનું મન થાય, પણ માસ્તરસાહેબને

રોજ મુજબ મિનિટેમિનિટ વખતસર જતા જોઈ તેમની દુર્વ્યવસ્થા દેટથી અસાધ્ય રીતની ઉત્કટ છે તેનો મને મુંઝવે આપ્યો આવેલો." આ શબ્દોમાં ક્રુ'સાહેબે પ્રશંસાના ઉદ્ભાસે કહેલા ને આ શબ્દો માંબળીને મને ક્રુ'સાહેબની ઝીજુવટવાળી નિરીક્ષણશક્તિનો ખ્યાલ આવેલો. હું તો હમેશા એમને નીચા મોં સાથે ને ચોપડીમાં આંખ રાખી ગાડીમાં પસાર થતા જોતો, છતાં તેઓ અગત્યની બાબતનું પણ કેવું આનાદ નિરીક્ષણ કરી શકતા તેનો મને તેમના ઉપલા દ્યનથી અનુભવ થયો. ક્રુ'સાહેબનું આ નિરીક્ષણ એટલું અધું સાક્ષાત્તિક હતું કે ચૂરતમાં મારા પિતાશીના સ્વર્ગવાસ પછી તેમનું તૈનચિત્ર નગીનચંદ દોલમાં અનાવરજીન થયું ત્યારે ન્યાયમર્તિ સર લાલુભાઈ આશાગમ શાહે એ જ ઉપલા શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

દશ્ય નવમું

આગગાડીના ટબખામાં: ૧૯૨૮ ના ડિસેમ્બરમાં ઇડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસની ચોથી બેઠક મદ્રાસ મુકામે મળવાની હતી. મારે તેમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાનું હતું. મુંબઈથી જે ગાડીમાં ક્રુ'સાહેબ જાય તે જ ગાડીમાં મારે મદ્રાસ જવું એવો મારો વિચાર હતો, કારણ કે મારી પ્રથમ ગોઠવણ એવી હતી કે તેઓ ત્યાં જિનરે ત્યાં જ મારે પણ જિનરવું, જેથી મને અજાણ્યા સ્થળમાં કોઈ રીતની અડચણ ન પડે. પરંતુ પાછળથી મારાં માતૃથી વગેરે અમે ધરનાં સાત જણે જવાનું નક્કી કર્યું, એટલે અમે અમારી જુડી ગોઠવણ કરી લીધી. છતાં ક્રુ'સાહેબ જે દિવસે ને જે ગાડીમાં મુંબઈથી ઉપડ્યા તે જ દિવસે ને તે જ ગાડીમાં અમે મદ્રાસ જવા ઉપડ્યાં. અમારું તો એક આખા ડબ્બા પૂરતું મંડળ હતું, એટલે અમે ધરમાં જ હોઈએ એમ અમને લાગતું. પણ હું વખતોવખત ક્રુ'સાહેબના ડબ્બામાં જાવ આવ કરતો. દેટલીક વાર હું બેત્રણ કલાક તેઓ સામટાં ગર્યાં લહેરથી મારતા તે સાંભળતો. આ જોડે લેવાનો તેમના તરફથી આમ્રક થતો તે મુજબ ગાડીમાં તેમની સાથે ત્રણચાર વાર ચાલુ પણ જોડે લીધેલી. એ પોતે જૂના આચાર પાળવાવાળા ને હું પોતે પણ તેવા આચારવાળો, એટલે અમને કાવટ આવતી. વડોદરામાં ક્રુ'સાહેબને કામને પ્રસંગે બેત્રણ વાર આવવાનું કહેલું, ને પોતે શુદ્ધ આચાર પાળવાવાળા, એટલે જોડે તેઓ જિનરના સર મનુભાઈ સાહેબને બંગલે છતાં જમવાનું મારે ત્યાં રાખતા. વડોદરામાં પાર્કિંગને પ્રસંગે ટેનવ પરથી કૂટ સિવાય તેઓ બીજી વસ્તુને અડકતા નહિ. મદ્રાસ જતાં પોતે પોતાનો નાગર રમેણો જોડે રાખેલો. છતાં અમે જ્યારે જ્યારે ગાડીમાં આ જોડે પીવી ત્યારે પોતે રેસ્ટોરાંમાંથી આ મુંગાવના. તેઓ કહેતા કે મુંબઈથી વારંવાર કાશી જવું પડે છે એટલે ચાની બાગનામાં તો મારે છૂટ લેવી પડે છે. મને તો તેનો વાંધો હતો જ નહિ: પરિવર્તિત થતા જમાનામાં હું ધીમેધીમે પરિવર્તિત થતો જતો જ હતો. અનેક નાનીમોટી બાબતોને વિશે વાતો કરવાની મને તે પ્રવાસમાં ઘણી મજા પડી હતી. છેવટે મદ્રાસ સેંટ્રલ સ્ટેશને અમે પહોંચ્યા. તે વખતે ત્યાં એમનો બન્ધ સત્તર થયો હતો. અમે મુંબઈના આટલા, એ બતાવવા બાતર એમણે મને ને અમારી સાથેના મંળને ત્યાં ઝાળખાખ્યાં હતાં. અને મને યાદ છે તે પ્રમાણે એમની સાથે જ ગાડીમાંથી જિતીયાં કે તરત અમારા સમસ્ત મંડળની નાની છબી પગાઈ

હતી, તેમાં સાથે હોવાનો મને લાભ મળ્યો હતો. પણ તો એ એમને ઉતારે ગયા ને અમે અમારે મુશ્કેલી ગયા. અમે તો મદ્રાસ જ્ઞેતાની ને મદ્રાસમાં હરવાહરવાની ગડમથલમાં પડ્યાં. હું તો માત્ર ધ્રુ'સાહેબના બાપણને સાંભળવા પૂરતો જ સભામાં હાજર રહ્યો હતો. એ બાપણ પાંડિત્યનો ભંડાર હતું. એમાં પ્રમુખ તરીકે એમણે આધુનિક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહોની રૂપરેખાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું. પ્રમુખ તરીકેનું કર્તવ્ય તેઓ એવું માનના કે પોતાના જમાનાના અગ્રણી તત્ત્વ-ચિંતકોની સમીક્ષા કરવી. "Ordinarily, a president would be expected to review generally, without entering into minute details, the activities of the year in his subject, and to indicate their general tendency and significance so as to keep his comrades wide awake to the problems of the day." (Presidential Speech-Madras.) પ્રમુખના કર્તવ્યની આ બ્યાખ્યા સર્થમાન્ય થાય એમ હું નથી માનતો, પરંતુ આ પ્રમાણેના પોતાના મનતબ પ્રમાણે ધ્રુ'સાહેબે મદ્રાસમાં અભ્યાસથી બરપૂર સમીક્ષા રજૂ કરી હતી. તેમાં એલેક્ઝાન્ડર, રસેલ, બર્ગસેન, આર્થ-વેડીન, કોરો, બાલ્ફર, હોલ્ડેન, શિલર વગેરેના વિચારપ્રવાહોનું પૃથક્કરણ કયું હતું. કોંગ્રેસ પૂરી થતાં પહેલાં, ત્રીજે જ દિવસે હું ને અમારું મંડળ રામેશ્વર ઊપડી ગયાં અને ધ્રુ'સાહેબથી છટાં પડ્યાં. પણ તે વખતે થયેલા સહપ્રવાણનાં સુંદર મધુરાં સ્મરણો તાજાં રહી ગયાં છે.

૧૨૫ દશમું

ધ્રુ'સાહેબનું આધુર્ય સ્મૃતિપટ પર ૧૯૩૩ની અખિલ હિન્દ પ્રાચ્ય પરિષદ આવે છે. તેની સાનમી બેઠક વડોદરામાં બરાઈ હતી. તે વખતે તત્ત્વજ્ઞાન ને ધર્મવિભાગના પ્રમુખ તરીકે પ્રોફેસર રાનડે નિમણા હતા. હું તે વિભાગનો મંત્રી નિમણો હતો. પરંતુ રાનડે ગેર-હાજર હતા. તેથી ધ્રુ'સાહેબને તે વિભાગનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને ખાસ વિનંતી કરવામાં આવી હતી ને તે ૧૬ તેમણે સ્વીકાર્યું હતું. આ વખતે તેમણે જે બાપણ આપ્યું તેનો મને જુદો જ અનુભવ થયો. તેમણે પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું બાપણ મોંઝે જ આપ્યું ને તે બાપણ ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનનું સુંદર દોહન હતું ભક્તિનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપોના ક્રમિક વિકાસનું તેમણે વિવેચન કયું ને ગીતાનો બોધ આકર્ષક રીતે સમજાવ્યો. તેમના તે પ્રસંગના બાપણથી મારા મન પર એવો ખ્યાલ રહી ગયો છે કે તેઓ માનના કે ગીતામાં ભક્તિયોગ પ્રાધાન્ય ધરાવે છે ને ગીતાવાચનને પરિણામે આપણે નિષ્કામ ઉદ્ધરભૂતિને સેવવી જોઈએ એ બાપણ છપાવાયુ હોત તો તે અત્યંત વિષયોગી નીવડત. શ્રોતમંડળ એ બાપણથી મુગ્ધ અનેહું. તે બેઠકના બે બનાવો નોંધવા જવા ધારે છે. પેપરના વાંચનાર લેખકોમાંની એક વ્યક્તિનો પેપર એટલો બધો લાંબો હતો કે તેથી કેઈને પણ કંટાળો આવે. ખરું જોનાં તે પેપર એટલો સાધારણ કાટિનો હતો કે પરિષદમાં તેને સ્થાન જ આપણું જોઈતું નહોતું. પ્રત્યેક પેપરના લેખકને ધ્રુ'સાહેબે લેખવાચન માટે દશ મિનિટનો વખત આપ્યો હતો. ઉક્ત લેખને વાંચનાં લેખકને બારતેર મિનિટ થઈ ગઈ તોપણ લેખક અટકવા ઇચ્છતા નહોતા. ધ્રુ'સાહેબની આંગળી થંટડી પર હતી. તેઓ તે આંગળી હમણાં દાખશે,

દમણાં દાખશે એમ અમને પ્રત્યેક ક્ષણે લાગતું હતું. કારણ આંગળા ધંટડી પર હતી એટલું જ નહિ પણ તે પર બરાબર વળેલી ને વળેલી ચાકુ હતી; મારાંશ દાણું, દાણું થતી હતી, છતાં તે ન દખાઈ તે ન જ દખાઈ. બારની પંદર, પંદરની સત્તર, સત્તરની વીસ મિનિટ થઈ, છતાં પેલી વળેલી આંગળી દરજી વળેલી ને વળેલી ચોંટી રહી, પણ તે પર નિર્ણાયક ક્યાણ ન મુકાયું તે ન જ મુકાયું. આ કેવું અજબ સૌજન્ય! કુ'સાહેબ એટલે માધુર્ય, સાક્ષાત મૂર્તિમંત માધુર્ય. જરા પણ કડવાશ ન થવા દેવી એવી વૃત્તિ તેમની રજરગમાં વહેતી હતી. મારા પરમ મિત્ર પ્રેરિસર ગોવિન્દલાલ બદ્દ મારા ગુપ્ત માનસનું પૃથક્કરણ કરતાં મને કહે છે તે મુજબ યત્કિંચિત્ માધુર્ય હું શીખ્યો છું તેમાં જરૂર પ્રે. કુવના માધુર્યની અસર હશે જ. બીજો બનાવ નોંધવા જોવો છે. કુ'સાહેબ સુંદરતાથી પોતાનું બાપણ આપ્યા જતા હતા. તે વખતે મહારાજસાહેબ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ પરિપક્વ આવ્યા હતા ને એકમાથી બીજા વિભાગમાં જતા હતા. તે વખતે અમને બધાને લાગેલું કે શ્રીમંત અમારા વિભાગમાં આવશે જ. છતાં તે શક્યતાથી કુ'સાહેબના મન પર વધારે ઉત્સાહ દર્શાવવાની કે ક્ષોભ પામવાની સહેજ પણ અસર થઈ નહોતી. તેઓ એક બરા તરવયોગીની માફક પોતાનો વાક્યપ્રવાહ સુમધુર રીતે વહેવડાવ્યા જતા હતા. કોણ ને કેટલા સમિથે છે તેની તેમને પરવા નહોતી, તેમને તો તેમની વિચારસરણીની જ પરવા હતી ને તેમાં જ તેઓ મગ્ન હતા.

દૃશ્ય અગિયારમું

અંગત પ્રેમ: ૧૯૩૬નું વર્ષ સ્મરણપદ પર તરી આવે છે. તે વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું ૧૨મું સત્ર મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમાં બરાણું હતું. તે સત્રમાં ધર્મ-તરવણાના વિભાગનો પ્રમુખ હું હતો. ગાંધીજીનું બાપણ થઈ ગયું, પછી વૈભાગિક પ્રમુખોનાં બાપણો સમગ્ર સભા સમક્ષ ગોઠવાયાં હતાં. ગાંધીજી બાપણ આપીને ચાલ્યા ગયા હતા, ને તેમને રથાને કુ'સાહેબ પછી બેઠા હતા. તેમણે વિભાગના પ્રમુખોને દરેકને પોતપોતાના બાપણ માટે અઘી કલાક આપવા જાહેર કર્યું હતું. તે મુજબ અમલ કર્યો વિના તેમને છૂટકો નહોતો, કારણ કે કેટલાક વૈભાગિક પ્રમુખોનાં બાપણ ત્રણત્રણ કલાક આપે તેટલાં લાંબાં લખાયાં હતાં. એટલે અઘી કલાક થાય કે વ્યક્તિ તરફ જરા પણ નજર કર્યો સિવાય તરત કુ'સાહેબની ધંટડી વાગે જ. મારું બાપણ આવ્યું. જોકે હું વૈભાગિક પ્રમુખ હતો, છતાં કુ'સાહેબનો તો સિંધ જ હતો, એટલે તેમને જરા પણ નારાજ કરવા કે તરડી આપવા હું રાજ નહોતો. મારું બાપણ ૩૦ થી ૩૧ મિનિટ પહોંચે તેટલું જ હતું, છતાં તેમની ધંટડીનો બચ અને વાંચવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં જ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો હતો. પોતે મારી મૂંઝવણ સમજી ગયા તે કારણથી હો, યા મારું 'છાપેકુ' બાપણ નાનું જણાતું જ હતું તે કારણથી હો, પણ હું જિભો થયો તે પહેલાં જ મને ધીમેથી પોને કહી દીધું, "ગમનભાઈ! પૂરું કરજો, હો!" મને હિંમત આવી, ને તેમના આ પ્રેમથી મળેલા પ્રિત્સાહનને પરિણામે મારું 'આખું' બાપણ હું ૨૮ કે ૨૯ મિનિટમાં નિરાંતે વાંચી ગયો, જેથી તેમને પોતાને તેમજ સમગ્ર સભાને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો તે હું જોઈ શક્યો હતો.

એ સંમેલનને અંગે ધ્રુ'સાહેબના મનમાં એક ઉત્કટ ઇચ્છા ઉદ્ભવી હતી. તેઓ કહેતા કે તમે બધા મદદ કરો. તો આપણે એક એવું મંડળ ઊભું કરીએ કે જે સંસ્કૃત ને યુગરાતીમાં સંશોધનનું કામ ઉપાદી લઈ શકે ને જેવું કામ પંત્રામાં થાય છે તેવું અમદાવાદમાં પણ થઈ શકે. મેં કહ્યું, 'તેવું જ શા માટે તેથી ચઢિયાતું કામ આપણે કરી શકીએ, પણ આપે નેતૃત્વ લેવું' જોઈએ અને અમદાવાદમાં રહેનારા આપના શિષ્યોએ સક્રિય સાથ આપવો જોઈએ. હું તો ખોટાવશો સારે કામ કરવા તૈયાર છું.' આ વાત પછી આગળ ન ચાલી તે ન જ ચાલી.

દરથ ખારમું

ધાંધલનો કંટાળો: એક જમાનો એવા હતા કે પંડિતો જેને આપણે સક્રિય પ્રવૃત્તિએ ગણીએ, છીએ તેને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિઓ ગણવા ને તેથી દૂર રહેતા. મારા પિતાશ્રીને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિઓ લેશ પણ રુચતી નહિ, અને તે યુગ્મ જ ધ્રુ'સાહેબને પણ તે રુચતી નહિ. મારી યુનિવર્સિટીની ચૂંટણીઓ વિશેની પ્રવૃત્તિઓમાં હું પ્રથમ દાખલ થયો, ત્યારે જોડે પ્રેમવશાત્ મારા પિતાશ્રીએ મને અસાધારણ મદદ કરેલી છતાં તેમને મારી પ્રવૃત્તિ મિલકુલ પસંદ પડેલી નહિ. તેવું જ મેં ધ્રુ'સાહેબને વિશે જોયેલું. જ્યારે જ્યારે મારે ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે ત્યારે મને ધ્રુ'સાહેબનો મત અવશ્ય મળતો જ. તેનો એક પણ અપવાદ થયો નથી કે મત વિશે કોઈ પણ પ્રસંગે મારે આગ્રહથી તેમને લખવું પડ્યું નથી. મારું નામ જ ઉમેદવાર તરીકે જાહેર હોય કે ધ્રુ'સાહેબનો મત મારે માટે નોંધાઈ જ મુકાતો. એટલું જ નહિ, પણ પૌત્રે કાશીથી અમદાવાદ પાછા ફર્યા પછી એક વખત મારે તેમની સમજણ મદદ લેવાની જરૂર પડી હતી. તે મદદ પોતાના નિયમની બહાર જઈને પણ પૌત્રે મારે માટે લખાવ્યો તેને પત્રો કે ચિઠ્ઠીઓ લખાવી આપી હતી. તે માત્ર મારા પર તેમને અસાધારણ પ્રેમ હોતો તેને લીધે જ બનવા પામ્યું હતું. એક મેળાપ વખતે યુનિવર્સિટીની ચૂંટણીઓની જવાબદારી ને બૂચવણો ને ખટપટોનો મેં તેમને આખેઢખ ચિનાર આપ્યો હતો. તે વખતે તેઓએ પોતાનું હૃદય મને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે, "ગમનભાઈ! હવે જવા દોને! આ ધમાધો ક્યાંસુધી?" તે તો હું પણ સમજતો, પરંતુ આ તો દષ્ટિદેરનો પ્રશ્ન હતો: ચાહે તો અચૂક સૂત્ર આપણે હાથમાં લઈએ, કે ચાહે તો આપણું સૂત્ર ખીજીએ હાથમાં લે—એ પ્રશ્ન હતો. સુરાજ્ય કે સ્વરાજ્ય, તેના જેવી એ આવત હતી. ધ્રુ'સાહેબનો જમાનો જુદો હતો; પછીના જમાનો જુદા આવ્યા. એમના અંગત અણુજમાને સમજ્યા છતાં ન ગણકારતા મેં મારી પ્રવૃત્તિ ચાતુ રાખી, અને ધ્રુ'સાહેબે મને આપવાની મદદ પણ ચાલુ રાખી. મને કાર્ય-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તેથી તેમને પણ આનંદ થયો.

દરથ તેરમું

સપ્રયોજન હા-ના: ૧૯૪૧ની સાલ ચાલ આવે છે. મેં 'આત્મચિનોડ' ધ્રુ'સાહેબને અર્પિત કરવા ઇચ્છા કરી. અને ત્યાંસુધી મારા દરેક પુસ્તકને કોઈ માનપાત્ર કે કોઈ પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને સમર્પિત કરવાનો મેં નિયમ રાખ્યો છે, કારણ તેથી મને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ને મારા પ્રયત્નમાં અમુક જાનનું ઉચ્ચીકરણ પ્રાપ્ત થતું અને માલૂમ પડે છે. હું ધારતો છું સાહેબ-
ને 'આત્મવિનોદ' પૃથ્વી વિના કે રત્ન વિના સમર્પિત કરતો, કારણ કે તેમ કરવા માટે પર-
વાનગીની જરૂર ગણાતી નથી. છતાં કુ'સાહેબની સંમતિ હોય તો જ મારે તેમને મારું પુસ્તક
સમર્પિત કરવું એમ મેં મારા મનથી નક્કી કર્યું. મેં તેમને પત્ર લખ્યો. ઉત્તર આવ્યો: "મારા
તરફથી તમને પુસ્તક સમર્પણ કરવાના વિષયમાં શો જવાબ લખવો એ વિશે મેં બેત્રણ દિવસ
વિચાર માટે લીધા. છેવટે નિર્ણય કર્યો કે તમારી ઇચ્છા મુજબ ખુશીથી કરો." અને આ ઉત્તરથી
અત્યંત દર્પ થયો. સાધારણ વિદ્વાનો તરત હા પાડી દે તેવી બાબતમાં પોતે વિચાર માટે બેત્રણ
દિવસ કેમ લીધા? તે વિચાર મને પણ આવ્યો. તેનું સમાધાન એ જ છે કે પ્રયોજન વગર કંઈ
જ કરવું નહિ, એ મહાપુરુષોનું લક્ષણ છે. મેં વિનંતી કરી માટે મને માત્ર ખુશ કરવા ખાતર
સંમતિ આપવી તેવી વૃત્તિ તો પ્રાકૃત જનની વૃત્તિ થઈ; તેવી વૃત્તિથી નહિ, પણ હું જો વિનંતી
કરું છું તે પાછળ સમીચીનતા છે તેની ખાતરી કરવા પૂરતો પોતે સમય લીધો ને તેવી ખાતરી
થઈ ત્યારે જ ઉત્તર હા કે ના, શો આપવો તેનો પોતે નિર્ણય કર્યો. તેમને પ્રશંસાની પરવા
નહોતી, તેમને ખુશામત ગમતી નહોતી, તેમને સમર્પણની ઇચ્છા નહોતી; જો હેશ પણ તેમ
હોત તો તેમના જોવા ગુણો ગુણને હજારેક પુસ્તક જરૂર સમર્પિત થઈ ચૂક્યા હોત. અને ખજર
છે ત્યાંસુધી મારા સિવાય અન્ય કોઈ એમના શિષ્યમંડળમાંના એમના જાણીતા શિષ્યનું એક
પણ પુસ્તક એમને સમર્પિત થયું નથી. એમણે જલદીથી સંમતિ આપી હોત તો તેવાં સમ-
ર્પણની ગણતરી ન રહેત. પણ તેમ થયું મારી જાણમાં નથી, અને તેથી જ મારા પુસ્તકનું
સમર્પણ એમણે સ્વીકાર્યું તે મને ગર્વનું કારણ બન્યું.

દશ્ય ચૈદ્ય

૨. છેલ્લું દર્શન: ઉપયુક્ત પત્ર તા. ૨૬-૩-૪૧ નો લખેલો હતો. તે વખતે કુ'સાહેબનું
આરોગ્ય શિથિલ તો ખરું જ, છતાં પત્ર પોતાના જ દસ્તાક્ષરમાં હતો ને સાધારણ લાંબો પણ
હતો. ત્યારબાદ તેમનો મંદવાડ વધારે ને વધારે થતો ગયો. હું તે વિશે મારા મિત્રો પ્રો. કુ'બાઈ
ને શ્રી લીનુબાઈ મારફતે વખતોવખત વાકેફ રહેતો. પોતે અમદાવાદમાં ને હું વડોદરામાં એટલે પણ
પાસે, તેથી મારે તેમને મળવા રહેવું જોઈએ એવી તીવ્ર ઇચ્છા તેમણે મને અનેકવાર વિદિન
કરેલી. મને થયું કે મારે તેમને મળવું જ જોઈએ; કદાચ પોતે ગત થાય તો ન મળ્યાને અમનોષ
મારા મનમાં રહી જાય. આવા વિચાર મને આવ્યા કરતા. તેમના અવસાનના એકાદ માસ
અગાઉ તેમની પાસે બાઈ લીનુબાઈ મુજબમાં હતા તે સમયે મને પોતે પાસ સંબારેલો. બાઈ
લીનુબાઈએ મને સૂચન કર્યું કે મારે "મામા"ને મળવું જ જોઈએ. હું તેમને મુ'બાઈને નિવાસસ્થાને
તેમને મળ્યો. પોતે પથારીવશ હતા, છતાં પથારીમાં દોઢેક કલાક બેઠા બેઠા મારી સાથે યુનિવર્સિટીની
ને કોલેજની વાતો પોતે કરી ને મેં કરી તે પોતે રસ લઈને સાંભળ્યા. મેં બેત્રણ વાર જીવા
પ્રયત્ન કર્યો, છતાં પોતે વાતમાં મગ્ન રહ્યા ને અને ફરી ફરી બેસાડ્યો. મેં પણ યુનિવર્સિટીની
વર્તમાન સ્થિતિની નાનીમોટી અનેક વાતો પેટ બરીને કરી, ને એ મહાપુરુષને રોકાણ ને જિજ્ઞાસ

મુખ તે વખતે જોયું તે જ છેવટનું જોયું. મારો તેમની સાથે તે છેવટનો મેળાપ હતો. તે મેળાપથી તેમને ને મને અત્યંત સંતોષ થયો.

આ પ્રમાણેનાં મારાં ફેટલાંક સંસ્મરણો એ મહાન પુરુષને અંજલિરૂપે અત્રે રજૂ કરું છું. એમના જતાં ગુસ્સાતે એક માધુર્યભૂતિ મહાપંડિતને હમેશને માટે ખોલે છે. કુ'સાહેબને ખોતાં અમદાવાદે ફેટલાં બધું ખોલું છે તેનું અમદાવાદને બાન નથી. તે તો મયા, ને બીજાં સો વર્ષમાં પણ બીજા ફાઇ તેમના જેવી વિભૂતિ અમદાવાદને પ્રાપ્ત થશે કે કેમ તે મારા મનમાં બહુ શંકાનો વિષય છે. તેઓ જાતે એક જીવંતીજગતી સંસ્થાવૃક્ષ હતા, અને મને દિલગીરી એ છે કે તેમના અવસાન બાદ તેમના નામમાં ફાઈ પણ એક સંસ્થા તેમના નામ સાથે જોડાયેલી અસ્તિત્વમાં આણુવા અમદાવાદે કર્યું કર્યું નથી. ભાંડારકર જતાં પૂનાએ ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થાપ્યું ને એ મહાન પંડિતના પાંડિત્યની પ્રજ્વાલિકા જીવંતી રાખી, પણ કુ'સાહેબ જતાં સાધનસંપત્તિ અખૂટ હોવા છતાં તેમની જન્મભૂમિએ તેમના નામમાં કર્યું મહાન ક્યું નથી. તેઓ દેશબરમાં વિખ્યાત હતા, અને જે ફાઇ પ્રતર પ્રાન્તોમાં ફર્યો છે તે જાણે છે કે તેમના તરફ દેશના મહાપંડિતોને અસાધારણ પૂજ્યસુદ્ધિ હતી. એ મહાન વિભૂતિના પરમ પુરુષને આ સ્મરણકુસુમોથી મારી છેવટની હાર્દિક અંજલિ આપું છું.

બ્રાહ્મણ-શ્રમણ મુવળ

૧૩.

૫. સુખલાલ સંઘવી

ગુજરાતમાં મુવ ધણા છે અને દત્તા, પણ મુવળ તો એક જ. જેમ મધી ઘણાં પણ મધીજી એક. માલવીય ધણા પણ માલવીયજી એક મદનમોદન. તેમ મુવળ કહેતાં જ આનંદશંકર-બાઇનો બોધ સૌને થઇ જાય. આ 'જી' પદ્મું મહત્ત્વ મુવસાહેબના જીવનમાં જ જોવા મળે છે, તે અહીં બતાવવાનો હેતુ છે,

મુવજી જન્મે બ્રાહ્મણ અને તેમાંથી મુત્સદ્દી નાગર એટલે વિદ્યાવૃત્તિ, હઠાપણ અને બાવાસોબંધ પરંપરાગત હોય એ તો સામાન્ય તત્ત્વ થયું. પણ એમણે એ તત્ત્વનો બીજાએ નહિ સાધેલ એવો અમાધારણ વિદ્વાસ સાધ્યો હતો. શ્રમજીવીલા લે તેનામાં કમંદાંડી અહિંસા-વૃત્તિ ઊતરવા મડે છે અને પરંપરાગત તપોવ્રતો પણ મડેને હોય છે. પણ મુવજીની અહિંસાવૃત્તિ અને તપોવૃત્તિ જુદા પ્રકારની હતી : તે અંદરથી ઊગેલી અને બ્રાહ્મણદર્શનથી પરિમાર્જિત થયેલી હતી, જેને લીધે તેમનું વ્યક્તિત્વ ધડાચું.

લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં અધ્યયન કરી પહેલવહેલો હું કાશીથી ગુજરાતમાં ગયો ત્યારે 'વસંત'માંના થોડાંક મુવજીના લખાણો જોયાં અને એમના તરફ ખેંચાયો. ક્રમે ક્રમે એમનાં 'નીતિ-શિક્ષણ', 'હિન્દુ ધર્મની બાળયોથી', 'ધર્મવર્ણન', 'આપણો ધર્મ', 'હિન્દુ વેદધર્મ' આદિ પુસ્તકો જોયાં. અને તેમની મારા ઉપર એવી ઊંડી અસર થઈ, જે અઘણિ કાયમ છે, કે પછી તો મને કોઈ પણ ધાર્મિક પાઠ્યક્રમ બાબત પૂછે ત્યારે હું મુવજીનાં એ પુસ્તકો સર્વ પ્રથમ સૂચવું છું. જેકે ધણા સાંપ્રદાયિક જેનો મારી સપ્રદાય બહારનાં પુસ્તકોની આવી સૂચનાથી નવાઈ પામતા. પણ મારો તો જાણે એ વ્યવસાય જ થઈ પડેલો તે એટલે લગી કે ગુજરાત બહારના પ્રાંતોમાં પણ હું મુવજીનાં પુસ્તકોની સૂચના કરવાનું ચૂકનો નહિ. બીજી બાજુ તે વખતે કોઈ જાપામાં મુવજી વિશે એમ લખાયેલા વાચનાનું યાદ છે કે 'મુવજી બેશક અહંમ અભ્યાસી અને હમલાબંધ વિવિધ વિષયોના પુસ્તકોનું સતત અવલોકન કરનાર છે તેમ જ સુયોગ્ય અધ્યાપક છે, પણ તે એટલા બધા મિલનસાર નથી. એમનામાં નાગરસુવળ અનહાપણ અને વૈયક્તિક મુલાકાતમાં કંઈક રૂબાપણ છે.' હયાદિ. આની મતલબના એ લખાણે હું એમ માનતો થયો કે ત્યારે તો મુવજીને મળવા થેર ન જવું. આ માન્યતાથી પ્રેરાઈ હું તે વખતે અમદાવાદમાં જતો આવતો અને રહેતો છતાં મુવજીને મળેલો નહિ. એમને વિશે એવો પૂર્વઅદ બંધાયા છતાં એમની વિદ્વતા પ્રત્યે તો ઉત્તરોત્તર મારો આદર વધ્યે જ જતો હતો, અને સાથે સાથે તેમના લખાણોના વાચનનો પ્રચાર પણ ક્યેં જતો હતો.

દરમિયાન ૧૯૨૦-૨૧ વ્યાસપાસે કરી હું કાશીમાં આવ્યો, અને મારા ઉતારા પાસે જ

આવેલ દિગંજર જૈન વિદ્યાલયમાં પ્રમુખસ્થાનેથી મુવજી બાણ થઈ રહ્યું છે એ જાણતાં જ તે સાંભળવા ગયો. મુવજી અહિંસા અને તપના મંદત્વ વિશે તેમની વિકસિત વિચારસરણીમાં પણ ચૂંટાતી ટોન—લય—વાણી દિન્દીમાં ગોચરે જતા હતા, અને પ્રસંગે ‘ઉત્તરાધ્યયન’ તેમ જ ‘આચારંગસૂત્ર’નો આધાર લેતા. તેમની મધુર વાણી અને સ્પષ્ટ વિચારસરણીથી હું વધારે આકર્ષાણો. સભા પૂરી થતાં જ તેમને હું મળ્યો. અને સાદર નમસ્કાર કરી મેં કહ્યું કે ‘હું આજ સગી આપનો પ્રદોષ શિષ્ય હતો. દવે પ્રત્યક્ષ શિષ્ય બનીશ.’ તેમણે સ્મિત સાથે કહ્યું, ‘તમે ચૂંટાતી છો ? અને જંગલે જરૂર આવજો.’ એ ‘જરૂર’ શબ્દે મારામાં બંધાયેલ તેમના વિશેના પૂર્વગ્રહને બહુ સિધ્ધિ કરી નાખ્યો. ન્યારે હું તેમને જંગલે ગયો ત્યારે તેઓ એટલી સહૃદયતાથી મળ્યા અને વાન કરી કે પેલા પૂર્વગ્રહનો રહ્યો સહી અંશ પણ મારા મનમાંથી તદ્દન વિલીન થઈ ગયો. તેમણે અદિત્યા વિશેની ચર્ચામાં તે વખતે મને કહ્યું કે ‘ગાંધીજી દેશમાં અહિંસાના પાયા ઉપર સરકાર સાથે બાંધ બીડવાનો વિચાર કરે છે, પણ શું દેશમાં પ્રજાની અહિંસાટિતિ એટલા બધા પ્રમાણમાં કેળવાઈ છે કે જેથી તે ગાંધીજીને પૂરા સાચ આપે ?’ તેમણે જ એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું કે ‘હજી તો દેશને વધારે તાલીમ આપવાની જરૂર છે, હજી શિક્ષણ નહતું છે,’ ઇત્યાદિ.

હું ગાનથોગી મુવજીના કથનનો ખુબ જોમ સમજ્યો હતો કે દેશબ્યાપી સક્રિય હિંસ્યાલક્ષી પહેલાં આધારજૂત સિદ્ધાંતની બાજતમાં સમગ્ર દેશને તરેહતરેહથી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. અને દેશને એ સિદ્ધાંત વિશે પ્રતીતિ થઈ છે એમ ખાતરી થાય ત્યારબાદ જ તેવી હિંસ્યાલક્ષ પાયાદાર નીવડે. ન્યારે કર્મચોગી ગાંધીજીની જેમ તે વખતે અને આજ પણ એ રીતે સમજી હું કે આ દેશને તો હજારો વર્ષ થયાં અહિંસાની તાલીમ એક અથવા બીજી રીતે મળતી જ આવી છે. દેશની મનોભૂમિકા અને બીજી પરિસ્થિતિ એવી છે કે દેશબ્યાપી સક્રિય પગલું ભરવા સાથે જ એની ખરી તાલીમ શરૂ થાય છે. એટલે એક બાજુ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા દ્વારા અને બીજી બાજુ તેની સમજૂતી દ્વારા જ આખા દેશમાં અહિંસા વિશેની જાગરિત થઈ અને અપેક્ષિત અહિંસા સમજૂતી ઉત્પન્ન કરી શકાય—પહેલું શાબ્દિક શિક્ષણ અને પછી ક્રિયા એ કેમ આખા દેશ માટે બ્યવહાર નથી. હું તો એમને સાદર સાંભળવા જ ગયો હતો. અમારા વિશેષ પરિચયના આ શીગવોશ થયા.

હું અમદાવાદ મૂળરાત પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ‘સન્માતતક’નું સંપાદન કરતો. એને પહેલો જામ મુવજીને મળ્યો ત્યારબાદ તેઓ ન્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે મોટે ભાગે પુરાતત્ત્વમંદિરમાં આવે અને મળે. હું સંશોધન વિશે એમને પૂછવા પણ કરતો. એક વાર અનેક પ્રતો ફેલાવી હું મારા ખંડમાં કામ કરી રહ્યો હતો અને અણુધારી જ મુવજી પધાર્યો અને ચટારી ઉપર બેસી ગયા. થતું કામ જોઈ રહ્યા હતા. દરમિયાન એક અધ્યાપક ત્યાં આવી ચઢ્યા વાતચીત શરૂ થતાં જ એ આવનાર અધ્યાપકે નિખાલસ હિલે પણ રાષ્ટ્રપૂર્વક મુવજીને તીવ્રતમતમનું સંભળાવ્યું. હું તો મૂંઝવણમાં પડ્યો. એક તરફ આવા દિવ્ય અતિથિ અને બીજી બાજુ સહવાસી અધ્યાપક. એ અધ્યાપક તો આદ્યા ગયા, પણ પાછળથી મેં જોયું કે મુવજી એ કડવા ઘૂંટડે

એટલી કુનેદગી પી ગયા અને પચાવી ગયા કે તેની અમર જ નેમની પાછળની વાનગીનમાં મેં ન જોયું. મને લાગ્યું કે દ્રુવજીમાં અહિંસાટત્તિ ચિયરપદ છે. ક્યારેક ગૂજરાતના એક ગ્રંથીના કવિએ પદ્માત્મા કહેલું કે લખેલું તેનો જવાબ આપતાં તેમણે પોતાની વ્યંગવાણીમાં એવી મનલખનું લખેલું યાદ છે કે ‘ધમ્મપદ’નું નિત્ય પરિશીલન કરવાથી પણ એમણે કહેલા ચબ્દો બુલાય તેવા નથી. આવા કાંઈક ઉપક્રમ સાથે જો જવાબ તેમણે લખેલો છે તે એમની માનસિક અહિંસાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે. ૧૯૩૫ માં કાશીમાં જ તેમની સાથે મારે અમુક મુદ્દા નિમિત્તે પત્રવ્યવહાર કરવો પડ્યો. તેમાં ક્યારેક હું તેમના ઉપર પ્રો-વાઈસ-એગેસ્ટ તરીકે લખતો અને ક્યારેક વ્યક્તિગતરૂપે. એ પત્રવ્યવહારમાં મેં બહુ જ નમ્રભાવે પણ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે યુનિવર્સિટીના વ્યવહાર વિશે દીકા કરતાં તેમને લખેલું કે ‘આપ જોવા પણ અમુક બાબતો નમાચે જાઓ છો.’ તેમણે તે જ ક્ષણે જવાબ લખી પડાવાળા સાથે મારા ઉપર મોઢલાવી દીધો. એમાં એમણે લખેલું કે આ બાબત હવે હું ઊઠાસીન છું. પ્રસંગે અમે બન્ને જ્યારે મળ્યા ત્યારે એમણે મને કહ્યું કે ‘તમારા પત્રમાં કાંઈક રોષની છાંટ મને લાગી.’ મેં કહ્યું, ‘જરાય નહિ. આપ એ જ પત્રમાં માડું એ લખેલ યાદ કરો કે જો આપ ગૂજરાત જવાના અને ગૂજરાત વારતે કાંઈક કરવાના છો તો આદેશ મળતાં હું આપને શિષ્યભાવે અનુસરીશ અને કાશીનો મોઢ છોડીશ.’ તેઓ એકદમ ખીસી ઊઠ્યા. સારાંશ એ છે કે તેઓ પોતાના તરફથી મોઢ ને ચતુ બનવાનું નિમિત્ત પૂરું ન પાડવા પૂરતા અગતચતુ હતા. એ જ રીતે એમણે અહિંસાટત્તિ વિકાસાવી હતી.

આ કથનની પુષ્ટિ માટે એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે. થોડાં વર્ષ અગાઉ દક્ષિણમાં ક્યાંક થયેલ થયેલ તેમાં બકરાંચોનો શાસ્ત્રીય વધ પણ થયેલો. આ વિશેની ચર્ચામાં એઓશીએ અને સંબોધી કહ્યું કે ‘હવે તો અમારે બોદ્ધ યા જૈન થવું કે શું ?’ દ્રુવજી વૈદિક અને તેમાંય સનાતની હતા. તેમનું વેદ-વેદાંત વિશેનું જ્ઞાન અમાધ હતું. તેમની શ્રદ્ધા પણ વ્યાપક અર્થમાં વેદાંતગામિની જ હતી. પરંતુ દ્રુવજી તેમ છતાં સ્પષ્ટપણે ઐતિહાસિક બળોને જાણતા. તેઓ સમજતા કે બોદ્ધ, જૈન આદિ અહિંસક પ્રખલ હિલચાલોને પરિણામે જૂના હિંસાપ્રધાન વૈદિક કર્મકાંડની ભૂમિકા નામશેષ થઈ છે અને એને રચાને વ્યવહારમાં અહિંસક વૈદિક ધર્મનું રૂપાંતર થયું છે, જે કાલ અને માનવજાતિના વિકાસને અનુરૂપ છે. હવે આવી સિદ્ધ થયેલ અહિંસાની ભૂમિકામાંથી વૈદિક કર્મકાંડીઓ પ્રાચીનતાને મોઢે પાછી પાની કરી હિંસા તરફ વળે, તો જ્યેઓ માનસિક અહિંસાની ભૂમિકાવાળા પરંપરાથી વૈદિક ધર્મોલ્લંઘીઓ છે તેમણે શું કરવું ? શું હુદિગમ્ય અહિંસાની ભૂમિકાને છોડી તેમણે કાળજૂના હિંસાપ્રધાન કર્મકાંડ તરફ વળવું, કે કુલધર્મને મોઢ છોડી અહિંસા-પ્રચારક સુધારક પંથોમાં બળી જવું ? હું દ્રુવજીના સંક્ષિપ્ત કથનનો એ પ્રમાણે અર્થ સમજેલો. જો મારી સમજ ઠીક હોય તો દ્રુવજીની અહિંસાટત્તિની સમજ અને શ્રદ્ધાના વિકાસ વિશે વધારે બાબતે જ કહેવાનું રહે છે.

તેમની તપોનિષ્ઠા પણ જીવી જ હતી. મેં તેમને એકવાર પૂછ્યું કે, ‘આપ કાશી છોડી જવાના છો એમ સંભળાય છે.’ તેમણે કહ્યું, ‘પ્રજુષ્ણા દરો તેમ બનશે.’ મેં કહ્યું, ‘આપ

ગૂજરાતમાં કાંઈક મનસ્વનું કામ તો કરવાના જ. તેમણે કનું, 'દુ' દજી લાગી કાંઈ ગૂજરાત માટે કરી શક્યો નથી એનું દુઃખ તો છે જ. પણ કાંઈ શરૂ કરવું તે પહેલાં મારે ગાંધીજીના આશીર્વાદ લેવાં છે. હું તપસ્વીના આશીર્વાદમાં માનનાર છું.' ખ્યાલિ. ક્યાં જન્મે નામર પ્રાદાણ અને શિષ્યે નથા કાપે' નવા રંગથી રંગાયેલ અને ક્યાં આવી તપસ્વીના આશીર્વાદની બુદ્ધિ-મુદ્ધ મદદ! અદિ'સા અને તપની બુદ્ધિશક્તિ જુમિકામાંથી જ તેમનામાં સમન્વયવૃત્તિ કે જૈન પરિભાષામાં અનેકાંતવૃત્તિનો ઉદય થયેશે. તેમનાં ગમે તે વિષયનાં લખાણો કે ગમે તે વિષય પરલેનાં ભાષણો જુઓ તો તરત સમજાશે કે એમણે પોતાના વિચારમાં પોતાની જ દબે અનેકાંત ઘટાવેશે નહીં, જેમ ગાંધીજીએ પોતાના વિચાર અને કાર્યમાં પોતાની દબે ઘટાવેશે છે.

ધ્રુવજીએ કુલપરંપરાગત વિવાસંસ્કારને કેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં અને કેટલી વિશદ રીતે વિકસાવ્યો હતો એ નેમના પરિચયમાં આવનાર અને તેમનું સાહિત્ય વાંચનાર સૌ જાણે છે. પણ તેમની સંસ્કારશક્તિ અને ભાષાસૌજ્ય વિશે કાંઈક લખવું આવશ્યક છે. ખાસ કરી જેઓ નવાં વહેણમાં વગર વિમાયે' ધસકારી જાય છે, તેમને વારંવાર તે લખવું સવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્રુવજી કોલેજમાં ભવ્યા, કોલેજમાં અને યુનિવર્સિટીમાં ઊંચા હોદ્દાઓ ઉપર રહ્યા. માત્ર અંગ્રેજ જ નહિ પણ ગવર્નર અને વાયસરૉય જેવા ઊંચા અધિકારીઓને પણ મળવાના એમને અનેક પ્રસંગ આવ્યા. દેશદેશના વિદ્વાનો પણ મળતા જ. ક્રાઇ-પાટલ અને ટોળીના આનંદશીખ દેશી-પરદેશી વાતવરણમાં તેઓ આજન્મ રહ્યા છતાં હું નથી ધારતો કે કેઇએ તેમને પોતાનો નક્કો કરેલ ગૂજરાતી વેશ પહેલી બીજા વેશમાં સંજગ થયેલ જોયા હોય. જેમ પોષાકનું તેમનું પોતાનું જ લાક્ષણિક સૌજ્ય હતું, તેમ તેમનો ખાનપાન અને પૂજવિધિનો પણ એક ખાસ સંસ્કાર હતો. આ સંસ્કારો બીજા પ્રાદાણોની પેઠે એમણે અંધપણે પોષ્યા ન હતા. કેમકે પોતાનાથી જુદી રીતે વર્તનારને તેઓ કદી પતિત કે કીર્તરતી કોટીના માનતા નહિ. ભાષાસૌજ્ય વિશે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે તેઓ બ્યારે વાનગીત કરતા હોય કે ભાષણ આપતા હોય ત્યારે અનુભવ એવો થાય કે જાણે જ્ઞાનમાં અમૃતસેવન થઈ રહ્યું છે. ગૂજરાતી ભાષાસૌજ્યનો સંસ્કાર તો એમનામાં એટલી દૃઢ સુધી વિકસેલો હતો કે ક્યારેક ગાંધીજીએ પણ કહેલું કે હવે ધ્રુવજીનું મધુર-પ્રસન્ન ગૂજરાતી ભાષણ તમે સાંભળો. ધ્રુવજીની વાત કરવાની અને જવાબ આપવાની એક ખાસ દબ હતી. તે જોયે ત્યારે તેમાં બહુશ્રુતલ્પ છંદકાવું હોય. કડવામાં કડવો જવાબ પણ તે એવી અન્યોક્તિ અને મધુર ભાવામાં આવે કે સાંભળનારને રાખતો પ્રસંગ જ ન આવે.

બ્યારે તેમણે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાંથી વિદાય લીધી ત્યારે પાંડતો કે પ્રોફેસરો, વિદ્યાર્થીઓ કર્મચારીઓ એ બધાને એવો અનુભવ થયો કે હવે આવો માણસ યુનિવર્સિટીમાં મળવો મુશ્કેલ નથી. મોટા હોદ્દાવારને ત્યાં ગમે તે માણસ સરલતાથી જઈ શકતો નથી, પણ ધ્રુવજી વિશે એમ ન હતું. બ્યારે જાણે ત્યારે એમની બેઠક ચુકતદાર. કોઈ પટાવાળો રોકે જ નહિ. જનાર સાધારણ વિદ્યાર્થી હોય, પંડિત હોય કે પ્રોફેસર હોય. મારા કાશી આવ્યા પછી તેઓ લગભગ પાંચેક વર્ષ અહીં રહ્યા. યુનિવર્સિટીમાં અનેક કોલેજો, અનેક નાની મોટી સંસ્થાઓ અને અનેક વિદ્યાર્થી

મંડળો, જાતીય મંડળો અને સાંપ્રદાયિક મંડળો. ન્યારે જુઓ ત્યારે મીટિંગોનો પ્રવાહ ગાલો ન હોય અને દરેકોનાં પ્રેરેસરોની કલજમાં તો કાંઈક ને કાંઈક હોય જ. પણ એક દિવસમાં યની અનેક મીટિંગોમાં પણ દ્રુવજી તો હોય જ અને તે મોટે ભાગે પ્રમુખપદવાને જ હોય. તેમને અનેક વિષયોમાં પ્રસંગાનુરૂપ બોલવાનું પણ હોય. પરંતુ મેં કદી જોયું કે સાંભળ્યું નથી કે દ્રુવજી કાંઈ અપ્રસ્તુત બોલ્યા હોય અગર વધારેપડતું બોલી નાખવાના આ યુગના અભખરાને વશ થયા હોય. આ બ્રાહ્મણસુલભ વિદ્યાવૃત્તિ અને શ્રમજીમુલભ વિકસિત સંયમવૃત્તિ એ જ દ્રુવજીની વિશેષતા છે અને તેથી જ તેઓ 'જી' પદે પહોંચ્યાં.

છેલ્લે તેમની મિલનસારવૃત્તિ વિશે થોડુંક લખી દઉં, કારણ એની વિરુદ્ધ મારે મિથ્યા પૂર્વગ્રહ બંધાયો હતો. ન્યારે તેઓ અમદાવાદ આવે ત્યારે પોતાના બધા જ પરિચિતોને મળે અને કોઈ ન મળ્યું હોય તો યથામંભવ તેમને ત્યાં પહોંચે. તેઓ ધણી વાર મારે ત્યાં બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટીમાં અચાનક આવી ચડે. એકવાર મેં કહ્યું, 'આપ શા માટે પધાર્યાં? હું આવવાનો જ હતો.' તેમણે કહ્યું, 'અહીં એક મારા પરિચિત મિત્રનાં વિધવા છે. તેમને તો મળવું જ હતું. તો પછી તમને શા માટે તકલીફ આપું?' મારા કાશી આવ્યા પછી તો મેં એવું જોયેલું કે ન્યારે પણ રજામાં અમદાવાદ હોય એ ત્યારે તેઓથી ઘેર ડોકિયું કરી જ જાય. હું ૧૯૩૮ માં એપ્રિલ-માસી જાડી અમદાવાદ આવ્યો અને કાંઈક સ્વસ્થ થયે દ્રુવજીને બંગલે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મને જોઈ કહ્યું કે 'તમે ક્યાં જાઓ છો? હું જ તમને મળવા આવવાનો હતો.' મેં કહ્યું, 'હવે આપણે અહીં જ મળ્યા લીધું. એટલે તકલીફ ન લેશો.' તેમણે કહ્યું, 'ના, હું તો મારા સંકલ્પ પ્રમાણે બીજી વાર તમારે ઘેર જ આવવાનો. રસ્તા ઉપર મળ્યા એ તો તમે મળવા આવ્યા, કાંઈ હું થોડો આવ્યો છું?' છતાંદિ. છેવટે બીજો દિવસે તેઓ ઘેર આવ્યા અને યુલિવર્સિટી વિશે તથા અમદાવાદની સંસ્થાઓ વિશે મુક્ત મને ખૂબ જ વાત કરી. મેં કહ્યું, 'આપનો સમય અમદાવાદમાં સારી રીતે જતો દશે.' તેમણે કહ્યું 'બધા જ મિત્રો સહૃદય મળ્યા છે. હું મારે કરવું જોઈએ તેટલું કરી શકતો નથી એ જ મને દુઃખ છે. પણ બૌદ્ધિક વાતાવરણ ડીકીક જામેલું હોવાથી મને સંતોષ છે.' દ્રુવજીના મિલનસારપણાનું આવું માધુર્ય અનુભવવાનું અને સદ્બોધ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.

શ્રી આનંદશંકરમાહાત્મ્ય

શ્રી દિગ્મતલાલ અગ્રેશ અંબલિયા

શ્રી. આનંદશંકરની મદત્તા ગુજરાતીઓની જાણનાર તો નથી, જોકે તે મદત્તાની ક્ષયતા સમજનારા યોગ દશે

શ્રી આનંદશંકર જન્મથી જ મહાન હતા રાજમાન્ય અધિકારીના પુત્ર હતા. માસારિક સુખસપત્તિના વૈભવવર્ષા તેજમા વિદગ્ધા નાનપણથી જ ભાગ્યશાળી બન્યા હતા અનુકૂળતાઓને લીધે કેટલાક કુમારો ધાત્રી વાર વિષયગામી બની જાય છે, જાપદાદાની શુદ્ધિ અને ધનની કમાણીને વેચી નાખે છે, નિશ્ચિતિના તેજમા અઘર્ષ આધગા ચાય છે શ્રી આનંદશંકર જેવા સદ્ભાગી જ સારા સન્નેશોમા વિકાસ અને ઉચ્ચતિ મેળવી શકે છે

શરીરની મપત્તિ બહુ સારી ન કહેવાય નાનપણથી જ અવારનવાર સળેખમ—શરદી—જેવું રહ્યા કરતું, છતાં શુદ્ધિની શ પત્તિને વધારનામા શરીર નડતરરૂપ નહોતું થયું

ધણાક શુવાનિયાઓ પોતાની શુદ્ધિની મુદ્દમતા પર વિશ્વાસ ગાખી, અભ્યાસનો શ્રમ લેવામા શિયિન રહે છે શુદ્ધિની જન્મપ્રાપ્ત શક્તિ અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામે છે, ચિન્તનથી મુદ્દમતા પામે છે, નિદિધ્યાસથી પવિત્રતા પામે છે, યોગ્ય શ્રમ લેવાથી તીક્ષ્ણતા અને તીવ્રતા પામે છે આનંદશંકર શ્રમ ન લેવાથી કેટલાક શુદ્ધિશાળી જ્ઞાન શુદ્ધિનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકતા નથી, છતાં પણ શકતા નથી. શ્રી આનંદશંકરે જન્મપ્રાપ્ત શુદ્ધિને કસવા અને વિકસાવવા ખૂબ ધ્યાન રાખ્યું હતું આખી જિંદગી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અને અભ્યાસશીલતા માટે જે ઉદ્દામ આગ્રહ લેવો હતો, તેથી તેમના મનોમગ્ન અને નિશ્ચયમગ્નતા આપણે કદર કરી શકીએ છીએ

શ્રી આનંદશંકર નાનપણથી જ સાધનમા મહાન હતા, શુદ્ધિમા મહાન હતા, મનોમગ્ન અને નિશ્ચયમગ્નમા મહાન હતા તે તેમની મદત્તા વર્ષો સાથે વધતી જ અર્ધ પહેલા શુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી, પછી જ્ઞાનનોશી અનન્યરત અભ્યાસી, પછી શક્તિશાની વિદ્વાતાપૂર્ણ અધ્યાપક અને છેવટ કાર્યદક્ષ પ્રતિષ્ઠાપૂર્ણ કુલપતિ આમ મદત્તાની ઝેણી પર ઉત્તરોત્તર મહત્ત્વતાથી ચડતા આયુષ પશુ ઠીક ભોગતી, શ્રી આનંદશંકર મહાન ગુજરાતી અને મહાસાક્ષર તરીકે ઊંચું માહાત્મ્ય પ્રકટ કરી ગયા છે

જુદા જુદા મહાપુરુષોના અમર કોતિદેહમા પણ પ્રકારફરેને લીધે પ્રકારફરે હોય છે જ રાજ્યસત્તા કે પરાક્રમશીલતાને લીધે મહાન બનેલા નરવીરોનું માહાત્મ્ય પ્રજાને મોટા ભાગ સમજે છે અને પૂજે છે પરંતુ જ્ઞાનસત્તાથી જે માહાત્મ્ય મળે છે તેના કરતાં તો રાજ્યસત્તાનું માહાત્મ્ય ગમે તેટલું નિપુન અને સર્વજ્ઞતા હોવા છતાં નીચી કોટિનું જ ગણાય છે અલેક્ઝાન્ડર અને વિક્રમના કરતાં પણ શેક્ષ્પિયર અને વ્યાસ વધારે લોકપ્રિય અને વધારે યોગ્યપ્રકારક ગણાય છે,

એ નિર્વિવાદ છે. જ્ઞાનસત્તાવાળા મહાપુરુષો અક્ષરમેવાથી ને કીર્તિ મેળવે છે, ને માહાત્મ્ય મેળવે છે, તે લોકપ્રિય અને લોકોપકારક હોય છે, એટલું જ નહિ પણ ચિરંજીવી અને કોઈ કોઈનું તે અમર રહે છે.

શ્રી. આનંદશંકરના અક્ષરરેહનું માહાત્મ્ય એટલું મોટું છે કે તેનું વર્ણન, વર્ણન કરનારની શક્તિની અપ્પતાથી જ મર્યાદા પામે.

‘શ્રીભાષ્ય’નું યુગરાતીમાં ભાષાંતર એ તો આનંદશંકરભાઈનું નાનું કામ. ‘શ્રીભાષ્ય’ જેવા ગ્રંથના તત્ત્વજ્ઞાનને યુગરાતીમાં ઉતારવા માટે ઊંચી શક્તિ અને ઊંચી શુદ્ધિ જોઈએ. તેવું કામ સાધારણ માણસ માટે તો મોટા વિજય ગણાય. પણ આનંદશંકર જેવા મહાપ્રનાથી જ્ઞાનમૂર્તિને માટે તો તે કામ નાનું જ કહેવાય. આનંદશંકર માત્ર બીજાના વિચારોને યુગરાતીમાં ઉતારે એ તો મામૂલી જ કામ ગણાય. જોકે ભાષાંતરકારમાં મૂળ લેખકના યુગોની હાથ અગત્યર પડે તો જ ભાષાંતર ‘ખરું’ ભાષાંતર બને. શ્રીરામાનુજચાર્યના સર્વ યુગોનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ ત્રીલવા માટે શુદ્ધિની નિર્મળતા અને મદ્યશુશક્તિની ઉચ્ચતા વિશિષ્ટ પ્રકારનાં જ જોઈએ—આવી યોગ્યતા શ્રી. આનંદશંકરભાઈમાં ઉત્તમ જાતની હતી એટલે જ ભાષાંતર સફળ અને સુદર થયું છે. તે કામ ખૂબ યશસ્વી હોવા છતાં આનંદશંકરભાઈનાં બીજાં કામોની સરખામણીમાં તો સાધારણ જ ગણાય.

‘વેદધર્મ’, ‘ધર્મવર્ણન’, ‘હિન્દુધર્મની બાળપોથી’ આ પુસ્તકોમાં જ્ઞાનની અને લેખનકૌશલની જે ઉચ્ચતા પ્રકટ થાય છે તે આનંદશંકરની શક્તિની ઊંચી કોટિ બતાવી આપે છે.

પચાસ સાઠ વર્ષ પહેલાં તો ‘ધર્મ’ તો જાણે ખાતું’ એવા ખોટા ખ્યાલ યુગરાતમાં ખૂબ પ્રસર્યો હતો. ખાસ કરી શહેરોમાં એટલે કે શહેરી અને નવી ભણેલી પ્રજામાં ધર્મ માટે વિરોધ અને તિરસ્કાર માણસ પડતાં હતાં. ધર્મના બહારના બગડેલા સ્વરૂપની પાછળ, અને મિથ્યા આડંબરના જાળાની અંદર, ધર્મનું જે કંઈ ખરું રહ્યું વસી રહ્યું હતું તેને નહિ સમજનારા તો ધર્મને શાપરૂપ જ માનતા હતા. આમ થવાનું સુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ધર્મના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન કોણને હતું જ નહિ. ધર્મના વિકૃત સ્વરૂપ પાછળ કંઈક સત્ત્વ કે સત્ય છે કે કેમ એ જેવા તપામવા જેટલા પણ તે વખતના ઉનાવળિયા લોકોને સમય નહોતો.

તેવા લોકોને યોગ્ય રીતે સમજાવવામાં આવે તો ધર્મની ભાવના ફરી જાગૃત કરી શકાય, અને વિનાશ પામેલી ધાર્મિક શુદ્ધિ ફરી સન્માર્ગગામી બનાવી શકાય એવું વિચારનારા હજીવે હજીવે નીકળવા લાગ્યા. તેવા વિચારકોમાં આનંદશંકરનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે.

ગોવર્ધનરામે અને મણિલાલ નબુભાઈએ એ કામ કરેલું છે—ગોવર્ધનરામે એક રીતે, મણિલાલે બીજી રીતે. મણિલાલની રીતને શ્રી. આનંદશંકરે સરમ પલટો આપી, ખૂબ સમર્થ બનાવી છે. આપણાં ધર્મપુસ્તકોમાં યી શી બાળતો કેવી કેવી રીતે કહેવામાં આવી છે એ વિશે પ્રજાસમૂહને માહિતી આપવી એ પહેલી જ જરૂરિયાત હતી. ખરી માહિતી મળે, એટલે સમજદાર પ્રજાવર્ગ પોતાની મેળે વિચાર કરવા પ્રેરાય. ‘વેદધર્મ’ અને ‘ધર્મવર્ણન’થી પ્રજાના

વિચારક, વર્ગ પાસે પુષ્કળ માહિતી રજૂ કરી, 'ધર્મવર્ણન'માં તો હિન્દુમાંના બધા જ ધર્મોની દ્રષ્ટિ માહિતી આપી થી. આનંદશંકરે પ્રગ્નના સમસ્ત સમુદાયને ઉપકારવશ બનાવ્યો.

'હિન્દુધર્મનો બાળપોથી' આ એ પુસ્તકોથી પણ આગળ વધી, હિન્દુધર્મનાં રસરસને સમાજ પાસે સરળતાથી રજૂ કરી, હિન્દુધર્મની અને હિન્દુ પ્રગ્નની સેવા કરવામાં બહુ જ યશસ્વી બને છે.

'નીતિશિક્ષણ' ઉપદેશપૂર્ણ માનદર્શક ગ્રંથ છે. જીવનને ઉચ્ચગામી બનાવી, સાર્થક કરવા માટે એ નાના સરખા ગ્રંથમાં અમૂલ્ય સત્ત્વ છે. તેમાં જીવનને નીરોગી અને નિર્ગળ બનાવવા માટે એટલાં જીવંત અને જોરદાર બીજો છે કે તે બીજોને યોગ્ય પુષ્ટિ મળે તો જીવનદક્ષ વિદ્યાળ અને ફળદ્રુપ બન્યા વગર રહે જ નહિ.

આટલા જ ગ્રંથો આનંદશંકરમાર્જનું માહાત્મ્ય પુરવાર કરવા માટે પૂરતા છે. આ ઉપરાંત પણ થી. આનંદશંકરે અનેકવિધ અતિ મૂલ્યવાન લેખો લખી, બાપણો આપી, ગુજરાતી જળનાને જ્ઞાનનું લદાયું એવા ઔદાર્યથી આપ્યું છે કે તેવું આદાર્ય દાખવનારાનું માહાત્મ્ય સ્વીકારી વગર રહે જ નહિ.

'આ જાતના લખાણોના લગભગ સઘળો ભાગ 'વસંત' માસિકમાં છપાયો છે. ન્યાંમુધી 'વસંત'ના અંકોમાં જ તે છપાયેલા પડ્યો હતો ત્યાંમુધી થી. આનંદશંકરની શક્તિ અને તેમની સેવા 'વસંત'ના વાચકો જ જાણતા હતા. સંવત્ ૧૯૭૨ માં 'આપણો ધર્મ' એ નામથી ફેટલાક લેખો પ્રસારે સંગૃહીત થયા ત્યારે જ શ્રી. આનંદશંકરની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ અને કદપૂતાપૂનિત કાવ્યમુક્તિ લેખોમાં જ્ઞાનને નિર્જાધરે ઉતારવાની મહાન કુશળતા ગુજરાતમાં જાણવામાં આવી. તે ગ્રંથમાં કરેલી જ્ઞાનચર્ચા, તેમાં અપાયેલી તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી, તેમાંના કવિત્વભર્યા સાહિત્ય-ગૌરવવાળા નિર્જાધો અને આપણા ધર્મ માટે આપવામાં આવેલી સ્વરણ અને ઉત્કૃષ્ટ સમજૂતી એ બધાથી તે ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ માન અને મહત્તાને પાત્ર બન્યો છે.

હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને યુરોપીય વિદ્વાનો સ્વીકારતા જ નથી. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આજ સુધી હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને કંથુ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. આપણે હિન્દીઓ એવા તો પરમનમુગ્ધ છીએ કે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન માટે આકર્ષણ જ નથી. આ ઉદાસીનતા ટાળવા થી. આનંદશંકરે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવી, ગુજરાતને અને હિન્દને બતાવી આપ્યું કે હિન્દનું તત્ત્વજ્ઞાન યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનથી જલ્પ જીતરતી કેટલું નથી. યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનની ગુજરાતીમાં માહિતી આપનાર શ્રી. આનંદશંકર પહેલા જ છે. સંક્ષેપમાં સાર આપનારા થી. આનંદશંકરના લેખો પ્રાથમિક માહિતી માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. 'આપણો ધર્મ' એ તો એવું પુસ્તક છે કે જે ગુજરાતમાં જ નહિ, સકલ હિન્દમાં વર્ષો સુધી માનદર્શક અને તત્ત્વજ્ઞાપક બની રહેશે.

સાહિત્યનાં લખાણોમાં સારાં ગણાતાં લખાણો પણ સર્વકાલ માટે ઉપયોગી બાબે જ

દોષ છે—પણાં તો તત્કાલ માટે જ કામનાં દોષ છે. પોતાના સમયમાં ખૂબ પ્રિયતા. મેળવી દોષ, અને સમયના પ્રચલને અસર કરનારાં નીવડ્યાં દોષ તેવાં લખાણ બધાં સનાતન ઉપયોગિતાવાળાં નથી હોતાં. આવાં દયકાંત્રી લખાણે ખૂબ ઉચ્ચ કોટિનાં દોષ તોપણ સદાકાળ તો ટકી શકતાં નથી. સાહિત્યમાં સદાકાળ જીવંત રહે તેવી અમર કૃતિઓ પ્રમાણમાં જૂન દોષ છે, તેવા લેખકો જૂન દોષ છે, તેવા લેખકો મર્યાદાકાંત્રી જ દોષ છે. યુગરાતીમાં અમર ગણીએ, અથવા તો ચતુરકાંત્રી ગણીએ તેવું સાહિત્ય પ્રમાણમાં થોડું જ છે. નરસિંહ, અખો કે મીરાં, દયારામ કે પ્રીતમ જેવા કોઈ કોઈ લેખકની કોઈ કોઈ કૃતિ અમર સાહિત્ય તરીકે ગણાવી શકાય તેવી છે. પ્રેમાનંદ પુષ્કળ લખાણ કર્યું છે અને તેમાંનું ઘણું લોકપ્રિય પણ ગણાય છે. પરંતુ તેનું સાહિત્ય તત્કાળજીવી જ હતું. આજે કાવ્યાનંદ મેળવવા માટે પ્રેમાનંદને વાંચનારા બહુ થોડા જ હશે. ખાસ આમ્રહ રાખી કેટલાકને જીવંત રાખવા પ્રયત્ન થાય છે, પણ જો ખરું સત્ત્વ ન હોય તો પ્રયત્નોનો ટેકો દૂર થતાં લખાણ વિસારે પડે છે. યુગરાતીમાં જૂના લેખકોમાંથી જેમ થોડા જ અમર કૃતિઓ આપી ગયા છે, તેમ વર્તમાન સમયમાં પણ અમર ગ્રંથોના લખનારા જૂન જ છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘સાક્ષરજીવન’, ‘સિદ્ધાંતસાર’ અને નાનાલાલની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓથી આપણા અમર સાહિત્યની ગણના અટકી જાય છે. તેવા સમયમાં શ્રી. આનંદશંકરનો ‘આપણો ધર્મ’ બહુ આવકારલાભક થઈ પડે છે. તે ગ્રંથમાં જે માહિતી છે, તેમાં જે નિબંધો છે, જે સાહિત્ય નોંધ છે, તે બધું અમુક સમયે જ નહીં હાલે કે ઉપયોગી ગણાય તેવું નથી. સમગ્ર લખાણ સદાકાળ નહું ને નહું જ લાગ્યા કરશે, હમેશાં જ તેની ઉપયોગિતા જણાયા કરશે. આપણા સાહિત્યના અમર ગ્રંથોમાં તેનું સ્થાન સિદ્ધ છે.

તે ગ્રંથના અભ્યાસ માટે શ્રમ લેવો પડે તેવો અને શિષ્યમાનસને તેમાં રસ લેવું કરવા અધ્યાપકને પૂર્વ તૈયારીની જરૂર પડે તેવો છે; સાધારણ અધ્યાપક તો તેવા કંઈક ગ્રંથને શીખવવા દિંમન પણ કરે નહિ. પણ હુબોધ અને કંઈક ડોવા માટે તેવા ગ્રંથને અભ્યાસક્રમમાં રાખવામાં ન આવે, તો તો અભ્યાસના મૂળ હેતુઓ જ જુલાય છે એમ કહેવું પડે. નવા અને નહિ સમગતતા વિષયને સારી રીતે મમજાવવો એ અધ્યાપકની ફરજ કહેવાય; વિદ્યાર્થીઓની, શુદ્ધિને ક્રમોદીએ ચકાવે એવા ગ્રંથો; તો અભ્યાસ માટે ખાસ જરૂરના ગણવા જોઈએ. તેને બદલે જો અધ્યાપકો જ આવા ગ્રંથને અભ્યાસક્રમમાં રાખવા આનાકાની બનાવે તો તો જોયા સાહિત્યનો લાભ જ મળી ન શકે. શ્રી. આનંદશંકરની કૃતિઓ કાષ્ઠિક અને કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં લાગલાગત આજુ જ રહેવી જોઈએ એટલું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીના નિયામક અને કાર્યકર્તાઓએ રાખવું ધટે છે.

શ્રી. આનંદશંકરભાઈના બીજા કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ પણ થયો છે. યુગરાત વનોકપુલર મોસાપટ્ટીએ ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ ‘સાહિત્યવિચાર’ અને ‘દિગ્દર્શન’ એ ત્રણ સંગ્રહો છપાવ્યા છે; સદાકાળ ઉપયોગી ગણાય એવા ઘણાખરા લેખો હવે ગ્રંથરથ થઈ ગયા એમ કહેવાય. કેટલાક તત્કાલોપયોગી લેખો પણ બહુ મદદસ્વના છે, પણ તે તો હજી ‘વસન્ત’ની કાષ્ઠિકોમાં જ રહ્યા છે. ‘વસન્ત’ની

તંત્રીની નોંધોમાં વિવિધ વિષયોનાં મૂળતત્ત્વોનું તલસ્પર્શી અન્વેષણ મુદ્ધમતાથી અને તજ્જ્ઞના ઈશક્તિ કરવામાં આવતું; રાષ્ટ્રીય વિચારોમાં આનંદશંકરના સ્વભાવમાં જ વસી રહેલ સમતોલ-પણું અને દીર્ઘદૃષ્ટિ પ્રચલિત તેજથી પ્રકાશી રહ્યાં છે; સામયિક નોંધોમાં માનવો અને મંતવ્યોની પરીક્ષા અને સમાલોચના કરવામાં થી, આનંદશંકરનું નિષ્પક્ષપાતપણું, જનને પક્ષના ગુણાવગુણોની રહસ્યદષ્ટિભરી સમીક્ષા કરવાની ઉત્તમ શક્તિ, પ્રાપ્ત પ્રસંગો પરથી પર્યેષણાનાં જોયાં શિખરો પર વિટાર કરવાની નૈસર્ગિક પ્રતિભા, વગેરે ગુણો એવા તો સુંદર સ્વરૂપે સન્દર્ભ્ય બન્યા છે કે તે જનનું લખાણ આપણા સાહિત્યમાં દરેક મુદ્દા અદિતીય જ રહ્યું છે. તે બધા ક્ષેત્રોને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે બહુ મોટી નોંધો અને ખુલાસાઓની કદાચ જરૂર જણાય. તાર્કાલિક વાતાવરણમાં જે વિચારો સંકેલાઈથી સમજાય, તે વાતાવરણ બદલાતાં હુબોધ્ય અને અને વાચકોને રસ મોળો પડી જાય. આ વસ્તુરિચિત ખરી હોવા છતાં, એમ તો કહેવાનું મન થાય છે કે આનંદશંકરભાઈની રસભરી અને ચટકભરી નોંધો મંથર થાય તો ઘણું સારું.

આનંદશંકરભાઈનાં પુસ્તકો અને લખાણોની સાથે તેમની બાધા, તેમના સ્વભાવ, તેમનું સમય જીવન બહુ સરસ સુગેળ સાધી રહેલ છે અને તેથી લેખક અને ચિંતક તરીકેનું તેમનું માહાત્મ્ય કાંઈક અનેરું જોવાયથી પ્રકાશી રહે છે.

તેમની બાધા કાંઈક અપરી, એટલે કે આદી ગુજરાતી બાધા જ જણાવાવાળાને પરિચિત ન હોય એવા શબ્દોવાળી, પંજુ સીધી, અને અર્થની સ્પષ્ટ વ્યક્તિ માટે મહાન શક્તિ ધરાવનારી છે. સંસ્કૃતપ્રચુર લાગે ખરી, પણ એક વાર સમજાયા પછી તો એમ જ લાગે કે શબ્દોના પ્રયોગ મથાપોગ જ નહિ, પણ અનિવાર્ય જ છે. એક શબ્દમાં એટલો ગંધો મર્મ મર્યો હોય છે કે તેને બદલે બીજા અનેક શબ્દોથી પણ અર્થનિષ્પત્તિ શિથિલ જ રહે. ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ અને બીજા લેખકો બાધાને સંસ્કૃતપ્રાણિત અને અર્થવાહક બનાવવા માટે સંસ્કૃત શબ્દોને ઉપયોગ કરે છે, તેનાથી આનંદશંકરભાઈએ કદાચ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વાપર્યા હશે—ખાસ કરી નોંધોમાં સંક્ષિપ્તતા અને સામર્થ્ય હાવવા તેવા શબ્દો વધારે વપરાયા છે; છતાં આનંદશંકરભાઈનાં લખાણ વાંચતાં, તે લખાણ સંસ્કૃતમય હોય એવું લાગતું નથી. સંસ્કૃત ગળે શુભદ્રાતી તળપદા શબ્દો જેટલા જ નહેરના અને યથારથાને હોય છે, અને તેથી બાધાનું સ્વરૂપ એવું બંધાઈ ગયું છે કે ગુજરાતી બાધાના મનારાઓમાં આનંદશંકરભાઈને બહુ જોયું રથાન અપાયે; તે સ્થાન સારી પેઠે જોયું હશે એટલું નહિ, પણ કદાચ ગોવર્ધનરામ અને ગાંધીજીના જેવા પ્રથમ પક્ષિતના આપણા સાક્ષરોની સાથે ગણનામાં આવશે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની, 'સાક્ષરજીવન'ની, 'કાદમ્બરી'ની, 'સિદ્ધાંતસાર'ની, નાનાલાલનાં કાવ્યોની, અને નરસિંહરાવ તથા ગાંધીજીના લેખની બાધા સાથે આનંદશંકરની બાધા સરખાવી તે બધાં લખાણોના મુદ્દાબલ્લાની અને સમગ્ર અસરની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરનારને આનંદશંકરભાઈની બાધાનું વ્યક્તિત્વ એકદમ ધ્યાનમાં આવશે. આનંદશંકરમાં ગોવર્ધનરામ જેવી કવિત્વભરી બાધા-શૈલી નથી, નાનાલાલ તથા 'કાદમ્બરી' જેવું શબ્દગાહુલ્ય અને સંસ્કૃતપ્રાચુર્ય નથી, નરસિંહરાવ જેવી ગ્રીણવટભરી પંક્તિર્થ કે ગુણદોષદર્શનમાં તન્મયતાજન્ય તીક્ષ્ણતા નથી, ગાંધીજી જેવી

ગંગાપ્રવાહની શીતળતા અને નિર્મળતા નથી, છતાં શ્રી. આનંદશંકરની બાષામાં કવિત છે, કષ્પના છે, પંડિતાઈ છે, તીક્ષ્ણતા વગરની તીવ્રતા છે, પ્રતિભા છે, પ્રમાદ છે, પ્રદાશ છે.

આનંદશંકરભાઈનો સ્વભાવ પણ તેમના જીવનમાહાત્મ્યને અનુરૂપ જ હતો. રાગદ્વેષના ઉમતાભર્યા ઉમળકાથી તેઓ ભાગ્યે જ સંકુપ્ત થયા હશે. મૌન, ગાંભીર્ય, સાદસપણું અને શાંતિ એ તેમના સ્વભાવના કાયમના જ ગુણો છે એમ જણારના જાણુને ખાતરી થાય એવો તેમનો એકમાર્ગી, સદૃશસાધક અને નિતાન્તપ્રસન્ન સ્વભાવ હતો. સ્વભાવમાં કોઈ પણ જાતની ઉમતા પેસવા દીધી જ નહોતી એટલું જ નહિ, પણ મનાપ્રદને પણ તેમના સ્વભાવમાં સ્થાન નહોતું. પરસ્પરવિરુદ્ધ મતોમાં પોતાને સારું લાગે તે સ્વીકારનારા અને સમજાવનારા હતા, અને તેથી મધ્યમાર્ગી તરીકે તેમની ગણના થતી હતી. છતાં, પોતે કરેલા અમુક નિશ્ચયોને દઢતાથી વળગી રહેનારા હતા. તેવા નિશ્ચયોમાંથી વિચલનનો પ્રસંગ આવે, તો યુધિષ્ઠિરના જેવી મરો વા કુંજરો વા વાળી નીતિનો આશ્રય લેતા. આપું હોવાથી મનોબળ, મતબળ અને નિશ્ચયબળમાં તેઓ જોઈએ તેટલા મહાન નહોતા એવો એક અભિપ્રાય બંધાયો હતો. પરંતુ સમાજમાં અમુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન પામેલા મહાપુરુષો, પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેવામાં કોઈવાર શિથિલતા બતાવે, તો તે શિથિલતા બાહ્યાચાર પૂરતી જ હોય છે. સંજોગોની સામે થવાની જરૂર ન લાગે, કે સ્વભાવગત નિર્બંધનાને ખંખેરવા જેવી હિંમત ન હોય, તેથી કોઈવાર આચરણમાં અણધરતી નરમાશ આવી જાય છે. અસંપત્ત, તેવા શિથિલ આચરણનાં ફળ તો ભોગવવાં જ પડે છે. યુધિષ્ઠિરનો રથ પૃથ્વીથી અધધર રહેતો તે અશ્વત્થામાપ્રસંગ પછી પૃથ્વીને અડતો થયો એમ કહેવાય છે. આવાં ફળ એક કે બીજે રૂપે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. પણ તેથી ચારિત્ર્યના માહાત્મ્યને કાયમનું કેલંક લાગી શકતું જ નથી. આનંદશંકરભાઈના સ્વભાવની સમતોલવૃત્તિ, તેમના સ્વભાવની નિર્મળ પ્રસન્નતા, તેમના સ્વભાવનું સાદસપણું, અને સ્વભાવની એકંદર ઉચ્ચતા તેમના માહાત્મ્યને વધારે શોભાવે છે એ નિર્વિવાદ છે.

/ શ્રી. આનંદશંકર જીવનની શરૂઆતથી જ મહાન હતા. સંસ્કારી અને સંપતિવાન ઘરમાં જન્મ, શૈશવ અને કૌમાર્ય સારામાં સારી રીતે ગાળવાની સરળતા, લુહિળળથી યથસ્ત્રી નીવડેલું ધોવન, જાંચી લાયકાતને લીધે અધ્યાપકની માનવંત પદવી, અને છેવટે કાર્યદક્ષતાની કસોટી કરે તેવી કુલપતિ તરીકેની સેવા; આમ આપું જ જીવન ભાગ્યદાયી અને મહત્તાપૂર્ણ સિથિતિમાં ગાળી, અનેક પ્રકારની જાહેર સેવાઓ બજાવી, યુન્નાતના મહાન નરોમાં અગ્રગણ્ય બની, હીક પુખ્ત ઉમ્મર ભોગવી ધન્યત્વમાં લીન ચંવાનું વિરલ સદ્ભાગ્ય આનંદશંકરભાઈને મળેલું હતું. તેમને જીવનમાં કુઃખનો કે પ્રતિકૂળતાનો અનુભવ જ નહોતો થયો એમ તો નહોતું. સદૃશમંચારિણીને મહત્વાસ લાંબો વખત ભોગવી શક્યા નહોતા. જીવનના પાછલા ભાગમાં એકલવાયાપણાનો કપરો અનુભવ મળેલો હતો; છતાં જ્ઞાનદષ્ટિથી દિલાસો મેળવી, જીવનની પ્રદીપ્ત્યોને અનેક દિશામાં વહેતી કરી, પોતાના મમખનો અને પોતાની શક્તિનો લાભ યુન્નાતને અને અમુક અંશે દિનંદને પણ પૂરેપૂરો આપવામાં તેમણે જીવનને સફળ રીતે હોમો દીધું હતું. સત્પ્રવૃત્તિઓમાં અનવરત લગતી, સ્વચ્છ

અને સુતીય લુધ્ધિ, તીક્ષ્ણ વ્યવહારદષ્ટિ અને નિતાન્તપ્રસન્ન શાંતિઃ આવા ગુણો આનંદશંકરમાધના માહાત્મ્યને સિદ્ધ કરે છે.

આનંદશંકરમાધની સાહિત્યસેવા અને દેશસેવા બીજા સમકાલીન સેવકોના જેવી ચમકારા ભારતી કે ગર્જના ગમતલી નહોતી. તેમના સમયના બીજા લેખકો અને કાર્યકરોમાંના કોઈ લોકપ્રિયતામાં બહુ આગળ પડતા હશે; જુવાનવર્ગને રંગ ચઢાવવામાં વધારે સફળ થયા હશે; તાત્કાલિક પરાક્રમોના યશ મેળવવામાં વધારે પ્રતિષ્ઠિત ગણાયા હશે. પરંતુ શ્રી. આનંદશંકરની સનાતન અને વ્યાપક સેવાઓની સરખામણીમાં કાર્યકરો અને સેવકોની કોર્તિ માત્ર ક્ષણિક અને ક્ષુદ્રક જ નીવડશે. સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી અને જીવનપ્રજ્ઞાથી, સામાજિક સ્થિતિની ઉચ્ચતાનો, તત્ત્વચિંતનની શ્રેષ્ઠતાનો, આર્થ આર્ષદષ્ટિનો અને આર્થ સંસારશુદ્ધિનો જે પરિચય શ્રી. આનંદશંકરની સેવાદારા મળ્યો છે, તે એકલા ગુજરાતને જ નહિ, પણ આખા આર્ષખંડને માન અને અભિમાન અપાવનારો છે. આનંદશંકરમાધની પુસ્તકોમાંનો જ્ઞાનપ્રવાહ સદાસર્વદા અરખસિત અને અપ્રતિયદ્ધ વહેતો રહેશે; સંગીન અભ્યાસ અને સંગીન ચિંતનથી તે પુસ્તકોદારા જે તેજ પ્રસરી રહ્યું છે તે યાવત્ત્યંદ્રદિવાકરો સ્થિર પ્રકાશથી જળહલ્યા કરશે; આવા આપણા શ્રી. આનંદશંકરનું માહાત્મ્ય ગુજરાતમાં જેમ જેમ વધારે સમગ્નતું જશે તેમ તેમ ગુજરાતીઓના બવિધ્યની સંધારણા વધારે સરળ બનતી જશે, ગુજરાતીઓનું બાગ્ય વધારે સરળતાથી ઊપડતું જશે.

ધ્રુવસાહેબનાં સંસ્મરણો.

શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

આશ્ચર્યથી આનન્દચંક્રભાઈનું મારું સદુથી પડેલું સ્મરણ આજથી પાંત્રીસ-છત્રાસ વર્ષ ઉપરનું છે. ધ્રાંગધ્રામાં નું અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં બણતો હતો તે વારે મારા બાળસ્નેહી ભાઈશ્રી શ્રીપતરાવ બળવંતરાવ જુલરકરે એમના મોટાભાઈ શ્રીયુન પરશુરામભાઈ પાસેથી માંબળેલી ધ્રુવસાહેબની સ્તુતિ અમને મદાધ્યાયી મિત્રોને એકવાગ કહી સંભળાવી. શ્રીયુન પરશુરામ જુલરકર ધ્રુવસાહેબના તે સમયના એક જુદિમાન વિદ્યાર્થી હતા અને મૂળરત્ન કોલેજમાંથી બીજા વર્ગમાં બી. એ. થઈ એલએલ. બી.ની પરીક્ષા પસાર કરી ધ્રાંગધ્રામાં સરન્યાયાધીશના પદ ઉપર નિમણાયા હતા. મારા મિત્ર ભાઈ શ્રીપતરાવે કહેલી પ્રશંસામાં ધ્રુવસાહેબની વિદ્વતા, સંસ્કારિતા, ઉત્તમ અધ્યાપન અને માન્યતાને ઉભરાતાં હતાં. સ્તુતિકાર ભાઈ શ્રીપતરાવની ચાત કહેવાની રીતી (હાલ એઓ કરાંચીમાં એન્જિનિયરિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ છે) એટલી સુકુમાર વયે પણ એવી હૃદયગમ્ય હતી અને શબ્દો એટલા શ્રુતિમનોદર હતા કે આજ આટલાં વર્ષે પણ ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે મારી ભક્તિનું બીજા બની રહેશે એ પ્રસંગ મને તેજ હાલ અને તેજ સ્થાન સાથે એવો ને એવો તાજો યાદ આવે છે. પરશુરામભાઈનાં માંબળેલાં વચનો મારા અન્તરના જોડાણમાં કોતરાઈ ગયાં અને એ મહાન શિક્ષાચક્ર પાસે શીખવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના કાંઈક અસ્પષ્ટ રૂપે તે વયે મારામાં જાગત થઈ.

એક બીજો પ્રસંગ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં હતું હતો સારે બન્યો. ધ્રાંગધ્રાની સર અનિલ-સિંહજી હાઈસ્કૂલના છઠ્ઠા ધોરણના અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કાંઈક દેશપ્રેમને અધીન થઈને અને કાંઈક સુચાયન વધારવાના હેતુથી ૧૯૧૦-૧૧ ની સાલમાં 'ભારતપુત્રોદય' નામનું એક નાનું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું અને છ મામનું ત્રણ આના પોસ્ટેજ ભરી 'વસન્ત' પત્રના માહક બન્યા ! ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે સ્થાપિત થયેલાં માન અને પ્રેમને લીધે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાંથી જ મેં 'વસન્ત' પત્રનું નિયમિત વાચન શરૂઆત પુસ્તકાલયમાં કરવા માંડ્યું હતું અને એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો અને લેખો થોડાક સહૃદય મિત્રો પાસે વાંચવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો. ધ્રુવસાહેબના લેખો સમગ્રજય કે ન સમગ્રજય પણ વચોતા અને 'વસન્ત'માંનાં કાવ્યો જાણે કે જે કરવાનું પણ લીધું હોય તેમ પ્રત્યેક અંકમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કાવ્યોની પંક્તિઓ મુખે ચઢી જતી. કવિ ખબરદારની 'ગંભીર સાગર ઊછળતો ધૂધવે ધરા ગર્જન કરી, ને ઘોષ તેનો ગગનમાં ધ્રુમાવતો ખૂબ ધૂન ભરી' વગેરે પંક્તિઓથી શરૂ થતું કાવ્ય કોણ જાણે અર્ધથી પણ અધિક વિનાશ્રમે મને યાદ રહ્યું હતું અને ધ્રાંગધ્રાના નવા તળાવમાં ચોમાસામાં ભરતી આવે ત્યારે સમુદ્રની કંપના કરી મિત્રો સમક્ષ કોઈ કોઈ વાર ખવાતું પણ ખડું.

અમારા વિદ્યાર્થીઓના લઘુ પુસ્તકલયને માન આપીને ધ્રુવસાહેબે ‘વસન્ત’ લવાજમ વિના મોઃશ્યું એટલું જ નહિ પરંતુ અમે છ માસનું પોસ્ટેજ ભયું હતું તેપણ નવ માસ પર્યંત ‘વસન્ત’ મોકલવાનું એમણે ચાલુ રાખ્યું. આ પ્રસંગથી ધ્રુવસાહેબ પ્રતિ મારાં માન અને પ્રેમ દિગ્વિશિત બન્યાં.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી ગૂજરાત કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા જતાં માર્ગમાં વઢવાણ કંપના સ્ટેશન ઉપર મારા પિતાશ્રી દ્વારા મને સ્વર્ગસ્થ શિવલાલ પાનાયંદ શાહ આઈ. સી. એસ.ની ઓળખાણ થઈ. શ્રીયુત શિવલાલ શાહ અને શ્રીયુત વાલજી દેસાઈ અમારા અભ્યાસ-કાળમાં વિદ્યાર્થીઓના પરમ આદર્શ હતા. એ તેમની તારાઓને નેત્ર સમક્ષ ઝગઝગતા રાખી અમે વિદ્યાર્થીઓ આગળ વધતા હતા. શ્રીયુત શિવલાલે મને કહ્યું, “ગૂજરાત કોલેજમાં જાઓ છો તે બહુ સારું કરો છો. ત્યાં ધ્રુવસાહેબ છે. એમનો પૂરેપૂરો લાભ લેજો. એમના જેવા ગુરુ મળવા કુર્ભ છે. એઓ અઘરામાં અઘરા વિચારોને સુંદર અને સમતોલ વાણીમાં ઉતારી શકે છે. ધ્રુવ-સાહેબ માર્ક કે વાર ન્યારે બોલતાં અટકે ત્યારે એમ ન માનવું કે એમને શબ્દ જડતો નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય શબ્દ યોજવા માટે જ પોતે જાણી જોઈને અટકે છે, અને તમને અવશ્ય જણાશે કે એમ સાહેબ અટકીને શોધી કાઢેલા શબ્દ કરતાં બાગ્યે જ વધારે સારો શબ્દ માર્ક ને જોઈ શકે.”

શિવલાલના આ સંકીર્તનને અન્ટરના જીંડાણમાં રાખી હું ગૂજરાત કોલેજમાં દાખલ થયો.

*

*

*

કોલેજના પ્રવેશદ્વાર પાસે નિસરણી પાછળના મુખ્યખંડમાં ‘પ્રિવિયસ’ ક્લાસ તે વખતે બેસતા. પહેલો સમય સંસ્કૃતનો હતો. પહેલે દિવસે આશરે અઢીસો વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. સવા અગિયારેના પંદ વાગતાં જ ધ્રુવસાહેબે ધીર ગમ્ભીર ગનિએ વર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યુતની પેરે એ ગુરુવર્ચને આદર આપવા ઊભો થયો. પુસ્તક મારણ કરેલો હાથ પારંવાર ઊંચો કરી પ્રજ્ઞામ સ્વીકારતા ધ્રુવસાહેબ પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢ્યા, ટેબલ આગળ પડેલી પુસ્તકોમાં પરમ સ્વચ્છતાથી બેઠા અને વિદ્યાર્થીવૃન્દ ઉપર મન્દ મન્દ સ્મિત ફેલાવતાં એક સર્વ-સંમોહક હાસિ એમણે નાખી. એ મંગલ વ્યાપક હાસિ નાખતા માથે જ ‘Gentlemen, I congratulate you on your passing the Matriculation Examination’ એમ સર્વને અભિનંદન આપી વર્ગનું કાર્ય શરૂ કર્યું. કાલિદાસનું ‘વિક્રમોર્વશીયમ’ અને અશ્વમેધનું ‘ભુલચરિત્ર’ એ વર્ગ સંસ્કૃતમાં અમારે શીખવાના હતાં. કાલિદાસનો પરિચય આપતા પહેલાં ધ્રુવસાહેબે અમને નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, “સહૃદયસ્થો ! તમે ‘પંચતન્ત્ર’માંની પ્રાણીઓની વાતોથી શીખીને અહિંયાં આવો છો. પરંતુ હવે તમારે આપણા દેશના મહાકવિ કાલિદાસનું મનોહર નાટક શીખવાનું છે. પ્રાણિજીવન કરતા મનુષ્યજીવન કેવું ચઢિયાતું છે અને મનુષ્યજીવનની સુંદરતા અને મધુરતા કેવી રમણીય છે એ જ્ઞાન કાલિદાસનાં નાટકોમાંથી—તમારા ‘વિક્રમોર્વશીયમ’ નાટકમાંથી—તમને મળશે.” આજ કહી કાલિદાસનો પરિચય આપવો એમણે શરૂ કર્યો અને સાથે સાથે

અમારી નવા આગન્ટુકોની કસોટી પણ આરંભી. 'અસ્તિ કચિદ્ વાગ્વિદ્યોઃ' એ સામાન્ય ઉક્તિ ટાંકી અમારામાંથી કોને કોને અસ્તિ, કચિદ્, અને વાગ્વથી શરૂ થના કાલિદાસના શ્લોકો યાદ છે એમ પોતે પ્રશ્નો પૂછવા માંડયા. અમારામાંથી કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થીઓએ 'કુમારસંભવ', 'મેઘદૂત' અને 'રઘુવંશ'ના પ્રથમ શ્લોકો અણિશુદ્ધ લલકાર્યાં અને દ્રુવસાહેબના બન્ય વદન ઉપર સુંદર સ્મિત દેખાયું !

'વિક્રમોર્વશીયમ્' નાટકના પહેલા શ્લોકોનો આરંભ કરતાં 'યેદાન્તેષુ યમાહુરેકપુરુષ વ્યાપ્ય સ્થિતં રોદ્ધી' ઇત્યાદિ પંક્તિઓ શાન્ત સ્વરથ અને સમતોલ વાણીમાં દ્રુવસાહેબે ઉચ્ચારી અને કાલિદાસ—કાલિનો દાસ—નામધારી કવિ, 'નિઃશ્વેષ' માટે—પરમ કલાધુ—માટે એક અને અદ્વિતીય એવા મંગલકારી શિવની સ્તુતિ કેમ કરે છે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી અમારામાં કુતૂહલ જગાડી, અમને પોતે સૂચક વાણીમાં સમજૂતી આપી. આ ઉપરાંત 'નાટક' શું, 'ગ્રોટક' શું, ઇત્યાદિની સમજૂતી પણ 'સાહિત્યકર્ષણ'નું સ્મરણ કરી અમને પચી શકે તેટલા પ્રમાણમાં એ જ સમયમાં આપી.

અધ્યાપક તરીકે દ્રુવસાહેબની ઉત્તમતામાં એમના અનેક વિષયોના જાડા અને વિશાળ અભ્યાસ ઉપરાંત એમનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પણ એક પ્રધાન કારણ હતું. આ વ્યક્તિત્વ પુષ્પની ચોપાસ સુવાસ ફેલાય તેમ સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તરતું હતું અને જિજ્ઞાસુઓને મધુર સૌરભથી ચિત્તની પ્રસન્નતા અને સૌમ્યત્વ આપતું હતું. કોઈ પણ શબ્દનો, વાક્યનો કે વિષયનો સ્પર્શાર્થ કે એનું સ્પષ્ટીકરણ દ્રુવસાહેબ પ્રકટ કરના હોય તે વારે એમની તેજસ્વી મુખાકૃતિ, એમનાં તત્ત્વભેદી નેત્રોની ચમક, એમનો આત્મવિશ્વાસથી ઉજરાતો અભિનય, અંગ્રેજી બાપા ઉપર એમની સંપૂર્ણ પ્રભુતા, એમની વિશુદ્ધ વાગ્ધારા, એમનું અભિનવ અર્થદર્શન ઇત્યાદિ એમના વ્યક્તિત્વના ખાસ અંશો શ્રીતાઓને છુદ્ધિનો નિશ્ચય કરાવવામાં બહુ ઉપકારક થતા. દ્રુવસાહેબના વ્યક્તિત્વમા પ્રદીપ્ત સૂર્યનો જાળવલ્યમાન પ્રકાશ અને શીતલ ચન્દ્રનું મધુર તેજ—ઉભય—નો વિરલ સમન્વય થયો હતો. સત્ય અને પ્રેમ—Truth and Love—ને જીવનમાં સમન્વિત કરનાર દ્રુવસાહેબ અપ્રતિમ હતા.

દ્રુવસાહેબનું અર્થદર્શન કેટલું મૌલિક અને જીંકું હતું એનાં અનેક સ્મરણો જિનારી શકાય તેમ છે. 'વિક્રમોર્વશીયમ્' નાટકમાં 'ઋદ્ધવા નરસણસ્ય મુનેઃ મુરજી' એ ઉક્તિ પોતે સમજાવના હોય કે 'મેઘદૂત'માંના 'ગોપવેશ્વર્ય વિષ્ણોઃ' એ વચન ઉપર પ્રકાશ નાંખતા હોય, પરંતુ એમનો વસ્તુમાત્રમાં અન્તઃપ્રવેશ કેટલો મર્મજાગી હતો એ જાહેરતાં એ સદૃશ્યના ચરણ સમીપ વારંવાર મસ્તક નમે છે. ઉર્વશી એ મૌન્યની બાવના હતી અને એ સાક્ષાત્ નારાયણના જીરુ-રથલમાંથી જન્મી હતી એમ કહીને દ્રુવસાહેબે 'નર' અને 'નરસખા' નારાયણ એ બંને શબ્દોના અર્થો અમને પ્રિવિચસના વર્જના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યા. જે મન્તવ્યસ્થાને લઈ જાય તે નગ અને નરીનો સમૂહ તે નાર, અને એ સમૂહનું અવન નામ મન્તવ્યસ્થાન તે નારાયણ—પરમાત્મા. આમ બંને શબ્દોનું અર્થરહસ્ય કરી સુંદરતાની બાવના પરમાત્મામાંથી પ્રકટ થઈ છે, એ પરમાત્માની લીલા છે અને આ જગતમાં સ્ત્રીરૂપે વિલસે છે, ઇત્યાદિ સૂચક વચનો.

દર્શા. પરંતુ ધ્રુવસાહેબમાં આદર્શ અધ્યાપકના અસંખ્ય ગુણો હતા. કોલેજના પ્રથમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને એએ. પરમ સંયમપૂર્વક અમુક હકીકત જ કહેતા, પરંતુ ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરોત્તર અધિક કહેતા.

ખી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને ‘ગોપવેયસ્ય વિષ્ણોઃ’ એ ‘મેષદૂત’ ના શ્લોકનું ચરણ સમજાવતાં પ્રિવિયસના વર્ગમાં નર અને નારાયણના—અર્જુન અને કૃષ્ણના—સંબંધનો છાત્તાસ જે અનુક્રમ—‘અણુકહેલ’ રાખ્યો હતો, તે છેક ઋગ્વેદસંહિનાથી માંડી મહાભારત સુધી પોતે વિસ્તારથી દહી સંભળવ્યો. ‘ગોપવિષ્ણુ’નું ઋગ્વેદના વિષ્ણુસૂક્તમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુનું વર્ણન છે. એ વર્ણન કરતાં ઋષિ કહે છે :

‘ગ્રીણી પદા વિષકમે વિષ્ણુર્ગોપા અદાન્યઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ દન્દ્રસ્ય યુગ્યઃ સઘા ॥’

વિષ્ણુ ‘અદાન્ય ગોપ’ અર્થાત્ કોઈથી દબાય નહિ તેવો ગોપ છે, ધર્મનો ધારક છે અને ધન્દ્રનો સખા છે. વળા આ ‘ગોપવિષ્ણુ’ સાથે મોટાં શીર્ષકાંવાળા ગાયો—ધન્દ્રિયો—પણ જોડવામાં આવી છે.—

‘યત્ર ગાવો મૂરિશુંગા યયાસા’

‘ગોપવિષ્ણુ’નું આ વર્ણન પુરાણના ‘ગોપકૃષ્ણ’ના વર્ણન સાથે મળે છે. વળા, વિષ્ણુને એના આધિભૌતિક સ્વરૂપમાં આકાશના સૂર્યરૂપે વેદના ઋષિઓએ જણાવ્યો છે. આકાશ નીલ છે, એટલે કૃષ્ણ પણ સરીરે સ્વામચ્છન્દર (નીલમણુ) છે. સૂર્યનાં કિરણો ચારે દિશાઓમાં ફેલાય છે અને પીત છે, એટલે કૃષ્ણ પણ ‘ચતુર્ભુજ’ અને ‘વીતામ્બર’ અર્થાત્ ચાર હાથોવાળા પીતામ્બર ધારણ કરનાર છે.

નારાયણ એ નરનો સખા છે—કૃષ્ણ એ અર્જુનનો સખા છે—એ પ્રતિપાદન કરવા માટે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં વિષ્ણુ અને ધન્દ્રનો સખાભાવ (દન્દ્રસ્ય યુગ્યઃ સઘા) અર્થાત્ વિષ્ણુરૂપી પરમાત્મા અને જીવરૂપી ધન્દ્રનું સખ્ય, ઉપનિષદમાં ‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા સઘાયા’ આદિ વેદાન્તની વાણીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સુપ્રસિદ્ધ થયેલો ‘સખાભાવ’, અને આગળ આશ્રીત મહાભારતમાં ‘નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ જરોત્તમમ્’ એ મંગલાચરણમાં નિદિષ્ટ થયેલો ‘નર’ અને ‘નારાયણ’નો એ જ સખાભાવ ઊતરેલો છે. મહાભારતમાંની શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની કથામાં પણ પરમાત્મા અને જીવાત્માના અનુસંધાનની ઋગ્વેદમાંથી ઊતરી આવેલી એ જ સખાભાવની કથા છે, એમ ખી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને તાત્પર્ય સમજાવ્યું.

ધ્રુવસાહેબની સંસ્કૃત સર્વથા સંયમની મર્યાદામાં મૂર્તિમંત્ર થતી. કાલિદાસ જેમ જ્વનિ અને સંક્ષેપ—suggestion and brevity—નો મહાન સ્વામી છે, તેમ ધ્રુવસાહેબનું પણ આ જ ગુણો ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ હતું. રાજા પુરૂરવાનું ચિત્રલેખાના સંભાષણમાં મન્દ સુમન્દ કમલે પાસે આવતી શરમાળ ઉર્વશીનું મનોહર કલ્પનાદર્શન ધ્રુવસાહેબના ‘જાનીયેત પદાત્પદં ચત્રરયા

પદ્યા મમોપાન્તિકમ્ 'ના કુશલ ઉચ્ચારણુ માત્રથી અમારાં નેત્ર સમક્ષ ખડું થઈ શકતું અને એ સમર્થ વિદ્યાગુરુનાં એકબે વાક્યો દ્વારા જ એ રમ્ય દર્શન અંતરમાં કોતરાર્થ જતું.

ધ્રુવસાહેબની રસચિત્તિ ઉત્તમ અને વિશુદ્ધ પ્રકરની હતી એનાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. કાલિદાસ જેવામાં અપુષ્ટાર્થ-વિશેષણનો દોષ હોય કે પુનરુક્તિદોષ હોય અથવા ક્યાંક વિસ્મરણદોષ હોય તે ધ્રુવસાહેબની નજરબહાર રહી શકતા નહિ. દોષદર્શન કરે ત્યારે પણ ધ્રુવસાહેબનો નિસર્ગરમણીય વિનય આગળ તરી આવ્યા વિના રહે નહિ. 'વિક્રમેર્વાશીયમ્' નાટકના પાંચમા અંકમાં બેત્રણુ સ્થળે ધ્રુવસાહેબે અમને કાલિદાસના દોષો દેખાડ્યા. નીચે ઉતારેલા શ્લોક પોતે પ્રથમ વાંચ્યો:—

હૃતોષ્ઠરાગેર્નયનોદવિન્દુભિર્નિમગ્નનાભેનિપતદમિરંક્ષિતમ્ ।

આ પંક્તિમાં 'નિમગ્નનાભે:—'જેની નાભિ જાડી છે તેની—એમાં 'નિમગ્ન' વિશેષણુ અનાવશ્યક છે એમ દોષ દર્શાવતા ધ્રુવસાહેબે નીચે પ્રમાણે કહેલા શબ્દો યાદ આવે છે:—

'Gentlemen, it is ungenerous on the part of a critic to find fault in such a beautiful verse of Kalidas. But a critic is after all a critic. The adjective 'નિમગ્ન' is superfluous and does not at all add to the meaning.' આગળ ચાલનાં 'રયાદ્ગનામન્ રયાદ્ગધોગિ,' ઇત્યાદિમાં ધ્રુવસાહેબે ટીકા કરી કે 'The repetition is made generally for the sake of alliteration.' અર્થાત્ પ્રાસને માટે કવિએ પુનરુક્તિ કરી છે. વળી 'ગુહ્યપદમૂઢહૃદયા'—ગુરુના સાપથી સંમૂઢ બનેલા હૃદયવાળી ઉવર્શી એ વિશેષણુ પાછળથી કાલિદાસ સરતચૂકથી બૂલી જાય છે, 'ઇત્યાદિ વચનો સંયમપૂર્વક કહેતા.

ડો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર વિશે ધ્રુવસાહેબને સંપૂર્ણ માન હતું. હિન્દુસ્તાનના સર્વ વિદ્વાનેને એક પક્ષમાં મૂકીએ અને ડો. ભાંડારકરને બીજા પક્ષમાં મૂકીએ, તો ડો. ભાંડારકરવાળું પદ્ધતિ નમે એમ પોતે અમને કહેતા. તથાપિ જ્યાં જ્યાં એમની સાથે પણ પોતાનો મતભેદ રપટ હોય, ત્યાં ત્યાં પોતે પરમ વિનય અને સંયમપૂર્વક પરંતુ પૂર્ણ સામર્થ્યથી પોતાનું મંતવ્ય પ્રકટ કરતા. એવો એક પ્રસંગ અત્રે નોંધું છું. ભાગવતની સમીક્ષા કરતાં 'ભક્તિધર્મ'નો આરંભ ગૌતમ બુદ્ધના સમયની લગભગમાં થયો છે' એ ડો. ભાંડારકરની માન્યતા મને ગોચર જણાતી નથી' એમ પોતે રપટતાથી કહ્યું હતું. ધ્રુવસાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે "ભક્તિ એ હૃદયની જાતિ છે. અને ધર્મ એ મનુષ્યના સમગ્ર આત્માનો અર્થાત્ શુદ્ધિ, હૃદય અને કૃતિ ત્રણેનો આધાર છે. એટલે ઠીક પણ ધર્મ ઠીક પણ કાળે ભક્તિરહિત હોય એ સંભવતું નથી. ઋગ્વેદસંહિતામાં દેવોની સ્તુતિ એ ભક્તિ જ છે. અલગત, ભક્તિ જે ઋગ્વેદસંહિતાથી ચાલતી આવતી હતી તેની વ્યવસ્થા નારદ, શાંતિય આદિ મુનિઓએ કરી."

પરંતુ જ્યાં જ્યાં નીતિ અને સંયમની શિથિલતા જણાય ત્યાં ત્યાં નિઃસંકેચપણે અને પરમ દૃઢતાથી ધ્રુવસાહેબ ટીકા કરતા. અશ્વધોષના 'શુદ્ધચરિત'માં સિદ્ધાર્થનું દર્શન કરવા બારીઓમાં

ખીચોખીચ બનેલી નગરનારીઓનું વર્ણન ઓગણીસ શ્લોકમાં કવિ કરે છે અને એ વર્ણનમાં ઓઓનાં વદન ઉપર કવિ વધારેપડતી દષ્ટિ ઠરાવે છે એટલે જ્યારે છેલ્લો શ્લોક

‘મુચાનિ રેભુઃ પ્રમદોત્તમાનાં વદાઃ કલ્પાશ્વ પદ્મજાનામ્ ।’

આવે છે, ત્યારે સમય (Period) પૂરો થાય છે અને ધ્રુવસાહેબ એ વર્ણનથી કાંઈક કંટાળાને યુવાન વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવે છે:—

“Perhaps the Poet’s eyes are fixed upon those windows’ કવિની આંખ પેલી ખારીઓ ઉપર ચોટલી છે. આટલા ટૂંકા વચનની શ્રીતાઓ ઉપર જાદુઈ અસર થતી.

બલભૂતિના ‘માધતીમાધવ’ના પાંચમા અંકનો કેટલોક ભાગ અશ્લીલ વર્ણનથી ભરેલો છે. એ વર્ણન વિશે વિદ્યાર્થીઓને સુઝ ચડે એટલા માટે ધ્રુવસાહેબે સખ્ત શબ્દો વાપર્યા:—

“Gentlemen, tell me when we approach those downright slang and obscene things wherefrom we have to stop”

‘મેધદૂત’ શીખવતા અને એનાં સૌન્દર્યસ્થાનો ઉપર વિદ્યાર્થીઓની નજર એંધવા હતાં એના કથાપુરુષ (hero)ની મધોદા વિશે કે કવિની સામાન્ય ઉક્તિઓમાં રહેલા અપવાદ વિશે પોતે પૂરી રખડતા કરતા. ‘મેધદૂત’ના ખીમ શ્લોકની પહેલી લીટી—‘તસ્મિન્નદૌ કતિચિદ્બલ્લાગ્નિપ્રયુક્તઃ સ કામી’ વાંચતાં જ ધ્રુવસાહેબે વિદ્યાર્થીઓને સાવચેતી આપી, ‘Notice that the word is a કામી—a lover and this line sums up the character of the વક્ત. વક્તું સ્વરૂપ સમજવામાં એ અબલાથી વિખૂટો પડેલો કામી છે એ ખ્યાનમાં રાખો. વળી,

‘આશાબન્ધઃ કુસુમચ્છદાં પ્રાયશોઘાત્રનામ્

સઘઃ પાતિ પ્રજાવિદુર્લભ્ય વિપ્રયોગે ક્ષણદિ ।’

હત્યાદિ પંક્તિઓમાં આપણા યુવાનોનો સંસાર ખ્યાનમાં રાખીને ધ્રુવસાહેબે અમને સહેજ સંભળાવ્યું:

“Gentlemen, notice the word પ્રાયશઃ which means ‘generally’ and not ‘always’”—અર્થાત્ ઓઓનું કુસુમ જેવું કોમળ હૃદય આસારથી બંધથી ધણીવાર વિયોગમાં ટકી રહે છે.

ધ્રુવસાહેબ કાંઈક વિશેષ વિવેચન કરશે એ જમાનામાંથી કેટલાકની આશા અસિદ્ધ જ રહી !

✱

*

*

ખી. એ. ના ઓનર્સ કોર્સમાં ભગવદ્ગીતા, રામાનુજભાષ્ય અને મનુસ્મૃતિ અને ધ્રુવસાહેબ પાસે શીખ્યા એ જમાનાં પરમ સદ્ભાગ્ય અને સમજીએ છીએ.

સાત દીકરાળી ગુજરાતી ત્રેસની ગીતા ધ્રુવસાહેબે અમને લેવરાવી હતી. આરંભમાં જ પોતે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો:

‘ગીતા’ એટલે ‘આવેલી’ એમ ઓલિંગ કેમ ? દરેક અધ્યાયને અંતે મનમહોત્સવ-નિમિત્ત’ એમ આવે છે એ એમ બતાવે છે કે ‘ગીતા’ એ ‘ઉપનિષદ’ શબ્દ ને સંસ્કૃતમાં નારીભૂતિમાં વપરાય છે તેનું વિશેષણ છે, તેથી. ‘ગીતા’ એમ ઓલિંગ પ્રયોગ થયો છે. ગીતા એ ઉપનિષદના તત્ત્વવિચારોનું દોહન છે અર્થાત્ સર્વ ઉપનિષદોનો એકત્ર દરેકો સાર છે.

આ સત્ય અમારું ચિત્તમાં કરાવ્યા પછી એક બીજો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે ‘ગીતા’ ને ‘યોગશાસ્ત્ર’ કેમ કહેલ છે ? ‘યોગ’ એટલે જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથે જોડાણ (યુગ્મ=જોડવું). ને જ્ઞાન જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે જ્ઞાનયોગ. ને કર્મ જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે કર્મયોગ. ને ભક્તિ જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે ભક્તિયોગ. આ અર્થમાં ‘ગીતા’ ‘યોગશાસ્ત્ર’ છે એમ ગીતાનો પરમ ઉપદેશ અમને ચિત્તમાં સ્થિર કરવા જણાવ્યું.

ધ્રુવસાહેબના ગીતાના અધ્યાયનમાંથી અમે રસના અનેક ઘૂંટડા પીધા છે. બીજા અધ્યાયમાં ‘આત્માના અમૃતત્વ’નો સિદ્ધાન્ત અમારામાં જુદાનો નિશ્ચય થાય તે માટે પરમ વિશદતાથી અમને સમજાવ્યો.

પ્રથમ તે ‘The Doctrine of Immortality is the foundation of Ethics’ અર્થાત્ અમૃતત્વનો સિદ્ધાન્ત એ નીતિશાસ્ત્રનો પાયો છે એમ સૂત્ર ઉપસ્થિત હતું.

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ક્રોપનિક્સ, Sidjwick’s Methods of Ethics, અને પ્લેટો અને કેન્ટના વિચારોનો ધ્રુવસાહેબે અમારી સમક્ષ છટપટી ઉપયોગ કર્યો. પ્રથમ ‘ત્રેષ’ અને ‘ત્રેષ’નો અર્થોત્ ‘કર્તવ્ય’ અને ‘સુખ’નો ભેદ અમારે સમજવો જોઈએ. અલબત્ત, ક્રિસ્તીયોનું સુખ—creature comforts—તે સુખ નહિ. મિલ કહે છે તેમ સેકેલ્ટિસ અને કુશ્વરના સુખના ખ્યાલ વચ્ચે વિવાદનો પણ પ્રશ્ન રહેતો નથી. નચિકેતા હાથી, ઘોડા, નૃત્ય, ગીત, રાજ્ય, સ્ત્રી, આદિ પદાર્થોથી શોભાતો નથી, કારણ કે તે આત્માની નિત્યતાના સાક્ષાત્કારમાં બાધક છે. પરંતુ અહીં એક સૂક્ષ્મ વિવેક કરવાનો રહે છે. કર્તવ્ય અને સુખ બન્ને વિરુદ્ધ છે એ સામાન્ય સમજણ છે. સુખ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નહિ પરંતુ આત્મવૃત્તિ હોય તો તે ભોગવો. જગતના કલ્યાણની સાથે આપણું કલ્યાણ ચાલે તો તે થવા દેવું અને પરિણામે સુખ અને તો તે ભોગવવું. હંમેશાં સુખ અને કર્તવ્ય સાથે ન જોડાય એવું આ જગતનું સ્વરૂપ નથી. કર્તવ્યના પરિણામરૂપે સુખ અને કર્તવ્ય સુખ ભોગવતો હોય માટે એ કુદ છે એમ માનવું એ ખોટો સંન્યાસ છે. પ્રભુની સૃષ્ટિમાં જો અધેરીનગરી ન હોય તો સુખ અને કર્તવ્ય મળવાં જોઈએ—કદાચ આ જન્મે નહિ તો જન્માન્તરે પણ. કેન્ટ કહે છે તેમ “Virtue and happiness are sure to be reconciled if not in this life, in the life hereafter” આ નૈતિક શ્રદ્ધા (moral faith) જ આત્માની નિત્યતાનો ખુલાસો કરે છે. કેન્ટ Moral Argument યાને નૈતિક દલીલથી પ્રતિપાદન કરે છે કે જો આત્મા નિત્ય ન હોય તો સમસ્ત નીતિશાસ્ત્ર નિરર્થક છે. આત્માની નિત્યતાને લઈને જ નીતિ શક્ય બને છે. વળી સેકેલ્ટિસે ક્યારેય સિનિવકતું અવતરણ પણ અમને કહી સંભળાવ્યું: “If the Rulers of the universe do not prefer

a just man to the unjust, it is better to die than to live."

આટલાથી આત્માની નિત્યતા અમારા ચિત્તમાં ન ઠરે તો ધ્રુવસાહેબે સહેજ રૂપાંતર કરીને અમને સમજાવ્યું પાડી. જેમ વિજ્ઞાન જે પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તેમાં પણ કાર્યકારણનો સિદ્ધાન્ત આગાઉથી સ્વીકારીને આગળ ચાલવું પડે છે, તેમ ધર્મ જે પરાક્ષનો વિષય છે તેમાં અમુક સિદ્ધાન્ત આગળથી સ્વીકારીને ચાલવું પડે તો આશ્ચર્ય નથી. ગણિતમાં તમે '૬૫' નામનો કોઈ અમુક પદાર્થ સ્વીકારો છો જ. પ્લેગ અને કેન્સરનાં સર્વ કારણો વૈજ્ઞાનિકો સોધી શક્યા નથી, તથાપિ પ્રત્યેક કાર્યને કારણ હોય છે અને સમાન કારણ સમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એ પોતાના નિયમમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની શ્રદ્ધા અચલ છે. આ જ રીતે આ જીવનમાં સુખ અને કર્તવ્ય કદાપિ સાથે ન જોડાય તો જન્માન્તરે પણ સાથે જોડાવાનાં જ એ પ્રકારની આત્માની નિત્યતાની ધાર્મિક આત્માની શ્રદ્ધા અચલ છે.

જીવન, મૃત્યુ અને અમૃતત્વના આ રસિક પ્રશ્નના નિષ્પણમાં ધ્રુવસાહેબની વાણીમાં મેં ઝંપિની વાણીનો ઉદ્ઘોષ સાંભળ્યો હતો. જે વિષયનું સત્ત્વ એમના આત્માના અંશ પ્રત્યંશમાં આપી રહ્યું હતું, તેનું સ્વરૂપદર્શન પરમ સામર્થ્યથી એમણે અમને કરાવ્યું. સમસ્ત પ્રશ્નનું સમાપન કરતા શ્રદ્ધા અને વૃત્તત્વનો કોષ વિરલ સમન્વય કરીને ધ્રુવસાહેબે સંકેત્યું:—

"Philosophy is the meditation on Death according to Plato and this exactly corresponds with the story of Nachiketa's who learnt from him the secret of Immortality. Gentlemen, remember that death is not annihilation. It is merely a change. There is no absolute destruction. The Bhagavad Gita preaches a two-fold immortality, viz., the immortality of Transmigration and the Metaphysical Immortality. According to the former the Atma is immortal as persisting through an endless cycle of births and deaths, and according to the latter the Atma is beyond the infinite cycle of births and deaths. He is the Metaphysical background of all change and is Himself changeless."

*

*

*

મૃતરાત કોલેજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ધ્રુવસાહેબ આનંદપૂર્વક ધણો ભાગ લેતા. કોલેજની 'ડિમેન્ટિંગ સોસાયટી'માં પોતે અનેકવાર પ્રમુખ થતા. ધણાખરા ચંબીર વિષયોમાં તો ધ્રુવસાહેબને જ પ્રમુખસ્થાન અપાતું. એકવાર એમણે માર્મિક વાણીમાં કંઈક આમ કહ્યું, "I don't know why my name is particularly associated with life, death and immortality. Please give me the opportunity of presiding when other interesting subjects are discussed"— મારું નામ જીવન, મૃત્યુ અને

અમૃતત્વ સાથે કેમ બેઠાયું છે તે હું જાણતો નથી. કૃપા કરીને બીજા સસિક વિપયો ચચીના દોષ ત્યારે મને પ્રમુખરધાન આપો."

કોસેજની 'મોરમલ એધરિંગ'માં પણ દ્રુવસાહેબ ઉત્પાદપૂર્વક બામ લેતા. એને અંગે 'કોન્સટ' બજવવો દોષ ત્યારે "ને ન દોષ તે થવામાં જીવનની કલા રહેલી છે" એમ ઉત્તેજનના ચપ્પો કદીને વિદ્યાર્થીઓને સ્વીપાત્રના પાઠ લેવા પોતે સમજાવતા અને સફળ થતા. નાટકશાળામાં 'રિહર્સલ' વખતે પણ દ્રુવસાહેબ દાગર રહેતા અને પ્રસંગોપાત મુચ્ચનાઓ પણ કરતા.

કોસેજની 'ક્રિકેટ' દીમના દ્રુવસાહેબ કેટલોક સમય મંત્રી હતા. કોસેજ માઉન્ટ ઉપર 'ક્રિકેટ મેચ' રમાતો દોષ તેમાં દ્રુવસાહેબની દાગરી દોષ જ. એકવાર એક સફળદરથ દ્રુવસાહેબ સાથે 'તત્ત્વજ્ઞાન'ની ચચી કરવા પરગામથી આવેલા, પરંતુ તે દિવસે 'ક્રિકેટ મેચ' હોવાથી દ્રુવસાહેબે એમને સંબોળાવ્યું, "હું ક્રિકેટનો રસ જતો કરી તત્ત્વજ્ઞાનની ચચી કરવા બિલકુલ ધ્વજીતો નથી." આમ દ્રુવસાહેબને જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અપાર રસ હતો.

*

*

*

~ દ્રુવસાહેબનો હારખરસ ઉજાવલ, મધુર અને આર્થિક હતો. અમારા કોસેજના દિવસો દરમિયાન 'ગૂજરાત સોસાયટી કોન્ફરન્સ'ની બેઠક પ્રેમાભાઈ દોશમાં શ્રી. નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવેટિયાના પ્રમુખપદે બસાઈ હતી. સભામાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ કાઢી નાંખવા વિશે દૂરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. દ્રુવસાહેબે વિરામના સમયમાં પ્રમુખને કહ્યું, "નરસિંહરાવ, થોડીક પણ લાજ નહિ ?—ફિલિપ્સલલલલલલ—?" નરસિંહરાવ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

એક વાર રામાનુજનું 'શ્રીભાષ્ય' સમજાવતાં પેરેમ્પ્રાને અતે 'હિતિ હપશામ્યદુ મવાનુ' એ વચન આવ્યું. એટલે અમારામાંથી એક જણથી કંઈક જાણે સાહે બોલાર્થ મળ્યું 'હવે હંડા પડો.' દ્રુવસાહેબે બિલકુલ અંખનો ખૂણો લાલ કયો વગર હસીને ચપ્પો પાછા વાળ્યા, "હંડા પડો" એમ જ મેં ભાષાન્તર કર્યું છે." દ્રુવસાહેબે 'શ્રીભાષ્ય'નું બે વિભાગમાં ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે.

એક સંવારમાં 'પરિમલ સોસાયટી'માં દ્રુવસાહેબને ત્યાં હું જહારની પરસાળમાં એમની પાસે બેસીને વાત કરતો હતો ત્યાં જહારના રસ્તા ઉપર કેઈ ખેડૂત સ્ત્રીપુરુષ તકરાર કરતાં એક બીજાની પાછળ ચાલી આગળ જતાં હતાં. દ્રુવસાહેબે એકએક વાત બધે રખાવી મને કહ્યું, "મિ. ત્રિવેદી, આ એકબીજા સામસામા તો ચતાં નથી ને?" મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, "ના, જી." "ત્યારે તો હરકત નહિ," એમ કહી પોતે પણ રિમત થયું.

આજથી સાડાત્રણેક વર્ષ ઉપર નાદુરસ્ત તબિયત છતાં ચારા ખાસ આમહથી દ્રુવસાહેબ મારી શાળામાં પધાયા. મારું શિક્ષકમંડળ અને હું એમનું સ્વાગત કરતા હતા. પોતે મોટરમાંથી નીચે ઊતરીને શાળાની અંદરના ભાગમાં જ્યારે આવતા હતા, ત્યારે એમના જમણા હાથને મેં

સડેજ ટેકા આપ્યો હતો અને ડાબા હાથને બાઈ મધુસૂદન મોઢીએ ટેકા આપ્યો હતો. ધ્રુવસાહેબે મંદ મંદ રિમત કરી મળક કરી, 'આ લોકો (સામે ટેબલની આસપાસ બેઠેલા કેટલાક શિક્ષક-ભાઈઓ) એમ ધારશે કે તમે કોઈ ક્રેડીને બે હાથે પકડીને લાવ્યા છો.' અને લગભગ હાથ છોડી દીધા અને ખડખડ હસી પડ્યા.

એકવાર સરદારજી શ્રી. ગુરુમુખસિંહજી અને હું ધ્રુવસાહેબના ખાટલા પાસે બેઠા હતા, ત્યારે બનારસની અને બીજી અનેક વાતો કરતાં સરદારજીએ ધ્રુવસાહેબની સંમોહક (bewitching) આંખો વિશે વાત કાઢી. ધ્રુવસાહેબે કહ્યું કે, "સહગત પ્રિન્સિપલ મિદવાણીએ મારી આંખો 'bewitching' છે એમ મને કહ્યું ત્યાર પછી તો મેં દર્પણમાં પથુ જોયું! પથુ મને તો એમાંનું કાંઈ જ ભાવ્યું પડ્યું નહિ." એમ કહી અમને હસાવ્યા.

*

*

*

અમારા અભ્યાસકાળ દરમિયાન અમને આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈને અને મહાત્મા ગાંધીને એમ બેવડો લાભ મળ્યો હતો. ૧૯૧૫ અને ૧૬ ની સાલમાં ગાંધીજી શ્રીયુત જીવજીલાલ બેરિસ્ટરના કોચરખના બંગલામાં ન્યારે આશ્રમ સ્થાપી રહેતા હતા, ત્યારે અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી પાસે વારંવાર જતા અને ધણા પ્રશ્નો એમને પૂછતા. ખાસ કરીને અહિંસાના વિષયમાં અમે ધ્રુવસાહેબનું દૃષ્ટિબિંદુ ગાંધીજી પાસે રજૂ કરતા અને ગાંધીજીના સિદ્ધાન્ત ધ્રુવસાહેબને સંભળાવતા. એક પ્રસંગે 'ભગવદ્ગીતા'નું પુનરાવર્તન ધ્રુવસાહેબે આરંભ્યું કે તુરત જ મેં 'વર્મ'માં પ્રશ્ન પૂછ્યો "Sir, how can killing be a duty?" અર્થાત્ "હિંસા ધર્મ કેમ થાય?" ધ્રુવસાહેબે જે વિગતવાર ઉત્તર આપ્યો તે અવાપિ હૃદયમાં અને મગજમાં યુગ્મે છે અને નીચે પ્રમાણે શબ્દોમાં ગોઠવાય છે:

"આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ આહુત્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવા જનસમાજના ચાર વર્ગો પાડ્યા છે, જે એના વિશાળ અર્થમાં સમગ્ર જગતના સર્વદેશના અને સર્વકાળના જનસમાજને લાગુ પડે છે. આ ચારે વર્ગો સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને જ જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંના પ્રત્યેક વર્ગે અખિલ જનમંડલના હિત માટે જરૂરનો છે. તદ્દનુસાર પ્રજના રક્ષણ માટે ક્ષત્રિયને યુદ્ધ આવશ્યક અને ધર્મ અને છે અને તેથી યુદ્ધની હિંસા પણ અનિવાર્ય અને છે. ધર્મયુદ્ધ કરતાં વધારે કત્યાણુકારી વસ્તુ ક્ષત્રિય માટે બીજી કશી જ નથી એવો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આપ્યો છે. પરંતુ ધર્મયુદ્ધનો અધિકારી અર્જુન પણ કેવી કિમદા વર્તિઓવાળો છે તે જુઓ! એને વિજયની આકાંક્ષા નથી, એને રાજ્ય જોઈતું નથી, એને સુખની પણ દરકાર નથી. અરે! એને આપણી પૃથ્વીનું તો શું પણ ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળે, તોપણ એ ચુસ્કનો અને વડીલો સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર નથી. લોહીથી ખરડેલા ભોગ ભોગવવા કરતાં તો બીજા માગીને ખાવું એને વધારે સારું લાગે છે. ગીતાના ઉપદેશનો અધિકારી યુધિષ્ઠિર જેવો દેવ (angel) નથી કે કુન્દાસનના રુધિરનું પાન કરતો ક્ષણવાર નરપથુ (brute) અને એવો બીજા પણ નથી; પરંતુ સાચો નર—સાચો મનનશીલ મનુષ્ય—અર્જુન જ પ્રજુના ઉપદેશનો અધિકારી છે.

વળી સ્મરણમાં રાખો કે શીકૃષ્ણે પાંડવો તરફથી માત્ર પાંચ ગામડાં માગ્યાં તથાપિ દુર્યોધને સમાધાન ન કર્યું અને સોઇની અણી નેટલી ધૃત્વી આપવાની પણ ના હ્દી. ત્યારે જ યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું. આવે પ્રસંગે જો સાચો ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણધર્મની અહિંસા સ્વીકારે અને પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે તો એ અધર્મનું આચરણ કરે છે. એવા ક્ષત્રિયની અહિંસા એ ગુણ નથી પણ દોષ છે.

વળી એ પણ સ્મરણમાં રાખો કે પ્રત્યેક એકાન્તિક આદર્શ (every single ideal) લાભને બદલે જનસમાજને હાનિકારક છે. જો પ્રજા એકસુરે ચઢી જાય અર્થાત્ સમાજના બધા જ મનુષ્યો વૈશ્યો—વેપારીઓ અને અથવા બધા જ હાડવૈયા ક્ષત્રિયો અને તો જનસમાજને પરમ હાનિ થાય. વળી, અને ખાસ ઉદ્દેશીને દ્રષ્ટિ: 'Take your splendid ideal of spiritualism'—તમારી દૈવીધ્યમાન આધ્યાત્મિક ભાવના જ લો. કેઈ એક જનસમાજમાં સર્વે અહિંસા-વાદી બ્રાહ્મણો અને તો જનમંડળનું અસ્તિત્વ અપાર જોખમમાં આવી પડે. જુઓ! જર્મનીમાં (એ વખતે ૧૯૧૪-૧૮ ડુંડુ યાલનું હતું.) એના અધ્યાપકો—એના બ્રાહ્મણો—પણ એકસુરે ચઢી ગયા છે. આજે ચારે વર્ષો ત્યાં યુદ્ધમાં ઝડૂમે છે!'

*

*

*

અવસાન પહેલાં એક વર્ષ ઉપર પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન સાથે નિકટ રીતે સંકળાયેલો એવો બીજો પ્રશ્ન મેં દ્રુવસાહેબને પૂછ્યો: “પરમ જીવન—Ultimate state of Existence—ની અવસ્થામાં પણ વિરોધની સ્થિતિ તો ખરી જ ને ?”

દ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો: “વિરોધની સ્થિતિ એ જ Rock-bottom truth.”

ત્યાર પછી જો વાતચીત ચાલી તેનો સંગૃહીત સ્મૃતિસાર નીચે પ્રમાણે છે :

સત્વગુણ એ રજોગુણ અને તમોગુણ કરતાં બેચક ચઢિયાતો છે. પરંતુ નિર્ગુણની અવસ્થા અર્થાત્ ગુણાતીતની સ્થિતિ સર્વથી ચઢિયાતી છે. અહિંસા એ સત્વગુણની અવસ્થા છે. પરંતુ એ પણ એક extremeની—એક છેડાની—જ અવસ્થા છે.

પાંડવોએ દુર્યોધન પાસે પાંચ ગામડાં માગ્યાં. એટલે સુધી આત્મત્યાગ કરી સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. છેવટની આટલી નાની હદ બાંધી, પરંતુ એ હદથી તેઓ આગળ જઈ શક્યા નહિ. આત્મત્યાગની પણ સીમા હોય છે. એ સીમાનું ઉલ્લંઘન મનુષ્ય કરી શકતો નથી. દેહો કે એ ચક્ર શકતું નથી એટલે યુદ્ધ આવે છે. આવું યુદ્ધ આવશ્યક અને ધર્મ જ ને છે.

વિરોધોના સમન્વયની અવસ્થા એ પરમ અવસ્થા. એ જ જગ્યામાં જિંચી સસકું, વરુ, બકરું અને વાઘ: એ પ્રકૃતિની સ્થિતિ; પરંતુ એ સર્વ એકસાથે રહી શકે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી એમાં ક્લા રહેલી છે. આ જિંચી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલીક વાર હિંસા અનિવાર્ય બને છે. અમુક હદ પછી અહિંસા એ ગુણ જ ની શકતી નથી, એ સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે.

પ્રકૃતિની અવસ્થામાં દ્વલ્લ—struggle for existence—છે; નીતિની અવસ્થામાં સત્વ-ગુણનું પ્રાધાન્ય છે; પરંતુ ગુણાતીત અવસ્થામાં જ ને વિરોધો ખરા પરંતુ ડાબ વગરની સ્થિતિ.

એમાં બંને વિરોધોની પરસ્પર ઉપકારક સ્થિતિ છે. આ ક્ષેત્રમાં અવસ્થા એ જ ' નિર્વેરની સ્થિતિ, ' જેમાં જગતના વિરોધો કાયમ રહે અર્થાત્ ઈશ્વરસૃષ્ટિ કાયમ રહે પરંતુ જીવસૃષ્ટિને વિરોધ ન રહે. આ જ અર્થમાં ' મહં પ્રજાસ્મિ ', ' તત્ત્વમસિ ', ' સર્વં કલ્પિતં વ્રજ ' ઇત્યાદિ વેદાન્તવાક્યો-માં વર્ણવેલા પરમ જીવનનો જીવને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

*

*

*

ધ્રુવસાહેબ પરમાત્માની વિશાળતાને સર્વત્ર અનુભવનાર પરમ પ્રાણી હતા. એમનામાં ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય ઉપરાંત અપાર આત્મતૃપ્તિ હતી. ' આત્મતૃપ્ત્ય કા સ્વસ્થા ' એ વચન એમના મુખમાંથી ક્વચિત્ પણ પરમ હૃદયપૂર્વકે નીકળી જતું. કોઈકેવાર એ વિશે વિવેચન પણ કરતા: " મોહનાં પંડ ઉપરનાં છે. એની પાછળ જે આત્માનું બળ છે તે જ સાચું છે. આપણી, નાની નાની ઇચ્છાએને દિવ્ય પ્રેમ—Divine Love—રૂપી મહેબબમાં સમાવવાની છે. આત્મ-તૃપ્તિ એ મહાન કામ છે, જેમાં સર્વ નાના કામ સમાપ્ત થાય છે. એ મહા પ્રેમમાં સર્વ નાના પ્રેમ સમાર્પિત થાય છે. આત્માને સફળ કરતાં જીવ્યા સ્થાને મૂકવાનો છે." આ જ ' Transvaluation of all values ' યાને મૂલ્યપરિવર્તન.

ધ્રુવસાહેબના આત્માની વિશાળતાનાં અનેક ઉદાહરણો મારી સ્મૃતિમાં કોતરાયેલાં છે. મારા કોતરેલા દિવસોથી માંડીને એમના કેલાસત્વાસ સુધીના અનેક પ્રસંગોનાં સ્મરણો ઉભરાઈ આવે છે. માત્ર થોડાં જ સ્મરણો ટાંકીશ:

આજથી ઘણાં વર્ષ પહેલાં દાંગધાના મારા એક ગરીબ અને લગભગ અબળ મિત્રને ધ્રુવ-સાહેબને મળવાનું બહુ મન હતું. એ મિત્રને વેદાન્તનો બહુ શોખ હતો. એઓ આકાશની કેવાની પોળમાં ધ્રુવસાહેબને મળવા ગયા. ઘણું કરીને ધ્રુવમાર્ગ બહુ મંદા હતા. મંદવાડની પથારી પાસેથી ભીંડીને એ મિત્રની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ધ્રુવસાહેબે લગભગ પોતાનો અમૂલ્ય પોણો કલાક આપ્યો. એ મિત્ર જ્યારે દાંગધા પાછા આવી મને મળ્યા ત્યારે અપાર સંતોષથી મને ધ્રુવસાહેબ સાથે થયેલી વાતચીત એમણે કહી. " નિત્ય શુ અને અનિત્ય શુ એનો વિવેક કરવામાં એટલે કે ' સાધનત્યુષ્ટય ' માંનું પહેલું જ સાધન સિદ્ધ કરવામાં આપણુ આ જીવન પૂરતું નથી; બીજા ત્રણ સાધનોની તો વાત જ કર્યાં ? " એ ધ્રુવસાહેબના કહેવાનો સાર મને એમણે કહી સંભળાવ્યો.

એક બીજા મિત્રને પણ ધ્રુવસાહેબને મળવાની આકાંક્ષા હતી. એઓ ' ઇન્ટરમિનિયેટ આર્ટ્સ ' સુધી પહોંચેલા હતા અને જિજ્ઞાસુ અને સાહસિક હતા.

ગોલ્ડસ્ટ્રિમથની પેઠે પંજે ચાલીને જગતની મુસાફરી કરવાની એમને તીવ્ર અભિલાષા હતી. એ ન બને તો દિન્દુસ્તાનની પગપાળા મુસાફરી કરવી. અને એ પણ ન બને તો રેલ્વેગાડીમાં બેસીને પણ આપણા દેશનાં સુપ્રસિદ્ધ યાત્રા અને વિદ્યાનાં ધામો જોવાં. એ અનુસાર એ મારી પામે સને ૧૯૧૬ની સાલમાં સિદ્ધપુર આવ્યા, અને ધ્રુવસાહેબ ઉપર ભલામણપત્ર માટે માંગણી કરી. " ધ્રુવસાહેબ ઉપર ભલામણ હોય જ નહિ; તમે એમની પાસે જશો એટલે તમે

એમને ઝાળખમો," આમ મેં એમને કહ્યું અને એ બનારસ ગયા. મારા મિત્ર ન્યારે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં ધ્રુવસાહેબની ઓફિસમાં ગયા ત્યારે ધ્રુવસાહેબે એમને આદરપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યા અને થોડુંક લખાણ કરતા હતા તે પૂરું થયે વાનગીન ડ્રીશ એમ પોતે બધુંબધું. દરમિયાન બે કિશિયન ક્લાર્ક બેસે સાહે બોલતા તકનર કરતા ઓફિસમાં ધસી આવ્યા. એમનો એક કોધથી લગભગ ગાડા નેવેા બનીને ધ્રુવસાહેબ મારે બોલો રહ્યો અને બોલ્યો, "Sir, this man (બીજો ક્લાર્ક) is harassing me like anything"

ધ્રુવસાહેબે બોલ્યું કે સાચું જોયા વગર જ કાંઈક ઉદાસીનતાથી કહ્યું, "Forgive him." પેલા ક્લાર્કે દોહર કરી, "Sir, I have forgiven him seven times" તત્કાલ ધ્રુવસાહેબે એ ક્લાર્ક સામે દષ્ટિ ફારી અને ગભીર અને અમરકારક વાણીમાં કહ્યું, "But I say unto you, seven times seven" આ સુકોદા સાબળીને બે કિશિયન ક્લાર્ક ફરી ગયા અને ધ્રુવસાહેબને નમન કરી પોતપોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

મારા મિત્રે પણ ધ્રુવસાહેબની રમ માગી ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, 'જરા થોભો, હું હમણાં જ પૂરું કરું છું.' પરંતુ મારા મિત્રે પરમ ઉપમારકવૃત્તિથી ઉત્તર વાળ્યો, "સાહેબ, આ થોડીક ક્ષણોમાં મેં જે જોયું અને સાબળ્યું તેનું હું મનન કરું તોપણ મારું જીવન સાર્થક થાય તેમ છે. આપની આટલી કૃપા થઈ એ મારે મન બહુ છે. હું આપનો ઝણી છું" આટલું કહી મારા મિત્રે પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

બનારસથી નિવૃત્ત થઈને અત્રે આવ્યા બાદ કેવા મનોરોમા બનારસ છોડવાનો પોતે તત્કાલ નિર્ણય કર્યો એ હકીકત મને એમણે જણાવી હતી બનારસ છોડ્યા પહેલાં જેવા કેટલાક વર્ષો થયા પંડિત માલવીયજીને સાથી છૂટા કરવા માટે ધ્રુવસાહેબ વારંવાર વિનંતી કરતા પરંતુ પોતે નિવૃત્ત થયા પછી ધ્રુવસાહેબ યુનિવર્સિટી છોડે એમ પંડિતજી ઉત્તર વાળના છેવટે ચાલુ વર્ષ કરતા વધુ ન રહેવું એવા નિર્ણય ઉપર ધ્રુવસાહેબ મનથી આવ્યા હતા. દરમિયાન એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો ધ્રુવસાહેબે 'ત્રિરંગી વાવટા' વિશે બનારસ શહેરમાં દિલ્હીમાં એક બાવણ આવ્યું રિપોર્ટરે સમજાવ્યામાં બૂન કરી અને ધ્રુવસાહેબ બોલ્યા હતા તેના કરતા જુદા રિપોર્ટની સરકારને જાણ કરી પરિણામે બનારસ યુનિવર્સિટીની માન્ય અટકી, અને ધ્રુવસાહેબના બાવણ વિશે જે ગેરસમજૂતી થઈ હતી તે વિશે પંડિતજી ઉપર ચેન્સેલરનો પત્ર આવ્યો. પંડિતજીએ ધ્રુવસાહેબને વાત કરી ધ્રુવસાહેબે એ પ્રમંડને વધાવી લીધો અને પંડિતજીને કહ્યું, "કોઈ પણ એક મનુષ્ય યુનિવર્સિટી કરતા વધારે અચ્છ વધારી શકે નહિ પણ વખત થયા હું અહીંથી નિવૃત્ત થયા ઉત્સુક છું યુનિવર્સિટી છોડવાનો મારે માટે આ શુભ અવસર આવ્યો છે, એમ હું માનું છું" આ વચન સાબળીને પંડિતજીના મેત્રામાંથી અણધારા પહેલાં માડી ગદગદ કંઠે પંડિતજી બોલ્યા, "ધ્રુવજી, મારા ગયા પહેલાં તમે ન જાઓ છેવટે આવજો મને સાથે લેડશું" પરંતુ ધ્રુવસાહેબ આ પ્રસંગે તો કૃતનિશ્ચય થયા હતા પંડિતજીના કુ બથી પોતે કુ બથી થયા પણ બનારસ છોડ્યું. બનારસ છોડતી વખતે સમગ્ર યુનિવર્સિટીએ ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે જે અપાર

પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો તે વિશે આ સંગ્રહમાં અન્ય સદૃશરથોએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

મુવસાહેબે ધાર્યું હોત તો બનેલી ઝેરસમજણું પોતે દૂર કરી શકત. પરંતુ મુવસાહેબનાં જીવનનાં મૂલ્યો જુદાં હતાં. પોતાનું વક્તવ્ય સરકારને કે કોઈને પણ સમજાવવાની એમને હેશ પણ અપેક્ષા જણાઈ નહિ. તેમજ યુનિવર્સિટીમાં પોતાના રચાવને એક ક્ષણ પણ વિશેષ વળગી રહેવાની એમને બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આવા બીજા પ્રસંગો પણ મુવસાહેબના જીવનમાં આવ્યા હતા અને તે સર્વમાં એમણે અદ્ભુત આત્મમાન સાચવ્યું હતું.

*

*

*

બનારસની એક બીછ હકીકત જે મુવસાહેબે મને કહી હતી તેનું પણ નિરૂપણ અત્રે કરું છું. સર રાધાકૃષ્ણનું વાઇસચેન્સેલરના પદે નિયુક્ત કરવા યુનિવર્સિટી ઇન્ડિસ્ટ્રિયામાં એકમત નહોતો. મુવસાહેબ છેલ્લીવાર બનારસ ગયા ત્યારે એ ચર્ચા ચાલતી હતી. એ ચર્ચામાં મુવસાહેબે બાગ લીધો અને રાધાકૃષ્ણનું સત્ય શ્રવણે ઇન્ડિસ્ટ્રિયા સર્વિસબોને ખાતરી કરાવે તેવી વાણીમાં વળ્યું. મુવસાહેબે છેવટે કહ્યું, “રાધાકૃષ્ણનું આપણા દેશનું પરમ ભૂષણ છે અને પરદેશમાં આપણી સંસ્કૃતિના એક ‘outpost’—છે. એવા પુરુષને નીમીને આપણે પોતાની ગતને જ માન આપીએ છીએ.” ઇન્ડિસ્ટ્રિયા સર રાધાકૃષ્ણનની નિમણૂક સર્વાનુમતે કરી.

*

*

*

મુવસાહેબનાં જીવનનાં છેલ્લાં છસાત વર્ષમાં હું ‘એમના વધારે નિકટ સંબંધમાં આવ્યો હતો એમ કહું તો અત્યુક્તિ નથી. એ સમય દરમિયાન પોતાના જીવનની તેમ જ અન્ય વિષયોની અનેક બીનાઓ એમણે મને જણાવી છે. કેટલીક વાર હું એમની પાસે બેઠણ કક્ષાક બેસતો અને કોઈ કોઈ વાર સાથે ફરવા પણ જતો. આ સર્વકાલ દરમિયાન હું અનેક પ્રશ્નો પૂછતો અને એમની પાસેથી અનેક સમાધાનો સાંભળતો. એમની કૃપાને લીધે જ આ સર્વ બની શક્યું.

એકવાર મુવસાહેબે મને કહ્યું, “ત્રિવેદી, મને પ્રશ્ન એ સર્વ વાતે સુખી રાખ્યો છે—માત્ર એક અપવાદ (પત્નીની હયાતી) સિવાય—પરંતુ એ પ્રસંગથી હું મારી ધાર્મિક વૃત્તિને આગળ પાડી શક્યો.” પત્નીના પરલોકવાસ પછી મુવસાહેબે ધર્મગ્રન્થોનું પારથીલન બહુ વધારી દીધું હતું એ હકીકત હું જાણતો હતો એટલે એ અપવાદ અને એ ધાર્મિકવૃત્તિનો વિકાસ છતાંદિ હું સમજ્યો હતો. “અલગત, મારા જીવનમાં worries યાને ચિંતાઓ નહોતી એમ નહિ, પરંતુ મારામાં peace of mind—ચિત્તની શાન્તિ ખરી એટલે એ સર્વ હું સારી રીતે સહન કરી શક્યો. કેટલાક કહે છે કે મેં બહુ વાંચ્યું અને યોગ મેળવ્યું. પરંતુ એમાં ખાસ આધર્ષ જેવું કંઈ જ નથી. હું સાધનસંપન્ન રહ્યો એટલે મેં મારાં સ્વાસ્થ્ય અને આરામના સમયનો વાચનમાં ઉપયોગ કર્યો. હા, ઉપયોગ કર્યો એટલો યુક્ત કહેવાય. બાકી તો ધણીયને બારે જિજ્ઞાસા હોય છે, પરંતુ સાધનના અભાવે બની શક્યું નથી.” એકે બીજા પ્રસંગે મને મુવસાહેબે કહ્યું, “મારાં માતૃશ્રીની

મંછા મારે એકવાર ફરી લગ્ન કરવાં એવી ખરી. એક વખત ગોવર્ધનભાઈ (ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી) મારે ત્યાં હતા ત્યારે માતૃશ્રીએ એ વાત કાઢી. પરંતુ ગોવર્ધનભાઈ સમયે હોવાથી એમણે મોંઝી પાસે એ વાત બિલકુલ કરી નહિ; પણ માતૃશ્રીને એક બીજી વાત કહી સંભળાવી. ગોવર્ધનભાઈએ કહ્યું, “એક વિદ્યુર અને લગ્ન કરવું કે નહિ તે સંબંધી સલાહ પૂછવા આવ્યા. મેં તુરત જ એવી સલાહ આપી કે એમણે રસ્તામાં લગ્ન નહી કરીને પછી જ ઘેર જવું. પરંતુ ભાઈ (દુવસાહેબ) જેવાને આપણાથી કેમ કાંઈ કહેવાય ?”

થોડાંક વર્ષ પહેલાં કાંગડી ગુરુકુળના આચાર્ય રામદેવજી બાપણ અત્રેના લક્ષ્મીભાઈ કરસનદાસ દોલમાં હતું. દુવસાહેબ પ્રમુખ હતા. હું પણ દુવસાહેબના ઘેરથી એમની સાથે થયો. દોલમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં દુવસાહેબે અને ગેલેરીમાંથી ચોક્કસ છેડે એક નાની જગ્યા બતાવી અને કહ્યું, “પ્રથમ ત્યાં પતરાંની ઝોરડીઓ હતી. હું કોલેજમાં હતો ત્યારે એક પ્રસિદ્ધ ન્યાયાચાર્ય અત્રે આવ્યા હતા. એમની પાસે બેરોને દિવસના સાનચાઈ કલાક ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં પણ મહિનાઓ મુઠી મેં ન્યાયનું અભ્યયન કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં મારું ‘અસાધારણ સ્થાન’— ‘unique position’—છે તેનો યથા આવા ગુરુઓને છે. જ્ઞાન માટે મેં આવી તપશ્ચર્યા કરી છે.” બાપણ સમાપ્ત થયા પછી દોલમાંથી ઘેર પાછા વળતાં દુવસાહેબે અને પૂછ્યું, “તેમાં એક બહેને પોતાના બાપણમાં ‘ઘોર ગમાર છાદ બઠ નારી ય સર્વ તાલ્લુકે અધિકારી’ એ તુલસીદાસજીની ઉક્તિ ટાંકી અને જીભતિની દયા ખાધી તે વિશે તમને કેમ લાગ્યું ?” મેં કહ્યું, “ગાંધીજીએ તો એ ઉક્તિને ક્ષેપક ગણી છે.” દુવસાહેબે તુરત જ ઉત્તર વાળ્યો, “મારી સમગ્રજી જીવી છે. આપણા મધ્યકાલીન સમાજમાં જીભતિમાં ઘોર અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હતું. આપણી અજ્ઞાન જીઓ બાવા-જતિઓ પાસે જ્ઞાન મેળવવાની હોંશ રાખતી. પરંતુ આ બાવા-સાધુઓએ એમના સમર્થ ગુરુઓના ઉપદેશને અનુસરીને જીનો સંસર્ગ સેવ્યો નહિ અને ઉપદેશ અર્થે પોતાના બાવાસમાં જીઓ પ્રવેશ કરે તોપણ ઉદત તિરસ્કારપૂર્વક એ તેમને કાઢી મૂકતા. બાવાઓના બાવા આકરા વક્ષણથી આપણે સંસાર મહિનતામાંથી ઊગરી ગયો છે. આ બાવા-સાધુઓએ જીઓનાં રૂપગુણની ખુશામત ન કરી એ આપણા સમાજને એમની નાનીસૂતી મેવા નથી. આપણે આપણા પહેલાંના થોડાંક સૈકાઓનો ઇતિહાસ બરાબર જાણવો જોઈએ અને સમજવો જોઈએ.”

દુવસાહેબનું હૃદય બહુ જ કુદ્યમ્બત્વસય હતું. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર એમણે એકવાર અને વાતમાં કહ્યું, “મારા પિતાશ્રીની ઊમર જેતાં મારે પણ દશેક વર્ષ જીવવાનું છે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. એ સમયમાં મારા ચિરંજીવીઓ માથે મારે રહેવું છે. એમને મેં પાલણમાંથી ઉછેર્યો છે. પંડિત માલવીયજીને પણ મને ત્યાંથી છૂટા કરવાનું મેં જણાવ્યું છે. હવે તો હું અને મારો પ્રભુ અને પુત્રોનો સહવાસ. માણસે સાઠ વર્ષે નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ. એમ કરવાનો એને અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે.” એક પ્રસંગે મારી શાળાનું ધરેલું મેંજોઝન મેં દુવસાહેબના હાથમાં મૂક્યું અને એમણે ધીમે ધીમે પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. એટલામાં ‘બહેન ગર્ભ’ એવા શીર્ષક નીચે એક વિદ્યાર્થીના લેખ ઉપર પોતે નગ્ન દેખાતા. એ લેખ વાંચ્યા પછી મને કહ્યું,

“હું અંગ્રેજ છઠ્ઠા ધોરણમાં બહુતો હતો ત્યારે જનુભાઈની બા—મારી બહેન—પણ ગઈ! એનો અંતકાળ હતો એ વખતે હું પૂજા કરતો હતો. તે ઉમરના મારા જ્ઞાન પ્રમાણે મનમાં કેટલીક વહેમો માન્યતાઓ ખરી. એટલે હું એમ માનતો હતો કે મારી પૂજા પૂરી થયા પહેલાં મારી બહેન જશે નહિ. પરંતુ મારા પિતાશ્રી બહેનની આખર અવસ્થા આવી પહોંચી છે એમ સમજી ગયા અને એને દેવધર પાસે નીચે ઉતારવાની પોતે તજવીજ કરવા માંડી. અવસાન પહેલાં થોડાક વખતે એના બંને પુત્રોને—જનુભાઈ અને લીનુભાઈને—એ મને ભળાવતી ગઈ.”

કુટુંબવાત્સલ્યનો એક અધિક પ્રસંગ મને કહેલો રમરણમાં આવે છે. પિતાશ્રીના અવસાન પછી ધ્રુવસાહેબ તુરત જ માંદા પડ્યા. એમના મામા અમૃતરાય મેઠ બહુ ડાહ્યા પુરુષ હતા. એમણે રનાન અને શ્રાદ્ધ વગેરેના રિવાજને બહુ મહત્ત્વ ન આપતાં ધ્રુવસાહેબની તબિયત સમવાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યું. પરિણામે પિતાશ્રીની શ્રાદ્ધાદિ ઉત્તરક્રિયા જનુભાઈએ કરી. “આ રીતે જનુભાઈને મારા ભાણેજ ઉપરાંત મારા નાનાભાઈ તરીકે પણ હું ગણ્યું છું,” એમ પોતે મને કહ્યું.

*

*

*

ધ્રુવસાહેબની સ્વદેશભક્તિ નક્કર હતી. હિન્દુહિતચિન્તન એમના જીવનનો પ્રધાન વ્યવસાય હતો અને ‘વસન્ત’ માંના ‘હિન્દુહિતચિન્તક’ની સહીથી અને પોતાની સહીથી લખેલા અનેક લેખો એમની ઉત્કળ સ્વદેશપ્રીતિનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. અવસાન પહેલાંનાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં પણ માંદાગીને બિછાને સૂતા સૂતા દેશહિતના અનેક પ્રયોગ શક્તિ ક્ષીણ થતી હતી તથાપિ પોતે મર્યાતા અને રસપૂર્વક સાંભળતા. વર્તમાન યુદ્ધ સંબંધી પણ વારંવાર અવલોકન કરતા અને આપણા દેશ ઉપર એની શી અસર થશે એની ચિન્તા વ્યક્ત કરતા. તા. ૧-૧૧-૪૦ ના રોજ મુખાબ્ધથી મારા ઉપર લખેલા એક પત્રમાં પોતે લખે છે કે “વર્તમાન યુદ્ધનો પ્રધાન સૂર સંસ્કૃતમાંથી સાંભળવા નેટલી આપણી શ્રવણોન્દ્રિય કેળવણી નથી? . . . મને હજી હિન્દુસ્તાનની ચિન્તા રહે છે.”

આ વિચારના અનુસંધાનમાં પોતે આવા અર્થાનું કહેતા કે આ આખું સુધરેલું જગત યુદ્ધ-રૂપી ભગમતા જ્વાળામુખીઓના વિનાશક મુખોમાં સપડાયું છે! એ દૃશ્ય પડારોની જ્વાળાઓ દેવાતી દેલાતી હિન્દુસ્તાનની સીમા સુધી પહોંચી ગઈ છે અને આપણે ઊભા છીએ તે ભૂમિની આસપાસ પણ એ ફરી વળે તો જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. એકવાર મેં પ્રશ્ન કર્યો, “કદાચ હિન્દુસ્તાન આ યુદ્ધરૂપી દાવાનળમાંથી બચી જાય તો હિન્દુસ્તાનને ખાતર બીજું યુદ્ધ ભવિષ્યમાં લડાય એમ આપને લાગે છે?” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તરમાં કહ્યું, “એમ શાય તો સહેજે નવાઈ પામવા જેવું નહિ.” હિન્દુસ્તાનની ચિન્તા ધ્રુવસાહેબને જીવનના છેલ્લા દિવસો સુધી હતી.

*

*

*

ગાંધીજી પ્રયે ધ્રુવસાહેબનો અપાર પ્રેમ એમની વાતચીતમાં વારંવાર જણાઈ આવતો. પોતે ખનારસથી નિરૂપ્ત થઈને અમદાવાદ આવ્યા ત્યારપછી ગાંધીજીએ દરિજનપ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ

લેવા દ્રુવસાહેબને પત્રદ્વારા જાણ્યાં. એ પત્રમાં દ્રુવસાહેબે જીવનમાં અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી છે એનો ઉલ્લેખ હતો. અને હરિજનોને ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય દ્રુવસાહેબ કરે તો 'મારું એ કાર્ય સફળ થઈ જાય' એમ ગાંધીજીએ લખ્યું હતું. આ પત્રનો સાર દ્રુવસાહેબે મને કહી સંભળાવ્યો, અને પોતે ગાંધીજીને જે ઉત્તર લખ્યો તેનો સાર પણ મને કહ્યો. એ ઉત્તરમાં આ પ્રમાણે હતું: "આપ મને ઓળખો છો તેના કારણે હું મારી જાતને વધારે જાણું છું. હું તો માત્ર લેખક છું; વક્તા નથી. એ કાર્યને માટે પંડિત માલવીયજી જેવાની યોગ્યતા ગણાય, મારા જેવાની નહિ." ગાંધીજી પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન અને પ્રેમ છતાં દ્રુવસાહેબનું આત્મમાન એટલું સખળ હતું, કે હૃદયથી શુદ્ધિ માને તો જ કોઈ પણ કાર્ય પોતે હાથ ઉપર લેતા. કીર્તિની તો એમણે જીવનમાં કદાપિ દરકાર કરી નહોતી.

પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષ દરમિયાન ગાંધીજીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સાથે દ્રુવસાહેબે પરમ સંહાનુભૂતિ રાખવા પ્રયત્ન કરેલ છે. ગાંધીજીની 'હરિજનપ્રવૃત્તિ' સાથે દ્રુવસાહેબે જે પરમ સહભાવ દર્શાવ્યો છે, તેનાં ઉદાહરણોમાં 'શાસ્ત્રાર્ય' ઉપર 'વસન્ત' અને 'Young India' માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમનો લેખ અને પૂનામાં ગાંધીજીની ઇચ્છાથી શાસ્ત્રીઓની સભામાં થોડોક ફેરફાર કરીને સંસ્કૃતમાં વાંચેલા અને પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા 'શાસ્ત્રાર્ય' ઉપર નિબંધ એ આગળ તરી આવે છે. પોતે ઘણીવાર કહેતા કે "કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ખરા દેહ છે અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી; કોઈ વ્યક્તિવિશેષ કદાપિ અસ્પૃશ્ય હોઈ શકે જ નહિ."

પોતાના પાછળના મંદવાડમાં અહીં આવે ત્યારે આચાર્ય કૃપાલાણીજી દ્વારા કે ૨૫૦ મહાદેવભાઈ દ્વારા કે કવચિત્ પોતે ગાંધીજીને પોતાની તબિયતના સમાચાર મોકલતા અને ગાંધીજી પણ પ્રસંગોપાત્ત પૃથપરજ કરાવતા. જીવનનાં છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન ગાંધીજીના એક પ્રિય વૈદ્ય વલ્લભરામ સાથે મારે પરિચય થયો અને હું એમને દ્રુવસાહેબ પાસે તેડી લાવ્યો. વૈદ્ય વલ્લભરામે પોતાની દવા લેવા દ્રુવસાહેબને વિનંતી કરી. દ્રુવસાહેબને કોઈ પણ વસ્તુનો ઘૂંટડો ઉતારવો એ સહેલું નહોતું. પરંતુ ગાંધીજી પ્રત્યેના પરમ પ્રેમને વશ થઈને દ્રુવસાહેબે કહ્યું, "ગાંધીજી મારા છે અને આ (મારા તરફ આંગળી કરીને) પણ મારા છે. દવા સંબંધી બધું આને (મને) કહેજો. હું ખુશીથી દવા લઈશ." વૈદ્ય પણ ગાંધીજીને દ્રુવસાહેબની તબિયત વિશે જણાવતા રહેતા અને ગાંધીજી પણ એમની સંભાળ લેવા વિશે વૈદ્યને કોઈ કોઈવાર સંદેશ મોકલતા. હું જ્યારે મળવા જતો ત્યારે પોતે કહેતા, "હું દવા નિયમિત રીતે લઉં છું." "I would die a martyr for science" એમ વિજ્ઞાન પ્રત્યે વલણ હોવા છતાં ગાંધીજી પ્રતિ પ્રેમને લીધે વૈદ્યની દવા પણ કેટલોક વખત પોતે લીધી. એમના જેવા મહા શુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રેમને આમ અધીન થતા.

*

*

*

આપણા યુવાનોમાં આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન વિસ્તારવાની દ્રુવસાહેબની એક પરમ અભિલાષા હતી. એને માટે ઇતિહાસના જ્ઞાનની અપેક્ષા ઉપર પોતે વારંવાર ભાર મૂકતા.

‘Transition Periods in History’ વિશે એક મંથ રચવાની મુવસાહેબની ઇચ્છા હતી. કોઈવાર મને કહેતા, “હવે પછીનો આપણો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. સાતમા સૈકાથી અગિયારમા સૈકા સુધીના આપણા દેશના ઇતિહાસનું અન્વેષણ બિંદાલુથી કરવાની જરૂર છે. એ સમય—જેમાં શંકરાચાર્ય અને ભાગવતકાર શુક્રદેવના મન્યો પ્રકાશમાં આવ્યા—તે આપણો ‘આત સંસ્કૃતિ’—‘Over civilization’ નો ઇતિહાસ છે. જેમ અસંસ્કૃતિ કે ઓછી સંસ્કૃતિ હાનિકારક છે, તેમ જ અતિસંસ્કૃતિનું પણ સમજવું. વળી તેરમા-ચૌદમા શતકથી ભાષાયુગ અથવા સાધુસન્તોની વાણીના યુગનું જે મંડાલુ થયું અને જેને સ્વર્ગસ્થ મહર્ષિ રાનડે ‘Eruptions’ કહે છે તે ‘Eruptions’ તો ખરા પરંતુ એ પૃથ્વીના પડમાં—એના ગર્ભમાં—બની રહ્યા હતા. એનો ગર્ભકાલ નવમાથી બારમા શતક સુધીનો છે.” વર્તમાન સમયમાં ઇતિહાસના અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે એમ એઓ બારપૂર્વક કહેતા.

*

*

*

જીવનના અંતિમ વર્ષમાં એક પ્રભાતકાળે હું મુવસાહેબને મળવા ગયો. એમણે એકાએક મને પ્રશ્ન પૂછ્યો, “કેમ ભાઈ, વસન્તોત્સવ ભીજવયું !” પ્રશ્નનું સ્વરૂપ હું કળી શક્યો નહિ, એટલે પોતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, “તમે તો જાણો છો કે આઠા શેઠના કુવાની પોળના મકાનના ત્રીજા માળના ખંડમાં જે પુસ્તકો પડેલાં છે, તેમાંથી જ જીવનની વસન્ત અનુભવતા હું શીખ્યો છું. મારા જીવનનું ઘડતર એ ખંડમાં થયું છે. એ મારું પરમ પ્રિય સ્થાન છે. એમાં રહેલાં સર્વ પુસ્તકોને એક વાર એકસાથે એકબીજાને એમનું સમગ્ર દર્શન કરીને પ્રજ્ઞામ કરવાનો મને મનોરથ છે. એક સર્વસંગ્રાહક દર્શન ક્યાં પછી નીચે એક નાના પાટિયા ઉપર હું આટલું જ લખીશઃ These have made me. આ જ મારા જીવનનો વસન્તોત્સવ.”

આ મહાયુક્તિની જ્ઞાન પ્રત્યે આવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિથી મારાં નેત્ર બીનાં થયાં.

*

*

*

જીવનના વર્ષમાં મુવસાહેબ ‘વિચારમાધુર્ય’ ઉપર જ નબત્તા એમ કહીએ તો ચારે. મને કહેતા, “I can enjoy my own thoughts. પ્રભુની કૃપા છે કે મારા વિચારો મને આનંદ આપે છે.” વિશેષે કરીને જીવનમાં મધુર સ્મરણો પોતે વારંવાર સંભારતા. કોઈ વાર મારી સમક્ષ પોતાના યોવનકાળમાં પત્ની સાથે મુંબઈથી નીકળી શરૂ એ વાગે સૂરત ભિતરતા તેનું સ્મરણ કરતા કે મણિમાલ, ઉત્તમલાલ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, બુલાભાઈ, કાશીરામભાઈ વગેરે સહુન કે વિદ્યમાન મિત્રો સાથેના મધુર પ્રસંગો સંભારતા અથવા બનારસ યુનિવર્સિટીના કેટલાંક પ્રિય સ્મરણો કહેતા. પોતાનાં બાલ્યકાળનાં અને અભ્યાસકાળનાં સુંદર સ્મરણો પણ પ્રસંગોપાત મને એમણે કહ્યાં છે. બાદકર શાસ્ત્રી, ખંભાતા માસ્તર અને પ્રો. કાયવટેની સ્તુતિ મુવસાહેબ કેટલીકવાર કરતા. ડૉ. ભાંડારકર સાથેના કેટલાંક પ્રસંગો પણ જીજ્ઞાસુના એકવાર મુવભાઈ અને પ્રદલાદભાઈ નાના હતા ત્યારે જાનેને ડૉ. ભાંડારકરને પગે લગાડ્યા પોતે મુંબઈમાં સાથે લઈ ગયા અને ‘મુવ’ અને ‘પ્રદલાદ’ એ નામો સાંભળીને ડૉ. ભાંડારકર બહુ જ રાજ થયા

ક્રિયાદિ વાતો પણ પોતે કહેના. પંડિત માલનીપત્ર અને માંધીજી સાથેના ઠેલકાક પ્રસંગો પોતે પરમ પ્રેમથી નિવેદન કરતા. બનારસ યુનિવર્સિટીમાં પ્રસિદ્ધ પદ્માઓનાં બાપજોની અને એને અંતે પોતે આભારદર્શન વખતે જે જે ચબ્દો કહેતા તે વિશે પણ મને વાતો કરતા. અનેક પ્રસંગોમાંથી એકનું સ્મરણ ટાંકું છું. “એક વાર પંડિત જવાહરલાલનાં માતૃશ્રી સ્વરૂપગણી નહેરુએ યુનિવર્સિટીમાં બાપજી આપ્યું. જવાહરલાલ પામેથી જે ગોળી પમાર થઈ અને જવાહરલાલ બચી ગયા એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં માતાનું હૃદય પુત્ર મારે પરમ પ્રેમથી નીનરતું હતું ‘મારા જવાહરને પ્રભુએ બચાવ્યો.’ ઇસાહિ વચનો વડે પ્રેમની મધુરતા શી ચીજ છે એનું અદ્ભુત જ્ઞાન શ્રીમતી સ્વરૂપગણીએ શ્રીતાજનોને કમળ્યુ.—આ પ્રમાણે મુવસાહેબે બહુ લાગણીપૂર્વક પ્રસંગ વર્ણવ્યો.

ગૂજરાત કોલેજના પણ ઘણા પ્રસંગો પોતે સ્મારતા. ગૂજરાત કોલેજના મતાવીશ વર્ષો અને બનારસનાં સત્તર વર્ષો—જેને પોતે પોતાની ‘જગવણીનો કાળ’ કહેતા—એ બેમાંથી કયો સમય વધારે સારો છે એ પોતે પસંદ કરી શક્યા નહિ. બવભૂતિ ‘ઉત્તરરામચરિત’માં જે સાધુતાનું સ્વરૂપ આલેખે છે, તે પ્રમાણે તો જેનું જીવન આદિથી તે અંત સુધી એકરસ છે, એને જીવનનો કયો ભાગ વધારે સારો અને કયો ઓછો સારો એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, એને તો સમસ્ત જીવન એ નિત્ય વસન્ત છે. “સમગ્ર જીવન ફરી જીવવાનું આવે તો હું ધણી જ પ્રુથીથી મારું જીવન ફરી જીવું,” એમ પોતે ઠેલકીકવાર ઉદ્ઘાસથી કહેતા.

મુવસાહેબે ‘ઉત્તરરામચરિત’માંનું રામચન્દ્રજીનું જીવન પોતાના અંતરમાં અમૃતાક્ષરે ઠોતરી રાખ્યું હોય એમ જરા સૂક્ષ્મતાથી જોતાં જણાવું હતું જેમ ‘ચિત્રદર્શન’માં એક પૃષ્ઠ કહે સ્મરણ રામને ગમતું નથી; બધી મધુર સ્મૃતિઓ જ ગમે છે, તેમ મુવસાહેબને જીવનનાં મધુર સ્મરણો જ યાદ કરવા ગમતાં.

બવભૂતિના દામ્પત્યરેહના ‘અદૈત’નું મુવસાહેબ ‘અદૈત સુલ્લઘ્નસ્યોરુગ્ગન’ વગેરે પદ્ધિઓ ઠાઈ ઠાઈવાર ઉચ્ચારી કહેતા કે “કોણ જાણે બવભૂતિ કેવો કદ્દો બાલજી હશે પરંતુ એના આત્માનું સૌન્દર્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ‘Sublime’ અને ‘Beautiful’ બંને હયાત હોય એવા ધન્ય આત્માઓ ધારે તો જીવનનું અપાર આધુર્ય અનુભવી શકે છે.”

*

*

*

મૃત્યુને પણ જાણે ઠાઈ નિત્યકાર્ય હોય—routine હોય—તેમ પોતે મણતા. એક વાર મને પૂછ્યું, “સુબઈમાં અવસાન થાય તે સારું કે અમદાવાદમાં? મુંબઈમાં દાકતરોની સગવડ વધારે ખરી ખાસ કરીને ડો યોધ તો મારી તનિષ્ઠને બહુ સારી રીતે જાણે છે. પરંતુ અમદાવાદમાં દાકતરો ખરા અને સગારોહીઓ પણ ખરા. વળી આ જન્મરચાન પણ ખરું, અને જીવનનું વાતાવરણ પણ અહીં જ.” એક બીજા પ્રસંગે જન્મભૂમિ અમદાવાદ વિશે પોતે કહ્યું, “૧૯૨૪ની સાલમાં હું બનારસમાં બહુ માદો પડ્યો. તે વખતે શરીર પડી જશે એમ ધણીને લાગતું હતું. પડિતજીને પણ એમ જણાતું હતું મેં મને અમદાવાદ લઈ જવા આગ્રહ કર્યો.” પંડિતજીએ કહ્યું,

“મુવજી, આ ગંગાનો કાંઠો છે.” મુવસાહેબે ઉત્તર વાળ્યો, “પણ ત્યાં તો (અમદાવાદમાં) ધીસિ ઝાપિનો આરો છે.” પ્રભુકૃપાએ મુવસાહેબની તમિચત તે વખતે સુધરી ગઈ. અમદાવાદ પ્રત્યે મુવસાહેબને પરમ પ્રેમ હતો. એનું એક બીજું રમરણ પણ ટપકાવું હતું. મદાસમાં ચોથી તત્ત્વર, પરિવહન બાણણ પૂરું થયું એટલે સર શિવસ્વામી આંધર તુરત જ મુવસાહેબને પૂછ્યું, “મિ. મુવ, તમે ખરેખર અમદાવાદના જ છો?” મુવસાહેબે જવાબ આપ્યો, “હું અમદાવાદનો નિવાસી છું, અને મારી ઘણી પેઢીઓ પણ અમદાવાદમાં જ રહેલી છે.”

*

*

*

મુવસાહેબનું શરીર અત્યંત જર્જરિત થતું હતું. તેવામાં એક સાંજે ફરીને પાછા વળનાં મેં કહ્યું, “આપે શરીર પાસેથી બહુ કામ લીધું છે. તાવથી શરીર પિડાતું હોય તેવી અવસ્થામાં પણ આપ ટેટલીકવાર પુસ્તકો પણ વાંચતા, અને મજવા આવતાર સાથે વાતો પણ કરતા. આખું જીવન આપે વિચારમાં જ વ્યતીત કર્યું છે.” મુવસાહેબે ઉત્તરમાં કહ્યું, “એ વાત ખરી. મેં શરીર પાસેથી બહુ કામ લીધું છે. પરંતુ જીવન વિચાર (Thought) નહિ તો બીજું શું છે? અજાણત, મારું શરીર જોનજોતામાં આટલું જીવું થઈ ગયું એ મને પણ એક puzzle—કાપડો—તો છે!” એમ કહીને પોતાની રીત પ્રમાણે વાત છોડી દીધી.

*

*

*

અવસાન પહેલાં એકાદ માસ ઉપર પણ ભૌતિક પ્રશ્નોની સમજણમાં મુવસાહેબની છાદત સામર્થ્ય પ્રથમ જોવું જ જણાવું હતું. એ વખતે મુવસાહેબ સાથે રહેલી એક વાતચીત પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં રજૂ કરું છું:—

પ્રશ્ન:—લોકો Emotional life—લાગણીનું જીવન—વિશેષ માને છે. આપણામાંના ટેટલાક ઉત્તમ પુરુષો પણ ભુદિ કરતાં લાગણીને આગળ પાડે છે. આપણા દેશના ઉત્તમ ત્યાગવીરો પણ લાગણીના ઉછાળામાં મર્યાદા ત્યાગ કરી એસે છે. અને પાછળથી દિલગીર બને છે. લાગણીને આગળ પાડીને જ સિદ્ધિ થઈ શકે? બીજી કોઈ રીતે નહિ?

ઉત્તર:—ભુદિના જીવન સાથે લાગણીના ઉછાળાથી જ—Emoional પાલ્લી જ,—જીવનમાં કાર્થિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભુદિના જીવનથી—Rational lifeથી—એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

પ્રશ્ન:—એકંદર ક્યું જીવન સારું?

ઉત્તર:—એકંદર ભુદિનું જીવન એ જ ઉત્તમ જીવન.

પ્રશ્ન:—આધ્યાત્મિક જીવનમાં ભુદિ અને લાગણીનો સમન્વય “Transfution”—હોય છે તે કેવું?

ઉત્તર:—એ મારે મન શંકા છે. હજી એનું સમાધાન મને થયું નથી. એ મારો કાપડો છે. એ સ્થિતિનો હું સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન—ક્રાઈસ્ટના છેડેથી આત્મત્યાગ—ફ્રાન્સિસ—એ લાગણીનું કાર્ય કે શુદ્ધિ અને લાગણીના
'transfusion' નું પરિણામ ?

ઉત્તર—ક્રાઈસ્ટના ઉત્પન્નનું એ અંતિમ કાર્ય ને કહેવા એ રહ્યા નહિ એ વિશે આપણે શું કહીએ તે
આપણે તો એ વિશે અંધારામાં જ રહ્યા. આપણે તો અંધારામાં જ મરવાનું રહ્યું.
એક બીજો દૃઢ સંવાદ પણ ટપકાવું છું :—

પ્રશ્ન—રામરાત્ર્ય કે પ્લેટોના આદર્શ રાત્ર્યમાં પણ વહેતો તો રહે જ છે. એ ક્યારે જાય ?

ઉત્તર—ત્યાંસુધી ભ્રાન્તિ—error—રહેશે, ત્યાંસુધી એ રહેવાના જ, અને તેથી જ સુવર્ણયુગો
પણ થોડો સમય રહે છે અને વળી જગત પાછું ભ્રાન્તિમાં પડી જાય છે.

* * *

મૃત્યુ પડેલાં લગભગ વીસ દિવસ ઉપર એક સવારે હું ખુવસાહેબને ત્યાં ગયો. પોતે બહાર
ફળિયામાં ખુરશી ઉપર આરામથી બેઠા હતા. ભાગવત વિશે વાત નીકળી. “ભાગવતનાં મેં
અનેક પારાયણો કર્યાં છે, અને ભગવદ્ગીતા કરતાં પણ એ ભક્તિનો—નિરતિશય પ્રેમનો—
અન્ય મને વધારે ગમે છે. એ પારાયણની સંખ્યા પણ મેં ક્યાંક નોંધી છે. પ્રપત્તિયોગ એ જ
પરમ યોગ છે.” આમ કહેતાં કહેતાં જાણે મને છેડેથી સંદેશો આવતાં હોય તેમ પૂછ્યું,
“હતાત્રેય અવધૂતે કેટલા ગુરુઓ કર્યા ?” મેં કહ્યું, “ચોવીસ.” પોતે પૂછ્યું, “એટલા બધા
કેમ ?” મેં ઉત્તર વાળ્યો, “એક કરતાં અનેક ગુરુઓના ઉપદેશનો લાભ મળે તે માટે.” પોતે
કહ્યું, “ત્યારે આ જગત અપૂર્ણ છે. એક ગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાન સુસ્થિર થતું નથી અને તેમાં
વધારો પણ થતો નથી. તેથી જગત સાહિત્યમાંથી અનેક દષ્ટાન્તો દ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નને કરવો જોઈએ.”

એ મહાન ગુરુવર્ધનું આ છેલ્લું વચનામૃત હતું.

છેલ્લા આઠદશ દિવસ ઉપર મૃત્યુની સમીપ પોતે જઈ રહ્યા છે એ વાતની પોતાને ખાતરી
થઈ હતી. અત્તમાંથી સ્વાદ ચાલ્યો ગયો. આ ઉપર પણ અરુચિ થઈ. અને ત્યાંસુધી એ દિવસોમાં
પણ સાંજે ભદ્રકાળી સુધી મોટરમાં ફરવા જવાનું ચાલુ રાખ્યું. માત્ર છેલ્લા ચારેક દિવસ ફરવા
જવાનો ક્રમ બંધ થયો. એકાદ અઠવાડિયા થયા અનશનમત શરૂ કર્યું. છેલ્લા ત્રણ દિવસ થયાં
વ્યાધિ વધવા માંડી. એ દિવસોમાં મૃત્યુના પોતે દ્રષ્ટા રહ્યા. તા. ૫-૪-૪૨ની રાત્રે આઠ
વાગે હું એમના ખાટલા નજીક ધડીક બેઠો. અને ઇશ્વરો કરીને નજીક આવવા કહ્યું. હું નજીક
ગયો. મંદ સ્વરે પોતે કહ્યું, ‘બને તો સવારે આવજો.’ મારે માટે આ છેલ્લા શબ્દો હતા.
બીજો દિવસે સાંજે મારી સાથે આવેલા વેઢને પોતે હાથ ફલાવી આશીર્વાદ આપ્યા. રાત્રે સર્વ
કૃત્યબીજનોને આશિર્વે આપી. તા. ૭મી એપ્રિલે સવારમાં એક પુષ્ટી એક ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય બંધ
થવા માંડ્યું. જમણી આંખનું દર્શન જતું હતું ત્યારે જમણા હાથને મહાયુક્તિને દયાવીને પોતાના
મોટા પુત્ર ખુવભાઈને એ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય બંધ થાય છે તેમ સમજાવું પાડી. ‘દેવધર પાસે મને
હવે લઈ જાઓ,’ એ એમના અંતિમ શબ્દો હતા. અવસાન પડેલાં થોડાક કલાક ઉપર હાથમાં
ગોલેલી બે માળાઓ પણ પોતે મન્ત્રવત્ ઝડપથી ફેરવી કાઢી.

પરમાત્માના અનુસંધાનમાં જ એ પરંમભાગવતે મૃત્યુની " અત્યન્ત વિસ્મૃતિ " માં પ્રવેશ કર્યો.

ચૈત્ર વદ સાતમ ને મંગળવારે બપોર નમતાં ૪-૫ મિનિટે જીવન અને મૃત્યુ બંનેમાં મહાન પૂજ્ય આનંદશંકરભાઈએ દેહ છોડ્યો !

જે દર્શીચિ ઋષિનો આરો એમને ગંગાના કિનારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય હતો, ત્યાં જ એમના મૃતદેહને અગ્નિસાત કરવામા આવ્યો. આ નગરમાં અને સમસ્ત હિન્દમાં સત્પથર્મની સેનામાં સમસ્ત જીવન સમર્પણ કરનાર આના દર્શીચિ જોવા પવિત્ર પુરુષ ક્યારે ઘરો અને એમનું અંતરું રહેણું કાર્ય ક્યારે આગળ ચલાવશે ? ક્યારે ? કો બદા વેદ ?

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરનું બ્રાહ્મણુજીવન

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ

હાની ત્વામૈવ મે મતમ્ ।

—ગીતા

૨૧. મુનશીએ સ્વ. આચાર્ય આનંદશંકરને અંગલિ આપતાં તેમને ‘અર્વાચીન યુગના હેત્સા બ્રાહ્મણુ’ કહ્યા છે. તેમાં ‘બ્રાહ્મણુ’ શબ્દનો મુનશીને ઉદ્દિષ્ટ અર્થ બ્રાહ્મણુત્રેષ્ઠ ઋષિવંશએ પ્રવર્તાવેલ આર્ય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર ને કર્ષ સૂચવે તેનું પોતાના જીવન અને લેખનમાં મૂત્ ઉદાહરણ પૂરું પાડનાર એવો હશે. અહીં હું ‘બ્રાહ્મણુજીવન’ શબ્દ વાપરવાં ઇચ્છું છું નેને ગોવર્ધનરામે ‘સાક્ષરજીવન’ કહ્યું છે તે અર્થમાં. ગોવર્ધનરામે એ નામના પોતાના ગાનગરવા બૃહન્નિબંધમાં ‘સાક્ષરજીવન’ને બદલે ‘બ્રાહ્મણુજીવન’ કે ‘ઋષિજીવન’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોત તો તે આપણે ત્યાંની તે શબ્દના અર્થસંસ્કારની પ્રજ્ઞાલિકા નેડે સારી રીતે સંગત થાન. ‘સાક્ષર’ શબ્દથી તો અંગ્રેજી શબ્દ *man of letters* નો જ સંસ્કારભોધ થાય છે. ગોવર્ધનરામે બોધેલા આદર્શને માટે બ્રાહ્મણુ શબ્દ જ વધુ અર્થવંતો છે. ગાનીઓ, તત્ત્વદષ્ટાઓ, સ્મૃતિકારો, વૈગ્યાનિકો, સાહિત્યકારો, ઇતિહાસકારો, વિદ્વાન અધ્યાપકો એ સૌ સર્વ પ્રગ્નના બ્રાહ્મણુ કે ઋષિઓ જ ગણાય. આ અર્થમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરના જીવનકાર્યને તપાસતાં મુનશીમાન્ય બ્રાહ્મણી વિશિષ્ટતાઓના પણ સમાવેશ તેમાં થઈ જશે એ સ્પષ્ટ છે.

[ભારત અને મીસના પુરાણા ઋષિજીવનના આદર્શથી પ્રેરાઈને, પણ વધુ તો પોતે લીધેલા વાનપ્રસ્થની પ્રેરક ભાવના સમગ્રવવાને ધરિદે, ગોવર્ધનરામે પ્રતિપાદેલ સાક્ષરજીવનના આદર્શને દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે: હોય તો તેમાં બે વ્યક્તિઓ કામ આવશે, એક ગોવર્ધનરામ પોતે, અને ત્યાર પછી બીજા આનંદશંકર. ગોવર્ધનરામ માને છે તેમ, આત્મકલ્યાણ સાથે લોકકલ્યાણ સાધવાના અભિલાષીઓ અજપૂણીના પ્રસાદથી સવેળા તમ થઈ, પછી કાં અને સારદાના વાહન મથર, કાં અને તેની વીણાના ગાનમાં લયલીન ભક્ત. જીવનના કુરુક્ષેત્રગર્ભમાં કામનાં તો ક્રિયા અને ગાન બેઉ વાનાં છે. ‘...અનુનું યુદ્ધ અને કૃષ્ણનું અચળ સારથિત્વ ઉભયના યોગથી જ લોકકલ્યાણ સાધ્ય છે. આનંદશંકરે ‘સરસ્વતીદેવીના પવિત્ર રમણીય ભારને ઊંચકી’ પોતાની અધ્યાપકીય તેમ જ ‘વસંત’કીય પ્રવૃત્તિ દ્વારા થોડું મથરકૃત્ય કર્યું છે એની ના નહિ, પણ એકંદરે તો તેઓ વીણાધારિણીના ગાનલીન ભક્ત જ વધુ છે.] એમની સરસ્વતીની ઉપાસના માટે તો કયા સર્વિશ્વ-

૧. ગોવર્ધનરામ પોતે આ બલે છે જ : જુઓ, “પ્રાચીન બ્રાહ્મણે સાક્ષરજીવન ગાળતા એટલું જ નહીં, પણ તેમનો મોટો અથવા ન્હાનો જ્ઞાન દેશભાજ પ્રમાણે લક્ષણદશાઓનો અને લક્ષ્યદશાઓનો હતો...”

(‘સાક્ષરજીવન’, પૃ. ૧૪૮)

કેટલી એમને જરૂર જ નથી. એમનાં લખાણોના સમગ્ર જથ્થો જેઓ તપાસશે, 'વસંત' માસિકના પાછલા પૃષ્ઠ પર દર એકે જે વિવિધ મનનીય ઉત્તરઓ એ આપતા તે જેઓ જોશે, અને તેમના અવસાન બાદ તેમના સુપુત્રોએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને બક્ષિસ તરીકે આપેલ એમના ગ્રંથખંડારની જે કોઈ હિસતી ય મુલાકાત લેશે, તેમને સ્વચરંચનાં વિદ્યાપ્રીતિ અને વિશાળ વાચનનો તત્કાળ ખ્યાલ આવી જશે. સાચા અર્થમાં એ આપણા એક અદુપાડી (well-read) પંડિત, અને બહારના પ્રાન્તો આગળ ગુજરાતને ઝોરવ લેવા જેવા વિદ્વાન તરીકે વિનાસકાંચ ધરી શકીએ તેવા વિદ્વાન હતા. એમની એ વિદ્યાપ્રીતિ સાંકડા પટમાં જ સીમિત નહોતી બની. સંસ્કૃતના અધ્યાપકને સંસ્કૃત સાહિત્ય અને હિંદુ તત્ત્વદર્શનનું પ્રથમનીય જ્ઞાન હોય જ, હોયું જ જોઈએ, એટલે એની બહુ નવાઈ ન ગણાય. નવાઈ તો ત્યાં છે કે જે પુરાણ સાહિત્ય ને તત્ત્વ-જ્ઞાનની જૂની દુનિયામાં પુરાઈ ન રહેતાં આ સંસ્કૃતના અધ્યાપકે ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાહિત્ય, પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજ્યતંત્રશાસ્ત્ર આદિ વિવિધ વિષયોના વિકસના જ્ઞાનરાશિને ય પોતાનો કરવાની ઉત્સાહી વૃત્તિ સેવી. એને લીધે જ વિકાસશીલ યુગબળોની સાથે રહી કેળવણી, નીતિ, ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ આદિ પ્રમેયોમાં જીવંત રસ લેનાર અને નવાં વલણોને જૂની દૃષ્ટિથી અને જૂનવાણીને નવીથી અજવાળી સંસ્કારનાર સમન્યવદર્શી વિચારક પણ એ બની શક્યા.]

શારદાની વીણાના ગાનની શ્રુતિ માટે, અજપૂણીથી તૃપ્ત રહી ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થવાનું જે ગોવર્ધનરામ આવશ્યક માને છે તે સ્વ. આનંદશંકરને કરવું પડ્યું નથી. એમનો અધ્યાપક તરીકેનો જીવનવ્યવસાય જ એવો કે તેમાં રહે રહે તે આવી જ્ઞાનોપાસના કરી શકે તેમ હતું. વળી ગોવર્ધનરામની સાક્ષરજીવનની ભાવના એકલી આત્માર્થી જ્ઞાનોપાસના આગળ અટકતી નથી. એનું પૂર્ણવિરામ તો આવે છે આત્મકલ્યાણ સાથે જ કે તે દ્વારા સાધવાના લોકકલ્યાણની પછી. એવા લોકકલ્યાણ માટે એવું સાક્ષર-પ્રાદ્યક્ષણ-જીવન જીવનારના દષ્ટિ વિષયનું પ્રતિફલન ગોવર્ધનરામ ખાસ આવશ્યક માને છે. 'એ પ્રતિફલન ગ્રન્થદ્વારા તેમ જિહ્વાદ્વારા કરવામાં આવે છે, 'આવું જિહ્વામુખી પ્રતિફલન સ્વ. આનંદશંકરને માટે તેમના આ અધ્યાપકીય જીવને શક્ય બનાવ્યું હતું. લેખિની દ્વારા પણ તેમના ચાત-દષ્ટિ વિષયનું પ્રતિફલન અને વિતરણ તેમને હાથે 'સુદર્શન' અને 'વસંત' મારફત થયું છે. એમાંના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન-નીતિ સંબંધી લેખોના સંગ્રહ 'આપણા ધર્મ' અને સાહિત્ય, કેળવણી આદિ વિષયો પરનાં લખાણોના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રકટ કરેલા સંગ્રહો 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' અને 'સાહિત્યવિચાર'માં હવે પ્રકટનાર સમાજ-રાજકારણ વિષયક લખાણો ને નોંધાના 'સિદ્ધર્શન' નામી સંગ્રહને ઉમેરીએ, અને તે સાથે 'હિંદુ ધર્મની આળપોથી', 'નીતિશિક્ષણ' ને 'હિંદુ વેદધર્મ' જેવાં એમનાં વડોદરા રાજ્યે પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોનો ખ્યાલ રાખીએ, તો તેમણે પ્રતિફલિત કરેલા પોતાના દષ્ટિ વિષયોનું પ્રમાણ આપણને સમગ્રઈ જશે.

પણ એટલું પ્રતિફલન અપૂરતું છે એવો અસંતોષ ગુજરાતને રહી ગયો છે. એ, સ્વ.

આનંદશંકર પાસે તેમણે આપ્યું તેથી પછું વધુ અપેક્ષા નહોતી જ્ઞાનધન હતું એમ મૂલ્યવી, એકપક્ષે તેમના પ્રત્યેના તેથી બેખબરો આદરભાવ મૂલ્યવે છે. બીજે પક્ષે એ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દા તરફ પણ આંગળી ચીંધે છે કે મહિષાસુરે જે ને નેટલું ચાલીસ-વર્ષની અને ગોવર્ધનરામને આવન વર્ષની આયુષ્યાવધિમાં આપ્યું તેટલું ૭૪ વર્ષના આયુષમાં આનંદશંકરની અપાયું નથી. આનું શું કારણ હશે? આલોક્યતર જીવિ રહેવાને પ્રયત્નશીલ અને વ્યવહારમાં દક્ષ એવા આ નાગર પંડિતને વાચનમનનથી રજેસી જ્ઞાનમૂડીના વિનરણની પ્રવૃત્તિ પરત્વે સાવ હરાછીન અને સર્વાભ-વસ્થિતિની કાટિમાં તો નથી બેસાડી શકતા. કારણ, મહિષાસુરના અવસાન બાદ કન્યાવ્યવસ્થિપૂર્વક 'સુદર્શન'નું સંપાદન તેમણે હાથ ધર્યું, તેમ જ ત્યારપછી ગોવર્ધનરામમાન્ય 'સાક્ષર'ના જેવી જ અંતર્ય વાસતા કે ભાવનાથી 'વસંત'નું સંચાલન વર્ગો મુધી તેમણે કર્યું આપણે જુદી શકતા નથી. પણ જીવનના મધ્યાહનનો એ ઉત્સાહ તેમનાથી પાછળથી પ્રાપ્તવાયો નથી. વાંચવાની મગ્ન નેટલી ફાવે તેટલી લખવાની કડાકટ ન ગમે એવી વૃત્તિ હોય, કે વૃત્તિ તો હતી પણ શ્રમ કરી કે ખમી ન શકે એવી શક્તિ (energy) લીધી એમની તબિયત બનતી ગઈ હોય, કે પછી વૃત્તિ ને શક્તિ બને હતાં પણ બનાગ્સ હિંદુ યુનિવર્સિટીના કારભારમાં રોકા-યેલા રહેવાથી જેઈ તો અવકાશ ને નિરાંત એમને મળી શક્યાં નહિ—આ મણુમાંથી કોઈ એક થા વધુ કારણે કે પછી બીજા કોઈ કારણે, પણ પરિણામ એ આપ્યું છે કે આચાર્યશ્રીથી પાછળનાં વર્ષોમાં પોતાના જ્ઞાનનો ને વાચનનો લાભ અક્ષરરૂપે ગુજરાતને આપી શકાયો નથી. રચૂળ પરિણામને જ જોતો માનુષી લોભ તો એમ ધમ્મજવે છે કે જે ભાવનાથી ગોવર્ધનરામને માત્ર બેતાળીસમે વર્ષે પોતાની જામેલી વકીલાત છોડી દઈ નિવૃત્તિ લીધી તે જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ સ્વ. આનંદશંકરે કંઈ નહિ તો સાદમે વર્ષેય નિવૃત્તિ લીધી હોત! તો તેઓ ઘણાને દેખાયા છે તેવા પોતાપૂરતા જ્ઞાનનંદમાં જ (અને તે રીતે આત્મકલ્યાણમાં જ) રત લાગવાને બદલે લોકકલ્યાણાર્થ જ્ઞાનવિતરણનો આહુષ્યધર્મ વિપુલ પ્રમાણમાં ખમવી શક્યા હોત, અને ગુજરાતને થયેલી થોડી હાનિ* આછી થાત. પણ નિમિત્તમાત્ર એવાં માનવીઓમાંથી કોના દ્વારા ધ્વંસી શક્તિ કેટલું કરાવવા માગે છે તે આપણે શું જાણીએ? તેથીજ કદાચ તેણે સ્વ. આનંદશંકરમાં ગોવર્ધનરામ ને મહિષાસુરની આકાંક્ષાઓ અને પોતાની લોકકલ્યાણકારી ભાવનાને કન્યામાં આચરવાની મિશનરીના જેવી ધમશને ઉત્કટ માત્રામાં મૂક્યાં નહિ હોય અથવા, કેને ખબર આનંદશંકરની જીવનકલા, (Art of life) અને વૃત્તિને જ એક જીવતા અંશ તરીકે રજૂ કરવાનો એ પરમ શક્તિનો સંકેત નહિ હોય?

આ તો તેમના પ્રતિફલનની રચૂલ જ્યાદાઈએ વાત ચર્ચા બાકી જે કંઈ તેમણે લખ્યું છે ને જે રીતે તેઓ બોલ્યાબોલક્યાં છે તેમાં તેમણે પાળ્યું તો છે ગોવર્ધનરામોક્ત સાક્ષર-

* તેમના દષ્ટિવિષય તેમના શરીરની સાથે નાશ પામે તો સંસારને હાનિ થાય, માટે જ તે વિષયના લોકોપકારક સંમિહને માટે તેનું પ્રતિફલન આવશ્યક છે. અને તેથી જ આ પ્રતિફલન કરવાનો આ દ્રશ્યોનો અધિકાર છે [સાક્ષર જીવન, પૃ. ૧૪૮]

જીવન જા.૧/સાક્ષરજીવનનું વ્યાવર્તક લક્ષણ તો-એની તટસ્થતા, દૃષ્ટિ અને તૃપ્તિ છે, ૧ અને સ્વ. આનંદશંકરે જાહેર રીતે નિવૃત્તિ લીધા વિના ય, સંસારમાં-સરસા રહીને ય, સાધેલી અલિપ્તતાને બળે આ શરત પૂરી પાળી છે. દેશી તથા પરદેશી જ્ઞાનગંગાના પ્રવાહોના તેમ જ દેશમાંના વિચાર, વાતાવરણ અને પ્રવૃત્તિના પ્રવાહોના તેઓ તટસ્થ દ્રષ્ટા અને આયોગ્યક હતા અને તેવા રહ્યા હતા પણ છેક સુધી. 'તટસ્થ સાક્ષીને અનિવાર્ય' એવી 'યુષ્માનુરાગિણી દૃષ્ટિ' ૧ પણ તેમને થોડીક તો સ્વભાવસહજ હતી ને બાકી તેમની આ તટસ્થ સાક્ષિતાએ કેળવી આપી હતી. કોઈપણ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતાં, કોઈ વ્યક્તિ અને તેના જીવનકાર્ય સંબંધમાં વાત કરતાં, અથવા કોઈ ગ્રંથને અવ-લોકતાં, એમની દૃષ્ટિ પ્રથમ એના યુષ્માગ તરફ વળતી દેખાય છે તે આ કારણે. નરસિંહરાવ, નાનાલાલ, મુનશી, રમણલાલ આદિ માટે એમણે જે કંઈ કહ્યું છે તે આ સંબંધમાં થાક આવતું નોંધવું. એઓ તો સત્ય, સુંદર ને શિવના ઉપાસક. બધાંથી તેમને એમાંનું કંઈક મળે લાંબી એનો પ્રસન્ન ચિત્તે સ્વીકાર કૃતજ્ઞભાવે એ કરવાના જ. આનો અર્થ એવો નથી કે બીજાને, નમનાઓ કે હોય તરફ એ બેધ્યાન રહે છે. વસ્તુને તલસ્પર્શ કરી આવનારી તેમની જાડી ને તત્ત્વ-દર્શી નજરથી દોષપક્ષ અટકી રહી શકતો નથી, અને તેની તરફ ધ્યાન દોર્યા વિના તેઓ રહેતા નથી.

પણ આ બધું તેઓ કરે છે સ્વસ્થ અને સૌમ્ય વૃત્તિથી. યુષ્મા નોંધને તાળીઓ પાડવા અને હોય જણાયા કે હથોડો લઈ તેના પર પ્રહાર કરવા મંડી પડવાનું તેમની પ્રકૃતિમાં જ નથી. ક્રોધ, એ પ્રવાહના પાણીથી અણુભીજાયેલા તટસ્થ સાક્ષી જ રહે છે, અને તેથી પ્રવાહપતિતોના રાગદેષને એ પોતાના કરતા નથી. પ્રવાહપતિતોને પોતાના યુષ્માલક્ષણો ખૂબ મોટાં લાગે ને સ્વદોષ તો દેખાય પણ નહિ, પણ તટ પર બેસેલા દ્રષ્ટા તો એની યુગ્મ અને અયુગ્મ, સારી અને નમણી બંને બાજુને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે અને તેમને ઉચિત રથાને તેમને મૂકી તેનું સ્વસ્થ મૂલ્યાંકન કરી શકે છે, એને કદાચ અંગત ઝડો ને રાગદેષ ન હોવાથી તેની પ્રશંસામાં ભાટાઈ કે ઘેપદર્શનમાં તીખાશ ને કટુતા આવતાં નથી. દૃષ્ટિ અને વિચારણાની શાસ્ત્રીય બિનગતતા (objectivity), માનવી પ્રૃથ્વી યુષ્મા કે નિર્ભેજ દોષી નથી કોઈ શકતો એ જ્ઞાનવાણી (objectivity), માનવી પ્રૃથ્વી યુષ્મા કે નિર્ભેજ દોષી નથી કોઈ શકતો એ જ્ઞાનવાણી માનવતાભરી સમજ, અને હૃદયમાં રમી રહેલી સત્યની ભાવનાનો બીજો આદર્શ, આચાર્ય આનંદશંકરના આ વલણને પ્રેરે છે. આને અંગે ઉત્તરતા એમનો સહજ યુષ્મા બની ગય છે.

આથી એ દરેક દૃષ્ટિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જતાવી શકે છે અને તે તે ભૂમિકાએ બેઠા રહી તે દૃષ્ટિકોણથી જોઈ શકે છે ગામ કરતાં તેઓ સ્વાહવારી પણ કેટલેક અંશે બની મયા છે એકવાર કોઈ જન સમામાં વ્યાખ્યાન આપના તેમણે કહેલું પણ ખરું કે હું નોટલો આજણ છું, તેટલો જન પણ છું, અને તે આ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય ને તેનાં મન, શુદ્ધિ, દૃષ્ટિ, ક્રિયાશક્તિ અમુક હદ સુધી જ પહોંચી શકનાં હોઈ અપૂર્ણ છે. તેથી સંપૂર્ણ કે સમ્યક્ સત્ય, કોઈને એકલાને એક સાથે મળી શકે નહિ. દરેક જણ-જે સંસ્કારની, શુદ્ધિની, ભૂમિકાએ બેઠો હોય છે ત્યાંથી તે દૃષ્ટિકોણથી તે સત્યને જુએ છે. સત્યનું અમુક પાસું જ, તેને દેખાય છે, સમ્યક્દર્શન નહિ પણ અપાંચદર્શન જ તેને યાય છે;

અને તેટલું તેને રેખાપ તેટલા પરનું સાચું હોય છે. બીજી જ દિશામાંથી બીજા દૃષ્ટિકોણથી સત્યને જોનારનું દર્શન પણ એટલું જ સાચું હોય છે. આમ જાણનાર ને સૂર દૃષ્ટિકોણથી ચતુર સત્યનાં વિવિધ પાસાનું દર્શન સમઘનાએ જોઈ શકાય તેવી ઉન્નત બુદ્ધિએ જાણનાર, જો કે વધુ પડેલાંમાંથી કેાઈ એકને જ સત્ય દેહી અન્યને જોડેા કે જુદા કઈ રીતે દેહી શકે વાતુ । આવા રચાદવાદી આનંદશંકર બંનેમાં સત્યારા જોવાને લીધે બેમાંથી કેાઈ એક પણ કે દૃષ્ટિ વિશે અનામદી રેખાયા, તો એ અનામદીપણાને લીધે એમનું વલણ સમાધાનપ્રિય સ્વીકારનું જ, માની લખ તેમના પર દર્દીદ્વિધાવેડાને આક્ષેપ કેટલાકે મરકરીમાં ને કેટલાકે ગંભીરતાથી મૂક્યો છે. પરન્તુ, સત્યનો એકદ અંશ પોનાના દૃષ્ટિકોણથી હાંથ લાગ્યો ન લાગ્યો ત્યાં તો ‘મે’ બધું સત્ય જાણી લીધું છે: આ એ સત્ય: આ જ સત્ય છે: એને જ બન્ને ને અનુસરેા એ જ જોકે તરણોપાય છે’ એમ જરૂરપૂર્વક ને ‘જ’કારપૂર્વક એકપાથ (one dimensional)ને તેથી જાન કે અર્ધ સત્યને ઉદ્ધેષણનાં દોડી જવા મંડનારી આધુનિક ચંચળ રજેગુણી મનોદશાને મુકાબલે આ માત્વિક સ્વરચ અનામદીપણું આખરે સત્યોપલબ્ધિ માટે અનુકૂળ વધુ ચરિયાતું છે એમાં શક નથી.

પણ વાન એમના આ અનામદીપણા આગળ અટકી જતી નથી. આ દૂધ છે, આ દર્દી છે, ને ઘી તો બીજું જ છે એ તેઓ નથી જાણતા એમ નથી, ખરું સત્ય તો અખંડદર્શનમાં રહેલું છે એ તેમની ખાસ પ્રતીતિ છે એથી જ તો નરસિંહરાવના જોડણીવિષયક ચર્ચાત્રેખમાં એમને અંડદર્શન લાગ્યું હતું. અખંડદર્શનમાં સત્યની અનેકરૂપતાનો સ્વીકાર હોય; પોનાના અંગન પ્રહને અગ્રીષ્ટ એવા તેના કેાઈ એક રૂપનું જ અતિગોચર કરી બીજા તરફ અંખ મીચવાની ને મગજનાં દ્વાર બંધ કરી દેવાની સંકુચિત અભિમાનજન્ય હરીલાઈને ત્યાં અવકાશ નથી. સચિ-વૈચિત્ર્ય અને અધિકારભેદને ધર્મભાવના અને તત્ત્વદર્શનમાં જગ્યા કરી આપનારી તથા તેના પ્રત્યે સમજાની ઉદારતા શીખવતી ભારતીય આર્થ દૃષ્ટિ દ્રષ્ટ્ય તો માને છે અખંડ-અમર સત્ય-દર્શનને, અને ખરું જ્ઞાન તો ગણે છે ‘અવિમર્ક વિમલેષુ’^૭ અને ‘વિનયનરવિનયનંતે’^૮ ના જ્ઞાનને જ. એ આર્થદૃષ્ટિ આચાર્ય આનંદશંકર પણ કેળવવા મથ્યા છે. એ રીતે તેઓએ ગોવર્ધનરામના ‘સાક્ષર’નો અને સુનશીકચિત બ્રાહ્મણનો ધર્મ બરાબર જાગ્યેા ગણાય.

એવા ‘સાક્ષર’ કે બ્રાહ્મણ તરીકે આનંદશંકર ગોવર્ધનરામે બનાવેલા પ્રેકારોમાંથી કયા પ્રકારના કહેવાય ? અખંડદર્શનના અસંપ્રગાત અભિલાપથી પ્રેગર્થ વિચારવિષયની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરી વળા પરિતઃ સ્પર્શ કરી; પરંતુતરે જોભા રહી નીચેની વસ્તુ જોનાર જેમ દિગ્વિસ્તારમાં તેવું રચાન નહી કરે તેમ જ્ઞાનની જિંદગી બુદ્ધિએ જોભા રહી અખિલ જ્ઞાન-સત્ય-વિસ્તારમાં તેવું ઉચ્ચિત રચાન નહી કરી, અત્ય તોમ જ પાશ્ચાત્ય વિચારકો તે સર્વધર્મમાં શું કહે છે તે તપાસી જોઈ, પંછી પોતાની આંતર પ્રતીતિનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો એવા મનોબ્યાપાર તેઓ કેટલીક વાર દેખાડે છે. તે પરથી તેમ જ ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક એ બંને પદ્ધતિઓને ઓછાવધના પ્રમાણમાં તેઓ

કામે લગાડે છે તે પરથી તેમનામાં પર્યેષકદ્રષ્ટાનાં લક્ષણો^{૧૦} સારા પ્રમાણમાં દષ્ટિગોચર થાય છે એમ કહેવાશે. આવો પર્યેષકદ્રષ્ટા 'આ ચારે (શુકદષ્ટિ, ખાલદષ્ટિ, લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિ) જાતની દષ્ટિઓથી અથવા તેમાંની ગમે તે એક અથવા અનેક દષ્ટિઓથી જુલે છે'^{૧૦}. આચાર્ય આનંદશંકર પોતાના પર્યેષણમાં લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિનો સારો વિનિયોગ કરતા જણાય છે. લક્ષણદષ્ટિનો અક્ષરપ્રવાહના અંતર્ગત સર્વની અપૂર્વતાની બોધક દષ્ટિ એવા પરિચય આપી, ગોવર્ધનરામે એનાં દષ્ટાન્તો તરીકે આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં લખનાર બાબ્યકારો, વાર્તિકકારો અને ટીકાકારોને એને પરદેશમાં શેક્સ્પીયરનાં ગ્રંથો ઉપર થયેલા રસજલ અને જવાંધનસ જેવા વાર્તિકકારોને ગણાવ્યા છે,^{૧૧} અને આગળ જતાં કહ્યું છે કે 'આજ પછુ આપણું શાસ્ત્રોને આધારે પ્રાચીન વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ નાખનાર અને દષ્ટિ કરાવનાર લેખકો લક્ષણદ્રષ્ટાઓના જ ધર્મ માથે લે છે.'^{૧૨} આ દિસામે સ્વ. આનંદશંકરને, તેમણે 'આપણો ધર્મ'માંનાં ધણાં લખાણોમાં હિંદુ ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાર્તિકકાર તરીકે જ કામ કર્યું છે તેથી, લક્ષણદ્રષ્ટાના વર્ગમાં મૂકી શકારો. એવા લક્ષણદ્રષ્ટા તરીકે તેમણે પોતાના બે પુરોગામી લક્ષણદ્રષ્ટાઓ મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામનાં કાર્યની પોતાની રીતે પ્રતિ કરી છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પહેલવારકા પ્રકાશથી અંગ્રાઈ આપણા પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન ને સંસ્કૃતિ તરફ પૂઠ ફેરવનાર નર્મદ એના આધુપના શેષ ભાગમાં તેના તરફ વળ્યો તો ખરો, પણ તેની લક્ષણદષ્ટિ પૂરી ખાચેલી નહિ અને બહુ ઊંડી પણ નહિ, તેથી તેનું પુરસ્કરણ કરતાં તેણે બાર મૂક્યો તેનાં બાજુ આચાર્યલક્ષણો પર જ.^{૧૩} પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન ને સંસ્કૃતિનું રહસ્ય અને ગૌરવ ઊંડી લક્ષણદષ્ટિથી ઉત્સાહભરે સમગ્રવચનું કાર્ય તો કર્યું^{૧૪} મણિલાલે. તેમણે ધર્મરેષ માનેલું એ કાર્ય બમ્બવતાં નથી સંસ્કૃતિને ય થોડી આવ-કોરી હતી. તે વલણને ગોવર્ધનરામ નવીનનીના સમન્વયના ઇષ્ટ આદર્શ સુધી લઈ ગયા (જેથી લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિ બતાવીને). આનંદશંકર બે બિન્ન તત્ત્વોના સમન્વયની નહિ પણ વિભક્તોમાં અવિભક્ત તત્ત્વની વાત કરીએ રીતે લક્ષ્યદ્રષ્ટા પણ બની સંક્રાન્તિકાળના સંબંધનોત્તર સમન્વયની ત્રીજી ભૂમિકામાં ગોઠવાઈ જાય છે, અને ક્યારેક પ્રચારક ને વકીલ જેવા લાગે જતાં મણિલાલ ને ગોવર્ધનરામના કરતાં પોતાની પ્રકૃતિ સહેજ જુદી—વિવેકી પર્યેષક કે ન્યાયાધીશનીના જેવી—હોવાની છાપ પાડે છે. ધર્મચિંતન ઉપરાંત સાહિત્ય, સમાજ, કેળવણી, રાજકારણ આદિની વિચારણામાં પણ સ્વર્ગસ્થ જેમ સારા લક્ષણદ્રષ્ટાનું સર્વ દેખાડયું છે તેમ એવી જોડી

૯. "...એતા એતા અથવા એટલે દશ્ય વસ્તુની ચારે પાસે—પરિતઃ કુરો વંણી એ વસ્તુનું". તત્ત્વ પામવા ઇચ્છા કરે છે, અને તે પર્યેષણ કરી તે વસ્તુનું તત્ત્વ જોનાર પર્યેષકદષ્ટિ—philosophical eye—થી એ વસ્તુને પાસે છે. નિબંધો—શાસ્ત્રનો ઉત્તર્ગ પૂર્વેની અવસ્થાના ગ્રંથો, વિચાર, વિવેચન કત્યાદિ પર્યેષક લેખન આ દિલ્લા પરિણામ હોય છે" [સાક્ષરજીવન, પૃ. ૯૮] ૧૦. એજન, પૃ. ૯૮. ૧૧. એજન, પૃ. ૧૪૯-૫૦ ૧૨. એજન પૃ. ૧૭૭ ૧૩. એક અપવાદ સિવાય. પૂર્વેની અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનાં અનુક્રમે આધ્યાત્મિકતાને અર્થે. નિવૃત્તિ અને ક્યૂલ લોકમુખ એકજનને તાકતી પ્રવૃત્તિ એવાં સ્વભાવ-લક્ષણો વારંવાર બતાવી તે બે વચ્ચેનો દરિયોડે ને લક્ષણો (જેની તેને થયેલી પ્રતિતિ જ આપા 'ધર્મવિચાર'માં બાહી રહી છે.) તેણે 'ધર્મવિચાર'માં સમગ્રનો છે લાં થોડું જોડું જોનારી લક્ષણ-નિષ્ઠ તેણે બતાવી છે

લક્ષ્યસંસ્કારક દષ્ટિ ખતાવી છે કે તેનું પારશીકન અનેક 'લક્ષણદ્રષ્ટાઓને જાગૃત અને સજ્જ' કરે તેનું નીવડશે.]

મતમતાંતરોથી બિધ્વં રહેવાપણું, આવું તાટસ્થ અને સ્થિરમતિત્વ એ આચાર્ય આનંદ-શંકરનો પ્રકૃતિયુષ્ઠ છે; પોતે કોઈથી કે કશાથી મુગ્ધ બની જતા કે અંબળ જતા નથી અને પોતાને સ્વતંત્ર એવું દષ્ટિબિંદુ છે એવું દેખાડવા મથતા કોઈ પડિતમન્યનો દંભ—pose—નથી. 'હું આમ કરું છું, હું બીજાથી જુદો પડું છું' એવાં હુંકારમંથી વાક્યો એમના લખાણમાં એાઈ જ મળવાનાં. પોતાની પર નહિ પણ મૂળ વક્તવ્ય પર જ એમનો ભાર હોય છે. વક્તવ્ય જતે બરાબર તર્કપુષ્ટ ને અનુભવપુષ્ટ સત્ય છે કે નહિ તે બતાવવાનો જ એમનો આશય હોય છે. એમની દષ્ટિ વિશાળતા પર ફરી વળનારી અને જોડી છે અને તર્ક તેમ જ હૃદયપ્રતીતિ બંને એકમેકને પાડવા નહિ પણ પુષ્ટ કરવા તેને સાથ આપતાં જણાય છે. કોઈ ધીર, આસ્તિક, તત્ત્વદર્શી, અનુભવી, સમજુતી નિર્મેળ પ્રતીતિવાળી વાણી આપણે સાંભળી રહ્યા હોઈએ એવો અનુભવ તેમનાં લખાણ વાંચતાં આપણને થાય છે.

બ્યક્તિત્વની આ સાત્વિકતા એમના પ્રતિપાદનમાં પણ પૂરેપૂરી જોતરી છે. પ્રચાન્ત, સ્પરણ, પ્રસન્ન ને માત્વિક એવી તેમની ભાષાને દાઢ ભરેલી ફૂલખરણી જેડે નહિ પણ સૌમ્ય-પ્રકાશ ધૂતદીપ જેડે જ સરખાવાય. રમ્ભેયુક્તિ આવેશ, અનિદાપોક્તિ ને વાહ્યાપદ્ય, ઉમતા, કડુતા કે તીખાશ એમાં નહિ જડે. આચાર્યશ્રી જીનોક્તિ (under-statement) કરશે પણ અત્યુક્તિ (over-statement) નહિ જ કરે. ભાષાનો ભાષાને ખાતર વિશ્વાસ એમની પ્રકૃતિને રમે તેમ નથી. કપડાં નહિ પણ કપડાં જેને ઢાંકે છે તેના પર વધુ નજર હોવાથી, ભાષાને વિચાર-બ્યક્તિના સાધન તરીકે જ તેઓ ઉપયોગી માને છે. આથી નિર્ણયક વાણીબેલ સત્યશીલક અને તત્ત્વદર્શનને કઠી કરવા ગમ્યા નથી. એમનું ખ્યાન તો વિચારને કહેવા પર વધુ હોય છે તેથી ભર્યે વાકોઢનુષાવતિ જેવું એમના સંબંધમાં તો થયું છે. આમ શેધીનો દાઢ કેળવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી, પણ એ જ કારણથી એમને હાથે કેટલુંક અશ્રુમિત સૌંદર્યવાળું, અર્થમરણું છતાં સરળપ્રસન્ન એવું ગદ્ય લખાયું છે, જેની નોંધ સાહિત્યના ઇતિહાસકારે અવશ્ય કરવી પડવાની.

આવી રીતે વૃત્તિમાં, વિચારણામાં અને પ્રતિપાદનમાં આદર્શ જાણણનાં સુલક્ષણો વ્યક્ત કરતા આનંદશંકર દ્રુવને 'આચાર્ય' એ પદ કેવું બંધબેસતું થઈ જાય છે! પ્રોફેસર આનંદ-શંકરને થોડા વખતના ગુજરાત કોલેજના અને પછી લાંબા સમય સુરતના બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી કોલેજના પ્રિન્સિપાલપદે 'આચાર્ય' (=પ્રિન્સિપાલ) બનાવ્યા એ તો ખાત અદરમાત. પણ એ વિના પણ, જેકે આચાર્યપદ ક્યારેય એમણે ઢાંક્યું નથી છતાં, ખાસ કરીને વેદવાણીવર્તન જેવાં ખાસ આચારે, જ્ઞાનલોગવ્યવસ્થિતિ વાળા હૃદયજ્વલિએ, અધ્યયન ને અધ્યાપનના વ્યવસાયે, અને 'સુદર્શન,' તથા વર્તમાનમાં ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, કેળવણી, સાહિત્ય આદિ વિષયો પર લખના રહીને બળવેલા ગુજરાતી સમાજના સારકારિક નેતૃત્વે તેમને 'આચાર્ય' પદના અધિકારી તો અવશ્ય બનાવ્યા છે. 'ગોડને રિબ્'માં સ્વ. રામાનંદ ચેટરજીની નોંધો વાચકો જે રસથી

વાંચતા તેવા જ રસથી શુનરાતના અનેક સંસ્કારપિપાસુઓ 'વસંત'માં સૌપ્રથમ આનંદશંકર-
ભાઈની પ્રાસંગિક નોંધો જ વાંચી જતા. એ રીતે આનંદશંકર શુનરાતના શિક્ષક કે આચાર્ય
સાચી રીતે બન્યા હતા. એટલે હવે તો 'આચાર્ય' શબ્દને તેમના નામ આગળ યુકાયેલા બેવાનું
ને ઉચ્ચારાતો સાંભળવાનું સાવ સ્વાભાવિક લાગતું જોઈએ. ચિત્તરંજન દાસને 'દિશબંધુ,' સી.
એફ. એન્ડ્રુને 'દીનબંધુ,' પંડિત મદનમોહન માલવીયને 'ભારતબૂખણ,' બાલ ગંગાધર ટિળકને
'લોકમાન્ય,' ગાંધીજીને 'મહાત્મા' અને રા. વલ્લભભાઈ પટેલને 'સરદાર' એવાં નામ આપનાર
જનતાની અંતરસૂત્ર કે સહજવૃત્તિ બહુ સાચી હોય છે. સ્વ. આનંદશંકરના નામ સાથે 'આચાર્ય'
પદ જોડાયેલું રાખવાનું કદાચ સંસ્કારી જનતાની સહજવૃત્તિને હાથે જ થઈ જશે એમ લાગે છે.

આવા આચાર્ય આનંદશંકરે એકંદરે સરવાળે શુનરાતના સંસ્કારવાંછુઓની અપેક્ષાઓને
ધરવે એટલું ન આપ્યું કે તેમનાથી ન આપી શકાયું એને જ્ઞાનિનો વિષય ગણનારા ભલે ગણે.
'...તટસ્થ અંતરદર્શકજીવનમાં લક્ષણદર્ષિ અને લક્ષ્યદર્ષિ પર્યન્ત જ સંસિદ્ધિ મળે, તોપણ
તે પ્રવૃત્તિમય જીવન કરતાં આત્મકલ્યાણ તેમ લોકકલ્યાણ બંધુ' બંધુ' વધારે સાધે છે, એટલું તો
સિદ્ધ છે.'^{૧૪} ખરી રીતે તો જેટલું તેમણે લખ્યું છે તેમાં જણાતી એ ઉદાર, સ્વસ્થ, નિર્મળ,
તત્ત્વમાત્રી દર્ષિને અને જેમાંથી એ આવી એ તેમના બ્રાહ્મણજીવનને જ તેમનું ક્રીમતી પ્રદાન કે
સંદેશ ગણવાનો છે. 'દરેક પ્રખ્યાત એ બાજુ હોય છે' કહેતા વિક્ટોરિયાયુગના ઉદારનીતિ લિખ-
રણનાં જેવાં એમનાં વૃત્તિવલ્લોને બાલિશ પ્રચ્છકારે અત્યારે હસી કાઢવાં સહેલાં છે. પણ સાહિત્ય,
રાજકારણ આદિ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અહમદમિત્રિકા અને તેની સંતતિ રાગદ્રેષ, કટુતા, ઝડૂત,
પક્ષપાત અદ્વિતે એકાગ્ર મહાલતાં કોષાદિ અટકાવાય નહિ એવા આ સમયમાં તો એ જ દર્ષિ ને
વૃત્તિ આપણને સત્યદર્શન કરાવશે ને તારા શકશે. આ વૃત્તિ જાતે એકપાશ્વી વિચાર કે બાવના
જેટલી ઝૂનપૂર્વક કતબમાં ઢોડી જાય કે કર્તવ્યની હાકલ (Call to action) કરે એમ ભલે
ન બને, પણ પ્રવાહપતિત કર્તવ્યરત માનવીઓને કે જમાનાને તેઓ જોઈ ન શકે એવા પ્રવાહના
વળાંકો ને જોખમી વમળોનું જ્ઞાન કરાવી તેમની અંતિને સાચી દિશામાં ધ્રેરી તો જરૂર શકે.
જીવનના કુરુક્ષેત્રને છતવા ધનુર્ધર પામે એકલા બચ નહિ શાય, તેમને દોરવણી આપનાર અશસ્ત્ર
સારથિ કૃષ્ણો પણ જોઈ શકે જ. આપણા હવે પ્રવૃત્તિપ્રવાહમાં પડેલા શુનરાતને આચાર્ય આનંદ-
શંકર જેવા પ્રવાહના તટસ્થ સાક્ષી ક્યાંક અને વિચારકોની મોટી સંખ્યામાં જરૂર છે. આચાર્ય-
શ્રીનાં દષ્ટિ, જ્ઞાન, બાવના આદિનો લાભ તેમના વિદ્યાર્થીઓને અને તેમના સહવાસ કે સંપર્કમાં
આવેલી અનેક વ્યક્તિઓને મળ્યો હશે જ, પણ હવે તો એમના અક્ષરદેહ પાસેથી જ આપણે
એ મેળવવા રહ્યા છે. એમની દાષ્ટને ને વૃત્તિને આપણે આપણી કસીએ તો ઘેરો મૂલ્યાંકન યજેત
એ સૂચના આપણે પાળી ગણાએ, તેમ તેમનું ચોખ્ખું થાદ પણ સારું ગણાશે. એમનું દાર ચરીર
ભલે પંચમહાભૂતોમાં વિલીન થઈ ગયું, પણ અક્ષરદેહે તો પોતાની સદા અનુકરણીય એવી ઉચ્ચ
સાત્ત્વિક દષ્ટિ ને વૃત્તિનો ત્રેરણાસદેશ એ આપતા જ રહેવાના છે. એથી આપણે પુરાણી કડી
સપ્તીયું, 'આચાર્ય આનંદશંકરે અવસ્થાન પામ્યા છે: (તો મ) આચાર્ય આનંદશંકરે બળું છવે!'

ગુરુણાં ગુરુ:

ગ્રે. અવુશ્માઈ સં. ૫૮૯

શરીરિણી સાક્ષરતા સનાતન,
✓ સંસ્કારિતા મૂર્તિમતી પુરાતન;
અપૂર્વ પ્રાચ્યપ્રતીચી-સમન્વય,
સાહિત્યતત્ત્વદય એક આશ્રય.

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ વિશે જીંડો વિચાર કરતાં ઉપરની પંક્તિઓની યથાર્થતા પ્રતીત થાય છે. ખરે જ એઓ વિદ્વાતા અને ધાર્મિકતાની મૂર્તિસમા હતા. જૂનું અને નવું ઉભય એમના આચાર અને વિચારમાં પ્રતિબિમ્બિત થતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં સત્તરવેાનું સમ્મગ્ અવલોકન કરી બેઠેને એમણે એકસરખાં અપનાવ્યાં હતાં. સાહિત્ય અને દિલ્લેશીનો એ રસિક વિદ્વાનમાં સુભગ સુમેળ સધાયો હતો.

પ્રથમ દર્શને જ એમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની છાપ સી કાઢના મન ઉપર સચોટ પડતી. એમની પ્રસન્નગંભીર સુખમુદ્રા, નિર્મલતાભર્યા સાસ્ત્રિક નયનો, બરાવદાર મૂઠા અને કૂંકમચંદ્રકવિરાજિત બાલ એમના માટે પ્રેમ અને પુજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરતાં. અને લાંબી શિખાના વાળ છૂટા રાખી બેઠા હોય ત્યારે તો જાણે કોઈ પુરાણા ઋષિવરનું મંગલ દર્શન થતું ! એમની વાણી પણ સત્ત્વશુદ્ધ, સંસ્કારી અને ગૌરવભરી હતી, અને મહાનદના ધીરમંભીર સ્રોતસમેા એનો ધેરો છતાં મધુર સ્વર શ્રોતૃગણનાં હૃદયને સભર બરતો.

સને ૧૯૧૯-૨૦માં હું અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં ફર્સ્ટ ઇયર આર્ટ્સને અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે તેઓ ત્યાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. તેઓ ફર્સ્ટ ઇયરમાં સંસ્કૃત શીખવતા ન હતા, એટલે એમના શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ લાભ મને મળી શક્યો નહિ. પરંતુ કોલેજમાં એમના પ્રભાવની છાપ અપૂર્વ પડતી. એમની વિદ્વાતાની કૌરમ અબળ કૌરવી અને સૂટ-સન્નિહિત પ્રાધ્યાપક વર્ગ વચ્ચે ઘોતિયું પહેરનાર આ પ્રાચ્ય પંડિતની આચારશુદ્ધિ નિરાળી તરી આવતી. તેઓ વાર્ધસ-પ્રિન્સિપાલના ઉન્નત પદે હતા, અને પ્રિન્સિપાલ તરીકે પણ એમણે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું. એટલે પ્રાધ્યાપક તરીકેના પ્રભાવ બેમાં અધિકારનાં ઓળસ બળ્યાં હતાં, અને એઓ સર્વ કોઈના એક સરખા પૂજનીય-સન્માનનીય બન્યા હતા.

એમના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના સદ્બાખ્યથી વચિત વિદ્યાર્થીઓને પણ એમને સાંભળવાનો લાભ અનેકવાર મળતો, અને ચરમાની દાંડી-ઉપર દાઢ ગખી ન્યારે તેઓ એકધારી જાદુબરી વાગધારા વહાવતા ત્યારે વિદ્યાર્થિવર્ગ વિરમયચકિત અને મંત્રમુગ્ધ બનતો, અને ' ગુરુનાં ગુરુ: ' તરીકે એમને અભિવંદતો.

અને સાથે જ તેઓ ગુરુઓના ગુરુ હતા—સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાગુરુ માત્ર નહિ, પણ અનેક વિદ્યાગુરુઓનાય ગુરુ હતા. કોંગ્રેસના કેટલાય પ્રેરિતરો એમના હાથ નીચે બંધા હતા. મેથેમેટિક્સના પરમ નિષ્ણાત અને પ્રખ્યાત પ્રેરિતર જે. સી. સ્વામિનારાયણ પણ એમના શિષ્ય હતા! એ ગણિતશાસ્ત્રીએ લખેલા સંસ્કૃત નાટકમાં ગુરુવર્યનું વિદ્યાપ્રદાન પ્રકટ પરખાય છે, અને એના ખાનભયો અપહૃસ્વોકોમાં શિષ્યની ગુરુભક્તિ નિતાન્ત નિરખાય છે. આવા પ્રેરિતરોનાય પ્રેરિતર માટે ‘ગુરુણાં ગુરુઃ’ નું બિરુદ જ બરાબર ગણાય.

મહાત્મા ગાંધીજીને એમના માટે અપાર માન અને મમત્વ હતું, અને એમની સાથેના ઊંડા સંબંધોને પોતે ‘આશરકમાશરકના સંબંધ’રૂપે ઓળખાવતા. ભારતભૂવણ માનવીયજીને પોતાની બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી માટે એક સમયે વિદ્વાનની જરૂર જણાતા મહાત્માજીએ એમનું નામ સૂચવ્યું હતું, અને ત્યાં એમણે પ્રિન્સિપાલ અને પ્રોવાઈસ-આન્સેસર તરીકે ધરાવેલી કાર્ય કરી ગુજરાતના ગૌરવને ભારતભરમાં દિપાવ્યું હતું.

અમદાવાદ છોડી એઓ વારાણસી જવાના હતા એ જ્ઞાતિદરે વિદ્યાર્થીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ શોકવ્યાકુલ બતાવી મૂક્યા હતા. વખતી વિદ્યાપના એ હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગે રખાયલું મારું “વિદ્યાપનાં વંદન” કાવ્ય, જે ગુજરાત કોલેજ મેગેઝીનના માર્ચ ૧૯૨૦ના અંકમાં છપાયું હતું, તે, અહીં ઉતારી આ લઘુ લેખ પૂરો કરું છું.

વિદ્યાપનાં વંદન

(મિત્ર દરિયાવ)

૧

કયમ ખિન્નના છાઈ સદા આનંદમય આ સ્થાનમાં ?
કયમ શાન્તતા, મંબીરતા, ઉરબ્યગ્રતા પથરાઈ ઘાં ?
કયમ આજ હૃદયો મદ્ગદિત સૌ મર્ધ મયાં ?
કયમ આજ વચનો કંઠમાં રંધાઈ રલાં ?
આનંદી શિષ્યસમિતિ આજે કેમ અશ્રુ સારતી ?
પ્રિય-પૂજ્ય ગુરુવરની પ્રતિમા આંખથી આધી જતી.

૨

સદુ ધન્ય દર્શનર્દાવ આજ વિદાય પહેલાં લીજીએ;
ગુરુવર્ય કેરા પુરવ પાટે વંદેના મદુ કીજીએ.
ગુર્જરભૂવણ નિદ્ધિજૂવણ તે ગુરો !
કર્તવ્યપર સદર્થપર નરવીર ઓ !
ગુરુજીઓમાં અમ હૃદય કેરા અમિત ઉમંગકા ભરી,
સ્વીકારો ગુરુવર ! અમારા વંદેનોની અંબલિ.

૩

વિશુવર ! વિનવીએ બ્રહ્મણી : ગુરુને નિરંતર રક્ષણે;
 નવશક્તિ—નવચેતન સભર ભરી, દીર્ઘઆયુ બક્ષણે.
 ક્રીત પરિભલ ચોદિશે પ્રસરાવણે;
 અરવો વિજયધ્વજ સર્વદા લલરાવણે.
 ગુરુદેવ ! હવે પડ્યા છતાં પણ બોધ અમને આપણે;
 અમ દીનનાં વંદન વિદાય તથા હૃદયમાં સ્થાપણે.

આચાર્ય આનન્દશંકર દ્રુવ

એમના જીવન અને વિચાર વિશે કાંઈક

શ્રી રામમોહનરાય જસવંતરાય જેસાઈ

મદન પ્રસાદમદન સદય હૃદય સુધામુચો શ્રવ ।

કરણ પરોપકરણમ્ ॥

૧

આચાર્ય આનન્દશંકર ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્ય અને સમાજમા, જૂના અને નવા જમાનાની સન્ધિભૂતિ સમાન હતા એમનો આત્મવિશ્વાસ ધીમેધીમે, છતાં સમર્થ યુગનેતા ગૂજરાતીઓના પ્રસંગમા થયો હતો, એમના યોવનકાળમા સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નથુભાઈની, ધાર્મિક-મધ્યાવસ્થામા સાક્ષર શ્રીનરસિંહરાવ દિવેટિયાની, સાહિત્યવિષયક અને પ્રૌઢાવસ્થામા મહાત્માશ્રી મોહનદાસ ગાંધીની રાષ્ટ્રબાનમય અસરો જ્વલન્ત દેખાતી હતી પરંતુ આનો અર્થ એમ નહિ કે તેઓ એ પારીઓમાથી જ પ્રકાશ પીતા દાખના તરીકે, નરસિંહરાવ અને ગાંધીજી સાથે એમનો કેટલોક મતભેદ (અથવા એમના પોતાના શબ્દોમા કહીએ તો ‘દષ્ટિભેદ’) દેખાતો હતો એમનું અહો રાત્ર વિશાળ વાચન અને ભેંકે ચિંતન તથા એમની કુદરતી સારગ્રાહી પ્રકૃતિ, એમને એક જ વ્યક્તિની અથવા અમુક જ વિચારશ્રેણીની અન્ધ ભક્તિમાથી મુક્ત રાખતા ઉપરાન્ત, એમને એક વિશેષ લાભ પણ મળ્યો હતો, જેની ઉત્તમ શિક્ષણરૂપે અથવા પ્રામાણિક પત્રકારના અતિ કઠિન કર્તાવ્યમા રિપુન પ્રાપ્તિ છે આ બંને વ્યવસાયો એમણે પ્રથમથી જ સ્વીકાર્યા હતા, અને તેને અગે એમને જુદાજુદા દષ્ટિનિર્દુષ્ટો વિચારવા, ચર્ચવા પડતા, જે એમના જેવી અસામાન્ય શુદ્ધિ-રાત્ર-પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિને જરૂર ફળદાયી નીચડે જવળી સમાધાન અને સમન્વયના શુભો તો એમના પોતાના જ હતા એટલે સવલેવનઘટકાર કેસવ પ્રતિ ગચ્છતિ । એના મન-વ્યવેને લઈને સ્વપ્ના જલાશયોમાથી વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેળવવું, અપનાવવું તથા તેમાથી નિર્મળ અમૃત આપવું, એ એમનો સ્વાભાવિક શુભ યર્થ પડ્યો હતો, જે એમના લેખોને અજબ બોલિત અર્પી રહ્યો છે

આમ નવા અને જૂના સાક્ષરત્વ વચ્ચે, — નવા અને જૂના દેશનેતાઓ વચ્ચે તેઓ સયોગી ભૂમિ સમાન હતા ઉપરાન્ત જૂના જમાનાની નિહંજા અને નવાના શાસ્ત્રપદને પણ તેઓ મુન્દર રીતે દિપાવતા હતા આપણા ભાષાસાહિત્યની પ્રખર સાક્ષરતાના યુગના અધિષ્ઠાતા મણિલાલ ગોવર્ધનરામ તથા નરસિંહરાવ કેશવલાલ દ્રુવની પકિતમા, એમની કોનીના જ આનન્દશંકર લગ ભગ લેક્ષા વિદ્યાન હતા અત્યારની સાક્ષરતામા ત્રિશાળના દરો, પણ એટલું જોડાણ તો નથી જ આજ ઘણું વાચન-લેખન દરો, પણ એ જમાના જેટલું રાત્રનું પાચન અને સંદોહન તો નથી જ

આનન્દરાદરે માધીજ્ઞના મિત્રગર્ભમાં જીવા ધર્મા, પોતાના આમાજિત્—રાગભીય વિચાર
નર્તનમાં બહુ ફેર થતા દીધો ન હતો તેઓ સગ કિરાજનાત મહેતા અને દી બ અબાલાલ
સાદરલાન, શ્રી રાનડે ઓ શ્રી ગોખતેના જ અભિપ્રાયોન અનુસરતા ગૂઝરાતી આગેરાનોમા પશુ
લગભગ હેલા જ દતા આમ જોઈ તમમે કે ચાતુ સમયપ્રવાદમાં બાપ્યા (અથવા તેની સાથે
જરૂર પૂરતા સદમન ગા) નાં, આચાર્યશ્રીએ પોતાનાં આદ્યમત બુદ્ધિ માનવન્ત રીતે જાળવી
રાખ્યું હતું ઓ ગૂઝરાત સમજના બિન્નબિન્ન માનમનાળા, અને ધર્મની પરસ્પર વિરોધી
મતામ્રદીઓ ઉપર પશુ એમણે નેતૃત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એ એમની દાન્તિ જેવીનેવી નહોતી

૨

આનન્દરાદરના પિતાજી લક્ષ્મીવાન અને રાજ્યમાન પામેન ત્રિસદ્ધ અધિભરી હતા અને
પોતે સાન મહેનો નચે એ જ બાર્ધ હતા આમ મળ શ્રીમન્ત હતા, નિશ્ચા વાસ ગ એમને મૂળથી
હતો, અને મન્યાયય અથવા વિચાર્યિસમૂહ વચ્ચે એમના હજવનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો,
તોપશુ એમનો કુટુંબરનેલ પશુ ગાઠ હતો એમણે પિતાજીને 'આપણો ધર્મ' એ પુસ્તકની
નિવાપાજલિ આપી છે, અને એમના માતૃશ્રી તરફના એમના પૂજ્યભાવનો તો એમના પ્રસંગમાં
આનન્દરાદર સદુને અનુભવ થતો આ સિવાય એમના સન્તાનો, બહેનો, બાણેજો, સદુ મ્વજન
તરફની એમની લામણી અને વાસનના ઊડી, આ શરૂપ હતી એમની નાની પુત્રીને જેતાની
સાથે એમની આમોમા મેલ ઉભરાતો આ તખકે પશુ જોયો છે *

એમનું સસારમુખ એ લગ્ન પશુ બર યુવાવયમાં નષ્ટ થતા, ફરીસર લગ્નનો વિરોધ એમણે
દહતાથી કર્યો, અને પ્રભુએ આપેન કુળરતનોથી સન્તો માન્યો હતો ઈશ્વરકૃપાથી એ બધાને
સુખી, ઉત્તર પંથે મૂકીને તેઓએ જે દાન્તિમાં પરનો પ્રયાણ શ્રુ્ય તે પશુ સસારને એવી
સદ્ગુણી, સચ્ચારિ યવાન સદર્શી જિન્દગીના બોધપાઠ્ય છે

આનન્દરાદર મૂળથી ધર્મિ હતા પ્રથમ તેઓ કૌટુંબિક દેવોની પૂજા અને બ્રાહ્મણના
આહ્નિતમાં માનતા પાળળથી એ શ્લિયુસ્ત વૃત્તિ બંવાઈ હશે એમ જણાય છે તથાપિ એ
પરમ ધર્મિ તો હોવટ સુધી રહ્યા હતા એ પોતાને પાળળથી બ્રાહ્મ જણાવતા, જે કે બ્રાહ્મ
સમાજ કે પ્રાર્થનાસમાજવાદી તેઓ નહોતા વળી, પ્રાતરનાન કરીને કેટલો સમય પોતાના
ધરના દેવાન્ય (દેરાસર) મા ગાળવાનો બાલ્યમળનો રિવાજ (ગમે તો સાત્તિ વાતાવરણ મેળવ
વાને પશુ) એમણે નમળગ ચાતુ રાખ્યો હતા અને અનસાન સમયે પશુ પોતાને દેવાલય
સમક્ષ લઈ જવાનો આગ્રહ કરી ત્યા દેવના દર્શન કર્યો હતા દિન્દુસાઓમાં અન્તકાળના આવા

* સદ્ગત આચાર્યશ્રીનો અગત પરિચય મને જાહુ ન હતો અને તેટલો પશુ પછળથી કૌટુંબિક
કારણોને લઈને થવા પાડ્યો હતો એમના કેટલાક અભિપ્રાયોના સમ્બન્ધમાં, મારો એમની સાથે
મતમેલ (અથવા 'દલિમેલ') પશુ હતો, અને સદેજ નિર્દેશ આ હેખમાં થયો છે છતા હું એમને
એક આગેવાન હિન્દી મહાન ગૂઝરાતી અને સાક્ષર અને મેધામાં મેધા નામર વરીકે માન આપતો
આવ્યો છું

ભાવને વાગળી રીતે ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; એને તૃપ્તોગથી આત્માને જ એવી વૃત્તિ થાય છે, એમ પણ દર્શવાયેલું છે. મરણે યા મતિઃ સા ગતિઃ.

આચાર્ય આનંદશંકરના કુટુંબરનેહનો આગળ ઉદ્દેશ થયો છે. એમના કુટુંબમાં કોઈની પણ પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થાય, તે વખતે એમને ગમે તેટલું બીજું રોકાણ હોય છતાં એ માદાની પધારી આગળથી ભાગ્યે આધા ખસે! એટલું એમનું હૃદય શુદ્ધ અને વાત્સલ્યમય હતું. એક બીજો મદાગુણ એમનામાં આતિથ્યની ઉચ્ચ ભાવનાનો હતો. ગમેતેવા ખારે વ્યવસાયમાં પણ અને એમનું શિક્ષણરૂપ તથા પત્રકારનું, એ બંને કામને હાઈને એમને સતત ઉદ્યોગશીલ રહેવાની ફરજ પડ્યા જેવું થતું, છતાં કોઈ, ગમેતેવી વ્યક્તિ, નાની કે મોટી એમને મળવાને આવે તો પોતાનું સમય રોકાણ દ્વર કરીને પણ તેઓ એની સાથે મીઠાશથી, હસતે વહને વાત કરતા.

ઉપરાન્ત એમના જેવા તત્ત્વજ્ઞ અને ઉચ્ચ વાક્યમયના અભ્યાસીને પ્રાકૃત વિષયોમાં ભાગ્યે જ બહુ રસ હોય, એ સંભવિત છે, તથાપિ કોઈ વાર્તા કહેનારની વાતો સાંભળવાની ફરજ પડે, તો તેમાં પણ તેઓ પોતાનો સમય કીમતી હોય તેનો દુર્વ્યય થાય છે, એવું કદીય જાણવા દેતા નહિ. એથી જલદુ સાગો મનુષ્ય પ્રસન્ન થઈને જાય, એમ વર્તતા. આને પરિણામે એમને કેટલોક અસ્થિર લાભ પણ ન થતો એમ નહિ જુલંજુલં વૃત્તિવિચારનાં શિન્નશિન્ન સ્થિતિનાં, મનુષ્યોનો પ્રસંગ આ રીતે એમને મળતો, જેમાંથી એમના જેવા સારપ્રાણી વિદ્વાનને ઘણું જાણવાનું પણ મળતું હોયું જોઈએ.

એમની આવક સારી હતી; છતાં દ્રવ્યવ્યય તો એમને હાથે છૂટથી થતો. ઘણી સંસ્થાઓ, ઉપજાણાઓ, સહુની માગણીનો પણ એમને સ્વીકાર કરવો પડતો. પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે, એમની આર્થિક વૃત્તિમાં લઘુતા હતી જ નહિ, એમ પણ કહી શકાય. અમદાવાદના સ્વશાંતિમંડળને પોતાના રાજમાર્ગ ઉપર આવેલા ડહેલાની મેટી વર્ષો સુધી, એમણે વિના ભાડે વાપરવા આપી હતી. અને એક વખત એ મંદાનને આગ લાગતા તેનો કેટલોક ભાગ ફરીથી કરાવવો પડ્યો, તો તેમ કરીને પણ તે ઉકાત સંસ્થાને જ પાછી સોપી—સલાહકારોનો વિરોધી અભિપ્રાય, અને એ મંડળનું અસ્તિત્વ ભાગ્યે જ વર્ષોમાં બેચાર વખત મળતી સભાઓમાં નિહાળાણુ છતાં એમનું પોતાનું એક રહેવાનું મકાન પણ એમના કારકુનનું કુટુંબ વર્ષોથી વિના ભાડે વાપરતું આવ્યું છે. 'વમન્ત' માસિકનું ખર્ચ એ પત્રની બહુ લેહમિયતાના સમયમાં પણ ભાગ્યે જ તેનાં લગભગ-માંથી વળી રહેતું.

આનંદશંકરે હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પ્રધાનાચાર્ય તરીકે કારીરામ કર્યો, તથાપિ એમનો સામાન્ય પહેરવેશ તથા દેખાવ બદલાયો નહોતો. બળ્ય કપાળ ઉપર કુંકુમનો ચાંદો, માથે ગૂંચ-રાત્રી પાઘડી અને સામાન્ય કોટ તથા ધોતિયુ, એ રૂપે જ એ પ્રસિદ્ધ હતા. એક ફેરફાર પાછળથી થયો હતો, બટ્ત મોજને બદલે એમણે ચપલ પહેરવા માંડ્યા હતા.

એમનું ઉદ્ધાસ—પ્રમાદપૂર્ણ વદન, સ્મિતભરી મિઠી વાણી, સૌજન્યમય વર્તન અને ભાવ-

બર્ધા નયન, એ સદુ અસામાન્ય હતું. અને તેની સાથે કાંઈક ડોલનમય પદ્ધતિ, એવ જલ્દ આકર્ષક બનતી. આ સિવાય બને લાંબુધી અવિરોધે ધૈર્યથી, દઢતાથી કામ લેવાની એમની શક્તિ પણ એમની ભોક્ત્રિપ્રવૃત્તિમાં જરૂર વધારો કરતી. આમ અજાતજનુ દોષ, પ્રકૃતિથી તેમ જ પરિસ્થિતિથી નિર્જ આત્મત્વના બળે જ એમણે ધીમેધીમે સમાજમાં પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૩

નરસિંહરાવ, ગાંધીજી અને માલવીજી જેવા અમ્મ સાક્ષર, રાષ્ટ્રનાયકના એ મિત્ર હતા. આ સિવાય સર લક્ષ્મીભાઈ શાહ, પ્રો. કાશીરામ દવે, સર રમણભાઈ, સા. શ્રી ઉત્તમલાલ, ડી. બ. નર્મદાશંકર, ડી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી. જુલાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, આદિ અનેક વિદ્વાનો તથા ભોક્ત્રિતાઓનું પણ એમને મળવાનું થતું. ઉપરાંત, શહેરના શ્રીમંતો તથા શાહ વ્યાપારીઓની સાથે એમનો સંબંધ ગાઢ થયો હતો. આમ નિર્ભયમિત્ર સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના ઉપાસકોના સંમેલનનું કેન્દ્ર એમનું ગૃહ બનતું. તે પણ એમનાં સૌમન્ય, સદ્ભાવિતા તથા અન્ય વિવિધ આકર્ષક ગુણોનું જ પરિણામ હતું.

એવા ગુણોને લઈને, મહાત્મા ગાંધીનો પૃથ્વીભાવ પણ તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, એમ દાસે છે; કારણ કે એમ હોઈને જ એમના જેવા માત્ર એક પ્રોફેસરને (તે સમયે આચાર્યશ્રીની અસાધારણ વિદ્વતા અથવા પત્રકારતાની બહુ પ્રસિદ્ધિ ન હતી) અમદાવાદના મિલ્લમાલિકો તથા મજૂરોની વચ્ચેની તકરાર જેવા વિકટ સવાલની લવાદી સોંપવામાં આવી હતી. આમાં તેઓ ધણે-ભાગે બંને પક્ષોને સન્તોષ આપી શક્યા હતા. આ પછી ઘણે વર્ષો, એક બીજું એથીય અધિક વિષમકાર્ય ગાંધીજીએ એમને સોંપ્યું હતું. તે અવર્ષોની અસ્પૃશ્યતાને અંગે સનાતની શાસ્ત્રીઓની સાથે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રીની ચર્ચાનું હતું. આવી ચર્ચાઓ બહુધા નિષ્ફળ ન્થ છે, તેમ આનું પણ થયું હતું, કારણ કે બંને પક્ષ પોતપોતાને અનુકૂળ પ્રમાણે રજૂ કરે; અને ખૂબી એ છે કે એ મન્તવ્ય વિશેષતઃ આચાર્યધર્મ હોઈ, શાસ્ત્રમંથા, જે જુદાજુદા કાળમાં રચાયેલા હોવા છતાં એ તેમાં બંને મતને સમર્થન કરતાં વચનો પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ દેખીતું છે !

તથાપિ ગાંધીજીના એવા એમના પ્રત્યેના સ્નેહ અને વિશ્વાસને લઈને, એમણે ભારતભૂવલ માલવીજીને કોઈ સુમેઝ્ય વિદ્વાન અને પ્રધાનાચાર્યની કાશીની હિન્દુ યુનિવર્સિટી માટે જરૂર હતી, તે કાર્ય માટે સદ્મન આનન્દશંકરની ભલામણ કરી.

આચાર્યશ્રીના યોવનપ્રારંભનો એક રસબેળો પ્રસંગ ગણ છે. એમના પિતાશ્રી કાશિવાડમાં દક્ષતરદારને મોટે પદે અને પાછળથી વડોદરામાં ગાયકવાડ મહારાજના મન્ત્રિમંડળમાં હતા, ન્યાંથી તેઓ વાનપ્રસ્થ થયા હતા. આનન્દશંકર ઝેન્યુએટ થયા પછી ગૂઝરાત કોલેજની દક્ષિણા ફેલોશિપ એમને મળી હતી. એવામાં એમના પિતાજીના સ્નેહી એક મોટા રાજ્યના દીવાન સાહેબે એમની કોઈ સારી જગ્યા પર નિમણૂક કરવાનું. જણાવ્યું. આચાર્યશ્રીએ જલ્દ ઉપકાર સાથે તે સૂચનાનો અસ્વીકાર કર્યો. કારણ તરીકે એમ જણાવ્યું કે પોતાને કોલેજના પ્રોફેસરનું કામ પ્રિય

હવું. દીવાન સાહેબે ટીકા કરી કે “ પિતા મોટા અમલદાર હતા, મુત્સદ્દી હતા, એમને પગલે જ ચાલવાનું નામરને શોભે. મહેતાજી થવામાં શી મોટાઈ છે ? ”

પરન્તુ એ મુત્સદ્દી પિતાના પુત્રે, પોતાને વારસામાં મળેલો એ મુલ્ય પણ ગુમાવ્યો નહોતો. એમનામાં મુજબતા ઉપરાન્ત અસાધારણ કુનેસ અથવા મુત્સદ્દીપણું ન હોત, તો નેમઅમદાવાદના રત્નવિગ્રહની લવાઈમાં પ્રતિષ્ઠાએ સફળતા મેળવી, તેમ દિન્ડુ યુનિવર્સિટીનાં ૧૨૨૧૨ વિદ્યાર્થી તરવાનું સમાધાન જળવીને, શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ ઉપર એમણે પ્રશંસનીય વિજય મેળવ્યો હતો; અને માલવીયજીને ખીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે સ્વતંત્ર રાખ્યા, તેમ પણ ભાગ્યે જ બનત.

૪

હવે, આચાર્યશ્રીની કાર્મિક ન્યૂનતાઓ હોય, તે તરફ પણ દૃષ્ટિ કરીશું. આવા પ્રસંગના લેખમાં તેને બહુ સ્થાન ન થયે; પરન્તુ એ પૃષ્ઠી રીતે Homian હતા, એમનામાં માનવભાવ પુષ્કળ હતો, અર્થાત્ એમણે નિઃ સિદ્ધાન્તપથથી સ્પષ્ટન થયું જ ન હતું, એમ નહિ, એ જોતું પણ આવશ્યક છે. આવાં સ્પષ્ટન મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક છે, એ સંભવું આ સમ્યન્ધમાં વિસ્મરણ કરવાનું નથી.

આનંદચંદરમાં લામણીની ઉજ્જ્વલતા બહુ હતી; જેને લઈને તેઓ કહી ‘ અત્યુત્સાહી ’ પણ થઈ જતા! પરિણામ એ આવડું કે તેવે વખતે ન્યાયપથથી ખસીને તેઓ સ્નેહપન્થે વિચરતા દેખાતા.

દાખલા તરીકે— ‘ વસન્ત ’ માં એમણે ગાંધીજીની ‘ અસહકાર ’ ની અજળજળ પ્રસંગે, અસહકાર વિરુદ્ધ એક સચેત નોંધ લખી હતી, જે મહત્વની હોષ ખીજાં કેટલાંક પત્રોએ પણ પ્રકટ કરી. એમના આવા સહારણ વિરોધથી ગાંધીજીને ખૂબ મારું લાગ્યું જણાયું. તે ઉપરથી, પાછીના અંકમાં આચાર્યશ્રીએ જે રીતે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો અથવા વિરોધ નિર્મળ કરી નાંખ્યો, તેથી એમના ધણા મુલ્યપૂર્વકોનેય સાચર્ય એક થયો હતો !

આવા એમના વર્તનનો એક ખયાવ, ધણાં વર્ષો પૂર્વે, એમણે નરસિંહરાવની સાથે ‘ મુધિ-ધિર અસહ કેમ બોલ્યા ? ’ એ ચર્ચાને અંગે કરી દીધો હતો. નરસિંહરાવ ન્યારે Law (ન્યાય) ઉપર ખાર મૂકતા હતા, ત્યારે આનંદચંદરે Love (સ્નેહ) ની નગરે આવા પગલાને આપદ-ધર્મરૂપ દર્શાવ્યું હતું. પણ આ સિવાય, ન્યારે ગાંધીજીની માત્ર અજળજળ પૂરતી દંડીકૂચના પ્રસંગે એમણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ‘ મહાભિનિષ્કમણ્ ’ સાથે સરખાવી દીધો, ત્યારે તો એમ જ લાગ્યું હતું કે એમનો ઉજ્જ્વલ સ્નેહભાવ તુલનાટરિને ગળી તો નહિ ગયો હોય ?

હતાં આગળ જણાવ્યું તેમ લામણીની અતિશયતા મૂલ્કિ કુસુમાદિપે જેવાં કેમળ હૃદયોને

* આ ચર્ચા રસભરી છે, જે ‘ આપણો ધર્મ ’ માં વિસ્તારથી આપી છે. એ કે એવી પરિસ્થિતિમાં, ગાંધીજીએ પોતે શ્રીમદ્ રામચન્દ્રના લેખસંચકની પ્રસ્તાવનામાં પણ સહેજ અતિરથોક્તિ દોષ સ્વીકારવા ના પાડી હતી.

અસામાન્ય સંયોગોની આંધીમાં પૂર્ણ આન્દોલિન કરી દે છે, તેનાં આવાં દદાન્ત મમાન છે. ખાસી નરસિંહરાવ અને સુનંદી જેવા મિત્રોની સાથે તેમ જ ગાંધીજીની સાથેનો પણ પોતાનો મનભેદ એમણે વખતોવખત દટનાયો, રપટનાયો દર્શાવ્યો છે. આવા બેત્રણ પ્રસંગો તરફ પણ આપણે અહીં દષ્ટિ નાંખીશું. ‘ગૂજરાતના નાથ’ ના ઉપોદ્ધાનમાં ચીનજીનેનીનું દ્વિતીય જીવનચિત્ર આલેખવામાં એ નવલકથાના શેષકની મંબીર ક્ષતિનો લૂંથા બચાવ નરસિંહરાવે કર્યો હતો. આને માત્ર ‘અત્યુત્સાદી વગ્રીલાન’ કહી ને સુન્દર દલીલથી આનન્દશંકરે ઉઘાટી દાખો છે, તે તથા કનૈયાલાલે દિન્દુઓની શિવપૂજને Phallic worship નો દોષ આપ્યો હતો, ને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની વિચારશ્રેણિનું માત્ર અનુસરણ યોગ્ય, તે જ્ઞાન્તિ આચાર્યશ્રીએ ઠેવી સચોટ રીતે નિર્મૂળ કરી છે, એ ‘વસન્ત’ની કાર્ષ્ણીમાં, એમનાં વિપુલ જ્ઞાન અને ક્ષુદ્રિપ્રસાદનાં ઉત્કલ્પલ દદાન્તોરૂપ આપણને પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. ખાદી અને ‘મિલનું’ કાપડ, એ સમ્પન્ધમાં એમનો ગાંધીજીની સાથેનો મનભેદ આગળ દર્શાવાયો છે.

૫

આનન્દશંકરનું ગદ્ય સરલતા સુન્દરતા તથા સુરસ માધુર્યનો નમૂનો છે. સ્વ. સાક્ષરો ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, અમૃતલાલ પટિયાર અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈના લેખો પણ એ પ્રકારના છે. તથાપિ આચાર્યશ્રીનું ને વિરલ આત્મલેખ એમનાં લખાણોમાં આવે છે, ને અર્થગમ્યીર, ભાવવાહી, વિચારવૈવિધ્ય તેમાં નિડાળાય છે, સચોટ અને ઊંઘી પર્યેષણા નજરે પડે છે, ઉલ્લાસ, આદર્શ, સહૃદયતા અને આશાવાદનું મનોહર સંમેલન દેખાય છે, તીવ્ર લોકવેદનાની ઉત્તમ માનવ-હૃદયની ચિન્તાઓનું પ્રતિબિંબ, એવું કેટલુંક દષ્ટિગોચર થાય છે, પત્રકારનું એક દ્રષ્ટા તરીકેનું કર્તવ્ય કેટલી અચળ નજરે સુસિદ્ધ યાણીમાં વિરલ સિદ્ધાન્તવાદિનાની શક્તિથી મૂર્ત થાય છે, તથા આર્થ અને વિદેશી, સર્વ પ્રકારનાં વાક્યમય, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સમાલોચન, બિન્ન-બિન્ન વિચારશ્રેણિઓનો સમન્વય, આ સર્વની રસભરી પ્રસાદી તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે એને નજર અનુપમ, આકર્ષક, ઉપદેશક, ચિરંજીવ બનાવે છે. એમના ગદ્યને મારે પ્રવલ્લગમ્નીરપદા સરલ્લક્ષી કહેવામાં આવ્યું છે તે સાર્થ જ છે.

✓ ‘વસન્ત’ માસિક પ્રકટ કરવાનો ઉદ્દેશ ને હતો, “સમયનું ચોગ્ય પ્રતિબિંબ ઝીલવું અને ને તે વિચાર, પ્રશ્ન અને સંસ્થાને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં બેઠાં, વિચારવાં અને ચર્ચવાં,—અને તેમાં પણ ધર્મને એમના મધ્યસ્થાને રાખવો,”—તે જ સામાન્ય રીતે એમના લેખોનું કેન્દ્ર-વર્તી થયેલ હતું. “Truth and Love” (સત્ય અને સ્નેહ) ને આચાર્યશ્રીનું જીવનમૂલ હતું, તેનું દર્શન પણ એમનાં લખાણોમાં થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

“વસન્ત”ને કવિઓએ ‘ઉદાર સમય’ કહ્યો છે, કારણ કે વસન્ત એટલે નવજીવન અને જીવન એટલે ઉદારતા, વિશાળતા.” આ અર્થમાં આનન્દશંકરે ‘વસન્ત’ પત્રની કલ્પના કરી આ પહેલાં ગૂજરાતમાં, મહાકવિશ્રી નાનાલાલના સિવાય બીજા કોઈનેય વસન્તમહિમાનો ખ્યાલ હોય, એમ ઝોણું જ દેખાતું હતું. કવિવીર નર્મદે તો વસન્તને બદલે વર્ષી ઋતુનું ગોરવ ઋતુરાજ

રૂપે સ્ત્રીકારી પણ સીધું હતું ! વૈષ્ણવ મંદિરોમાં વસન્તના ઉત્સવો,—તેનાં સંપ્રાપ્ત (ખુદ્ધા, મન બાધામાં,) ધણી કાળથી ચાલુ જ હતાં, પરંતુ ત્યાં વિશેષતઃ બહતદષ્ટિ, એટલે એની ખાસ અસર ન તો જનતા ઉપર હતી,—ન તો સાહિત્યવિપાસકો ઉપર !

‘વસન્તે’ એના સંક્રમિત ક્ષેત્રમાં (એનો પ્રચાર બહુ નહેતો) મોટી સેવા કરી છે, એમાં શક નથી. એણે ધણી એન્સુએટોને લખતા કરી, મુગ્ધતાની સાહિત્યમાં રસ લેના કપાં અને કેટલાક મદરવના દેશદિના પ્રશ્નોની વારંવાર—જુદીજુદી દષ્ટિથી ચર્ચા કરીને વિદ્વાનોની દષ્ટિએ આપ્યા. યુરોપ—એમેરિકામાં પણ સાહિત્ય કે ફિલ્મ્સની પત્રોનો વિરતુત પ્રચાર થોતો નથી. તથાપિ એનાં પત્રો વિદ્યાસંપન્ન વર્ગોમાં વંચાય છે અને દેશના વિચારકોના અભિપ્રાયો બ્યક્ત કરતાં હોઈ, ધીમે ધીમે તેની આમર્ગ ઉપર જરૂર અસર થાય છે, એ કામ ‘વસન્તે’ સુદર રીતે કર્યું. આ સિવાય એના પૂંદા ઉપર દર માસે નિયમિત રીતે આવતો અંગ્રેજી ફક્કે તથા તન્ત્રીની માહિતીપૂર્ણ, દલીલો ભરેલી જુદા જુદા વિષયોની—પ્રસંગોની નોંધો, એ બંને આ પત્રના વિશિષ્ટ વિભાગ હતા. સામાન્ય રીતે, આર્થિક વિષય તો આચાર્યશ્રીના અભ્યાસનો પ્રિય વિભાગ બાગે જ ગણાય. છતાં, બંને તેટલાં એ વિષયનાં લખાણો પણ લખી લખાવીને દેશની, અમદાવાદી, ગરીબાર્થ તરફ ધ્યાન ખેંચવાને એમણે બનતું કર્યું. વળી, જેમ ‘સમાસોચક’માં ગોવર્ધનરામના મદરવના લેખો આવ્યા છે અને ‘ગોડર્ન રિવ્યૂ’માં સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરનાં સંસ્કારી લખાણો પ્રકટ થયે જતાં હતાં, તેમ જ નરસિંહરાવની ધણી વર્ગોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ખજાનો તથા ઉત્તમલાલના વિચારશીલ રાજકીય લેખોનો સંગ્રહ ‘વસન્ત’ની શર્ષકોમાં છે.

૬

આતંદરાંકરના તન્ત્રિત્વનો પ્રારંભ, ‘સુદર્શન’થી થયો. અણિલાલ નસુભાઈના અવસાન પછી ‘સુદર્શન’ એમણે બારેક વર્ષ ચલાવ્યું. આ દરમિયાનમાં એમને ‘વસન્ત’ જેવા માસિક પત્રની આવશ્યકતા સમજતાં, તે પણ એમણે શરૂ કરી દીધું. આ પત્રની એમને એટલી તો કાળજી અને ચિન્તા હતી કે કેટલોક વખત એ સર રમણભાઈના નામથી પ્રકટ થતું હતું, તથાપિ એની તન્ત્રીની નોંધો વગેરે સઘળું કાર્ય તેઓ પોતે જ કરતા. એમના સતત ઉદ્યોગશીલ જીવનનો આગળ ઉદ્દેશ થયો છે. એક વખત એમને સખ્ત તાવ હતો, છતાં રાતમાં એ પત્રને માટે બે ત્રણ નોંધો લખી નાંખી હતી.*

(અ)

આચાર્યશ્રીએ લખાણમાં ધીમે ધીમે પોતાની જ શૈલી ખિલાવી હતી. નવાં સૂત્રક્રમક વચન-થી કામ સરતું દીસે, ત્યાં તેઓ બહુ અસરકારક રીતે તેમ કરી ચકતા. આવા જૂજ દાખલા નોંધે છે :

* થોડા મહિના આ લેખકને તેનું પ્રકાશન આદિ કાર્ય સંભાળી લેવું પડ્યું હતું (નહિ તો કલેજ એ વખતે જ એ પત્ર બંધ થઈ જતો) તે સમયે આ લેખકનો બહેન અત્યુત્તમ ઉપર બધાઓ હ

“કુનિયાનાં સપળાં અનિયે દૂર કરવાનો બળવો એ જ એક માત્ર છે, એમ કહેવામાં બુદ્ધિને શ્રમે નથી; પણ એટલાથી જ બુદ્ધિને મન્તોષ નથી.”

“એક એ છે કે...રાજ્યપ્રકરણી પ્રશ્નોને અભ્યાસ અને જ્ઞાન બદલે જિજ્ઞાસા ચાલ્યા ગયાં છે અને માત્ર મન્તમદિમા એને રચાને બેઠો છે.”

“યોગા ઉપર યોગેશ્વર નિર્દિ હોય તો લગભગ આમ જોઈએ શું થવાનું હતું ? રાષ્ટ્રનું ચૈતન્ય ‘ચોક્ષિત બૃથ’માં નિર્દિ આવે; ત્યાં તો એ કદત પ્રકટ થશે.”

“નાદિરશાહે ડાવણીમાં જેમ આપો જન્મશરો આજ્યો કતો-તેમ શું આ નવો યુગ પણ ‘ચોક્ષિત બૃથ’ અને ‘કાઉન્સિલ એગર’માં જ હવનકાપણ કરશે ?”

“લોકમત, વિદ્વન્મત, તાત્ત્વવિચાર, પદ્ધતિવિચાર, એ સર્વને એકત્ર કરી, એમાંથી સાહિત્ય-વિકાસની દિશાઓ શોધી કાઢવી, અને પચિઠાને બનાવવી એ (સાહિત્ય) પરિપક્વનો એક કુખ્ય હેતુ અને ઉચ્ચ અધિકાર છે.”

“મનુષ્યના હૃદયમાં કેવા કેવા રાક્ષસો—‘રક્તબીજો’—બધાં છે, એની એને પોતાને પણ ખબર હોતી નથી. એની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે પરમાત્માના સાહાય્યની બહુ અપેક્ષા છે.”

“ભગવત્પ્રામેય્યાર અભિવ અજ્ઞાન અને પાપ અને નિર્બળતાને હરી વિશ્વમાં જીએ રવે સંભળાતું પરમાત્માનું ગાન—ઉદ્દગીય (ઓમ્) આત્મામાં પૂરે છે.”

(આ)

આનન્દશંકરનાં લખાણોમાંથી અહીં યોગા ઉતારા એમની દેશદાઝ અને ધાર્મિક ભાવના બતાવવા આપ્યા છે. એમનું સાહિત્યકાર અને કેળવણીકાર તરીકેનું કાર્ય સુપ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેના ઉતારા જરૂરી ધારી નથી. આ સિવાય, એમનાં લખાણો (ખાસ કરીને ‘આપણે ધર્મ’માંનાં કેટલાંક)માં આપણને કવિની લેખની તથા કવિની દષ્ટિનું પણ સુંદર દર્શન થાય છે. અર્થાત્ એમના હૃદયમાં કવિતાનું વહેણ પણ સજીવ હતું, એમ સમજવા વિના રહેતું નથી. દાખલા તરીકે, મહાકવિ કાદૃસના એક કાવ્યમાંથી એમણે જે રહસ્યપૂર્ણ ઉરભાવનું દોહન કરી, કવિત્વપૂર્ણ વાણીમાં તેનું આલેખન કર્યું છે, તેવાં એમનાં લખાણો વાચકોને બહુ પ્રિય હોવાનો સંભવ છે; આ લેખકનો એ ભતિઅનુભવ પણ છે.

“અમે મહાત્માજી પાસે માગીએ છીએ કે ખાદી અને મિથુન કાપડ બંનેને એ હાથમાં લે. અને બંનેનો સમન્વય કરી દેશને દારિદ્ર્યમાં તણીતો અટકાવે. ખંડકાર્ય એ ગાંધીજી જેવા સેનાધિપતિને માટે નથી. એ કાર્ય તે તે અજ્ઞાના નાથકોને સોંપી પ્રોતે મર્વનું અખંડકાર તન્ત્ર ચલાવે, એમ દેશ ઇચ્છે છે. ખાદી અને મિથુનો વિરોધ પણ એ જ રીતે અટકાવશે, અને બંનેનાં એકત્રિત બળનો વિરોધ પણ દેશને ત્યારે જ મળશે... (ખાદીચિચારની ખાસ જરૂર સ્વીકારતાં પણ—) દીવા ઓલવી નાંખવાથી કે ફૂકડાં બોલવાથી સવાર થતું નથી. ગાંધીજી જેમ ગામડાં તરફ દષ્ટિ નાંખે છે તેમ બીજી તરફ મુંબઈના ખંદર ઉપર દષ્ટિ નાંખે એમ અમે એમને વિનંતી

ફરીએ છીએ. જેમ મરીમ પ્રત્યે અનુકંપાની દષ્ટિ મોટી છે, તેમ સમગ્ર દેશહિતની દષ્ટિ પણ થોડા મહત્ત્વની નથી.”

“આ રીતે એ તમારા તંતુચર છે, થરા જેટલી પવિત્ર બુદ્ધિથી કાંતવાનું અને વણવાનું કામ કરો, પણ એ સાથે એ યજ્ઞની ક્રિયામાંથી જ્ઞાન પણ પામે. રૂમાંથી સૂતરનો તાંતણો ખેંચો તે જ રીતે તમારા મગજમાંથી બુદ્ધિનો તાંતણો પણ ખેંચો. એ જેમ ગ્રીણો અને લાંબો તેમ સુંદર. ખેસક એ તૂટી જાય એમાં ગોખા નહિ. એ તો નિર્જળતાનું ચિહ્ન. પણ જાડી બુદ્ધિ કે જાડા સૂતરમાં ખાસ વખાણવા જેવું નથી. બુદ્ધિ અને સૂતર જેમ ગ્રીણાં તેમ જ સાકું.”

“પણ બુદ્ધિના ગ્રીણા ને લાંબા તાર કાઢ્યા પછી એ તારને આત્મામાં વણવાનું કામ બાકી રહે છે. એ કામ વણાટના જેવું જ કઠણ છે. પણ વણાટ જેટલું જ આવશ્યક છે. સૂતરનાં ગૂંઠળાંમાંથી પટ ન વણાય ત્યાંસુધી એ ગૂંઠળાં શા કામનાં? આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એક ખરેખરો આક્ષેપ છે કે તેઓ જે જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, તે પરીક્ષાપત્રમાં લખી જવા માટે જ દોષ છે. એ જ્ઞાન .....એમના અંતરમાં ઊતરી એમના જીવનનો પ્રકાશ બનતું નથી...જે જે જ્ઞાન મેળવે તેને તમારો સિદ્ધાન્ત બનાવી દો...પુસ્તકની વિદ્યા તે પુસ્તકની જ રહેરા દેશો નહિ, એને તમારા આત્મપટમાં વણજો.”

“.....ગૃહજીવનની શાન્તિ અને મીઠાગ બનાવનાર કોઈ કવિતા નહિ જેઈએ? મિંહ દક્ષિણીય વિદ્યારતો શોભે છે, પણ સિદ્ધિકા પામે ક્રમજ બનતો થોડો શોભતો નથી, તેથી રાષ્ટ્રના વિદ્યાર્થી દક્ષિણ ગૃહજીવનનો હક ફૂંચી ન જાય, તેની સંભાળ રાખવાની છે. એ સંભાળ કોઈપણ તરફની દક્ષિણીય કે કાયદાઓથી રાખી શકવાની નથી એને માટે કવિપ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલાં ગૃહજીવનના મધુરો ચિત્રો જ જોઈશે જે આપણા હૃદયને આકર્ષશે, અને આપણા જીવનમાં નિઃશબ્દ ઉત્પત્તિ ટોરશે. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીસમાં મહાન દેવ વા મનુષ્યની મૂર્તિ બરમાં રાખવામાં આવતી, એટલા હેતુથી કે એનું દર્શન કરતી મુક્તિથી તત્સદૃશ પુત્ર દિત્તમ કરે, અને અરણ્ય સ્ત્રીઓ પોતાના જોરડામાં મૂકવા પાળતી, એટલા માટે કે એનું ચિન્તન કરતી પોતે મૃગનયના છોકરાને જન્મ આપે, આવે બાવનાનો મહિમા મનાયો છે.”

“આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મંદિર તરફ નજર કરો, એ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે. પણ એ પ્રાચીનતાને લીધે .... આપણા .. ચઢતી પડતીતા સ્થમયોમાં આપણે એ વિશાળ મંદિર ને જોઈએ તેવું સાદસદ ગમી શક્યા નથી તેને લીધે—એમાં અજ્ઞાનના પુષ્કળ જળાં બાઝ્યા છે, ખૂણેખૂણે ચામાચીડીઓએ નાસ દર્શો છે, ભવ્ય અને સુંદર ચિત્રો મેંદડો રપંની ધૂળથી અને ન્યા ત્યા ફરેલા અણસમજી કડીઆના કૃચ્છાથી ઢાકાઈ ગયાં છે. અને કેટલેક ઠેકાણે દિવ્ય મનુષ્યામૃતિ માળકોએ કાઢેલા ક્ષેત્રલાના લીટાથી નાનગ જેવી મળી મઘ છે એના કેટલાક ભાગમાં સર્વનું એક દિશુ પણ પડતું નથી અને કોઈ પૂજારીએ પ્રજ્વાળેલા ગામ્પા બળતા દીના પણ ધણાખરા હોલાઈ ગયા છે આવા વિશાળ અને અદ્ભુત મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કોઈપણ એક વ્યક્તિમાં સામર્થ્ય નથી. બદલે, એ મંદિરમાં સર્વેન ફરી વળી એવું વધારિયત જ્ઞાન મેળવે

એટલી પણ કાંઈની શક્તિ નથી. એ પ્રાચીન દેવાલયનો ઉદ્ધાર કરવામાં, અને એની દિવાલો મોર્ચને ફરી-માથ કરવામાં, કાંઈ નહિ તો એકાદ બે ગળાં ખંખેરી કાઢવામાં, કે અંધારામાં જરા બત્તી ફેરવવામાં, બાગ લેવો એ દરેક સનાતન હિન્દુધર્મીની કરજ છે.”

“અમને તો લાગે છે કે—મૂર્તિપૂજા એ ખરી ધાર્મિકતાનો ઉદ્દગાર છે, યગતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી ભેવા, મેવના, અને આર્થિકવાનો યત્ન છે. જૂના યાદુનીધર્મના વખતમાં અને તે પહેલાં ઘણા વખત, એમિસોનિયા વગેરે દેશોમાં ધાર્મિકશક્તિ બહુ નિમ્ન હતી. આમાં ઊંચી પડી હતી અને તે વખતે મૂર્તિપૂજાએ બહુ બહુ અયોગ્ય સ્વરૂપે ધારણ થઈ હતી; એ કારણથી કેટલાક જૂના યાદુહીઓ અને કાઈરટ વગેરે નવીન યાદુહીઓએ મૂર્તિપૂજા ઉપર પ્રદાર કર્યો. પણ એટલા ઉપર થી, મૂર્તિપૂજાની ઐતિહાસિક સંદેશતાને ત્રૈકાલિક સંદેશનારૂપે માની લઈ, અને પરમેશ્વર અચરાચર વ્યાપી રહેલો છે—જગત્ત્વીય પર (Transcendent) છે તેમ જગત્ત્માં (Immanent) છે—એ વાત જૂઠી જઈ, ઉપર સ્વર્ગમાં બેઠેલો છે તેથી મૂર્તિથી બિન છે, એમ શ્રાન્તિમાં પડી, ક્ષિપ્તિપનો અને મુસલમાનોનું અનુકરણ કરી, આપણા આત્મીય મુદ્દારકો મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવા બંધ છે મોટી જૂલ છે.”

“હિન્દુ ધર્મનું” રહસ્ય જાણવું હોય તો હિન્દુઓના જીવનમાં જીવે અને એ જીવન પરદેશી વિદ્વાદો રૂપાન્તર પામી ગયેલા કે શકેરના એસઆરામથી વિખર પામેલા હિન્દુજીવનમાં નહિ જણાય—તે મારે તમારે અમણ અને ગરીમ લોકોના સૂપડામાં જઈ ત્યાં જીવન જોવું જોઈશે—અને એ પણ બહારના પડ ઉતારીને અંદર દષ્ટિ નાંખવાથી જ જણાશે. આ દષ્ટિબિન્દુ પૂર્વે સૂચ્યું ન હોય તેમને મારી વિનંતી છે કે તે ઉપર ચિંતર ચિંતે મનન કરવું અને અને ખાતરી છે કે કાદેસ આગળ એપમનના ‘હોમર’ જેવા—હિન્દુ ધર્મની એક નવી જ રોશી એમની નજર આગળ ઉઘડેલી દેખાશે.”

“૨ પ્રશ્નો—જેના રસને વેદ ‘સોમ’ “હન્ડુ” નામે જાણે છે—તારી દષ્ટિ અમરૂમાં પડતાં, આ જન્મના અનેક સાસારિક અનુભવો અને લાવસાઓથી ખવાઈ ગયેલા, અરે! અમરૂખ્ય જન્મોની માયાગળથી જવાએવા જર્જરિત, આત્માઓના હૃદયો પણ બેઠે છે ૨ પ્રશ્નો તારા દિવ્ય સમાગમ થતા, અત્યંત શુદ્ધ અને જીર્ણ થઈ ગયેલી આત્મશક્તિની શુભશક્તિથી ગળાઓ પણ પુનઃ ધીમે ધીમે પવિત્ર થઈ જાય છે. મૂર્તિપૂજામાં—ખરો ચિત્તપ્રસાર જોઈ બેઠેલા જીવોમાં—પણ તારા શ્વેન શુભ સત્ત્વશુદ્ધિ પ્રકાશ અને પ્રેમમય સુખન અનોક્ષિક ચૈતન્ય પ્રેરે છે આ ઇન્દ્રિયરૂપી ગાયો, તારા પ્રેમની ચન્દ્રિકામાં લીટાયેલી, લીધમાં પણ—આ સંસાર-નિદ્રામાં પણ દિવ્યજ્વેલના સ્વપ્ના અનુભવે છે અસંખ્ય મદત્તમાઓથી ગિરિવરો તારા દષ્ટિ-પાતથી પવિત્ર થવા મોટી મોટી આક્રમણો જોવા રહે છે અને ને જતા, એ અંધપમાં અંધ માનસગુહા, તારા આનંદથી સીઆરા શ્વેન એક ન્હાનામાં ન્હાની જગા, પણ તારી પ્રેમચન્દ્રિકા પામ્યા વિના રહી જતી નથી આ સરીર રૂપી માળામાં રહી, પ્રજ્વલિતિત્તિરશ પાખો ફૂડાવવું આ જીવત્ત્મારૂપી પક્ષી પણ એની શ્વેન દષ્ટિ વડે તારા સુખનું અવલોકન કરી રહે છે, અને

એકાદ પવિત્ર મન્થરૂપી લતાપત્રેના આશ્રય નીચે રહીને તારી જાંખી લલ્લ શકે છે. બકિતરૂપી મોતીની છીપમાં નહાની આ બિચારી શાંત થઈ પડી રહેલી મનરૂપી માછલી પણ તારી શાંતિ પામે છે. "

[શ્રીકૃષ્ણના એક કાવ્યનો ભાવાનુવાદ]

આચાર્ય આનંદશંકર હિન્દુ યુનિવર્સિટીની સત્તરેક વર્ષ સેવા કરી, ત્યાંની ડિ. લિટ. ની માન બરેલી ઉપાધિ લઈ વાનપ્રસ્થ થયા. પરંતુ અમદાવાદમાં આવતાની સાથે એમને માટે પાછી શહેરની સઘળી સત્પ્રવૃત્તિ રાહ જોતી જ હોય, એમ તે સર્વનાં સુકાન એમને હરતે સોંપાયાં. અને અવસાન સુધી પોતે કર્તવ્યની એ ધુરા ધારણ કરી રહ્યા હતા. એમની એક જ મહેત્ત્વા હતી જે એમની જિન્દગીમાં પૂર્ણ ન થઈ શકી અને તે ગૂજરાતની યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની. મદદ છે કે એ એમની મહેત્ત્વા પણ પૂર્ણ થતાં હવે બહુ સમય નહિ વીતે.

આચાર્યશ્રીને ઘણાં સન્માનપત્રો, ઘણાં સ્તુતિવચનો, ઘણા પ્રશંસાપત્રો અપાયેલ છે. તેમાંના એકમાંથી એક ફકરો, જેમાં એમના જીવનકાર્યનો સુંદર સમન્વય થયેલો હોય છે, તે અન્તમાં આપીશું:

" પ્રજાના અબ્યુઝના પ્રધાન સાધનો, કેળવણી, સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, વ્યાખ્યાનો તથા સમાજકલ્પનિતન, એ સર્વમાં આપનું અનુપમસ્થાન; આપના હૃદયશુદ્ધિના મહાગુણો જેવા કે સમન્વય, સમાધાન, સદ્ભાવ અને સહકારની પ્રબલ વૃત્તિઓ; તેમ જ આપનો ઉદાત્ત ઉરભાવ, આદર્શ ચારિત્ર્ય, વિશાલ વાચન, મર્મભેદી પર્યેષણા, વિરલ તુલનાશક્તિ અને રસદષ્ટિ, આયો-સંસ્કૃતિનો, ધર્મનો પરમ રનેહ, અને ઉલ્લોમપૂર્ણ, કર્તવ્યશીલ, કાર્યદક્ષ, સંયમી જીવન; તથા વર્ણભેદ,—વર્ગભેદ,—ધર્મભેદથી પર આપનું રાષ્ટ્રપ્રેમી માનસ; એ સહુય આપને ઉત્તમ નાગરિક, ઉત્તમ સદ્ગૃહસ્થ, ઉત્તમ સાક્ષર તથા ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ (—અનેકાનેક શિષ્યપરંપરાના તો આપ શુભ્ણાં શુભઃ છો જ—) સિદ્ધ કરે છે; અને આપની સર્વપ્રિય ઓળટવી કારકિર્દી આપને સ્વાભાવિક રીતે સર્વત્ર નેતૃત્વ અર્પે છે. "

* અમદાવાદની વહનગરા નાગર ગૃહસ્થ એસોસિયેશનની અભિવર્ધનપત્રિકામાંથી

સદ્ગત આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ બા. ધ્રુવનાં સંસ્મરણો।

રા. બ. દાદાભાઈ આ. પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૨ સુધી ૬ મુજરાત કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરીકે હતો. તે વખતે મારી બીજી ભાષા (Second Language) સંસ્કૃત હોવાથી અને સહન આચાર્યશ્રી સંસ્કૃતના અધ્યાપક (Professor) હોવાથી મને તેમના શિક્ષણનો લાભ મળ્યો. વળી બી. એ.માં ઐત્હિક વિષય (Optional Subject) તરીકે Literature એટલે ઇંગ્લિશ અને સંસ્કૃત પસંદ કરેલ હોવાથી—નેમની પાસેથી ૬ ટકોપનિષદ, મુકોપનિષદ તથા બાદરાયણનાં ધ્વન્યુત્તરોનો પ્રશ્નોત્તર થોડો ભાગ થી શાંકરભાષ્ય સાથે તેમજ ઋગ્વેદનો થોડો ભાગ તેમની પાસેથી શીખવાને ૬ ભાગથાળી થયો હતો. પણ મારે કપૂલ કરવું જોઈએ કે તે વખતની મારી આર્થિક સ્થિતિ એવી હતી કે આ બધા વિષયો પરીક્ષા પાસ કરવા પૂરતા મેં વાંચેલા—એટલે કે તે વિષયોને પૂરા સમજાનાને બીજાં જે પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર પડે તે વાંચવાનો અને બિલકુલ વખત મળતો નહિ. અને મુખ્ય નેમ વરસ બગડે નહિ અને પહેલે વર્ષે પરીક્ષા પાસ કરી જલદી જીવનનિર્વાહનાં સાધન મળે એ તરફ હતી—તેથી આ જોડા રદસ્પનાળા ગ્રંથોમાં જે મહાન સત્ય અને આખી કુનિયાના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે તત્ત્વગાન મળતું નથી અને જે મેળવવા માટે જર્મન પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલર જેવા વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત જેની ભાષા શીખીને અથાગ ચમ ઉઠાવ્યો છે તે પૂર્ણ રીતે ૬ મેળવી શકેલો નહિ—છતાં તે વખતે મારા મગજ ઉપર આપણી આર્થ સંસ્કૃતિ વિશે જે શુભ સંસ્કારો સદ્ગત આચાર્યશ્રીએ પાડેલા તે છેક બુધ્ધિ નહિ. અને પાંચમની કેવળ વૈજ્ઞાનિક અને એક રીતે કદીએ તો નિરીશ્વરવાદી કેળવણીના વાવાઝોડામાંથી જો ૬ થોડેપણે અંશે બચ્યો હોઈ તો તે સ્વર્ગસ્થશ્રી આનંદશંકરભાઈના બોધનો પ્રતાપ એમ ૬ માનું છું.

બી. એ. પાસ થયા પછી શું કરવું ? એ પ્રશ્ન હાલ જેમ દરેક ડિગ્રી મેળવનારને મૂંઝવે છે તેમ તે વખતે અને આજથી લગભગ ૪૦ વર્ષ પર પણ મને મૂંઝવવા લાગ્યો. માથાપ નાની ઉંમરમાં જ એટલે ૫-૬ વર્ષની વયમાં જ ગુમાવેલાં હોવાથી અને નિર્વાહ માટે મોટાભાઈના ટૂંકા પગાર ઉપર આધાર હોવાથી કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ થાય તેમ નહોતું—વિલાપત જઈ I. C. S. માટે ખંતપૂર્વક મહેનત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ ઉદ્ભવેલી અને તેનો ટોર્સ વગેરે પણ મંગાવેલો. પરંતુ આર્થિક મદદના અભાવે મનની વાત મનમાં જ રહી. તે વખતે શ્રીયુત આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ પાસે ૬ તમા મારા મોટાભાઈ “ હવે શું કરવું ? ” તે બાબત તેમની સલાહ લેવા ગયેલા. ત્યારે તેમણે મને જે કહેલું તે હજી પણ મારા કાનમાં યુક્ત્યા કરે છે:

“ તમે એક નાના ગામના તલાટી થાઓ કે પછી વડોદરા રાજ્યના દીવાન થાઓ, પણ તે વખતે તમારું વર્તન કેવું દર્શો અને તમારા સ્વાધ્યાય અને ગિરેશ માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રાખતા

દશો કે બીજી એવું કંઈ નકામું પુસ્તક રાખતા હશે કે કંઈ નહિ રાખતા હો—તેના ઉપરથી તમારી કેળવણીની કીમત અંકારો”—આ વાક્યોમાં કેટલો ગુણાર્થ રહ્યો છે તે વાંચનાર સમજી શકશે. એટલે કે માણસની કેળવણીની પરીક્ષા તેના વેતન કે પદવી ઉપરથી નથી કરવાની પણ તેના ચારિત્ર્ય ઉપરથી તેમ જ તેની ધર્મભાવના ઉપરથી થાય છે.

તે પછી રેવન્યુ ખાતામાં હું નોકરીમાં જોડાયો—અને રેવન્યુ ખાતાનો જોને અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે તે ખાતામાં જેઓ ખંતથી અને પ્રામાણિકપણાથી કામ કરે છે તેમને એટલું જાણી કામ પાડેલો છે કે બીજા અભ્યાસ માટે તેમને બિલકુલ કુરસદ મળે નહિ કેટલાક નસીમદાર ઘોડા પ્રયત્ને પણ દાવી જાય છે એ વાત ખરી છે પણ આવા કેસો અપવાદરૂપ હોય છે. ૪ સ. ૧૯૨૩—૨૪ માં હું ખેડાના ક્યેન્ટરનો ચિટનીમ હતો, તે વખતે વેદાન્તનો વિષય તાજે કરવાની ફરી ભાંતિ થઈ આવી અને એક ના ચયેલા શ્રેન્યુએટ સાથે ફરરોજ રાત્રે કલાક કલાક વેદાન્તસૂત્ર ઉપરનું શાસ્ત્રભાષ્ય નાચના માડેલું—પરંતુ એક મહિનામાં જ બીજી વધારે કામ આવવાથી તે વાચવાનું બંધ કરેલું પડેલું.

૪ સ. ૧૯૩૭માં હું નોકરીમાંથી છૂટા થવાની રજા લેઈને અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈની મને ફરી યુવાકાંતનો લાભ લગભગ ૩૪ વર્ષે મળ્યો. તે વખતે તેમને મહેજ યાદ દેનકારવાનાં તેમણે મને તુરંત જોળખ્યો. અને મારા સહાધ્યાથી બીજા બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ વિશે મને તેમણે ખબર પૂછી. આ ઉપરથી તેમની સ્મરણશક્તિ કેવી સારી અને તેજ હતી તે જણાઈ આવે છે.

ઉચ્ચ કેળવણી અને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે નમસ્કંધ આચાર્યશ્રીને કેટલી લાગણી હતી તે તે વખતના તેમના મારી સાથેના ટ્રેંક વાર્તાલાપ ઉપરથી મને જણાયું. સરકારી નોકરીના શુષ્ક ક્ષેત્રમાં ઘણો વખત કામ કરવાથી અને શ્રેન્યુએટ થયેલા ધણા યુવાનો ટ્રેંક પગારની નોકરીઓ માટે દાંધા માગતા મારી પાસે આનંદ હોવાથી તથા કેટલાક તો વગર પગારની ઉમેદનારી કરતા જોવાથી મારા મનમાં ઘણા વખતથી એમ થયા હતા હવે હવે કે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિ ધણી જ ખામીજારી છે અને તે સુધારવાની ધણી અગત્ય છે. ગામડાના ખેડૂતના છોકરાઓને અગ્રેજી બજાવી મેટ્રિક કરવાથી શકેરી જીનનો તેમને અભ્યાસ પડવાથી તેઓ ગામડામાં જઈ રહી પોતાનો અસન ધણે કરના નાલાયક મને છે, અને બધા મેટ્રિકોને રોકી શકાય એટલી સરકારી કે ખાનગી નોકરી મળતી નથી—અને તેથી જાતે અદ્યક્તનો અદ્ય જેની દયાગળક સ્થિતિ તેમની થાય છે. તેથી મે કહ્યું કે ગામડાના છોકરાઓને ખપ જેટલું અગ્રેજી જ્ઞાન ગામમાં જ આપવું અને અપવાદરૂપ ડોક્ટર જે ઘણા બુદ્ધિમાન હોય અગર ધણી સારી આર્થિક સ્થિતિના હોય તેઓ જ આગળ અગ્રેજીનો અભ્યાસ કરના શરેરમાં આવે.

કોનેજોને અભ્યાસ તો ઘણા જ થોડાને આપવો, જેથી = Educated unemployed—ની સખ્યા વધના પામે નહિ, અને વજીલોની સખ્યા વધતા કબજા તથા કેરિયું કામ જે વધ્યું છે તે કમી થાય અને ગામડાની ખેતી મજદોર તથા ખેતી કરનાર સારા ખેડૂતોના

અમારે નિર્ણય થતી જાય છે તેનામાં કંઈક જીવ આવે. આ મારો અભિપ્રાય આચાર્યશ્રીને પસંદ પડ્યો નહિ અને તેમણે મને ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે તે બરાબર નથી. " દરેક દરેક વિદ્યાર્થીને જાગ્યે જાગવળીને લાભ મળવો જ જોઈએ. એટલે દરેકને બી. એ. સુધી તો જવાની સવડ આપવી જ જોઈએ. અને તેની આગળ જેની લાયકાત અને સાધન હોય તે જાય.—" તે સંભળી હું ચૂપ રહ્યો અને આચાર્યશ્રીના વિચારો વિશે વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો.

રિટાયર થઈને આવ્યા પછી હું તુરત જ ગુજરાત વનોદ્યલેસ સોસાયટીમાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયો તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્ય તરીકે પણ ચૂંટાયો. — અને તેથી સદ્ગત આચાર્યશ્રીના થોડા થોડા સંસ્વાસમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ તેમને માટેની મારી માનની લાગણીમાં વધારો થતો ગયો. ૨૦૦ ૧૦ સો. ના પ્રમુખ તરીકે સોસાયટીના વધના જતા હિસાબ વગેરે બરાબર તદ્દન શુદ્ધ રીતે રાખવામાં આવે તે બાબત તેઓશ્રી ધણી જ કાળજી રાખતા અને તેમના તે પ્રયાસના પરિણામે જ " હિસાબ અને બંધારણ ઉપસમિતિ " પ્રથમ દ્વિપાતીમાં આવી.

ઉચ્ચ અભ્યાસ તથા મંશોધન વિભાગ માટે, તેમ જ સરકારી non—recurring રૂ. ૮૦૦૦) ની અને વાર્ષિક recurring રૂ. ૧૨૦૦૦) ની ગ્રાન્ટ માટે તેમણે લીધેલા પરિશ્રમ માટે સકળ ગુજરાત સારી રીતે માહિતગાર છે. " ગુજરાત યુનિવર્સિટી " જલદી સ્થાપવા માટે તેઓશ્રીને ધણી મગસ હતી અને તે મગસ અધૂરી રહી ગઈ છે—અને તેમનું તે સ્વપ્ન કળીશૂન કરાવવાનો બોલો હવે તેમની પાછળ રહેલા તેમના અનુયાયીઓ તથા પ્રશંસકો અને ગુજરાતના ધન અને વિદ્યાર્થી સંપત્તિ આગેવાનોને માથે આવી પડે છે. અને તેઓને તે બરાબર ઉપાડી લેવાનું સામર્થ્ય પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આપે તેવી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

આચાર્ય ડૉ. આનન્દશંકર ખાપુભાઈ ધ્રુવનાં સંસ્મરણો

ડૉ. જ્યેષ્ઠ બેન્કમિત

સંદર્ભ ડૉ. આનન્દશંકર ખાપુભાઈ ધ્રુવનો જન્મ અત્રેની વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિમાં સંભાવિત કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી કાઠિયાવાડમાં દક્ષિણકાંડના ઉચ્ચ હોદ્દા પર હતા. પોતે એમ. એ. અને એલએલ. બી.ની પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા પછી ગુજરાત કોલેજમાં અધ્યાપક નિમાયા હતા. સને ૧૮૯૩માં તેઓ ન્યારે રાયપુર આકાશીક દૂવાની પોળમાં રહેતા હતા ત્યારે માર્ક હવાખાતું સ્વ. શેઠ વીરચંદ દોષચંદ, સી. આઈ. ઈ. ના રૂપા સૂચ્યંદની પોળ બહારના હોલમાં હતું. તે સમયે તેમના કુટુંબીજનોના ઔષધોપચાર માટે અને બોલાવવામાં આવતો હોવાથી હું તેમના સમાગમમાં આવવાનો લાભ મેળવી શક્યો. બાદ મારે તેમને ઘેર બહુ વખત જવાના પ્રસંગો મળવાથી તેમની વિદ્વતા, સૌજન્ય અને માયાળુ સ્વભાવની મારા ઉપર છાપ પડી. ગુજરાત કોલેજમાં તેઓ સંસ્કૃત શીખવતા, એટલું જ નહિ પરંતુ તેની સાથે અંગ્રેજી અને અન્ય વિષયો પણ શીખવતા. તેમણે તેમના વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ સંપૂર્ણ રીતે સંપાદન કરી હતી. તેથી વિદ્યાર્થીવર્ગ તેમને તેમના ખરા શુરુ તરીકે માનતો હતો.

સને ૧૮૯૫માં મેં ન્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની ખાડિયા વોર્ડ નં. ૨ ની સામાન્ય ત્રિવર્ષિક ચૂંટણી વખતે સભાસદ થવા માટેની ઉમેદવારી કરી ત્યારે મારા માટે તેમણે જ દરખાસ્ત કરી હતી, અને સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી જેઓ તેવામાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ફ્રેન્ડિંગ કોલેજના વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ હતા તેમણે ટેકો આપ્યો હતો.

સને ૧૯૦૧માં મેં ગુજરાત કોલેજમાં “અમદાવાદનું આરોગ્ય” એ વિષય પર બાપણ આપ્યું હતું તે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈના પ્રયાસથી ગોઠવાયું હતું.

પોતે મદ્યનિષેધના ચુસ્ત દિમાયતી હોવાથી સને ૧૯૦૦માં તેઓ અમદાવાદ મદ્યનિષેધક મંડળના સભાસદ તરીકે જોડાયા હતા; અને છેવટ સુધી સભાસદ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. તેઓ આ મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય તરીકે સને ૧૯૦૨માં ચૂંટાયા ત્યારથી તે આખર સુધી તે પદે રહ્યા હતા. આ મંડળનો સુવર્ણ મહોત્સવ સને ૧૯૩૮માં ઉજવાયો. તે પ્રસંગે બેઠક ગૌરસભા બોલાવવાની હતી. સદરહુ સભાનું પ્રગુષ્પરચાન ડૉ. એમ. ડી. ડી. ગિદર, એમ. ડી. (લંડન), જે તે સમયે મુખર્જી સરકારના તંદુરસ્તી અને દારૂખાતાના પ્રધાન હતા તેઓને સેવા વિનંતી કરવી એવી ડૉ. આનન્દશંકરભાઈએ સચના કરેલી. તે સચનાનુસાર ડૉ. ગિદર સાહેબને સભાપતિનું સ્થાન સેવા વિનંતી કરેલી, જે તેઓએ સ્વીકારી. તેથી જ તે ગૌરસભા કોલેજમાં નીવડી, જેનો યશ આનન્દશંકરભાઈને ઘટે છે.

સર્વધર્મપરિષદ સને ૧૯૩૬માં અત્રે હંસરાજ પ્રાગજી હોલમાં બરાબ હતી, તે પ્રસંગે

અધ્યાપકોદયી આનન્દશંકરભાઈએ જે મનનીય બાપણુ આપ્યું તે તેમના બધા ધર્મોના ઈંડા અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવતું હતું.

ગુજરાત કોલેજમાંથી નિરૂપિત લીધા બાદ મહાત્મા ગાંધીજીની બલામણુ ઉપરથી પંડિત મદનમોહન માલવીયજીએ આનન્દશંકરભાઈની બનારસ કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે પસંદગી કરી. ત્યાં તેમની કારકિર્દી બહુ જ ચમત્કારી નીવડી. તેથી તેમને બનારસ યુનિવર્સિટીના પ્રો-વાઈસ-ચાન્સલર (Pro-Vice-Chancellor) નીમવામાં આવ્યા હતા. તેઓ જ્યારે બનારસથી પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિરૂપિત થયા ત્યારે બનારસ યુનિવર્સિટીએ તેમને ડૉક્ટર ઓફ લિટરેચર (D. Litt) ની પદવીથી નવાજ્યા. બનારસથી અહીં આવ્યા પછી તેઓશ્રીએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કામકાજમાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો. આ સોસાયટીના કારોબારી સમિતિના સભ્ય તરીકે અગાઉ અને પાછળથી ડી. બી. કેશવલાલ ધ્રુવના અવસાન બાદ પ્રમુખ તરીકે તેમણે સોમાયટીની જે સેવા બજાવી છે તે માટે સોસાયટી તેમની અત્યંત ઋણી છે. તેમના જ પ્રયાસ-થી આ સોમાયટીમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ તથા સંશોધન વિભાગ ઉદ્ધાડવામાં આવ્યો; અને સરકાર તરફથી આ કાર્ય માટે સોસાયટી મફત મેળવી શકી તે પણ તેમની જહેમતને લઈને જ.

ગુજરાતમાં જુદી યુનિવર્સિટી રચવાય એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પરંતુ તે ઇચ્છા બર આવે તે પહેલાં તેમનું અવસાન થયું અને તેમની હયાતીમાં તે તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ ન થઈ શકી. તેમના અવસાનથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને જે ભારે ખોટ પડી છે, તે પૂરી શકાય તેમ નથી. તેઓ મનાતન હિંદુ ધર્મના સુસ્ત હિમાયતી હતા તોપણ સમાજમાં જે કંઈ યોગ્ય સુધારા થા તેના પ્રયત્નો થાય તેનો તેઓ વિરોધ કરતા નહિ. તેમને મારાં સારાં પુસ્તકો સંખ્યાવાનો શોખ હતો અને તેમનું વાચન વિશાળ હતું. એથી જ તેઓ પોતાનું એક સ્વતંત્ર સુંદર મોટું પુસ્તકાલય બનાવવા બાગ્યશાળી થયા હતા. દરેક વિષયને લગતાં લગભગ પચાસ હજારની કોમન કરતાં વધુ પુસ્તકોનો તેમનો સમગ્ર મંત્રણ તેમના લાયક સુપુત્રોએ આનન્દશંકરભાઈની ઇચ્છા મુજબ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને બક્ષિસ આપ્યો છે, એ ખરેખર ગૌરવ યેવા જેવું છે.

આનન્દશંકરભાઈ એક મહાન શાક્ષર હતા અને 'વસંત' માસિકદ્વારા જે કીમતી સાહિત્ય-મેલા તેમણે કરી છે તેથી સમસ્ત ગુજરાત તેમનું ઋણી છે. તેમણે પોતાનું મહત્ત્વજનન વિદ્વા-વૃદ્ધિ અર્થે ગાળ્યું હતું. જે પોતે ચાહત તો વધીલાતના ધંધામાં પડી નામના કરત, એટલું જ નહિ પણ હાઈકોર્ટના ન્યાયાસનનો ગાદી પણ મેળવી શક્યા હોત પણ તેઓએ મરસ્વતીના ઉપાસક તરીકે જ રહીને જે સેવા બજાવી છે તે અનુપમ છે. અન્ય શિક્ષિત વર્ગને આ તેમનો દાખલો અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

જોકે આ દાની કુનિયા ત્યજી તેઓ ચાલ્યા ગયા છે, તોપણ તેમનો સાહિત્યસૌરભનો વારસો અમર છે. પરમેશ્વર તેમના આત્માને અવિચળ શાન્તિ આપે. તથાસ્તુ.

સંસ્મરણો અને વિચારો

શ્રી રામચંદ્ર નારાયણ ૫૦૫

પૂ. આચાર્યશ્રી આનંદજી દ્વંતના અનુસાનથી મૂળરાતને જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતવર્ષને એક પૂરી ન શકાય તેવી ખોટ પડી છે અને આમ કહેવાને મારી પામે એક નિશિષ્ટ કારણ છે એ આમ જતા સ્પષ્ટ થશે આચાર્યશ્રીની માથેનો મારો પરિચય આમ તો નહિવત્ મણાય તેવો છે એમદે એ નખત એમની માથે વાત કરવાનું સદ્માન મને પ્રાપ્ત થયું હતું. અને એમના મોઝાં બ્યાખ્યાનો સાંભળના મળેલા એ નિના અગત પરિચય ખીજે નથી પણ એક બીજી રીતે આચાર્યશ્રીના અતેનાસી થવાનું મને પ્રાપ્ત થયેલું તેને મટે મારા અધ્યાપક પૂજ્ય પાઠ સાહેબનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઝોઝો છે એમના ધર્મવિપયક લખાણોનો સંગ્રહ "આપણો ધર્મ" એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. તેની ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવાની હતી અને શ્રી. પાઠકમાહેન એનું સંપાદનકાર્ય કરનાના હતા એના મૂક એમની સાથે રહીને જોવાનું કાર્ય એમણે મને મોઢ્યું હતું તેને પરિણામે એ નખાણો વાચનાનો નામ મને મળ્યો એટલું જ નહિ પણ 'વસત' માધી બીજા લખાણો મોગી કાઢવા અને મરખાનવાને અગે એમના બીજા લખાણો પણ જોવા મળ્યા ઉપરાંત આચાર્યશ્રીના સાહિત્યવિષયક લેખો 'સાહિત્યવિચાર' અને 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' રૂપે છપાયા છે તે વાચનાનો પ્રમગ પણ મને પ્રાપ્ત થયેલો.

આ બધું તો ખરું જ, પણ એમનો અગત પરિચય થોડો જ, છતાં ખૂબ અગત્યનો નીવડ્યો છે એટલું નખત માત્ર જિજ્ઞાસાવશ થઈને જ એમને રહેવાણે ૭ મથેલો અને ત્યારે થયેલી વાતચીત એમના જ નાખેલા મારા સ્મરણમા છે તે પ્રમાણે અહીં રજૂ કરું છું.

"આપની પામેથી હજી તો અમને ઘણી આશા છે"

"એ તો જાણે શીકું તો આ વિશ્વની યોજનામા જે બની શકે તે કરી છૂટવો છું બ્યક્તિને એ રીતે મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી"

"આપ હજી પણ કાંઈ વધુ ન આપી શકો?"

"ના, એવી મારી સ્થિતિ નથી રહી માથે, મારા મનમા તો હજી ઘણુંવણું પડ્યું છે એ દિશિએ મારે તો વેદથી શરૂ કરી બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ વગેરેના વિધાનોનો સમન્વય કરી બતાવેલો હતો એ વસ્તુઓ અત્યારે પણ મારા મન આગળ તાજી છે અને એ દરેકમાથી, જેમજેમ આગળ જતા જઈએ તેમ તેમ કયા કયા પ્રશ્નો જીરે અને એનું શું સમાધાન રજૂ કરી શકાય એ બધું મારા મનમા તદ્દન સ્પષ્ટ છે પણ મારી શારીરિક અગતિ મને તે પ્રમાણે કરવા દે તેમ નથી"

“ પણ આપની રત્ન દોષ તો હું કે મારા જેવા કોઈ લખનાર તો આપને જરૂર મળી આવે. આપ છો તો પ્રમાણે એ આપના વિચારોને નોંધી લે અને પછી એને છપાવી શકાય. ”

“ એ વાત ખરી. અને એમ તો પણ મારી પાસેથી લંખવા તૈયાર છે. પણ હવે મારી શક્તિ એટલી ક્ષીણ થઈ છે કે મનઝને કમઝદ વિચારો રજૂ કરવાનો શ્રમ આપી શકાય તેમ નથી. વળી તમે જુઓ છો કે તમે આવ્યા તો વખતે હું જેટલું ઉતાવળે બોલી શકતો હતો, તેટલું અત્યારે નથી બોલી શકતો. મારા અવાજમાં ફરક સ્પષ્ટ જણાય તેવો છે. ”

“ તો પછી અમારે તો એમ જ માનવું કે એ બધું બદાર નહિ જ આવે ! ”

“ અત્યારે તો એમ જણાય છે. મારી તબિયત ફરીથી એ બધું કરવા જેટલી મુશ્કેલી તો જુદી વાત. નહિ તો મને એનો શોક પણ નથી. અને એ કામ આગળ ચલાવનાર કોઈ નીકળી આવે એમ પણ બને. ”

“ અત્યારે દેશમાં જે ચાલી રહ્યું છે તેને આપ જેટલું મહત્ત્વ આપો છો ? ” મેં વાતની દિશા બદલી.

“ એની પણ આપણને જરૂર તો છે જ. અને મહાત્માજી વગેરેનું કામ ખરેખર એ દિશામાં મદદન છે. પણ ખરું તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે આ પ્રશ્નો તો તાત્કાલિક મદત્તવના છે, હમેશને માટે આનું મદત્તવ આટલું નહિ રહે. સર્વકાલીન મદત્તવ તો પ્લેટો અને પ્લિનના બીજા ફિલ્સોફો અને આપણા આચાર્યોના ઉપદેશની સરખામણી કરવી, તેમાંથી પરસ્પર કેટલો વિનિમય શક્ય છે તે જોવું અને તે બદાર લાવીને મૂકવું એવું છે. આમ કહીને હું મહાત્માજીના કામને ઊનારી પાડવા તો બિલકુલ માગતો નથી. એનું જ અત્યારે તો વધારેમાં વધારે મદત્તવ છે. મારે કહેવું છે તે તો માત્ર એ જ કે આ નજીકના કાર્યની બાબતમાં અંગૂઠાને પેલા કાર્યને ભૂલી ન જઈએ. ”

આ પછી મેં એમનો સમય લીધો. મારે હાથ માગી રત્ન લીધી. એટલે એમણે કહ્યું : “ ના, ના. એવું ન માનતા. મને તો કોઈ આવે છે ત્યારે બીજું વધારે મમે છે. અને તમે આવ્યા તેથી બહુ આનંદ થયો. ફરીને પણ ત્યારે સમય હોય ત્યારે આવશો. ”

મારા જેવા અદના માણસ માટે પણ જે આટલો ભાવ ગંખી શકે તેની મહત્તા સમજી શકાય એવી છે. આવા માણસો ઘણા જોવા મળેલાં આવે છે. વિરલ વ્યક્તિઓ આ પ્રકારનો વિવેક રાખી શકે છે. એવી વિશૂતિ પામેથી હવે નવું મળવાનો સંભવ ઓછો છે એમ જણાતાં મને દુઃખ તો થયું જ. એમના પ્રત્યેનું માત્ર આકર્ષણ પહેલેથી જ હતું, અને તેમાં કારણભૂત તો મહાત્માજીના જન્મદિનની ઉજવણી બનેલી.

શેઠ લાલબાઈ દયપનભાઈ આર્ટ્સ કોલેજમાં એ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીને પ્રમુખસ્થાને દક્ષિણાભૂતિવાળા શ્રી. નાનાભાઈ બટે મહાત્માજીની સાથે રહેલા તે વખતનાં મરેમરણો કર્યાં અને એમની વિચારસરણીની મહત્તા સમજાવી. ત્યારપછી એમણે એમની ધીરગંભીર અને અર્થ-

પ્રચુર વાણીમાં મહાત્માજીને અંજલિ આપી, તે વખતનો એમનો સંસ્કારી અને પ્રભાવશાળી, ધીરો અવાજ મને હજીયે ધરાધર માંદ છે.

આચાર્યશ્રીએ ‘આપણો ધર્મ’ માં સરળ, વિશદ, અને અર્થપ્રચુર ભાષામાં હિંદુધર્મના તત્ત્વો ને નિરૂપણ કર્યું છે તે હરકોઈને આશ્ચર્યચુક કરી નાખે તેવું છે. અને આટલા જલન વિષયને જે સરળતાથી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, સમતુલાપૂર્વક એમણે વિવિધ રીતે રજૂ કર્યો છે, આપણાં પુરાણોના symbolsને જે રીતે એમણે સમજાવ્યાં છે તે નવાઈ પમાડે તેવાં છે. એ પુસ્તકનું વારંવાર અધ્યયન કરીએ તો જ એમાંથી આપણને પૂરતો લાભ મળવાનો સંભવ છે. એવા વિદ્વજ્ઞોના સમાગમે જ માણસને નવી દૃષ્ટિ મળે છે. એમની સર્વગ્રાહી નજરથી નાની પામતો પણ અછતી રહેતો નથી અને મોટી ખામનો પણ ચોગ્ય મહત્ત્વ પામે છે જ. એમની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ પણ એવી છે કે એમાં આપણને કંઈક કડવાશ નહિ મળે. સત્ય અને શ્રિય વાત કહેવાની અપૂર્વ સિદ્ધિ એમની પાસે હતી. ભાગ્યે જ એમને કોઈની સાથે કંઈકો થયો હશે. અને એમને પ્રતાપ તે સત્તાના કોઈ રૂઆબને લીધે નહોતો, પણ જ્ઞાનમૌરવ, શાંતિ, ધીરજ, અને નમ્રતાને લીધે હતો. એમના પુસ્તકમાં આ વાત રથે રથે રપટ થાય છે.

નવી દૃષ્ટિથી ‘આપણા ધર્મ’ને જોતા એમાં ન્યાં ન્યાં સામાજિક કે એવા ફેરફારો કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તેમણે એ કરવાની જરૂર સ્વીકારી છે, જેટલું જ નહિ પણ એનો પક્ષ પણ ક્યો જ છે. અરૂપશ્વતાવિષયક લેખોમાં આ વાત રપટ થઈ છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો પણ એમણે સુંદર સમન્વય કરી બતાવ્યો છે; એમાં વિરોધ નથી એ વાત ખૂબ રપટ કરી છે.

આ ઉપરાંત એમણે અનેક રીતે દેશની જે સેવા બતાવી છે, હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનને જે નવીન રીતે રજૂ કર્યું છે, એની વિશિષ્ટતા અને પશ્ચિમની રિસ્પેક્ટી સાથેનું સામ્ય જે સમર્થ લેખો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા બતાવી આપ્યાં છે, તે ચિરકાળ સુધી સ્મરણીય અને આદર્શરૂપ રહેશે. એમને હાર્દમાં વંદન હો !

ગુર્જરી આનન્દ-વસંત

કવિશ્રી ભલિતભ

: ૧ :

સર્વકાળમાં, ગુર્જર સુરાષ્ટ્રની જીવનસમૃદ્ધિમાં, માનવવિભૂતિ, જગતસુંગારની કલગીરૂપ છે એ મર્મદષ્ટિએ, વર્તમાનકાલના નવયુગ દ્રષ્ટાઓમાંના એક: તે રસનન્દન આચાર્યશ્રી આનન્દશંક બાપુભાઈ ક્રુવ હતા. આચંસરૂઢિના તે ક્રુવતારક હતા. તેમની સત્કીર્તિ ગંગાનાટે બનારસ દિન્દુ વિલાપીડે ફળ જળકે છે. તરવજાનની સિન્દી પરિવહના પ્રમુખપદનું તેમનું પ્રવચન જનતબરમાં સદેવ મર્જતું રહેશે.

છતાં ગુર્જરાતના તો, તે “આનન્દ-વસંત”રૂપ, સદાય હસમુખા, એક, જનતાજનાં-દુનના પરિચારક ને સમાધાની મધ્યસ્થ હતા. સર્વક્રમ્પાણ્યકર વિશ્વવિભૂતિઓ, સાયરમતીનાં જીવન-જળને, મચેત ને સતેજ રાખે છે: તેમ આચાર્યશ્રી ક્રુવમહાશયની સદૃશદરશના, આપણને સદેવ સમર્થન આપી કરશે.

એમના ચરિત્રની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી, મને તો, એક જ સન્માર્ગદર્શક નીવડી છે. ને તે તેમની પ્રભુપરાયણ પ્રેમભક્તિ. ‘આપણો ધર્મ’ નામના તેમના એક જ વ્યને વ્યહિતીય અંથમાં તેમનાં હરિકીર્તન જેવાં—પ્રવચનો છે. તેની મિતાક્ષરો મને અપૂર્વ માનવએશ્વર્યનું સતત જ્ઞાન જમાડે છે.

તેમને પ્રથમ તો હું સને ૧૮૯૯ માં મળેશો. તે પહેલાં મારાં ‘હરિણી-કાવ્યો,’ મારા સ્વર્ગસ્થ સન્મિત્ર રતિલાલ મગનલાલ અંતાણી, ગોંડળથી લઇ જઈ તેમને અર્પતા. ત્યારે ‘સુદર્શન’માં તેઓ છાપતા. પછી તો ‘વસંત’માં વારંવાર મારાં ગીતકાવ્યો તેઓ પ્રસિદ્ધ કરતા. પ્રથમ સત્સમાગમ પ્રસંગે, લાડીના સ્વ. રાજવીર કવિશ્રી કલાપીરાજ અને તેમનાં સ્નેહરાદી શોભનાળા સાથે, માથેરાન મુળદ ઘટ્ટ, નડિયાદમાં, મારા સાહિત્યગુરુદેવ ગો. મા. ત્રિ.નાં પ્રથમ દર્શને, હું પાવન થયેલાં: ત્યારે જ મેં ક્રુવદેવ મહાધર્મે કાંઇક જોળખી લીધા હતા. તેમને સંગીત કીર્તનકાર પ્રાચીન કર્વિજનો જેવા, આજના કાંઈક કવિની અપેક્ષા હતી. તેથી, મને પ્રેમાનન્દ અને દયારામ તથા નરસિંહગીરાંને પુણ્ય પગલે, સરસ્વતીચંદ્રની કમ્પાણ્યગ્રામની પરિચયો કરવાનાં પ્રેત્સાહન તેઓ આપતા. “સને ૧૯૧૨ની વડોદરાને વડયેલી ચોથી ગુજ્જ સ્થા. ૫૦ માં—મેં” પ્રથમ મંજરા સાથેનું મારું સંગીતકીર્તન તેમના શુભાશીર્વાદે ચર કરેલું, ત્યારે તેમજે મને સૂચવેલું કે, ભક્તકવિ અનંતપ્રસાદભાઈ નરસિંહ મહેતાને પગલે કીર્તન કરતા, તેમ તેમજે મને આપેલ મંજરાને, મારે ચોખ્ખ રીતે શોભાવવાં જોઈએ. ને એ જ રીતે વડોદરાને વડયે, સ્વર્ગીય

મોતીબાઈ અમીન સાહેબના માર્ગદર્શને, મેં ગુજરાત કાઠિયાવાડભરમાં ત્યાંના શ્રીચંત મહારાજના સાહેબનો લોકગમ્યતાનો સંદેશ, સૌને જિજ્ઞાસો હતો. ત્યાંથી હું મુખ્ય જયો ને સને ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૭ સુધી સ્વદેશીતન મેં ધરેલાં. ત્યાંથી સને ૧૯૩૮માં લાઠીના સ્વરાજ્યસાધક વિચારિતાં મોતી દત્ત આજે જે, જિજ્ઞાસી રહું છું. તે સર્વ પ્રભાવ, પ્રાણપૂર્ણ આનન્દશંકરભાઈ, મહાત્મા ગાંધીજી અને મહર્ષિ દયાનંદ સમાન ગુર્જર સંતવીરોના પ્રેરણાદને હું ઝીલીને કૃતકૃત થાઉં છું.

મહર્ષિ આનન્દશંકરભાઈનાં અપૂર્વ મંડલદર્શન તો મને કાશીમાં થયેલાં. ત્યાંનું તેમનું સત્કાર્ય મેં પ્રત્યક્ષ જોયું હતું. પ્રભુપ્રિય માલવીયજીને મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુર્જરી કોસ્તુમરત્નની શેઠ ધરી હતી: તે જ કુવમહાશય !

અમદાવાદમાં તેમનાં જૂનાં ને નવાં મકાનોએ અગેકવાર તેમનાં દર્શને હું જતો ત્યારે નડિ-થાઈની ગુજ. સા. ૫૦ ના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે દર્શાવેલું તેમ મહાત્મા તર્જની નિદેશની વિશિષ્ટ પાતો મને તે સમજાવતા.

ગુજરાતના મોટાદેવે પ્રભુની પ્રેમભક્તિ સદૈવ ગુજે છે. ગુણધર્મના ડો. ધૂધીએ ગુજરાતની વૈષ્ણવતાના પોતાના અંશમાં સમર્થ રીતે તે વાત દર્શાવી જે: તેમ, દારિદ્ર્ય શ્રીકૃષ્ણે મિશિરાવાયધુગીતા અગવીને ગુર્જરી પ્રાણને ખાસ પડકાર કર્યો છે. તેના પડછંદ મહર્ષિ કુવ-મહાશયે 'વસંત' ની અનેકવિધ મિતાક્ષરીમાં અનુભવ જમાડ્યા છે.

એમર્સન ક્યવે છે તેવા Plato-પ્લેટો સમાન તે આપણા સમયના Representative Superman હતા.

જ્યાં એ પ્રભુના પ્રેમભક્ત છેવટ સુધી રહેલા તે વાત તેમના અવસ્થાની ભુલ્ય પળે સિદ્ધ થઈ છે. પ્રભુ તેમના પુણ્યક્રમાને અનંત આનન્દશક્તિ અર્પે એ જ પ્રાર્થના છે.

: ૨ :

મહર્ષિ આનન્દશંકરભાઈને કુવ શાંતિ

સદગુણધર્મની લીલા, આત્મ-સૌંદર્યની કથા,
અરિ-સૌંદર્ય પ્રેરે : એ મુલ્યજય વીર, હો !

આનન્દશંકર મહર્ષિ વિરામ પામ્યા :
ગાંધીજીના ય કરણાદ હતા વિસાગા :
તત્ત્વજ્ઞ, ગુર્જર સુરક્ષિતથા, સુદર્શ-
દ્રિષ્ટે ય, જીવન-વસંતની વેલ પાતા !

આયંસરકૃતિની પાઠે, ચૈતન્યધર્મથી ભર્મા—
સૂત્રકાલીન માનવ્યે, સંત સંસિદ્ધિ માણતા !

જન્મ્યા, સામગતી તટે : વ્રત, તપ્યા, પ્રેમાન્જને પુષ્પને,
 સોશા, જલધીને તટે, ગુરુપદે આચાર્ય સંજીવને,
 સંયોગે નવયુગને જ, દીનને, ઉદાર, વાતસલ્યથી,
 રક્ષાતા, દેશ, સુનિત્ય યોવનપથે પ્રગાન-આનન્દથી !

વાનપ્રસ્થે, વિધુરત્વે, સંસારે, વ્યવહારને,
 દ્રુપદ ! જય-સંન્યાસે, વિદેહે શાંતિ પામજે !

: x :

મહર્ષિ આનન્દશંકર દ્રુપદે કંઠે

૧
 પૃથ્વી-પુરાણ, જગ-મહાવી ધીરનીરે—
 કાશી, બ્રૂણે, રિમિત બરેલ સુરત્ય તીરે—
 ને ત્યાં-૧ મહાધ્ય યુગિ શારદ-પીઠ હિન્દુ—
 આનન્દના સુર, પુણ્ય, વસંત-ઉન્નુ !

૨
 ચૈતન્યનો પરમ મર્મ પિછાણનારા—
 સૌન્દર્ય-સર્જનતણે રસ કીલનારા—
 ને તત્ત્વ તૈજસ, જગે ઝળકાવનારા—
 આનન્દશંકર, મહર્ષિ મહાધ્યનારા !

૩
 શ્રીકૃષ્ણની અભય-યોગની એક ગીતા—
 યોગે, સુગુર્જરે સુરાષ્ટ્રતણે, પ્રણીતા :
 અંગાણને શરણ, ગુર્જરે તત્ત્વવેતા !
 આનન્દ-યોગ રચણે, ભવનો : પ્રણેતા !

૪
 સંસારની પ્રણય-સન્દરતાની દેવી—
 સંષ્ટિ સમી ઉરબરી નમને મળેલી :
 ને એ સખી-શરણ, તારણ હારિણીને,
 આનન્દશાંતિ પ્રણયનાં ફલ, કીલિયાં, તે !

૫
 ત્યારે 'સુદર્શન' વસંતની પુષ્પલક્ષ્મી—
 છાઈ રહેલ અમને ય ઉમળનારી !
 સોડહમ્ સુણી, સૈત ઉરે ધ્યુ મેંય, સોડહમ્
 અદ્વૈતને અનુભવ્યુ, પ્રણયે સદાનુ !

૨૧. આનંદશંકરભાઈ સાથેના પુણ્યપ્રસંગો

ડૉ હરિપ્રસાદ મનરાય દેસાઈ

૨૧. હરિલાલ દેસાઈભાઈ વકીલના પિતા દેસાઈભાઈ વકીલને ત્યાં એક હસરતપ્પ નામના સંખ્યાસી આવ્યા હતા તે સનાતનધર્મ ઉપર છટાદાર ભાવણે આવતા અને સેકડો યોગે આકર્ષી શક્યા હતા.

પરંતુ એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રગતિમાન ન હતું. જડ લઈ ગયેલા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજોના પશુ એ બચાન કરતા, અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી તથા આર્યસમાજ ઉપર ખૂબ પ્રહારો કરતા હતા તે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની મરકરી કરતા પશ્ચિમના નવા વિચારોમાનુ સારુ હોય તે પશુ આપણી સરકૃતિમા મેળવવા એ ઇચ્છતા ન હતા.

તેમ છતાં, આટલે સુધી તો પ્રામાણિક મતભેદ પશુ હોઈ શકે પરંતુ વેદસમૂહમા પોતાની વધતી જતી લોકપ્રિયતા જોઈને સ્વામીજીએ યોગના વગેરે કાઢવાની, સાધના પ્રાણ્યાયમ વગેરે ધીમવવાની અને એના પાઠ્યપુસ્તકો વેચવાની તથા અનાહત નાદ મબળાય તે માટે કોનમા ખોસવાના લાકડાના દાટા પશુ ચાર ચાર આને વેચવાની દરખાસ્તો એક પછી એક કરી

લોક તો ગાહુ બન્યું હતું સોથી ટિપ્પીટ રંગે જવાની તક લઈ લેવા બધા આદિપણે જીતુક થઈ ગયા હતા.

આ ભાવણોમા પ્રો આનંદશંકરભાઈનો પરોક્ષ લાભ મે પહેલવહેતો અનાયાસે લીધો. પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ ટૂંનિજ કોનેજના લોનપ્રિય પ્રિન્સિપાલ ૨૧ માધવનાલ હરિલાલ દેસાઈ અને એ પોતે મારી પાઠની જ લાઈનમા ભેદા હતા લોકોની અધમજા અને સ્વામીજીની વેદ અને યોગને નામે રળી ખાવાની દાનત વિશે એમણે ટીકા કરી હુ સમજી ગયો અને યોગના કે પ્રાણ્યાયમના કલામમા એ જ નીત્રાઓ સાબળીને હું ના જોડાયો. પાછળથી જોડાયા હતા તે પસ્તાયા અને મારુ અને મારા મિત્રોનું બુદ્ધિબળ વખણાઈ ગયું તે પ્રતાપ આનંદશંકરભાઈની સવેળા સામજેલી વાતચીતનો હતો.

આ નાતને ૪૦ વર્ષ થયા હશે એ દિવસથી મારો ગુરુભાવ ૨૧ આનંદશંકરભાઈ પ્રાપ્ત બધાયો તે દિવસત્રિદિન વધ્યે જ ગયો છે.

આ દરમ્યાન 'સુદર્શન'ના એમના લેખો વાચ્યા હતા અને પછી તો 'વસંત' નીમણું તે તો અમારુ આદર્શ શિક્ષક થઈ પડ્યું.

બન્ય, પ્રતાપી તેજસ્વી, ઝાંતી, બક્ષત, સારિલકાર બહુશ્રુત રસિક એમ જુદાજુદા વિશે-પણે હું એમને લગાડયા કરતો હતો.

બીજે પ્રસંગ સોશિયલ અને લિટરરી એસોસિયેશને, એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજી હતી ત્યારે બનેલો.

સ્વ. પ્રો. કાશીરામ દવેનું 'સદગ્ગનનંદ સ્વામી' ઉપર બાવણ હતું. એક દિવસમાં એ પૂરું નહિ થયેલું તે બે ભાગમાં બે દિવસે કરવું પડેલું. એમાં પ્રમુખ આનંદશંકરભાઈ હતા. કાશીરામે સદગ્ગનનંદના જીવનના અનેક પ્રસંગો વર્ણવતાં "આચાર્યજી ન્યાંન્યાં જતા, ત્યાં કંકુની દગલીઓ ચર્ચ જતી" એવું કહ્યું, અને બધે દસાદસ ચર્ચ રહેલી. સ્વ. રમણભાઈ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ વગેરે સુધારકો એ સભામાં હાજર હતા.

સ્વ. રમણભાઈએ તો એવા ચમત્કારો કાશીરામ જેવા પદવીધારી વિદ્વાન માની શકે છે તે માટે આશ્ચર્ય પ્રદર્શિત કર્યું અને કહ્યું કે કોળી જેવી નિર્દય કામન્ટે કોળી વધેરે એમ માણસને વધેરી નાખતી તેવી કામને સ્વામિનારાયણે સુધારીને અદિસક બનાવી દીધી, એ જ મોટામાં મોટો ચમત્કાર માનવો જોઈએ; બીજા ચમત્કારો માનવા લાયક નથી.

અમારા હેડમાસ્તર ગુપ્તેએ બીજે દિવસે એ બાવણ સંબંધમાં અમને એટ્રિક ક્લાસમાં કહેલું કે, "હું તો કાલે સાઠ વર્ષની કોઈ ડોશીનું બાવણ સાંભળતો હોઉં એવું લાગેલું."

આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખસ્થાનેથી શું બોલે છે તે જાણવા બધા તલપાપડ ચર્ચ રહેલા. પણ એમણે રમણભાઈના જ વિચારોને ટેકા આપેલો, અને મનાનની હોવા છતાં, પોતે અધ્યક્ષાથી પર છે એવી સાબિતી આપેલી.

રામાનુજઆચાર્યના બાબનું એમણે ગૂજરાતી કહ્યું. તેમાં વિશિષ્ટાદિત માર્જની સમગ્રતા આપી છે. તે ઉપરથી શાંકરમતાનુયાયીઓ એમના પર ગુસ્સે થયેલા, અને 'ગાયકવાડે પૈસા આપ્યા તેથી રામાનુજઆચાર્યના વેદાંતની વકીલાત કરી' એવો આરોપ પણ એમના પર મૂકવામાં આવેલો.

પરંતુ એ વાત ખોટી હતી. એક જ સત્યને જુદાજુદા દૃષ્ટિથી કેવી રીતે મહાન પુરુષો સમજાવી ગયા છે એ બાવથી એમણે એ બાબનું વકાદારીપૂર્વક બાબાંતર કર્યું છે.

શાંકરજયન્તીના એક પ્રસંગે ડી. બ. અંબાલાલના પ્રમુખપદ નીચે એમણે બહુ જ વિદ્વાન-પૂર્ણ બાવણ આપ્યું હતું. ત્યાં પણ હું હાજર હતો. એ બાવણમાં માયાવાદ એમણે બહુ જ સરળ રીતે સમજાવ્યો હતો. માયાને એમણે ઈશ્વરની શક્તિના અર્થમાં સમજાવી અને જાદુ કે છેનર-પિંડીનો અર્થ ખોટો છે એમ સિદ્ધ કર્યું. 'જગત મિથ્યા' નો અર્થ એમણે આપણી આંખે દેખાય છે તેના કરતાં વિગ્રાનની દૃષ્ટિએ વસ્તુમાત્રમાં અચૂપરમાણ્યનાં જમણું જ કેના ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજાવ્યું હતું, અને સિદ્ધ કર્યું હતું કે જગતના પદાર્થમાત્ર શક્તિની વધતી ઓછી ગતિનાં જ પરિણામ છે. વળી એમણે કહેલું કે જાડને આપણે જોઈએ છીએ ને વનસ્પતિ-શાસ્ત્રી પણ જુએ છે, પરંતુ બન્નેની દૃષ્ટિમાં કેવો ફેર છે! અવિદ્યાથી એટલે અજ્ઞાનથી આપણને જગત દેખાય છે તેના કરતાં જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જુદું જ છે. એક જ તત્ત્વે બહુ રૂપ લીધાં છે, એમ સમજાવી એમણે અધરામાં અધરું ગણાવું અદિત સરળ કરીને સમજાવી દીધું હતું. સૌથી

મોટામાં મોટો એક અને એમનાં લખાણોમાંથી બીજો જે એક મળ્યો છે તેને માટે તો હું એમનો જીવનભર આભી રહીશ.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સમગ્રજીવને એમણે એ બધા એકીવખતે જ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે લાગી જવું જોઈએ એમ શિષ્યામણુ લીધી હતી. “જુનાનીમાં તો પૈસા અને કામનાઓની પાછળ જ મંડ્યા રહેા ધર્મ અને મોક્ષનો વિચાર ધરણ થઈ શકે ત્યારે કરીશ,” એવી પ્રચલિત માન્યતા કેવી જૂનઝરેની છે એ સમગ્રજીવ એમણે વિદ્યાર્થીઅવસ્થાથી અને ગૃહસ્થાશ્રમની સાથે સાથે જ ચારે પુરુષાર્થ મેળવતા રહેવા આમ્રહ કયો હતો. અને મોક્ષનો અર્થ સ્વતંત્રતા હોય એમ એમણે ધર્મ અને મોક્ષને ભેગા ગણવા સમજૂત આપી હતી.

મને જણાવતા અભિમાન થાય છે કે સ્વ. ગુરુજીની બીજી શિષ્યામણુ માગથી બરાબર પગાઈ હોય કે નહિ, પરંતુ આ ત્રણે પુરુષાર્થ તો નાનપણથી જ જોડેજોડે સાધવા મેં પ્રયત્ન કયો છે એ કેટલા મેળનાયા એ તો હું કહી શકતો નથી, પણ અનુભવથી મને એમની શિષ્યામણુ તો સાચી લાગી છે અપૂર્ણતા છે તે મારી છે.

કોનેજમાં તો હું નહિ જઈ શકેતો. ગરીબાઈની એક બીજી કોલેજનો લાભ મને મળેતો. પરંતુ એમની કોલેજના સારામાં સારા શિષ્યોએ જે લાભ લીધો હશે તેના કરતા જરાયે ઓછો નહિ એવો આ પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટેની યોજનાના અનુસરવાનો લાભ તો મેં લીધો છે, એમ જણાવતા આવે મને કંઈક સતોા થાય છે.

મહાત્માજીના અમદાવાદ આવ્યા પછી, મગૂર મહાજન કાઢતા પહેલા, ત્યારે મિત્રમાલિકો અને મગૂરો વચ્ચે વાંધો પતાવવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે મહાત્માજીએ આનંદશંકરભાઈને લવાદ નિમાવવા વિનંતી કરી હતી. એ વાત થતી હતી ત્યારે હું એ જ ઓરડીમાં હતો. આનંદશંકરભાઈ ‘ના’ કહેતા હતા મેં વચ્ચે પડીને કહ્યું કે, “માધીજી આપને આ કામ કેમ સોપે છે તે આપ સમજ્યા ?”

આનંદશંકર “કેમ સોપે છે ?”

“આપ આજી જીવન પુસ્તકોમાં પરીવાચેના રહ્યા છો મહાત્માજી હજારે છે કે આપ મસાર પ્રત્યક્ષ જુઓ એમણે આપને ગરામર નહું કે નિર્ણય આપતા પહેલા મગૂરોના વાસ, એમની ચાલીઓ, એમના ધરની અંદરનું ગચરચીક. અતાજ, ધન, દોલત બધું જોજો, ગરીબાઈ આપે નજરોનજર બાંધે જ જોઈ હશે.”

આનંદશંકર “ના, ના, છપ્પનિયા દુષ્કાળ વખતે હું ડો જોસફ બેન્ગમિન જોડે ગરીબોને રોગવા વડેચવા પણ જતો હતો ત્યારે ગયેના છું અને ગરીબાઈ તો મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી.”

મહાત્માજી “આપ લવાદ થાઓ એનું બીજું પણ કારણ છે. શેઠિયાઓને આપના પર વિશ્વાસ છે અને મને તો આપની ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ છે જ.”

પછી પોતે લવાદ થયા—મહાત્માજીએ અપવામ બાગ્યા અને મને પક્ષની જીન થઈ એમ

ગરેર ક્યું, કારણ કે આવા અધાનો નિકાલ અરમ્ભપરમના લવાદ નીમીને દરવો એ સિદ્ધાંત શેઠિયાઓએ સ્વીકાર્યો હતો.

પછી મજૂરોને સરઘસ કાઢવું હતું. એમાં શેઠિયાઓની ગાડીઓ જોઈએ. તે લેવા પણ મહાત્માજીએ આનંદશંકરભાઈને જ મોકલ્યા. એ ગયા ને શેઠિયાઓએ ગાડીઓ આપી, એટલું જ નહિ પણ મહાત્માજીની ખીજ મુચના અનુસાર મીઠાઈ પણ વહેંચવા ‘દા’ પાડી. તે દિવસે અમદાવાદ શહેરના તમામ દરોઈઓની ફર્ટ, સેકન્ડ અને થર્ડક્લાસ મીઠાઈઓ દુકાનોમાં હતી એટલી વેચાઈ અર્ધ અને વહેંચવાના કામ પર મહાત્માજીના જ અનુયાયીઓ ગોઠવાઈ ગયા. એમાં મારા મિત્ર હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસ મહેના પણ હતા. મહેના દેહે: “મારા હાથમાં લાકડાંની આવેલા, તે તો મજૂરો મોંમાં પણ ધાલે નહિ. કકડા કરીને ઉછાળે ને જોલે, દેખો શેઠિયા છી ઉદારતા—રૂપિયાના આઠ શેર! લક્ષ્મી લાડુ ખાય ગા વહ પસ્તાયેગા, નહી ખાય ગા વહ બી પસ્તાયેગા.”

મેં ગાંધીજીને કહ્યું: “સાહેબ! શેઠિયાઓની રીસ તો—હજી પૂરી જતરી નથી, અને ગાડીઓ બધી આપી?”

ગાંધીજી: “કેમ ના આપે? આપણે પૈસા ખર્ચવો જોઈતો હતો ત્યાં પાઉંડ ખર્ચી નાખ્યો ને! (એટલે કે ગમે તેવા ખેપિયાને ખંદેરે આનંદશંકરભાઈ જેવાને ગાડીઓ લેવા મોકલ્યા ને?)”

પછી તો આનંદશંકરભાઈએ નિર્જીય આપ્યો. ને તે પછી સમાધાન થયું અને તે પછી મજૂર મહાજન સ્થપાયું અને એની કીર્તિ અને ધારાધારણ અત્યારે જગતપ્રસિદ્ધ છે:

તે દિવસથી ગાંધીજી અને આનંદશંકરભાઈ ગાઠ પરિચયમાં આવ્યા અને ગાંધીજી કહેવા લાગ્યા કે “અમે તો આશકમાથક છીએ.” એમાં આશક કોણ અને માથક કોણ એ જેને જે અણુવા હોય તેને તે અણુવાની છૂટ હતી.

બેઝા સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજી અંગ્રેજ સરકારને મદદની સૈન્ય બરતી કરવા બિપડેલા. જે ગામડાં એમનાં સત્કારસરઘસ કાઢતા ને પાણી માગે ત્યાં દૂધ લાવી આપતાં, તે જ ગામડે ગામડે એમને ધર્મશાળામાં જતરવું પડવા લાગ્યું. ત્યાં સરદાર વલ્લભભાઈ રોટલા ટીપે ને બન્ને ખાના. સરદાર વલ્લભભાઈ પાકશાસ્ત્રમાં તો એવા પ્રવીણ કે એ રોટલાથી ગાંધીજીને મરડો થયો ને મરડો મટયા પછી તાવ આવવા લાગ્યો!

જેઠ અંબાલાલભાઈએ હાલ મિરગપરના જે અંબલામાં ઇન્કમટેક્સ ઓફિસ બેમે છે ત્યાં ગાંધીજીને ઉતારો આપ્યો ને સારવાર માટે શહેરની વચ્ચે રાખ્યા, કારણ સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાબરમતી ખસેડવામાં આવ્યો હતો, અને લોકોને ત્યાંસુધી જવું મુશ્કેલ પડે એમ હતું.

દૃ દરરોજ સાંજે ગાંધીજીને જોવા જતો, અને થોડીવારે આનંદશંકરભાઈ આવતા.

તેવામાં ‘દિ-દુધર્મની જાળપોથી’ બહાર પડી હતી. દું બહુ જ રસથી એ વાંચી ગયો. ગાંધીજીને મેં એની વાત કરી, અને ક્યું: “સનાતન દિ-દુધર્મ અંગેમાળા વગેરે કરતાં પણ આનંદશંકરભાઈની આ પોથી બહુ જ સરસ છે. આપને હમણાં કુરસદ છે ને આપ વાંચી

જઓ તો હું કાચે લાવું.”

ગાંધીજીએ હા કહી અને હું જીજી દિવસે લઈ ગયો.

જીજી દિવસે રોજની માફક હું અને આનંદશંકરભાઈ ગાંધીજી પાસે ભેગા થઈ ગયા હતા ને ગાંધીજીએ વાત ચલાવી.

ગાંધીજી : “આનંદશંકરભાઈ ! હું આપની બાળપોથી વાંચી ગયો. એ તો બાળ શું વૃદ્ધપોથી છે !”

આનંદશંકર : “તો, તો એના કરતાં भारी વિરોધ નાવેશી શી હોઈ શકે ?”
બધા હસ્યા.

ગાંધીજીના કહેવાની અતલજા એ હતી કે બાળકોને શું પણ મારા જેવા વૃદ્ધોને પણ આપની દિનુકરમની બાળપોથીમાંથી શીખવાનું મળે એમ છે. આનંદશંકરભાઈના જન્મ્યાનું મર્મ એ હતો કે બાળો સમજી શકશે એ હશે એ લખ્યું છે. પણ એને બદલે વૃદ્ધો જ સમજી શકે એવું થઈ મળું હોય તો તો નાવેશી !

અને એક બીજાને સમજ્યા તો હતા, પણ બન્નેએ અંતર-સ્પર્શી વિનોદ કર્યો !

પણ એ જ ચોપટી પરથી ગાંધીજીએ આનંદશંકરભાઈની વિદ્વતાનું માપ કાઢી લીધું હતું, અને માલવીયજીએ બ્યારે બ્યારસ વિદ્યાપીઠને માટે એક લાયક ગૃહસ્થની ગાંધીજી પાસે માગણી કરી ત્યારે ગાંધીજીએ બ્યારસને આનંદશંકરભાઈની બેઠ ધરી હતી.

કંઈ પગાર બાબત લંબાણ ચાલાચાલ ચાલતી હતી ત્યારે ગાંધીજીએ ‘કંઠી દીધેલું કે : “Pay his price—એમની જે કીમત થાય તે આપી દો.”

બ્યારસની આનંદશંકરભાઈની વચસવી કારકીર્દી જાણીતી છે. માત્ર ત્યાંના ‘જહાલ’ વિદ્યાર્થીઓને એ બહુ ‘મવાલ’ માલૂમ પડતા અને એ વિશે અનેક ફરિયાદો મેં સાંભળી છે. ભેગાભેગું હું એટલું કહી દઉં કે extremist & moderate નાં ‘જહાલ’ અને ‘મવાલ’ એ ભાષાંતર દક્ષિણીઓએ કરેલાં છે. આનંદશંકરભાઈએ તો એ ભાષાંતર કરવામાં પણ પોતાની આંતરિક સુજનતા અને વિવેક દર્શાવતા જે શબ્દો ‘વચંત’માં પહેલવહેલા વાપરેલા તે ‘ઉદ્ધામ’ અને ‘વિનીત’ હતા.

સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય વિચારોમાં પણ ઉદ્ધામ અને વિનીતો પ્રત્યે એ એકસરખો ન્યાય કરી શકતા અને સત્ય ઘણી વખત બન્નેની વચમાં રહેલું હોય છે એમ બુદ્ધિ-પૂર્વક સમજાવતા.

એક સંસારસુધારા પરિષદ અત્રે મળવાની હતી. ગિજન હાઈસ્કૂલની દક્ષિણ દિશાએ, સરદાર વલ્લભભાઈ રોડ પર, હાલ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ છે એ બંગલો નરસિંહરાવભાઈને હતો. પરિષદના પ્રમુખ નરસિંહરાવભાઈ-જી, એટલે પ્રાથમિક તૈયારીઓ માટે જે સભા મળી તે ત્યાં મળી હતી.

‘સવૃણી સંધ્યા’ હતી. એ સ્થળ હાલ તો બૃહ જ ઠેલાહલવાળું થઈ ગયું છે, પણ તે વખતે એટલે આજથી ૨૪-૨૫ વર્ષ પર, ત્યાં તો ગામની ભાગેળ જેવું એકાંત લાગતું હતું.

આનંદશંકરભાઈ નિસામો, નાખીને બોલ્યા કે: “રાનડે ગયા!” અમારામતો એક ઉદામ બોલ્યો કે “The world goes on—ફુનિયા તો આગળને આગળ ચાલે જાય છે.”

આનંદશંકર : “I doubt whether it goes on (મને શંકા છે કે ફુનિયા આગળ ચાલે છે!)” —

ઉદામ ભાઈ ગમ ખાઈ ગયા. પણ એમણે પાછળથી મને કહ્યું કે: “એ તો રાજા મરી ગયા ત્યારે ‘વસંત’માં નવાં રાત્રરાણીની છબીઓ આપી હતી. બન્ને છબીઓ મામે રાખીને એમણે પોને એમની પ્રશસ્તિનો લેખ લખેલો” તે વાંચવા બહામણ કરી હતી. રાણી મેરી નીચે એમણે લખ્યું હતું કે *Aweiful beauty of self-sacrifice!* આત્મબોગનું અદ્ભુત સૌન્દર્ય— (એ સૌન્દર્ય તો પોતે રાજા જોડે પરપૂર્ણ હતાં એટલું જ હતું — રાજાના ભાઈ જોડે પોતાનો વિવાહ થયેલો. તે શાહજાદો લખ પહેલાં મરી ગયેલો. તે વિશે સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ પણ ‘પ્રિન્સ વિક્ટર અને પ્રિન્સેસ મેરી’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. દવે અદ્ભુત સૌન્દર્ય તો એ પ્રેમનો કહેવાતો ભોગ આપી દિયેરવડું કરેલું તે જ હતો!)

પરંતુ તે વખતની પ્રસરેલી અંધ રાજભક્તિ અને પુરામતથી આનંદશંકરભાઈ જેવા પણ નહિ રહી શકેલા, તેથી ઉપર મુજબ લખી બેઠેલા એમ અમને કેટલાકોને લાગતું.

પેલા ભાઈ કહે : “આનંદશંકરભાઈની ‘રાનડે ગયા’ એ ઉક્તિમાં પણ પુરામત જ રહેલી હતી.” અને તેથી એ કહે : “હું તો કહેવા જ જતો હતો કે, ‘આ વળી’ ઓકુલ પ્યુટી ઓફ સેલ્ફ-સેક્રિફિસ’ જેવું બીજું શું બોલ્યા?” પણ એ કહે: ‘મે’ જવા દીધા. રાનડેને માટે આટલું બોલવાથી નરસિંહરાવભાઈ વગેરેને સારું લાગે એ શંકા પણ અમને તે વખતે હતી. પરંતુ આગળ ઉપર અમે સમજ્યા કે એ બધું અમારું માનવું બોલું હતું.

પરંતુ રાનડેની પદ્ધતિનો સંસાર અને ધર્મસુધારો આનંદશંકરભાઈ ચાહતા. માત્ર બધું જ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવા જેવું છે એમ એ માનતા નહિ. ધર્મ પણ પ્રવાહી અને સજીવન હોવો જોઈએ એમ એ કહેતા. આથી પ્રાચીનપ્રેમીઓ એમના કહેવા પ્રમાણે એમને પોતાના નહોતા માનતા, અને સુધારકો પણ પોતાના ન માનતા. ત્યારે આનંદશંકરભાઈ કહેના કે: “અમારે જવું ક્યાં?”

એક વખત ગૂજરાત દલગર્ભાથી આનંદશંકરભાઈની એક વાત મારા મિત્ર પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ લાવ્યા. એ કહે: “આપણા દેશની પ્રગતિ જરૂર ધરો-એમ, જાઓ, દવે હું છાતી ઠેકાંને કહું છું.”

મેં કહ્યું : “શાથી?”

એ કહે: “આજે તો આનંદશંકરભાઈએ જૂદા પહેરીને તીકડી ખાધી.”

પ્રસોજાપર્મ અને અપોદિયા આચાર નહુજ ચુસ્ત ગીતે પાળનાર આનંદશકરભાઈની ટેવ પર અમને એટલો તિરંગાર હતો.

નાગપુર ડોન્યેસ માટે અમે જતા હતા. રસ્તામાં અમલને જ કશન પર ત્યાના ગૂંજરાતી-ઓએ સુદર રસોઈ આપી ગૂંજરાતની રેશિયલ માટે કરેલી ત્યા આનંદશકરભાઈ તો શાના જ જમી? પણ એમનું જોઈને કેટલાક બીજા વડનચરાઓ પણ જોએ એકલા હોય ત્યારે ગમે ત્યા અમે ગમે તે ગ્રાપટતા તે પણ બિચારા જૂખ્યા રહ્યા હતા.

એક દિવસ અમે ચર્ચા કરતા હતા કે “કોઈ તેખ મામિકમા છપાય તો લેખકે તનીને ઉપકાર માનવાનો કે તનીએ તેખમનો?” ચર્ચા બહુ તીવ્ર બની ગઈ હતી અમારા મિત્ર સાકરલાલ દવે આનંદશકરભાઈના બાણેજ લીનુભાઈને મ્હી ચૂક્યા કે “જાએ લીનુભાઈ! મામાને કહેજો કે આનંદશકરભાઈ તમારે તેખ ‘વસત મા છપવો હોય તો છાપજો અને ન છાપવો હોય તો ન છાપજો. પણ હું તો એમ માનું છું કે એ તેખ માટે આપે મારો ઉપકાર માનવાનો મારે તમારો નહિ’

લીનુભાઈને પણ જોડું લાગેલું અને ઉચ્છેદાટ ધણે ચર્ચા ગયે. બીજો દિવસ દવે પોતે જ આનંદશકરભાઈની ક્ષમા માગવા ગયા, અને પોતાને માટે આનંદશકરભાઈએ એ ચર્ચા પરથી કેઈ અભિપ્રાય ના બાધવો એવી યાચના મરી.

આનંદશકરભાઈએ કહે જેટું કહ્યું કે, “તમે બિનજુલ ચિન્તા કરશો નહિ લીનુભાઈ એ મને તમારી ચર્ચાની વાત તો કરી હતી મને એમા બહુ રસ પડ્યો હતો પણ માણસો ગાયોનોજિકલ મુદ્દા હોય એટલે વાદવિવાદે ચકચા હોય ત્યારે જે કંઈ એ બેલી નાખે તે ઉપરથી હું એમના સ્વાભાવની પરીક્ષા કરી બેઠું એવો નથી.”

એ રાત દવેએ જ અમને પછી કહી, અને અને મે પણ તે દિવસથી માઠ વાળા કે કોઈ પણ માણસના સ્વભાવની પરીક્ષા એ જ્યારે એના સ્વાભાવિક નજીમા હોય ત્યારે જ કરવી, વાદવિવાદે ચર્ચા હોય કે ગુસ્સાના આવેશમા હોય ત્યારે ના કરવી. અને એટલી શાન્તિ રીખવાથી કેટલા મુદ્દા કનહ અને કેટલા બધા કોધમાથી દુ બચી ગયો છું એ પ્રસંગો ગણતા પાર આવે એમ નથી.

પણ એવી ચર્ચાઓ તો આનંદશકરભાઈના લેખોની એમના રિચારો અને આચારની અમે ધર્મીય કરતા હતા ધણે પ્રસંગે લીનુભાઈ, એમના મોટા ભાઈ જનુભાઈ, કે કોઈ વાર પ્રભાષ અને પ્રહ્લાદભાઈની હાજરીમા બહુ સખ્ત પીકાઓ ચતી.

આનંદશકરભાઈ એવી વ્યક્તિ હતા એમનું વાતાવરણમા એમણે જુદા જુદા રહેલું અને એમના સાહિત્ય વિષયક, નૃત્યમાનના કે ધર્મ કે આર્થાનૃક—રાજકીય રિચારોથી અમારા નાના મડળમા એટલો બધો ખળભળાટ ચર્ચા જતો.

અમે માનતા કે અમારી ચર્ચાઓ એમના કાને જગે જ પણ પાછળથી એ પ્રસંગે એમણે પોતે જ મને ગહેરમાં જણાવેલું કે ‘તમારી ટપાલ જ કાણી હતી’ એમના કાન સુધી અમારો

સખ્તપણે ઉચ્ચારાયેલા વિરોધી અભિપ્રાયો પડેલા જ નહોતા. પણ એ બધું તો એમણે ફરી જ કહેલું.

એટલી બધી ઉદારતા અને નાનાં પ્રત્યેની વત્સલતા હતી !

ગૂજરાતનું જાહેરજીવન, સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્યસભા પ્રવૃત્તિને અંગે છેલ્લાં બારીસ વરસોમાં હું અનેક વાર એમના સંબંધમાં આવ્યો છું અને છેલ્લે છેલ્લે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં કામ અંગે.

વધારે પરિચયથી એમના તરફનો બહિષ્કાર વધે જ ગયો છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અનેક જાહેર સમારંભોમાં પણ પોતે જ્યારે અહીં હોય ત્યારે આવતા હતા. છેવટે જ્યારે મ્યુનિસિપાલિટી પૂરેપૂરી પ્રગ્નકારીય થઈ ત્યારે તો મારા અનુભવો વિશે એમણે મને વિગતવાર સવાલો પૂછેલા—

શહેરસદાઈ, હરિજનસેવા, ફેળવણી, વ્યાયામવિદ્યાલય, સંગ્રહસ્થાન, આરોગ્યપત્રિકા, મેદાનો, રમતગમતનાં સ્થાનો, સદકારી મંડળાઓદ્વારા પ્રસરતું નવું અમદાવાદ, પોળોમાં પથ્થર અને મડકા પર આરક્ષાદંત તથા ફૂટપાથો ઇત્યાદિ તમામ સુધારાવધાગની વાતો એમણે મારી પાસેથી જાણી કાઢી ને જરૂરી સૂચનાઓ પણ કરી હતી.

આખરે બીજા સભ્યો કંઈ ને કંઈ પક્ષપાત પોતપોતાનાં કામોને અંગે કરે છે, ત્યારે મેં સ્વ. કેશવલાલ દ્રુવ જ્યાં રહેતા હતા તે ગોટીની શેરી અને આનંદશંકરભાઈ રહેતા હતા તે આકાશોદના કૂવાની પોળ એ બેમાં સામાન્ય ક્રમમાં ચાલ તેના કરતાં જરા વહેલા પથ્થરો જડાવ-રાખ્યા અને ડામર ઢળાવેલા. હું ધારતો હતો કે બન્ને ગુરુઓ પાસેથી આ માખત કંઈક મ્યુનિસિપાલિટીના મારા કામને અંગે સારાં સર્ટિફિકેટ મેળવી શકાય. પણ બન્નેમાંથી એકેયે મોઢા-મોઢ તો એ વિશે કંઈ કહેલું યાદ નથી, પણ બન્નેની મારા મ્યુનિસિપલ કામ અંગેની પ્રસન્નતા અનુભવી છે ખરી.

છેવટે મુ. વ. સો.ના એક મિત્રમેળાપ વખતે એમણે મારી ઓળખાણ કરાવતાં એક મહેમાનને કહેલું : “વાચન, લેખન, સાહિત્યમેલા, રાજકાજ, નગરસેવા વગેરેમાં આ ભાઈ રસ ધરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ નિષ્કામ ભાવે અને યાનપૂર્વક જે જે કામ એને કરવાનાં આવે છે તે તે કરે છે. માંધીજીના અનન્ય ભક્ત છે અને સરકારના મહેમાન પણ થઈ ચાલ્યા છે.”

બીજા એક સભામાં એમણે મારી ઓળખાણ કરાવતાં કહેલું કે, “આધુનિક સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ અપૂર્વ છે.” કોમર્સ કોલેજની ગાંધી જયંતી પ્રસંગે મારી વક્તૃત્વશક્તિ અને હાસ્યરસની પ્રશંસા કરી હતી.

આ બધું જણાવવામાં મારી આત્મસ્થાપનાનો દોષ આવે છે તે મટે હું વાચકોની ક્ષમા માગું છું. પરંતુ જે વત્સલનાના ગુણ વિશે મેં આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉમર વધવાની સાથે એમના-

માં કેવો વધ્યો હતો તે જણાવવા ખાતર ઉપરના પ્રસંગો લખવા પડ્યા છે. એમણે કદા એ યુવો મારામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું ખરો, પરંતુ હજી તો એ બધામાં સૂંને માંડે માંધી થઈ પડ્યો હોઈ એવું જ મારે વિશે રહેલું છે.

પિતાને પોતાના પુત્ર વિશે પક્ષપાત હોય છે એવો જ પક્ષપાત સ્વ. આનંદશંકરભાઈને મારે માટે થવા માંડ્યો હતો. પણ એટલામાં તો એ ચાલી ગયા ! ઉંમર એમની પાકી તો થઈ હતી, પરંતુ પુત્રને પિતા વગર જેવી નિરાધારતા હમેશાં લાગે છે, તેવી અમને એમના શિષ્યોને પણ લાગ્યાં કરે છે.

ગૂજરાતને કોઈ સુકાઈ ગયેલી સરસ્વતીનો દેશ કહે, ત્યારે હું આનંદશંકરભાઈ તરફ આંખળા કરતો હતો. ત્યારે મેં એમને વિદ્યામાં પોતે બૃહસ્પતિ જેવા છે એમ એક પ્રસંગે કહેલું, ત્યારે એમણે નિરભિમાનથી સાથે જ વાંધો લીધેલો. પણ હું ત્યારે પણ માનતો અને હજી માનું છું કે પોતે વિદ્યામાં બીજા બૃહસ્પતિ જ હતા.

૨૫. આચાર્ય આનન્દશંકર દુવ

શ્રી. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે

૨૫. આનન્દશંકરભાઈને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના મંસ્ત્રતાના પરીક્ષક તરીકે મેં પહેલવહેલા જાણ્યા. એ વાતને આજે સાડત્રીશ વર્ષ થઈ ગયાં. પછી તો અમદાવાદમાં આકાશઠના કુવાળી પોળમાં મારે પાંચ વર્ષ રહેવાનું થયું, અને તે દરમિયાન આનન્દશંકરભાઈનો પરિચય સાધવાનો મને સુયોગ મળ્યો.

આનન્દશંકરભાઈનું ઘર એટલે સરસ્વતીનું સુવાસિત મંદિર. ખુબ્લા ઘોડાઓ ઉપર દિવિષ વિષયનાં શે'કડો પુસ્તકો અને તેમની વચ્ચે યોગાશ્વ થયેલા ફેરલાખ્યામી આનન્દશંકરભાઈ જોવા હોય. જ્યારે જાઉં ત્યારે કાં તો કોઈ ગ્રંથ હાથમાં હોય, અથવા તો કોઈ ફૂટ પ્રશ્નનું ચિંતન ચાલતું હોય. એમની સાથે ગયો કરતાં એમના હૃદયના અનેક ગુણ ખાસ તરી આવના, ખાસ કરીને ઉદારતા. પ્રતિપક્ષીને પણ રખેને અન્યાય ન થાય એ એમની ખાસ ચિંતા.

એમના પ્રિય માસિક 'વસન્ત' ના સંચાલનને અંગે અનેક ચર્ચાઓ થઈ હતી. તેઓ નિખાલસપણે એમ માનતા ને કહેતા કે "વસન્ત" ની જરૂરિયાત પૂરી થઈ દશે તો એ એની મેજે જ બંધ પડશે. એટલી જ નિખાલસતાથી તેમણે 'વસન્ત'માં ધર્મ અને સાહિત્ય વિશે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા. ૨૫. કેશવલાલભાઈના 'વિક્ષેપદર્શી' ના ભાષાન્તર વિશે 'વસન્ત'માં વીસેક પાનાં ભરીને લાખી ને વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી, ભાષાન્તરકારને જોકે લાગશે તેની જરા પણ ફિકર ક્યાં વિના. તેઓ મોટે ભાગે ચિન્તક હતા. દરેક પ્રશ્નની ગંધી બાજુએ તપાસવી ને સર્વદેશીય વિચાર રજૂ કરવો એવો એમનો મત હતો.

અમદાવાદની ગુજરાત કલ્પમાં તેઓ દરરોજ સાંજે નિયમિત આવતા ને પોતાના સ્વમં વયસ્ક મિત્રોની સાથે અનેક વિષયો પર વાતોલાપ કરતા. ૨૫. ગોવિન્દરાવ પાટીલ, ૨૫. શિવાભાઈ પટેલ, ૨૫. મણિલાલ ઝવેરી, શ્રીમુત ભાસ્કરરાવ મેઢ વગેરે એમની મંડળમાં હોય. એક વખત પોતે એકલા પડ્યા ત્યારે વિનોદમાં કહે : "બીટી પીતા પણ શીખ્યા નહિ, નહિ તો વખત સહેને પસાર કરી શકાત !" મેં કહ્યું : "હજી ક્યાં મોટું થઈ ગયું છે ?" તેઓ ખડખડાદ હસી પડ્યા, અને જોડ્યા : "આપણે જાણણે તે એ શોભે ?"

ખરેખર એમના ગુપ્તારવિન્દ ઉપર એક પ્રકારનું અલગવર્ચસ્વ હતું, અને એમનો સહેજ પણ પરિચય એમને માટે બહુમાન ઉપજાવતો એ અનુભવીઓ જાણે છે.

મારા લાંબા પરિચયમાં મેં ૨૫. આનન્દશંકરભાઈને કાંઈ શરૂ કરેલા કાંઈ નવા નહોતા. કોષધરિપુને એમણે પ્રથમપૂર્વક વચ કથી હતો એમ મારું માનવું છે. કોષધનું સ્થાન એમણે વ્યંગ્યાર્થ અથવા કટાક્ષ અથવા વિનોદને આપ્યું હતું. કોલેજના અધ્યાપક તરીકે એમણે વિદ્યાર્થીઓનો

આદર અને પ્રેમ સંપાદન કરેલા તેનું મુખ્ય કારણ તેમની વિદ્વતા ઉપરાંત તેમનો ક્રોધાભાવ હતો. વર્ષમાં મોડા આનંદાર વિદ્યાર્થીને કદાચ વચન મળનાવી કપકો દેવાને બદલે “Gentleman, you are too early for the next period,” એ એમનું કટાક્ષવચન બહુ ગણીતું હતું. મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલા ધૃષ્ટિગે અંગ પર એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી, અને માનવી દિલની નિર્બળતાઓ પ્રત્યે તેઓ ઉદારભાવે ભોંઈ ચક્રતા હતા એક વાર કોલેજને દાદરે ચઢતી એક વિદ્યાર્થીનીને એકસી ભોંઈ તેની પ્રત્યે અપમાનજનક શૃંગારચેષ્ટા કરનાર યુવકને પાછળથી એક જનાર ધ્રુવસાહેબ જ કહી શકે, કે “Gentleman, are you satisfied?” અને છતાં આ શબ્દો ધ્રુવસાહેબ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત પ્રોફેસરના મુખમાથી નીકળતાં જ ધરતીમાતા માગ દે તો સમાર્પ ગાઉં એવી વૃત્તિ એ યુવકે અવશ્ય અનુભવી હશે. બીજા કોઈ પ્રોફેસર આવા નિર્બળ વિદ્યાર્થીને પ્રિન્સિપલ પાસે ખઠો દરાવે, તેના સંજોગમાં ૨૪. આનંદશંકરભાઈ એ લાક્ષણિક ખ્યાતિમંત્ર રીતે તેને લગભગ ઢોળી, અને કદાચ સદાને માટે સુધારી દીધા. આ એમની ખાસિયત એમના જીંડા તરવદર્શનની સાક્ષી પૂરે છે.

કેટલાંક વર્ષ ઉપર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના દરેક અધ્યાયમાથી એકેક મધ્યવર્તી શ્લોક પસંદ કરી તે ઉપર તેમણે બહુ સુંદર વિવરણ કર્યું હતું. તેમણે પૌરુષવિધાનો નેટલો અભ્યાસ કર્યો હતો તેટલો જ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ઢોળો દતો, એ એમના બહુશ્રુત વિવરણોમાથી ક્ષિત થતું હતું.

કાશી હિન્દુ વિદ્યાપીઠમાં જઈ આનંદશંકરભાઈ એ શુભરાત અને શુભરાતીઓનું ગૌરવ વધાર્યું એ નિર્વિવાદ છે. ગાદ વિદ્વતા, સાચો સમભાવ અને વ્યવહારુ કુનેહથી તેમણે ત્યાંના ઢોળી ઢોળી કૂટ પ્રશ્નો ઉકેલ્યા હતા અને ભારતશુલ્ક પડિત મદનમોહન માનવીય સમેત સર્વ કોઈને સંતોષ આપ્યો હતો, એ સહુના ગવડામાં છે.

શુભરાતની અનેક વિશ્રુતિઓમાં ૨૪ આનંદશંકરભાઈ જીએ આસને વિરાજતા હતા એમ ખાલી ઇતિહાસકાર જરૂર કહેશે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દુવ : એક નમ્ર અંજલિ

શ્રી. પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ

સદ્ગત શ્રી આનંદશંકર દુવ એક પ્રખર વિદ્વાન, એક અગ્રગણ્ય ફેળવણીકાર, એક સંસ્કારી સદ્ગુરુદય અને એક પવિત્ર આત્મા હતા. ગુજરાત એમને માટે સકારણુ ગર્વ લઈ શકે એમ છે. તેમની અગ્રાય વિદ્વતા, તેમની સંસ્કારિતા, તેમનું સૌજન્ય, તેમનું ઉચ્ચ ટ્રાઈનું અંગત ચારિત્ર્ય તેમ તેમની વાણીનું માધુર્ય એ બધાથી આપણે તેમનાં સમકાલીન ઓપુરુષો એટલા બધાં પારશ્વિન છીએ કે તે સંબંધી વિવેચન કરવાની મને કંઈ પણ જરૂર નજીતી નથી. વળી કાશીના દિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના ઉપ-કુલપતિ તરીકે એ અગ્રાની તેમણે જે અનુપમ સેવા બજાવી છે, તેમ એ સંસ્થાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં વિવિધ પ્રકૃતિઓના અને વિવિધ અભિપ્રાયો ધરાવનારાઓના મુદ્દર સમન્વય કરી તેમણે જે કાર્યદક્ષતા બતાવી છે, એ સંસ્થાના તોફાનમાં ઝોલાં ખાતા નાવને ઢેકાણે પાડી તેમ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એ સંસ્થાના દિનને જ ખાતર પોતાનું સ્વમાન બજાવી એ સંસ્થામાંથી તેમણે વિદાયગીરી લઈ ગુજરાતના નામને તેમણે જે ઉન્નત્વળ કર્યું છે, તેનાથી પણ ગુજરાત સારી પેઠે વાકેફ છે. એટલે તે સંબંધી પણ વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર મને નજીતી નથી. તત્તન ગુજરાતની તેમણે જે ખાસ અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે તે ઉપર જ હું આ લેખમાં કંઈકે જણાવવા માગું છું.

સદ્ગત આનંદશંકરભાઈના સંબંધમાં બોલતાં મદાત્મા ગાંધીજીએ એક વખત કહ્યું હતું કે, "આનંદશંકરભાઈ તો સુધારકો અને સનાતનીઓ વચ્ચે એક પૂલ સમાન છે." હું તો એથી પણ આગળ વધીને કહું છું કે તેઓ આપણી પ્રાચીન આર્થ સંસ્કૃતિના પૂજક તેમ એક રીતે સંસ્કૃતક પણ હતા. આનંદશંકરભાઈને આપણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું એક મુદ્દર પ્રતીક કહી શકીએ તેમ છે. યુરોપિયન પ્રજાઓ સાથે સંપર્કમાં આવ્યાથી તેમ પાશ્ચાત્ય ફેળવણીથી આપણા દેશને અનેક લાભો થયા છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ એ સંપર્કથી તેમ એ ફેળવણીથી આપણને નુકસાન પણ ઓછું થયું નથી. અંગ્રેજ રાજદારી મુત્સદ્દીઓએ આપણા દેશના રાજકારણમાં ધાર્મિક અને કોમી તત્ત્વો દાખલ કરી, આપણા દેશમાં Divide and Rule—ભાગલા પાડી અમલ ચલાવવાની રાજનીતિ દાખલ કરી, આપણામાં કોમ કોમ વચ્ચે, નાતો નાતો વચ્ચે જે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓની આપણા દેશની મોટામાં મોટી કુસેવા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંપર્કથી તેમ પાશ્ચાત્ય ફેળવણીથી ખીજું નુકસાન આપણને એ થયું છે કે આપણી શારીરિક તથા નૈતિક અધીનતા યથા છે. આપણે તદ્દન નિમોલ્ય, સોયંદીન, બાપલા, બીકણ, વિહારી, સ્વાર્થી, દંભી અને ચારિત્ર્યહીન થઈ ગયા છીએ. એ સંપર્ક અને એ ફેળવણીથી ત્રીજું નુકસાન આપણને એ થયું છે કે આપણે પોતે આપણે જ હાથે આપણા પોતાના શુદ્ધ અને પવિત્ર આચારવિચારો, રીતરિવાજો અને રહેણી કરણી તેમ આપણી પ્રાચીન પવિત્ર

આચાર્ય મંસ્કૃતિનો નાશ કરી પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિ, પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો તથા પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણોના ખોટા મોઢમાં ફસાઈ પડ્યા છીએ.

અત્યારે તો એવી પરિસ્થિતિ ઉપરિચ્છિત થઈ છે કે આપણામાંથી જો કોઈ આપણી પ્રાચીન આચાર્ય સંસ્કૃતિની કે પ્રાચીન રીતરિવાજોની કે પ્રાચીન આચારવિચારોની પ્રશંસા કરે અને તે સંસ્કૃતિના શુદ્ધ અને પવિત્ર આચારવિચારોનું પાલન કરે તો રસ્તે આવનાર ત્રણ ટકાનો માણસ પણ એને ભેદભર્યું ઉપનામ આપી એની ઠેકડી કરાની હિંમત ધરી શકે છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ અહોની ગુજરાત કોલેજમાં પ્રેફેસર હતા તે વખતે તેમના જેના એક સંસ્કારી સંદેશદ્વયની પણ આવી ઠેકડી હતી અનેક વાર મારા સાંભળનારા આવી છે પરંતુ આવી જાતની ઠેકડીની નિવકુલ દરકાર થઈ વગર, તેમ જાહેર સમ્મારણોમાં અનેક જાતની અગવડો વેડીને પણ, તેઓ આપણા શુદ્ધ અને પવિત્ર પ્રાચીન આચારવિચારોને વળગી ગડેતા હતા. અગ્રેજી સહિય તેમ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો નેટલો ઊડો અભ્યાસ સહજત આનંદશંકરભાઈનો હતો, તેટલો ગુજરાતમાં બીજા કોઈનો ભાગ્યે જ હશે ધણી બાનતોમાં તેઓ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રશંસક હોવા છતાં તેમણે કદી પણ એક શુદ્ધ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણની રહેણીકરણી તથા આચારવિચારોનો લાગ જ્યો નકોતો જૂઠોભાઈ સાથે ખુરશી ઉપર બેસી જમવાની પાનીઓ ટેમવ ઉપર મૂકી ચમચા કાઢા અને છરી વતે જમવામાં તેમણે કદી આનંદ માન્યો નથી બધા સાથે એક જ પગે જમવા બેસી બાતુબાન વધારવાની તેમણે કદી ઇચ્છા કરી નથી બ્રાહ્મણોને અનુદય બેસાડીને તેમણે કદી હાથ સરખો પણ અડાડ્યો નથી ધોતિયુ તથા પાધડીને ત્યાગ કરી તેમણે કદી પાટલાન, હંટે કે નેડડાઈ-કોપર પહેવો નથી. જે સમયે અગ્રેજી પહેરવેશ તથા અગ્રેજી રહેણીકરણોને માનપ્રતિષ્ઠા મળતા હતા તેવે સમયે પણ સહજત આનંદશંકરભાઈ આપણા પ્રાચીન પહેરવેશ, પ્રાચીન રહેણીકરણી તથા પ્રાચીન આચારવિચારોને હઠતાથી વળગી રહેલા હતા.

સહજત આનંદશંકરભાઈમાં તરી આવતો બીજો ખાસ ગુણ સહિષ્ણુતા હતો. બંને પક્ષોના લાભમાં ધણું કહી શકાય એમ છે એમ તેઓ ધણી વાર કહેતા આથી કરીને તેઓ અનિશ્ચિત પ્રકૃતિના છે, દૂધ અને દહીં બંનેમાં પગ રાખે છે, એમ કહી ધણી તેમની ઠેકડી કરતા હતા, તે મે સાંભળ્યું છે. પ્રજાના તેમ વ્યક્તિના જીનનમાં ધણીવાર એવા પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે તાત્કાલિક એક તરફનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી લેવો અને તે નિર્ણયનો એકદમ અમલ કરી દેવો એ ખાસ આનંદશંકરભાઈને છે, તે હું કબૂત કરવા તૈયાર છું. આનંદશંકરભાઈમાં કદાચ એ ગુણ નહિ હોય અને એટલે અશી એમના ચારિત્ર્યજળમાં ખાગી હશે એ પણ કબૂત કરવા હું તૈયાર છું. પણ આનંદશંકરભાઈની સહિષ્ણુતાની પાછળ એક પ્રકારની મનની ઉદારતા હતી. પ્રતિરૂપધો-ઓના સારા ગુણો પણ તેઓ જોઈ શકતા અને તેમનું દર્શિણિદુ પણ તેઓ સમજી શકતા અને તેની યોગ્ય કદર પણ કરી જાણતા હતા. સામા પક્ષમાં જો સત્યના અશી હોય તો પ્રામાણિક-પણે તેનો સ્વીકાર કરવો એવી અદિતીય ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતા તેમનામાં હતા. અત્યારે ધણું સહિષ્ણુતા અને સમજાવની ડાહી અને દામિક વાતો કરે છે, પણ આનંદશંકરભાઈની માફક

પણાં યોગાં પોતાના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા ઉનારી શકે છે; એટલું જ નહીં પણ ઘણાંઓ તો જ્યારે તેમની પાસે લોભુહિષ્ણ સમય માટે સત્તા આવે છે, ત્યારે એ સત્તાનો દુરુપયોગ કરી તેઓ અસહિષ્ણુતા ધારણ કરે છે અને પોતાની વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ધરાવનારાઓને કચડી નાખવાની નીતિ પ્રદર્શ કરે છે અને વિરોધીઓ પાસેથી - જોરજુલમથી કે કાયદા કરી કે સત્તાના દોરે દુક્રમે બહાર પાડી તેમની પ્રામાણિક ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા તેમના આચાર-વિચાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરતાં અચક્ષતાં નથી. આવી ‘જનની અક્ષમ્પ અસહિષ્ણુતા, ધર્મોધના અને અનુદારતા આપણા પ્રજાજીવનમાં અત્યારે સામાન્ય બની ગઈ છે. આવા ધર્મોધ અને અસહિષ્ણુ ભોલોને સહજત આનંદશંકરભાઈના જીવનમાંથી ઘણું શીખવાનું છે.

શીયુત કનૈયાલાલ મુનશી સહજત આનંદશંકરભાઈ માટે કહે છે કે, ગુજરાતના સંસ્કારી, વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોમાં તેઓ છેલ્લા દત્ત. શીયુત કનૈયાલાલ મુનશીના ‘આવા નિગદ્યા-જનક ઉદ્દગારો સાથે હું સદમત થઈ શકું’ એમ નથી. જે ગુર્જર જૂમિએ જૂતકાળમાં મંડનમિત્ર, વ્યાસ પ્રેમાનંદ અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા વિદ્વાન, સંસ્કારી અને પવિત્ર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે ગુર્જર જૂમિ ભવિષ્યમાં પણ એવા જ સંસ્કારી વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કરશે જ, એવી મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. અહુરતના વસુધરા.

સહજત આનંદશંકરભાઈના સમાગમમાં આવવાનો મને લાભ મળ્યો છે. તેમની સાથે સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય તેમ સાહિત્ય અને કેળવણીને લગતા વિષયો ઉપર મેં ઘણી વાર ચર્ચા કરી છે અને તેમની અગ્રાધ વિદ્વતા તથા તેમના સૌજન્યની સુવાસનો લાભ મેં લીધો છે. તેથી આ પ્રસંગે મારા તરફથી આ નમ્ર અંજલિ તેમને અર્પું છું.

કલારસિક ૨૧. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ દ્રુવ

શ્રી. વિવિશંકર મહાશંકર શાવળ

૧૯૨૦ માં અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓશ્રી સ્વાગત પ્રમુખ હતા. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને તે પ્રસંગ નિમિત્તે ખાસ આમંત્રણ મ. ગાંધીજી મારફતે મોકલવામાં આવ્યું હતું અને તેમણે સ્વીકાર્યું હતું. પરિષદની સાથે ગુજરાતની કલાકારીગરીનું પણ પ્રદર્શન કરેલું હતું. તેની યોજનાનો કારભાર અને સોંપાયો હતો. કવિવર ટાગોર રોડને જિતયાં ત્યારે માણસોની અપાર જરૂરીયાતો મારા સ્વ. મિત્ર છાટુભાઈ પરીખે (ગુજરાત કેટા આર્ટગેલેરીવાળાએ) તેમની એક મુદ્ર છબી લીધી અને તાત્પર્યે તેનું મોટું રંગીન એન્સામ્બલ કરી બીજા દિવસે પ્રદર્શન નવ વાગ્યે સ્વ. શેઠ પુરુષોત્તમ ત્રિવાળે હાથે ખુલ્લું મુકાવાનું હતું, તે પહેલાં ત્યાં હાજર કરી દીધું. એ જમાનામાં હાથના કે ખીસાંના રેપરોટ કેમેરાનું સ્વપ્ન પણ નહોતું. થોડી પર ચઢાવેલ પ્લેટ-કેમેરાથી આટલી ઝડપે એ ચિત્ર તૈયાર કરવું એ એક કૃતિક્ષણતાનું દર્શન બન્યું. પ્રદર્શનની સન્મુખ હાર ઉપર જ અમે ચિત્ર ગોઠવી દીધું. ગુરુદેવની છેલ્લી અને ગર્હ કાલની જ આવી મુદ્ર મોટી છબીએ દરેક જગ્યાને આકર્ષી. ચિત્રકારે તેની ઉપર કંઈ જ કામત મૂકી નહોતી, માત્ર મામણી પ્રમાણે (an offer) એટલું લખ્યું હતું.

ગુરુદેવ સાથે જ આચાર્યશ્રી પ્રદર્શન જોવા આવ્યા અને છબી જોઈ ગુરુદેવે પ્રસન્ન સ્મિત થયું. આચાર્યશ્રીએ 'ઓફર'નું લેખક વાંચી અને તુરત બોલાવ્યો કે આ માણસ છેવટ કયાં સુધીની માગણી સુધી વેચવા ધારે છે. કલાકાર નજીકમાં જ હતા. તેણે તુરત ખુલાસો કર્યો કે છેવટ રૂ. ૧૧૫ સુધી તેની કીમત થશે. દ્રુવસાહેબે અને કહી દીધું કે 'ઓફરનું લેખક કાઢી નાખો, હું તે ચિત્ર રાખી લઉં છું.' એમના આ ત્વરિત નિર્ણયમાં હું તેમની ચક્રાર ઉદાત્ત વિચારણાનું દર્શન પામ્યો. એક તો ટાગોર જેવા પુરુષની છબી પર 'ઓફર'નું લેખક ગ્રાએ વખત ટકી રહે એમાં શોભા નથી. અમદાવાદના લણા ધનાઢ્યો ત્યાંથી પસાર થયા હતા. તેમના મોદરના ગદીચાની કીમત ચિત્ર કરતાં વધારે હતી, પરંતુ તેમણે ટાગોરની છબીને ખૂબ સન્માનનીય ગણવાની કંપના પણ કરી નહિ તે આ સરસ્વતીપૂજકને જરા દુઃખપ્રદ પણ થયું હશે. એમને ય કંઈક પાઠ આપવાનો તેમનો હેતુ હતો. આવાં પ્રદર્શનો થાય ત્યારે કલાકારિગરીને માત્ર ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી જ યુરોપ અમેરિકામાં શ્રીમંત ગ્રેક્ષકો કંઈ ને કંઈ રકમ ખર્ચી પોતાની ખાનદાની સાર્યક થઈ માને છે.

*

*

*

તેઓશ્રી જનારમ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક ચાન્સેલર થયા ત્યારે ખનારસના અસલ ખાન-દાનમાંના રામકૃષ્ણદાસજીએ ખારત કલાપરિષદની સ્થાપના કરી અને તેના પ્રમુખ તરીકે અવનીન્દ્ર-

નાથનું નામ મુખી ઉપપ્રમુખના પોદે આચાર્યશ્રી આનંદજી કરભાઈની વરણી કરી તેઓ વિદ્યા કળા પ્રાચીનતા અને અદ્યતન યુરોપી સમ્બંધોના સમર્થ સીમામંદના એમા વાત નથી એમના વિચારોમાં અને રાણીમાં જે મુકોળ મુદ્દાના અને બધાતણ બચ્ચાય છે તે તેમનામાં વિશ્વેશ કયાતરવને આભારી છે

ભારત ક્યાપરિપદના તેઓ ઉપપ્રમુખ થયા તેથી ત્યાપ્રદર્શન અને શ્યાચર્યાના અને પ્રયોગો માં તેમને મોવડી થય પડતું એટલે એની પ્રવૃત્તિઓ શુજ્ઞાનના પગ થાય એવી તેમને શ્વાભા વિક પ્રેરણા થઈ. એ પ્રેરણામાં અમાવાદ આભ્યા, ત્યારે તેમણે મને ખાસ તેડાવ્યો. તે વખતે મને બહુ આશ્ચર્ય થયું હતું પણ તેમણે જે વીગનથી અને દોગથી 'વસત'મા લગાનું એક નિયમિત અગ ગર કરવાની તેમની ઇચ્છા બતાવી, ત્યારે મારી ખાતરી થઈ કે માયા વિદ્યાનો માત્ર અક્ષરોના જ પૂર્વકો નથી હોતો પણ સૌમ્ય, મુર ભાવનાઓનાં મૂર્તિસ્વરૂપોના પણ ચાદકો છે એમની યોજનામાં મુશ્કેલી માત્ર એ હતી કે પોને સમીપ રહેવાના નહોતા, અને તેમની ચીવટ એ હતી કે એક પણ કૃતિ કે કનાપ્રસંગ એવો ન હોવો જેથી એ કે જે તેમના આદર્શમાં ભિન્ન હોય તે પોતે તેમાં બંધી મેવા આપવા તત્પરતા બતાવી હતી પણ રગીન બોલોની છપાઈના મોટા ખર્ચોના પ્રશ્ન આવ્યો, ત્યારે 'વસત'નું ગચ્છું તે ખમી ન શકે એ કારણે એ થોડા દુઃખી થઈ ન થઈ. એ બની ગયું હોત તો એવા સમર્થ ચિંતક વિદ્યાનના શ્યાના આદર્શો અને સંસ્કારોના લાભ શુજ્ઞાતને અશૂલ થઈ પડત

*

*

*

ત્યારપછી 'વસત' રજતમહોત્સવ પ્રસંગે તેમના અભ્યાસમુદતી હબીઓ લેવા છ મથો હતો ત્યારે પણ તેમના પરિચયની વિશેષ તન મળી ટેમન પરની હબી લેના ચાને ખાનો મે જરા આનો ખમેડથી, ત્યારે કહે, 'એ પણ મારા નિત્ય વ્યવસાયનું સ્વરૂપ છે તે બંને ને રહે'

*

*

*

પછી તો મને લાગ્યું કે હું તેમના નિત્ય પરિચયમાં ન હતા તેઓશ્રી શુજ્ઞાતની કના પ્રવૃત્તિઓ પર બહુ બારીક નજર રાખ્યા કરતા અને કોઈ વિરન કાણે મળતા એ મે વાખ્યોથી મને પ્રેત્સાહન આપના તેમની પ્રસજતા દર્શાવતા કુતુહલિ હો જે ય ખીન્સ તેમના અમેરિકાના પ્રવાસેથી આવ્યા પછી અમલતાદની મુનામને આવ્યા ત્યારે તેમને શ્રી ભારત નામક ગતરદથી સન્માન પણ આપવાનું હરાયું તે વખતે પ્રમુખ તરીકે પ્રસિદ્ધ અને ચોગર પુરુષની જરૂર હતી, પરંતુ તેઓ એ વખતે નિમાર હતા કોઈપણ સન્માર્માં જતા ન હતા પણ એ પ્રસંગ એમના વગર હોયો જ લાગે, એટલે હું જ તેમની પાસે સજાપતિનું પદ લેવાની વિનંતી કરવા ગયો મને બહુ ભીતિ હતી કે મારા જેવા અદ્યતન માણસની તેમના પર અસર થશે કે નહિ, પણ તેમણે પૂર્ણ સરળતાથી કહ્યું 'હું બીજો ક્યાય પણ જતો નથી પરંતુ તમે જ આવ્યા છો તો પ્રે. ક્વીન્સ જેવા વિશ્વવિખ્યાત પુરુષોના સત્કાર કરવામાં હું જરા તમનીક વેધી લાઈશ પણ હું બહુ ખોલી શકું એમ લાગતું નથી મને તો તેમની હાજરીથી જ કુતાર્થતા લાગી પ્રેમાભાઈ દોવમા

એ સભા બહુ જ સરસ બની હતી. પ્રો. કેમ્પ્બેલ પણ એ સભાના કાર્યથી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. છેવટે આચાર્યશ્રીએ તેમની નિત્યની નિખાલસતાથી મને જણાવ્યું કે " માનવત્ર જેણે લખ્યું હોય તેણે બહુ સારી અને હિચિત બાષા વાપરી છે. "

*

*

*

૧૯૩૧ માં ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અમદાવાદમાં ઘર્ષ ત્યારે પણ કલાપ્રદર્શનની યોજના મારે શિર આવી હતી. પ્રદર્શનનું ઉદ્દેશાટન કરવા બહારની વ્યક્તિઓ મેળવવા મુંબઈ વડોદરા વગેરે સ્થળે મેં વિનંતીઓ અને પ્રયત્નો કરી જોયા પણ કોઈ આવી શક્યું નહિ; ત્યારે આગલી જ સાંજે આચાર્યશ્રીને સારણે જઈ બધી હકીકત અને મુશ્કેલી સમજાવી, ત્યારે હસીને કહ્યું કે, ' ધરનો ઝોરસિયો કંઈ ચંદન ધસવાની ના પાડશે ? ' અને' બીજે દિવસે પ્રદર્શનના ઉદ્દેશાટનમાં તેમની હાજરીએ યથોચિત પૂર્ણતા કરી આપી.

*

*

*

કલાપ્રચારના મારા પ્રયત્નોમાં એક પ્રસંગ મુંબઈમાં પોલાન્કના કોન્સલ મો. બાનાસિન્હજીને ઘેર રચાયો. એ ભક્ષા અને નિખાલસ યુરોપિયન રાજદારીએ તે માટે જ ઘણો ખર્ચ કરી બધી કોન્સલેટને પોતાને ઘેર નિમંત્રી મારી પાસે ગુજરાતની આજની કલાપ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રવચન કરાવ્યું. તે વખતે મુંબઈ ' ટાઇમ્સ ' ના યુરોપિયન પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. બીજે દિવસે ' ઇવનિંગ-ન્યૂઝ ' ના કોલમમાં ચિત્ર સાથે અમદાવાદમાંથી કલાના સર એવું કંઈ લેડિંગ બાંધી તેમણે તે પ્રસંગને પ્રકાશન આપ્યું. તેની અસર ઘણા ઉપર ઘર્ષ હતી. પણ ફરીવાર આચાર્યશ્રી એક સમાર્પણી છૂટતાં મને જોઈ સામા આવ્યા અને મને અભિનંદન આપ્યું ને કહ્યું: " એ વાંચી હું બહુ રાહ થયો છું. " એમના આશીર્વાદે મને ધન્યતા આપી.—

*

*

*

મુંબઈમાં એક્સિન્સ્ટન કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને સ્વ. નરસિંહરાવભાઈની મોટી હબી ચૂકી હતી. તેમણે તે માટે ગુજરાતી કલાકારને જ કામ સોંપવા સંકલ્પ કરી પ્રો. ભટ્ટ મારફત એ કામ મને સોંપ્યું. એ ચિત્રનું ઉદ્દેશાટન શ્રી આનંદશંકરભાઈને હાથે થઈ ગયું. ત્યાં બધાને એ પસંદ પડ્યું હતું હતાંય આચાર્યશ્રી મને અમદાવાદમાં મળ્યા ત્યારે રૂબરૂ ફરીવાર કહ્યું કે એ હબી ખરેખર life-like થઈ છે—

સાહિત્યચર્ચા, સમાજવ્યવહાર, કે કલામયીદામાં તેમની હાજરી હોય ત્યારે તેમની પાસેથી બધાવાના કરતાં કોઈ જુદો જ વિચાર કે દૃષ્ટિબિંદુ મળતું. અમદાવાદ હંસરાજ દોલમાં એક વાર કલાનાં સર્વ અંગો પર ચર્ચા કરવા જુદા જુદા વક્તાઓએ સ્વીકાર્યું અને શ્રી. આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખપદે બેસીને હતા. દરેક કલાનું સ્વરૂપ આણું હોયું જોઈએ. તેના પતન કે ઉત્થાનનાં કારણો વર્ણવ્યાં, લોકોના આધાત પ્રત્યાધાતો પર વિચારો થયા. પણ છેવટે આચાર્યશ્રીએ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું કે કલાની ચર્ચા કરતાં દરેક જણે કલાકારનું પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ જ પકડી રાખ્યું હતું. પણ કોઈએ તેના ઉપબોધકતાની આજ્ઞા રજૂ કરી નથી. કલા કેવી રીતે સમજાવી, અનુભવવી તેનું જ્ઞાન જો

નદિ ઉત્પન્ન થાય તો કલાકારોની કૃતિઓ તેમની દષ્ટિ કે શ્રુતિને આનંદ આપી અટકશે, તેને મદ્યજ્ઞ કૃતારો રસિક વર્ગ તેથી વચ્ચિત રહેશે; માટે અને તો ઠાઈ એ સમજાવે કે કલાકાર ન થઈ શકાય, પણ કલાનો આસ્વાદ અને રસ થી રીતે બોગવી શકાય. આપણને એવી સંસ્થાઓ અને મંડળોની જરૂર છે કે જે કલાનો રસ વધાવે અને અનેકને તેઓ આનંદ આપી કલાની કૃતાર્થતા સાથે—એ લોકો બસે 'કલાકર્મ' ન જાણે, કલાચર્યા બસે થોડા કરે, પણ કલાના સામીપ્યમાં મસ્તી અને ડાહ્યા પામે ત્યારે જ કલાકૃતિની સફળતા છે.—

ત્રેમાબાઈ દોલમાં ઇરાની કલાકાર કાચાદોઝિયાંએ કરેલાં પ્રાચીન દિંદી બીંતચિત્રોનું પ્રદર્શન થયું ત્યારે તેઓ દાદર ચઢવાને પણ અશક્ત હતા, છતાં તેમને માટે ખાસ કરી વેલીડોળા જેવી ખુરશીમાં બેસી એ બધું પ્રદર્શન ઝીણવટથી જોયું અને તેની કેટલાકાકિક નકસો મંરથા માટે, શેવાની સૂચના કરી. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના શુદ્ધ અને સાચા નમૂનાઓ જાણી તેનો અભ્યાસ કરવાનાં પ્રાયોગિક સૂચનો કર્યાં હતાં. વળી તે જ વખતે એક મવાસ કર્યો કે, ધુરોપે તેના નારી-સૌંદર્યનું આદર્શ વીનસમાં જોયું છે. અને આપણા ભારત વર્ષના વીનસ બતાવે. એટલે કે તેમણે ભારતી શિલ્પમાંથી એવું સર્વોચ્ચ શિલ્પ તક્ષતણ શોધી આપવા દરખાસ્ત મૂકી. આમ અનેક પ્રસંગોએ તેમના મનમાંથી નીકળી આવતાં વચનો વિચારો પરથી પ્રતીતિ થતી કે તેઓ કલાના ઊંડા મર્મર અને તત્ત્વચિંતક હતા. એમનો લાભ મુજરાત જોઈએ તેટલો ન પામી શક્ય એ જ હુબાગ્ય—કથા છે,

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

શ્રી. વિનાયકરાય શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

મન્યા જગદ્દિતમયી મનસઃ પ્રવૃત્તિ-

રન્યૈવ કાપિ રચના વચનાવલીનામ્ ।

લોકોક્તરા ન કૃતિરાકૃતિરાર્તદ્વયાં

વિધાવતા સકલમેવ ગિરા દવીય ॥

સંદર્ભાત પૂ. આચાર્યશ્રી ડૉ. આનન્દશંકરભાઈના અનેન્દેશીય જીવનકાર્યનું સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન સંક્ષેપમાં કરવું કઠિન છે પ્રોફેસર, પ્રિન્સિપાલ, પ્રો-વાઈસ-ચેન્સેલર, અભ્યાસક, સાહિત્યકાર, વિવેચક, તત્ત્વચિન્તક, ગદ્યરમેયક, સદૃશ્ય, ધ્વનિ એમ અનેકવિધ દૃષ્ટિમિત્રી આચાર્યશ્રીનું પ્રેરણાદાયી જીવનકાર્ય જોઈ શકાય નહીં. તેમના પૂજ્ય ગુરુ અને આચાર્ય તરીકે યત્નિયત પરિચયની અજબ વિનમ્રતાએ અર્પણ કરી કૃતકૃત્ય ઘટના ૧૯૦૪ની સાલમાં ગૂજરાત કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ કનાસમાં મને તેમના સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકેના પ્રેરક પરિચય પહેલાં જ લક્ષ્યરમાં થયો કવિ કુનગુરુ કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ' ની નાનીના પ્રથમ મ્તોકનું તેઓશ્રીનું પાત્રનું એટલું સુદર અને ચુરુધુર હતું કે મને સંસ્કૃત ભાષા એ ખરેખર ગીરાંણુભારતી છે તેનો આહવાદક અનુભવ થયો અને ઉચ્ચ વિદ્યાના મોહ અને પ્રેરક સંસ્કૃતના હૃદય એમ મને લાગ્યું મારી આજીવન સંસ્કૃત-ભક્તિની પુષ્ટ પ્રેરણા આપનાર પૂજ્ય આનન્દશંકરભાઈએ ઇ.સ. ૧૯૦૮માં 'જિતરંભચરિત' અને ન્યાય, બી. એ. મા. વેદાંત અને અપકારશાસ્ત્ર, અને કોઈ કોઈવાર અંગ્રેજી સાહિત્ય એમ વિવિધ વિષયો અને ભાષાઓમાં પોતાના મહત્ત્વપૂર્ણ પાત્રો, તપસ્વર્ણા અભ્યાસનો અને અધ્યાપનનેપુષ્ટ્યનો અનેક સિધ્ધાંતો દુર્લભ લાભ આપ્યો હતો મારા પ્રત્યે તેઓ શ્રીનું ખાસ મમતન હતું બી. એ. મા. પુસ્તકાનુષ્ઠાનમાં ખૂબ લાભ નેનાય તેવી ખાસ સગવડ મને તેઓશ્રીએ કરી આપેલી અને અનેકવાર પોતાના અગત્ય પુસ્તકો પથ્ય મને આપનાનો અનુભવ કર્યો પ્રશિષ્ટાત અને પરિશ્રમ માટે વિનાસકોચે હું તેમની પાસે જઈ શકતો ૧૯૦૮માં તેઓશ્રી પ્રિન્સિપાલ થયા અને વ્યવસ્થાશક્તિ, કાર્યદક્ષતા અને કુનેહથી તે દરજ્જે તેમણે મોરનાકિત કર્યો અધ્યાપન ઉપરાંત ક્રિકેટ, સ્પોર્ટ્સમારબ વગેરેમાં તેઓશ્રી જી.ડો. રસ લેતા મોહક અધ્યાપન શૈલી, બહુશ્રુતતા, તલસ્પર્શી અભ્યાસ, અને સુદર વ્યક્તિત્વથી સદ્ગત આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર ભાઈ અધ્યાપક તરીકે ચિરસ્મરણીય રહેશે

શ્રીધ્રુવજીનું પવિત્ર સ્મરણ

પ્રાંદિત બેચરદાસ છવશમ દોશી

પ્રાપ્ત્યા-ડડ્યુનિકરાજેન્વ-ધીતી ગમ્મીરગમ્મીરમ્ ।

ગુર્જરજનનીરત્ન મારસહ્યાતક્રીર્તિમાન્ ॥

આર્પદદિજ્ઞાનમૂર્તિરૂપ્વપ્રતિમાપત્તિઃ ।

‘ઘાપુ’મત્કો યુગદ્રષ્ટા સર્વધર્મસમન્વયો ॥

યથાર્થે માલગો ધીમાન્ શ્રીમાન્-ચાનન્દરાંકરઃ ॥

તસ્ય શ્રાદ્ધાય મકર્યાઽહં યતે તત્સનેહમાજનમ્ ॥

શ્રી ધ્રુવજીનું અંગન સંસ્મરણ—

આશરે ત્રીશ—પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાંની જ એક વાત છે: આચાર્યશ્રી વિજયધર્મમુરિજીએ કારીમાં સ્થાપેલી અમારી શ્રી યશોવિજય જૈન પાઠશાળા વિશે અમદાવાદના જૈનોમાં એક બારે ગેરસમજ ફેલાયેલી: ‘બનારસની પાઠશાળામાં આપણા વાણિયાના હોકાગએ બહુના નથી, એએ તો ત્યાં ખાઈ—પીને લહેર કરે છે. વાણિયો તે સરકૂત—પ્રાકૃત બહુનો દગે ?’ ઉક્ત ગેરસમજ એટલી બધી દૃઢ થયેલી કે તેને મોળી પાડવા બનારસ જૈન પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે અમારે અમદાવાદમાં દાથીખાનામાં એક સભા બરી બાપણ કરવાનું હતું, તે સભા માટે અમે પ્રથમ તો જૈન આગેવાનોને વિનંતી કરી; પરંતુ ઉક્ત ગેરસમજને કારણે એ વખતના આગેવાનોમાં કોઈએ પણ અમારી વિનંતી ન સ્વીકારી. છેવટે આચાર્યશ્રી ચાનન્દરાંકરભાઈએ અમારી વિનંતી સાંભળી અને અમારી આપત્તિ સમગ્રી પ્રમુખ થવાનું કળ્યું; તે વખતથી આચાર્યશ્રીને એાળખ-તો થયો. પછી અમદાવાદમાં સહગત શેઠ પૂનાભાઈ દોરાવંદની ઉદાર મદાવતાથી ચાલતી ‘શ્રી જિનાગમ—પ્રકાશન સભા’ની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયો અને જૈન આમત્રીનાં ભાષાંતરે કરવાના કામ માટે અમદાવાદમાં રહેવા આવ્યો તે વખતે મારું કામ જતાવવા અને તે વિશે આચાર્યશ્રીની સલાહસૂચના મેળવવા સભાના મંત્રી સહગત રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, અને શ્રી ધ્રુવ-જીની પાસે લઈ ગયા, અને તેમનું પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ રીતે તેમનો અધિક નિકટતાથી વળી થોડો પરિચય થયો. પૂનામાં ન્યારે પ્રથમ પ્રત્યક્—વિદ્યાપરિષદ (એરિરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ) થઈ ત્યારે તેમાં ‘કા નામ’ અદ્ધમાગદી ?’ (અધર્માગદી શું છે ?) એ વિશે મારે એક નિબંધ વાંચવાનો હતો. પ્રમુખ સહગત આચાર્ય વૃદ્ધર દત્તા અને શ્રીનાઓમાં મુખ્યતઃ રા. પટવર્ધન, રા. નરસિંહરાવભાઈ, આચાર્યશ્રી અને મુનિ જિનાવિજયજી હતા એમ અને થાદ છે. મારો નિબંધ

અર્ધમાગધીમાં જ લખેલો, હવે મને લાગે છે કે એ મારી વેદ્યા પાંડિતાર્થ હતી, તેમ છતાં તે તરફ ઔદાર્ય બતાવી આઆર્યશ્રીએ અને હિન્દીમાં બોલવાની સૂચના આપી મારી મૂંઝવણ ટાળી અને એ વખતના તેમના 'વસંત'માં એ નિર્ગંધ વિશે રા. નરસિંહરાવભાઈએ લખેલી નોંધ છાપી મારા જેવા ઊગતા છાત્રને વિશેષ ઉત્તેજન આપેલું. પછી તો શુભરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયથી અમદાવાદમાં જ રિયર વાસ થતાં એમની અગાધ વિદ્વાનતા—તેઓથી જ્યારે અમદાવાદમાં હોય ત્યારે દર્શન અનેકવાર થયેલાં. સંશોધન સંપાદનનો એમને વિશેષ રસ. એવા જ કાર્ક કાર્ય માટે એક વાર એમને પોળને ઘેર ગયેલો, પોતે પુસ્તકાલયવાળા ખંડમાં હિંડોળે બેઠેલા, ઋષિશી મુદ્રા, મારુ કામ પૂરું થતાં ઊઠ્યો કે તુરંત જ પોતે સંપાદિત કરેલું 'ન્યાયપ્રવેશનું' પુસ્તક પોતાના હસ્તાક્ષરથી અંકિત કરીને આપી, હું લઘુ પ્રતિ પણ એમણે અમીરસભરી દ્રષ્ટિ વ્યક્ત કરી. છેક છેલ્લે છેલ્લે, જે કોપેજના એ સર્વસ્વ હતા તેમાં દાખલ થયો ત્યારથી તો એમની સાથે સાહિત્ય-વાર્તાઓમાં પણ અનેકવાર મળી વિશેષ તૃપ્તિ અનુભવી. એમના પાછા ચવાથી હમણાં તો શુભરાત ગુરુ વગરનું અને ખરા ધાઠાણુ વગરનું છે એમ મને તો ભાસે છે.

એ ઋષિ જેવી દ્રષ્ટિ, સર્વદેશીય અગાધ પાંડિત્ય, વિદ્યાનુ તેજ, મૈત્રવેનવોન્મેષશાસિ પ્રતિભા, અગિનવ સમતા, યુગનું દર્શન એ, બધું એમને જ વરેલું હતું. પૂર્વ ગાંધીજી તરફનો એમનો અર્જુન જેવો પ્રેમ, સદાકાળ એક જ પ્રકારની સાદગીવાળી વેશભૂષા અને ભાસમાં પ્રતિભાપુન્સસુ તિલક એવા શ્રીમાન મુવજી આંખ પાસેથી ખસતા જ નથી.

ભાવાનુભવિ

શ્રી. રાઘાભાઈ મ પટેલ

લિંગભંગ ૪૦ વર્ષ ઉપરની એ વાત. મહત્તમ વૈષ્ણવ જટાસક લીલાધર્મના પ્રતાપે હું મૃત્યુમ યી મુક્ત તો થયો હતો, પરંતુ જીવન પ્રત્યે મારામાં ઉપરામ વૃત્તિએ ધર કંઈ નહોતું, જીવનને નિરાશા ધેરતી દત્તી અને હું અભિયુક્ત અનુકૂળ પ્રવૃત્તિથીદ થાઉં તે માટે વૈષ્ણ મને ગુજરાત કલ્યાણમાં એક વખત શ્રી. આનન્દશંકરભાઈ પાસે રજૂ કર્યો. શ્રી. આનન્દશંકર ભાઈએ મને તેમની છાયા તળે લીધો તેમણે મને 'વસન્ત' સચાલનના દાર્પમાં પતોટવા માંડે

લેખન-નાયન પ્રત્યે મારી અભિરુચિ તો હતી જ, પરંતુ હું તેના ખામ સંસ્કાર પામે નહોતો. શ્રી. આનન્દશંકરભાઈ કે જેમને અમે વડીલ તરીકે 'ભાઈ' જ કહેતા, તેમની પાસે હું યથેચ્છિત સંસ્કાર મેળવતો ગયો, તેથી તેમની આંખે જે અમાગમ આ રીતે માગે સધાયો જણે આશ્ચર્ય-શિષ્યનો એક વિચિત્ર સમાગમ જ હતો શ્રી લીનુભાઈ તો તેમના મામાના ખા કૃપાપાત્ર શિષ્ય હતા જ

શ્રી. આનન્દશંકરભાઈએ મારી પામે કેટલાયે લખાણો તેમના શ્રીમુખે લખાવેલા તે મને ખાસ યાદગાર થઈ પડે તેવા લખાણો રામાનુજ ભાષ્ય જેવા વિદ્વત્તાપ્રચુર મ થયો ગુજરાત નિરંજનસંસ્થિત અનુનાદ (થોડો ભાગ) અને ગુજરાતી વાચનમાળાના કેટલાક પાંદો હતા સિવાય કોઈ કોઈ અથોમાથી અવતરણો કરવાના હોય અને કેટલીક વખત 'વસન્ત' માટેન લેખો ફરીથી લખી કાઢવાના હોય.

મરાઠી ભાષાનો મે થોડોધણો પરિચય મ્હેસો શ્રી આનન્દશંકરભાઈ પશ્ચુ 'કેસરી' ના માહક હતા અને તેમને 'કેસરી'ના લખાણો પ્રત્યે આદર પશ્ચુ હતો. 'કેસરી' માનાં કોઈકેક લેખ-વિચારનોધ આદિનો ઉપયોગ તેઓ કેવચિત જ કરતા, છતા ગંજડીય ચર્ચા અંગે—તેમણે ખાસ કરીને આર્થિક રાજકારણની અને બજેટ વખતની નોંધો માટે 'વસન્ત' તેના વીક ઉપયોગ કરતું હું પશ્ચુ કોઈકોઈ વખત 'મરાઠી' ભાષામાંથી અનુવાદ કરેતો મને કોઈ મરાઠી પુસ્તક પ્રથમ વાચવા મળ્યુ હોય અને જેનો મે કોઈક અનુવાદ કર્યો હોય તો તે શ્રી. આનન્દશંકર ભાઈએ મને વાચવા આપેલ 'હિંદુ ધર્મ જાણી મુચારણા' નુ શ્રી. શિવરામ મહાદેવ ગોતે રચિત હતું શ્રી આનન્દશંકરભાઈનો આ પુસ્તક પ્રત્યે આદર જોયો અને જેમજેમ તેમનો વિચારપરિચય હું પામતો ગયો તે ઉપરથી મે જાણ્યુ કે શ્રી આનન્દશંકરભાઈ નવીન વિચારદષ્ટિ ધરાવતા હોવા છતા કંઈ સુધારક નહોતા, જુનવાણી કરેવાતી કેટલીક ચિંત સંસ્કારનાળી વિચાર-પ્રણાલિકાને તેઓ આચારથી વળગી રહેવા હતા

તેમની સાથેનો મારો 'વસન્ત' પરત્વે આવો સનન અમાગમ નજીયાર વર્ષ રહ્યો તે-

દરમ્યાન તેમણે મને તેમના એક બાળક જેવો જણાવે માગ શરીરની ખૂબ કાળજી રાખેથી, અને મને સ્વીનાર્ધનની જોણીઓ ખનરાવ્યા કહેતી તે મારા માટે જીવનભરની એક મીઠીમધુરી યાદ તો છેજ, પરંતુ તેમના મત્સ્યમાગમથી સાહિત્યમાં હું રીકરીક રસ ધરાવતો થયો અને વેખનઅવસાય પ્રત્યે જે કાર્ષ અભિરુચિ મારા જીવનને આનન્દપ્રદ બની રહી તે શ્રી આનન્દશંકરભાઈનો જ પ્રતાપ છે, એટલે જ્યારે જ્યારે હું વેખ-પ્રવૃત્તિમાં પરોવાઈ સારે જાણે હું તેમના ચરણે બેસી તેમની આત્માર્થ તરીકેની છાયામાં જ ઢોહાઈ એ ભાવના અંતરે પશુ મને તેમના પ્રત્યે ભાવાન્વલિ અર્પવા પ્રેરે એ વ્યાભાવિક છે

એ ભાવાન્વલિ અર્પતા મારા હૃદય વિશે તેમનું જે ચિત્ર આવેખાણુ છે તે ચિત્રની અમુક રેખાઓનું આછેડું દર્શન અંતરે કરી કરાવી લેનારો મોહ દાખવેો ટળતો નથી.

શ્રી આનન્દશંકરભાઈમાં ચેતનકેન મમન્વય સાધનાની અનુપમ કળા હતી શુશુ-દોષ બંનેનું મિનન શુશુ-દોષથી જે પર સનાતન તત્ત્વ છે તેની સાથે એવું તો હૃદયગમ બનાવી હતા કે જાણે તેમણી શુશુ-દોષ બંનેનો લય ચર્ચ જતા કાર્ષ નવીન આવિષ્કરણની સૃષ્ટિ સર્ગાર્થ હોય, તેઓ શબ્દે શબ્દના રહસ્યના ઉકેલ અર્થે અનેરી નવીન કોતુકમય દષ્ટિ આપણને અર્પતા પૂર્વ-પશ્ચિમ, કે ઉત્તર-દક્ષિણ વા શુદ્ધ-કૃષ્ણ એના અરસપરસ વિરોધી માગેો હોય તોપણ તેનું સમીપજણ તેઓ કરી હતા. તથાપિ ખૂબી એ હતી કે જે પુરાતન આર્થ સંસ્કૃતિના ધાર્મિક આચાર-વિચારની ધરતી ઉપર તેઓ બિછાવી હતા તે ધરતીને તેઓ કંઈ ત્યાગતા નહિ. જે કાર્ષ મિનન, જે કાર્ષ નવીન આવિષ્કરણ, જે કાર્ષ નૂતન અર્થનિબ્ધારિ, જે કાર્ષ સમીપજણ, સમન્વય તે ન્હુ તેમની વારસામાં મળેલી ધાર્મિક આર્થોત્કર્ષ સાધતી સંસ્કૃતિની ધરતી ઉપર જ તેથી સુધારકો કેટલીક વખત તેમના ઉપર ખિન્નતા. તે જ પ્રમાણે સનાતની કહેનારો વર્ગ પશુ તેમના નવીન વિચારો માટે ખિન્નતો, ડહેકાતો પરંતુ શ્રી આનન્દશંકરભાઈ મૌમ્યમૂર્તિ જ હતા. શ્રી આનન્દશંકરભાઈમાં કંટુતાને જરાય અવગણ નહોતો મળતો એ તેમનું પરમ જૂવણ હતું. તેનાથી તેઓ મહા વિજ્યવિત બની સર્વની તેઓ પ્રિયદર્શનીય મૂર્તિ બની રહેતા

આના કેટલાક પ્રસંગો મેં જતે નિરખેલા છે સદ્ગત સાક્ષર શ્રીયુગ નરસિંહરાવભાઈનો સમાગમ શ્રી આનન્દશંકરભાઈએ જ મને કરાવી આપેનો અવારનવાર મારે થી. નરસિંહરાવભાઈ પાસે જવાનું થતું તેમની પાસેથીયે 'સાહિત્ય' રસની પ્રસાદી મેળવવા દૂ બાગ્યશાળી થતો. તેમની અને શ્રી આનન્દશંકરભાઈની વચ્ચે કેટલીક વખતે મતામતની ચર્ચાઓ—નોંધણી તથા સામાન્ય સુધારાના પ્રશ્નો પરત્વે થતી તેવા પ્રસંગોમાં કેઈ કેઈ વખત શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને તેમના પત્ની શ્રીમતી પ્રમિલાબહેન પશુ શ્રી આનન્દશંકરભાઈ પ્રત્યે ખીજેના, પરંતુ સૌમ્ય મૂર્તિ શ્રી આનન્દશંકરભાઈના શુદ્ધ, ઉદાત્ત, બળ્ય અને ઉદાર હૃદયની તેઓ એટલી જ કદર કરતા હૃદયમાં તેઓ શ્રી આનન્દશંકરભાઈ પ્રત્યે પરમ આદર ધરાવતા, તે એટલે સુધી કે જો કંઈપણ સુધારા કે ચોતાના મત—અભિપ્રાયો સ્વીકારાવવા ને પ્રચારિત કરવા કરાવવા હોય તો શ્રી. આનન્દશંકરભાઈનો સદ્ગતર હૃદયનીય રહેતો તે જ પ્રમાણે સનાતનીઓમાં અમગણ્ય આક્ષર

શ્રી નગીનદામ સંધરી પણ કેટલીક વખત ઠીક ખીજ શ્રી આનન્દશંકરભાઈ ઉપર દાદના તથાપિ શ્રી. આનન્દશંકરભાઈ એ સનાતની ધાર્મિક પુરુષ છે એવો પગમ આદર રાખી તેમના ત્રિગે અભિમાન ધરાવી સુધારાનાળાઓની સામે લડવામા શ્રી. આનન્દશંકરભાઈની ધાર્મિક વૃત્તિને એક દાખરૂપે પ્રસંગોપાત્ત તેઓ વાપરી લેના

✓ શ્રી. આનન્દશંકરભાઈની આવી મધ્યસ્થ વિચારસરણી પ્રપ્ત વિધાયક માર્ગ નથી દર્શાવતી એવો કેટલાકોનો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ શ્રી. આનન્દશંકરભાઈની દૃષ્ટિ દમેશા તાત્ત્વિક જ ગંદેની. તેથી તેઓ અમુક જ સંસ્થા મદેન સત્ય એવો અતિઆગ્રહ નહોતા રાખતા તેમના વિવેચન-વિવ રથ્ય મોટા ભાગે તુલનાત્મક અને ગદ્યચક્રકેટક બની રહેતાં તથાપિ કોઈકોઈ વખત પોતાના અમુક મત માટે તેઓ બરાબર કંમર ઝમીને ચર્ચામા ઊતરના તેવી ચર્ચાઓથી તેઓ કટાગતા નહોતા, બદલે જાણે વધાવી લેતા હતા પરંતુ તેમની ચર્ચાઓ દમેશાં મુદ્દુ વિવે-પૂર્ણ શિષ્ટ સભ્ય અને સુસરૂક જ બની ગયેની. તેમા તીખાગ ઉમ્મતા કે દટુતા ન હોય તેથી વિદ્વાનોના—સાક્ષરો-ના—કપહની અને સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષા મવન્તિના વિપરીત ગાક્ષમપની સ્થામતા તેમને જરાયે સ્પર્શી નહોતી. તેઓ એ રીતે આદિત્યજગતમા શુભધવય મગલકારી મૂર્તિ હતા]

તેમનું લખાણ તેમનો અભિપ્રાય પૂરો વ્યક્ત કરે છે કે નહિ તેની કાગજ તેમને તેમનો લેખ પ્રકાશિત થતા સુધી ખૂબ રહેતી. ત્યાસુધી કોઈક વખત તેમના લખાણોનાં પાનાં વારંવાર સુધારા-વધારાથી અને છેલ્લાંથી ખરડાયેનાં થઈ જતા તેથી તે વખતના યુનિયન મુદ્દલાલપના મુદ્દલાલશીધિમરી બાઈ હકીસિદ આવા લખાણો જોતાં કંટાળતા અને સરોધન વખતે ચે શુદ્ધિવૃદ્ધિ હેનટ પર્યંત થતી રહેતી તેથી ‘વસન્ત’ ના અટ નિયમિત સમયે પ્રપ્ત થવામા વિનય થતો. કોઈક વખત યંત્ર ઉપર ચઢેતો લેખ જો પાઠો મળાવી લખેને તેમા ઘટતી શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાની તક મળી શકે તેમ હોય તો તેને સાવધાન તક મળી તેવી તકનો અભિપ્ર ઉપયોગ તેઓ કરી લેતા કેટલીક વખત છપાયા પછી અશુદ્ધિદોષ આવૂમ પડે તો શુદ્ધિપત્ર છપાવી તેનાથી અ શુદ્ધિને દાખી દેતા. તાત્પર્ય એ જ કે તેમનો અભિપ્રાય સપૂર્ણ અર્થમા સંપૂર્ણ વ્યક્ત થવો જોઈએ તેની અતિશય ચીવટ તેમનામા હતી અને તેઓ મ્વિ નહોતા, છતા કાન્યો દારા ક્ષણેક્ષણે નવીન અર્થ અને નવીન દૃષ્ટિ જેમ કવિ આધ્યા કરે અને પોતે મગનવિદાગી બની રહે તેમ તેઓ પણ પ્રસંગોપાત્ત કાણુપૂર્વે વ્યક્ત કરેલા વિચારને કોઈ વખત નવીન વળણ આપવાનો તરજ સેવી નવી જ સંજિનો વિહાર ખડો કરી દેતા પરંતુ તેની પાછળ સાવધાનતા એ જ કે જે તાત્ત્વિક સત્ય છે તેનો પરિચય સપૂર્ણ થવો જોઈએ

તેમનામા સપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિ હતી. પરંતુ તેનું તેઓ પ્રદર્શન ખરતા નહોતા તેમ જ તેઓ ઉમ્મ, જહાન નહોતા સ્વદેશીનો ખૂબ આગ્રહ રાખતા રાજકીય વિચારોમા ચે તેઓ તત્ત્વચિંતક તરીકે જ તરી આવતા એક તત્ત્વચિંતકના વિચારો આપણા માનસોમા જે ઊથવપાયન કરે તેવી ઊથવપાયલ તેમના વિચારોએ કરેલી ખરી, પરંતુ તેઓની શાન અને મધ્યસ્થ વૃત્તિના પરિણામે કોઈપણ સ્થાવી વિચાર-કાન્તિ તેઓ ઉપજાવી શક્યા છે એમ તો ન જ કહેવાય તેમની પાસેથી

પ્રેરણા એ જ કે જીવનભર મૃત્યુપર્યંત વિદ્યાના ઉપાસન મહેતુ તેઓ પોતે તેના વિદ્યાબ્યાસગી હતા અને અનેમને તેવા તેમણે બનાવ્યા તેઓએ પ્રાચીન-અર્ચાચીનનો મેળ સાધ્યો અને તેવા મેળ સાધનાની દૃષ્ટિ અર્પા

તેઓ મિથુન બન્યા પછી તેમની અહોરાત્રની જીવનમહ્યરી પુસ્તકોરૂપે પ્રગણિત થયેલી વિદ્યા જ હતી તેમનો જે ખડ દીનાને-ખાસ કોને કે દીવાને-આમ કહે તે પુસ્તકોનો જ ખડ હતો તેમની બગલમાં, તેમના મસ્તકે, તેમની શયા ઉપર, દિવ્યોળાખાટ ઉપર, આસન ઉપર, ન્યા જુઓ ત્યા વિદ્યારવરૂપી પુસ્તકોનું આક્રમણ હોય જ લખના માટે ખુરશીટિમન રાખના નેટવી ગળ્યા ઉપર પણ પુસ્તકોએ આક્રમણ કરી દીધું હોય તેમનો શયાખડ પણ તે જ, તેમનું દીવાનખાનું પણ તે જ

ખાતે સુવાસિત ચદનમિશ્ર કુકુમનો ચાદનો, કલ્પે સુવર્ણબુની, સ્કંધપ્રદેશે શિખાશુચ્છના વિખરોલેલા વાળની લગે, પ્રભા પ્રસરાનતા બબ્બ મુખમાં ઓળોએ ફાળેલી લેખની અને નોધ-અનંતરણીયે પુસ્તકાનયમોના ઉપયુક્ત પુસ્તકને શોધવાના એન્તાનમાં ચુનતાન એવા સ્વરૂપવાળા સમ્પ્રદાયમૂર્તિ આનંદશ કરભાઈ અત્યારે યે જાણે જીવત વિદ્યાઉપાસન બિરાજમાન જ છે

તેમના ઠાકોરસેવાના નિજમ દિરમાં અત્યારે યે પણ જાણે તેઓ સ્નાનદિ નિત્યકર્મથી પરનારી Meditations ચિત્તાનીયે ભાગવત ઉપનિષદાદિ મંથોનું પઠન કરી તેના ઉપર લાલ વાદળી પેન્સિલથી નિવરણનોંધ આદિ ટપકાવી રહ્યા છે

શ્રી આનંદશ કરભાઈનું બકન હૃદય હતું, પગ્ગ જુદિથી તે ક્યાનુ હતું તેમની અને તર્ક-ન્યાયપુર સરની દલીલોથી તેવા ક્યાણુમાંથી તેઓ છૂટવા માગતા હતા પરંતુ પ્રકૃતિ યાન્ત્રિ મૂર્તાનિ નિપ્રહ કિં હરિષ્યતિ ? એનો ખ્યાલ અને તેમના આ હૃદય અને જુદિના વિમલ ઉપરથી આવતો ઠાકોર મદિરમાં શુભ પ્રાત કાળે તેઓ હમેશા તેનો નિર્જુથ શ્રવા ચિનનશીલ રહેના ત્યા તેઓ ખાસ મરીને ભગ્નિપ્રતિપાદક મંથોનું મનન કરતા, અને તર્ક-ન્યાયની દલીલોથી સર્વ મર્મ-મર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન એ ત્રણેનો સમન્વય કરી સતોષ મેળવતા

સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના સહજનનદ ગ્યામીના વચનામૃતોના મથને અને શ્રીમદ્ રાજગ્યદ્રને યે ત્યારે ઠાકોરમેવા વખતે એ તેમને આદર સંહત પઠન કરતા પેખ્યા ત્યારે હું તેમના પ્રત્યે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ નયન ઢાળીને અંતરમાં તેમની પ્રશસા શ્રવે બીજો રહેતા હતા તે પ્રસંગ અત્યારે યે તેમના બખાહૃદયની સાદ તાજ શ્રે છે

રાજનગર-અમદાવાદમાં તે વખતે જેમને ચુનરાતના રામકૃષ્ણ પરમદસ મ્હો ચક્રીએ તેવા પરમદસ મહારાજશ્રી 'સરસ્વદાસજી'ની મ્યામાં પણ તેઓ પ્રસંગોપાત પધારેલા મહારાજશ્રીની અગળ્ય શાંતિએ તેમને મનોમુગ્ધ શ્રેલા તે વખતના એ સંન્યાસી શ્રી સ્વરૂપતીર્થજી નેઓ સરસ્વદાસજી મહારાજ પાસે જિથ્થભાવે આવતા જતા અને નેઓ એક સુશિશિત સ્નાનમ્ હતા તેમની આગળ શ્રી આનંદશ શ્રવાઈ મુકન ક ઠે બોલી જીલ્લા દના કે "આવી 'શાંતિ' આત્મા

સાથે તક્લીન બનાવી દે છે. અઢળ 'શાંતિ' મદારાને પ્રાપ્ત કરી છે." બકનહદય દેવાના ધારણે તેઓ આવા સાધુ, સંત, મહાત્માઓનો સંગ સાધના અને તેવા બકનહદયને લીધે જ તેઓને મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના પ્રત્યે એવ્યા દતા.

તેઓ તત્ત્વચિંતનમાં વિકસ્યા, તત્ત્વચિંતક બન્યા અને તત્ત્વચિંતન કરતાં કરતાં જ આપણા થી અદૃશ્ય થયા છે, પણ તત્ત્વચિંતન તેમને છોડે તેમ નથી, તેમણે તત્ત્વચિંતનને છોડ્યું નથી, બન્ને અનાદિ અનંત બની રહ્યાં છે.

આ એક બાવાસેખન; અને એ જ તેમના પ્રત્યે મારી એક બાવાંજલિ.

પૂ. દ્રુવસાહેબના જીવનમાંથી કેટલાક વિનોદ પ્રસંગો

શ્રી. દેવદત્ત ધરજીશંકર ત્રિપાઠી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી આનંદજીકરજીમાં વિરો લખતાં આજે પણ હાથ બારે લાગે છે અને લેખની ધંભી નાચે છે. તેમનો અમારા કુટુંબ સાથેનો એક વહીલ તરીકેનો સંબંધ આજે પણ યાદ આવે છે. તેમને ત્યાં મારા પિતાશ્રીએ યુવાવસ્થાથી તે મરણ પર્વત 'વસન્ત'ના વ્યવસ્થાપક અને ફનીમ તરીકે કામ કરેલું તેને લઈને અમે તેમના નિકટના સમાગમમાં વારે બહીએ આવેલા.

દ્રુવસાહેબ સંસ્કૃતના અસાધારણ વિદ્વાન, તત્ત્વચિંતક, સાક્ષર વગેરે અનેક હતા તે સંબંધમાં આ પુસ્તકમાં જુદા જુદા લેખકોએ લેખ લખ્યા છે, પરંતુ અને તેમની સાથે હું ને કંઈ પ્રસંગોમાં પરિચયમાં આવેલો તેમાં તેમની અસાધારણ રમૂજ કરવાની શુદ્ધિ બહુ જ મર્મભાહી લાગવાથી અને મારું બાલ્યમાનસ તેનાથી તે વખતે બહુ જ આકર્ષાતું એટલે પૂજ્યશ્રીને ને રમૂજ પ્રસંગો તેમના જીવનમાંથી મારી યાદદસ્તમાં રહ્યા છે તે અંગે ટાંકી હું રમરજીવનલિ અપૂર્ણ છું.

એક વખત એવું બન્યું કે દ્રુવસાહેબ બનારસથી અમદાવાદ આવતા હશે, તે વખતે તેમને રસોઈથી આચારજી (તેઓ નામર રસોઈથી જ રાખતા) તેમના સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં તેના ચૌકાઈથી સામાન દ્રુવસાહેબના સામાન સાથે મૂકી, બીજા ડબ્બામાં બેઠેલો. આ બાબતની દ્રુવસાહેબને ખબર હતી પણ આ રસોઈયાએ એ ત્રણ વખત આવી વસ્તુ કરેલી તેથી આ વખતે તો તેને કંઈ શિખામણ મળે એ હેતુથી તેમણે ટિપ્પીટ એકરને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે આ સામાન કોઈ માણસ ભૂલી ગયો તો નથી! તેથી ટિપ્પીટ-એકરે તે બધા સામાન પોટરને બોલાવી રેશન પર મૂકાવડાવેલા. થોડીવાર થઈ એટલે પેલા રસોઈયાને કોઈ વસ્તુની જરૂર પડી, એટલે તે લેવા માટે આવ્યો. ત્યારે તેણે એક વસ્તુ જોઈ નહિ, તેથી તેણે દ્રુવસાહેબને પૂછ્યું, ત્યારે દ્રુવસાહેબે કહ્યું કે ટિપ્પીટ-એકર કેટલીક વસ્તુઓ અલિયાંથી લઈ ગયો છે; તમારો સામાન હોય તો તમે ત્યાં જઈને લઈ આવો. આચારજી તો બિચારો હાથેલાઈથી ટિપ્પીટ-એકર પાસે ગયો અને કહે કે સાહેબ, મારો સામાન છે. ત્યારે ટિપ્પીટ-એકરે તે માટે સાબિતી આપવા નિષ્ણાવ્યું. ત્યારે આચારજી દેહ કે તેમની જનોઈએ બાંધેલી કૂચીથી લિવાડી સાબિતી આપી. ત્યારે ટિપ્પીટ-એકરે દ્રુવસાહેબને પૂછી તેને સામાન આપ્યો. તે પછી આવી રીતે સામાન મૂકવાનું તે ભૂલી ગયો.

દ્રુવસાહેબ અમદાવાદથી ત્યારે બહારગામ જવાના હોય ત્યારે પ્લેટફોર્મ ઉપર ને રમૂજ વાતો કરે તે તો બહુ આપણે સાંભળ્યા જ કરીએ. એવા સુંદર માર્ગિક મુદ્દાઓની તેઓ ગયો કરે કે આપણને આનંદ આનંદ જ થાય.

બીજો એક પ્રસંગ એવો બનેલો કે દ્રુવસાહેબે મારા પિતાશ્રીને બનારસ અપાલું મોકલી આપવાનું લખેલું. તે વખતે મરખોસ તાજો જ નીકળેલો અને તેને માટે મારા પિતાશ્રીએ બહુ

વાન માંગેથી તેમણે એક ગોટા સારો ચન્દ્રોસ જગત્રમાથી આપી અથાત્ બરી મનાવ્યું પાર્શ્વ ધ્યુ, એની આસાથી કે દટાર્ક જન્ય નહિ બનાવ્યું યરમોમ પદોચ્ચતા પદોચ્ચતા તો લેયો થઈ ગયો અને અથાત્મામાં કાચના કદકાળી કર્યો બરાઈ ગત દ્રુવમાટેમે જરાપણ પોટું ન લગાડતાં પત્ર લખ્યો કે તમારો અથાત્માનાજો યરમોસ અમને પદોચ્ચી ગયો છે અને જ્યારે હું અથાત્મ ખાઈ છું ત્યારે તમને મનાવું છું પદરેક દિવસ પછી પત્ર આપ્યો કે યરમોસ લાડવો થઈ ગયો હતો. પણ તે પણ રમજમા જ. તે માટે કાર્પણ કંવા ચંદ્રો નેમણે વાપરેલા નહિ. આની એક સાધારણ વસ્તુમા પણ તેઓ આનંદ લેતા અને જ્યારે કાર્પ મગાવતું નેચ ત્યારે પત્ર લખે ત્યારે લખે કે યરમોસમાં ન મોકલ્યો. એમ આશ્ચર્યવિરામન ચિદ્દ જરી મળેને આનંદ કરાવે.

ચીત્તે પ્રસંગ તેઓથીએ એક વખત એવો કહેતો કે તેમની બાત્યાવગ્યામા તેમના ધરમા એક ધરડા નોકર હતો તે લણા નોનો જૂનો અને ધરમા મગી ગયેતો હતો, તેથી જેમ અને તેમ જોખુ કામ કરના માટે યુક્તિઓ કરે. એક વખત એવું થયું કે જાણે મહેરો થયો હોય તેવો તેણે ડોળ બંધો અને કોઈનું સાબળે અને કોઈનું ન સાબળે એમ ચાલવા દે આવું કેટલોક વખત ચાલ્યું અને તેમા તે માણસ ખજણવું કરે છે એવું એમને ચોક્કસ નામના માણસ ત્યારે તેમણે એક યુક્તિ રચી તેમા એવું કહ્યું કે જ્યારે તેને જોનાવેલો હોય ત્યારે જૂસ ના પાડવી પણ ઝીણી કાકરી મારવી. આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી પેતો નોકર ગભરાયો અને તેની ધાત્ર બિધી ગઈ છે એટલે તે હવે બહુ સાબળે છે એમ જણાવી દીધું.

દ્રુવસાહેબ માથે ઉત્તમ પ્રકારનું તેન નાખતા હતા. બનાવસમા એવું થયું કે એમને નોકર આ તેની શીશીમાંથી ચોરીને ધૂપેન માધામા નાખે, આની ખજર દ્રુવસાહેબને પડી ગઈ તેમણે આ માણસને કેમ સુધારવો તેની તરખીમ ચોજી બજારમાંથી હવા મગાવી ધૂપેનની શીશીમા મેળવી ન્યા ધૂપેનની શીશી રહેતી હતી ત્યા મૂકી દીધી બીજો દિવસે નોકરે શીશી ઉધાડી તેમાંથી ધૂપેન લઈ માથે નાખ્યું અને થોડો વખત થયો ત્યા તો તેના માથામાંથી વાળ ખરવા લાગ્યા, તેથી તે તો ખૂન ગભરાયો અને દોડતો દોડતો હજમને ત્યા જઈ નાળ કદાવી આવ્યો બધે તો શોધાશોધ ચાલી કે ક્યા ગયો છે, ક્યા ગયો છે એટલામા તો તે માથું મૂકાવેલું અને આવ્યો. દ્રુવસાહેબે મદ હાસ્ય કયું પણ પછી જાણે દિલગીર થયા હોય તેમ નોકરને પૂછના લાગ્યા કે કોણ તારું સગું મરી ગયું છે કે તે માથું મૂકાવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે ના ના, સાડેન મારા માથામા ખેડી થયો હતો તેથી માથું મૂકાવ્યું છે પણ નોકરને ખજર પડી ગઈ કે દ્રુવસાહેબે તેને આવનાદ પકડ્યો છે એટલે તે ધૂપેલ નાખવાનું સ્મરણગો જૂની ગયો.

દ્રુવસાહેબ તેમને કોઈ માણસ મોકલો આવે તો તેને કપકો આપે નહિ પણ તેને એમ પૂછે કે જુઓને ધડિયાળમા જો ટાઈમ થયો છે, એટલે પેલા બાઈને ધડિયાળમા જોવું પડે અને ટાઈમ કહેવો પડે, એટલે ગરમ આવે અને તેને જરૂરથી લાગે જ કે દ્રુવસાહેબે રમજમા ટકોર કરી છે, એટલે ટાઈમસર આવવાનું જ રાખે.

આવા આવા અનેક રમૂજ અને જીવિત્યાતુર્યના પ્રસંગો ધ્રુવસાહેબના જીવનમાંથી મળે છે અને આને પણ ધ્રુવસાહેબની જીવી સામે જોઈ છું ત્યારે તેઓ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, વિદ્યા અને સૌન્દર્યના પ્રતીક હોય તેવું લાગે છે. શ્રી અને સરસ્વતી બન્નેનો તેમને સુમેળ હતો. તેમનું જીવન એક આદર્શ જીવન હતું. વેર, કષ્ટ, વગેરે અવગુણોથી તો તે પર હતા, અને સદા ઉચ્ચ-વર આદર્શો જ પોતાના જીવનમાં ઉતારતા હતા. અને પોતાના જીવનને તેમણે એક આદર્શ જીવન બનાવ્યું હતું, તે સૌ કોઈ જે તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા તે સારી રીતે જાણે છે. તેઓએ ધનવાસ સેવી ઋષિજીવન જાણ્યું નહોતું પણ ધરમાં રહી આદર્શ ઋષિપિંડુ જ જીવન ગાળ્યું હતું. સવારના પહોરમાં ચાર વાગ્યે વહેલા ઊઠે. અભોષિતું પહેરી સંખ્યા, પાઠ, પૂજા કરે. નાગર રસોઈયા વગર થીન્ન કોઈની રસોઈ ના જમે. ચારે તરફ પુસ્તકોના ઢગલામાં તેઓ ખેઠેલા હોય અને અખંડ સરસ્વતીનું પુરસ્કરણ ચાલતું જ હોય એટલે કે વાંચતા જ હોય. નાગર કામ તેની વિદ્યા અને ગૃહસ્થાઈ માટે પ્રખ્યાત છે તેવું પ્રતીક જ પોતે ન હોય એવું જ્યારે જ્યારે આપણે તેમને જોઈએ ત્યારે લાગે.

ગુરુવચ્ચ આચાર્યશ્રીને સ્મરણાંજલિ

શ્રી. અધિનાશ ગજાનન કુનરી

સંધ્યાના રંગ જ્યારે આકાશે પથરાયા હતા, ત્યારે હું મારા મિત્ર સાથે એક દિવસ ધર તરફ આવેલો હતો. સામેથી એક ‘ટ્રેડિંગ કાર,’ બહુ ત્વરિત નદિ એવી ગતિએ અમારા તરફ આવી રહી હતી. ‘મે’ એ ઝોળખી. એ આચાર્યશ્રી આનન્દચંદ્રભાઈની હતી. એ આવી. ‘મે’ નમસ્કાર કર્યા. એમણે એમના સ્વભાવ યુજ્ય સરિમત વદને જીલ્યા; ને ‘કાર’ પસાર થઈ મઈ. મારા મિત્રે પૂછ્યું, “કોણ ડો. કુવસાહેબ હતા ?” ‘મે’ કહ્યું: “હા.”

એમની પામે જતાં સંકેત નહોતો અનુભવાતો, હૃદય નહોતું ચરચરતું. એમની બબ્બતા બબ્બતા હતી. એમનો ધેરો, સંયમબધે નાદ સહુને મોહિત કરે એવો. એમની ધીરગંભીર આંખો બ્યકિતને અંદરથી અને બહારથી માપવા તત્પર રહેતી—એમની :સંસ્કારિતા, સંયમશીલતા અને ઉદ્દેશિશ જ્ઞાનભંડારના પ્રતીકસમી.

એમની સમાધાન કરવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી. વૃક્ષનાશક્તિ અપ્રતિમ હતી. સર્વને પ્રિય કહેવાની દેવ એ એમની ખાસ વિશિષ્ટતા હતી. એમની વિનોદશક્તિ અસરકારક હતી.

એક પ્રસંગ સાંભરે છે. કોઇ સ્નેહી રાતના એમને ત્યાં ગયા હતા. અંદરથી મધ્યખંડમાં પ્રવેશતાં, તેઓશ્રીનો પગ સહેજ લંઘાયો, એમણે કમ્બરે હાથ મૂક્યો. સ્નેહીએ પૂછ્યું, “કેમ આમ ? શું કાંઈ કુખે છે ?”

“હા બાઈ, આજે તો હું જરા દાદરેથી પડી ગયો.”

“એમ ! શાથી ?”

“બાઈ,” એમની વિનોદશક્તિ પ્રકટી, “ધરડે ધડપણ શોખ કરવા જઈએ પછી આંત્ર જ થાય ને ? તાજ જ આવેલી ‘રિલપર’ પહેરીને જૂનો દાદરેથી ઊતરવા માંડ્યું તે ‘રિલપર’ એનો ભાવ બળ્બ્યો, ને ‘slap’ થઈ ગયા. નવી ‘રિલપર’ અને જૂનો પુરાણો દાદરો, જેમ ‘નેગેટિવ’ અને ‘પોઝિટિવ’ મળે, એમ મળતાં જ આ દશા થઈ.” એકે દરયા.

આજે તો એઓ આપણી પાસે નથી. એમનાં જીવનનાં વર્ષો સ્વખવત્ સરી ગયાં છે. આજે તો આપણે ધડીબર રાંત ચિત્તે બેસીએ, નવનોને ધડીબર નીચાં ઢાળીએ, જીવનની જ્વાળાઓને ધડી માટે દારીએ, અને એમનું સ્મરણ કરીએ, એમની જાંખી કરીએ, મનસા એમને પ્રણામ કરીએ.

એમણે તો એમનું કર્તવ્ય બજાવ્યું. પણ આપણે શું કરી રહીએ ? એમને સંભારીએ ? એમનાં વખાણ કરીએ ? કોઈ કવિતા કરીએ ? એમના જેવું જીવન જીવવા મથીએ ? એમણે જે લખ્યું છે તેનો અભ્યાસ કરીએ ? અને બીજાને કરાવીએ ? શું કરીએ ?

તો આચાર્યશ્રીના સ્મરણાર્થે એક કાર્યક્રમ નક્કી કરવો જોઈએ એઓશ્રી તો શુર હતા. વિદ્યાર્થીઓને પ્રિય અને એમને વિદ્યાર્થી પ્રિય શુરપૂર્ણિમાને દિવસે એ મહાત્મપરવી સમા શુરની પૂજા વિદ્યાર્થીવર્ગે કરે એટલે કે એમની જ્ઞાનપરબે જેઓ જેઓ જળ પી પી કૃતાર્થ થયા હોય, તેઓ સર્વ તેમની એક દિવસની કમાણી ફંડમા આપે એ ફંડમાંથી નિરક્ષાવર્ગ, ગરીબવર્ગ અક્ષર શીખે, અભ્યાસ કરે, અને વર્ષેવર્ષે કોઈ એક દિવસે, પૂજ્ય શુરજીને સ્મરી, સાહિત્યના એ મીઠા ઉદ્ધિના વારિમાંથી અંજલિ ભરી લે

૨૯. આચાર્ય દુધને નિવાપાંજલિ

શ્રી. લીનકેરસય અથરતલાસ ક્ષેયદ

(મદ્રાપ્રાપ્તો વિરજોઽમૃદ વિગ્ન્યુત્ત્યોઽપ્યેવ યો વિદિપ્યાત્મમેવ ॥

(ઘટોપનિષદ ૨-૧-૧૮)

x

કરોતિ કર્મ ક્ષિપતે ચ જન્તુઃ

કેનાપ્યસૌ ચોદિત આનિવાતાત ।

ન તત્ર વિદ્વાન્ પ્રવૃત્તૌ સ્થિતોઽપિ

નિવૃત્તતૃષ્ણઃ સ્વપ્નુષ્ઠાનુમૃત્યા ॥

(શ્રીમદ માગવત ૧૧-૨૮-૨૦)

+

Peace, Peace ! he is not dead he doth not sleep,
He hath awakened from the dream of life. "

(Shelley)

x

x

x

" A death-less face

+ + + +

Death our dies. "

(Swinburne)

જીવન પરજીવન બે એક અખંડ પ્રવાહ છે રે લોલ;

૨૫ બદલતું જીવન તે પર—જીવનમાં વસે રે લોલ. "

(નરસિંહરાવ)

+

+

+

મારાથી મારા એ સદ્ગત માતૃલનું વય આશરે પંદરેક વર્ષ વધારે મોટું હોવાથી, એમના શાળા અને પાઠશાળાના અભ્યાસના અંતિમ સમયનું જ મને પ્રથમ ગાન થયું હતું. મારા જૂઠા માતામહ આખા કુટુંબને અમને સદ્ગતે લઈને પ્રયાગ, મથુરા, કાશી, વગેરે સ્થળે તીર્થયાત્રા કરવા ગયેલા ત્યારથી મારા પૂજ્ય માતામહનું ધાર્મિક દેહસ્વરૂપ મને યાદ રહ્યું છે. દાશીમાં શ્રીવિશ્વનાથનાં દર્શન—પૂજન સમયે એમના હાથ પરની કોણી પરનું નક્કર સુવર્ણનું આબુલુ—કડું કાંઈ એ ચોરી—કાઠી લીધું—અને તે બનાવે મારી સ્મૃતિમાં બે સંસ્કારો પાડ્યાનું આજે હું યાદ કરું છું: એક એમની ધર્મકાર્યમાં મનની એકાગ્રતાનો સ્વભાવ—અર્થાત્ સાચા મનનો—સાચી શ્રદ્ધાનો—ધર્મોચાર અને બીજું એમના મનની શાંતિ—મંબીરતા—અવિદ્વળતા.

આ કથનના સમર્થનરૂપે હું અહીં થીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ ઇ. સ. ૧૯૪૧ ના નવેમ્બર માસમાં અમે જ્યારે સહજતની અંતિમ માંદગીના સમયે મુંબઈમાં દવા-ઉપચાર-અર્થે બે ત્રણ માસ રહી આવ્યા હતા, ત્યારે એક દિવસે શ્રી. મુનશી એમના પુત્રને લઈને સહ-જત મામાની તબિયતના સમાચાર મળ્યા તો માટે એમના નિવાસગૃહે — શ્રી. પ્રહલાદભાઈ ધ્રુવ (એડવોકેટ)ના નિવાસગૃહે—ગ્રામફેવીમાં આવ્યા હતા ત્યારે શ્રી. મુનશીએ વાતચીતમાં એમના પુત્રને સહજત આચાર્યશ્રીનાં “Last of the typical (ideal) Brahmins of Gujarat” (આપણા ગુજરાતના આદર્શ બ્રાહ્મણવર્ગમાં અદ્યત્ત યતી વ્યક્તિઓ પૈકી છેલ્લી વ્યક્તિનાં) દર્શન કરાવવા પોતાના પુત્રને સાથે લઈ આવ્યાનું પ્રયોજન બારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. શ્રી. મુનશીએ એ વ્યક્તિ, એ સ્વરૂપનું છેલ્લાં ૨૫ વર્ષ પર્પતંત અવલોકન કર્યું હતું, તેના મારે અનુભવ સહજતના છેલ્લાં ૫૦-૫૫ વર્ષનો હોઈ અને શ્રી. મુનશીના કથનમાં સંપૂર્ણ સત્યનું જ તે વખતે તે વાક્યનું અવશ્ય કરીને થયું હતું, એટલું જ નહિ પણ શ્રી. મુનશીએ એમને માટે ૨૫ વર્ષમાં કવચિત્ કવચિત્ સમયે અને સ્થળે જોવા હશે અને તેમ છતાં પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ આલેખ્યું પરંતુ; એ સહજતના જીવનના આરંભનાં ૪૦ વર્ષોનો અને અંતનાં ૫-૭ વર્ષનો સમય એમના સદવાસમાં—નિઠટ પરિચયોમાં—વ્યતીત કરેલો હોવાથી મને એ સ્વરૂપમાં એક પ્રકારની અખંડતા રહી ગયાનો ખ્યાલ થયો. મનુષ્યના દીર્ઘાયુષી જીવનમાં તેને નાના પ્રકારનો આચાર વિચાર ધરાવતા મનુષ્યોનો સંપર્ક થાય છે—નાના પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે મુકાપ છે—જ્ઞાન-પ્રતિભામાં વૈવિધ્ય જણાય છે—વગેરે વગેરે જેને સંક્ષેપમાં ‘કાલસ્વરૂપ’—‘કાળનો મહિમા’—‘The Mighty Force of Time’ કહીએ છીએ—તેના અદ્ભુત પ્રભાવ નીચે તેનું જીવન નિર્મમન થાય છે—તેમાં તે તે સંજોગોના જળવસાત તેના જીવનમાં પરિવર્તન પણ બહુધા અવરૂપ થયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સહજત આચાર્યશ્રી પણ મનુષ્ય હતા—દીર્ઘાયુષી જીવનમાં જીવનનું સહુભાગ્ય પામ્યા હતા તેમ છતાં તેમનામાં પૂર્વોક્ત નિવસનો અપવાદ મેં જોયો હતો. એક પ્રકારની અદ્ભુત વિશિષ્ટતા મેં તેમનામાં નીરખી હતી. એમની આ પ્રકારની ધર્મભાવના અને તેમાં ઓતપ્રોત થઈ રહેલી એકરૂપતા મેં એમના આખા જીવનમાં નિહાળી હતી અને જેમ એક કુદરતી નિયમ છે કે આખા જીવનમાં સેવેલી ભાવના જીવનના અંતિમ સમયે દરમ્યાન થયા વિના રહેતી નથી તેવું જ એમનું એ સ્વરૂપ હું એમના જીવનના અંતને દિવસે એમની સમીપ હતો ત્યારે મેં નીરખ્યું હતું. દાખલા તરીકે, પોતાના દેહના અવસાનનો સમય ધણે જ સમીપ આવ્યો છે એવી પ્રતીતિ એમની ચર્મ હતી ત્યારે તે જોડ્યા હતા કે “હવે મને દેવ-મંદિરમાં (અર્થાત્ દેવસમક્ષ) લઈ જાઓ.” વળી અંતના બે દિવસ પહેલાં દાયનાં આગળાં જાણે માળાના મણકા ફેરવતા હોય તેમ ફરતાં જણાયાં હતાં, અને તે પૂર્વે ૮-૧૦ માસ ઉપર જ્યારે માંદગીનું રૂપ બહુ ચિન્તાજનક નહોતું ને ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય પણ ઠીક હતું ત્યારે તે કહેતા હતા કે “હું કદાચ ભાનમુક્ટ થાઉં એવી દેહની સ્થિતિ બને ત્યારે કેઈ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કે અપેય પદાર્થનું પાન કરાવીને મને બચ્ત કરશો નહિ.—એમ હું સહુ માવજત કરનાર સર્ગને ખાસ આમહુપૂર્વક વિનંતી કરું છું.” અર્થાત્ જે ધાર્મિક આચારવિચારનું તેમણે તેમના આખા

જીવન દર્શિયાન પાત્રન ક્યું હતું, તેનો ભંગ—તેમની અભાન અવસ્થામાં અન્યના દાથે પણ થઈ ન ગય એવી ખાસ ધ્યાન એમણે પ્રદર્શિત કરી હતી. ધર્મના યુગ્મકોનો પાઠ અને માગનો જપ સધ્યા વગેરે એમણે આખા જીવન પર્યન્ત ક્યાં દતાં અને છેલ્લા વર્ષમાં એટલું પણ કરવા માટે એમનામાં શક્તિ ગદી નથી એમ એમને જાણતું તે દિવસથી તેમણે મને દરરોજ શ્રી મ. બ. ગીતાનો એક એક અધ્યાય, અને શ્રી મ ભાગવતમાંથી અને ત્રુલમીકૃત રામાયણમાંથી થોડું થોડું વાંચી મ ભગવાવવાની આજ્ઞા કરી હતી અને તે નિયમ તેમના અવસાનના આઠેક પૂર્વના દિવસ સુધી પાળનામાં આવ્યો હતો. અંતના પૂર્વે ટોટક વર્ષ ઉપર તેઓ ડાહ્યાર શ્રી રણ-રાયજીનાં દર્શન કરવા મદાપરિશ્રમની પગલા ક્યાં વિના કુટુંબજનને સાથે લઈને ગયા હતા અને દારકા જવાનો વિચાર કરેલો તે સંજોગોની પ્રતિકૂળતાથી અમયમાં મૂકી સધ્યા નહતા બનારસમાં ૧૫-૧૭ વર્ષ વિશ્વવિદ્યાલયના અતિ જવાબદારીવાળા પદે ગયા હતા ત્યાં પણ તેમનો ધાર્મિક આચાર વિચારનો નિયમ તેમણે આમદપૂર્વક પાળ્યો હતો. તેમનો કપાલ-બલાટ પર કુંકુમનો ચાલેલો જીવનના આરંભના વૌથી અંતના દિવસો સુધી સર્વદા જણાયો હતો.

એમના જીવનમાં વિશિષ્ટતાનાં ઉભય લક્ષણ મનાશે એક ધર્મભાવના અને બીજી વિક્રતા. એમાં કેટલાક સંજ્ઞન વિક્રતાને મુખ્ય લક્ષણ માનતા હશે, અને હું એ ધર્મભાવનાને મુખ્ય લક્ષણ માનું છું, અને ઉભયને મમમૂમિકાવાળાં લક્ષણ માનવાનો પણ સ્વીકાર કરું છું.

ધર્મભાવના સદ્ગતના આન્તરજીવનમાં મે નિકટ મહવાસથી જ અનુભવી હતી. હવે હું એમના અન્ય ગુણોનું રચણ અને સમયના સંક્રાંતિને લઈને સંક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશ.

દયા અને દાન, એ બે ગુણોને ધર્મના પાયા માનવામાં આવ્યા છે એમ આપણા ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. સદ્ગત આચાર્યશ્રીમાં એ બે ગુણોનું મૂલ સેવન મે નજરે જોયું હતું અને પોતે અનુભવ્યું હતું. એમના અંતના વર્ષોમાં એ જ્યારે પોતાની કારમાં સવારમાં તેમ જ સાંજે બહાર ફરવા જતા હતા ત્યારે ઘણું ખરું મને એ પોતાની સાથે લઈ જતા હતા, જ્યારે માર્ગમાં કાર થોભતી ત્યારે બિખારીઓના જૂથ કાર પામે ખડા થતા ત્યારે તેમનું હૃદય દયાર્દ્ર થતું મેં અનુભવ્યું હતું અને છૂટથી પસંમ ને કઈ સિદ્ધા નજરે પડતા તેનું દાન વિના મોકાયથી કરી દેતા આ ઉપરાંત શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં કોઈ નિરાશ્રિત તેમની પાસે જઈને માગના કરતા તે તેને પુસ્તક માટે યા અભ્યાસાર્થે શીનું દાન પણ તે કરતા હતા એ મે નજરે જોયું હતું અને જાણ્યું હતું દાનમાં કીર્તિની એવળા સેવતા નહિ, તેથી મૂલતા જાળવી રહ્યા હતા તેમની દાનવૃત્તિને બીજે દાખલો એ હતો કે કોઈ વેદપાત્રી બ્રાહ્મણ તેમની પાસે જતો ત્યારે તેને તેના વેદના મન્ત્રોનો પાઠ-સ્વરની શુદ્ધતાપૂર્વક-કરેલો જાણીને અક્ષત કે અન્નની પાલી અને દક્ષિણાનું દાન આપી વિદાય કરતા.

એક પ્રેરક પ્રસંગ

શ્રી. મોહિનીચંદ્ર

શાળામાં પ્રથમ દિવસે પાઠી ઉપર ધૂળ નાખી પહેલો પાઠ શીખવા આવનાર વિદ્યાર્થી જેમ શિક્ષકની સેદીથી બડકે અને ચમકે, તેમ હું પણ વગર મોટીએ બડકતો ચમકતો, છતાં મારી જાતને ધૃષ્ટતાપૂર્વક છતો કરતો તેમના આગીખમાં સરક્યે જતો હતો. ટપ દઈને શેતરંજ પર બેસી ગયો. એ વિરાટ પુરુષની વેધકદષ્ટિ મારા ભણી વંકાઈ.

‘ક્યાંથી આવ્યા છો?’ જાણે આપાડી મેઘ ગળે. પ્રચાચક્રુ પુરુષની મહત્તમ મેધાનો નક્કર રણકાર તેમાં પરખાતો હતો.

‘રાયપુર પંખાનીની પોળમાંથી આવુ છું. મારે આપને મારી કવિતાઓ જતાવવી છે.’ ‘ને’ માડું વક્તવ્ય મોક પૂઠેં કર્યું.

‘કવિતા શેતા આવ્યા છો?’ અવાજમાં આ વખતે સૌજન્યની ચીકારા પણ ભળી હતી.

‘હા, જી.’

‘તમે શું કરો છો?’ એ ધુમધુરુષના નેત્રદંડમાંથી બીકે બીકે નાનેરા પ્રત્યેની હમફીની તોળકિરણો પ્રસરતાં નિહાળ્યાં.

‘‘નવજીવન’’ માં હતો. ત્યાંથી છૂટો થયો છું. ગુજરાત વર્તીકપુલર સોસાયટીવાળા મણિમાર્ક (જ્યારામ બદ)એ મુજબ—‘‘ગુજરાતી’’ના તંત્રી શ્રી. મણિલાલ ઇન્ડોરામ દેસાઈ ઉપર લખી આપેલ બલામણુપત્ર લખને આવતે અઢવાડિયે મારા ભાગ્યનો પાસો નાખવા હું ગુપ્તજીવનો છું.’

‘વારુ, કવિતા જુદી લખી લાવ્યા છો? અને આપી જાઓ.’

‘ના જી, આ સંમહમાં છે.’ અને મેં કવિતા જતાવી, તેમણે વાચી.

‘કવિતા સારી છે. ‘વસત’માં છાપીશ, અને આપી જાઓ.’ હું તો આવ્યો હતો મામં-દર્શન અર્થે, ત્યાં મળી ગયું રચાન. અચંબો પામ્યો.

‘એ મારી નોટબૂકમાં છે.’

‘નકલ કરીને ગમે ત્યારે હમ્પાસંકરને આપી જાઓ.’

‘આપનો ઉપકાર માનું છું.’

આ એક મુલાકાતમાંથી આનંદશકરબાઈના ત્રણ ગુણુવિશેષો નિબળ થાય છે. આનંદ-શંકરબાઈ ફળદ્રુપથી લગી રહેલા વૃક્ષની જેમ અગાધ વિદ્યાભારથી પિનખળની રજા હતા, નાના માણસને પણ અપનાવી લેવાની મહાનુભાવ સાગરવૃત્તિવાળા તેઓ હતા, તથા ‘અમે તેવા ફુર્જલ

જાતને પણ ગેબની જેમ સ્વસ્થ અને અખંડ આશ્રય આપવામાં તેઓ ઝગડુ હતા. ગુજરાતી વાંદમયના નવવિધાયકોએ આવા, આપણામાંના ઉજ્જમ સિંખર જેવા સાહિત્યસમ્રાટોના આ ગુણત્રયવિશેષમાંથી ઘણું મદદથી દેરવા જેવું છે.

પૂજ્ય આનંદશંકરભાઈ જૂની પેઢીના, ભારતની સંસ્કૃતિના અદ્યતન યુગાવતાર હતા. ગુજરાતીના પૃથ્વીઆદ્ય સપેલા મધુનર સાહિત્યસ્વામીઓમાં આનંદશંકરભાઈનું સ્થાન મોખરે છે. ગુજરાતીને જગતગોરબતી લાધેલી લોચનજોડમાંની પ્રથમમાં વિશ્વવિખૂતિ ગાંધીજી પિરાજમાન છે, બીજામાં આનંદશંકરભાઈ મૂર્તિમંત હતા. આજે તો કાળના મહોદધિમાં આ કીર્તી હ્રુમ છે. એ વલોપાત કરવાનો કે લખવાનો આ નાશક કલમને તો અધિકાર પણ નથી.

આ એક નાચીઝ છતાં મારે મારેના પ્રેરક પ્રમંથમાંથી આનંદશંકરભાઈનો ને'સદ્ગુણસંભાર મને સાંપડ્યો તે દશીવી અજોડ સાહિત્યસિરોમણિ નરપુંગવ સમક્ષ મારું અત્યંત લાઘવ પ્રરકુદ કરવાનો આ મારો નમ્ર પ્રયાસ માત્ર છે.

મહા-આચાર્ય આનંદશંકર મુવ

[એમની જીવનશૈલી ઉપર એક દૃષ્ટિ]

શ્રી. ઝોરીશંકર ગા. ભોષી, 'ધૂમકેતુ'

કૌલેન્જીવનમાં અમદાવાદનું નામ એક દૂરના અદ્ભુત સ્થાન સમું લાગતું તે વખતે જો એ સાર વ્યક્તિઓનું ઠાકણનિક આકર્ષણ રહ્યા કરતું તેમાં એક નામ મહા-આચાર્ય આનંદશંકર મુવનું પણ હતું. કૌલેન્જીવનના સદજ આકર્ષક વાતાવરણ સિવાય પણ એક વિશેષ કારણ એમાં રહેલું હતું. જીવનઘડતરનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં મહા-આચાર્યનું એકે પુસ્તક તો ન હતું, કારણ કે એમનું એકે પુસ્તક એવી રીતે હજી પ્રકટ નહિ થયેલું. પરંતુ કેવળ હાથલાથોરનાં [હવે તો આ હાથથોથોર નાશ પામ્યો છે] લાલ્લુમ ડોડયાં ભેતાં ભેતાં, ભેજન ભેજન વિસ્તારના, પોંદડનાં પેશાં બીક વિશે ખુબ વર્ણન આવે છે, એવાં એવ ને જિંઝોડી ને રાંપડાનાં ને ઘોળિયાનાં બીકમાં થઈને દર અડવાડિયે એકબે વખત પામેના કસબામાં જવા માટે નીકળતું પડતું, ત્યારે એવા દૂરના એકાંત ગામડામાં એક માસિક આવતું તે પ્રિય મિત્રની જેમ સાથે રહેતું. આખરાનો કપાંક ધર્યા આવે કે કાંઈક જગ્યાએ ખજૂરી જોગી હોય ત્યાં ભેસીને એમાંથી નમતી સંધ્યાએ દરેકે દરેક લીડીને ને દરેકે દરેક અક્ષરનો રાંકના ગોળની પેટે વારંવાર આસ્વાદ લેવાતો. કાંઈક સમજતું હશે, ઘણું નહિ સમજતું હોય, કેટલુંક ખોટું સમજતું હશે-પરંતુ જ્યાં આવળનાં ફૂલ એ શ્રેષ્ઠ ઉષ્ણપુષ્પ હતાં, પોંદરા, વાધરી, કોળી, ખાંટ ને બરવાડો પડોસ એ જ્યાં સંસ્કારક્ષેત્ર મટે હતાં, જ્યાં એક પોસ્ટકાર્ડનો એક ગરબાડો અક્ષર ઉઠેલતાં મહા 'વેદવાન'ની ઉપાધિ ગામના એક ઊંડાથી બીજા છેડા સુધી પંદર જ મિનિટમાં ફેલાઈ જતી, જ્યાં સાત યુગરાતીના રાત્રી ઉપર ત્રણ ત્રણ નાના શિક્ષકોની નાની મંડળી નહીના વેકરામાં ભેસીને ગોવર્ધનરાંમથી માંડીને કલાપી સુધીના સર્વે સાક્ષરોની સમાલોચના કરતી, ત્યાં આ માસિક એક જીવંત પ્રકાશ જેવું બની રહેતું. એ માસિક તે 'વસંત.' 'વસંત'માં લેખ છપાય-જીવનની એ મહત્ત્વકાંક્ષા આવા એક નાનકડા ગામડાની બાગોળે કોઈક દિવસ ઉદ્ભવેલી એમાંથી આચાર્ય આનંદશંકરનું નામ પણ સ્મરણમાં રહેતું. કૌલેન્જીવનમાં આવતાં એ આકર્ષણ વધ્યું હતું, પરંતુ ભૂતાગદ ને ગિરનારની છાયા-એએની મોહિનીએ કાંઈ દિવસ અમદાવાદ આવી થકાચું નહિ. આચાર્ય આનંદશંકર મુવનો એ રીતે કૌલેન્જીવનમાં લેશ પણ પરિચય મળી શક્યો નહિ. પરંતુ કૌલેન્જીવન દરમ્યાન 'વસંત'માં 'કેટલાક પત્રો' મોકલવા શરૂ કર્યાં. પહેલાં પત્ર મોકલ્યા: ધડકતે હૃદયે, અવિશ્વાસથી, અપ્રકટ જ રહેશે એવા બધથી-અને એક દિવસ બે ત્રણ માસ પછી, જગ્યા કાંઈક ફાળવ પડી હશે એટલે, અવસ્થાપક ધ્વજાસંકર હરજીવન ત્રિપાડીનો એકદમ ઉઠેલી ન થકાય તેવા પત્ર મળ્યો-અને એ

પત્ર દેલેજના મિત્રોને વંચાવતાં બીજે જ દિવસે મૌને લાગ્યું કે આ માણસને લખતાં આવડે છે' પછીથી એ પત્રો માટે નિયમિત માગણી આવતી. 'વર્મત'નું વર્તો સુધી એકાંતમાં કરેયું પરિશીલન છેવટે ફળ્યું.

આચાર્ય આનંદશંકરની સાથે મીઠા સંબર્ધમાં આવેલા ત્રણેક પ્રસંગો અત્યારે યાદ આવે છે. એ વખતે ઘણું દરીને પોતે હજી આકાશક કૃવાની પોળના મકાને રહેતા. 'નળખા'નું પુસ્તક આપવા ગયેલા 'સમાલોચના અવસ્થ આવશે, પણ ન આવે તો એને મારી ઉપેક્ષાટિત ન ગણુતા.' આ એમના ચબ્બો દત્તા. 'વર્મત' માટે વારંવાર નવલિકાની માગણી તો એમની રહેતી જ. પાઠળના અમયમાં પણ પોતે 'કેટલાક પત્રો' જેવા નાના નિમ્ન વો માટે દમૈશ આતુરતા બતાવી હતી. એ એક નવાઈની વાત હતી કે 'કેટલાક પત્રો' એમની શ્રુતિમા સારા લખાણ તરીકે દમૈશને માટે ગ્રહી ગયા હતા—તે જ્યારે જ્યારે મળતો ત્યારે ત્યારે એવી જાતના પત્રો વિશે વાત કરના આ પત્રો હજી અપ્રસ્ટ છે, પણ દમણી પાછા મેં કાય ઉપર લીધા છે ને હવે પડીના કામમા એની નોખ કરી છે

એક વખત આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવ સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પાસે નીકળેલા એ વખતે એ પ્રેસ પાનકોર નાકે ચિવિન હોસ્પિટલ પાસે હતું એમની મોટર ત્યાં બેઠી ગઈ. અંદર મંકરદત્ત શાસ્ત્રી બ્યન્ગ્યાપક હતા તેને બોલાવ્યા. 'વર્મત' માટેના એક લેખના પ્રૂફમા 'મગ્ધવીચંદ્ર'નો શબ્દ બનનાર નહિ છપાયેલા એ વિશે જ્યુ પછી બોલ્યા: 'સરસ્તીચંદ્રની જોડણી પણ બરાબર ન સમજી શકે એવા હોમોગ્રિફર કેમ રાખેા હા?' હુ ત્યાં બેઠો હતો. આ વસ્તુએ તે જ વખતે મને આચાર્યની મદત્તા અને મર્યાદા બનેતો ખ્યાલ આપેા. સાહિત્યભક્તિ—ખાસ કરીને તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ—એમા એમણે એટલી તફનીનતા મેલી હતી કે ન્યૂટને જેમ મોટી બિલાડી માટે મોટું ને નાની બિલાડીને માટે નાનું કાણુ રાખ્યું હતું તે સમર્થ અણિનશાસ્ત્રી મોટું કાણું નાના કાણુનો હેતુ સાચવશે એ વ્યવહાર સત્ય જૂલી ગયેા હતા, તેના જેવું જ ડાંકે આ સમર્થ વિદ્વાન વિશે થયું. 'કુપોગ્રિફર' કેઈ દિવસ પોતે ય 'કુપોગ્ર' કરે છે એમા બાએ જ ગસ ધરાવતા હોય છે. એમને તો 'મેટર' માથે કામ હોય છે. એમની દષ્ટિ નહિ—આગળા કામ કરતી હોય છે. વર્ષો સુધી 'વર્મત' માસિક ચલાવવા છતા, આચાર્ય આનંદશંકર એને પોતાની પ્રિય વસ્તુ ગણુતા છતા, એનાથી એ અલિપ્ત પણ ગ્રહી શક્યા હતા, એવું આ એક ઉદાદરણ છે અને એ એમના જીવનનું લોતક પણ છે.

એક બીજો પ્રસંગ એમનાં ચાર જીવનમૈત્રી દર્શાવે તેવો છે. અત્યંત ચિનત્ર છતાં એ પોતાનો વિરોધ જ્યારે દર્શાવતા ત્યાર એમા ન મગજી શકાય એવો મદન કટાક્ષ—કટાક્ષ તો એને ન કહેવાય, પણ મર્મ કઢી શકાય—રહેતો, આ મર્મનો આ જાતનો પ્રકાર એ કદાચ સ્વર્ગચંચની અનોખી શૈલી હતી. અને છતા એમા લેગ પણ કહેતા, ગ્રામ્યતા, ઉપાધર્મ કે ફૂર નિતો ન રહેતા એમા તત્ત્વચાતીનું ઊર્મિવિહોણ નર્મમર્મ હતું એક વખત મેં ટિમેટ વિશે કાઈ નાએવું તેમાથી વર્તો સુધી એકાંતજીવન માળના કેઈ ચાતુની વાત એમની પાસે ગ્યૂ કરી એની અને-અદ્ભુત શક્તિઓમાથી એક—મગે તેા અધારામા પણ દેખી શકવાની અજ્ઞ શક્તિ—એ વિશે વાત થયેલી

યોગને પોતે સંપૂર્ણ મત્ત્ય જોનાર તરીકે ગણતા નહિ કોઈ મિદિ કે કોઈ ઉપાસના વિશે એમ માગા, અદા મના સકા વધારે ગેટા એટલે વાન પૂરી થયા પછી સામાન્ય માન કરતા હોય તેમ એમણે પોતાનો જિજ્ઞાસુઓ અનુભવ મેડા માડ્યો એમા એમણે મેડેનુ એટ નાકય આખી વસ્તુચિતિનુ મમમ ફર્શન મગવનુ હતુ 'ટેવ એવો પદાર્થ' કે જે ને મગી વખત થાયુ ન સમજાય એનુ મી શકે કે જ્ઞાન જુની જ વસ્તુ છે'

✓ સાહિત્યમાં તરીકે આચાર્ય આનંદશંકર પામે એ એવી શૈલી હતી કે જે મૈત્રી જોવધન રામ તેમ જ મણિરાય મન્નેના સમન્વયમાથી જન્મી હતી—અને છતાં પોતાને જ અનોખો પ્રમાર પ્રમ્ત મના ત્યારે પોતાના પ્રિય વિષયમા એ ગમમાણ થતા, ત્યારે એનો મણકો કદી પણ ન પૂરી રાખ્ય એવા મધુર પ્રવચનમયનો હતો આપણે ત્યાં આવી પ્રવચનશૈલી મણિવાન, ગોવર્ધન રામ, શ્રીગાનાય મગરવાળા, અને કામ મનેનમ્મા મગી આવે છે એ જ વિષય ઉપર કે લમલમ મમાન મેડવાય એવા કોઈ વિષય ઉપર આ ચારેના લખાણો મરખાવનાને કોઈ યોગ આવે તો એ મન્નિ અભ્યામનો એ વિષય મની રહે એવી વિનિધતા એમાથી મગે મણિનાલ વિશે મેવાય કે જે પોતાના પૂર્વપક્ષોને ત્યાં હાજર રામે છે, એને દરાવે કે, હકાવે છે, પોતાના વિષયમા પોતે મગે છે, પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપે છે, ને એ સત્ય હોવાની એ ધોષણ કરે છે એવર્ધનગમ સામા પક્ષની હતીને લે કે, પોતાનો રહિયો આપે છે, પોતાના પક્ષો હાજર રામે છે—ને પોતે કોઈ દિવસ હાજર રેતા નથી એ સત્યને શોધવા મથે છે સિદ્ધાંત સ્થાપતા નથી—ને નથી મધાપ્યો એમ મેડતા પણ નથી એ જીવનનો નિયોગ આપે છે, છતાં ધોષણ કરતા નથી આ અન્નેની મરખામણીમા આચાર્ય આનંદશંકર પામે જે છે તે અત્યંત મધુર પ્રસન્ન શૈલીમા મેડવાયેલું છે તદ્વસ્પર્શી છતાં એ પૂર્વપક્ષ સ્થાપીને આગળ મધતા નથી હિમાદ્રિ જેટલી જીઆઈએ મવા બતા એ પૃથ્વીનો સંસર્ગ મુખાવતા નથી અને પ્રતીતિકર મનવા છતાં—એ કોઈ વસ્તુનું સમર્થન મરતા નથી સત્યન એમનું અન્વેષણ જલમા હૂણી મારીને મોતીની છીપો લાવનાર જેવું છે એમા મોતી કે જ—એ વિશે તો સકા નથી થોડા કે વડુ એ જ સવાલ રહે છે

આચાર્ય આનંદશંકરને એક લેખ એક વિદ્યાર્થીને સમજાવનાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો ધણું કરીને ત્યાર પછી તરત જ એક બીજો નિમંષ પણ હતો અને પ્રમારે નિમંષના જ હતા અને બતા એક નિમંષ વાંચ્યા પછી બીજો વાંચતા એટલો બધો તદ્દાવત લાગ્યો કે આચાર્યની પ્રવચનશૈલીની મધુરતા એ એમના અત્યંત વિરાજ વાચનમાથી પ્રાપ્ત થતી સહજ શક્તિ છે ને પ્રવચનથી મેળવેલી શક્તિ નથી, એવી પ્રતીતિ ઈઈ કેટલામ્નુ વાચન વિરાજ હોય છે પણ એમનું નિરૂપણ હજુ હોય છે કેટલાકની પાસે જ્ઞાનની અશક્તિ હાકવા માટે લાણ પિટપેપણ હોય છે કેટલામ્નુ પાસે અન્નને છત તરીકે અપાવવાની કુનેહ હોય છે, તો કેટલાકની પાસે જે અરેખ્ય હોય છે તેને એટલી બધી વખત 'આ જુઓ, છે હો, મારી પાસે છે, તમે કહોતા'તા ને નથી' એવી જાહેરખબરી પદ્ધતિથી, આચાર્યનાં જેવી રીતે રજ કરવાની કદગી સૈદ્ધી હોય છે કે, એમનું અરજ આકર્ષણ એમા જ મારું જાય છે ।/આચાર્ય ધ્રુવ પાસે સાચો નમ્ર સોનાનો સિક્કો

દત્તો, એટલે એમનો રણકો દશેશાં મધુરતા બધી દત્તો. ગુજરાત પામે ખરા અર્થમાં 'આચાર્ય' એવા માબુસો બહુ થોડા જ હોય છે. એમાં સ્વ. આનંદશંકર એક અદ્ભુત પૃચ્છ દત્તો. એમની પામે જ્ઞાન હતું, અને એ જ્ઞાન મૂકવાની બહુ જ વિરલ એવી માધુર્યબરેલી પ્રસન્ન ગંભીર રીતી હતી. આ એમની રીતી અભ્યાસનો એક ખાસ વિષય થઈ શકે તેટલી મદત્તાબરેલી છે. બહુ જ થોડા શબ્દોમાં કેટલી મુંદરતાથી એમણે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવાની શક્તિ કેળવી છે એ તબુચાર ઉદાહરણોથી પણ દેખાઈ આવશે.

'આત્માને આપણે બ્યવહારનું ખાલી એણું' માની શકતા નથી, તેથી રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક સુધારણાને બદલે બહાર કરી શકીશું' નહિ. માત્ર એ સર્જને કેન્દ્રરથાને—અમરથાને નહિ પણ કેન્દ્રરથાને—અખ્યાતવિચારને મૂકીશું.'

'આપણા પક્ષ' અને રૂના બાવ અહીંની પેઢાસથી નહીં થતા નથી; અન્ય દેશોના પાક ઉપર એનો આધાર રહે છે, તે જ રીતે અત્યારે આપણે ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં પણ અદાનાં જ શાસ્ત્રોનાં વચને દાંકીને બેસી રહેવા લેખ નથી.'

'શંકાચાર્ય'ના સિદ્ધાન્તને પાશ્ચાત્ય ફેલવણી પામેલો વિદ્વાન ગદ્યનવાની પંચસીમા સમજે છે અને રસે જતો શિખારી પણ એના એકતાશમાં એને ગાય છે એ એની ખૂબી છે.'

એથી વધારે સુંદર એક ઉદાહરણ.

ગાંધીજીનો પશ્ચિમ તરફનો વિરોધ અને કવિવર ટાગોરને એમાંથી જે ગ્રહણ કરવા શોખ હોય તે ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ—એ બન્ને વચ્ચે શ્રી. આનંદશંકર મુવે મૂકેલા આ શબ્દો એમના જીવનનો ખરો ખ્યાલ આપી દે તેવા છે:

'પૂર્વે કાલક પશ્ચિમને આપવાનું' હોય, પશ્ચિમે પૂર્વને આપવાનું હોય આ કહેવું દેખીતું ઠીક છે. પણ વરેલુદા: સત્યના કઠકા કરીને પરમેશ્વરે જન્મવ ઉપર ફેંક્યા નથી. અહીં સત્ય નહિ પૂર્વમાં પ્રકટ થયું' હોય અને અહીં પશ્ચિમમાં, અને પછી મનુષ્યભવિતને એ જ અરબિયાં એકાં કરવાનું સોખું હોય એમ નથી. દરેકમા સત્યનું પૂર્ણ પ્રાકટય જ હોય છે; દોવું જ નેઈએ. કારણ કે ત્યાં મનુષ્યત્વ ત્યાં સત્ય, અને મનુષ્યત્વ સર્વત્ર એમ સત્ય પણ સર્વત્ર. પણ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે સત્યના જુદાજુદા અરો. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રાધાન્ય કે બોણતા પામે છે—એટલે એક બીજા દેશને એક બીજાની અપેક્ષા રહે છે તે એટલી જ કે બોણ અંશને યથોચિત પ્રાધાન્ય અપાવવું. આપણા પ્રાચીન સમયમા બ્યવહારની બોણતા નહોતી. પણ ઐતિહાસિક કારણે આપણે બ્યવહારિક જીવન બોણરથાને સુકાઈ ગયું છે તેા અને શોખ પદ આપણે પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવું. અને પશ્ચિમના દેશો બ્યવહારમાં ડબી પરમાર્થ બૂલી ગયા છે તેા તેઓએ એમના પૂર્વજોનું નણીવું પરમાર્થ જીવન ફરી સેવવું.' . . . 'વિવેકી સન્નજો આદારમાત્રમા વિષાદ ને અમૃતાંશ રેલેલા છે એમ સમજી એમાંથી વિષાદ દૂર કરશે. સમજ આદારને ફેંકી દેશે નહિ. પણ અવિવેકી આદારી-ને વિષાદાનું સ્મરણ આપવાની જરૂર છે.'

હરેક વાદો સમજ્યા વિના અહીં લાવવા મથના જિનજનુભવી કેવળ ઉત્સાહી કાર્યકરોને આમાંથી કેટલું બહુ મળી શકે તેમ છે.

એક વસ્તુનો સમગ્ર રીતે ને સમગ્ર દષ્ટિકોણથી વિચાર કર્યા વિના ને વિચાર કર્યા પછી પણ એનો આપણા સમાજજીવન સાથે સમન્વય સાધ્યા વિના સ્વીકાર ન કરવો—એ આચાર્યશ્રીની મોટામાં મોટી સંસ્કૃતિરક્ષક વૃત્તિનો સિદ્ધાંત હતો. આજે—અથવા કોઈ પણ સમયે—એનો તત્ત્વાર્થ તો ઘોડેધણે અંશે પણ અદ્યક્ષ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. કદાચ એમના જીવનનો એ મોટામાં મોટો વિનય હતો કે એમણે વૈજ્ઞાનિક વેગથી ધસી આવતી વસ્તુઓનો તિરસ્કાર કર્યો નથી કે ખાલોચિત ઉત્સાહથી એને ભેટવા દોડવાની મોટી ઉતાવળ બતાવી નથી. એમાંથી કાલક્રમે પ્રજા-જીવનને અનુરૂપ એકું નહું સ્વરૂપ પ્રકટશે—એ એમની આંતરિક અર્થાંક બદા હતી, અને હરેક વ્યક્તિની એ જ બદા રહેવી જોઈએ.

સૌજન્યશીલ આદર્શભૂતિ

શ્રી મોહનલાલ દ પંચોળી

જીવનમાં કોઈ ધન્ય પત્ર ન પ્રેરણા પાનાર વ્યક્તિનો મમાગમ થાય કે એવા પ્રેરણાપાનથી આપણા દૃષ્ટિમિદુષ્ઠા નૈવિધ્ય અને ચોક્કસાર્થ આવે છે, આપણા માનસિ- અને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર થાય છે, આમાનિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ જીવવાના માર્ગોની સૂઝ પડે છે, જીવન એકધારે અને ધૃષ્ટિત ધ્યેયને પામવાની શક્તિવાળુ થાય છે

ન્યારે મે વિદ્યાર્થીવ્યવસ્થાનો ત્યાગ કરી ધધાદારી જીવનનો આરંભ કર્યો, ત્યારે મને ૧૯૦૭માં મારા એક ધધાદારી ભાવનાશીલ મિત્રે સનાદ આપી કે, “ જો ધધામા પણ પ્રથમ દરજ્જાને માથવી રાખવો હોય, તો સતત અભ્યાસી રહેવો ઉપરાંત, ‘વચ્ચત્’ના ગ્રાહ- બની એમા આવતા દિગ્દર્શનો, વિવેચનો, ચર્ચાઓ, અને બીજા પ્રાગ્નાત્મિક લેખોનો પાકો અભ્યાસ કરતા રહેવાથી જિંદગીની આખરે આપણી સાથના બીજાઓની સાથે તુલનાત્મક રીતે જોતા આપણા વિકાસમા અદ્ભુત પરિવર્તન થયેલું જણાશે ” આ સલાહ—વિચારોની કીમત એ વખતે કોઈ જ સમજાઈ નહોતી, પણ શાળા અને ટ્રેનિંગ મેનેજના રાક્ષણીક ગેરબી ન્યૂનતાઓ ‘વચ્ચત્’ના વાચનથી પરિપૂર્ણ થઈ હતી, એમ તો આજે પણ સંપૂર્ણ રીતે સમજાય છે

૧

શ્રી. આચાર્યશ્રીનો પ્રથમ સમાગમ ‘વચ્ચત્’ના ગ્રાહ- નિમિત્તે થયો તો કે એ માસિક મૂળથી જ બરાબર નિયમિત સમયે બહાર પડતું નહોતું છતાં પણ ન્યારે બહાર પડતું ત્યારે તેમા પ્રસિદ્ધ થયેલી વસ્તુથી આપણને તૃપ્તિ થતી, અને વિવબ્ધને વિવાપ આપોઆપ શની જતો એમા પ્રસિદ્ધ થતા દિગ્દર્શનો અને લેખોની ખાતર એ પત્ર એ- વખત કાગને ડોળે ધણી આતુર તાપુર્વક રાહ જોવારાવતું હતું

ઉપ વાતાવરણમા પણ એ પત્રના દિગ્દર્શનમા દર્શાવેલા વિચારો, મિદ્ધાત સૌમ્ય સ્વરૂપના ગણ્યતા હતા વિનીત અને હદામ નામગજુની વિધિ એ પ્રત્યેકનું લક્ષણ બાધનાની નકલપદ્ધતિ સબધે તત્તી તરીકેના એમના વિચારો ધણી જ સમગ્રતા સાચવીને મેવામા આવતા હતા એથી જ એ પત્ર સર્વેને — બને પક્ષોનું આમ્મર્શ કરી રહેલ હતું આ સર્વે એમની મૌજન્યશીલ સમાધાનશક્તિ પરિણામ રજૂ કરતા હતા, એમ મહેતુ જોઈએ

કોઈ પણ સરકારી મંમિશનો સબધે કે અજૂતપૂર્વક પ્રસારોની ચર્ચા મ મધે એમનું સૌજન્ય દાખી નીમ્યા વિના રહેતું નહિ — Decentralization Commission-કેન્દ્રાપગામી મમિતિની ચર્ચા કરવાની હોય કે રૂપુ સર્વેનું થાય ત્યારે ગ્રામી રૂપિયા ષાડી ચળણમા કુમાવો મરવામા આવે, તેને લીધે પરિણામે મોવવારી થાય, એ સર્વની એ સમયની ચર્ચા આપણને પ્રગ્ન સમસ્ત

નાં સામાન્ય હિતનું રાજકારણ અને અર્થવ્યવસ્થાનાં વ્યવહાર અને આચારનાં પરિણામો-થી સાંત થિતે વાકેફ કરીને, પોતાની ફરજ અદા કરતાં જોતી વખતે એમનાં સૌન્દર્યનો સારો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નહિ.

‘વસન્ત’ એ યુવાનો અને પ્રૌઢોને તાલિમ આપનાર શાળા જેવું હતું. એ શાળાના આચાર્ય સૌમ્ય અને સૌન્દર્યશીલ હતા. દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં વસનારને અલ્પતન અને ઉત્તમ વિચારોથી તેઓશ્રી પોષણ આપી રહ્યા હતા. મહાત્માજી યુજરાતમાં આવતાં પહેલાંના સમયમાં યુજરાતની પ્રજાને સૌન્દર્યશીલ ધડવાની એમની પ્રવૃત્તિ હતી. એથી જ એઓશ્રીની એ પ્રેરણાને પીનાર આજે પણ જિંદગીના એ સમયની જીવનપથમાં એક મહાન રમૂતિચિહ્ન તરીકે ગણતરી થયો વિના રહી શકે તેમ નથી.

૨

સને ૧૯૧૬માં અમદાવાદમાં વસવાતો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારપછી જુદીજુદી સભાઓમાં એમની વાણીનો તેમ જ વિચારોનો પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો. તે પ્રત્યેક પ્રસંગે એમના સૌન્દર્યશીલ વ્યક્તિત્વનો અનુભવ થવા લાગ્યો. જોકે એ અરસામાં જ એઓશ્રીએ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાથી યુજરાતને લગભગ છોડ્યો હતો. છતાં ઉતાળીની લાંબી રજા દરમિયાન એમને લાગ અચારનવારે ભળ્યા જ કરતો હતો. એ અરસામાં ‘અરપૂર્યતાનિવારણ’ સંબંધી પોતાના વિચારો અને નિષ્કૃષ્ટ રજૂ કરતો એક લેખ એ સમયપૂરતો ખૂબ જ પ્રેરક અને મોઘક નીવડ્યો હતો એમ કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

સને ૧૯૨૫ માં ગુ. વ. સો.ના નિયમો પહેલી વખત નવેસરથી પસાર થતા હતા, તે સમયે એમણે કશાંવેલા સૌન્દર્યનો પરિચય એ આરા જીવનમાં એઓશ્રી સાથેના સંબંધનો સૌથી પહેલો પ્રસંગ હતો. એ સમયે ર. ૩૦૧ સુધીના પગારના સિલકોના મુખ્યપદની શીના સંબંધમાં એવી વિગતો રજૂ કરવામાં આવી કે, “આ સમયકાળે લાભ કેઈ લેતું નથી. મોટા પ્રમાણમાં લેવાતો નથી.” માટે આ વર્ગ દૂર કરવો. એ પ્રસંગે એ રાહતથી મળતી સમવડનું રક્ષણ કરનાર હોય, છતાં એવા વિચારો રજૂ કરનારને જો કેઈ પીઠ અને માતબર સંબંધનું અનુમોદન ન હોય, તો એ કાયદાકાનૂન કરનાર પોતાનો હેતુ સરળતાથી સાધી શકે તેમ હતું, એવું એઓશ્રીને સમગ્રપુ ત્યારે એઓશ્રીએ મારો એ વ્યવસ્થા સાચવી રાખવાના પક્ષનો ખ્યાલ કર્યો. જરૂર, એ રીતે એમણે એવા વર્ગના સર્વે સિલકસમૂહ ઉપર ઉપદ્રવ કર્યો છે. એ પ્રસંગ આજે પણ મારી નજર સમક્ષ એવોને એવો જ નાજો છે. એઓ તે માત્ર પોતાની ન્યાયપ્રિય અને નિષ્પક્ષપાત મનોવૃત્તિને અધીન રહીને જ પોતાનો વિચારો રજૂ કરતા હતા, છતાં સામાન્ય અને સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નોમાં ટેટલી કાળજી એઓ ધરાવતા હતા તેનો એ પ્રસંગ અનુભવ થયો. એથી જ એમનો સૌન્દર્યશીલ દેખાવ પ્રકટ સ્વરૂપે એવાની નક મળી ગઈ.

એઓશ્રી મોટા શહેરોથી દૂર દૂર વગનાગ અને પૂરતી સાધનમંપત્તિ વિનાના વર્ગોની મુશ્કેલીઓ સમજવા પૂરતા નીચે જતરી વકતા હતા. એમની એ દયાળુ મનોવૃત્તિએ એમને આવા

પ્રસંગોમા ઉદારતાથી જોવાની ટેવ પાડી હતી. એ બિના 'વસન્ત' ના લવાજમનો નિર્ણય કરવાના સમયથી એમના જીવનના અંત સુધી જોવામાં આવતી હતી. એ પણ એમના સૌજન્યશીલ સ્વભાવનું પ્રતીક ગણી શકાય.

૩

એઓશ્રી જી વ. સો.ના પ્રમુખપદ ઉપર આવ્યા પછી પ્રથમના કરતા પણ વધારે ને વધારે નજીક હોઈ એ, એવી રીતે પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતા ગયા, ત્યારે પણ એમની સ્વાભાવિક જૂની પ્રજ્ઞાથી એ જ એઓશ્રીના નિર્ણયો જાહેર થતા જોવામાં આવ્યા હતા. જેમ સામાન્ય જનનામાં સત્તાની પ્રાપ્તિ અને સત્તાની અપ્રાપ્તિના સમયના આચરણમાં મહાન અંતર જોવામાં આવે છે, એવું એમનામાં જોવામાં આવતું નહોતું એ એકધારા જીવનનું રહસ્ય તેમની સૌજન્યશીલ વૃત્તિ હતી. પોતાને અનુકૂળ ન હોય એવા વિચારોની રજૂઆત પ્રસંગે એમનું ન્યાયપ્રિય અને નિષ્પક્ષપાત વલણ, તેમ જ નિષ્પ્રત્ય રહેણીકરણી એ એમના ચિત્તના ઔદાર્યનો નમૂનો હતો. એ રીતે એમણે કુલપ્રાપ્ત સૌજન્યશીલ મનોવૃત્તિ ક્યારેય પણ છોડી નહોતી, એ જ અને તો વિરમવજનક લાગે છે—લાગતું હતું.

બહુમતવાદી તંત્રમાં પોતાના વ્યક્તિગત મતવ્યોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે સમસ્તનું વધારેમાં વધારે હિત શોધા સમાયેલું છે, તેને તટસ્થવૃત્તિથી જોતું, જાણતું, પડી પોતાના વ્યક્તિગત મતવ્યને સમસ્તના હિતને અનુરૂપ બનાવતું, એ એમની કાર્યપ્રજ્ઞાની હતી. હોઈપણ બાબતમાં આમણી—એ ચતાણુ વિનાના હતા. એ જ એમની મહત્તા દર્શાવનાર તત્ત્વ છે. જ્યારે રાજકારણમાં આથી બિલકુલ પ્રવર્તી રહેલું છે. પ્રધાન વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના મતવ્યને જ નહીં પણ પક્ષનાદીઓએ અપનાવતું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે થતા નિર્ણયોને અધીન રહેવું જોઈએ આવી કાર્યપ્રજ્ઞાદીમાંથી અનિવાર્ય કતેશો, કલહો, અગત વૈરવૃત્તિનું રચાન એ બહુમતવાદી તંત્રમાં આવી પડે છે ત્યારે આચાર્યશ્રીના પ્રમુખ તરીકેના કાર્યમાં એથી બિલકુલ જ મક્કરહું હતું એઓ વિરોધીઓનો વિરોધ સમજાવું અને પતાવટથી દૂર કરી શકતા, એથી એ વિરોધી ઉપ વાતવરણમાંથી શાંતિ બીજી કરી શકના આ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં એમના સૌજન્યશીલ સ્વભાવનો સૌથી મોટો હિસ્સો છે.

આ રીતે એમને સૌજન્યશીલ આદર્શમૂર્તિ સ્વરૂપે આજે પણ હું એઓશ્રીને નીરખી રહ્યો છું એ જાતના ચારિત્ર્યમનનો એઓશ્રી આપણને એક બિચારા બીચો વારસો આપી ગયા છે એમાંથી જેટલું આપણા જીવનમાં આચરી શકીએ તેટલું જ આપણું છે, અને એ એમણે પાંચેવી શ્રેણીમાંથી મળેલું છે. એઓશ્રીનું એ ઝાણ અદા કરવાનો આ એક નમ્ર પ્રયત્ન છે.

૨૯. આનંદશંકરભાઈના સમકાલીનો

ડૉ. હવિષસાદ ઘ. દેસાઈ

જે સંસ્કાર, કૃત્ય ફેળવણી, સંસ્કૃત અંગ્રેજી પુસ્તકભંડાર, આચાર્યપદ અને અનુપમ સંભોગો આનંદશંકરભાઈને સદ્ભાગ્યે મળ્યાં તેવાં બધાના નસીબમાં હોતાં નથી.

ત્યારે તું બીજાં બધાંને ભગવાન વિસારી દે છે? ના, ના. તત્ત્વબોધ, ધાર્મિક જીવન અને અનુભવજ્ઞાન જેવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ તો આપણાં પૂર્વજોના પુણ્યે, જેને જેને જિજ્ઞાસા થાય તેને તેને માટે આર્પોવર્તમાં ચોખરદમ હજી વેરાયેલી પડી છે.

ફેટલાક મજૂરો, ગુમાસ્તા, વેપારીઓ, ખેડૂત અને અબણ ગામડિયા અમદાવાદ અને એની આસપાસના ભાગોમાં ઘર્ષ મચા. એ બધા આનંદશંકરભાઈની જ ઉમરના હતા. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના લઢાવા એમણે પણ લીધા હતા. ભગ્ન, કીર્તનમાંથી અરતો હરિરસ એમણે પીધો હતો અને બીજાં મેંકડો અને હજારો જીપુરોને પાયો હતો.

‘તત્ત્વસાક્ષાત્કારિણી સમાજ’ એક હતી એમાં એક પુરોષોત્તમ સત્સંગી હતો તે સરસપુરમાં રહેતો ભક્તરાજ મોતીલાલ સંઘવી હતા તે એ સમાજના ઉત્પાદક, સંચાલક તથા વિધાયક હતા એકતારો, ચૃદંગ, તાલ અને કરતાલ સાથે મહિનામાં ચાર વાર એમની ભજનમંડળી ઝાલતા બખ્ખે વામતા સુધી અને કોઈ વાર વહાણા સુધી મંબીર મીઠાં ગીતોનો અખંડ આનંદ લૂંટતી હતી.

મોતીભાઈએ સમગ્ર મંડળને “તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંચી શ્રેણીના સંસ્કારોથી સંસ્કૃત કરી પવિત્ર આદર્શોની પ્રેરણા કરી હતી.” સરસપુરના ૨૯. પટેલ આશારામ મોમનાથ જેમના ચિ. ભાઈ જીવણલાલ હમણા જ અરતરફ ચયેલી યુનિસિપાલિટીના લોકનિયુક્ત સભામંદ હતા તેમણે એક ‘પરમાત્મપ્રકાશપદમાશા’ સં. ૧૯૮૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એના આભારદર્શનમાં પોતે લખે છે કે, “આ પુસ્તક છપાવવાનો હેતુ સદ્ગત શ્રીમાન ભક્તરાજ મોતીલાલ સંઘવીના અને મંડળના બીજા હરિજનોના વચનામૃતપદોનો જિજ્ઞાસુજનોના લાભાર્થે પ્રચાર કરવાનો છે. તેમ જ બીજા મહાત્મા પુરોષોના વચનામૃતપદો આમાર હરિજનમંડળમાં ધણા વખતથી મવાતાં તેની પ્રગાદી રૂપે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની મેંવા કરી છે. કારણ ધણા હરિજનોની પુસ્તકો ખરીદવાની શક્તિ હોતી નથી. ફેટલાંક પુસ્તકો મળતાં નથી અને ધણાં હજી મુધી છપાવેલા નથી. આમાં પરમાર્થ પ્રેમ સિવાય એક પાઈ પણ ઉપાજન કરવાની ઇચ્છા નથી. . . જે ભક્ત હરિજનોએ પુસ્તક છપાવવાની પ્રેરણા કરી, પદોના સંપ્રદમાં મદદ કરી, છપાવવામાં મદદ કરી તેમને દું બૂલી શકું નહિ. શ્રીમાન મોતીલાલ સંઘવી, બડેચરભાઈ દેવજીભાઈ, ઈશ્વરદાસ કૃષ્ણદાસ વગેરેએ આ પદોનો જુદોજુદો જગ્યાએથી સંગ્રહ કરેલો છે.

મેસાણાની પૂર્વ દિશાએ બાસણાગામનિવાસી શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીશ્રી ૧૦૮ દાશીમિરિષ્ઠ મદારાગ નેમના ઘણા સિધ્ધો દાસ પણ્ય અમદાવાદ, સરસ્પુર, તથા ગોમતીપુર વગેરે જગ્યાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેઓશ્રીના ગોધામૃતનો પૂર્ણ અનુભવ લઈ આ પદોનો વિચારપૂર્વક સંગ્રહ કરેલો છે. અનેકવાર એમાંથી ઉપદેશ ચયેલા છે."

એની પ્રસ્તાવનાના લેખક, સ્વ. મૂળશંકર દરિશંકર બટ્ટ હું છેલ્લીવારની જ્ઞેષ્ઠમાં દનો ને દેવલોક પામ્યા. ગોમતીપુર વોડમાંથી દરેક ચૂંટણી વખતે પોતે મને મન આપવામાં બહુ જ મદદ કરતા. છેલ્લી ચૂંટણી વખતે એ માંદગીથી અસક્ત ન્દના, છતાં ગાડીમાં બેસીને મન આપવા આવ્યા. ગાડીમાંથી ઊતરીને પોલિંગ સ્ટેશનની અંદર આવી રોકે એવી એમની રિયતિ નહોતી. હું પોલિંગ એલિફન્ટને બહાર બોલાવી ગયો અને ગાડીમાંથી ઊતરવા ના દીધા. પરંતુ પોને અચાનક મતપત્રમાં ગાડીમાં બેઠે બેઠે મન આપ્યો ત્યારે સંતોષ પામ્યા હતા. પહેલી વાર જ્ઞેષ્ઠમાં ગયો ત્યારે એમની પાસે મેં એકતારાની માગણી કરી હતી. મેં કહ્યું, "મૂળશંકરબાઈ! આપણે ટેલિફોન લેવો તો પરવડે એમ નથી, કારણ કે મધ્યા જ્ઞેષ્ઠના લીધા છે. પણ ભગવાનની સાથે ટેલિફોન જોડી આપો. એકતારો હોય, તો શાન્ત રાત્રિમાં આપણે ટેલિફોન જોડાઈ જાય છે!" હું છૂટીને આવ્યો તેને બીજે જ દિવસે મૂળશંકર એક મુન્દર એકતારો લઈને આવ્યા. મેં કહ્યું, "કીમત આપવા દો." એ કહે, "સાહેબ! આ તો મારા તરફની યાદગીરી છે. આપ દેશ માટે આટલાંટકું કષ્ટ વેડી આવ્યા તેમને અમે બીજું શું આપીએ? વળી હું કીમત લઉં, તો એ લેતાં હાથ લાગે એવું છે. આખા એકતારાની કીમત રૂ. ૧-૮-૦ થઈ છે! એ લઈ તેના કરતાં આપ મને એકતારો વગાડતાં સંભારો. એટલું બસ છે." પછી તો હવાખાનામાં જ એમણે એ એકતારો વગાડી બતાવ્યો ને મેં શીખી લીધો. તે દિવસથી જ્યારે ધૂન ચડે છે, ત્યારે હું એ એકતારો બજાવું છું ને પ્રીતમનગરના ખાનદાનોમાં, રેડિયા ને દિલ્હિયાઓની વચમાં, 'મને ચાકર રાખો છ' ગાંધીને શાન્ત રાત્રિઓના એકાન્તમાં બજાવણાટ કરી મૂકું છું.

મૂળશંકર 'પરમાનંદપ્રકાશ'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, "આ બજનો નિરતિશય મુખને અનુભવ કરાવનાર છે ને વિચારદ્વારા ખ્યેષ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે.

જેમ નાવ જીંચનીચનો બેઠ રાખ્યા વિના સમુદ્ર પાર કરે છે, તેમ સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર કરાવનાર આ પદોના કર્તા મહાત્મા પુરુષો જહાનુદેષ છે.

શ્રુતિસ્મૃતિના અર્થરૂપ, ચારી અને પ્રાકૃત બાણમાં, નિરક્ષર મનુષ્યે પણ સ્મૃતિપદ પર યાદ રાખી શકે એવાં રસિક પદો આમાં છે. એનો વિચારપૂર્વક અનુભવ કરવાથી દરેક મનુષ્ય અખંડ આનંદનો અપરિમિત લાભ સહેલાઈથી લઈ શકશે. x x x

આમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ત્રણે પ્રકારના અધિકારીઓને ચોગ્ય, રોચક તથા બપાનક વાણીમાં કીર્તનો છે. એનાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી મનુષ્ય સહેલાઈથી કર્તાવ્યપરાયણ થઈ, પુરુષાર્થચતુષ્ટય સંપાદન કરી કૃતકૃત્ય થઈ શકશે."

આ હરિજનોએ (મહાત્મા ગાંધીના હરિજન નામ પહેલાંના અર્થમાં) પણ લોકમાન્યની માર્કે પુસ્તક ઉધાડતાં જ સિંહનું ચિત્ર મૂકીને પુસ્તકની શરૂઆત કરી છે.

તાવદ્ગર્જતિ શાલાણિ જંતુકા વિપિને યયા ।

ન ગર્જતિ મહાસાક્ષિયાવદ વેદાંતકેસરી ॥

એ મોટા અક્ષરમાં લખ્યું છે.

પછી બળનો શરૂ થાય છે. એમાં કળીર, તુલસીદાસ, અખો, મૂરદાસ, તેજસિંગ, નરસિંયો, મીરાં, દયારામ, નિત્યાનંદ, અહ્યાનંદ, પ્રીતમ, રણકેડ, દલપતરામ, ધીરો, મીડો, છોટમ, રવિદાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓમાંથી ચૂંટેલાં છે; એમાં જગુપ્તા અને પ્રોજા નામની સ્ત્રી કવિઓ છે. મોરારી અને દીનદરવેશ નામના મુસલમાન બહતો છે. નવીનોમાંથી નરસિંહાચાર્ય અને ઉપેન્દ્રજીનાં પણ ખેચાર લીધાં છે અને પછી 'તત્ત્વસાક્ષાતકારિણી' સમાજના હરિજનોનાં પોતાનાં તથા મિત્રોનાં છે. એમાં કેટલાંક જૂનાં અપ્રસિદ્ધ નામો પણ જણાય છે.

એમાંના મુખ્ય કાદીગિરિ, મૂળદાસ, મોતીલાલ કે મોતીદાસ, આચારામ, કેવળપુરી, કૃષ્ણજી, ખડો, નરસિંહ બારથી, રેવા, વનમાળી, લખમોજી, અદારામ, માનદાસ, મૂળશંકર, સમરથ કે સિમરથ, ધર્મદાસ, નારણદાસ, બાવો રામચૌ, મનોદર, મીરમાન, પિયારીરામા, રંગીન, અચલરામ, સિપ્રથરામ, પ્રવીન, અનવર વગેરે છે.

બધાંમાં કંઈ ઉચ્ચપ્રતિભા કવિતા, કે સાહિત્ય નથી. વારંવાર એકની એક વાત કંટાળા ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી જાણે કહેવાતી લાગે છે. પરંતુ આ કીર્તનકારો કે બજનિજાને મન એમાં શબ્દાર્થ કે બાવાર્થ કરતાં ઘણું વિશેષ રહેલું હોય એમ લાગે છે.

શાન્ત અંધારી રાત્રિઓમાં, તારાજડિત આકાશ નીચે, એકતારાની ધૂનમાં શબ્દશબ્દ એમને સજીવ લાગે છે. સેંકડો પ્રસંગે સેંકડો જાતનાં શ્રદ્ધાળુ, ભક્તહૃદયો પર આ મિઠાં બજનોની જાતજાતની અસરો થાય છે. સંગીત એ પાંચમો વેદ છે. અંતરના તાળાં એનાથી બિધી જાય છે. કોઈ કોઈવાર તો એના અર્થનીચે એમને પડી નથી. હંસલો એના નાદથી જ ગઈ બેઠે છે. સદૃશ્યોનો દેશ નજર મમક્ષ આવીને બીજો રહે છે.

“હંસા ચાલોને સદૃશ્યજીના દેશમાં જી!

ત્યાં તો વિના રે બાદલ ચમકે પીળળાં જી,

ત્યાં તો પપ્પીડા કરે છે કદોલ રે—હંસા...”

સહજાએ એ આખી મંડળીમાંથી જામતીપુરના મણિભાઈ રામજી હયાન છે. એ કહે છે: “ મને મહાત્માજીનું રાજકારણ વેદાંત જેવું જ લાગે છે. ગીતાની નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ એમના માર્ગમાં બરી છે. અમારી મંડળીમાં પહેલાં તો પ્રસંગોપાત લાડવા બહત. અને ત્યાં બજન હોય ત્યાં પ્રસાદ વગેરેને નામે ખર્ચ પણ ખૂબ થતું. અમે એ બધું મર્યાદિત રહ્યું. કીર્તનમંજર તો એક સોંધું જોઈએ એમ જ અમે જોઈવળ્યું કરી. અને અમે મુખ્યત્વે મન્યૂર લોક. આખી રાત

ને રાત કીર્તનો કરીને પહેલાં તો ચાક્રી જતા ને જીવે દિવસે કામ પર જવાનું તે શરીરને ધસારા પડતા. પછી અગે નિયમ ક્યો કે ૧૨-૧ વાગે ભજન પૂરાં કરી દેવાં. અમારા ગુરુ દર્ષ જાની ન હતા, અનુભવી હતા તેથી એ ઝાઝી ચર્ચા કે વાદવિવાદમાં પડતા નહિ. અમારી મંડળીમાં જરૂર પડે ત્યારે ગંદાસમાધાન અને વાદવિવાદ તો હું કરતો."

"પણ તમારામાં બહેલા કેટલા ?" મેં પૂછ્યું.

મણિભાઈ કહે- "તમે પૂછો છો એવો બહેલો તો કોઈ નહિ, પણ આત્મા તો સૌનો બહેલો જ છે." આ હક્ત પડદા ખમેડવાના છે. તે અમારાં ભજન ને કીર્તન ને એકનારાયી ધીમેધીમે ખસતાં હતાં."

"બીજા કોઈ ગુરુ પાસે જતા ?" મેં પૂછ્યું.

"દાજ," મણિભાઈએ ક્યું; "વેદાંત તો ખારો દરિયો છે. જ્ઞાન પુસ્તકોમાં છે તે તો ડહોળાયેલું છે. પણ જેમ મેઘ એ ખાગં ને ડહોળાયેલાં પાણી વાલ્મમાં ખેંચીને વર્ષોદ્ધપે મીઠાં કરી આપે છે, તેમ સદ્ગુરુઓ એ જ્ઞાનને મીઠાં ને પિવાય એવાં કરી આપે છે. દરિયાપુરમાં વેરાગીની ધર્મશાળા છે જ્યાં દાસમાં ટાવર જંધાયો છે, ત્યાં એક પ્રગાયશ્વ મહારાજ હતા. એમની પાસે હું બહુ વાર જતો હતો. એ જન્મઅંધ હતા, પણ ગીતા, ભાગવત, પંચદશી વગેરે અંથો એમને મેઢે હતા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે તો એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ શીખવતા. ખપોરે કોઈ વિધવાઓ, આધેડ ઉમરના અને પેન્શનરો આવતા તેમને જુદાજુદા અંથના જેવા કે ચોગવાસિષ્ઠના પાઠ આપતા.

જમાલપુર કાચની મરિજદ પાસે એક શિવાનંદ રહેતા. એમની પામે હું 'વૃત્તિપ્રભાકર'નો અંથ શીખ્યો છું. માધવલાલ રણછોડલાલ હોટાલાલને આશ્રયે એક ઉદાસી સંપ્રદાયના બાળકરામ આવતા, એ પણ બહુ જ્ઞાની હતા. એમની પાસે બેસીને પણ મેં અનેક પ્રકારની જ્ઞાનચર્ચાઓ કરી છે.

દિન્દીમાં એક જૂલા બાવાજીની હંદાવલી છે. તે અમારા જેવા સંસ્કૃતના અજ્ઞાનીઓને તો શંકરાચાર્યના વેદાંતનો ગરજ સારતો હતો.

અમે બધા પરમ મનોપી હતા. આશારામને કોઈ દિવસ મેં કોષ કરતો જોયો નથી. પણ અમારી ટોળીમાં સર્વત્રેષ્ઠ તો મોતીભાઈ."

આ મણિભાઈ રામજીને કો-એમે ચૂટેલી મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગોમતીપુર આમ તરફથી સર્વોચ્ચ પદ સંદેહ કરવામાં આવ્યા હતા. એમણે કોઈ દિવસ કીર્તિની કે માનની દરકાર કરી નથી. સત્તાનો એમને ગિલકુલ લોભ ન હતો. એમનાં સ્ત્રી સલામહની એક લડતમાં જેલમાં જતાં હતાં, ત્યારે ગાયકવાડની હવેલીએ પોતે એમને વિદાય કરવા આવેલા. એમને ઘેર એક ભેંસ હતી. તે દંડમાં કોઈ લઈ ના જાય માટે પોલિસવાન બિપડી ત્યારે ડોશી ધાંટો પાડીને કહેતાં હતાં કે "જગતા રહેજો." ગોમતીપુરમાં પક્ષાપક્ષી, સ્વાર્થની અથડાઅથડી વગેરે છે. પરન્તુ મણિલાલ

રામજી એ બધાથી પર છે અને સાચી સેવાના પ્રયત્ને કે જોખમદારીનાં કામ હોય ત્યારે એ સૌથી મોખરે રહે છે. કારણ કે મહાત્માજીની રાજદારી પ્રવૃત્તિ તો બિલકુલ ધાર્મિક જ છે અને નિવૃત્તિપ્રધાન વેદાંતીને પણ એમાં બળતા વાંધો નથી એમ એમની ખાતરી થઈ છે.

હવે જે બંજનોએ એમને અમૃત પાયાં તેમાંના જૂલ નમૂના જોઈએ:—

મને મળિયા શ્રી ગુરુજી કૃપાળ, અલખ લક્ષ આપિયો,
જેણે દરસાવી દીનદયાળ, અમગ ફરી ચાપિયો.

+ + + +

જપ તપ જોગ ઉપાસતાં રે, આત્મા તો ન જણાય,
છોદમ નિજ જમત વિના રે સૌ સ્વપ્ન સમાન ગણાય.

+ +

જોને જિજ્ઞો છે અનુભવવ્યક્ટ એવા ઈર્ષ અતુભવી,
તમરૂપી સમ્યા છે વિતર્ક, કથન થું કથે કવિ.

+ +

ગોળી ફેરીને ગરબો ક્યોં તેને બહુ તે ખારાં થાય જી,
તેની મધ્યે દીપક એક છે, પણ દારે દારે દેખાય.

+ +

અલખ લેહો લાગી રે, જાગીને જોયું આ ધટમાં,
ત્યારે લમણા સર્વે ભાગી રે, સોહાગી બેઠ્યા બિલટમાં.

+ +

પંચરંગી બંજલો રે, શોભા તો તેની સરસ બની,
તેમાં તો ગિરાજે રે, આપે મારો અવખ ધણી.

+ +

ધૂનમિયા તેને કહીએ રે, પૂરણ તેમ જેણે રાખ્યો,
હરિ સાથે પ્રીતિ રે, અદૃત ખાલો રે તેણે ચાખ્યો.

+ +

સંસારરૂપી સ્વપ્ન રે. ગુરુજી મારા વિષ તો વાળે
ગિગાડ કાઢી નાંખે રે, સોનીડો જમ મેલું માળે.

+ +

થડકું છાંડ સગ ડાળે રે લાગ્યા, એસા થોક અભાગી દો,
મુનન સુવન સારી રેન ગુમાઈ, બોર બયે નવ જાગે દો.

+ +

મામરિયાનું મુખ તે સખી ! ફૂં ગુ કદ ?
 વરણી હોય તે જાણે પિયાનાં મુખ જો.
 મુરતીને સ્વરૂપે રે સ્વામીજીને જાળખ્યા,
 અંતરમુખ ચાર્તા રે અનુભવ જાગ્યા—
 ચાંદલિયો જીએ રે સખી મારા ચોક્કમાં,
 એરે ચાંદલિયાની શીતળવરણી છાંય જો.
 આહ ને સોહને દેરે સાંધિયો,
 હવે મટી રે મારે ધોર અંધારી રાત જો.

+ +

ઝગમગ ઝગમગ જ્યોત જલન હે, વરસત નિરમળ નૂરા રે જી,
 બ્રહ્મજ્ઞાન કોઈ બેદુડા રે જીએ, આ તો દેશ અમારા બહુ દુરા રે જી—
 અમર પિયાલા મેરે સદ્ગુરુ પાયા, સો મગન બંધા રે મન દીવાના,
 વૃત્તિઓ તારી વશ નથી રહેતી તો કયા ધરતા બગલા ધ્યાના ?
 પંડિત હોકર પોથી વાંચે કયા વાંચે પ્રસ્તક પાનાં ?
 પાણીરે પથરા પાખંડ પૂજે કયા કયના બ્રહ્મજ્ઞાના ?

+ +

અમૃત પીતાં આતમ જાગ્યા, દેવચક્ર ચર્ચ જ્ઞાનધેલી ;
 માનવીજ ધોર મર્જના મગનમાં અમૃતની વરસે હેલી.

+ +

આહ સોહ લગન લગકે, જન જાણીએ જગા,
 દરવેશ દીન દરશન કરી ખુશ રહેત હે સદા.

+ +

ચિત ચતુર સુજાણુ તરવેણી તીરથ રે તારા મનમાં,
 મહી મજન કરો, મનના મળ ધોવાશે શુદ્ધ ચૈતન્યમાં.
 ત્યાં મંગા ને જમુના વહે છે એ સ્વર મધે સરસ્વતી વહે છે,
 એનો બેદ જ વિરલા જન ને છે — ચિત —

+ +

પુંમ સખકા સરદાર હૈ, ફિર ગુલામ કૈસે હો રહા,
 બૂલ કર અપને રૂકો પ્યારે, પેટ ખાતિર હો રહા.
 પું સખકા સિરતાજ હે, મહારાજ સખ સંસારકા,
 ચૈતન્યરૂપ વિસરાયકે ધન્દિયોકે વશ ક્યું હો રહા ?

+ +

દાન કરનેકા મઝા, દુનિયાં મેં જીસકા આ ગયા,
જો કંઈ હાથ લગા, ધન માલકો લૂંટા ગયા.
છપેન કોડ લૂંટા દિયા, ઇકદમ મેહેતા નરસિંહને,
ફકત એક માલા રખી, હરિકે બળનમેં લગ ગયા.
તિલોકચંદ સાહુકારને દાન કા લૂંટા મઝા,
નિરબ્ધિમાન સેવા કરી સતો કો સર્વ ખીલા ગયા.

++

મુજ કો કયા દૂંટે બન બનમેં, મે તો ખેલ રહા હરદનમે ?
જીસને જાના બ્રહ્મા કો નનમેં, વો અલમરન રહે નિત મનમેં.

++

ચેત તો ચેતાવું તુને 'રે પામર પ્રાણી,
તારા હાથમાં છે બાજી, કરી શે પ્રભુને રાજી,
તારી મૂઠી કર તાજી રે— પામર.
જોળામાંથી ધન જોયું ધૂળથી કપાળ પોણું,
જાણપણું તારું જોયું રે— પામર.
માખીઓએ મધ કીધું, નવ ખાધું નવ લીધું,
લૂંટનારે લૂંટી લીધું રે— પામર

ઉપર મુજબ તેજસ્વી જોરદાર વાણીનો ૩૭૦ પાનાંનો આ મંથ છે. આનંદશંકરભાઈએ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ અને સંતવાણીને સનાતન દિન્દુધર્મના મૂળમાં મણ્યાં છે. ઉપર કહેલા એમના સમકાલીનો માત્ર સંતવાણીને આધારે તરી ગયા.

આચાર્યશ્રીનું કલાદર્શન

પ્રો. મનમુખલાલ મ. કવેરી

“ભાઈ મુનશીએ આપેલા સુંદર વ્યાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદના ગુણદોષ એમણે દર્શાવ્યા છે. ગુણ-દર્શન સાથે હું સંમત છું; પરંતુ દોષદર્શન સાથે હું સંમત નથી. ‘દિનિદુસ્તાનની’ Instinct—ભાવના—જૂનું સંધરવાની જ દોષ છે. સમયને અનુસરવાની પ્રવૃત્તિ દોષ, ફેરફાર કરવામાં આવે, પણ જૂની ભાવના જળવાઈ રહે: એમાં જ આપણી સંસ્કૃતિની સફળતા...”

તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ના રોજ વડોદરા સાહિત્ય સભાએ પ્રેમાનંદ જયન્તી ઊજવતી હતી. એ વખતે મુખ્ય વક્તા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના ‘મદ પ્રેમાનંદ’ એ વિષય પરના વ્યાખ્યાન પછી, પ્રમુખસ્થાનેથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યના પ્રારંભમાં ઉપધુંકત શબ્દો કહ્યા હતા.^૧

એ શબ્દો, અને તેમાં પણ સવિશેષ તો “ગુણદર્શન સાથે હું સંમત છું; પરંતુ દોષદર્શન સાથે હું સંમત નથી” એ શબ્દો, ધ્યાનપાત્ર છે, કારણ કે એ શબ્દોમાં આચાર્યશ્રીની સમસ્ત વાઙ્મયતપશ્ચયોના અર્ક સમાયો છે. ગુણોનો નિઃશેષ સ્વીકાર અને દોષોનો આત્મનિતક પરિહાર એ આચાર્યશ્રીની સાહિત્યભાવનાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. અને એ લક્ષણથી જ એમનું આપું કલા-દર્શન અંકિત થયું છે.

આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ કલાકાર—અને તેમાં પણ કવિ જ એમને સવિશેષ અભિપ્રેત છે—માત્ર “An idle singer of an empty day” જ નથી.^૨ પરંતુ ‘કાન્તદર્શી’, ‘મનીષી’, ‘પરિભૂ’ અને ‘સ્વયંભૂ’ છે.^૩ એ ‘ઊજળા અક્ષરનું’ દર્શન કરે છે અને ‘નેત્રપુટ વડે એનું પાન’ કરે છે. વૈજ્ઞાનિક, ઇનિદાસવેતા અને તત્ત્વવેતા એ ઉજ્જવલ અક્ષર નું દર્શન નથી કરતા એમ નથી. તેમને સદ્ગુને પોતપોતાના ‘અક્ષરો’ તો છે જ. પણ, આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, “સૌથી પરમ અક્ષર તો કાન્તદર્શી કવિનું છે. ‘અક્ષર’ એટલે ‘બ્રહ્મ’ અને ‘બ્રહ્મ’ એટલે નિલ શબ્દ, વિદ્યા, શ્રુતિ—જેના ‘ઊંડા ભણકાર’ આ ‘ઊંડી રજની’માં નિત્ય વાગ્યાં કરે છે અને ક્ષુ્ દોષ તે સાંભળે છે. એ જ પ્લેટોનું ‘World of Ideas,’ વૅબ્બેલો જેને ‘અક્ષરધામ’ કહે છે.”^૪

કવિનું એ ‘અક્ષર’ આ જગતની અંદર જ છે એમ નથી, તેમ જ તેની પાર જ છે એમ પણ નથી. “Ideas માને અક્ષર તે આ જગતમાં, તેમ જ આ જગતની પાર છે.”^૫ પ્લેટોના

૧. ‘સાહિત્યકાર’ ત્રૈમાસિક, પ્રેમાનંદ અંક, ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮, પૃ. ૧૭

૨. ‘કાવ્યવિચાર’, પૃ. ૧૧૩.

૪. એન, પૃ. ૬૭-૬૮.

૩. એન, પૃ. ૧૧૩

૫. એન, પૃ. ૬૬.

World of Ideasના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારીને આચાર્યશ્રી માને છે કે આ પરિદેશમાન જગત્ વાસ્તવિક બિંમળ નથી, પણ એમાં “અયુક્ત અલૌકિક બિંમળોનાં માત્ર પ્રતિબિંબો જ આપણને માસે છે.”^૬ આ પ્રતિબિંબો ‘વ્યક્તિ વ્યક્તિના ઉપાધયુક્ત, અનિત્ય અને સ્થૂલ છે’ એ ખરું; પણ એમાં મૂળ બિંબો ‘સામાન્યરૂપ, નિત્ય અને અલૌકિક’ છે. કવિની સૃષ્ટિ એમાં બિંબોની અનેકી છે, પ્રતિબિંબોની નાહ; એટલે “કવિનું કાવ્યનિક જગત્ મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે, કહેવાતા સત્ય જગત્ કરતાં પણ એ વિશેષ સત્ય છે.”^૭ કવિનું કાર્ય એ સત્ય જગતનું દર્શન કરાવવાનું, એ પ્રતિબિંબોમાં પ્રત્યક્ષ ચર્તાં બિંબોને સંપ્રદવાનું અને આલેખવાનું છે.

કાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને શિલ્પરે બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કવિએ તે કાર્ય જડ પ્રકૃતિના પંકામાં પડેલા ‘હન્દ્રિયાદિસંઘાતરૂપ’ પરતંત્ર મનુષ્ય તરીકે નહિ, ‘કાર્યકાર્યરૂપ નીતિની આસાને અધીન’ ‘નૈતિક શુદ્ધિધારી ચેતનરૂપે’ પણ નહિ, પરંતુ એ બેથી અતિરિક્ત ત્રીજા સ્વરૂપે—લીલામય (Play) સ્વરૂપે—કરવાનું છે. આચાર્યશ્રી કહે છે તે પ્રમાણે એ લીલામય સ્વરૂપમાં “મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. એમાં સજ્જ અને નીતિની લોહાની કે સોનાની સાંકળો એને બાંધતી નથી.”^૮ અને તેથી જ કક્ષામાં “જ્ઞાન અને નીતિના જે બહાર અને અંતરૂત્તાં દબાણ—આંખની બંધારીઓ અને હૃદયના ઓચાર—આવે છે” તેને અવકાશ નથી.

પરંતુ, કક્ષાને આમ જરૂરિયાત અને નીતિથી છૂટી પાડવાનો અને એને મનુષ્યના લીલામય સ્વરૂપનો આવિષ્કાર માનનાનો અર્થ એ નથી કે કક્ષા પર કરી જ જવાબદારી નથી. બીજું, કક્ષા સાથે તો બહુ મોટી જવાબદારી જોડાયેલી છે. એટલે જ આચાર્યશ્રી શિલ્પરની આ Play Theoryને મળતી આવતી, અને છતાં તેનાથી જીંચી રક્ષાની, કવિવર રવીન્દ્રનાથની ‘ઝંછિછટ’ Theoryને સ્વીકારે છે. કવિવર માને છે કે “જીવનની જરૂરિયાત પૂરી પાડતાં જે વધેલું ઝંછિછટ—એ કક્ષા.”^૯ આચાર્યશ્રી, અક્ષયજી, ઝંછિછટનો અર્થ જે કંઈ વધે તે સધળું જ એવો નહિ, પણ ‘જનસંહિત—જીંચું’ ગિણું એવો કરે છે. અને એ રીતે કક્ષાને ‘યશનું કુતરોષ’ ગણે છે.^{૧૦}

કક્ષા, આમ, ‘યશનું કુતરોષ’ હોવાથી આચાર્યશ્રી તેને બહુ જ ગંભીર પૂન્યશુદ્ધિથી નિર્દોષ છે. એ કવિનાને નથી કેવળ ચિત્તસોબનું કે માત્ર હૃદયોદ્ધારનું પરિણામ મળ્યુંતા કે નથી એને માત્ર રમણીયાર્થપ્રતિષ્ઠાકર કાન્ત તરીકે ઓળખતા. એમની બ્યાખ્યા પ્રમાણે, “કવિતા એટલે અલૌકિક જ્ઞાન અને આનન્દદાયી સન્દર્ભરૂપે આત્માનો આદિર્ભાવ”^{૧૧} છે. ‘વિન્દેન દેવતાં વાચમમૃતામાત્મનઃ કલ્યાણ’ એ, એમની દૃષ્ટિએ, ‘કાવ્યરૂપે મનુષ્યઆત્મામાંથી વિલસતી પાણીનું’ સોથી ‘વધારે પવિત્રતામયક અને યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવતું વર્ણન’ છે.^{૧૨} કવિતા ‘આત્માની કલા’ હોવાથી એમાં આત્માના સર્વ ગુણો—ચૈતન્ય, વ્યક્તિગત અને સમર્પિત

૬. ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ પૃ. ૧.

૭. એજન, પૃ. ૩૭.

૮. એજન, પૃ. ૧૧૨.

૧૧. એજન, પૃ. ૨૮૩

૯. એજન, પૃ. ૧૧૩.

૧૦. એજન, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩.

૧૨. એજન, પૃ. ૧

વ્યાપન, અનેકતામાં એકતા અને એકતામાં અનેકતા, આ બધા ગુણો—દેવા ભેષ્યો. તેમજ આત્માની માફક એ પણ " મનુષ્યનાં શુદ્ધિ (Intellectual), હૃદય (Emotional), કૃતિ (Moral) અને અન્તરાત્મા એટલે કે ધાર્મિકતા (Religious-Spiritual) ની જરૂરિયાતો સંતોષે એવી હોવી ભેષ્યો. ૧૩ એ ધાર્મિકતા ઉધાડી પ્રતીત થતી ભેષ્યો એવું નથી. " કવિતાના સામાન્ય સ્વરૂપમાં જે ધાર્મિકતાની અપેક્ષા છે તે વિષયની પાર રહેલા તત્ત્વનું મૂલ્ય, માત્ર કલા અને કવિતાદારા ચાતુરીથી દર્શન, કરાવવામાં રહી છે. " ૧૪

કવિતામાં ' શુદ્ધિ, હૃદય, કૃતિ અને પરતસ્તાનુસંધાન 'ની અપેક્ષા છે એ ખરું; પણ એનો અર્થ એ નથી કે ' જે કાવ્યમાં દરેકનો છાંટો છાંટો આવ્યો હોય એ એક અંશે ખામીભરેલા કાવ્ય કરતાં ' હંમેશાં ચઢિયાતું જ. ઘણી વાર એમ બને છે કે એકાદ અંશ એવો સારો હોય કે જેને લીધે અમુક કાવ્ય સર્વ અંશના સમાન લવવાળા કાવ્ય કરતાં સરસ થઈ જાય. " ૧૫ અન્યત્ર પણ આચાર્યશ્રી આ જ હકીકત જુદા જગ્ગોમાં કહે છે : " જગત્ના પરમ કોટિના મહાકવિઓ સૌન્દર્ય સાથે આત્માની બીજી બાવનાઓને પણ લક્ષ્યમાં રાખે છે. આ રીતે સર્વ બાવનાઓને સંતૃપ્ત કરતો કવિ તે ઉત્તમ કવિ.....પણ સર્વ બાવનાઓને થોડી થોડી તૃપ્ત કરતો કવિ, તે એકમે બાવનાઓને પૂર્ણ રીતે સંતૃપ્ત કરતા કવિ કરતાં બેધી શકાય. " ૧૬

સૌન્દર્યની અને આત્માની બીજી બાવનાઓને પારપૂર્ણ રીતે સંતૃપ્ત કરીને કવિ 'અક્ષર'નું દર્શન કરે છે અને કરાવે છે. ' તત્ત્વજ્ઞાનની યથાર્થતાની દૃષ્ટિએ ', ' એ Ideas યાને અક્ષર તે આ જગત્માં, તેમ જ આ જગત્ની પાર ' હોવાથી આચાર્યશ્રી માને છે કે " કવિ આ જગત્ને અવગણી માત્ર બાવનાના પ્રદેશમાં જ રમ્યાં કરે, અથવા તો બાવનાના જગત્ પ્રત્યે અંધ રહી આ જગત્નાં જ યાત્રિક ચિત્રો યાને ફોટોગ્રાફ લીધાં કરે તો એ કવિ અધૂરો.....પ્રથમ પંક્તિના મહાન કવિઓ તો તે જ છે કે જેઓ આ ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર એમ ઉભયરૂપે અક્ષરનું દર્શન કરે છે અને કરાવે છે. " ૧૭ આમ, આચાર્યશ્રી કેવળ બાવનાવાદનો અને કેવળ વાસ્તવવાદનો પ્રતિપેદ કરે છે.

પણ આ ' ક્ષર ' એટલે શું ? " આ પરિદૃશ્યમાન વાસ્તવિક મનાતું જગત્ ? કે કવિનું ઊપગમેલું કાલ્પનિક જગત્ ?.....મહાકવિએ આ પરિદૃશ્યમાન બાહ્ય અને અન્તરજગત્ના પદાર્થો હિ તેવા ને તેવા—યથાવસ્થિત—રાખવાના કે કલ્પના દ્વારા કલ્પિત જગત્ ઊભું કરવાનો અને અધિકાર ખરો ? " ૧૮ બીજા જગ્ગોમાં કહ્યોએ તો, કવિએ આ વાસ્તવિક મનાતા જગત્ની દૃષ્ટિએ યથાર્થ હોય એવું જ ચિત્રણ કરવાનું છે ? કે પોતાની કલ્પના દ્વારા જગત્ની લીધાનું સર્જન કરવાનું છે ? છતાંબિયન તત્ત્વવેત્તા કોએના મતનો સ્વીકાર કરીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે

૧૩. ' કાવ્યતત્ત્વવિચાર ' પૃ. ૫

૧૫. એજન, પૃ. ૮

૧૬. એજન, પૃ. ૬૬

૧૪. એજન, પૃ. ૮

૧૫. એજન, પૃ. ૫૬.

૧૮. એજન, પૃ. ૧૦૬

એ ક્ષર આજ જગત નથી, પણ આંતરભાવ છે. અને એ આંતરભાવના પ્રાકટ્યમાં જ સૌન્દર્ય રહેવું છે. પરંતુ, એ આવપ્રાકટ્યમાં જે અનુભવ સમાતો હોય તે યથાર્થ જ હોય એવું જે તાત્પર્ય દેખેના મતમાંથી ફસિન થાય છે તેની સાથે એ સંમત થતા નથી. કલામાં યથાર્થતા હોવી જોઈએ ખરી; પણ એ યથાર્થતા સામાન્ય લોકદષ્ટિની નહિ, પણ સૌન્દર્યની યથાર્થતા હોવી જોઈએ. કલાનો ધર્મ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાનો છે એ ખરું; પણ “Logician” વા “Naturalist”નું સત્ય તે જ કલાકારનું સત્ય નથી. ”૧૯ સર અનુભાઈના શબ્દોમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે, “સત્ય સદા સાપેક્ષ છે. દિવ્ય ચક્ષુથી જોનાં નિરાળો જ સૃષ્ટિ સત્ય લાગશે. માયાનાં ચક્ષુમાં કાઢી નાખી જડ સૃષ્ટિની જવનિકા પાછળ સંતાપેલી દિવ્ય સૃષ્ટિની ખાંખી કરો; ચર્મપટલથી આચ્છાદિત કાનની શ્રવણશક્તિને તીવ્ર કરો ‘દિવ્ય સુન્દરોએ’ના ‘ગરગ’નાં તાન સાંભળવાની શક્તિ ખીલવો. એ શક્તિ ખીલવીશું ત્યારે ધણી અવાસ્તવિકતાના દોષો.....સુંદરતાના સત્યમાં પસંદી જશે.” ૨૦ આચાર્યશ્રી, આમ, કલામાં Possibility—શક્યતા—ના તત્ત્વનો નહિ,—પણ Probability—સંભવિતતા—ના તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે.

આંતરભાવ રૂપી ‘ક્ષર’માંથી અક્ષરનું સંકલન કવિ પોતાની કઈ શક્તિને બળે કરે છે? અક્ષરને કેવળ તાર્કિકે બુદ્ધિવ્યાપારને બળે તારવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે બુદ્ધિવ્યાપારથી તો માત્ર સામાન્ય લક્ષણોનું જ સંકલન કરી શકાય. અને એવાં લક્ષણોથી ધડાપેલી મૂર્તિ, પ્રો. સંતપાનના શબ્દોમાં આચાર્યશ્રી કહે છે તે પ્રમાણે, ‘average’ અથવા બહુ બહુ તો ‘type’ બને. કવિએ તારવેલું અક્ષર—અથવા સૌન્દર્ય—આવું ‘average’ કે ‘type’ અથવા વ્યક્તિ—Particulars—માંથી તારવેલો, એરિસ્ટોટલ કહે છે તેવો ‘બ્રહ્મરૂપ’—Universal—પદાર્થ નથી. પરંતુ “ક્ષરમાં વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરતો મૂર્તિમંત મતો પદાર્થ છે.” ૨૧ એ વિશિષ્ટ પદાર્થ તારવવા માટે કવિને પ્રથમ અને અનિવાર્ય જરૂર પ્રતિભાની છે. આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, “જેટલે અંજે અક્ષર ક્ષરમાં રહેવું છે તેટલે અંજે કવિને જમતૂતા અનુભવની અને અવેગકનની જરૂર છે. પણ એ અક્ષર તે બુદ્ધિવ્યાપારથી તારવી કાઢેલો પદાર્થ નથી, તેથી અનુભવની નોંધપાથી કે અવેગકનનું મુદ્દમદર્શક યંત્ર, પ્રતિભાને અભાવે, જોને ખરો કવિ બનાવી શકેલું નથી. કવિની કાન્તદષ્ટિ તેમ જ તત્ત્વદષ્ટિ અનુભવથી પોષાય છે, અનુભવથી સમર્થ બને છે. પણ એના પોતામાં પ્રતિભાનું (આપણા નૈયાયિકો આને “ગાનવક્ષણ અદોષિકે ધ્વનિયા. યસંનિકર્ષ” માને છે.) તેમ તો ચૂળ હોવું જ જોઈએ.” ૨૨

આમ, અક્ષર તે કવિની પ્રતિભાએ, અનુભવ અને અવેગકનની મદદથી, તારવી કાઢેલો વિશિષ્ટ પદાર્થ છે એ ખરું, પરંતુ વિશિષ્ટ એટલે “નિઃસામાન્ય સ્વલક્ષણ—વ્યક્તિવિશેષ” ૨૩ નહિ. આચાર્યશ્રી બતાવે છે તે પ્રમાણે “ગ્રૌન્ડસર સંતપાનના આ વૈચિત્ર્યવાદના સિદ્ધાન્તને

૧૯. ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ પૃ. ૨૪૬

૨૧. એજન, પૃ. ૧૦૧.

૨૩. એજન, પૃ. ૧૦૪.

૨૦. એજન, પૃ. ૧૦૮-૧૦૯.

૨૨. એજન, પૃ. ૧૦૩.

નિ સામાન્યના સિદ્ધાન્ત જેવો ગમીને તાણી જવાનો નથી. સામાન્ય તત્ત્વ જ કવિ અને મહદય વચ્ચેના હૃદય વચ્ચે એકતા માપવાનું તત્ત્વ છે, અને કાવ્યના ઉપભોગમાંથી એને વારી શકાય એમ નથી તેમ માવ્યની ઉત્પત્તિમાં પણ સામાન્ય વિગદિત પદાર્થ પ્રતિભાગોચર થાય એમ બનતું નથી, એટલે સામાન્યનું તત્ત્વ મનની પ્રતિભામાં અને કૃતિમાં આવવાનું જ. "૨૪ આ રીતે ગ્રોફેસર સન્ત્યાનના વૈશિષ્ટ્યવાદના કેવળ ગુણાચરે જ મહીને, આચાર્યશ્રી આપણા સરકૃત માવ્ય મીમાંસકોએ પ્રતિપાદિત મ્હેલા 'સાધારણીકૃત ભાવ'ના તત્ત્વને સ્વીકારે છે, મારણ કે એ તત્ત્વને કીધે જ, આચાર્યશ્રીએ પ્રતિબોધના ત્રણે પ્રકારના વ્યાખ્યાનો રચી શક્યા અને છે

આ રીતે, આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, મનિના 'આત્માની કલા' અથવા 'યજ્ઞનું દુતરીય' છે એનું કાર્ય આન્તરભાવરૂપી ક્ષરમા અને ક્ષરની પાર રહેના અક્ષરનું દર્શન કરવાનું અને મ્હાવવાનું છે એ મર્મ કેવળ ભાવનાવાદમાં કે કેવળ વાસ્તવવાદમાં હમી જઈને થઈ શકે નહિ. મદિએ પોતાના સર્ગનર્મના જે મર્મોદા સ્વીકારવાની છે તે 'જગત્પત્રી વાસ્તવિમ્તા'ની નહિ, પણ 'સૌન્દર્યની વાસ્તવિમ્તા'ની છે તેથી નિતાએ પુરસ્કાર મ્હવાનો છે સમવિતતાના તત્ત્વનો, શમ્યતાના તત્ત્વનો નહિ, ૨૬ મારણ કે 'કલા સુન્દરતા સિવાય બીજી યથાર્થતા સમજતી નથી." ૨૭

અને ક્યા એ પ્રમાત્ર સુન્દરતાની યથાર્થતાને સમજતી હોવાથી, "વિહુદયને બ્રહ્માડના પદાર્થમાત્રને ઉપભોગ છે પણ મમ્લ બ્રહ્માડની લક્ષ્મીને એને જરા પણ ઉપયોગ નથી કવિ હૃદય હીરામાણેખી ખાણેખી, લક્ષ્મીને ઝોળખતું નથી, પ્રાત મળના ખીલેલાં મમ્લ ઉપર એ લક્ષ્મીનો વાસ જુવે છે સૌન્દર્ય ઉપભોગાર્થે (for joy) છે, ઉપયોગાર્થે (for utility) નથી, એ સિદ્ધાન્ત રસશાસ્ત્રીનો Magna Charta યાને સ્વતંત્રતાની સનદ છે. ૨૮ તેથી જ આચાર્યશ્રી કહે છે કે "સાહિત્ય માત્ર આનંદલક્ષી છે એ (Classical) 'સરમારી સયમ' દ્વારા આનંદ શોધે છે બીજી (Romantic) 'જીવનના ઉત્તમ દારા શોધે છે. ૨૯ અને કાવ્યનો એ આનંદ તો વૈચિત્ર્યથી બરપૂર જીવનના સ્વરૂપાવલોકનમાંથી જ આવે છે. ૩૦ તેથી જ આચાર્યશ્રી મ્હવે રીતે મ્હે છે કે, 'માવ્ય ઉપદેશપર્વસાથી હોતું નથી એમ જોડે નહિ પણ ઉપદેશ એ એનો પ્રધાન અને સાક્ષાત્ ઉદ્દિષ્ટ હેતુ હોતો નથી, હોવો ન જોઈએ જેમાંથી જીવનના સ્વરૂપના પ્રયોજન સમયે કાઈ જ ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન થાય અને માત્ર જીવનનું ચિત્ર જ આત્માયેહુ નેય એવું માવ્ય જગત્પત્રી મહાન મહામાવ્યની એજિમા આવી શમ્તું નથી—તથાપિ એ માવ્ય અજાનાને તો યોગ્ય રહે છે જ એથી જીવન, જે કાવ્ય સાક્ષાત્ વા પ્રધાનપણે ઉપદેશ જ મ્હે છે અને જીવનના સ્વરૂપનું આતેખન કરતું નથી તે કાવ્ય તો કાવ્યના નામને જ પ્રાપ્ત નથી." ૩૧

૨૪ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ ૧૦૪-૭૦૫

૨૫ એન/ન પૃ ૬

૨૬ આ જ ક્ષમીકર્તનું ૨૫૯થી૬૨૭ પૃ ૧૩૬-૧૪૦ પર પણ કરવામાં આવ્યું છે

૨૭ એન/ન, પૃ ૧૦૮

૨૮ એન/ન પૃ ૧૧૦

૨૯ એન/ન, પૃ ૪૬

૩૦ એન/ન પૃ ૧૫૦

૩૧ એન/ન, પૃ ૧૪૬-૫૦

જીવનના સ્વરૂપનું આલેખન કરવું અને એ દ્વારા સહૃદયોને આનન્દ આપવો તે, આમ, કાવ્યનો અનિવાર્ય ધર્મ હરે છે. પરંતુ તે આનન્દ કયો ? ખેડેા માને છે કે કાવ્ય વિષયવાસનાને ઉત્તેજે છે, અને “ઐરિરોટલ એનો એક નિર્ગળ ઉત્તર એ આપે છે કે વસ્તુતઃ એ વિષય-વાસનાને માનસિક અનુભવમાં સંતોષીને ખાટી કરે છે !”^{૩૨} આમ, આ બન્ને તત્ત્વયો, જુદી-જુદી રીતે પણ, કાવ્યનાન્દને વિષયાનન્દથી અગિજ ગણે છે. આચાર્યશ્રી આ બન્નેથી જુદા પડીને કહે છે કે, “વિષયાનન્દથી કાવ્યાનન્દ ભિન્ન છે અને તેથી ખેડેાનો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ દેવાભાસ છે. કાવ્ય વિષયવાસનાને ઉત્તેજે છે એ બાબ કે આનન્દ એકે રૂપમાં ખરું નથી, વસ્તુતઃ કવિની કૃતિ વિષયવાસનાને દેહાન્તર દરાતી સ્વયોકમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં સમન્વદાકિનીના પવિત્ર ભળમાં ન્દવરાવે છે.”^{૩૩} કાવ્યના આ આનન્દનું, ત્યારે, સ્વરૂપ શું ? આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, “બ્રહ્માનન્દને કેટલાક નેતિ નેતિનો આનન્દ માને છે તેમ કાવ્યાનન્દને કેટલાક વિષયથી મુક્તિનો આનન્દ કહી અટકે છે, તો કેટલાક એમાં કલાના સૌન્દર્યનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે. વસ્તુતઃ એક જ અનુભવનાં એ બે પાસાં છે, બાવ-અભાવત્ત્વ એ સ્વરૂપો છે. શોપન-હાવર કહે છે કે કલા એટલે મુક્તિ : એમાં જમતને સમગ્રવાની જીવિની માયાકૂટ ઢોતી નથી—વર્જ્યવર્થના શબ્દોમાં ‘the weary weight of all this unintelligible world’ આ જગતના કાલકાનો ભાગ એને દુખાવતો નથી—તેમ નિત્ય બળતી અને બાળતી તૃષ્ણાની આગ પણ ઢોતી નથી. એ બનેથી, જીવિથી અને તૃષ્ણાથી કલાને પ્રદેગ મુક્ત છે. એટલે કલામાં સત્યાસત્યનાં તર્કશાસ્ત્રને કે વિષયની લાસસાને અવકાશ રહેતો નથી.”^{૩૪}

એ આનન્દ અથવા રસ સૌન્દર્યમાંથી જન્મે છે. કોએ “સૌન્દર્ય વસ્તુગત નથી, પણ ભાવગત છે” એમ માને છે.^{૩૫} પણ આચાર્યશ્રી કોએના આ સિદ્ધાન્તથી જુદા પડીને માને છે કે, “રસ (Subjective) વાચકના હૃદયમાં રહેલો છે તેમ એ વસ્તુગત (Objective) પણ છે; અર્થાત્ એ સર્વથા કાલ્પનિક ઢોઈ વાચકના હૃદયની અપેક્ષા કરે છે એમ નથી; કિન્તુ વસ્તુગત હોઈને પણ એ સર્વને સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે પ્રતીત થાય એમ હોતું નથી.”^{૩૬} એટલા માટે જ આચાર્યશ્રી રસને સાપેક્ષ માને છે. જુદીજુદી મનઃસ્થિતિમાં, જુદેજુદે સમયે, સ્થળે અને પ્રસંગે આપણે જુદાંજુદાં કાવ્યોમાં રસ લઈ શકીએ છીએ તે કક્ષીકતની સાથે આચાર્યશ્રીનો આ સિદ્ધાન્ત સંગત છે.

આ રસ અથવા સૌન્દર્યજન્ય આનન્દ કાવ્યનો પ્રાણ છે એ ખરું; કેવળ એ જ તત્ત્વને લીધે કલાકૃતિ કાવ્ય નામને પાત્ર બને છે એ પણ ખરું, પરંતુ આચાર્યશ્રી માત્ર એને જ કાવ્યમાં પરમ અને ચરમ ઉદ્દિષ્ટ તત્ત્વ ગણતા નથી.

આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ કલાનો પરમ ઉદ્દેશ તો ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર અક્ષરનું દર્શન કરાવવાનો છે. એમના શબ્દોમાં કહીએ તો, “જગતનાં મહાન કાવ્યો તો તે જ ગણાય છે કે

૩૨. ‘કાવ્યવત્ત્વવિચાર’ પૃ. ૧૦૬.

૩૩. એજન, પૃ. ૧૧૬-૧૪.

૩૪. એજન, પૃ. ૧૦૬.

૩૫. એજન, પૃ. ૧૦૭. ૩૬. એજન, પૃ. ૧૧.

જેણે મનુષ્યનો જીવનપંથ ઊગતજ્યો છે, એની સંસ્કૃતિને ઉગત બાવનાથી પોતી છે, દીપાવી છે, એમ પગલું એને આગળ બરાબરું છે. "૩૭ અને તેથી જ આચાર્યશ્રી કહે છે કે, "અમે તો ..... મમ્મદના ૩૫૬માંથી કહીશું કે એ ખરી કાન્ના જ નથી કે જેની વાણીમાં રસ અને ઉપદેશ એકરૂપ થઈને વહેતાં ન હોય.....ધર્મ, નીતિ, સત્ય એ આત્માની ઉગ્રતા સાધનાનાં તત્ત્વ છે, અને રસને કૃદ્ધ આનાંદ માને રમાભાસ થઈ જતો અટકાવનારો બળ છે."૩૮ કાવ્યમાં અલખતા, આનન્દ અને ઉપદેશ અખંડાકાર થઈ રહેતાં જોઈએ અને એ બેનું સાંધણું ન હોવાનું જોઈએ. "૪૦

કવિતાને—કલાને—આચાર્યશ્રી, આમ મહિમાવની, અને ઉચ્ચ માને છે. "કાવ્ય જોડે અંશે જગતનું બધું જગતની પાર રહેલા અક્ષરનું અનુકરણ કે સૂચન કરે અને આભાસદ્વારા પણ એનું દર્શન કરાવે તેટલો એનો અદિમા અને ઐદિકતાના મહિન કુંડમાં કીડાઓની મારક ખદખદતી મનુષ્યકદવની રૂપલ વૃત્તિઓને દેહાન્તર કરાવી રચનાકની સ્વર્ગગામાં—સમન્તાકિનીમાં—રનાન કરાવે એટલી એની ઉચ્ચતા. "૪૧

કવિતાના આ મહિમાભર્યા અને ઉચ્ચ સ્થાનને લીધે જ આચાર્યશ્રી એને 'વાગ્દેવી'—રૂપ માને છે.૪૨ અને તેથી જ એ રાષ્ટ્રભાવનાત્રી કે ખીજ કેાઇ પણ બાવનાની દામી થવાને બંધાયેલી નથી એમ એ કહે છે.૪૩એમના ચબ્દોમાં કહીએ તો, "સાહિત્યમાંથી ધર્મ, શુદ્ધ, રાજ્ય, સમાજ આદિ અનેક મનુષ્યસંસ્થાઓ પ્રગટ પામી શકે, પણ સાહિત્ય તે પૂર્વોક્ત સંસ્થાઓ પર લખાયેલો નિર્બંધ નથી. વર્તમાન સમયના મહાપ્રશ્નો ચર્ચતાં નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એ મહાપ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશનાં ફિરવો નાખી શકે. એ નાંખવાં એ કાવ્ય સાહિત્ય વાળખી રીતે કરી શકે, પણ એ ફિરવો મુખ્યત્વે સનાતન તેજનાં હોવાં જોઈએ—જગતનું પ્રથમ પંકિતનું માદિત્ય એ સનાતન તેજ છે."૪૪

આચાર્યશ્રીની માન્યતા પ્રમાણે, આમ, વાગ્દેવી ખીજ કેાઇ પણ બાવનાનું 'પરિવારપદ' સ્વીકારતી નથી, સ્વીકારી શકે નહિ. ઉપરાંત એ મહાપ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશનાં જે ફિરવો નાંખેપ પ તે ફિરવો પણ મુખ્યત્વે સનાતન તેજનાં હોવાં જોઈએ. 'મુખ્યત્વે' શબ્દ મદસ્તવનો છે, કારણ કે કવિ પણ અન્તે તો સામાજિક મનુષ્ય હોવાથી, સમકાલીન પરિસ્થિતિની અસર એના પર પડ્યા વિના રહે નહિ. અને તેથી એની કલામાં 'સમકાલીન તેજનાં' ફિરવો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય; પરંતુ, 'સમકાલીન તેજનાં' જ અંગૂઠું જઈને કવિએ સનાતન પુતિ વીસરવી ન જોઈએ એમ આચાર્યશ્રી માને છે.

૩૭. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ. ૧૧૪.

૩૮. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ. ૪૪-૪૫.

૪૧. એજન, પૃ. ૬૮.

૪૨. એજન, પૃ. ૭૧-૭૪.

૪૫. આચાર્યશ્રી માને છે કે કલાનું કામ મહાપ્રશ્નો પર માત્ર પ્રકાશનાં ફિરવો જ નાખવાનું છે, એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું નહિ. જુઓ એજન, પૃ. ૧૫૦.

૩૮. કાન્તાલંકૃતિવોપદેશયુગે ।

૪૦. એજન, પૃ. ૫૨.

૪૨. એજન, પૃ. ૧૦.

૪૪. એજન, પૃ. ૧૨૧.

આચાર્યશ્રીનું આત્મકથારૂપ યાત્રીની આ દર્શન નેટનું મંગલ છે, તેટલું મનોહર છે, અને નેટનું મૌલિક છે તેટલું નિશ્ચિત છે. એ દર્શનમાં ખેડો અને એરિસ્ટોટલ, કાન્ટ અને શિલર, કોચે અને શોપનકાપર, પ્રો. એથેક્સાંડર, પ્રો. સન્તયાન અને એડીય સિટવેલ નેતા પ્રાચીન અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો અને કલાગ્રીમાંસકોથી શરૂ કરીને બામદ અને મમ્મટ, બગવદ્ગીતાકાર અને ભવમૂર્તિ, જગન્નાથ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સર મનુભાઈ, મદામ ગાંધી અને બાણુ રાન્નેન્દ્રપ્રસાદ સુધીના પ્રાચીન અને અર્વાચીન પૌરસ્ત્ય કલાગ્રીમાંસકો અને વ્યક્તિવિશેષોનાં મન્યોનો, ચર્ચાઓ, સિદ્ધાન્તો અને દર્શનોમાંથી યુગોનો એમણે નિઃશય સ્વીકાર કર્યો છે અને હોળોનો અત્યંત પરિહાર કર્યો છે.

ખેડોના World of Ideas ના સિદ્ધાન્તને આચાર્યશ્રી સ્વીકારે છે; પણ એની 'કલાનું તત્ત્વ જ્ઞાન્તિ છે' અને 'કાન્ય હૃદયની આવેશમયી ઇતિઓ (Passions)ને યાન (Reason) થી નિયમની જોડેએ તેને બદલે ઉત્તેજે છે, ઊછળે છે,' એ માન્યતાઓએ એ સ્વીકારતા નથી. એરિસ્ટોટલના અનુકરણવાદને, એ ભાવપ્રાકટ્યવાદ છે એટલા પૂરતો, એ સ્વીકારે છે; પણ એના સામાન્યવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી. કોચેના ભાવપ્રાકટ્યવાદનો, સૌન્દર્યનું ગ્રહણ કરવા માટે તાર્કિક ભુલિનો વ્યાપાર અપરિચિત નથી એટલા અર્થમાં, એ સ્વીકાર કરે છે, પણ એ ભાવપ્રાકટ્યવાદમાંથી દલિત થતા યથાર્થવાદને એ સર્વશઃ સ્વીકારી લેતા નથી. એટલું જ નહિ કોચેનું સૌન્દર્ય ભાવગત છે એ સિદ્ધાન્ત સાથે પણ એ સંમત થતા નથી. કલાની ઉદ્દગમ મનુષ્યના લીલામય સ્વરૂપમાંથી થાય છે એટલા પૂરતી, શિલરની Play Theory એમને માન્ય છે; પણ લીલામય સ્વરૂપમાંથી કલાનો આવિષ્કાર થતો હોવાથી, એના પર કશી જવાબદારી રહેતી નથી એવું તાત્પર્ય નીકળતાં કલાની જે સ્વરૂપદાનિ થાય તે એમને રુચતી નથી, એટલે જ એ કવિવર રવીન્દ્રનાથના ઉચ્છિદ્રના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે; પણ એમાં એ પણ ઉચ્છિદ્ર એટલે જે કંઈ શેષ રહે તે બધું જ એવો અર્થ ન કરતાં 'જે'યુ'નિશ્ચિત' એવો અર્થ તારવે છે. શોપન-કાપરનો 'કલા એટલે યુક્તિ'—વિમલિતવેલાન્તર રસસમાધિ એ સિદ્ધાન્ત એમને મંજૂર છે; પણ કવિનું કર્તવ્ય સહૃદયને ગ્રામ રસસમાધિમાં લીન બનાવી દેવાનું જ નથી, તેને પર-જગતનાં પ્રિયપ્રેતનું—અહરર્નું—દર્શન કરાવવાનું છે એમ આચાર્યશ્રી માનતા હોવાથી એ સાયણી-ચાર્યની કવિઃ—કાન્તદર્શી એ વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે. પ્રો. સન્તયાનનો વૈશિષ્ટ્યવાદ એમને માન્ય છે; પણ એ વૈશિષ્ટ્ય એટલે નિ સામાન્યત્વ નહિ જ એવું એમનું સ્પષ્ટ મતવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય, પ્રાચીન અને અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞો, કલાગ્રીમાંસકો અને ચિન્તકોનાં આ યુગુલ્લાસો આચાર્યશ્રીના કલાદર્શનમાં સંકલિત થયાં છે; એનો અર્થ એ નથી કે આચાર્યશ્રીના દર્શનમાં એમનું પોતાનું સ્વતંત્ર એવું કંઈ જ નથી. પરસ્પરવિરોધી મતવ્યો, સિદ્ધાન્તો અને વાદોની જટિલ બુલભુલમણીમાંથી 'માર્ગ' કાઢીને આચાર્યશ્રીએ આ જ્ઞાતનું સળંગસૂત્ર અને સુસ્થિર દર્શન રચ્યું હતું છે તેમ જ કલાપ્રશ્નોને તત્ત્વજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રની કસોટીએ કરતીને એમણે સર્વ તારવ્યું છે તે જ એમની મૌલિકતાનો વિભવ્ય છે. એમના દર્શનમાં આ બધા યુગોંશોનો સમાવેશ થાય છે એ ખરું; પણ એ દર્શન આ યુગોંશોને જ આભારી છે એમ નથી. 'કાવ્યતત્ત્વ-

વિચાર' માં સંગૃહીત થયેલો જૂનામાં જૂનો લેખ 'કવિતા' સને ૧૯૦૨ માં લખાયેલો છે; અને એમાં વાગ્દેવીના આ પરમ મહિમાનું દર્શન દૂરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર બાદ ઉત્તરોત્તર વાચન, મનન, નિદિધ્યાસન વધતાં જતાં આ દર્શનમાં જ ગ્રીણવટભરી રંગલદરીઓ ઉમેરાતી મઈ છે; અને એ રીતે સમગ્ર દર્શન મુરેખ અને સ્પષ્ટતર થતું ચાલ્યું છે. એટલે આ બધા ગુણાંશોએ આચાર્ય-શ્રીના દર્શનને પુષ્ટિ આપી છે, અથવા આ બધા ગુણાંશોમાંથી આચાર્યશ્રીના દર્શનને પુષ્ટિ મેળવી છે એમ કહીએ તો તે વધારે યોગ્ય ગણાશે.

ગુણોના આ નિઃશેષ સ્વીકારની વૃત્તિમાંથી જ, આચાર્યશ્રીના દર્શનમાં પળે પળે પ્રત્યક્ષ થતી ગુણસમન્વયની અને સમતા-અન્તનો પરિહાર અને મધ્યનું મહત્ત્વ '૪૬'ની ભાવનાનો ખુલાસો મળી રહે છે. શબ્દ અને અર્થ, ૪૭ ભાવનાવાદ અને વાસ્તવવાદ, ૪૮ કલાસિકલ અને રોમેન્ટિક ૪૯ : આ બધાં ક્ષેત્રોમાં આચાર્યશ્રી સમતાના સિદ્ધાન્તને જ સ્વીકારે છે. એનું ઉદાહરણ તીચેનું તીનું સંરખું અવતરણ બહુ સારી રીતે પૂરું પાડે છે.

(કલાસિકલ અને રોમેન્ટિક) "આ એ શૈલીમાં વધારે સારી કઈ? ઉત્તર:— જે સમતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર Classical શૈલી સ્વાર્થ છે એ જ સમતાના સિદ્ધાન્તને જરા ઊંચે લઈ જાય છે અને Classical અને Romantic શૈલીને પોતાને જ એ લગાડે. ત્યાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે. અર્થાત્ સંસ્કૃતિનો સંયમ અને જીવનનો ઉત્સાહ બંનેની જેમાં સમતા તે કાવ્ય ઉત્તમ." ૫૦

સમતાના આ સિદ્ધાન્તની સિંચર છુનિથી સમુજ્જવલ એવું આચાર્યશ્રીનું કલાદર્શન, ગૂંજરાત અત્યારે જેમાં રંક બનતું જાય છે એવી એકનિષ્ઠ અભ્યાસરતિનું અને મનનપૂત વાક્યમયતપ-સ્વર્ધાનું, દૃષ્ટિની વિશાળતાનું અને વિચારસરણીની સ્પષ્ટતાનું મૂલ્યવાન પ્રતીક છે અને આપણને મળેલો મહામૂલ્યો વારસો છે.

૪૬. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ. ૨૧.

૪૮. એજન, પૃ. ૧૪૬-૧૪૮.

૫૦. એજન, પૃ. ૪૬-૫૦.

૪૭. એજન, પૃ. ૪૮-૪૯.

૪૯. એજન, પૃ. ૩૫-૩૬, ૪૯

“ મહામુનિનાં મૌનમાધુર્ય ” *

શ્રી. ‘ કુમુભાકર ’

ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાપ્ત્યર્થં શિષ્યાસ્તુ ચિત્તસંશયઃ ।

ત્યારે આચાર્યશ્રી ક્રુવ ગયા ?

આચાર્યશ્રી જતાં ક્રુવ-પ્રદક્ષાની મૃદમંડળીએ શિરછત પિના ગુમાવ્યા, ગુજરાતના—ભારતના અનેક ક્રુવ-પ્રદક્ષાદોષે ભાવનોચુક ગુમાવ્યા, પરિમંત્ર સૌસાયટીએ જીવનપુશ્પો ગુમાવી, આકાશોની કૂવા પોણે મીઠાં મધ જીવનનાં જળ ગુમાવ્યાં, નાગરી ન્યાતે નાગરરત્ન ગુમાવ્યું, ગુજરાત દોષેને પ્રખર બહુશ્રુત વિદ્યાઆસંગી પુરાણ-ગ્રૌંદેસર ગુમાવ્યા, અમદાવાદે નામાંકિત નાગરિક ગુમાવ્યો, વારાણસીએ વેદાન્તાલંકાર કુલપતિ ગુમાવ્યા, માલવીયજીએ ગાંધીજીએષિત ગુજરાતની મોંઘી ભેટ ગુમાવી, ખુદ ‘ આચક ’ ગાંધીજીએ જેની વિદ્યાશક્તી ઉપર પોતે મુગ્ધવિમુગ્ધ થયા હતા તે મહાશયા મુદિતાશયા મોઢની ‘ માથુક ’ ગુમાવી, ગુજરાતે ગુજરાત મુનિવસિંટીની મંગલ ઝંખના સેવતો સુપુત્ર ગુમાવ્યો, મુખર્ષી શારદાપીઠે એક પારંગન ‘ ડોક્ટર ’ ગુમાવ્યો, સાહિત્ય-પરિષદે એક અજ્ઞેય પ્રમુખ ગુમાવ્યો, શ્રી. સર્વપંક્તી રાધાકૃષ્ણ જેવા દેશી વિદેશી બહુશ્રુત જનોએ સમાનશીલ સખા ગુમાવ્યો, દ્વિલોસાંકિક કોન્કરન્સે ‘ ગુજરાતના હેગલ ’ સમા પ્રમુખ ગુમાવ્યા, ઉપનિષદ, ગીતા આદિ ધર્મગ્રંથોએ નિત્યપાઠી ગુમાવ્યો, શ્રી બ્યરવિદે એમને સમજી શકે એવો વિરક્તસિક વાચક ગુમાવ્યો, લોકમાન્ય તિલકે પોતાની ગીતા ઉપર ભાષ્ય રચી શકે તેવા વિદ્વાન ભાષ્યકાર ગુમાવ્યો, બ્રહ્મચૂનકારે શ્રીભાષ્યનું રસપાન કરાવનાર પંડિતવિશારદ ગુમાવ્યો, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થે પોતાની ધર્મપેઢીનો ‘ આપણો ધર્મ ’ સમજી સમજવી શકે એવો આલોકનો વહેવારિયો આડતિયો ગુમાવ્યો, નીતિદેવીએ ગુજરાતનાં કુમળાં સુકમાર બાળકો સમજી શકે એવો નીતિશિક્ષણનો આચાર્ય ગુમાવ્યો—અને મારા જેવા અદ્ભુત* માનુષ્યોએ તો સાહિત્યજીવનનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું. કારણ એમના જતાં મારી કંખનીએ તો એનો સૌભાગ્યદાળ ગુમાવ્યો ! પેલી કરુણ પંકિતઓનું યુંજન સહજ અર્થ ન્વય છે: -

“ તૂટ્યો મારો તંજુરાનો તાર રે...

“ બજન અધૂરું રહ્યું બગવાનનું...”

*

*

*

આનંદશંકરભાર્ગવા ક્ષરહેઠનું અવસાન સ્વાભાવિક રીતે એમના સમાન સખા ગોવર્ધનભાઈ, રમજીભાઈ, નરસિંહરાવભાઈ, કેશવલાલભાઈનાં સંસ્મરણો ખર્ડા કરે છે. આયુષના છેલ્લા ત્રણચાર

* દેશનીને સંપાદન કરનાર : શ્રી. ઉચ્ચપ્રસાદ જોષીપુત્ર

દાયકાઓમાં આનંદશંકરભાઈએ આ સદુજ્જવનસખાઓ એક પછી એક ગુમાવ્યા. જીવનની ઓશરત સન્ધ્યાર્માં, એક પછી એક સંસારયાત્રા સંકેલી લેતા સાક્ષરબંધુઓને જોઈ આનંદશંકરભાઈને હૃદયને ને દારુપંથમય દુઃખ અને દર્દભરી લાગણી થતી એ ને તે સાક્ષરોને તેમણે આપેલ નિવા-પાંગલિઓમાં જોઈ શકાય તેમ છે. એ સદુ સાક્ષરોના ગયા પછી આનંદશંકરભાઈના જીવનમાં એક અચ્છુપુરાય તંબી ખોટ સાલતી હતી. એ ખટક મેં એમની બાલક સરખી નિખાલસ આંખના રસાદ્રં દારુપંથમાં વાંચી હતી. એ ખટક વાંચતાં મેં એકવાર કહેલું:

“ગોવર્ધનરામ ગયા, રમણભાઈ ગયા, નરસિંહરાવ ગયા, કેશવલાલભાઈ ગયા ! અત્યારે અમારા જેવા એ યુગના બાળકને તો તમે જ ‘વાતના વિસામાં’ રૂપ રહેલ છો.”

ઉત્તરમાં આનંદશંકરભાઈના મુખમાંથી માત્ર ત્રણ સબ્દોનું જ મધુર ગચકાવ્ય સરેલું:

“હવે મને જવા દો.”

અને સામેસામે આનંદશંકરભાઈ ગયા !

*

*

*

આચાર્યશ્રી મારે મન રણુવગડાના છાંયા સમાન હતા; દુષ્પિયાના આધારરૂપ હતા. મારી અનેક હરિયાદો અને ભોહીકેડાળાઓ એ કક્ષાકો સુધી ચાન્ત ચિત્તે સાંભળના. મારું સાક્ષરપુરાણ એમને પ્રેમક ત્રાસ આપતું. એકવાર વિશ્વ થતી જતી આગની વાસ્તવવાદી કવિતા ઉપર મેં પુણ્યપ્રકોપ વર્ષાવ્યો ત્યારે એમણે એટલું જ કહેલું કે

“એ પણ ચિત્રલીલા છે.”

*

*

*

મારી પ્રકૃતિ ભિંમીશીલ, ભિંમિપ્રધાન; એવી પ્રકૃતિવાળાને સંસારનો એકાદ કટિપ વાગતાં તે શૂળ જેવો લાગે. મારા જીવનમાંના નીચલા થરમાં જ્યારે જીમરના જ્વાળામુખી ખળના ત્યારે વારાણસીથી તા. ૧૧-૪-૨૬ ના એક પત્રમાં આચાર્યશ્રી લખે છે:—

“તમને એક વાત લખું? ઉપનિષદ, એમર્સન વગેરેનું વાચન અને તત્ત્વજ્ઞ ‘Robust thinking’ નો પ્રસંગ હોવા છતાં હૃદય દુઃખી કેમ રહે છે? Roman Historyના અભ્યાસ ઉપર ચડે તો? એના ચિન્તનથી લાભ ન થાય? હું એક શુષ્ક વિષય ખતાવું છું તે એક ઔપધરૂપ જ—

શુએછક આનંદશંકરના આશીર્વાદ.”

આવડા નાના પત્રમાં મારે માટે કેટલી માયા, કેટલી કરુણા ભરી છે !

*

*

*

આનંદશંકરભાઈને હું પ્રથમ મળ્યો ૧૯૨૭માં. ૨૮. ચંદ્રશંકર પંડ્યાને ત્યાં એક નાનું સરખું રોડસંમેલન ગોઠવાયું હતું. આ અરસામાં એત્રણ વર્ષથી હું ‘વસંત’માં લખતો થયો

હતો અને કદાચ અંશે 'વસન્ત'કારનો લાડકવાળો પણ હશે. એટલે મેં તો લાડકવાળાનાં લક્ષણ મુજબ પ્રગટન મર્મપ્રદારથી બધાના દેખના આચાર્યશ્રીને બિધા કરી લીધા:

"૨૧. ગોત્વર્ધનરામે પંદર વર્ષના તપથી હૃદયનો નિવેડ મુજરાતને 'સસ્તવતીય'દંડે આપ્યો આપ પણ એના જેવા જ સમર્થ તપોધન છે. આપની ભારતીને આપ ચિદાકાશના તારામિતિ ધુમ્મટ તળેના વસન્તમડપના રસદોને માત્ર એકાન્ત હિન્દોલે આનંદ ભોગવતી કાં રાખો? અરેરે! આપનો દેહનિનય યથા આપના જ્ઞાનનો પણ ધુમાડો થઈ જશે! શ્રી. આનંદ શકરનો અક્ષરદેહ હિમાનય મરખો બધર' છે. મારે તો તેને મન્યસ્થ રાડેપે હિમાવય સમે ભૂતિમન્ત લેવો છે. આપના જ્ઞાનાધૂનનો તો હું તરખો છું. મારા જેવા અનેક આપની મરતી આત્મવદ્ધમીના પ્રમાદેશ્વરને મા! 'ડિગો' જ બનાવશે મુ? મુજરાતને જ્ઞાનભૂખુ, જ્ઞાનતરચ્છ, આમ 'ટે-ટેલાઈઝ' કરીને, લગ્યાની લગ્યાવીને અકળાવ્યા જ કરશે?"

મારા આ પ્રેમાળ નર્મમર્મયુક્ત નયનનો ઉત્તર આચાર્યશ્રીએ એમની લાક્ષણિક વાણીમાં આપ્યો.

" I live for myself."

આ ઉત્તર કોઈ અવધૂતનો, અદ્વિતનો જ હોય!

આ સમયે આચાર્યશ્રીના જ્ઞાનથી, પ્રતિભાદર્શનથી, દુર્વિદ્યવતાથી મુગ્ધ થઈ મેં એક કવિતા લખી હતી, એ અહીં "કો આનંદરાકર મુને અર્ધ" રૂપે રજૂ કરું છું

"—કો આનંદરાકર મુને અર્ધ—"

અનુક્રમ

અતિ મોડું—છતાં મોડું—રોકાયે નવ મુજબ,
• વાસન્તી—મોકિવાતું મુ સામરે તત્ત્વજન.

વસન્તતિલકા

વાસન્તી મુ ઉરપ્રભા ઉરદ્વર્ષો મહોર
પ્હેરાવો દિવ્ય ઝીંકો મુ કદ દિત દોરે!
સૌન્દર્યના સુભગ દર્શન દેકે થાય
ને દહેરખા દગ નિશે નવસ્તવના ખાય!
ઠણી વસન્ત પ્રભુનું પડપુ સુપ્રભાત
બિગ્યા મુ ધન્દધનુના નવરંગ સાત
કે પૂર્ણિમા નવવ દોળાવો ન્યદ્રિકા મુ
સૌન્દર્ય જ્ઞાનદિરણે નવલ—પ્રભા મુ ?

: સંગ્રહ :

વાસન્તી ને કુવારા કરકર લહેરે ઉરઉઘાન મારે,
સોનથીની સુધાની ઉર સરિત વહે—તાતનાં તેજ ધારે;
કસાણી કોંક ગંગા વિચિ વિચિ નવલા પાય પ્રગાઠારા,
લદાણાં તેનાં ધરું દે જનપદ ચરણે મૂક એ રવધન મોરારાં.

: અનુબંધ :

મૂક એ ઉરની ઊર્મિ આપની શું મુણાય છે ?
ગુજરી આત્રવાડીમાં વસન્તગ્રી શું ગાય છે ?

* * * *

આ દ્રાવ્યનો કેટલોક ભાગ 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના એક દીપોત્સવી અંકમાં તેમ જ
'સુદ્ધિપ્રકાશ'માં છપાયે છે.

: વસન્તતિલકા :

આત્મામહીં રસપ્રિયે અહ ! શી બરી છે,
લક્ષ્મી તણાં કમળની સુરભિ વરી છે.
યુ પ્રાણ પદ્મ મધુ મ્હેક પરાગ બીની,
આંખો ઝલિંગન સમી સુહતી અમીની.
બોંડી મોંડી હૃદય કોમલોમાં રમાડો,
અમૃત જ્ઞાનરસભાજનમાં જમાડો.
બેજોત આ ઉપકૃતિ થઈ શું હળે છે,
શિષ્યો તણુ ઉર પદમયજમાં પળે છે,
ગાનોદધિ સ્થંધરતા રસનો નિર્ધિ છે,
દુઃપ્રાપ્ય મોક્ષિતક દોસે અધરી વિધિ છે.
મિથ્યા કષ્ટક ભ્રમજળ મહીં જ મૂંઝ્યાં,
મોક્ષિતકભોગોં હૃદયો ઉપકંઠ બેભાં !
ગુલા બરી હૃદયની કંઈ શુભ ગુંજ,
છાની કંઈ પરભૂતા ટટ્ટકે નિકુંજ.
તડો અતિ રસનાણા કંઈ પુષ્પયુંજ,
પામ્યા ! હજી ન ચખ્યા ? ઝપિ, જાનગુંજ.
ચાકું વસે લલિત ચંદ્રક શો લલાટે,
પ્યારી બેભાં કંઈ ગુરુજન ! જ્ઞાનપાટે.

સંસ્કૃતિની ઋષિ ! વહે શું સરિત ધમ્મના,
ત્યાં સૂત્ર નૂતન અને ઋષિ ! કાળજૂતાં.
હા ! શીખવે અમર આર્ય તણી ઋચાઓ,
એ આર્ય જીવન્તણી વિજયધ્વજઓ.
પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તણાં વહેતાં શું વારિ,
પૌરત્ય ત્યાં લઈ જોયા ઋષિ જ્ઞાનઝારી.
ગીર્વાણ કે મધુર આ ગુણુવત ગિરિ,
એ રતનમંજૂષ તણા કંઈ રાશિ હીરા.
ગોપતા ! છુપાવે બરવી અમ ધર્મમાલા,
જ્યોત્સ્ના સમી ધવલ એ મુખ સૌમ્ય શાતા.

મીઠા મહીં હિર લહેરનો પુષ્પમાળા,
મૂંચેલ કે પુનિત પુષ્પ લઈ રસાળાં.
હિન્દુખલા યુવકની હિર ભક્તિ અર્પે,
એકાદ અણસહ મનો ! ફૂલમાળ લ્યો એ.
નામાક્ષરો પુનિત તે મનુ યાગવલ્કય,
આપો તણા શુચિ રમ્યતિશ્રુતિકાર સત્ય.
એવા મનો ! નવયુગે ટલુકાર તો છે,
સંસ્કારની સુરભિ મુર્જીમાં બરો છે.

વાચસ્પતિ વરદ બિરુદ ધન્ય પાખા,
ને મુર્જી ખર્નો શકે ઋષિ ! લબ્ધકામા.
વારાણસી નગરો બેટતો મુર્જીને,
જ્ઞાનપ્રભા ! વિચિ મળે રસનિર્ઝરીને.

: અનુબંધ ૩ :

માનાપમાન શુ તુંને ઋષિ ! જ્ઞાનાવધૂત છે,
મનઃપૂત “મનસ્વી”ને તું તો હા, દષ્ટિપૂત છે.
મળે છે આપને જ્ઞાન મળે તે મુજરાતને,
મુજરાત ઝીંલે જ્યોતિ ! મુજરાતી ! જે પ્રભાતને.

હમણાં આચાર્યશ્રીના બે ગ્રન્થો 'સાહિત્યવિચાર' અને 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' સળંગ સમગ્ર સ્વરૂપે વાંચ્યા. આ વાંચનની સંરક્ષરમુદ્રા કાવ્યરૂપે પડી તે સાબાર ત્રીવી લઉં છું:

આખર્મા સ્વપ્ન શું આંખ્યાં પાંખે ફૂટે વસન્તને,
આત્મપ્રસાદના જ્યોતિ દીપે છે દેહ સન્તને.
વાણી તો બારતી વીણા રિમતો તો વેદની નય્યા,
જ્ઞાનગંગે, શુભ સ્વપ્ને, વિદારો આપના જોયા.
વિશ્રુતિ વિશ્રુતી ને ને શ્રીમદ્ગર્જિત દિવ્ય છે,
આત્મસદ્ગતિ વરી તે સૌ આપને ચાર બધ્ય છે.
જાણિ આત્મા તણી લાધી આપની આર્પ દરિને,
જ્ઞાનની ફારમે ફારે આપની ચાર સુષ્ટિને.

* * *

પાશ્ચાત્ય પૂર્વના જ્ઞાનસુતિ શુભ સમન્વય,
આપને જીવને દીકા લેખને મુદ્દિતાશય.

* * *

યાત્રા છે આપના ગ્રન્થો, આપ તો તીર્થરૂપ છો,
તેજના અંચળા ઓઢ્યા, આપ તો જ્ઞાનરૂપ છો.

* * *

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરની જીવનફિલ્મશ્રી શું? એ પ્રશ્ન સહજ રીતે ધાય તેવા છે. આચાર્યશ્રીના જીવનમાં એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ફિલ્મશ્રી ઓતપ્રેાન હતી. એ મેં સગી આંખે જોયું છે. આચાર્યશ્રીના પરિમલ સોસાયટીના બંધન ઉપર એક પાટિયું છે, તે પાટિયા પરના બે શબ્દો આચાર્યશ્રીના જીવનઆદર્શ સમજવામાં હું કૂચીરૂપ ગણું છું. એ શબ્દો 'વસન્ત' અને 'Hermitage.' આ સુબગ સમન્વયમાં આચાર્યશ્રીનું જીવનભોક્તા, જીવનપૂજક—Life worshipper—તરીકે દર્શન ધાય છે. જીવનભોક્તા જીવનને અનાદિ મત્ત તરીકે સ્વીકારે છે. એ જીવનના એક પાસાનો નહિ પણ સમગ્ર જીવનનો ઉપાસક છે; જ્ઞાન, ભક્તિ કર્મ એ ત્રિવેણીગંગાના અમૃતમાં આત્માને ખેંચે છે. અગ્રેજ તરન્ટ, (વર્ણ કરીને Hurley) ના શબ્દો અને ભાવના આનંદ-શંકરનો જીવનજ્યોતિ જોતાં યાદ આવી જાય છે:

“ A life-worshipper does not try to murder that part of life which Bertrand Russel calls the life of instincts. He does not select one single 'being' from his colony of souls, call it his true self and try to murder all the other selves. Each self, he perceives has as good a right to exist as all the others. The world is not an illusion, but a

reality It is the playground of the ' Eternal ' ! "

* * * *

આચાર્યશ્રી પૂર્વ અને પશ્ચિમની દિશ્વશ્રીના આરૂઢ અભ્યાસક હતા. પોટા, લુખ, હેમન, કેન્ડ વગેરે પાથાત્મ તત્ત્વચિન્તકોની દિશ્વશ્રીનું ગુણદર્શી ગવેશણ અને અમૃતદર્શી અન્વેષણ એ જ આચાર્યશ્રીની જ્ઞાનક્રીડા હતી. આમ તો આત્મક્રીડા, આત્મરત આચાર્યશ્રી જ્ઞાનપિપાસુ હતા. પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના રસાભ્યાસ સાથે સાખ્ય શાકર દિશ્વશ્રી ને વેદાન્તનો વિરન અમન્યય સધાતો. આચાર્યશ્રીની આર્દ્રદષ્ટિમા પુરાણી નરવી તાજગી આ વિશાળ ક્ષેત્રપ્રદેશને આભારી હતી. ન હિ જાનેન સરશ પવિત્રસિદ્ધિ વિચિત્ર. એ આચાર્યશ્રીનું પ્રિય ગીતાવચન જ્ઞાનધન આચાર્યશ્રીના નેત્રમા રમી રહેતી ભિત્તલક્ષ્મી ચિત્તના ચિન્તન કરતાયે ચિત્તપ્રસાદની પધારે હોતલ લાગતી.

આચાર્યશ્રી પોતે મહાત્માનું સ્વરૂપ આપતા ભક્તની મજ્જુન વાણીનું રમરણ કરે છે.

" નરનીત સરજી હૃદય કોમળ કહ્યું ન જાયે હેત,
આખ માહે અમૃત ભરિયુ દરિભકિત કેરુ ક્ષેત્ર "

આ ચાઠ વાણીથી જોતું હૃદય ગદગદિત થાય જોની આત્માની પાપડી થનગન નાયે, જોની કંપનામા સુવાગી બીપથી થાય, જોતું જ્ઞાનસ ઓ વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે તેમ શુદ્ધિપ્રધાન હતું એમ કેમ કહી શકાય ?

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનદશ કરમા એ નીરખ્યા પુરાણા કેર્ષ યાગનહકથ, વસિષ્ઠ, મનુ, આચાર્યશ્રીમા એ નીરખ્યા કૈનાસના ઉજલ જ્ઞાનશૃંગના વૈરાગ્ય શુચિતા, શિવતા, મગન વ્યાજીભાવના, આચાર્યશ્રીમા એ નીરખ્યા સનાતન જ્ઞાનદભ્યોતિ પુરાતન છતાં નિત્યનરલી જ્ઞાનદપ્રભા, આચાર્યશ્રીના જીવનને જોયુ જલવધુ ન હોત તો ઉપનિષદોની જીવનજ્ઞાનના અને વ્યાપી સમન્વત ?

આચાર્યશ્રીને કેન્ડ હેમનના વિશિષ્ટ અવમા ફિલસૂફ હશેના હોય તો કહે, ન કહેના હોય તો ના કહે. જોનર્ધનરામ પત્રી આટની જ્ઞાનતપશ્ચર્યોતિ પ્રાદુર્ભાવ ગુચરાતમા થયો જ નથી બેકને જેમ કહ્યું હતું ' I take all knowledge for my province, તેમ આચાર્યશ્રીએ પણ જ્ઞાનસમન્વતના મપ્રાટ થના આજ્ઞા રાખી હતી.

આચાર્યશ્રીની જ્ઞાનદનકરી જૂની લુવાપ તેમ નથી. આચાર્યશ્રીના કરેણુ મધુર નેત્રમા જે વિદ્યાઓ નિઝરતી હતી તે વીસરી નિસરાય તેમ નથી. આચાર્યશ્રી સાથેનો અરધોએક ક્યાક અને તો એમર્જન સાથેના અરધા જનાક જેવો લાગતો સત્યમ્ ચિત્તમ્ સુન્દરમ્ના ત્રિવેણી પ્રનાહમા નાહતો નાહતો હું ઘેર ફરતો. એમની સાથે એકાદ ક્યાક ગાળ્યા પછી ચારા મગજમા જ્ઞાનમરતીની ખુમારી રહ્યા કરતી આખુ રથળ જગત ભરભર શુદ્ધો થતુ લાગતુ વસન્ત-હર્મા નગર સમક્ષ તરવરતા શાકરવેદાન્તનું સૂત જીવનમા કલિતાર્થ થતું લાગતું.

" વ્રદા રક્ત્ય જગન્ મિથ્યા ! "

એ આચાર્યશ્રી ખરેખર ગયા.

હાસિદાસ કહે છે:—

મરણં પ્રકૃતિઃ દારીરિણામ્ વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે શુધેઃ ।

વર્જવર્થ કહે છે:—

Our birth is but a sleep and forgetting,
The soul that rises with us, our life's star,
Hath had elsewhere it's setting
And cometh from afar.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ગયા ! ગમનના ગુંબજો ગાળે છે કે ગુજરાતને પંડિતધુગ
આજથી આશર્યો !

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ : સાહિત્યસેલી અને આદર્શ

ગ્રા. પ્રસન્ન ન. વડોદરા

જીવનરતની પડિત પેઢીના સ્વ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ એક મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતા, પાત્રિય અને સાચી રસિકતાનો મુયોગ કોઈ પણ એક વ્યક્તિમાં સંપૂર્ણ રીતે થયો હોય તો તે સ્વ. આનંદશંકરભાઈમાં]

આ મહાન વિચારકની પ્રતિભા ધમ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના ત્રિવેણીસંગમમાં વિલસતી. એમના લેખોમાં ચર્ચાઓમાં, બાપણોમાં અને પ્રાસંગિક નોંધોમાં જગત અને જીવનની અભિવ્યક્તિ આમાંના પ્રત્યેક દૃષ્ટિમિત્રથી થતી સૌ સિધ્ધને એમની સૂક્ષ્મ નિશાળ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની સરાણે ચઢતું પડતું આવી મહુવિધ પ્રતિભાનો સમગ્ર વિચાર એક લઘુલેખમાં કરવો અસંભવ, તેથી એમાંથી માત્ર મનમાંના વિષયને જ અપર્યાપ્ત અત્યંત ભાવે છે.

અર્ગરંથની સાહિત્યસેવા મુખ્યત્વે એમના પ્રાસંગિક વિવેચનો જે આરંભકાળમાં 'સુદર્શન' માં અને પછી 'વસત' માં પ્રકટ થતા અને હાલમાં જેમનો સમાવેશ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', 'સાહિત્યવિચાર' અને 'દિગ્દર્શન' નામના સમહોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે છે આ વિવેચનોને પ્રાસંગિક કહેવાનું કારણ એ કે એમાંનાં કેટલાકે કોઈ પુસ્તકના અવલોકનરૂપે તો કોઈ તત્કાલીન ચર્ચામાંથી એકાદ મુદ્દો ઉપાડી લઈને વા પોતાના કે અન્યના વ્યાખ્યાનમાંથી મનનીય કોઈ અસલઈને તેના ઉપર લખેના લેખો છે. વળી કોઈકવાર કોઈ વિવેચન થા કાવ્યના પુસ્તકમાંથી આધાર લઈ તેમાં પોતાની ચર્ચા ચલાવે છે એકદરે એમની વિવેચનપદ્ધતિ આપણા પ્રાચીન બાખ્યકારોને મળતી આવે છે એકાદ અવતરણ લઈ તેમાંના વિચારનો પ્રત્યેક અંગેકેડો છૂટો કરતા જવું અને કોઈકે તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી સ્વયં સંકુરિત વિચારણા નોધતા જવું એ પદ્ધતિ એમને વિશેષ પ્રિય જણાય છે આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે એ કોઈનું વિચારણીજ લઈને જ આગળ ચાલી શકે છે અને એમની પાસે સ્વતંત્ર કંઈ કહેવાનું નથી એ અવતરણને તો માત્ર એ પોતાની ચર્ચાના પ્રારંભખંડ તરીકે જ સ્વીકારે છે, અને એમાંથી ઉદ્ભવતું સમગ્ર ચિંતન આપત મૌલિક હોય છે. અરે, એ અવતરણનો અર્થસ્ફોટ પણ એમણે નવીન જ કર્યો હોય છે એના ઉદાહરણે આ અને સમહોમાં અસંખ્ય અને એટલા તો પ્રત્યક્ષ છે કે તેનું અત્યંત ટાચણ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર'નો પ્રથમ જ લેખ ઉપરઉપરથી જોનારને પણ ઉપસા વિધાનની પ્રતીતિ થશે એમાં કિન્નેમ દેવતા વાચમયતામાત્મન કલામ્ એ મહાપ્રિય ભવજીતિનું સ્તુતિનાટ્ય નઈ ને રસિજ નિદ્રતાભર્તૃ બાપ્ય એમણે રચ્યુ છે, તે અવશ્ય આનંદાચર્યમાં અરકાવ શ્રી કે તેનું શુદ્ધ છે વળી એ વિવેચનની ઐતિહાસિક અગત્ય પણ કેટલી બધી છે ! સને ૧૯૦૨-મા એ વેળા પ્રકટ થયો ત્યારે મુજરાતી સાહિત્યવિવેચનમાં આદ્યભલ્લી કવિતા અને એના જનક

તરીકે ચિત્ત શોભવાદનું અદ્ભુત ગૌરવભર્યું સ્થાન સ્વ. રમણભાઈ વઝીરેએ સ્થાપેલું, તે સમયમાં, કવિતા એ માત્ર હૃદયની નહિ પરંતુ સમગ્ર આત્માની ક્ષણ છે અને તેથી માત્ર ભૂમિતી નહિ પણ ભૂમિ, બુદ્ધિ અને ક્ષયનાનાં ઉત્થાનના એકાકારમાંથી સાચું કાવ્ય ઉદ્ભવે છે એ મહાસત્ય આપણા આ વિદ્વાન વિવેચકે માત્ર આ લેખમાં જ નહિ પરંતુ વારંવાર, જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડ્યો ત્યારે ત્યારે એકસરખા આશ્રયથી ઉચ્ચારેલું છે. કવિતામાં હૃદય જોઈતાં જ બુદ્ધિ અને ક્ષયનાને ગૌરવસ્થાને સ્થાપવાનું માન મુખ્યત્વે આપણે ત્યાં પ્રો. બળવંતરાય ઠાકરને વિચારપ્રધાન કવિતાના સત્તન ચિંતન અને કવનને પરિણામે અપાય છે, પણ કદાચ એ સત્યને પ્રથમ ઉચ્ચારનાર તરીકેનું માન આનંદ-ચંદ્રભાઈને ધરે છે.

✓ જોતાં ભાગના લેખો 'વંસંત'માં લખાયેલા ડોવા છતાં એમાં મામમિકની સસ્તી સુચુક્તિ નથી. કૃત્રિમ આવેશ કે વાગાડખરને એમાં સ્થાન જ નથી. અને એમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી 'વંસંત'નો ઉદ્દેશ યુજ્જ્વાલીમાં યુનિવર્સિટીની ગરજ સારવાનો હતો. આવા ગૌરવશાળી ઉદ્દેશ-વાળું પત્ર, અસામાન્ય પત્ર જમતનાં દૂપણોથી અલિપ્ત રહે એમાં શું આશ્ચર્ય? વિવિધપના સ્વાભાવિક ગૌરવમાં એમની અર્થધન શૈલીનું ગૌરવ ભળી લેખનને સંગોપાંગ ગૌરવાન્વિત કરે છે. પ્રત્યેક લેખનું નિર્માણ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચ અને સ્વસ્થ મનોભૂમિકા પર છે અને ઇતિહાસની સામગ્રીથી તેનું વારંવાર સમર્થન કરેલું છે.

✓ ચિત્તને આહ્વાદ ઉપજાવે એવી પ્રસન્નમંભીર પદાવલિમાં સ્થાપતું એમનું ગદ્ય પાંડિત્યદર્શી કે અતિ સંસ્કૃત નથી. એમનાં લેખનનો ઝાક બેચક સંસ્કૃત પ્રત્યે છે અને એમ હોવાનું મુખ્ય કારણ એમના લેખનું વિચારગૌરવ છે. એમ ડોવાથી એમની પસંદગી સંસ્કૃત શબ્દો ઉપર ભીતરે એ કુદરતી છે. વળી સંસ્કૃતસાહિત્યમાંથી તેમ જ શાસ્ત્રોમાંથી એઓ અવતરણો પણ વારંવાર મૂકે છે. આ અવતરણો ઉપરાંત અંગ્રેજી વિવેચનશાસ્ત્રમાંથી લીધેલાં વિસ્તૃત અવતરણો કેટલીક-વાર લેખને ભરી દે છે ત્યારે લેખમાં બહુશ્રુતતાનું વાતાવરણ જન્મે છે. વિશ્વસાહિત્યના કદેલા વિશાળ પરિશીલનમાંથી એમને સ્વાભાવિક યોગ્ય ઉદાહરણો મળી આવે છે. અને એ લાભ બહુ ઉદારતાથી એઓ આપણને આપે છે. છતાં એમના લેખોમાં ચદ્વાનહવા મિથ્યા પાંડિત્યદર્શનનો આભાસમાત્ર પણ ક્યાંય થતો નથી. પાંડિત્ય અને સંસ્કૃતમયતા પર એમની ઔચિત્યબુદ્ધિ અંકુશ મૂકી જાય છે. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે આ જ લેખક ધરમયું શબ્દો અને વાક્યરચના-ઓનો પણ ઉપયોગ કરે છે. એ તેવી સંસ્કૃતમયતામાં પણ એમની વાક્યરચના તો સરળ અને સહજ સમજાય એવી હોય છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારની નટિલના કે જરૂરથી વધુ દીર્ઘતા હોતી નથી. ગદ્યમાં અલંકારોની પણ જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં એમણે છૂટથી અલંકારો આવવા દીધા છે. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વિશેનો એમનો લેખ જુઓ. એમાં સાહિત્યદેવે વસના ચૈનન્યને વૃક્ષના ઉછેરની ઉપમા સ્વિપૂર્વક આપી એને દર્શાવતમૂલક કરીને ત્રણેક પાનાં મુખી મનોદર ચર્ચા એમણે કરી છે. તોપણ આવા અલંકારો જ્યાંમાં પ્રવેશ મેળવવાના અધિકારી નથી. યોગ્ય સ્થળે વિવેકપૂર્વક જ લેખક એનો ઉપયોગ કરે છે.

એમના વિવેચનસાહિત્યનો મહત્વનો એક ગુણ તે સમન્વય છે. સમન્વયની વૃત્તિ એમના સ્વભાવમાં જ હતી. આ સમન્વય એટલે કેટલાક મશ્કરીમાં કહે છે તેમ કૃષ્ણ અને દહીં બંનેમાં યગ રાખવાની કે બાંધછોડની જ માત્ર વૃત્તિ નહિ. જીવનમાં એકમેકથી અત્યંત વેગળા, પરસ્પર-વિરોધી અંશોમાં સમાન તરવ ખોગી કાઢી યા તો બંનેને જીવનમાં અવશ્યક ઉભય અંગો સમજાવવા કે દર્શાવી આપનારી શક્તિને જ સમન્વયની વૃત્તિ કહી શકાય. એ શક્તિ હોવી કે મેળવવી એ રમન વાત નથી. આપણા વિવિધ વાચનક સાહિત્યજગતમાં એમના જવા સમન્વયવાદી વિદ્વાન વિવેચકોની અછત છે. સમન્વયની શક્તિ હેતુ મહત્વનું કામ કરી શકે છે તે સમજવા એક જ ઉદાહરણ બસ છે. આપણે ત્યાં કલાસિકલ અને રોમેન્ટિક સાહિત્યની ચર્ચાઓ ખૂબ વર્ષો સુધી ચાલી અને એ માંડ સતેતું જૂત આગે પણ પાછું કાઢી બેઠે તો નવાઈ નહિ! શ્રી. મુનશીએ રોમેન્ટિક સાહિત્ય એ જ ઉત્તમ અને જીવનથી ભરપૂર એવા પૂર્વમુદયો આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને ઉતારો પાડ્યું. કેટલાક વિવેચકો આપણા મેખકોને કવિઓમાંથી કયો કલાસિકલ અને કયો રોમેન્ટિક કહેવાય તે નિર્ણય કરવા બેઠા. અને એકના એક લેખકને એક કલાસિકલ અને બીજાને રોમેન્ટિક કહ્યો! આની પાછી તકરાર ચાલી. શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે એમની ક્લાસિકલ ઢબે કહ્યું કે ભાઈઓ! આ પાછી પીઠા આપણે શી વડોલવી? એ પશ્ચિમના વિવેચકોને તો કશું નહોતું કરવા દો કે શું કલાસિકલ અને શું રોમેન્ટિક કહેવાય? શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે કહ્યું કે ના, ના, કલાસિકલ અને રોમેન્ટિક એ કંઈ વિભાજ્યતા તરવો નથી. અને એમ જાની એમના બહિષ્કાર પણ કરવાનો નથી. એ તો માનવમાનસમાં વસેલી વૃત્તિ છે. શ્રી. મુનશીને પણ એમણે સચેત રહિયો આપ્યો. જળા એ શબ્દોના ગુનરાતી નામકરણનું પણ લાંબું પીંજણ ચાલ્યું. એ બેઠાપોઠ અને શૌર્યકારની વચ્ચે અત્યંત શાંતિ અને ગૌરવપૂર્વક પ્રવેશી આનંદચંદ્રભાઈએ કહ્યું કે, “ઉત્તમ કવિતા એ જ છે કે જેમાં શબ્દો ને અર્થના સંબંધની જેટલી સંવેદન (classical) અને ઉદાસિનો (Romantic) નો પણ સંગમ થયો હોય.” * આ રીતે આખી ચર્ચા એમણે કાંઠેલી લીધી, એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યમાં એક અતિ મહત્વનો આદર્શ લગભગ સ્વતઃમત્ત શબ્દોમાં રજૂ કર્યો.

કલાસિકલ અને રોમેન્ટિકની ચર્ચા સમેટી લેવામાં જેમ એમણે અમત્યનો ભાગ લીધો, તેમ એનાથી બેસેટ પહે કેટલીકવાર સાહિત્યમાં એમના વિચારોમાંથી નવીન ચર્ચાઓ પણ સ્ફુરે છે. નરસિંહ મહેતાના સમયનો પ્રથમ એમણે પ્રથમ દાખલા દલીલસહિત અર્પ્યો અને પછી એ ચર્ચા પ્રવાહ ચાલ્યો તે ચાલ્યો.

કવિતા આદિ શુદ્ધ સાહિત્યથી જેમ કવિઓ કેટલીકવાર નવાં ધોરણો અને નવી રચિત્તો બનાવે છે, તેમ સામે પક્ષે વિવેચન પણ નવાં ધોરણો અને નવી રચિત્તો સર્જી શકે છે. લાંબા સમય સુધી અમુક આદર્શને લક્ષ્ય કરી સાહિત્યમાં વિવેચનપ્રવૃત્તિ ચલાવનાર વિદ્વાન નિઃશંક સાહિત્યમાં નવાં પ્યેયો અને નવા વિચારો પોષે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આનંદ-

નંકરભાઈએ અમુક પુસ્તકો કે લેખકોના ગુણદોષની પરીક્ષા કરી તેમાં એમની સાહિત્યમેવા સમાપ્ત થઈ નથી; અથવા યવ. કેશવલાલભાઈ જેવા મંચુતના વિદ્વાને દરેકાં સંસ્કૃત નાટકોનાં બાષાન્તરોની મદત્તા સાથે મયોદા દર્શાવી તેમાં જ, કે એક મુંદર ગદ્યગીતી ધરી આપી તેમાં પર્માપ્ત થતી નથી. પરંતુ સાહિત્યના પ્રવાહને અમુક દિશામાં વાળ્યો છે, તેમાં જરૂર પડી ત્યારે સ્થિર ક્યો છે અને ફરફમેશ આવ્યો પથ સાહિત્યના એક તત્ત્વગતી અદાથી દર્શાવી આવ્યો, તેમાં તે છે.

કવિતાને આત્માની કલા નરી કે સ્થાપી એમણે જ. હૃદયના વિકારોમાં જ કવિતાનું જિગમ-સ્થાન જોનારને 'મહાભારત' અને 'ધર્મયુગ' જેવાં ઉદાત્ત મદાકાવ્યોને ઉત્તમ કહેતાં મૂંઝવણ થતી, કારણ કે તેમાં જીર્મિ જ સર્વથા મૂલમાત્રી રત્તિ જળ્યાતી નથી. આખરે તેમને એમ કહેવું પડ્યું કે કલ્પના કે શુદ્ધિની પણ અમુક ઉત્કટ અવસ્થા એ જીર્મિ જ છે! શુદ્ધિનું સ્થાન તો અધમ કાવ્યમાં જ હોય એવું કંઈક મનાવું અને હીનચાતુરી એટલે શુદ્ધિ એવો જાણે અજાણ્યે અર્થ થતો. કવિતાને આત્માની કલા માનવાથી ઉપરના અપવાદોમાંથી જીતરી જવાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કલા માટે એક ઉત્તમ આદર્શ પ્રાપ્ત થાય છે. કલા અને નીતિના સૂક્ષ્મ મંબંધ પ્રત્યે પણ એક નવીન જ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિ કાન્તદર્શી છે અને પોતાના કલ્પનાચક્રથી એ જે સૃષ્ટિ નિહાળે છે એ જ વાસ્તવિક છે અને આપણે જોઈએ છીએ તે જગત ખોટું છે, એ સિદ્ધાન્ત એમણે તત્ત્વજ્ઞાનના આદર્શવાદને લક્ષમાં રાખી વર્ષો સુધી એકસરખા ઉત્સાહથી પ્રતિપાદિત કર્યો અને પોતાને એરિસ્ટોટલે આપેલા ઉત્તર કરતાં પણ પોતે અમુક અંશમાં વધુ સમર્થ ઉત્તર આપ્યો છે. એમના જીવનના ઉત્તર ભાગમાં વાસ્તવવાદી સાહિત્ય પ્રત્યે વાચક તેમ જ લેખકઓનો પક્ષપાત વધતો જોઈ ઉપરનો સિદ્ધાન્ત એ ફરીફરી ઉચ્ચારતા ચાકતા નહિ.

આ ઉપરાંત કલાસંકેલ અને રોમેન્ટિક સાહિત્ય વિશે એમણે ૨૫૫ કરોડો સાચો મધ્યમ માર્ગ અને અન્ય અનેક નાનાંમોટાં પ્રસંગોપાત્ત ઉચ્ચારેલાં સાહિત્યસૂત્રો, આપણા સાહિત્યમાં એક અત્યંત સંસ્કારી કોમળ છતાં સ્વસ્થ સાહિત્યરુચિ ધરી ગયાં છે.

સાહિત્ય પરિષદો તેમ જ અન્ય સંમેલનો વિશે એમણે જે વખતોવખત ઉત્સાહપૂર્વક મૂલ્યવાન સૂચનો કરેલાં એ ધણાં મહત્ત્વનાં છે. સાહિત્ય પરિષદનું નાવ જે વારંવાર બંધારણના ખડક પર ઠોકરાઈ પડે છે તે બંધારણને તેઓ ચોખ્ખી રીતે જ એક ગોળુ પ્રથ લેખતા હતા, અને પરિષદના કર્તવ્યની ખીમારેખા દોરી તે પ્રત્યે જ એના સૂત્રધારોનું લક્ષ એ ખેંચતા. ઢેળવણી અને સાહિત્યના સંબંધની પણ એમણે ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતનાં છેલ્લાં ૬૦ વર્ષોના ઢેળવણીનો ઇતિહાસ કોઈએ લખવો જોઈએ એવી ઇચ્છા એમણે પ્રસંગે પ્રસંગે વ્યક્ત કરી છે. હિચ્ચ શિક્ષણ માટે ઢેળવણીનું શિક્ષાવાહન અંગ્રેજી રાખવું, માતૃભાષા નહિ એવો એમનો આગ્રહ હતો. એ માન્યતા એમની પાછળથી ફેરવાઈ દર્શિમંદુના આ પરિવર્તનનો ઇતિહાસ પણ રાંસક હોવો જોઈએ. આ વિચારણાઓથી પણ વિશેષ મહત્ત્વની એમની વિચારણાઓ તે

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના વિશેની ઝં. એમાં પણ, એક પક્ષે, પ્રાચીન આશ્રમો અને ખીન્ને પક્ષે પશ્ચિમની મધ્યકાલીન અને આધુનિક વિદ્યાપીઠોના આદર્શોના સમન્વયમાં જ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું પોતાનું પ્રિય સ્વપ્ન સાક્ષાત્ કરવાની એમનો અભિલાષ હતો.

એમનાં વિચેચનનો જોઈએ તેટલો લાભ, છેલ્લી વીથીના અને વિશેષે છેલ્લા દાયકાના સાહિત્યને મળ્યો નહિ, એ એક એદજનક પરિસ્થિતિ ગણાય. એ સમય દરમિયાન ધણેલાં અને વધુ પ્રિય બનેલાં સાહિત્યરચણો વિશે એમના અભિપ્રાયો કે માર્ગદર્શન ઓછા જ પ્રમાણમાં મળી શક્યાં. એનું સુખ્ય કારણ એમની દિનપ્રતિદિન શિથિલ થતી જતી મૃત્તિકા અને તે કારણે 'વસંત'ના પ્રકાશનમાં પણ વધુ ને વધુ અનિયમિતતા આવી ગઈ તે હતું. દ્વંદ્વી વાતાંતી કલા વિશે, તેના ભવિષ્ય વિશે એમણે અછડતી જ ચર્ચા કરી છે. હરણપ્રશસ્તિ સિવાય અન્ય અર્વાચીન કાવ્યસ્વરૂપો વિશે પણ એમણે ખાસ કંઈ કહ્યું નથી. કાવ્યમાં છંદના પ્રયોગો, ગેયગેયતાનો પ્રશ્ન આદિની છણાવટ એમને હાથે થઈ શકી નહિ. એ રીતે અર્વાચીન સાહિત્ય-જીવનના દિવસે દિવસે વધુ અમત્યના બનતા જતા પ્રશ્નો વિશે એમની વિક્ષિપ્તતાને લાભ ગુજરાતને મળ્યો નહિ તે સાચે જ શોચનીય પરિસ્થિતિ છે.

સાહિત્ય, શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ, ઇતિહાસનું તત્ત્વચિંતન ઇત્યાદિ વિષયોમાં હરદ્વિધ, કંઈ ને કંઈ અવનવીન અને મૌલિક ચિંતન કરનારી આ સર્વતો-કુખી પ્રતિભાએ ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનની કરેલી સેવા વિશે કેટલાકને અસંતોષ રહે છે તે વાનખી છે? આળસ વર્ષના લાંબા પટમાં કરેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પ્રમાણમાં આપણને અરૂપ લાગે એ ખરું, પણ એનું ખરું મૂલ્ય તો એણે કરેલી ઊંડી અસરથી માપવાનું છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં એમની પ્રતિભાને વંધ્ય લેખનારે તો એમને અન્યાય જ કર્યો છે એમ કલ્પા વખરૂં છૂટકો નથી.

અત્યંત તકળાક અને અર્થદીન વાક્યાવલિ એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં જ આવે, છતાં યંત્રવત્ત અને નહિ, સજીવ અને ચેતનયન રહે, તોપણ એ ચેતન કૃત્રિમ તનમનાટ કે ચનગનાટમાં પરિ-ણમે નહિ, પણ સ્વસ્થ અને ઉદાર ચિત્તના પરિપાકરૂપ—એવી આ લખાવટ એક બેનમન મહેલેથી ધડી આપે છે. મનવિહારી નદિ છતાં પૃથ્વીની છેક સપાટીએ પણ રહેનારી નહિ, અરુણિત વહી જાય તોપણ ઘોઘમાર પડે નહિ, પરંતુ શાન્ત, સ્વચ્છ નદી ચાલી જાય એવી સ્વ. કાન્તની કવિતાથી સુમધુર અને પ્રાસાદિક આ શૈલી છે. નરસિંહરાવના અતિદીર્ઘતા અને વિષયાન્તરના દોષથી મુક્ત, મિતાક્ષરી, પ્રા. ઠાકર જેવી વિજનપ્રચૂર નહિ પણ મીઠી મીઠી વ્યંજનાથી આનંદ પચાડનારી, શુચિતા અને પાવિત્ર્ય, શાન્તિ અને માંલીર્વનું અખંડ આનંદ કરાવનારી એ શૈલીના જનકને વંદન હો!

નિરુક્ત

[અધ્યાય બીજો, ખંડ એકથી ચાર : વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને લક્ષમાં]

ગ્રા. ડૉહરરાય ૨ માંકઃ

ખંડ પહેલો

હોવે વ્યુત્પત્તિ. તેમા જેના ધ્વર અને વ્યાકરણવિષયક રૂપો પૂર્ણ હોય અને જે ધણા જ જુદા તરી આવે તેવા વિકારવાળા હોય ને (ગબ્દો)ની વ્યુત્પત્તિ સામાન્ય રીતે કહી ૧ પણ અપૂર્ણ અર્થ હોય અને જુદો તરી આવે તેવા વિકાર ન હોય તો બીજા કર્મના સામ્યથી તેના સામાન્ય અર્થની પરીક્ષા કરવી. ૨ (કર્મનું) સામ્ય પણ ન હોય તો અક્ષરના સામ્યથી વ્યુત્પત્તિ કરવી, પણ ન કરવી એમ તો નહિ જ. ૩ વળી વ્યાકરણવિષયક રૂપને બહુ વળગતુ નહિ એ રૂપો અપવાદથી ભરપૂર હોય છે ૪ અર્થને અનુરૂપ નિમજ્જિતો મુજબવવી ૫

૧. આ પહેલા ખંડમા ચારેક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના કેટલાક સામાન્ય નિયમો અને હત્સર્ગો આપે છે. કેટલાક શબ્દો એવા હોય છે, જેના મૂળ ધાતુ વિશે આપણને સંકા જ ન રહે, કેમકે એનું વ્યાકરણ વિષયક રૂપ પૂર્ણ હોય, એટલે કે મૂળ ધાતુમાંથી એનું અત્યારનુ રૂપ કેમ થયુ છે તેના બધા રિત્યન્તરોની આપણને જાણ હોય અને તેથી કરીને જેની વ્યુત્પત્તિ આપણને સંભારદિત રૂપક થઈ જતી હોય આવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિશે તો મુશ્કેલી રહે જ નહિ. એના મૂળ ધાતુ રૂપક રીતે સમજાય તે જ હોય
- ૨ પણ કેટલાક ગબ્દોમા એના મૂળ ધાતુ વિશે મંકા રહે તેવુ હોય, કેમકે એનું રૂપ જ આપણને પૂરું સમજાતુ ન હોય આવા શબ્દોમા એના જ અર્થના બીજા શબ્દના સામ્યથી વ્યુત્પત્તિ કરવી એમકે આચાર્યને કારક આમંત્રિમાંથી પણ વ્યુત્પત્તિ કરે છે એમા આચાર્યનું રૂપ બરાબર ન સમજાયું તેથી એના જેવા શબ્દ લઈને આચિનોત્વર્ણનિત્યાર્ચ્ય એમ એની વ્યુત્પત્તિ આપી છે આ હત્સર્ગ આપણે જેને analogy કહીએ છીએ તે છે.
- ૩ જ્યાં અર્થસામ્ય પણ ન હોય ત્યાં શું કરવું ? ચારેક કહે છે કે એવા વિષયમા માત્ર વર્ણસામ્યથી પણ વ્યુત્પત્તિ કરી જતાવવી, પણ સાવ ન કરવી એમ ન કરવું આ વર્ણ સામ્યનો હત્સર્ગ પછે જ નેજમકરેલો અને અસાક્ષીય બની જવાનો સંભવ છે
- ૪ આ ખંડના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી સમજાયે કે ચારકના વખતમા જ વૈદિક ભાષાના કેટલાયે રૂપો અપવાદરૂપ ગણાવા લાગ્યા હતા અને એનું મૂળ જુલોઈ ગયું હોય અને દ્રવ્યનાત્મક ભાષા-શાસ્ત્રની જાણ એ વખતે નહોતી તેથી ચારક આવા શબ્દોમા વ્યાકરણના રૂપને વળગવાની ના પાડે છે અલગત આમા સાક્ષીય દષ્ટિએ અચોક્કસતા જ છે
- ૫ કર્તા, કર્મ વગેરેના અર્થ મુજબ વિલક્ષિતો સમજાવવી

પ્રત્નમ્, અવત્તમ્, વગેરેમા ધાતુનો પહેલો ભાગ ન રહે છે ૬ વળી અમુમા વિકાર ન પહેલા આદિનોપ થાય છે, સ્ત સન્તિ વગેરે ૭ ની અન્તનોપ થાય છે, મત્વા, મતમ્ વગેરે ૮ ની ઉપાન્તનોપ થાય છે જમતુ, જમુ વગેરે ૯ વળી ઉપાન્તનો વિચાર થાય છે, રાજા વળી વગેરે ૧૦ વળી એક વર્ણનો લોપ થાય છે, તત્વા યામિ ૧૧ વળી બે વર્ણનો લોપ થાય છે, ત્વ ૧૨ વળી ધાતુમા આદિભાગમા વિપર્યય થાય છે, જ્યોતિ, યન, વિન્દુ વાટય વગેરે ૧૩ વળી આદિ અને અન્તનો વ્યત્પય થાય છે, સ્તોક, રજ્જ, સિકતા તર્ક ૧૪ વળી (ધાતુના) અન્તભાગમા ૨ થાર છે ઓષ, મેષ, નાચ, ગાષ, વધુ, મધુ, વગેરે ૧૫ (ખૂબ ઓળખે) વળી વર્ણનો નધારો થાય છે, આસ્પત,

૬ હવે ફેરલાક ફરવારશાસ્ત્રાત્મક ઉત્સર્ગો (Phonetic laws) આપે છે

પ્રન્દત્તમ્ તું પ્રત્તમ્ અને અવન્દત્તમ્ તુ અવત્તમ્ થઈ નય છે તેમા ધાતુનો પહેલો ભાગ ન રહે છે એમ ચારક કહે છે આ બન્ને દષ્ટાન્તોમા ધાતુ દા છે તેના ૬ બૂ કના ૩૫ દત્તમ્-માથી 'દ' જાડી ગયો છે, ગાદલે કે પ્રયમાક્ષર જાડી ગયો છે પણ ચારકે તેા ધાતુનો પહેલો ભાગ ન રહે છે એમ કહે છે તેથી આપણે આ બન્ને દષ્ટાન્તોમા સોપસગ ધાતુ પ્રદા કે અવદા ન ગણવો જોઈએ તેા ન એમ કહી શકાય કે ધાતુનો પ્રથમ ભાગ પ્ર અને અવ રહ્યા છે

૭ સ્ત, સન્તિ વગેરેમા મૂળ ધાતુ અવના આદિ વર્ણ જ લોપાયો છે

૮ ગત્વા, ગતમ્ વગેરેમા મૂળ ધાતુ ગમ્ના અન્તયના મૂ નો લોપ થયો છે

૯ જમતુ, જમુ વગેરેમા મૂળ ધાતુ ગમ્ના ઉપાન્ત્ય વધુ અને લોપ થયો છે આ ઉત્સર્ગ અને ablation કહે છે તેને લગતો છે

૧૦ રાજા, વળી વગેરેમા મૂળ રાજન્ અને વળિન્ના ઉપાન્ત્ય રવર જ અને હ નો અપુકર્ષે કા અને હ થયો છે એટલે ઉપાન્ત્યનો વિકાર થયો છે અલગત આત્મા ઉપરના ત્રીજા ઉત્સર્ગ મૂળજ અન્ત્ય લોપ પણ થયો ન છે

૧૧ તત્વ ત્વા યામિ મા યામિ ને યાચામિતુ અપૂર્ણ ૩૫ ગણાય ૭ તેથી એમા ચાનો લોપ થયો અમુના

૧૨ ત્વ મા મૂળ પ્રિન્-ક્ષ્માથી ત્રિના ર્ અને હ બન્નેનો લોપ થયો છે આમ ક્ષન્-ક્ષ્-લુચ

૧૩ જ્યોતિ વગેરેમા ધાતુના આદિભાગમા વધુ વિપર્યય થાય છે તે આમ

યુત્=દ્+યુત્=જ્+યુત્=જ્યુત્=જ્યોત્ (૬ નો ૭૨) ફન્=વન્=ચન્ (૬ નો ૬)

મિન્દ્=વિન્દ્=વિન્દુ (૭ નો ૫) માટ્=વાટ્=વાટય (૭ નો ૬)

૧૪ સ્તોક વગેરે રખેદોમા આદિ અને અન્ત્ય વધુ નો વ્યત્પય થાય છે

ક્લ્ત્=ક્લ્+ક્લ્+ક્લન્ત્ મા આદિ ક્લ અને અન્ત્ય ક્લ ની ફેરબદલી નથી થઈ પણ આદિ ક્લ નો સ્

થયો છે અને અન્ત્ય ત્ તું વર્ણી સાથે રચાનાન્તર થયું છે રજ્જને રજ્જમાથી બ્યુત્પન્ન કરે છે

સન્દ્=રજ્જ્=જર્ એમ ગણીએ તેા એમ કહી શકાય કે જર્ ધાતુમા જ્ અને રનો વ્યત્પય થયો છે

સિક્કતાને કમ્ ધાતુમાથી બ્યુત્પન્ન કરે છે કમ્=સમ્=સિર વગેરે આમા કસ મા મ્ અને ક્નો

વ્યત્પય થયો ગણાય તર્કને કૃત્માથી બ્યુત્પન્ન કરે છે કૃત્=કર્ન્=તક્=તકુ આમા કર્મા ક્

અને ત્નો વ્યત્પય થયો ગણાય આ ઉત્સર્ગ અને આપણે વધુ વ્યત્પય (anaphthanas) કહીએ

જાએ તે છે પણ ઉપરની બુત્પતિઓમા રાત્રીયાત બધે થ નગવર્ણ નથી

૧૫ ઓષ વગેરેમા ધાતુના અન્ત્ય ભાગમા ન ફેરફાર થાય છે

વિચક્ત્વાર્થઃ (ધિક્કારપાત્ર દૂતરાની પેઠે ખેંચે છે તે). નિ અને ચક્ત્ર, ચક્ત્ર દૂતરાની ગતિ માટે વપરાય છે. ક્ષતિ એટલે ગતિ. વક્ષતિ એટલે ધિક્કારપાત્ર ગતિ. ચક્ત્રાતિ તે વક્ષતિ ઉપરથી નિરર્થક દ્વિરુક્તિ થઈને. તે તેમાં છે તે વિચક્ત્ર. ૨૩

કવ્યાગર્ણવ્યઃ ક્ષપાણ વર્ણુ જેવું જેવું રૂપ છે તે. વચ્ચાળ ધર્યાવાચક દોષ છે. વર્ણ ધાર ઉપરથી. જ્ઞ ધા.રૂં ઉપરથી.

આની રીતે તદ્દિન રૂપો અને સમાસોની વ્યુત્પત્તિ આપી.

અગ્ન્યન્ધરદિન (જુદા પડેલા) ગજ્ઞો ન સમજવાના—વ્યાકરણથી અનભિજ્ઞને, છાત્રાલયમાં ન રહેતો હોય તેવા શિષ્યને, આ (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર) સમજવાને અશક્ત. હોય તેને. કારણ અગ્નની દ્વંદ્વેશાં જ્ઞાનીની અદેખાઈ કરે છે. છાત્રાલયમાં ગહેનાને સમજવાના અથવા જે સમજવાને સમર્થ હોય તેને અથવા શુદ્ધિશાળીને અથવા ઉચ્ચીને. ૨૪

ખંડ ચોથો

" ખરેખર વિદ્યા જ્ઞાણથી પામે ગઈ. " અને ગદ્ય, દૃઢ તારો ખંડાઈ હું. અદેખાઈવાળા પામે, નીચ હેતુવાળા પામે, નિરુદ્ધગી પામે અને પ્રકાશને નવિ. તો દુ ખળાન થઈને.

મુખી કરીને તથા અમૃત આપીને જે સત્ય વડે દર્શાવે વીધે છે તેને માતા અને પિતાની પેઠે માન આપવું તથા તેના તરફ દ્રેષભાવ ન રાખવો.

જે બહેલા શિષ્યો શુરુને ગનથી, વચનથી અને કર્મથી માન આપતા નથી, તેને શુરુ ભોળા નથી આપતા તેમ જ વિદ્યા થઈ તેને પ્રમાદ નથી આપતી.

જે પવિત્ર અપ્રમત નિદાન અને જ્ઞાનચર્ચાનું પાલન કરનારાઓ હોય, (વગી) જે તાગ પ્રાતિ દ્રેષભાવી ન હોય તેની આગળ જ, હે જ્ઞાન, સંધરવા માટે તું અને પ્રકાશ. "

૨૩. ક્ષતિ એટલે ગતિ ક્ષતિ એટલે ખરાબ ગતિ, કુત્સિદ ગતિ. વક્ષતિની નિરર્થક દ્વિરુક્તિ (redundant reduplication) થતા કક્ષતિ-ચક્ષતિ એમ થાય. એમાં વિષ્ ભળતા વિચક્ત્ર થયું આમ દરેક અવયવ કદાચ પાસીને ચારેક વ્યુત્પત્તિ કરી બતાવી છે,

૨૪ અનધિકારીને આમ છતાં ગજ્ઞો સમજવાના અનર્થ થવાનો સરખવ છે, માટે અધિકારીને જ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમો સમજવાના આ વાગ ઉપર ચારેક બદ્ધ ભાર મૂકે છે અને એના ટકામાં ચોથા ખંડમાં આપેલા ચાર મંત્રો લઈએ છે. આ એક માત્ર છે અને અનધિકારીના દાવમાં આવી પડતા એનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ છે

હેમચન્દ્રનાં આદેશવિધાનો

૫. બેચરદામ શબ્દનાં દોરી

આ લઘુપ્રબંધમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રનાં આદેશવિધાનો વિશે નમ્દિગ્જિાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે. આ હેમચંદ્રે વ્યાકરણશાસ્ત્ર બાબત ગુજરાતને સતત જ ડગ્ગા અને તે વિશેની ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારવા સાગ્રોપાગ 'સિદ્ધહેમચન્દ્રાનુશાસન' નામનું એક સરળ, સુગમ અને બાબાનો બોધ સ્વીકૃત પમાડે તેવું વ્યાકરણ રચેલું છે, તેના ઉપર ૨નાની, ગોળી અને બૃહત્તર એવી ત્રણ ટીકાઓ પાંચુ તેઓ પોતે લખી ગયા છે તેમા બધા મળીને આઠ અધ્યાય છે સાંત અધ્યાયો કેળ સંસ્કૃત ભાષાની બુત્પત્તિ વિશે લખાયા છે અને આઠમા અધ્યાયમા પ્રાચીન તથા અનીચીત પ્રાકૃતભાષા ઉપરાંત શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાની ઘટના સમજાવેલી છે એ આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમા ૪૪૮ સૂત્રો છે, તેમા ૨૫૬ સૂત્રો કિષ્કાપદોની સમજણ માટે મૂકેલા છે એમા વગરે સૂત્રો માનુષોના આદેગ બતાવનારા છે એ જ અધ્યાયના ખીજા પાદમા પાંચુ થોડાક સૂત્રો નાગોના આદેરોના વિધાન માટે આપેલા છે વળી, સંસ્કૃતના સાત અધ્યાયોમા પાંચુ અનેક સૂત્રો ડનામોના તથા ષ્ઠાધુઓના આદેરોની સમજણ આપનારા છે, ૫૦૦ અહીં

૧. આ વ્યાકરણના સમગ્ર પરિચય માટે જુઓ: 'ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' એ નામનો મારો નિગધ—'પુરાતરત' વર્ષ ૪, અક ૧—૨, પૃ ૬૧થી.

૨. નાની ટીકાનું નામ 'સિદ્ધહેમચન્દ્રાનુશાસન લઘુવૃત્તિ' છે તેને સૌથી પ્રથમ 'બના-ગસ યજોવિજયજી નૈત પાદશાલા' તરફથી પ્રન્ટ કરામા આવેલી મોળી ટીકાનું નામ 'સિદ્ધહેમ' અથવા 'સિદ્ધહેમચન્દ્રાનુશાસન બૃહદ્વૃત્તિ' છે તેનું પરિમાણ લઘુ-વૃત્તિ કરતા બમણું છે—અદાર હજાર મોડ છે અને બૃહદ્વૃત્તિનું નામ 'ન્યાસ' છે તેનું પ્રમાણ ૮૪,૦૦૦ મોડ છે. એક છે કે આ 'ન્યાસ' હમણા પૂરો મળેના નથી બૃહદ્વૃત્તિ છપાયેલી છે ખરી, પણ તે ઘણી જ અગત્ય છપાયેલી છે

૩	'ક' ના 'ક્ત'	આદેશ ડુગો	૩ ૨ ૧૨૦
	'ક' નો 'કા'	" "	૩ ૨ ૧૨૪
	'ચહ' નો 'સ'	" "	૩ ૨ ૧૪૩
	'હદમ્' નો 'ઈન્'	" "	૩ ૨ ૧૫૨
	'કિમ્' નો 'કીન્'	" "	૩ ૨ ૧૫૩
	'વિગ્રવસુ' નો 'રાવણ'	" "	૬ ૧ ૬૫
	'કર્ણ' નો 'ડપ'	" "	૭ ૨ ૧૧૪

દત્તયાદિ અનેકાનેક સૂત્રો આદેશવિધાયક છે

૪ 'ગ્રા' નો 'ગ્રિણ' આદેશ ડુગો ૪ | ૨ | ૧૦૮ |

દ્વાર, મહુજા ૧૬ વળી જ્યારે ધાતુમાં રચની લગોલગ અન્તર્ય આવે ત્યારે તે બે સંખ્દોનું મૂળ થાય છે. તેમાં બે મિદ્ધ રૂપ એક અગ્રભાષી ન આગિત થતું હોય તો બીજું અંગ તપાસવું. તેમાં પણ ફેટલાક તો ફેટક વખતે જ વપરાય છે, જેમકે કતિ, મૂદ્, ઘૃયુ, ઘૃયત, કુળાદમ્ વગેરે. ૧૭

વળી લૌકિક ધાતુભાષી વૈદિક નામે સધાય છે, જેમકે દમૂના, ક્ષેત્રસાપા તેમ જ વૈદિક (ધાતુભાષી) લૌકિક (નામે સધાય છે,) જેમકે સ્વગમ, પૂતમ ૧૮

વળી ફેટલાક મૂળ રૂપ વાપરે છે, તો ફેટલાક નિહૂન રૂપ વાપરે છે ધા.શિવ્ જવું કંબોજીમા જ વપરાય છે. કમ્બોજ, કમ્બલથી આનન્દ માનનાર કે કમ્બનીય ચીજથી આનન્દ માનનાર, કમ્બલ કમ્બનીય હોય છે. આનું વિહૂત રૂપ ઘવ આર્યોમા વપરાય છે. ધા.દા કાપવું પૂર્વના લોકોમા,

જોય=ધા.વહુભાષી છે. તેમા અન્ત્ય હનો ષ્ થયો છે જેય=ધા.મિહુભાષી છે તેમા અન્ત્ય હનો ષ્ થયો છે નાચ=ધા.નાયભાષી છે. તેમા અન્ત્ય ધ્ નો ધ્ થાય છે ગાય=ધા.ગાહુભાષી છે. તેમા અન્ત્ય હ્ નો ધ્ થાય છે વધૂ=ધા.વહુભાષી છે. તેમા અન્ત્ય હ્નો ષ્ થયો છે. મધુ=ધા.મદુભાષી ગણાય છે. તેમા અન્ત્ય ધ્ નો ધ્ થયો છે.

૧૬. આદ્યત્ વગેરેમા એક વર્ણનો વધારો થાય છે.

આદ્યત્ને અસુભાષી બ્યુત્પન્ન કરીને તેમા યનો વધારો થયો છે એમ મનાય છે દ્વાર ને ધા.દુભાષી બ્યુત્પન્ન કરીને તેમા ઘનો વધારો થયો છે એમ મનાય છે. મહુજા ને ધા.મજુભાષી બ્યુત્પન્ન કરીને એમા જનો વધારો થયો છે એમ મનાય આ લક્ષ્યને અનુપ્રજા કહી શકાય

૧૭ રચની લગોલગ અન્તર્ય જેમા હોય તેવા ધાતુભાષી બે સંખ્દો નિષ્પન્ન થાય છે. તેના કતિ વગેરે સંજ્ઞાન્તો છે

ધા.જન્મા સ્વર આ અને અન્ત સ્વર્ લગોલગ છે તેમાંથી કતિ અને અવન એમ બે સંખ્દો બ્યુત્પન્ન થાય છે ધા.જન્ મા ર્નજ છે તેમાંથી મુદ્ અને માર્દવ વગેરે થાય છે ધા.મ્ મા ર્નજ છે. તેમાંથી ઘૃયુ, પ્રયન વગેરે થાય છે વા.મ્ મા ર્નજ છે તેમાંથી ઘૃયત, ઘૃયિ વગેરે થાય છે ધા.વજ્ મા ર્નજ છે. તેમાંથી કુળાદમ્, વવળન વગેરે થાય છે

૧૮ અહીં ચારેક વૈદિક ભાષા એટલે તે વખતની સાહિત્યકીય ભાષા અને લૌકિક ભાષા એટલે જોહાતી ભાષાની વાત કરે છે એના વખતમા ફેટલા સંખ્દો એવા હતા જેના ધાતુઓ લૌકિક ભાષામા જ વપરાતા પણ એના ઉપરથી નિષ્પન્ન થતા નામે વૈદિક ભાષામા જ વપરાતા, એટલે કે લૌકિક ભાષામા એ નામે ન વપરાતા અને વૈદિક ભાષામા એ ધાતુઓ વપરાતા આવા નામોને બ્યુત્પન્ન કરવામા લૌકિક ધાતુઓનો જ આશય હોવા પડતો. તેવી જ રીતે ફેટલાક ધાતુઓ વૈદિક ભાષામા જ વપરાતા અને એમાંથી નિષ્પન્ન થયેલા નામે જ માત્ર (તે તે ધાતુઓ નહિ) જોહામા વપરાતા આવા નામોની બ્યુત્પત્તિ કરવામા વૈદિક ધાતુઓનો જ આશય હોવા પડતો. આ બતાવે છે કે ચારેકના વખતમા જોહાતી ભાષા (પ્રાકૃત) અને વૈદિક ભાષા વચ્ચે સારો પેઢો નડાવત પડવા માડ્યો હતો. દમૂના (ધર) ધા.દમ્ ઉપરથી ગણાય છે ક્ષેત્રસાપા.મા ધા.સાપ્ છે. આ ધા.દમ્ અને ધા.સાપને ચારેક લૌકિક ગણે છે સ્વળ ધા.ડ્ ઉપરથી અને પૂતમ્ ધા.પ્ ઉપરથી છે તે બંનેને ચારેક વૈદિક ધાતુઓ ગણે છે

દાત્રમ પશિમના શોકોમાં વપરાય છે. ૧૯ આમ એકલા શબ્દો વ્યુત્પન્ન કરવા.

પણ તદિત રૂપમાં અને એક કે અનેક અવયવવાળા સમાસમાં ક્રમવાર એક પછી એક જુદા કરીને (શબ્દો) વ્યુત્પન્ન કરવા. દષ્ટ્યઃ પુલ્લઃ દંડને લાપક છે કે દંડથી સધાય છે. દષ્ટ ધા.દા ધારણ કર્યું ઉપરથી. અરૂરો વદતે મણિમ્ (અરૂર મણિ ધારણ કરે છે.) એમ વપરાય છે. દમન ઉપરથી (દમન કરે છે માટે) દષ્ટ એમ ઔપમન્યવ. ૨૦ દષ્ટમત્વાર્કયત ('તેનો દંડ કરો' અથવા તેનો દંડ ખેંચી લે છે કે તેનું અપમાન કરે છે.) તે નિન્દાવાચક છે. કહ્યા એટલે થોડાનું દોરડું. કાખની આસપાસ ગ્રંથ છે. કણ (શબ્દ) ધા.ગાઠ્ઠના પ્રત્યય ઉપરથી કે ધા.લ્વા ઉપરથી નિરુકત દ્વિરુકિત થઈને. તેમાં ભેવા જેવું શું છે? અથવા ધા.કાઠ ઉપરથી. આના સામ્ય ઉપરથી મનુષ્યની કાખ અને તે કાખના સામ્ય ઉપરથી અમની. ૨૧

ખંડ ત્રીજો

રામનો પુરુષ તે રાઝપુરુષ. રાજા ધારાજ ઉપરથી. પુરુષ એટલે પુરિવાદ (પુરમાં=શરીરમાં ખેસનાર) અથવા પુરિવાય (પુરમાં સનાર) અથવા ધા.પૂ ઉપરથી. અંદરનો ભાગ પૂરે છે—અંતરાત્મા સામ્યન્ધી. ૨૨

“આ બધું જગત તે અંતરાત્માથી પુરાયું છે, જેનાથી પર કે અપર કંઈ નથી, જેનાથી નાનું કે મોટું કંઈ નથી અને જે વૃક્ષનીપેટે આકાશમાં ફિર જોલે છે.” આ પણ વૈદિક મંત્ર છે.

૧૬. અહીં ચારક પ્રાન્તીય જોલોની વાત કરે છે. જેવા સમગ્રન્ધ વપરના ટિપ્પણમાં વૈદિક લાપા અને સામાન્ય લૌકિક જોલો વચ્ચે બતાવ્યો તેવા જ સમગ્રન્ધ જુલોજુલી પ્રાન્તીય જોલોમાં વચ્ચે પણ દત્તો ચારકે આપેલાં દૃષ્ટાન્તો સ્પષ્ટ ન છે. આનો અર્થ એટલો ન કે આપણે જે પ્રાન્તીય પ્રાકૃતોની (માગધી, શૌરસેની યગેરેની) વાતો કરીએ છીએ, તે ત્યારે પણ સ્પષ્ટ થવા માંડી હતી.

વચમાં પ્રસંગાવસારે કબોળની વ્યુત્પત્તિ આપી છે. કમ્પન્વોજ (મોજ) એમ ગળીને કબોલ લોગવનાર તે કબોળ કબોળ, એમ એક, અને કબનીય ચીજ લોગવનાર તે કબોળ, કબોળ એમ બીજી વ્યુત્પત્તિ એ શબ્દની આપી છે.

૨૦. દષ્ટ્ય વદિત રૂપ છે. તેની બે વ્યુત્પત્તિ આપી છે. ધા.દા ધારણ કર્યું ઉપરથી એક, અને બીજી ઔપમન્યવના મદ મુજબ ધા.દમ્ દમાન કર્યું ઉપરથી. ધા.દા ધારણ કર્યુંના અર્થમાં વપરાય છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અકૂતો વદતે મણિમ્નો દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે.

૨૧. અહીં કહ્યાની વ્યુત્પત્તિ માટે ત્રણ ધાતુઓ આપ્યા છે: (૧) ધા.ગાઠ્ઠના પ્રત્યય, (૨) ધા.લ્વા જેવું ઉપરથી દિરુકિત = reduplication થયેલ, સહ્યા-કહ્યા-કહ્યા, (૩) ધા.કપ્ ઉપરથી. કહ્યાનો મૂળ અર્થ 'થોડાનું દોરડું'. પણ એ દોરડું કાખમાં થઈને જંધાય છે, તેથી લક્ષણથી કહ્યાનો કાખ થયો, એમ ચારકનો મત છે.

૨૨. પુરુષની વ્યુત્પત્તિ માટે ત્રણ ધાતુ આપ્યા છે. પુરિન્ધાસદ્ પુરિન્ધી(શય) અને ધા.પૂ પૂરવું. આ બધાના મૂળમાં મનુષ્યના શરીરમાં કોઈક અંતરગત ભિન્ન છે એવી માન્યતા રહી છે. એ માન્યતાના દેહમાં એક વૈદિક મંત્ર પણ ચારકે ઉપર ઉલ્લેખ્યો છે.

અક્ષરરૂપના તથા અર્થસમૂહ લક્ષ્યગત ન્તી અને તેમનું પરસ્પર તોત્તન કરી તેના મૂળો ગોધાનાં એ અસાધારણ પ્રતિબાનુ કામ છે ને અન્ય-વ્યતિરેક પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ એ મૂળો ગોધાના છે, તે પદ્ધતિ ખાસ સમગ્રના ન્તી છે

સ્વરણ, સ્મૃતિ, કર્મ, કાર્ય, કર્તવ્ય, કરણીય, કૃત્ય, કૃત, કર્તા, કારક અને કરિણુ વગેરે શબ્દોમા કોઈને કોઈ પ્રતિરે સર્વત્ર 'કરુ' એ ક્રિયાનો ભાવ અનુગત છે અહીં આપણે એ નક્કી કરવું છે કે મૂળ શબ્દોમા ને 'કરુ' ક્રિયાનો ભાવ વ્યાપ્ત છે, તે, એ શબ્દોના ન્યા ભાગમા રહેતો છે-શ આમા શબ્દમા એ ભાવ છે કે શબ્દના અમર અરમા છે? કદ+અન, કૃ+તિ, કૃ+ય, કૃ+ત્વય, કૃ+અગ્રય, કૃ+ત્વ, કૃ+ત, કૃ+તા, કૃ+અક, કૃ+દણ એ બધા શબ્દોનું આનુ પૃથક્કરણ સ્વીકારી અને એમ કદપીએ કે 'કરુ' ભાન 'ક' પછી આવેના 'અન' 'તિ' 'ય' વગેરે અગ્રોનો છે, તો ન્યા ન્યા એ 'તિ' 'અન' 'ય' વગેરે અગ્રો લાગેના દેખાય ત્યા મધે એ ભાવ હોવો જોઈએ અો એ અશો ન્યા ન દેખાય ત્યા એ ભાવ ન હોવો જોઈએ ને એનું સાદ્યર્થ હોય તે 'અન્ય' મહેનાય અો એ- નિના બીજી સભવી ન શકે તે 'વ્યતિરેક' મહેનાય 'ન્યા ન્યા ધુમાડો છે ત્યા બધે આગ પેલી જ જોઈએ' એ વૃમ્મની સાથે અગ્નિનો અન્યય કે'વાય અને 'ન્યા આગ નથી ત્યા ધૂમ પીજ' એ, એ મે રચ્યેનો 'વ્યતિરેક' મહેનાય આ શ દોમા પાવુ એ દૃષ્ટિએ જોતા જ્યા ન્યા તિ 'જા અને 'ય' વગેરેનો આપણે કહેવો 'કરુ' ભાવ પેાય, તો તે ન્યા ન્યા 'તિ', 'અન' અને 'ય' વગેરે અગ્રો હોય ત્યા બધે તેમને ભાવ પશુ અનિન હોવો જોઈએ એ રીતે વાચનામા નો અન્યય તપાસના એમ અપે

૩ દ્વાદિ કે પુહોત્યાદિગણ		
(અદાદિ-અતર્ગત)	૧૪	"
૪ દિવાદિગણ	૧૪૨	"
૫ દ્વાદિગણ	૨૯	,
૬ ત્રુદાદિગણ	૧૫૮	"
૭ ત્થાદિગણ	૨૬	,
૮ તનાદિગણ	૧	
૯ કયાદિગણ	૧૦	,
૧૦ ચુતાદિગણ	૪૧૨	,

આ ઉપરાંત ઘઞ્ઞાદિગણ વગેરે બીજા પણ મણો છે તેમ જ કેટલાક ધાતુઓ 'સૌત્ર ધાતુઓ પશુ છે

૭ " સાધનધર્માનુવાદો સાધ્યધર્મસ્ય વિધાનમ્--જાવય

—(પ્રમાણમીમાસા, પૃ. ૫૮ પા. ૨૦.)

૮ " સાધ્યધર્મયાદૃત્યનુવાદેન સાધનધર્મવ્યાપ્તિવિધાનમ્--અતિરેક

—(પ્રમાણમીમાસા, પૃ. ૫૮ પા. ૨૧.)

માત્રુમ પડે છે કે સ્મૃતિ, સ્મરણ, મૂર્તિ, ગાન, ચિત્તિ, ચચા, મળિતિ, મળન, વાન્તિ, વમન, મૃતિ, મરણ નગેર નજ્દોમા 'તિ' 'ઝા' એ નધા અગો વિચમાન છે છતા તેમાથી કેવળ 'મ્' બાવ નીમળનો નથી તેથી એમ જાણી નાનય છે કે 'કરુ' બાવનો 'અન્વય' તે 'તિ' વગેરે અગો સાથે નથી. એથી જાણતું ન્યા 'તિ' વગેરે અગો નથી ત્યા અર્થાત્ 'ક', 'કર્' વગેરે અગોમા 'રવા' ના બાવનો અન્વય છે અને ન્યા 'ક' 'કર્' નગેરે અગો નથી ત્યા એટલે 'તિ' વગેરે અગોમા 'કરુ' બાવ નથી એ રીતે 'ર' ના બાવનો અન્વય અને વ્યતિરેક 'ક' કે 'કર્' અશ સાથે છે, નદિ કે 'તિ' વગેરે અશ સાથે આ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા કિનાનાદ્ય પદનો નિર્ધાર્ય નો પડી તે પ્રતિભાબરેલા વૈયાક્રણ્યેએ એ બધા 'કરણ વગેરે શબ્દોનું મૂળ ગોધવા ધાતુસમૂહ તરુ દષ્ટિ નરી, તો એ અગ્રદમા 'કરવા' અર્થનો નાદ્ય એક 'ક' ધાતુ છે એની આ 'કરણ' નગેરેના 'કર્' ના 'ક' અંશની અક્ષરશ તેમ અથશ સમાનતા જણાઈ, એથી એમણે પોતાના અનુશાસનમા 'કરણ' વગેરે ઉપ્પત બધા શબ્દોના મૂળ રૂપ 'ક' ધાતુ કદધ્યો અને તે પડીના જન, તિ, ચ, વગેરે અગોને પ્રત્યય ઉપે સમજાવ્યા અને 'રવા' બાવનો વિગેરે કહ્યા જેમકે 'કર્તા' નો 'કર્' 'કરવુ' ને દર્શાવે છે અને 'તા' અશ એ કિયાના ખાનો સૂચ્ય છે અર્થાત્ 'કર્તા' એમ્લે 'કરનારો' એ જ રીતે કાર્ય, કર્તવ્ય, કરણીય અને કૃત્ય એ બધાનો અર્થ 'કરના લાયક-કરના જેવુ' છે આ રીતે ઠાઈ પશુ શબ્દનું મૂળ રોધ્યા પછી એ શબ્દને લાગત પ્રત્યયની યોગના કરવી અને શબ્દને બધ બેસે એ પ્રમાણે મૂળમા થોડો થોડો સ્ફાર કરવો જેમકે 'કરણ' વગેરે શબ્દોમા 'ક' નો 'કર્' કરવો, 'કાર્ય'મા 'ક' નો 'કાર્' કરવો અને 'કૃતિ' વગેરે શબ્દોમા 'ક' ને જ કાવમ રાખવો આ પદ્ધતિમાથી જ મૂળમા અને જાતના દેરકારોના ઉદ્ભવ જાણ્યો છે અને જે આદેશો વિશે આપણે અહી ચર્ચા કરવાની તેમનું પ્રભવગથાન પશુ ઉક્ત પદ્ધતિ જ છે અને આ આખી પદ્ધતિનું જ નામ 'શબ્દાનુસાસન' છે આ પદ્ધતિના આશ્રયથી જ શબ્દના અપાર આગરનો પશુ પાર પામી શકે એમ કે માટે જ બાધ્ય કે 'અથ શબ્દાનુ શાસનમ્' કહીને વ્યાખરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા નરી છે અને એને પૂરી રીતે પાળી પશુ બતાવી છે

શબ્દોના મૂળો જોધાયા પડી તેમા જે જાતના દેરકારા કરવાના હોય છે તેમનું વર્ગીકરણ નરતા શીવાસ્કમુનિ પોતાના નિરુક્તમા એ દેરકારોને આ પ્રમાણે જણાવે છે

આદિતોષ, મધ્યલોષ, અતલોષ આદિવિમાર, મધ્યવિમાર, અતવિમાર, વર્ણલોષ, દિવર્ણલોષ (જે વર્ણોના લોષ), આદિવિપર્યય, આદિ અને અતનો વિપર્યય (વિપર્યય એને વ્યત્યય—અક્ષરનું બિનપર્યય થતુ, એને બાવે પી નુ થઈ જતુ), વર્ણોપવન (વર્ણોનો ઉપવન—વચો) આ ઉપરાંત આગમ અને આદેશ એ જે દેરકારોને પશુ આમા ભેળવી લેવાના કે આગમ એને ઠાઈ શબ્દના ગમે તે ભાગમા ઠાઈ આગનુદ્ય અક્ષર આપીને ખેસી જાય, યાગ જેને 'વર્ણોપવન

૧. “ एवम् अथम् आदि-मध्य-अतलाप आदि-मध्य-अन्त-विकार वर्णलोप द्विवर्णोप जादिविपर्यय आदि-अन्त-विपर्यय वर्णोपचन छन्दसि भाषाया च दृश्यम् । ह्वा च यथासमयम्—अनुविषेय ” (निरुक्त, द्वितीय राट, पृ० १२९, पं० २-४ राजवाजे रापादि)

કહે છે તેમા આગમનો મમાવેશ થઈ શકે વૈયાકરણી કહે છે કે 'આગમ' મિત્ર જેવો છે (મિત્ર વદ ભાગમ) એથી તે મળમા જો વિમાગ ન ઉપગમનતા મૂળના કાર્ત્ત્વ ભાગ પાસે આવીને મિત્રની પેઠે બેસી ગયે છે 'આગમ'ના આનવાથી મૂળના ધ્વનિમા થોડો તદ્દાનત પડે છે એ જ એની પ્રભુતા છે, ત્યારે આદેશ તો મૂળમા આમૂલત્વ દેરદાર કરી નાખે છે અને એમ છે માટે જ વ્યાકરણી 'આદેશ'ને ગુણુ જેવો ગણાવે છે (શતુવદ આદેશ) 'આદિમધ્યાતવિમાગ' વડો, 'વિપર્યય' કહો કે આદેશ નહો-એ જમ્મા પર્થાય જેના છે ૧૦યાક કહે છે કે કાર્ત્ત્વ પણ શાન્તી નિ પત્તિ માટે તેનું અક્ષરશ અને અર્થશ સમાન મૂળ ગોધાયા પછી તેમા જે સરકાર એટલે રાગસરકાર થા વ્યવનસમ્પાર વરનાના હોય તે પણ મૂળના સ્વર વા વ્યવનની સમાનતાને લક્ષ્યમા રાખીને જ કંચના ચારકના કહેના પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમા અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બન્ને અતિ આનસ્પષ્ટ છે અને એમાય અર્થસામ્યની આવશ્યકતા તો વધારે છે

વૈયાકરણી પોતાનું ચાનતા સુધી શબ્દમાનમા તેના મૂળને જનજની ગમ્પનાની વિશેષ દાખલ કરે છે અને જ્યારે ન જ આવે ત્યારે જ તેમા થોડો થોડો વિપરિણામ સૂચવે છે, પરંતુ જ્યારે થોડો ફેરફાર પણ શબ્દસાધક ન નીવડે ત્યારે ત્યો મૂળમા સમૂળગો ફેરફાર કરાનું વિધાન કરે છે, તેમ જનાય માધ્યમ શબ્દ અને તેના મૂળના અર્થગત સામ્યનો વિચારે તો થના જ નથી કેના 'સમૂળગો ફેરફાર' અને 'આદેશ' એ બન્ને એક જ સ્તુ છે. જ્યારે શબ્દના મૂળનો પત્તો જ ન લાગે, ત્યારે ત્યો ૧૧અક્ષરદિષ્ટિને પ્રધાનપ્રધાન આપીને એના આદેશોનું વિધાન કરે છે. આ પદ્ધતિ કાર્ત્ત્વ અજ્ઞાનની નથી પરંતુ પાણિનિયુનિએ ૧૨ પણ તે પદ્ધતિને આશ્રય લઈ અનેક શબ્દોની સાધના કરી બતાવી છે, તેથી એમ જણાય છે કે આદેશો કરવાની પદ્ધતિ પાણિનિથી પણ પ્રાચીન છે

પાણિનિયુનિને માગે ચાલીને આં હેમચન્દ્રે પણ પોતાના સરકૃત અને પ્રાકૃત બાપાના વ્યાકરણમા એના અને આદેશોનું વિધાન નેલું છે પ્રાકૃત વ્યાકરણમા નિહિત કરેના એના આદેશો બે પ્રકારના છે ફેટલાક આદેશો એવા છે કે જેઓમા મૂળ મ્થાનીનો અક્ષરમત અને અર્થગત વારસો જળનાઈ રહેતો છે અને ફેટલાક આદેશોમા મૂળ મ્થાનીનો કેવળ અર્થગત વારસો જ ટકેતો છે, તેમા અક્ષરગત નારમાનો મધ સરખો પણ નથી વૈયાકરણી આદેશોને સ્થાનીના ગુણ તરીકે જણાવે છે છતાં તેઓ જ કહે છે કે આદેશોને ૧૩ સ્થાનીના સમાન માનનાના છે એટલે જે જે વિધાનો સ્થાનીને લાગુ પડતા હોય તે મધ આદેશોને પણ લાગુ પાડનાના છે એક બાજુ રૈયામરણી

૧૦. 'અથ નિર્વચનમ્ તદ્દ યથુ પદેષુ સ્વર-સંસ્કારો સમર્થા પ્રાદેશિકેન ગુણન અન્વિતો સ્વાતામ્ તાનિ નિર્વ્યાત્ત્વમ્ । અથ અનન્વિતે અર્થે અપ્રાદેશિકે વિકારે અર્થનિત્ય પરીક્ષેત્ ॥'

—(નિરુક્ત, દ્વિતીય અધ્યાય, પ્રથમપાદ, પૃષ્ઠ ૧૨૦, ઉક્ત આટ્ટિ)

૧૧ જુમા ટિપ્પણ ૩ તથા ૪ ।

૧૨ " , ૩ તથા ૪ ।

૧૩ 'સ્થાની દ્વ—અવર્ણવિધી'—૭ । ૪ । ૧૦૬

આદેશને શત્રુવત્ કહે છે અને બીજી બાજુ આદેશને સ્થાની સમાન માનવાની વાત કરે છે, એ મારી દૃષ્ટિએ વસ્તુત્યાધાત જેવું છે. હું તો કહું છું કે જેમ પિતાનો વારસો મેળવનાર યા તેને સાચવી રાખનાર પુત્ર પિતાનો શત્રુ નથી, પરંતુ તેનો ખરો વારસદાર છે, તેમ આદેશ સ્થાનીનો અક્ષરગત કે અર્થગત વા જાને પ્રકારનો વારસો સાચવી રાખનાર છે, માટે જ તે શત્રુવત્ નથી.

આ હેમચંદ્રે પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં પ્રધાનપણે અક્ષરપરિવર્તનોનાં વિધાન કરી પ્રાકૃત શબ્દોની સાધના દર્શાવેલી છે. કેટલાક આદેશો એમણે એવા કરી બતાવ્યા છે કે જેઓને એ અક્ષરપરિવર્તનોના ધોરણે જ સાધી શકાય એમ છે. ખરી રીત તો એ છે કે જે શબ્દોની સાધના માટે બીજો કોઈ ઉપાય શક્ય નથી, તેવા જ શબ્દોની સાધના આદેશોદ્વારા થઈ શકે. બીજો ઉપાય હોય છતાં આદેશોનો માર્ગ લેવો એમાં વિશેષ ગૌરવ છે અને શબ્દાનુશાસનની પદ્ધતિગત ખામી પણ છે, છતાં પાણિનિ વગેરે પ્રાચીન બધા વैयाકરણો એ સદોષ માર્ગને અનુસર્યા છે, તો પછી હેમચંદ્ર પણ ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પચ્યાઃ’ ન્યાયને અનુસરે એ મહત્ત્વ છે.

આ નીચે પ્રારંભમાં હેમચંદ્રે બતાવેલા કેટલાક એવા આદેશોનો નિર્દેશ કરવાનો છે જેમની સાધના અક્ષરપરિવર્તન દ્વારા જ થઈ શકે એમ છે. આ ગતનાં નામરૂપો કે ધાતુરૂપોમાં સ્થાનીનો અક્ષરગત અને અર્થગત એમ બંને પ્રકારનો વારસો ઊતરેલો છે.

નામરૂપો—

‘સ્તોક’ને બદલે પ્રાકૃતમાં ‘યોઠ્ઠ’, યોન અને યેવ શબ્દોને આદેશરૂપે સૂચવેલા છે. હેમચંદ્રના વર્ણપરિવર્તનના નિયમોદ્વારા જ ‘સ્તોક’ ઉપરથી એ ત્રણે રૂપો નીપજી બન્યા છે: ‘સ્ત’નો ય અને ‘ક’નો દ્વિર્બાવ થતાં ‘યોઞ’; ‘સ્ત’નો ય અને ‘ક’નો લોપ થતાં ‘યોઝ’, પછી પૂર્વવર્તી ઓક્ષરના પ્રભાવને લીધે ‘યોઝ’ના ‘ઝ’નો ‘ય’ ધ્વનિ અને સ્વરપરિવર્તનના ધોરણે ‘યો’નો ‘યે’ ધ્વનિ થતાં ‘યોવ’ અને ‘યે’ એ બંને પડે સધાર્ધ્વ બન્યા છે.

એ જ પ્રકારે ‘દુહિતા’નો ધૂઝા, ૧૫ ‘દુ’ની પછીના ‘હિ’નો ‘હ્’ ‘ઙ’ સાથે ભગ્ના અને ‘હ’નો અપ્રયોગ થતાં તથા ‘દુ’ન ‘ઙ’ દીર્ઘ થતાં ‘દુહિ’ દ્વારા ‘ધૂ’ અંગ આવી બન્યા છે. પછી ‘ત’નો લોપ થતાં ‘ધૂઝા’.

૧૬ વહિણી=મગિની, વ્+હ્+અ. શ+હ્. ન્+હ્. આમ ‘મગિની’ શબ્દના સ્વરો તથા વ્યંજનોનું પૃથક્કરણ છે. આમાં ‘મ’નો અપ્રયોગ થયો, ‘વ્+હ્+અ’ આમાંનો ‘અ,’ ‘હ્’ પૂર્વે આવી ‘વ’માં ભળી જતાં ‘વ’ અને ‘મિ’નો ‘’દ્’ ‘હ્’માં ભળી જતાં હિ. આ રીતે ‘વહિની’ તૈયાર થયા પછી ‘ન્’નો ‘ળ’ થતાં ‘વહિણી’.

૧૭ હ્+અ=શ્લ. આમાં આશ ‘વ’નો અપ્રયોગ થયો, પછી ‘દા’નો વચ્ચે થતાં હ્ચ્ચ.

૧૪. “સ્તોકસ્ય યોઠ્ઠ—યોવ—યેઞઃ” । ૮ । ૨ । ૧૨૫ । આદેશવિધાયકસૂત્ર.

૧૫. ૧૩ દુહિતૃ—મગિન્યોઃ ધૂઝા—વહિણ્યો । ૮ । ૨ । ૧૨૬ । ”

૧૭. ૧૬—શિપ્તયોઃ હચ્ચ—હ્ચ્ચો । ૮ । ૨ । ૧૨૭ । ”

૧૮વિલયા=વનિતા=વનઅ. નન્દ. જનયા. અહીં 'નવનીત'ના 'લોળા'ની પેઠે 'ન'નો 'લ' થતાં અને 'લૂ'નો 'અ' તથા 'નૂ'ના 'હ'નો વ્યત્પથ થતાં વિલયા. પછી 'ત'નો અપ્રયોગ થતાં વિલયા.

૧૯હૃત્વી=હ્રી. આમાં સંયુક્તાક્ષર 'જ્ઞ' બોલતાં વિશેષ આકર્ષે ન લાગે માટે તેની આદિમાં 'હ' મૂકવામાં આવ્યો છે. પછી 'ર'નો લોપ થયો અને 'સ્ત'નો 'ષ' થતાં હૃત્વી.

૨૦વિહિ=ધૃતિ. આમાં વનદ્વન્દ્વ. તનદ્વ. 'ધૂ'માં 'દ' અને 'હ' બળેલા છે, તે શુદ્ધ ધર્ષ ગયા અને 'દ'માં 'ક્ષ'નો 'હ' ધર્ષને 'દિ' બન્યો પછી 'તિ'ના 'ત્ત'નો અપ્રયોગ થતાં શેષ રહેલ 'દ' સાથે 'દ્' બળી જતાં વિહિ.

૨૧મંજર, વંજર=માર્જાર. વિહિત પરિવર્તન-નિયમોદ્વારા 'મંજર' થયું અને પછી 'વંક' ના 'વંક' પેઠે અનુસ્વારનો આગમ થતાં 'મંજર' અને 'મ'નો 'વ' થતાં વંજર.

૨૨વેહલિય=વૈદ્ય. આમાં પશુ 'ઐ'નો '૯'. 'હ'નો 'હ' અને 'ઙ' ધર્ષ 'હ' થયો, પછી '૯'માં 'હ'નો વધારો થતાં 'રિવ' અને 'રૂ'નો 'લૂ' થતાં લિય. વેહલિય.

૨૩પુરિમ=પૂર્વ. 'પૂ'નો 'પુ', 'વૃ'માં 'હ' વધતાં 'રિવ' અને 'વ'નો 'મ' થતાં પુરિમ.

• એ જ પ્રમાણે 'વ્રસ્ત'૨૪નું તદ્દ. 'વૃહસ્પતિ'૨૫નું મયસ્વદ કે મયસ્વદ. 'યદ્'૨૬નું ષર. 'વંદા'૨૭નું વાદા. 'વવાતિકતુ'૨૮ પાદક વગેરે રૂપો તે તે પશુપરિવર્તનના નિયમોદ્વારા

૧૮. વનિતાયાઃ વિલયા । ૮ । ૨ । ૧૨૮ ।

”

૧૯. હિતયા હૃત્વી । ૮ । ૨ । ૧૩૦ ।

”

૨૦. ધૃતેઃ વિહિઃ । ૮ । ૨ । ૧૩૧ ।

”

૨૧. માર્જારસ્ય મંજર-વંજરૌ । ૮ । ૨ । ૧૩૨ ।

”

૨૨. વૈદ્યસ્ય વેહલિયં । ૮ । ૨ । ૧૩૩ ।

”

૨૩. પૂર્વસ્ય પુરિમઃ । ૮ । ૨ । ૧૩૪ ।

”

૨૪. વ્રસ્તાસ્ય હિય-તદ્દી । ૮ । ૨ । ૧૩૬ ।

”

૨૫. વૃહસ્પતૌ વહો મયઃ । ૮ । ૨ । ૧૩૭ ।

”

જનતાની હિંદી ભાષામાં 'વૃહસ્પતિ' માટે 'બીરે' શબ્દ છે તે, પ્રસ્તુત 'વિદ્યવર્'નું જ સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચારણ છે.

૨૬. યદ્સ્ય ષરઃ અપતૌ । ૮ । ૨ । ૧૪૪ ।

”

૨૭. વંદ્યાઃ વાદા । ૮ । ૨ । ૧૩૯ ।

”

૨૮. ૮ । ૨ । ૧૩૮ ।

”

અહીં ચૌદમા ટિપ્પણથી માંદીને ૨૮મા ટિપ્પણ સુધીના બધાં સૂત્રો આદેશવિધાયક છે. એ બધા આદેશોને વર્ણપરિવર્તનના નિયમો દ્વારા ઉપર સાધી બતાવ્યા છે એથી એ સૂત્રોની રચનાની સફળતા નથી જણાતી.

૫૪ જાગ=જાગ.	૫૫ આગટ્ટ=વ્યાપૃત.	૫૬ સલહ=સલાપ.	૫૭ પુચ્છ=પુચ્છ.	૫૮ લુંજ } =યુજ. જુજ } =યુજ.
૫૯ મટ=મટ.	૬૦ ઘુલ } =ધૂર્ગ. ધોલ }	૬૧ ગંઠ=ગંઠ.	૬૨ મલ } =મૃદ. મલ મટ }	૬૩ ધિપ્પ=તૃપ્પ.
				૬૪ તિર } =ક્ષર. ક્ષર }
૬૫ પક્ષર } =પ્ર+ક્ષર. પક્ષર }	૬૬ ઉત્થલ=ઉત્થલ.	૬૭ ફરિસ } =ફટ્થ. ફસ ફાસ }	૬૮ ગમેસ=ગમેપ.	૬૯ ત્તલ=ત્તલ.
૭૦ હલસ=હલસ.	૭૧ પલ્લવ } =પર્વસ્ત. પલ્લવ }			

૫૪. જાગે: જાગ: | ૮ | ૪ | ૮૦ |

૫૫. વ્યાપ્રે: આગટ્ટ: | ૮ | ૪ | ૮૧ |

‘વ્યાપૃત’ હોરા ‘વાવડ’ પદ તેા નીચળે ૪ છે અને આ ‘વાવડ’ ઉપરથી ‘આગટ્ટ’ ક્રિયાપદ બિપળે છે. ‘વ્યાપૃત’ શબ્દ (વિ+આ+પૃ) ‘વિ’ અને ‘આ’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘પૃ’ ધાતુ બિપરથી આવેલા છે.

૫૬. સ્લાપ: સલહ: | ૮ | ૪ | ૮૮ |

૫૭. પ્રચ્છ: પુચ્છ: | ૮ | ૪ | ૯૭ |

૫૮. યુજો જુજ—જુજ—X | ૮ | ૪ | ૧૦૧ |

૫૯. ઘટે: ગટ: | ૮ | ૪ | ૧૧૨ |

૬૦. ધૂર્ગ: ઘુલ—ધોલX | ૮ | ૪ | ૧૧૭ |

૬૧. પ્રન્થ: ગળ: | ૮ | ૪ | ૧૨૦ |

૬૨. મલ: મટ—મટ—X | ૮ | ૪ | ૧૨૬ |

૬૩. તૃપ: ધિપ્પ: | ૮ | ૪ | ૧૩૮ |

૬૪—૬૫. ક્ષર: તિર—ક્ષર—પક્ષર—પક્ષર—X | ૮ | ૪ | ૧૭૨ |

૬૬. ઉત્થલ—ઉત્થલ: | ૮ | ૪ | ૧૭૪ |

૬૭. ફટ્થ: ફાસ—ફસ—ફરિસ—X | ૮ | ૪ | ૧૮૨ |

૬૮. ગમેપ: X—X—Xમેસ—X | ૮ | ૪ | ૧૮૬ |

૬૯. ત્તલ: ત્તલ—X | ૮ | ૪ | ૧૯૪ |

૭૦. હલસ: હલસ—X | ૮ | ૪ | ૧૯૭ |

૭૧. પર્વસ્ત: X—પલ્લવ—પલ્લવ: | ૮ | ૪ | ૨૦૦ |

‘પર્વસ્ત’ શબ્દ હોરા ‘પલ્લવ’ અને ‘પલ્લવ’ શબ્દો બને છે ૪૪. જુજો ૮-૨-૪૭ તથા ૬૮ | અને એ ‘પલ્લવ’ હોરા ‘પલ્લવ’ તથા ‘પલ્લવ’ હોરા ‘પલ્લવ’ ક્રિયા-પદ પલ્લવ આવેલા આવે છે તેથી એ માટે સુચની ગણા જાવી નથી.

૭૨ મિસ=માલ ૭૩ પિસ=પાલ ૭૪ વાહ=ઝાવ+ગાહ (ઝાવ+ગાહ=ઝાગાહ=ઝાગાહ-ઝાવાહ)

ઉક્ત ક્રિયારૂપોમાં આઘ, આદેશરૂપ છે અને પછીનું મ સ્ફૂત ૩૫ ધ્યાનિકરૂપ છે આ બધા આદેશો ધ્યાની ૥ વર્ણપરિવર્તનના દ્વારા જ મુગમ રીતે સાધ્ય છે ના તે માટે આદેશ દંભચક્રે પૃથક્ પૃથક્ અને સૂત્રો રચ્યા છે અને તે દ્વારા વ્યાખ્યાનનું મૂલ્યશરીર વિગેરે વડી ગણ્ય છે આમ વ્યર્થસૂત્રાતિરસ્ક, બહુનારને યા ગબવાનો પ્રેશ પુનરુક્તિ, અને ગૌરવ એવા અને દૂષણોનું નિવારણ થઈ શકે નથી

આ નીચે એવા આદેશો બતાવવાના છે, જેમના મૂળ આદેશ દંભચક્રને જણાયા નથી અને મૂળ ન જણાયાથી 'ઘટ' નાની સાધના માટે જેમ 'કુમ્મ'નો 'ઘટ' આદેશ સમજાવે એવું નિધાન થાય તેમ કેવળ અર્થસામ્યને લક્ષ્યમા રાખી અક્ષરસામ્ય ગતીભાર ન હોય ત્યાં એવા અક્ષરસામ્ય વગરનાને ધ્યાની રચ્યા છે અને એવા જ આદેશો સૂચવ્યા છે એવા એ આદેશોના અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બંનેવાળા ખામ મૂળો વિગેરે ચિંતન થતા જણાયા છે એ જડેલા મૂળો વિવિધ વર્ણપરિવર્તનના નિયમો દ્વારા આપોઆપ ક્રિયાપદો રૂપે સ્પર્ધા જાય છે, એવે આ આદેશો પણ રવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ છે જડેલા મૂળોવાળા એ ધાતુરૂપો આ પ્રમાણે છે

'સાગ'નું અર્થમા પ્રાકૃતમા 'જીહ' ધાતુ છે, તેમાથી 'જાહેહ' રૂપે ક્રિયાપદો નીપજે છે હેમચક્ર દ્વિ છે કે સં ૭૫ 'લ્હજ-લ્હજ' ધાતુનો 'જીહ' આદેશ સમજાવે આ રથગે 'જીહ'

૭૨ માલે મિસ । ૮ । ૪ । ૨૦૩ ।

૭૩ પ્રલે પિસ । ૮ । ૪ । ૨૦૪ ।

૭૪ ઝગાહ ગાહે વાહ । ૮ । ૪ । ૨૦૫ ।

અહીં ૨૯ મા પ્રિપણથી ૭૪ મા પ્રિપણ સુધીના બધા સૂત્રો તે તે ધાતુના તે તે આદેશોનું નિધાન દેરે છે

ઉપર આદેશોની સામે = આવું નિધાન મળેને જે જે સ્ફૂત શબ્દો બતાવ્યા છે, તેમના દ્વારા જ વર્ણવિભરના હેમચક્રે જડેલા નિયમો દ્વારા તે તે બધા આદેશો આપોઆપ ઊપજી જાય છે જેમકે સં 'યાવ' ના આઘ 'ય' નો 'જ' અને 'વ'નો 'વ' થતા 'જાવ' રૂપ થાય, તે દ્વારા 'જવ' આદેશ આવે 'ય' ના 'જ' અને 'વ' ના 'વ' માટે જુઓ 'આદે ચો જ' । ૮ । ૧ । ૨૪૫ તથા પો વ । ૮ । ૧ । ૨૩૧ । એ જ પ્રમાણે ઉક્ત બધા આદેશો તે તે વર્ણપરિવર્તનના નિયમથી સાની રચ્યા છે માટે તે સાચા આદેશવિધાનના જે અને સૂત્રો રચનામાં આ યા છે તે બધા મિનમતરી છે

૭૫ 'જીહ' । ૮ । ૪ । ૧૦૩ ।

'જીહ' એ 'જાહ' એ બે રૂપો વિશેષ સમતતા છે ત્યારે 'લ્હજ' અને 'જીહ' વચ્ચે અક્ષરસમતા મુદ્દન નથી કેવળ અર્થસામ્ય છે તેથી 'જીહ' દ્વારા 'જીહ' ને ઉપગમવો અધિક સમત છે, નહિ કે 'લ્હજ' દ્વારા

અને 'લજ્જ' મા ફેરળી અર્થસામ્ય છે, હેતુ પશુ અક્ષરસામ્ય નથી. જ્યાં અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બંને હોવાન હોય, ત્યાં સ્થાની અને આદેશનો સમઘ ધર્મી શકે છે. જ્યાં તે બંને ન હોય ત્યાં સ્થાની અને આદેશનો સમઘ અષ્ટિત છે. છતાં ઉપરપર પ્રમાણે આ બંને આવે બીજા અનેક રસો હેમચન્દ્રે એવો અસંગત સ્થાની-આદેશનો સમઘ મળે છે. વસ્તુતઃ સસ્કૃત 'હી' ૭૭ ધાતુ ત્રીજાગણનો છે તેનું ૩૫ 'જિહૃતિ' માથે છે. 'જિહૃતિ' રૂપમાના 'જિહ્' અંગ સાથે પ્રાકૃત 'જીહ'નું અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બરાબર છે એથી પ્રાકૃત 'જીહ' ધાતુનું ઉપપાત્તન એ 'જિહ્' અંગદ્વારા જ સુધરિત છે નહિ કે 'લજ્જ' ધાતુદ્વારા.

એ જ રીતે—

'વનોત્પ' અર્થનો પ્રા. વિલોહ અને વિરોહ ધાતુને સ. ૭૮ વિલોહ (વિમ્લોહ) ધાતુ દ્વારા સાધવાને બે હેમચન્દ્ર 'મન્ય'ના 'વિલોહ' અને 'વિરોહ' એના જે આદેશોનું વિધાન કરે છે. 'મન્ય' ધાતુ પા પ્રત્યયના ઉચ્ચારણને મળે 'વિલોહ' પા વિરોહ એનું પત્તિવર્તન ધારણ કરે ?
'બે' પ્રમા પ્રવા—પપુ' અર્થનો હુહાવ સ. ૭૮ 'દ્વિષા' માથે સમઘ મળે છે તેને બદલે આ. હેમચન્દ્ર એ 'હુહાવ'નો સમઘ સ. 'હિદ' માથે મતાવે છે.

૭૬ પાત્તિનિ 'વત્તિક'નો 'નેદ' આદેશ બતાવે છે

જુઓ પા. ૧. ૧. ૬૩. પાત્તિનિમગ્નાધ્યાયી । આ અને આવા બીજા અનેક મત્રો ઉક્ત અષ્ટાધ્યાયીમા આદેશવિધાયક રૂપે ઉપયોગ્ય છે. અહીં 'અન્તિક' અને 'નેદ' વચ્ચે કેવળ અર્થસામ્ય છે, કિન્તુ અક્ષરસામ્ય નેશ પશુ નથી તેમ છતાં આ મન્ને વચ્ચે પાત્તિનિ મ્થાની-આદેશસમઘ મળે છે. ખરી રીતે તે પ્રા. નિજઙ (સ. નિકઙ) સાથે 'નેદ'નું અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બંને છે તેથી 'વત્તિક' કરતાં 'નેદ'ની પાસે 'નિજઙ' કે મટિ 'નિજઙ' દ્વારા 'નેદ'ની ધટના વિશેષ ઉચિત કહેવાય.

૭૭ "હીક્ લઝાયામ્"—(ધાતુપારમ્પર્ય, ગણ ત્રીજો ધાતુઅક ૪, પૃ. ૧૬૩)

૭૮ મથુ—વનોત્પ' અર્થમા પ્રાકૃતમા વિલોહ' અને વિરોહ' એમ બે ધાતુઓ છે. હેમચન્દ્ર કરે છે કે 'મન્ય' માથી 'વિલોહ' અને વિરોહ' મન્નેને ઉપયોગ્ય નથી. ખરી રીતે સ. લોહ ધાતુ અને 'વિ' ઉપસર્ગ સાથે મળતાં 'વિલોહ' તથા 'વિરોહ' એ મન્ને અગ્રે મહત્ત્વાવે ગ્રેપણ શકે છે અને 'મન્ય' માથી તે એ અગ્રે કોઈ મળે જાતી શકે એવા મળવ પશુ નથી. 'વનોત્પ' અર્થમા 'વિજોઙ' શબ્દ નિર્ણય સુગ્રીત છે.

૭૯ 'દ્વિષા'નું પ્રાકૃત પા 'હુહા' તેનો નામ ધાતુ 'હુહ' ઉપરથી હુહાપ—'હુહાવ' ની પોઠે દ્વિષાપ—હુહાવ' બીજી રીતે છે અને તેનો અર્થ 'મે પ્રતિ કરવું—મે કરું । કરવા' છે.

"દોહાદ્વદ વ ગદ્"—(મેતુલક ૫ આધાર, ગા. ૧૫) "ગમો દ્વિષાયત દ્વ—દ્વિ-સખાયતે દ્વ—x x x રાદ્વદ્વમિવ રક્ષત દ્વર્ચ"—મેતુલકીકા

ગલ્લય=ગલ્લહસ્ત ૮૬
 લોદ્દ=લુદ્દ ૮૮
 આયંવ=આ+યંવ ૧૦૦
 વડવડ=વરાદ ૧૦૨
 સંધુવ=સંધુ ૧૦૪
 તેઝવ=તેઝ ૧૦૬
 ગિમુડ=ગિ+મુડ ૧૦૮

ગલ્લય=લુપ્ત ૮૭
 લોદ્દ=સ્વપ્ત ૮૮
 આયંવ=વેપ ૧૦૧
 વડવડ=વિ+લપ્ ૧૦૩
 સંધુવ=પ્ર+દીપ ૧૦૫
 તેઝવ=પ્ર+દીપ ૧૦૭
 ગિમુડ=નમ ૧૦૯

૬૬. 'ગળામાં દાથ નાખીને ઠાઠી મૂકવું—ગડધોલવું—ગડધોલુ દેવું' અર્થ મટિ 'ગલ્લહસ્ત' પદ નુપ્રતીત છે. તે ૬૧૨ 'ગઢહૃવ—'ગલ્લય' એ રીતે 'ગલ્લય' અંગ અરાગર આવે છે.

"સરવેઅગલ્લયત્રિમ—" (સેતુનંધ આશ્વામ ૫, ગા. ૪૩) "શરવેંગેગ ગલ્લહસ્તિતમ—પ્રેરિતમ"—(સેતુનંધટીકા) 'ગલ્લહસ્તિન' પ્રયોગ નૈપધીય મદાકાવ્યમાં (સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૫) પણ વપરાયેલો છે.

૬૭. ૮-૪-૧૪૩

૬૮. 'આળોટ્તુ—સવું' અર્થમાં 'લુટવ' ધાતુ ચોથા ગુણે છે. "લુટવ્ વિલોટને"—(ધાતુપા. ૦, ધાત્વક ૩૪, પૃ. ૧૭૫)

૬૯. ૮-૪-૧૪૬

૧૦૦. 'જા' સાથેના 'કમ્પ'—'આકમ્પ' ૬૧૨ 'આકમ્પ—આવંપ—આવવ' એમ 'આવંવ' અંગ આવી શકે છે.

૧૦૧ ૮-૪-૧૪૭

૧૦૨. 'વડ' ધાતુનો દ્વિભાવ થયા પછી 'વડવડ' થાય અને તે ૬૧૨ 'વડવડ—વડવડ'

૧૦૩. ૮-૪-૧૪૭

૧૦૪. સં. ધાતુમંત્રમાં "બુક્ષિ ધિક્ષિ સ્વીપન—વલેશન—જીવનેપુ"—(ધાતુપા. ૦, ધાત્વક ૮૭૬—૮૭૭ પૃ. ૧૦૫) એ રીતે 'બુક્ષ' ધાતુ છે. 'સં' સાથે 'સપુક્ષ' અને એ ૬૧૨ સંધુવ.

૧૦૫-૧૦૭. ૮-૪-૧૫૨.

૧૦૬. 'તજ્જ' શબ્દ ૬૧૨ નામધાતુ ધર્મને 'તઝવ' ક્રિયાપદ આવે છે.

૧૦૮. 'નિર્' સાથે 'સહ' નો 'ભારથી નમી જવું' અર્થ થાય છે. 'નિસ્મહાનિ અઙ્ગાનિ' એ જોતાં 'નિર્' સાથે 'સહ' નું ભૂતકૃદંત 'સોઢ' બળતા 'નિસ્સોઢ' થાય અને એ ૬૧૨ 'ગિમુડ' અંગ આવે.

૧૦૯. ૮-૪-૧૫૮.

હુંદ=હુદ ૧૧૦

ચક્રમ=ચક્રમ ૧૧૨

અફ=ફ ૧૧૪

અફ્ફ=આ+ફ્ફ ૧૧૫

અણુવજ્જ=અણુ+વજ્જ ૧૧૬

ળીફ=નય ૧૧૭

પદમ+પદ ૧૧૮

પલોટ=પ્ર+લોટ

પરિસામ=પરિ+સામ્ય ૧૨૧

ખેડુ = { લેલ ૧૨૩
ક્રીડ

પેચ્છ=પ્રેષ (પ્ર+ફેષ) ૧૨૫

હુંદ=આ+કમ ૧૧૧

ચક્રમ=ચ્રમ ૧૧૩

અફ=ગમ ૧૧૯

અફ્ફ=ગમ

અણુવજ્જ=ગમ

ળીફ=ગમ

પદમ=ગમ

પલોટ=પ્રતિ+આ+ગમ ૧૨૦

પરિસામ=શમ ૧૨૨

ખેડુ=ચમ ૧૨૪

પેચ્છ=દશ ૧૨૬

૧૧૦. 'હુદ' ના આદ્ય 'હ' નો 'છ' થાય અને તે ઉપર અનુસ્વાર આવે, એટલે 'હુદ' હારા 'હુદ' થાય. 'હ' નો 'છ' થવા પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે.

૧૧૧. ૮-૪-૧૧૦.

૧૧૨. 'ચ' ધાતુનું દિસ્ત્યારણુ (દિર્ઘાવ) થતાં 'ચક્કમ' અંગ થાય અને તે ઉપરથી પ્રાં 'ચક્રમ,' આ બેતાં 'ચ્રમ' સાથે 'ચક્રમ' નો સંબંધ ન જ થઈ શકે.

૧૧૩. ૮-૪-૧૧૧.

૧૧૪. 'ગતિ' અર્થવાળા સં. 'ફ' ધાતુહારા 'અફ' અંગની નિબપ્તિ છે. 'ફ' પ્રથમ ગણનો ધાતુ છે. જેનું 'અવત્તિ' રૂપ થાય છે:— (ધાતુપાં. ધાત્વં ૧૨ પૃ. ૯)

૧૧૫. 'ગતિ' અર્થવાળા સં. 'ફ્ફ' અને 'આ' ઉપસર્ગ સાથે થળતાં 'આ+ફ્ફ' 'ફ' નો 'ફ' થવા પછી અને 'આ' નો 'અ' થવા પછી 'અફ્ફ.'

૧૧૬. અણુ+વજ્જ=અણુવજ્જ=પ્રાં અણુવજ્જ.

૧૧૭. 'ગતિ' અર્થવાળા 'ળી' - 'નય' ધાતુહારા 'ળીફ'

૧૧૮. 'ગતિ' અર્થવાળા 'પદ' ધાતુહારા 'પદમ.'

૧૧૯-૧૨૦. ૮-૪-૧૧૨ તથા ૮-૪-૧૧૬

૧૨૧. 'પરિ+સામ્ય' હારા 'પરિસામ' આવે છે.

૧૨૨. ૮-૯-૧૧૭

૧૨૩. 'લેલ' ધાતુ કે 'ક્રીડ' ધાતુહારા 'લેડુ' અંગ આવે.

૧૨૪. ૮-૯-૧૧૮

૧૨૫. 'પ્ર+ફેષ—પ્રેષ' હારા 'પેચ્છ' થાય છે. એ જ રીતે 'અવ+ફેષ'—'અવેષ' ઉપરથી 'અવગમ્ય' 'અવગમ' અને 'અવચ્છ' એ ત્રણે અંગો આવે છે. 'દશ' સાથે નો એ અંગોનો કશો જ સંબંધ નથી.

૧૨૬-૧૨૭. ૮-૪-૧૮૧

એ ૧૧ પ્રમાણે—

સેખક

હેમચંદ

પત્તોદ=પ્રતોદ ૮૦

જિમ=જિમ ૮૨

જેમ=જેમ

નિમાર=નિ+માર ૮૪

પત્તોદ=પ્રતોદ ૮૧

જિમ | =મુજ ૮૩

નિમાર=૮૫

(‘નિમાર’ એટલે દાણી આંખ કઠીને બેંચુ)

૮૦. અહીં ઉપર બે ટોચમમા ધાત્વાદેશો અને તેના મુળાચારી બતાવેલા છે. પ્રથમ ટોચમમા ‘લખક’ના મથાળા નીચે અને ત્રીજા ટોચમમા ‘હેમચંદ’ના મથાળા નીચે, એ રીતે એ ધાત્વાદેશો મૂકેલા છે. ‘સેખક’ના મથાળા નીચે ને આદેશો અને તેના મૂળો જણાવેલા છે તે અને વચ્ચે અક્ષરસંગતિ તથા અર્થસંગતિ એ બંને છે તે આપોઆપ જણાય છે અને ત્રીજા ટોચમમા ને એ બંને નાના બતાવેલા છે તેમા અક્ષરસંગતિ નેશ પણ નથી માત્ર અર્થસંગતિ છે એ પણ ચોખ્ખું જણાય એમ છે. ‘પ્ર’ સાથેના ‘હોદ’—‘પ્રતોદ’—માં વર્ણવિભક્તિ નિયમે દ્વારા ‘ર’નો લોપ, ‘હ’ નો ‘ક્ષ’ તથા ‘દ’ નો ‘ક’ થતા ‘વક્ષોદ’ અંગ સહેને આવે છે, ત્યાર હેમચંદના મૂકેલા પ્રમાણે ‘હોદ’ દ્વારા ‘વક્ષોદ’ આપવાનો સબબ ૧૧ નથી.

૮૧. આ આદેશો માટે અહીં શ્રી હેમચંદના મુત્રો અક્ષરશ આપુ નો ધણુ લાણુ થાય તેમ છે, માટે તેમ ન કરનાં કેવળ અ કો આપુ છું. ૧ ૮ ૪ ૧૩૦.

૮૨ નરકૃત ધાતુમત્રદમા “જમૂ છમૂ જમૂ જમૂ જમૂ અદને—” (ધાતુપાગયણુ પ્રથમગણુ, ધાત્વ ૨૮૦. ૮૪, પૂ ૪૭)
એ રીતે ‘જિમ’ ધાતુ જ છે માટે ‘મુજ’ દ્વારા ‘જિમ કે’ જમ’ની ઉત્પત્તિ કષ્ટપત્રી અમંગલ છે

૮૩ ૧ ૮ ૪૦ ૧૧૦ ૧

૮૪ ‘કાળેક્ષિતકરણ’ અર્થમા ‘નિમાલ’ ધાતુ પ્રતીત છે તેથી ને દ્વારા નિમાલ—વિહાલ—નિમાર—એ રીતે ‘નિમાર’ અગતી ઉત્પત્તિ ઉચિત છે બારામા ‘નિદાગણુ’ કે ‘ન્યાણુ’ મોત જણાવેલા છે

૮૫ હેમચંદ ‘ક’ દ્વારા ‘નિમાર’ને બતાવે છે.
૧ ૮ ૪ ૧૧૧ ૧૧. એ, અર્થદષ્ટિએ તેમ ૧૧ વર્ણુદષ્ટિએ બંને રીતે અર્થમા અસંગત છે.

તર=તર

તીર=તીર

પાર=પાર

વુક્=વુક્

સોહ=સોહ

વુહ=વુહ

ગિવુહ=ગિવુહ

આહ=આહ

અહ=અહ

તર=શક

તીર=શક

પાર=શક

વુક્=વુક્

સોહ=પર્વ

વુહ=મસ્જ

ગિવુહ=મસ્જ

આહ=મસ્જ

અહ=મુજ

- ૮૬ 'શ-વુ' અર્થમાં સમૃત્તનો 'તર' ધાતુ સુપ્રતીત છે તેમ જ એ જ અર્થમાં સ.
'તીર' અને 'પાર' ધાતુઓ પણ જાણીતા છે
"પાર, તીરણ કર્મસમાપ્તો"—(ધાતુપારાયણ, દશમ ગણ ધાત્વક ૩૩૩—૩૩૪, પૃ૦ ૨૭૮)

૮૭ । ૮ । ૪ । ૮૬ ।

- ૮૮ 'ભાષણ' અર્થનો સ 'વુક્' ધાતુ જ છે
'વુક્ ભાષણે'—(ધાતુપા. પ્રથમગણ, ધાત્વક ૫૪, પૃ. ૧૬)

૮૯ । ૮ । ૪ । ૯૦ ।

૯૦. જે માસ યોજાના શળા ઉપર ચઢવાને રધાય તેને 'શલ્ય' કહે છે શલ્યા સંસ્કૃત
—શલ્યમ્, આ 'શલ્ય'નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'શુલ' અને તે દ્વારા આ 'સોહ'
અગ આવે છે

૯૧. । ૮ । ૪ । ૯૦ ।

- ૯૨ 'મ-રણ'—૬ મવુ' અર્થમાં 'વુહ' ધાતુ સુપ્રતીત છે

"વુહત્ હસર્ગે ચ, ચકારાત્ સવરણે"

(ધાતુપા. ૦, ૭મી ગણ, ધાતુ ૧૩૭, પૃ. ૨૨૨)

"સ્ફુટ વુહ મુહ સવરણે"—(માધવીધાતુટિપ્તિ, ૭મી ગણ, ધાતુ ૧૦૬—૧૧૧
પૃ. ૩૩૪)

૯૩ ૮-૪-૧૦૧

- ૯૪ સ ૮ 'અજ્ઞાતિ'—'અજ્ઞાતિ' કહે છે—આપ છે' આપદ સુપ્રતીત છે તેના 'અજ્ઞા'
આગદ્વારા 'અહ' રૂપ અગાગર આવી નહે છે 'જ્ઞા'નું 'જ્ઞ' પરિવર્તન
પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે

૯૫ ૮-૪-૧૧૦

અવગમન }
 અવગમન } = અવેશ (અવ+ઈશ)
 અવયવ }
 પુલોમ=પ્ર+લોક ૧૨૮

પુલમ= " "
 રિ=રિ ૧૩૦ "

મુન=મુન ૧૩૨

અહિલંક }
 અહિલંક } = અમિ+લપ ૧૩૪

સિદ્ધ=સિદ્ધ ૧૩૬

ગુજ=ગુજ ૧૩૮

દર=દર ૧૪૦

પલોટ=પ્ર+લટ ૧૪૨

પુલકામ=પુલકામ ૧૪૪

અવગમન }
 અવગમન } = દશ ૧૨૭
 અવયવ }
 પુલોમ=દશ ૧૨૮

પુલમ=દશ

રિ=પ્ર+વિદ્ય ૧૩૧

મુન=મન ૧૩૩

અહિલંક }
 અહિલંક } = અ+લ ૧૩૫

સિદ્ધ=સિદ્ધ ૧૩૭

ગુજ=ગુજ ૧૩૮

૧. દર=પ્રત ૧૪૧

પલોટ=પ્રિ+લટ-પલટ ૧૪૩

પુલકામ=પુલ+લટ-પલટ ૧૪૫

૧૨૮. સં. 'પ્રલોક' ના 'પ્રલોક' અંગ માથે 'પુલોમ' અને 'પુલમ' અંગોનો મ'અ'ધ છે.

૧૨૯. ૮-૪-૧૮૧

૧૩૦. 'ગતિ' અર્થવાળા 'તિ' ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત 'રિ' અંગનો મુમેળ છે.

૧૩૧. ૮-૪-૧૮૩

૧૩૨. 'મુન મળે' — 'મલના' અર્થના 'મુન' ધાતુ માથે 'મુન'નો સંબંધ છે.

૧૩૩. ૮-૪-૧૮૬

૧૩૪. 'અમિ+લપ — અમિલપ'ના 'મ'નો 'હ' થાય, 'વ'નો 'વ' અને 'વ' ઉચ્ચાર થાય અને 'લ'નું ઉચ્ચારણ સાત્તરવાર થાય.

૧૩૫. ૮-૪-૧૮૨

૧૩૬. 'સિદ્ધ' ના 'વ'નો કોષ અને 'જ'નો 'દ' થતાં 'સિદ્ધ' થાય.

૧૩૭. ૮-૪-૧૮૨

૧૩૮. 'અન્યક્ત શબ્દ' અર્થવાળા 'ગુજ' ધાતુ ઉપરથી 'ગુજ' આવે.

૧૩૯. ૮-૪-૧૮૬

૧૪૦. 'મય' અર્થવાળા 'દ' ધાતુનું 'દરતિ' રૂપ થાય છે. તેના 'દર' અંગ દ્વારા 'દર' આવે.

૧૪૧. ૮-૪-૧૮૮

૧૪૨. પ્રટલ્ય — પલટ — પલોટ

૧૪૩. ૮-૪-૨૦૦

૧૪૪. 'પુલકાયતે'ના 'પુલકાય' અંગ દ્વારા 'પુલકામ' આવે.

૧૪૫. ૮-૪-૨૦૨

વલગ=વિ+લગ્ન ૧૪૬

હર=હૃ ૧૪૮

અદિકલ=અભિ+વલ ૧૫૦

પરિઆલ=પરિ+ચાર ૧૫૨

ઓગ્માલ=ઉદ્ગાર ૧૫૪

વગોલ=વ્યુદ્ગાર

પણામ=પ્ર+નામ-પ્રણામ ૧૫૬

આસપ=આ+શ+પ ૧૫૮

ઉજાલ=ઉત્+જલ-ઉજલ ૧૬૦

ઉપ્પેલ=ઉત્+પ્ર+ઈર-ઉપ્પેર ૧૬૨

પલાવ=પલાય-(પરા+અવ) ૧૬૩

વલગ=આ+વલ્-આવલ્ ૧૪૭

હર=હૃ ૧૪૮

અદિકલ=અદ્ ૧૫૧

પરિઆલ=વેટ ૧૫૩

ઓગ્માલ= } રોમન્ય ૧૫૫

વગોલ= }

પણામ=અર્પ ૧૫૭

આસપ=સમાવ ૧૫૮

ઉજાલ=ઉત્+નમ-ઉત્તમ ૧૬૧

ઉપ્પેલ=ઉત્તમ

પલાવ=નદા ૧૬૪

૧૪૬. વિલગ્ન—વિલગ્ન—વગમવું—અડવું.

૧૪૭. ૮-૪-૨૦૬

૧૪૮. 'હર' એટલે 'હૃ' લેવું.

૧૪૯. ૮-૪-૨૦૮

૧૫૦. 'વલ' ના 'વ' નો 'ક' થના 'જલ' અને 'અભિ+જલ' દ્વારા 'અદિકલ'

૧૫૧. ૮-૪-૨૦૮

૧૫૨. 'પરિચારયતિ' એટલે 'વી'ટાઈ રહે છે.'

ન્યાયસૂત્રમાં 'પરિચરણ' શબ્દ 'વી'ટવા' અર્થમાં આવેલો છે. ન્યાયસૂત્ર, ૪-૨-૫૦

૧૫૩. ૮-૪-૫૧

૧૫૪ 'ઉદ્ગાર' દ્વારા 'ઓગ્માલ' એને 'વ્યુદ્ગાર' દ્વારા 'વગોલ' અંગ આવેલાં છે.

ઓગ્માલ—ઓગાળવું—ખળદ ઓગાળે છે.

વગોલ—વાગેળવું—ખળદ વાગેળે છે

૧૫૫ ૮-૪-૪૩

૧૫૬. પ્રણામયતિ—આપે છે, હાજર કરે છે.

૧૫૭. ૮-૪-૩૯

૧૫૮. 'આ+શક' ના 'શ' નો '■' અને 'શ' નો 'શ' થતાં 'આસપ'

૧૫૯. ૮-૪-૩૫

૧૬૦. ઉજલતિ—બીજે છે.

૧૬૧. ૮-૪-૩૬

૧૬૨. ઉત્પ્રેરયતિ—ઉપ્પેરે—ઉપ્પેરે

૧૬૩. સં. 'પલાયતે' દ્વારા 'પલાવ' અંગ આવે છે.

૧૬૪. ૮-૪-૧

આદોહ=આ+દોહ ૧૧૫

વિદોહ=વિ+દોહ

વદ=વદ ૧૧૭

વા=વા ૧૧૮

વધાય=વ+ધા

અન્યુત=અ+ન્યુ ૧૧૯

મુન=મન ૧૨૦

મુન-મુના ૧૨૧

મવ=મવ ૧૨૨

જવ=જવ ૧૨૩

આદોહ=આદોહ ૧૧૫

વિદોહ=વિદોહ

વદ=વદ ૧૧૭

વા=વા ૧૧૮

વધાય=વધાય

અન્યુત=અન્યુ ૧૧૯

મુન=મન ૧૨૦

મુન-મુના ૧૨૧

મવ=મવ ૧૨૨

જવ=જવ ૧૨૩

૧૧૫. 'પ્રતીપાત' અર્થમાં 'સાદ' ધાતુ છે, તેના 'સ' નો 'હ' થતા 'આદોહ' અને 'વિદોહ' અંગો આવે છે

૧૧૬ ૮-૪-૨૭

૧૧૭ 'વધ' ધાતુ 'વધાય' અર્થમાં છે.

૧૧૮ ૮-૪-૨૧

૧૧૯ 'નુ-નવ'—૨-૧-૧ થતુ 'અન્યુ'માં 'વૈ' ધાતુ છે. 'વાયતિ' એ તેનું ૩૫ છે 'પ્ર' સાથે 'પ્રવાયતિ'

૧૨૦ ૮-૪-૧૮

૧૨૧. 'અન્યુ' નામ 'અન્ય'નો ધીમક છે. તેની સાથે રનાનાર્થક 'અન્યુ' નો મધ્ય ભેદી સંપ્રદાય એમ છે

૧૨૨ ૮-૪-૧૪

૧૨૩ સં 'મન' અને આ 'મુન' નાને સરખા છે

૧૨૪ ૮-૪-૭

૧૨૫ 'મુન'ના 'વ' નો 'વ' અને 'જ'નો 'ઝ' થતા પછી 'મુન' અંગ આવે.

૧૨૬ ૮-૪-૪

૧૨૭ 'મવ' નો વ્યત્પત્ત થતા 'મવ' અંગ આવે.

૧૨૮-૧૨૯ ૮-૪-૨

૧૨૯ જવ—જવ—જવ

ઉપરના ટિપ્પણીમાં મેં ધણે જગે 'ધાતુપ્રત્યય'નો આધાર રાખી માત્ર થવાનાં કેટલાંકો એકી દીધા છે

અહીં ઉપર ને આદેશો હૈમચન્દ્રની કદમના પ્રમાણે બતાવેલા છે, તે બધાનાં મૂળો પ્રથમ કોલમમાં ને મને સૂત્રમાં છે તે બધાં નોંધી બતાવ્યા છે જણાવેલાં મૂળોમાં થોડાઘણાં વર્ણ-વિભાગ થતા તે મધ્યાં આદેશો આપોઆપ નીપજી જાય છે અને ને વર્ણવિભાગ કરવાનો કં તે પણ શ્રી હૈમચન્દ્રે મનાવેલા લોપ વા બીજા વર્ણવિધાનના નિયમેને અનુસરીને કરવાનો છે. એ જોતા 'કય'માંથી 'જવ' ઉપગતવત્ત જેવી માન અર્થસામ્યનાળી પ્રક્રિયા ઉપયુક્ત જણાતી નથી અને વિદ્યાર્થીને પણ 'કય'માંથી 'જવ'ની ઘટના તદ્દન અજાણી અને અમલકાગળરી લાગે તેવી છે. વળી, એ મારે અનેક સૂત્રો નવા બનાવના પડ્યા છે તેથી મૂળાત્મક પ્રથમા વિશેષ ગૌરવ કરવો પડ્યો છે ૧૮૧ ગૌરવ ને વૈયાકરણી દ્વયજુરૂપ સમજે છે. ૧૭ી સંખ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ એ આદેશો અધ્યત્તમાન છે આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા આદેશો છે, જેનાં મૂળો વિશે મને ત્યારે પ્રામાણિક રીતે જાણ થયે ત્યારે જણાવનારું બાકી રાખુ છું.

'કય' અને 'જવ' 'સ્તા' અને 'અનુભ' 'હ્ર' અને 'ગુજ' વગેરે એ મધ્યા પર્થક-સૂચક પદો છે અને એ અર્થમાં જ એમણે (હૈમચન્દ્રે) 'આદેશ' શબ્દ યોજ્યો છે — આ રીતે હૈમચન્દ્રનો આશય સમગ્રીએ તો તેમના કથનની અગતિ ચર્ચા શકે એમ છે.

આવા આદેશો એકલા હૈમચન્દ્રે ક્યાં છે એમ નથી, એ તો પ્રાચીન પરંપરા જ છે અને પાણિનિ વગેરેએ પણ આદેશોની પદ્ધતિને અપનાવેલી છે. પરંતુ જેમ જેમ સંખ્દવિજ્ઞાન નકતું આવે છે તેમ તેમ તુલનાદૃષ્ટિએ ખરા મૂળો જડતા એ આદેશપદ્ધતિ અનાઅવશ્યીય થતી આવે છે

ખરી રીતે બધા આદેશોના મૂળો શોધના એ ઘણું ઘણું કામ છે. મારે જ વૈયાકરણીએ ખરું કહ્યું છે

“ દ્વિત્વાદયોઽપિ યસ્યાન્ત ન યયુ દાન્વવારિષે । ”

તેમ છતાં રામદક્ષિણા ઉપાસકો આ વિશે પેતાનો કાળો મથાશકિત નોંધાવે એ કહ્યું જ છે અને એ જ ન્યાયે અહીં મથાશકિત પ્રયત્ન કરનામાં આવ્યો છે અને આ પ્રયત્નને સફળત વિધાવારિધિ અહીં આનાં ૧૨૧કરણાઈના શાઢ નિમિત્તે એક અંજલિરૂપે અવિનય સાદર સમર્પુ છું

૧૮૧ વ્યાકરણકારોએ પોતાના સૂત્રોની રચના વિશેષ અર્થવાહી અને અલપશબ્દી ડરેલી છે તેમા ક્યાય એક કનો, માત્રા કે અક્ષરને વધારવાનું આવે તે 'ગૌરવ' પ્રદેશય એક કનો માત્રા કે અક્ષરને ઓછા કરવાના પ્રસંગને વૈયાકરણી ઉત્સારૂપ સમજે છે “ માત્રાભાવમપિ હસ્તવાય મન્યન્ત વૈયાકરણા । ”

મદનયુદ્ધ

પં. અખાલાલ પ્રેમચંદ ગાદ

જૈનોએ સાંસ્કૃતિક ભાવનામાં દરેક વિષયમાં ઇતરે સાથે સરસાર્થ કરવાનો પ્રયત્ન સેવેલો; એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વિષયો તો તેની શુદ્ધિની મૌલિક ગ્રંથો છે; એ તેના વિવિધ અને વિશાળ સાહિત્ય, શિક્ષણરચાપત્ર અને ચિત્રકળાના નમૂનાઓથી જાણી શકાય છે ને જ ગીતે સામાજિક કે ગૃહીય વાનાવરણમાં પોતાનું ધાર્મિક પ્રતિનિધિત્વ અને વાગવગ ગણ્યાનો પ્રયત્ન પણ છનિ-દાસના મૂક સાધનોમાં ત્યારથી વૈજ્ઞાનિક યુગે વાણીસંચાર કરાવ્યો ત્યાંથી થયેલો અવસોષી ગદ્યા છે. આમ હોવા છતાં મધ્યકાળમાં બૌદ્ધોના વિશ્વવિદ્યાલય જેવું જૈનોનું એક વિદ્યાલય હોવાનું ક્યાયથી જાણી શકાતું નથી. કિયકું જૈન સાધુઓને બૌદ્ધર્જનનું જ્ઞાન મેળવવા એ વિદ્યાપીઠોને આશ્રય લેવો પડતો હતો.^૧ એનું કારણ એ જ છે કે વિચારશીલ જૈનશ્રમણોએ મમ્મ જતાં જાણ્યેઅજાણ્યે તેમાં આચાર્યશિષ્ય પેઠી જળ્ય એ બપથી તે પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લભ કર્યું હોય તેમ લાગે છે. છતાં પુર, નગર કે ગામડે અંશભંડારો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ બૌદ્ધોની એ પ્રવૃત્તિની સરસાર્થમાં મૂકી શકાય; એમ મને લાગે છે. અસ્તુ ગમે તે હો, પણ બૌદ્ધોની એ પ્રવૃત્તિ રાજ-શ્રિત હોવાથી નામશેષ જ્ઞાની ત્યારે વણિશુદ્ધિ અગમદષ્ટિ જૈનશ્રમણોએ જ્યાંત્યાં અંશભંડારો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ લોકાશ્રિત-સંધાશ્રિત દરી દીર્ઘજીવી બનાવેલી જોઈ શકાય છે.

એ જૈન અંશભંડારોના ઉદ્ભવાના વિપુલ અને વિવિધવર્ણી માહિત્યરત્નો જમજમ હસ્તગત થતા જાય છે, તેમતેમ કાંઈ પણ વિષયના અધોના પરિભાષણી મર્યાદા આંકવી મુશ્કેલ બનતી જાય છે. આજ સુધી ભારતસાહિત્યમાં ‘વસન્તવિલાસ’ એક અદ્વિતીય કૃતિ ગણાતી નસ્તુસંજનામાં બને તે અદ્વિતીય હોય, પણ એ દાવ્ય એના વિષયની છેલ્લી કૃતિ નથી જ; એ થી. સારાભાઈ નવાબને મળી આવેલી વજ સહેલી વાર્તા, મારી પામેની શ્રી દામોદર નામના જૈન કવિની ‘રસમોહનગર’ નામની કૃતિ અને પ્રગુણ ‘મદનયુદ્ધ’ નામના નાનકડા કાવ્યોથી જાણી શકાય છે

આ કાવ્યમાં મદન અને રતિનો સંવાદ છે. પ્રસ્તુત કાવ્યના હસ્તલિખિત ચુટકામાં આ કાવ્યના મથાળે મદનચંદ એવું નામ આપ્યું છે પણ આ કાવ્યની હમી દરીમાં મદનયુદ્ધ ગ્રંથ રીતે ઉદ્ભવ્યું છે. બંને નામો સાપેક્ષ રીતે કાવ્યાર્થને ઉપયુક્ત છે, છતાં મમ્મમાં ઉદ્ભવાયેલું જ નામ રાખવાનું મેં પસંદ કર્યું છે

આ કાવ્ય જૈન મુનિનર શ્રીકેમકવિએ સ. ૧૭૭૬ના બાદરવા મુદ પના રોજ પુરહાન-પુરમાં રાજગણની ભાષામાં રચ્યું જૈનાચાર્ય નર્મદાચાર્યે પોતાનું ‘કોક્ષાલ’ અને જૈન કવિ દામોદરનું ઉપયુક્ત ‘રસમોહનગર’ પણ પુરહાનપુરમાં જ રચાયાના ગ્રંથ ઉદ્ભવેલો તે તે કાવ્યોમાં

૧. ‘પ્રમાવકચરિત્ર’માંના હરિગદ્ગરચરિત્રમાં દસ અને ૫૨મઠંડના કલ્પેલો સ્લોક ૬૦ પણ

કે આથી જુરહાનપુરની તે સમયની સામાજિક અને ધાર્મિક ગિથિતિનું અનુમાન મહેજે નરી શકાય તેમ જ ધર્મ નિધિપદ્ધતિ (અચાર) ગમ્મથી પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણાણુસાગરસૂરિના શિષ્ય હતા. વિ સ ૧૮૭૧મા આગ્રાનાિનાસી દુરપાન અને મોનપાન નામના મે બાગિઓએ આગ્રામા શ્રીશ્રેયાસનાથ પ્રભુનું મદિર બધા યુ તેની પ્રતિષ્ઠા આ ન કન્યાણુસાગરસૂરિએ કરાની હતી તે તેમના કેટલાક શિષ્યોએ કેટલાક ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ કરા-યાના ઉદ્દેશો તે તે ગ્રંથની પ્રાત પુષ્પિખઓમા આપેના છે તેઓ ની ધર્મમૂર્તિસૂરિના શિષ્ય હતા એવો ઉદ્દેશ તે પ્રશસ્તિ અને આ દાન્યનો પ્રાતભાગના નયમા છે આ દ્વિની મીઝ કૃતિઓ બધુમા આવી નથી સભન છે કે 'મેદપાદદેનાધિપતિપ્રશસ્તિવર્ણન' નામની કૃતિના ના આ હેમ કનિધીલુદ્ધ નદિ હોય *

આ દાન્યમા 'જૈનાચાર્ય શ્રી કન્યાણુસાગરસૂરિને મહાનતોમાથી ચનાયમાન કરના જતા નામવને રાખ્યા માટે રતિ અને રીને રીનવે છે, પણ પ્રતીનું કથન ન માતા મામહેવ રતિ સાથે પોતાની શત્વાદિ સામગ્રીપૂર્વક એ મયમશીન આચાર્યને વ્રતભગ કરના પ્રયાણ કરે છે પણ કામહેવ એ નિજથી તપસ્વીની આસ્તિ ગુણુપ્રમા આગળ દનવીય મની પરાગિત થાય છે" આ વસ્તુસ કનના કુમારસમવ મનામનના પ્રાયમિ નર્ણનની પ્રતિચ્છાયા જેવું છે તેમા પણ શબ્દને નતભગ દેવા મામહેવ પોતાની બધી તૈયારી સાથે જન કે અને શબ્દ તેને ભગ્મસાત નરે છે પણ દ્વિ તેનો અત શબ્દ-પાર્વતીનું મિતન ગાથી મગગનેહની ભસતિ પ્રદાવીને આપે જ ન્યારે આ કાવ્યનો અત એ દહનતી સયમશીલ શ્રમણુ આગળ કામહેવનું ધર્મજ ચાનતુ નથી અને હતવીર અને હ-એ દાગ દરે છે પણ પોતાની નમેણુશી શક્તિનો ઉપયોગ દરે છે, જ્યારે આચાર્ય મયમદુર્ગસમા સાસ્ત્રિ ગુણો દારા જ મોહસાગને અટકાવે છે એ-વેરનો બહનો ને છે જ્યારે બીજા ધૃતિધનિગથી બની સામાી લગ્નગશીન બનાવે છે અહી જ અહિસાની પરમેચ્ચમાનના મૂર્તકેપ ન જ આ વસ્તુ જ જૈન ઉપદેશની કે ચરિત-ચાની લાક્ષણિ-વસ્તુ છે સામાન્ય રીતે આના નર્ણનો જૈન કથા સાહિત્યમા બની પ-ચા છે અહી કામહેવ અને રતિનું સૂચન છે જ્યારે અન્ય દેવો પોતાના દિવ્યરૂપોથી ઉપસગો કરી નિષ્પળ બને ત્યારે તેમના ગુણુપૂજ-મની જાય છે એ જ રીતે અહીં પણ બોગ-વિનાસના અને સાધનો ઉપગિયત દેવા છતા શીતધની સયમી પોતાની શામા મત ર? છે

આ દાન્ય એ- રીત બાહિત્રધાન સ્તોત્ર જ ન પ્રતિભા-વિત્ત પણ જિયા પ્રમરનું નથી જ હ-આનખન ગિથિન જ જતા બાપાસાહિત્યમા મિચે મહનના સ્વરૂપ કરતા ગતિનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું શ્રીસુતબ રૂપાતેખન કયું છે તે સમૂત । ચોથી જીતરણુ નથી સસ્કૃત મળ્યોમા ઓના રૂપનું નર્ણન અને તેને લગતી પ્રતિસિદ્ધિઓ 'અલકરગેસર' આદિ ગ્રંથોમા આનેખાઈ છે

૭ 'જૈન સાહિત્યસંગ્રહ' ખ. ૨ અ. ૧ પૃ ૨૫

૮ પ્રશસ્તિસમ્ર ૫ ૧૭૩ ૧૮૭, ૧૮૮ ૧૯૫, ૨૦૬ ૨૬૬

૪ 'લુદ્ધિપદ્ધતિ' વ. ૮, અ. ૨ મા આદિ એ નામને । લેખ

તે આ કાવ્યવર્ણનની ગુલનામાં ઉપયોગી થાય એ દેતુથી ટુંકમાં આલેખવી અપ્રસતુત નહિ ગણાય.

[૨]

ત્રીશરીરની ઉપમા ચંદ્રકળા, વિલુક્ષતા, શિરીષમાલા, કમલરજ્જુ, સુવર્ણલતા, દીપશિખા અને વમનકમ્પિત્તની સાથે આપવામાં આવે છે. તેના વર્ણ સ્વેત કે ગૌર વર્ણવાય છે. શ્રીમાં સૌન્દર્ય, મૃદુતા, કૃશતા, અનિકામશ્રતા, કાંતિ, ઉન્નત્યલતા, આપદ્ય તથા મુકુમારતા વગેરે ગુણો વર્ણનીય છે. કવિએ શ્રીને સરવગુણ પ્રધાન કે તમેગુણ પ્રધાન (વિલાસિની) વર્ણવે છે. સાધારણ રીતે ત્રીશરીરના રંગની ઉપમા ગોરાચના, સુવર્ણ, વિદ્યુત, દરિદ્રા (દળદળ), વરાટક (ઠોડી), ચંપા, કેનક્રીપુષ્પ (કેવડો) સાથે અપાય છે.

મુખમંડળ—મુખની ઉપમા ચંદ્રમા, કમળ કે દર્પણ સાથે અપાય છે. મુખમંડળમાં સાધારણ રીતે કેશ, લલાટ, કપોલ, મુખ, નાસિકા, નેત્ર, અધર, ઝોદ, દાંત, વાણી અને કંઠ આટલાં વર્ણનીય છે.

કેશમાં દીર્ઘતા, કટિલતા, મૃદુતા, નિખિડતા અને નીલિમા વગેરે ગુણો વર્ણવવા જોઈએ. અને તેની ઉપમા અંધકાર, દીવાલ, ગેધ, મોરપીંછાં, ભ્રમરપંક્તિ, ચામર, ચમુનાતરંગ, નીલમણિ, નીલકમળ, આકાશ, ધૂપનો ધુમાડો વગેરે સાથે દેવાય છે.

લલાટની ઉપમા અશ્મીનો ચંદ્ર અથવા સુવર્ણપટ્ટિકા સાથે દેવાય છે. લલાટનો ગુણ સ્વચ્છતા છે, તેથી તેની ચંદ્ર સાથે ઉપમા અપાય છે.

નેત્રમાં રિતગ્ધના, વિશાળતા, ચપળતા, કટાક્ષની દીર્ઘતા, નીલતા, પ્રાન્તભાગની લાલિમા, સ્વેતતા વગેરે ગુણો વર્ણનીય છે. નેત્રનું સાદસ્ત્ય મૃગ, મૃગનેત્ર, કમલ, કમલપત્ર, માલતી, ખંબળ, ચક્ર વગેરે સાથે દેવાય છે. નેત્રનો રંગ સ્વેત, રક્ત અને કૃષ્ણ વર્ણવાય છે.

બંને બાંધાં વાંકાં અને બહુ મ્નાં કે બહુ મળેલાં હોનાં ન જોઈએ. તેની ઉપમા વક્ષી, ધનુષ, કામધનુષ, તરંગ, ભૂંગાવલી અને પાંદડાં સાથે દેવાય છે. કયાંય કયાંય સાપ અને તરવાર પણ ભવાંનાં ઉપમાન બને છે.

નાકનાં બંને પુટ સરખાં હોવાં જોઈએ. તેને માટે તલના કૂલની ઉપમા અપાય છે. પાટલી-પુષ્પનું પણ ઉપમાન દેવાય છે. નિઃશ્વાસ સુમધી હોવો જોઈએ.

અધરમાં અત્યંત માધુર્ય, સ્પૃશ્યતા અને લાલિમા—આ ત્રણ ગુણો વર્ણનીય છે. આની ઉપમા પરવાળાં, જિંભકળ, બુધ્ધિપુષ્પ, પક્ષ્વ તથા મિષ્ટ પદાર્થો સાથે અપાય છે.

મંતોમાં સ્વેતતા, પેઢાંઓમાં લાલિમા અને અત્યંત દીપ્તિ વર્ણનીય ગુણો છે. તેથી તેની ઉપમા મોતી, માણેક, નારંગી, દાડમ, કુંદકળાઓ અને તારાઓ સાથે અપાય છે.

વાણીના માધુર્ય અને સ્પષ્ટતા એ ગુણો છે. તેને માટે હંસાવલી, ચોપટ, કિતર, વેલુ, તીણા, કોકિલા, અને મિષ્ટ બીજો ઉપમાન બને છે.

કંઠ અને ગળા માટે ચંખ અને કપોત—કળૂતર—ઉપમાન છે.

કંઠથી કંટિપ્રદેશ સુધીમાં ભુજ, હાથ, આંગળીઓ, નખ, વક્ષઃસ્થલ, નાભિ, ત્રિવલી, રોમાલી, અને હેડ વિશેષરૂપે વર્ણનીય છે.

ભુજમાં મૃદુતા અને સમતા, હાથમાં મૃદુતા, સીતલતા અને લાવાશ વર્ણનીય છે. ભુજનું ઉપમાન કમલલતા, મૃણાલનાલ, અને વિલહલ્લી, તેમ જ હાથ માટે પદ્મ, પદ્મવ અને પરવાળાંતી ઉપમા પ્રસિદ્ધ છે. નખ માટે ચંદ્રકલા, ડોલરની કળીઓ અથવા પદ્મવ પણ ઉપમાનરૂપે યોગ્ય છે.

સ્ત્રીનું વક્ષઃસ્થલ કવિઓનું સચિત્ર વર્ણનીય અંગ છે. સ્તનમાં અગ્રભાગની સ્થામતા, જંઘાઈ, વિસ્તાર, દૃઢતા, પાંડુના અને નાભિગામિતા આદિ ગુણો વર્ણવે છે. આ ગુણો માટે કવિઓમાં સોપારી, કમલ, કમલકોરક, ખીલી, તાર, ગુચ્છ, હાથીનું કુંભસ્થળ, પહાડ, ધડો, શિવ, ચક્ર, સૌવીર, જંખીર, ખીજપુર, સંપુટ વગેરે ઉપમાન રૂઢ છે. સ્ત્રીઓની નાભિ દક્ષિણ-વર્ત પ્રશસ્ત મનાય છે, તેથી તેના માટે રસાતલ, આવર્ત, ઝંદ, કૂવો, નદ વગેરેનાં ઉપમાન દેવાય છે. નાભિ ઉપરની રુવાંટીઓમાં મૃદુતા, સ્થામતા, સૂક્ષ્મતા અને નાભિગામિતા આદિ ગુણો વર્ણનીય છે. નાભિ નીચેના ભાગને વલી કહે છે. ત્રણ વલીઓ સૌભાગ્યનું લક્ષણ છે. કંટિની દૃશ્યતા પ્રશસ્ત મનાય છે. તેની ઉપમા સોમનેા અગ્રભાગ, શન્ય, અણ, વેદી, સિંહકંટિ તથા મુદિત્રાણતા વડે અપાય છે.

કંટિના અધોભાગમાં જઘન, નિતંબ, ઊરુ, ચરણ, અંગૂઠો, નખ, નૃપુરંધનિ, ગમન વગેરે વિષયો વર્ણનીય છે.

જંઘામાં ક્રાંતિ, વૃત્તાનુપૂર્વતા, નાતિદૃઢતા, અત્યંત મંદતા, અને સીતલતા આદિ ગુણો વર્ણનીય છે. સામુદ્રિક નિયમાનુસાર જે કુમારીનાં ચરણો સ્નિગ્ધ, ઉન્નત, આંગળીથી પાતળાં, અને લાલ નખવાળાં હોય, સમ, ઉપચિત, ચુંદર અને ગુપ્ત ગુદ્ધવાળાં હોય, આંગળીઓ પંક્તિ-બદ્ધ તથા ચરણતલ કમલની ક્રાંતિવાળાં હોય તેની સાથે વિવાહ કરનારને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે. જે કન્યાની જંઘો રોમરહિત અને શિરાલીન હોય, બંને જંતુ સરખા હોય, ઘૂંટણોની સંધિઓ ખાડા-ટેકરાવાળી ન હોય, ઊરુ સરખા હોય, નિતંબ, લલાટ અને ઊરુ કાચખાની પીઠ માફક વચ્ચેથી જંઘા અને બંને બાજુ કાળનાળા હોય, અભિપ્રાય મૂઢ તથા નિતંબ વિસ્તીર્ણ તથા માંસલ હોય, તે કન્યા લક્ષ્મીવાળી હોય છે. આવા ગુણો લક્ષ્યમાં રાખીને જ કવિઓ જઘનની ઉપમા ભેટ, નિતંબની ઉપમા પીઠ, પથ્થર, પૃથ્વી, પહાડ, ચક્ર વગેરે સાથે, ઊરુની ઉપમા હાથીની રૂંદ, કેળનો થાંભલો, અને કરમ સાથે, ચરણોની ઉપમા પાંદડું, કમળ, સ્થલપદ્મ, અને પરવાળાં સાથે અને અંગૂઠાના નખની ઉપમા પરવાળાં સાથે દે છે. ગતિની મંદતા, એ ગુણ છે, તેથી તેની ઉપમા હાથી અને હંસગતિ સાથે અપાય છે. નૃપુરંધનિકી ઉપમા સારસ, હંસ વગેરેના શબ્દો સાથે દેવાય છે.

[૩]

અહીં કામદેવ અને રતિનો પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

સંસ્કૃત કોશોમાં મન્દરધ્વજ કે મન્દરકેતન લાભદેવનો પર્ચાય છે, જ્યાં મન્દરાદન વરુણનો^૫ 'અગ્નિપુરાણ' (અધ્યાય ૫૧) માં જાણાવેલ મન્દરાદનો જ 'વિષ્ણુસૌત્તર' (૩-૫૦) માં મન્દરકેતન દેવનાં આર્યા છે. આ જ અંશમાં (૩-૫૮) માં લાભદેવ અને રતિને કમળ વરુણ અને ગૌરીના અનન્ત જાળામાં કે આથી વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે નામદેવ અને વરુણ એક જ દેવતા છે અથવા એક જ દેવતાના બે સ્વરૂપ છે^૬ વરુણનું મન્દરાદન તો પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને ચિત્રોમાં અલિન છે. બાદામી, મૈસૂર અને બુદનેશ્વરના વિગગન મંદિરની અનેક મૂર્તિઓ એનું પ્રમાણ છે.^૭ મન્દરકેતન અને અંબકેતન એકાદર્શવાચી છે, તેથી આનંદરામી 'ઘટપથનામ્ન'નો નીમડાનાગો અંબ અને મન્દર એક જ નતુ હોવાનું કહે છે આના પ્રચારના ઉત્પત્તિ મકરો પશુ મળે છે વેમ નગરમાં શુભકાલીન (તૃતીય ગતાદી ઈ. સ ૫) એક ત્રણ ફૂટ ઊંચો મન્દરધ્વજ સ્તંભ મળી આવેલો જ્વાલિયો મ્યુઝિયમમાં છે.^૮ બાદામીમાં રતિ સાથે મન્દરાદન અને મન્દરકેતન ન્યયતી લાભદેવની મૂર્તિઓ મળી આવી છે^૯

કૌતોના 'ઉત્તરાખ્યદન' આદિ આગમ અથોમાં લાભદેવને ચક્ષાધિષ્ઠ તરીકે વર્ણવેલ છે તે જ રીતે ખૌદ્દ આદિત્યમાં માગ્યક્ષ લાભદેવનું જ ૩૫ ઈ

૫ "કન્દેપા દર્પકોડનદ્યા માનાહ્વા મકરધ્વજ" - વૈજયંતીકોશ, સ્વર્ગકાંડ, શ્લો ૨૭

"અમ્બુવાસોડમ્બુકાન્તર પાક્ષી મકરવાહન" - વૈ. નો., રા. ના, ૧ શ્લો ૪૬

૬ 'સુદ્ધચરિત' ૧૩-૩

૭ Yaksya II, P. 25

૮ Cunningham A S, Reports, P 42-43 & Plate XIV

૯ R D Banerji Bas Reliefs of Badami, Mem A S I, 25, 1922, P 34

मदनयुद्ध

[दोहा]

अलख अमृत अपर पर, आ दि ना थ अरिहंत,
हे म सुकवी वंदितचरण, बुध दाता सुमरंत ॥ १ ॥

[छप्पय]

प्रथम मुगर जगईस दीस वीस्वे वरदाई,
तपन मुजस जिह मनो भगत अरिचंद सुकर्ण,
मोह फिटत संसार सार तिह नाम गनीजे,
धावत पावत ऋद्ध सोद्ध नवनीद्ध भणीजे,
श्री आ दि ना थ अनंद गुरु भजे हे म सुमरत भव^१ अधहरण,
जिननादक लाहक सकल जग सोरथ रथ प्रभु तुय सरण ॥ २ ॥
फल कपोल गजमुंखही पर, गुंजत भमर अनंत,
राजित चंद्र लिलाट पर, गवरिनंद एक दंत ॥ ३ ॥
स्वस्तिश्री सुभग दरि बदन जेह^४ दुरित एक रद,
गुंजत भमर कपोल लोल अमोल वसन नद,
करुणा दंत महंत सुमरंत जास जस,
नाद वाद विघात छंद रस रसिक सरस रस,
त्रय नेन हे ग गरसत सुमस कुमतिहरण आनंदकरण,
गरपति मुग्धपति अमुरपति सो गणपति पती रथ हो सरण ॥ ४ ॥

[दोहा]

सेत वसन सोहित सदा, गजित वाहन सेत ।
चंद्र सेत लिलाट पर, सेत हास संत हेत ॥ ५ ॥
सेत माल उर सोभती, बैठी ध्यान जुं सेत ।
नेपुर सेत घमकसुं, हे म सुकवी वर देत ॥ ६ ॥

सेत खोगेदक गेहेरने, सेत फूलकी माल ।

सेत अंग सोगित सकल, वाहन सेत मराल^६ ॥ ७ ॥

सोइ सारद रागरुं सदा, वरनन श्री गच्छराज ।

वानी दोऊ वरनीजें, समरें होइ मुभ काज ॥ ८ ॥

सतरहमें छोटोचोरे (१७७६), पूर बूरा न में तेह ।

भादो सुदि पंचमी दीनें, कीयो मद नयुद गृह ॥ ९ ॥

मदन महाभट^७ जित जेजे, दूर कोओ विषवाद ।

बाद कबही भापें नहीं, धरें ध्यान जिन आदि ॥ १० ॥

विधि पक्ष गच्छ सिर मुगट मणी, श्री कल्याण सागर सूर ।

मयन कोन विधि विधि जेर^८ कीय, कहं तास जस पर ॥ ११ ॥

[अथ कामवरनन विजें छद]

भूपन फूलनके धर अंग सिंघासन फूलनको अति सोहें,

छत्र विराजित फूलनको सिर, आयुद फूलनको कर कोहें,

बाहु लता रती कंठ समर्पित देखी सुरासुरको मन मोहें,

दूत मरुत^{१०} कछो तव आन^{११} न मानत सूर कल्या न जू तोहें ॥ १२ ॥

[दोहरा]

^{१२}मीन केत श्रवनि परि मनक जु अंसो आन ।

ने ^{१३}मरुती तों यह करें मानें न तोरी आण ॥ १३ ॥

तव कोपन धडहड भयो में जेर कोयो त्रैलोक ।

तपसी चूके संगूसे सोउ मेरी चोर ॥ १४ ॥

अचर फटक ठाढ भयो सुन रति कह एक तोहें ।

साज सकल आभरन चलो ^{१५}सूर न मानत मोहें ॥ १५ ॥

रती कहे सुन प्रीतम चतुर संग ले चलो न मोहें ।

मार संभू वचाईयो अज हूं ^{१६}लज नही तोहें ॥ १६ ॥

६. ईश. ७. महापुगट

८. मदन. ९. पराजित. १०. पवन.

११. आश १२. माछली १३. मषरी. १४. सूरिवर. १५. लाज.

संभू नचायो मेहिं सुन तैसें याहि नचाटं ।
 हाथ जोर ठाढो करुं तो कुमुमायुध नाभुं^{१६} ॥ १७ ॥
 वचन न भेटूं नाथको सजु अबही शृंगार ।
 पीछे धीनती जे करुं सो मूनिभो निरधार ॥ १८ ॥

कामवास्यं—[कवित्त]

मेरे^{१७} रिपु संभु सो देव देवन पत्ती
 मित्र जडमत^{१८} ससी अंगकर्ण,
 जानउ मराउं रतिराज मेरो सही,
 सुभट धह रंग जगपुह पवरण
 सेन^{१९} २० अबलनको लेके जगमें फिरूं,
 चाप^{२१} फर कुसुम सर कुसुमघरणं,
 मै हूं त्रैलोक जन देहभिन वस कयो,
 हे म कवि जगत मोहि चर्णसरणं ॥ १९ ॥

रतिवास्यं—[दोहरा]

मान न कर प्रीतम निपूण मान हीं सिद्ध म लेप ।
 बोटोत मान थे जगतमें रा व ण की गत देप ॥ २० ॥
 कहा सीखावत मोहि कुं रे रति त्रीयामु जान ।
 जे में डंढे जगतमें ताको मून ही वपान ॥ २१ ॥

[सवैया]

नं द ने ण सो मूनी चूकायो एक छिनकमें,
 आ द हां कुमारकुं करी विपत्तिके तीमें,
 अ र न क भुल पयो त्रियाहेंके विसवास,
 बी क ल ची रो विकल भई मत जे तीमें,
 जै द पयो गौ त म की घरनीके फांस जेसें,
 म हा से ता देप रिष मर गयो रे तीमें,

कुवजाके संग गिरिधर ^{२२} जुंटी मत हैं,
ओर काहा नाम कहूं करी कथाके तीमें ॥ २१ ॥

रतिप्राप्त्यं—[दोहरा]

मुण प्रीनम जे तें कही सो में मानी सत ।
थू ल भ द नें खंड कीयो तवही गयो वल कित ॥ २३ ॥

[छंद—भुजंगप्रयात]

प्रभु मानीइ मति मुनी एक भेरें,
कहूं नेक मुद बुदभुं चित हेरें,
कहो सिंघ आगे मृगी कैसें जातें,
कहो जूष कैसें बने हाथ रतें ॥ २४ ॥
कहु ^{२३}सूरकी जोति दीपक न कीजें,
कहु मत्त गजराजसुं कर्ण छीजें,
जिहां धून ही नीशान कीत वल गाजें,
तिहां डमरुके शब्द फेते बिराजें ॥ २५ ॥
लगे चोट पंख राजकी ^{२४} पौन ^{२५} जेती,
तजे भूमिका उरगकी ^{२६} जाति जेनी,
सजे मोर वर्षा समें बानी गाजें,
तजी साख चंद्रनका ^{२७} न्याल भाजें ॥ २६ ॥
जहां ^{२८} पादसे पातक जाह उटके,
तिहां तुलसे मूढ रहे जुंगटके,
खरी सीख तुलसुं कहूं कंत ग्यानी,
लहो जे सदा बुध पगपंच मानी ॥ २७ ॥
सजे रू क ल्यां न की सेन जोरा,
लगे तास नहीं ^{२९} धान मनमथ तोग,

२२. साये. २३. सूर्य. २४. गह्वर. २५. पवन. २६. सर्प, २७. सर्प. २८. पहाड़.

तजे मान ते ३० पाई लागो ३१ सयाने,
सदा भोग ल्यो मोहिसुं सुख माने ॥ २८ ॥

कामवाच्य [अष्टि छंद]

सुंदरी मान वचन कहूं एक में तोही,
स्वर्ग मृत्यु पाताल धग सबमें मोही,
हुं काहुं न करुं प्रणाम कुसमसर कर धरें,
आज सकल नर ग्रीया मोहे ३२ पाइन परे ॥ २९ ॥

रतिवार्त्त [दोहरा]

वेर ३३ वेर कहीई कहा जो नही मानत वेन,
चलो पिय संग हुं चलें मोहि सदा सुख देन ॥ ३० ॥
नव सत भूपन साजके चली चपल जेह रीत ।
नख सिस लगी बगन करुं धरी जीयमुं प्रीत ॥ ३१ ॥
कंत वचन मानी त्रिया पहेले ३४ भजन कीन ।
जय अंगुछा कर लीयो देपे जगत अधीन ॥ ३२ ॥
बलक ३५ ३६ नीचोरत कर ग्रहे टपटप चोतन बार ।
अमी ३७ पीवत सुखचंद ते, झरे नाग निरधार ॥ ३३ ॥

[छंदराज]

धरति पावो जुगल सोहंति देह विमलं ।
सरूप नख सोहीई न ऊपमा ३८ जुंढो हीई ॥ ३४ ॥
कौल ३९ मन्त्रे अस्त अस्त ओस बूंदसे लस्त ।
वीलीला विराजे ज्यो ४० मधूप पीत बैठे ल्यो ॥ ३५ ॥
जाव करंग देखीई ४१ राजीव पत्र लेसीई ।
कीधो जुं राग पीत्रको रवो हे लाग हीयको ॥ ३६ ॥

३०. फो. ३१. शाणा. ३२. फो. ३३. वात्वार. ३४. स्नान. ३५. जेनोडो.

३६. नीचोवता. ३७. अमृत. ३८. जोडो. ३९. कमल. ४०. भ्रमर. ४१. कमला.

कनक जेदगी ^{४२}जमी करंनि कामकुंम सी ।
 जग ^{४३}व जरे भूपनं हरंति मार दूपनं ॥ ३७ ॥
 सखी जु पीय से^{४४} नकी हरंति जीन वेन की ।
 राखंति ^{४५}भौन मेनकी सकल सुष दे नकी ॥ ३८ ॥

[दोहा]

जंघ सोभ यगनन करं सुनो चीत्त दे मीत्त ।
 हे म सुकवि सोभा सुनो तेंसी फहो कवीत्त ॥ ३९ ॥

[छंद मुजंगप्रयात]

किधों ^{४६}रंभकी खंभ विपगेत कीजे,
 किधुं नागकी खुंड सोमा जुं लीजे,
 किधुं लाहकी गार्द गादी विराजे,
 किधो नितंबकी सोभ अबकी जुं छाजे ॥ ४० ॥
 खरी छीन कटी देष-भ्रम सोहीं लागे,
 छत्तीहें किधुं नाहि तनमें न जागे,
 किधुं कुंभ मंगलीकके काम थापे,
 फीओ गेह निअ नेहको आय आपे ॥ ४१ ॥
 किधुं स्याम रोमावली सोहें दंसी,
 जरी कुंभमुं गुंखला लोह तेंसी,
 किधुं अगरवा तानको घूम ठेपो,
 करं काम भूपत्त आगें वितेखो ॥ ४२ ॥
 किधों बांह दोउ कौलकी नाल कीनी,
 भई पोयनी ^{४७}देप सो छीद्र झीनी,
 किधों जडितमणी स्याम अंगूठी जानी,
 मधुप ^{४८}सोहिदं कवल ^{४९}परलीन, मानो ॥ ४३ ॥

४१. जेरी. ४३. जरबखी. ४४. मुकुटि. ४५. केड. ४६. कयलदेह. ४७. पोयणी.

४८. भमरो. ४९. कमल.

किधों हाथके पल पर मेंदी दीजे,
 किधों कवल पर वोर^{५०} मोटी धरीजें,
 किधों पोहचोआ बाधें गजराज सोहें,
 किधों साख^{५१} चंदनकी व्याल मोहें ॥ ४४ ॥

किधुं रेखता प्रीव चाधा घरंती,
 किधु सोभने दल्ल कंचू करंती,
 किधों पिय मन क्रम चच बस्य कोने,
 रेखा ताहकी तीन किरतार दोने ॥ ४५ ॥

सोहें चिचूकको^{५२} बिंदु सोमल सोभागी,
 मानु छोट सिंगार रसकी जु लागी,
 किधू राहको दंत चूब्यो चंदमाहि,
 किधो बाल ही मधुपर्को ठे उछांहि ॥ ४६ ॥

किधों भिबसे अधर पल्लव राजें,
 रहें मलीन हूवें रंग परवाल ताजें,
 किधुं सीपसु तरंग गुजाको लीनो,
 लई अरुणता ओठ दिग स्याम भीनो ॥ ४७ ॥

चमक दसनकी^{५३} दामनी सेती दीपें,
 किधों दोहरी लर जु मोतीकी जीपें,
 करी कीरकी^{५४} चंच सोनासी फायों,
 लगें फूल तिल सोभ सोभा बनी त्यों ॥ ४८ ॥

तीलक गाल मृगमद कोकीन जानी,
 मानु चेहेन नीसराजको लखे ग्यांनो,
 सोहें ढालसे गाल दोऊ रसाला,
 सोहें दंत फरवाल प्रीतमकी बाला ॥ ४९ ॥

खरे कर्ण दोउ तरनकी सोभ सोभें,

५०. गुलाल. ५१. आखा. ५२. हडपची. ५३. दात. ५४. पोपट

मानु चंद गुरुज हैं होउ गध,
 कहु नेनक। चचग माम आग,
 मानु मनके वान कामीतु लागे ॥ ५० ॥
 किधु दूत प्रीतमके मनहीं करे,
 किधो चंद मुग मय खजगट हरे,
 किधों प्रेमहीके ग्ये मग गजे,
 किधों भ्रमर अदभुत काटि रिगजे ॥ ५१ ॥
 किधों वान विध रूष सोउ समारे,
 गहे मार^{५५} छिन एकमे होइ न्यारे,
 लगं आके पार ह्वे जाइं छानमे,
 न जान परे दुख वाटे जु तनम ॥ ५२ ॥
 छुट कैसे मजन^{५६} समे टस टगा,
 चली मेरथे जमुनकी धार छेखो,
 किधों भीन चोआ मधे चोर जाना,
 किधों भागो अधकार चयो उद भानो^{५७} ॥ ५३ ॥

[दोहर]

सनछ अग मोहित भाई देखी कामसु जान ।
 उठाह चित जुधको अबही मनाउ आन ॥ ५४ ॥
 मवहने मिल वीनती करा मुना अनगराजान ।
 सुभ मूरत सुभ घरा^{५८} अम कीजे रनको प्रयान ॥ ५५ ॥
 सव्या समे मूरत लाओ, भई सवट रण^{५९} तूर ।
 कायर कप थगहे, रामचिन भण सूर ॥ ५६ ॥

अथ सव्यावर्णन—[छंद-भुजगी]

कह अरुणता रग नसो टगा पखी,
 मानो दीन रतागज तनु निसखी,

कहूँ वच्छ पर घूग चगी नरीय बोले,
 कहूँ घेन^{६०} नीज वच्छ पर आनी डोले ॥ ५७ ॥
 कहूँ घूल घूसर भरी दिशि विराजे,
 कहूँ छांहि परछांह अधकीजुं छाजे,
 कहूँ वच्छ पत्र नीर ही पल्लव जोरी,
 कहूँ मीली अगुन ग्यांनकी सपी न टोरी ॥ ५८ ॥
 कहूँ सोहती एक^{६१} वासीकसेजा,
 सोई धरती हे मीजनकुं कंत हेजा,^{६२}
 कहूँ सार^{६३} अभिसारिका करे गुंगारं,
 चले लचक फटी छीन कुचके^{६४} जु भारं ॥ ५९ ॥
 सजे स्याम भूपन सवे अंगमत्ती,
 चित्ते जान प्रिय वासकु प्रेम रत्ती,
 कहूँ वीर हणी हाथ मंडे अकेली,
 बिना नीर ज्यों हो रही^{६५} नागवेली ॥ ६० ॥
 कहूँ दीपकी जोत घरघर हों दीपे,
 रही माननी एक स्तीरूप जीपे,
 कहूँ अगर के धूम धुमंत माजे,
 मानो रक्त राजी अलीश्रेण^{६६} राजे ॥ ६१ ॥
 कहूँ सेजक कयल ले अली सवारे,
 कहूँ तुच्छ मारंगमे नेह धारे,
 कहूँ दूतिका बोल बोले अटारे,
 धरे चित्तमे ताहि कु छीनमे पारे ॥ ६२ ॥
 कहूँ द्वार द्वाटी करे नैन सेनी,
 मिलि नायका नगरकी^{६७} पोकवेनी,

६०. गाय. ६१. अष्ट नायकामानो प्रथम भेद. ६२. जलदी. ६३. अष्ट नायकामानो छेल्दी
 भेद. ६४. स्तन. ६५. नागवेल, ६६. भमरानी पक्षि. ६७. मोरना जेवा नेणवाली.

मखी कोउ ^{६८}पारापति केल ^{६९}केहे,
 समे^{७०} जान शृंगार को छार देहे ॥ ६३ ॥
 कह ^{७१}छेल ओछोह चीत गेह फीनो,
 भयो मद काभी महारस मीनो,
 कहं जीय उतकंठ धरे नायका ज्यो,
 मिले^{७२} आज . धनदांमना पीअसुं त्यो ॥ ६४ ॥
 कहं नीसराज नीज पंगे पसारे,
 करण भक्ष दुवेग चंचू समारे,
 कह वन ^{७३}भृगराज गाजंत डोले,
 परे त्रास दश ह दिशा पगुअ बोले ॥ ६५ ॥
 मिली जुगल अने चक्रवाकी बिछोहा,
 मिल पुरप निज त्रीअ ज्यो ^{७४}चमकरोहा,
 भइ जोहन प्राची दिशा प्रगट जानी,
 तवे अरज बेगी फरी अरज आनी ॥ ६६ ॥
 उदे^{७५} मयंक भयो जवे जव हीं काम निशान,
 गिरी बिरहनी धरनी परि मारी विपके बान,
 त्यामी • पहेले^{७६} भेजीई एक वार तिहां दूत,
 आन न माने तेरी जो तो कीजे मन सूत ॥ ६७ ॥
 असो निपुण जो कोन हे जे पोहोचें ताहां जाई,
 पो'न ^{७७}पटायो वेग दे सव सोभा पाई ॥ ६८ ॥
 मिलयाचलने वंग दे त्रिगुन पदायो जाम ।
 फिर आयो ताही समे मुझ तें होइ न काम ॥ ६९ ॥
 सुनी कोपानल हवे चर्यो सजके सेन समथ ।
 आन मनाउं ^{७८}छिनकमे महामानो मनमथ ॥ ७० ॥
 समो पाय ठाढो भयो लीयो हकार गजगज ।

चढकें चल्थो जु वेग दे' ले सब अपनो साज ॥७१॥
 सकल साज सोभित भई उठ दोउ अतिजोर ।
 मूर क ल्या न जु वस करन दीयो निसान नीठोर ॥७२॥

[छंद नाराच]

धनुष धंक ७^६बल्लरी पनच ७^७अल्लिको करी ।
 सघन ब्रच्छराज हीं गयंद अंग साज ही ॥ ७३ ॥
 ७^८राजीव राग उच्छले चोहोधा जोर ते ठले ।
 शेर पदारस शरं मुघंटी फोकिला सुरं ॥ ७४ ॥
 'जोर मोर को सबद ब्रद्ध घंट केकीनाद ।
 बंक बंश हहें रहे हे' दंतो दंतीमें कहे हे' ॥ ७५ ॥
 कुसम गंज सोहीई चोहोधा चोर मोहीई ।
 धजा सुरंभ किजई सो देखी चीत रीशई ॥ ७६ ॥
 ८^०गयंद ऐसो पखरी चन्थो जो आप संचरी,
 चोहोधा फोज कुं धरी कुसुम बान ले करी ॥ ७७ ॥
 सचीव चंद साथ ले वसंत कु ८^१सेनानी के ।
 पपीह ८^२ अरज वेगी हे' झली घडाल नेगी हे' ॥ ७८ ॥
 सुसेन ऊफलो ल ए मुनी जु देप डोल हे ।
 त्रिया जु रती मानि हे' ८^३धनंज जो प्रयानि हे' ॥ ७९ ॥

[बोहरा]

देख्यो में न जो दूर ते' तब चिते गच्छराज ।
 मान भंग याफो कण्ठ अय में मज हं साज ॥ ८० ॥

(छंद—पदड़ी)

गच्छराज चिते' एक क्रीय विचार,
 महान्त पंच हूं वर हीं सार,

७६. बेलही. ७७. भमरा. ७८. कमल. ७९. मोर, ८०. हाथी. ८१. सेनापति.
 ८२. धरियो. ८३. धामदेव.

संनाह मीठ अति भंग जोर,
 तिहां ८४ स्वर्ग स्वमा कर ग्रही कटोर ॥ ८१ ॥
 जिन आन ८५ छत्तिमी रही धरंत,
 बहु चले संग सेना महंत,
 सम दम माग्यो संजोग क्रीअ,
 लहे धजा धर्मको ध्यान लोय ॥ ८२ ॥
 सींगार मरुत समकित, रूप,
 गुपद्वय धमके ग्यान रूप,
 संवरस्यु चीत गेय मजाम,
 तिहां भावसु वजत निसान ॥ ८३ ॥
 पहेंले सो मोह उंनराज साज,
 सो गयो दिनक्रमे प्रथम भाजि,
 जाहां ताहां होय हुकार कार,
 ताहां सन्द होई मही मार मार ॥ ८४ ॥
 रण मुभट वीर ऊपर धसंत,
 एक हील होल कर कर कें हसंत,
 जण खिग्व खिख कहे वैन सेइ,
 कहीं धनन धनन धननति सोट ॥ ८५ ॥
 यों कर हीं जुद्ध गहु पिद्व विसेस,
 सुन अंत ही हाग पाई सुलेग,
 जव रहे टोठ जन अनी आन,
 तय ही सुनो रति मेरी चान ॥ ८६ ॥
 अत्र में जुहार पाई अनेक तुं कहे,
 वचन सो करुं नेक्रमे कंत प्रथम वर जोहे,
 तोहे ८६ फूनी ते नही मानी वात मोहे ॥ ८७ ॥

[दोहा]

सुन अनंग तोसुं कहूं मान जूं मेरी बात ।
 अब जाय के पायनि परो बन आइ एह बात ॥८८॥
 ओर उपाव को कीजीई ज्यों यह माने मोहे ।
 चूप रहो अजहुं लज्जा नही ॥८९॥
 एक हारिको अधिक दुख कहे वेन जु मेन ।
 दावे ॥९०॥ उपर ॥९१॥ को खरो लगानत जेन ॥ ९० ॥
 मानि वचन पायनी पर्यो कुसुमायुध कर जोर ।
 सूर क ल्या न मुजस हुओ वाजे हे दुंदभि घोर ॥९१॥
 चीत देके जे नर मुने एही मदन की होर ॥९२॥
 हे म सुकवी सो नर सदा सुख पावे सब ठोर ॥ ९२ ॥

[छप्पय]

कलस

मोरो मेन को मान जेर छीनये जिन कोनो,
 दुंदभी देघ वजाय जगत जाको जस चीह्नो,
 श्री धर्म मूरत सूर सीस गच्छपती धिराजे,
 धि धि प ह्य गच्छ जृंगाग नाम ते ॥९३॥
 सा गर सूर क ल्या न सिख ॥९४॥ कहे हे म सुकवी जु सरस ।
 भई सीद्ध नयनिधि जु ज्यों लोडो ॥९५॥ पारस पग ॥९६॥ ॥ ९३ ॥

॥ इति मदनयुद्ध संपूर्ण ॥

ચંદનમલયાગિગિ ચોપઈ

શ્રી નારાયણ મળિલાલ નવાળ

ચંદનમલયાગિરિની તોડનાનાં મૂળ ગાંધી ઠાકુ ધર્મજી મુસ્કેન છે પરંતુ મારા મનોધન મા આ લોખનાં મળતી જ એ નાનાં વિ મ ૧૧૩૯મા ગુજરાતના સ્પષ્ટજ (૪૫૬ વાણિજ્ય)મા ગ્રાહેતા પ્રાકૃત 'મહાનીરચગિ'ના ચોથા પ્રગ્નાવમા જ્ઞેનામા આવી ઇ આ પ્રાકૃત ચરિત્રમા ચદન ગગને મદતે નગસિદ રાજ તથા મલયાગિગિને ગ ને રીનવતીનું નામ ચરિત્ર રે આપ્યું છે આ ચરિત્રમા આ વાર્તા પોતે હિપ્પની મદી છે કે તેમનાથી પૂર્વે ચિ ગેના કોઈ મચકારમાથી અવતરણરૂપે વીધેની છે, તે મંડુ મુસ્કેન છે 'શ્રી મહાનીરચગિ' પ્રાકૃત ભાષામા ઇ મ ૧૮૨૯મા સુરતના શેઠ દેવચ નાનાર્ક જૈન પુનકોદ્ધાર કે તરમ્થી તતાકાર હપાનવામા આવેન છે, અને તેનું અક્ષરસ ગુજરાતી ભાષાનું ઇ સ ૧૯૦૮મા બાનનમરની શ્રી આદિમાનદ જૈન સભા નામની જૈન મચ પ્રાત મલાએ પ્રસિદ્ધ ન્હા ઇ

આ લોખનાં ગુજરાતી પ્રગ્નન પરિચિત ગવવાના મુખ્ય પત વિ સામગ્ર્યને કાળે વાય છે ગુજરાતી ભાષાભાષીઓથી નીચેનો દૃષ્ટો જગથે અપરિચિત નથી

ન્હા ચંદનમલયાગિરિ ન્હા સાચુ ન્હા નીગ,
જિમ્જિમ પડે વિપત્તી, નિમતિમ સહે ચરીર

ન્વિ સામગ્ર્ય રચેની ચંદનમલયાગિરિની તોડવાર્તા તો અત્યાર અમાહિ પ્રસિદ્ધ યર્જ ચૂકેની જ છે અને આ લેખનો આશય તેની ચર્ચા ગાનો નથી પરંતુ વિ સામગ્ર્યના પુરોગામી બદ્ધમન નામના એ જૈન મુનિએ વિ સ ૧૬૭૫ આસપાસમા રચેની પ્રાચીન ગુજરાતી (રાજ ગ્રાહી મિત્ર) ભાષાની સવન ૧૭૫૮મા નખાર્ચેની મુગન મમાના ચિત્રોનાગી મારા સમઢની ૧૨ પાનાની હસ્તપ્રતનો ગુજરાતી ચિનસ પ્રદારમા એ ધગનનાગ પ્રાગ્રેમીઓની જાણ માટે તથા પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામા અભ્યાસીઓ મટે પરિચય કગવવાનો આ લેખનો મુખ્ય હેતુ છે

આ વાર્તા એકી મધી રોમાચક છે કે ગુજરાતી રગજમિ પર પક્ષ તેનું અવતરણ મરવામા આવે તોપણ તેમા સફળતા મળે તેમ છે એમ મારુ માનવું છે ના આ વાર્તા કોઈ પણ મ પ્ર માનની સાવદાયિ વાર્તા નથી, પરંતુ લોખજનમા ઓતરેલ ચર્ષ જયેની ઇ

મારા સમઢની આ હસ્તપ્રતના ૧૨ પાનાઓ પૈકી ૬ પાનાઓ પર મુગન સમયના ૬ ચિત્રો છે પ્રતના ચિત્રોની ચિત્રમા જિયા પ્રમરની છે પાત્રોત્ખન નથા ગોની જમાન પછુ કોઈ કુશળ મરીગરની પીઠીનું આ ૧મ ફોર તેમ જણાવે કે પ્રતના ૨૫ પાનાની નમાઈ ૧૦ ઇય છે, જ્યારે પહેલા ૧૪૦ ઇય છે ચિત્રમા ચિત્ર ગીતગા મો નુંવાગા મરમીરી મગળને

પસંદગી આપેની કે, દરેકે દરેક પાત્રને ચારે બાજુ ફરતી સુદર વેન છે અને વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે આ પ્રતના સુદર દગ્તાશરો કીર્તિવિજયાઈ નામની એક જૈન સાધ્વીના છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૦) હસ્તપ્રતના ચિત્રોની પૃષ્ઠશૂભિ લાન, લીના તથા મટોડી રંગની છે, અને લાલ, લીલા, પીળા, વાદળી, સફેદ, કાળા, બદામી, અંજૂડિયા, ચુનામી તથા પોપરી રંગનો અને કેટલાક દાખનાઓમાં સોનાની શાહીનો પણ ચિત્રકારે ઉપયોગ કરેલો છે.

મુગલ ચિત્રકળા*

આમર અને તેની પત્રીના મોગન શકેનશાહેના સમયમાં જે કળા બહારી અને નિકસી તે મુગલકળાને નામે ઓળખાય છે.

મુમતઝનાના ઉદયની સાથે જ મુગલરાની જૈનાશ્રિન કળા, કળાના વિશિષ્ટ રૂપે પોતાનું સ્થાન મુખ્યત્વે મેળી. જોકે તે સમયના પણ કેટલાક નમૂનાઓ તો મળી આવે છે, પરંતુ તે ગણ્યા-ગણ્યા જ.

શકેનશાહ અકબરે ચિત્રકળા પાછળ ખૂબ ખર્ચ રાખ્યો હતો. હેશવિદેશના હિંદુ અને મુમતઝનાના દગ્તાકારોને તેના તરફથી માન, શિષ્ટાચાર કે ધનમાં મળ્યા જ કરતા અને કળાના ઉત્થાપનને મનસમદાર અથવા અમીર-ઉમરાવો જેવા ગણવામાં આવતા. અકબરશાહના અંત સમયે તેના દરબારમાં એકઠો ઉપરાત નામીયા ચિત્રકારો હતા, જેમાંના કેટલાકને તો ઉમરાવની પદવીઓ મળી હતી.

પણ મુગલ ચિત્રકળાને પૂરા રંગમાં ખીનવાનું માન તો બાદશાહ જહાંગીરને જ ધટે છે. ચિત્રકળા તેની લાડીની મોજ હતી, અને તેને સરોમે નિકસિન કરવામાં તેણે પૂરી ઉદારતા વાપરી છે. તે શાહી ચિતારાઓની કુશળતા પર હમેશાં શુભાન રાખતો. એ તો એ જમાનાનો ખરેખરો રસભોગી જીવ હતો. કળાના મળી આવે તેટલા ઉત્તમ નમૂના તે સંઘરતો, કારીગરીની બારીકાઈ તે સમજતો અને તેની સાચી કદર કરી ચકતો. કોઈ પણ કીમતે કળાની ઉત્તમ ચીજ હાથ કરવા તે આગ્રહ રાખતો અને તે માટે તે બારેમા બારે કીમત આપતો.

શકેનશાહ જહાંગીરના દરબારી ચિત્રકારો પૈકી ઉસ્તાદ સાલિનાહન નામના એક ચિત્રકારની જૈનધર્મના પ્રસંગોની બે સુદર કૃતિઓ મળી આવી છે, જેમાંની એક કૃતિ (જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયસેનસુરિ ઉપર આત્રાના જૈનસંઘે સવત્ ૧૬૬૩ના કાર્તિક સુદિ બીજ ને સોમવારના રોજ મોકલાવેલા વિરૂપક્ષવત્ર) મા ઉપાધ્યાય શ્રી વિવેકધર્મગણિએ સવત્ ૧૬૬૬ની સાલમાં આત્રામાં ચાતુર્માસ કર્યું અને રાજા રામદાસાદિદ્વારા જહાંગીર બાદશાહને મળીને પોતાની વિદ્વતા તથા ચાત વૃત્તિથી તેને સત્કૃષ્ટ કરી તેની પાસેથી તે સાનમાં તેના રાજ્યમાં પર્યુપણના દિવસોમાં જીવહિસા થયા ન પામે તેનું ફરમાન બહાર પાડવું તેનું આનેખન છે.

આ ચિત્રપટમાં આતેબેલી આકૃતિઓ બહુ સ્પષ્ટ અને તાદરશ છે. દરેક મુખ્ય આકૃતિ

* જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૫૮ થી ૧૦

ઉપર તેનું નામ કાળા ચાદીથી લખેલું છે. આ ચિત્રની મહત્તા એટલા ઉપરથી જ સમજીને કે તે ખુદ બાદશાહી ચિત્રકાર સાલિવાહનની પીછીથી આલેખાયેલું છે. એ બાબતનો એ પત્રમાં જ આ પ્રમાણે ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે 'ઉસ્તાદ સાલિવાહન બાદશાહી ચિત્રકાર છે. તેણે તે વખતે જોયો તેવો જ આમાં બાવ રાખ્યો છે.' આ ઉપરથી, આ સચિત્ર પત્રની ઐતિહાસિક મહત્તા કેટલી વિશેષ છે તે દરેક વિદ્વાન સમજી શકે તેમ છે.

આ ચિત્રપટ સ્વર્ગસ્થ મુનિમહારાજ શ્રી દંસવિજયજીના વડોદરાના ગુાનમંદિરનો છે, અને તેના ઉપરથી પુરાતત્ત્વવિદ શ્રીયુત જિનવિજયજીએ ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' વર્ષ ૧ના પૃષ્ઠ ૨૧૨ થી ૨૧૭ પર 'વિજયમેનસૂરિને આપાના સંધે મોકલેલો સચિત્ર સાંવત્સરિક પત્ર' એ નામનો લેખ લખીને આ ઐતિહાસિક ચિત્રપટની ઓળખાણુ ક્ષાત્રસિક જનનાને સૌથી પ્રથમ કરાવી હતી, જેનો મુખ્ય આધાર લઈને સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કળાવિવેચક શ્રીયુત એન. બી. મહેતાએ પોતાના 'The Studies in Indian Painting' નામના પુસ્તકમાં ચિત્રો માથે પાન ૬૯ થી ૭૩ માં સાતથું પ્રકરણ 'A Painted Epistle by Ustad Salivahana' નામનું ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં લખ્યું હતું; છેલ્લે ઈ. સ. ૧૯૪૨ માં વડોદરા રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી આ ચિત્રપટનાં ત્રિરંગી ચિત્રો 'Ancient Vijnaptipatras' નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં, અને હાલમાં આ ચિત્રપટ સાહિત્યરસિક પૂજ્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે છે.

ધન્ના સાલિભદ્ર રાસ

ઉપર્યુક્ત ઉસ્તાદ સાલિવાહનની પીછીથી જ સંવત્ ૧૬૮૧ માં લખાયેલ જૈનમુનિ મતિસાર-વિરચિત 'ધન્ના સાલિભદ્ર રાસ' નાં ૩૬ ચિત્રો પૈકીનાં ચાર ચિત્રો એ મારા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ કરેલ ગુજરાતની જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાના પ્રતિનિધિ સમા 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. આ રાસ કલકત્તાનિવાસી સાહિત્યપ્રેમી બાણુ બહાદુરસિંહજી સિંધીના સંપ્રદમાં છે, આ પોથીનાં ચિત્રોમાં મોગલ સમયના લોકજીવનનો સુંદર ચિતાર ઉસ્તાદ સાલિવાહને રજૂ કરેલ છે.

આ બંને કૃતિઓ ઉપરાંત એક અગ્રાત ચિત્રકારની બાદશાહ જહાંગીરના સમય લગભગની 'સંપ્રદાયસૂત્ર'ની પ્રતમાંથી દસ ચિત્રો તથા 'આકાશપુરુષ' નું કપડાં પરનું એક ચિત્ર એ 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' માં પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

બાદશાહ જહાંગીરની પછી ગાદીએ આવનાર અને ચિત્રકળા અને સ્થાપત્યકળાને પોતાના પિતાની માફક જ ઉત્તેજન આપનાર શાહજહાં બાદશાહના સમયમાં કેઈ અગ્રાત ચિત્રકારની ક્લમથી આલેખાયેલી 'કલ્યાણમંદિર' સ્તોત્રની હાથપોથીની ચારે બાજુ ફરતાં મુશોબનો એ મારા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૮માં છપાવેલા 'મદાપ્રાણાવિક નવરમરણ' નામના અંથમાં નવ ચિત્રપટોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

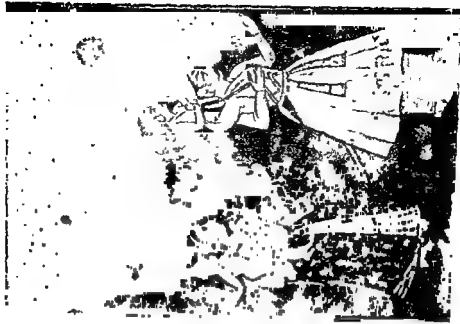

Figure 1. a

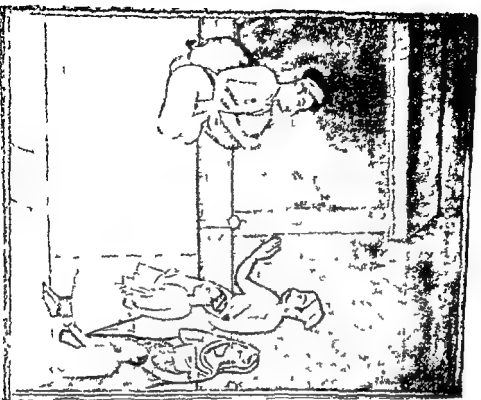
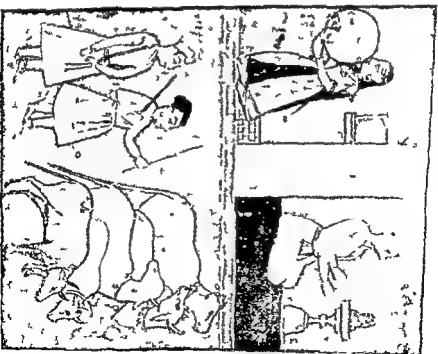

Figure 1. b

આ લેખની માથ રજૂ કરવામા આવેના ચિત્રો શાહજહા આદલાહની પત્ની ગાદીએ આન-
નાર ચૌરગઝેય આદલાહના સમયના છે આ વખતે મોગન ચિત્રમળા શાહી દરબારમાંથી લગભગ
વિદાય થઈ ગઈ હતી અને શાહી ચિત્રકારોને રાજપૂત રાગ્યો તથા તે સમયના ધનાઢ્ય કલા
પ્રેમીઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો શાહી ચિત્રકારોની પરપરાના કોઈ અગ્રણ ચિત્રકારના
દાયથી આતેખાએના આ ચિત્રો પણ એન્દમ માલ વગરના તો નથી જ પડેલાની જમાવટ જો
કે આ ચિત્રોમા નથી જણાતી પરંતુ ચિત્રોની રંગવડેચણી તો હમફ મળતી છે ચિત્રોમા લાલ,
લીલો, પીળો, વાદળી, સફેદ, કળો, મદામી, જાળની, ગુનામી, પોપડી તથા ફેટલાદ લાખલાગેમા
સોનેરી રંગનો પણ ચિત્રમરે ઉપયોગ કરેનો છે

વાર્તાનો દૃષ્ટ સાર

કુસુમપુર નામના શહેરમા ચંદન નામનો ન્યાયપરાયણ રાજા રાજ્ય શરૂતો હતો આ
ચંદન રાજાને મનપાગિરિ નામની શીનવતી રાણી હતી આ દૃષ્ટીને સાધર અને નીર નામના
બે પુત્રો હતા એક વખતે ચંદન રાજા રાજમહેલમા સૂતો હતો, તે વખતે તેની સન્મુખ તેની
કુન્દેવતા પ્રમદ થઈ, અને બોનના લાગી કે 'અરે ચંદન' તુ જાગે છે કે ઊઠે છે?' (જુઓ
ચિત્ર નં ૧) કુલદેવીનું વચન સામળતા જ ચંદન બોલ્યો કે, 'હે માતાજી' હું જાગુ છું, ઊઠતો
નથી માતાજી' આજા ફરમાવો, શા મને પધાર્યા છો?'
કુન્દેવતા બોલી કે

‘ચંદન તુમ્હ જીકે કંઈ હમ, કુધ સુત તીયા સમેત,
ફાવધાન તુમ્હ કરણુક, હ આઈ હમ હેત’

આ પ્રમાણે સામળતા જ રાજા ગભરાયો અને ચિતા કરવા લાગ્યો અને ફેનીના પગમાં
પડીને નિનતી કરવા લાગ્યો કે, 'હે માતાજી' હું આ કષ્ટમાંથી ફેવી રીતે છૂટ તેનો ઉપાય
બતાવો' કુલદેવતા બોલી કે, 'જો તુ રાજનકહિ છોડીને જગલમા ચાલ્યો જઇશ તો મૃત્યુમાંથી
મુક્ત થઇશ'

ફેનીના આ પ્રમાણેના વચન સામળાને રાજાએ પોતાની જાતે આ વાત જણાવી અને સૂતેલા
બે બાળકોને જગાડીને બે જણાએ એકે બાળકને ખમા ઉપર બેસાડી દીધું ને રાજપાટ
છોડીને જગનમા ચાલી નીઝળ્યા (જુઓ ચિત્ર નંબર ૨) અધારી રાત્રિ લેવાથી બાળકો બહુ
ડરતા હતા અને રસેના પણ ખૂટતો ન હતો ચાલતા ચાલતા થાક લાગી જવાથી એક ઝાડની
નીચે પૃથ્વીડપી મિઠાના ઉપર ચારે જણા નિદ્રાનશ થઇ ગયા (જુઓ ચિત્ર નંબર ૩) સવાર
પડ્યું ને પપ્પીઓના મધુર મધુર ફેલાહનથી ચારે જણા જાગી ગયા ને ફરતા ફરતા કુન્દપુર
નામના શહેરમા કશલક્ષેમ આવી પહોંચ્યા

એક મહાદેવના મંદિરના પૂજારી તરીકે ચંદન રાજાને નોકરી મળી ગઈ, મનપાગિરિ પણ
તે જ મંદિરમા વાસણ માળવાની નોકરી શરૂ લાગી, અને બે બાળકો લોકોની ગાયો ચરાવના

લાગ્યા (જુઓ ચિત્ર નંબર ૪). એક વખતે એક મોદાગર વ્યાપાર માટે કનમ્પુરમાં આવી ચડ્યો (જુઓ ચિત્ર નંબર ૫) ચંદનની રગ લઈને મન્યાગિરિ પૈસા કમાવવા માટે નગલ માંથી સૂમાં લાકડાં બેગાં ઝીંધીને તેની બારી બાંધીને બગ્ગમાં વેચવા લાગી મન્યાગિરિના મધુર દંદનો અરાજ સાંભળતાં જ સોનાગર પોતાના માણસોને તેને બોલાવવા મોકલ્યા મોદાગરના માણસો મન્યાગિરિને બોલાવીને મોદાગર પામે લઈ ગયા (જુઓ ચિત્ર નંબર ૨૬).

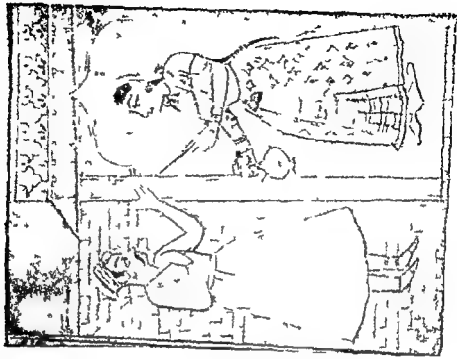
મન્યાગિરિનું સુંદર રૂપ જોના જ મોદાગર મોદ પામ્યો અને મન્યાગિરિને કહેવા લાગ્યો કે 'તું આટલી બધી સ્વસ્થવાન લેવા ગયા, આવો કઠિયારપુનો વેન તને શોભતો નથી. તું કોણ જાતની છે અને તારું નામ શું છે?'

મન્યાગિરિએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે 'મારું નામ કુપિયન છે, અને હું કઠિયા રણ છું. તમને કનમ્પુરમાં આવે આવેના જાણીને લાગડા વેચવા માટે આવી છું' આ સાંભળીને મોદાગર મજરી કરવા લાગ્યો કે તુરત જ મન્યાગિરિ બોલી કે- 'ગોમાદેમ' અને બહુ મરીમ માણસો છીએ અને હું લાકડાં વેચીને મારા કુટુંબનું બરણપોષણ કરું છું, તેથી મહેરમાની કરીને બીજી વાતો ક્યો મિના મારા પૈસા અપાવી દો' આ સાંભળીને મોદાગર લાકડાની બારીના પૈસા આપ્યા અને બોલ્યો કે—'તારે જ્યાંસુધી અમારો પડાવ આ તહેરમાં રહે ત્યાંસુધી મરેજન લાકડાં અહીં આપી જવાં અને પૈસા લઈ જવાં.'

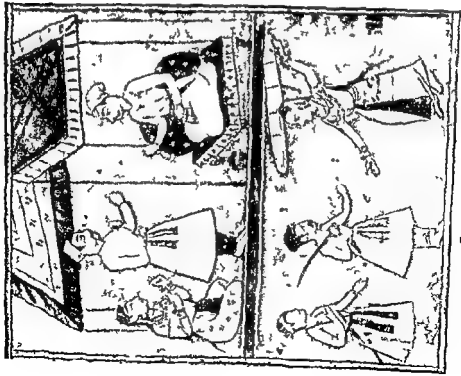
બોગર મન્યાગિરિ પછી હંમેશા લાકડા લાવવા લાગી અને પૈસા લઈ જવા લાગી. પ્રપંચી મોદાગરે કનમ્પુર શહેર છોડતી વખતે લાગડા વેચવા આવેલી મન્યાગિરિને વહેનમાં નાખીને વહેન ઉપાડી મૂકી મન્યાગિરિ ચંદનના નામનું રટણ કરતી તેનું નામ દઈ દઈને પોમરો કરવા લાગી કેટલાક દિવસ વીતી ગયા પછી ચંદનની પાળા વિષેગથી ખૂરતી મન્યાગિરિ બેડી હતી, ત્યાં મોદાગર આવતી મન્યાગિરિ પાસે પ્રેમની માગણી કરવા લાગ્યો. મન્યાગિરિએ મોદાગરને જવાબ આપ્યો કે—'હે બાઈ' હું પ્રાણુ તણ દઈશ, પરંતુ મારા પ્રાણુનાથ ચંદન સિવાય બીજા કોઈની સાથે રહેઈ શકીશ નહિ, છતાં જો તું બગાટકાર કરીશ તો હું આપધાન કરી પ્રાણુત્યાગ કરીશ'

આ બાજુ મન્યાગિરિને આવતા વાર દષ્ટ એટલે ચંદન પોતાના સાથર અને નીર નામના બંને પુત્રોને પોતાના બે ખત્રા પર બેસાડી મન્યાગિરિની રોધ કરવા માટે કનમ્પુર શહેર છોડી ચાની નીમ્બો ચાનતા ચાલતા ચંદન એક જગનના આવી પહોંચ્યો જગનમાં જતા જતા રસ્તામાં એક ની આવી તે બિતરવા માટે પહેલા નીરને લઈને સામે ટાંકે મૂળી આવ્યો પછી સાથરને લેવા માટે જોવા પાડો આવે છે, તેવામાં એકદમ નીમા પૂર આવ્યું અને ચંદન તણાઈ ગયો. અહીં કવિ દેડે છે કે—

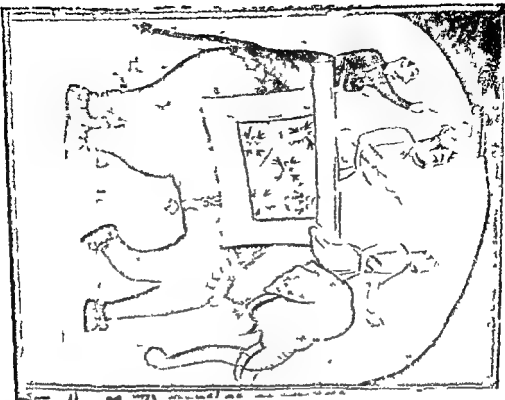
‘કદા ચંદન-મન્યાગિરી, કદા સાથર મ્હા નીર,
જગ પડે અવત્યડી, સા સા સહે સરીર.’

चित्र नं. ३

चित्र नं. १

દેવયોગે ચંદનના હાથમાં એક પાટિયું આવી ગયું. તે પાટિયાને પકડીને તે નદી ઊતરીને આનંદપુર નામના શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો. આનંદપુર શહેરમાં મુસાફર તરીકે ઊતર્યો. ચંદનને પોતાના ધર તરફ આવતો જોઇને જ એક સુવાન સ્ત્રીએ તેને સન્માન આપ્યું અને બોલી કે: 'આવો પધારો! આ આપનું જ ધર છે.' એમ કહીને તે પાણીની ઝારી ભરી લાવી અને દાતણ કરવા માટે આપ્યું (જુઓ ચિત્ર નંબર ૭). પછી ઘૂંઘટો તાણીને પ્રેમની નજરે નીરખતી તે સ્ત્રીએ ચંદનને પૂછ્યું કે: 'આપ ક્યાંથી આવો છો? રા કામ માટે આવ્યા છો? અને ક્યાં જવાના છો?' ચંદને જવાબ આપ્યો કે: 'હું વિયોગી છું, જોગી અથવા ભોગી નથી.' ચંદનનાં આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળીને તે સ્ત્રી મોહ પામી અને ચંદનને વિકારી દષ્ટિએ જોવા લાગી. ચંદન આ સ્ત્રીનું ચરિત્ર સમજી ગયો અને રાતના શૂપચૂપ પરમાત્માનું નામ દર્શને તે ધર છોડીને ચાલી નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં સવાર થયું ત્યારે ચંદન ચંપકપુર નામના શહેરની નજીક આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં ચંદનને સારાં શુકનો થવા લાગ્યાં; અને ચાક્યોપાક્યો સરોવરના કિનારા ઉપર સૂઈ ગયો.

ચંદન સરોવરને કાંઠે સૂતો હતો, તે જ વખતે ચંપકપુરનો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી મંત્રીઓએ પાંચ દિવ્યો પ્રકટ કર્યાં. આ પાંચે દિવ્યો ફરતાં ફરતાં ચંદન જે વખતે સરોવરને કાંઠે સૂઈ રહ્યો હતો તે જ વખતે સ્થિર લગ્નમાં ત્યાં આવીને ઊભાં રહ્યાં. હાથીએ ગર્જન કર્યો, ઘોડાએ હણહણાટ કર્યો, હાથણીએ ચંદનના મસ્તકે કલશાભિષેક કર્યો, આલિકાઓ ચમર વીંઝવા લાગી અને ચંદનના મસ્તક પર છત્ર ધરવામાં આવ્યું. આ બંધી ક્રિયાઓ થતાં જ ચંદન જાગી ગયો અને સ્મજી ગયો કે હવે મારું પુણ્ય ભગ્નત થયું છે. હાથી ઉપર બેસીને પુરજનોથી વધાવાતા ચંદન રાજાએ ચંપકપુરમાં પ્રવેશ કર્યો (જુઓ ચિત્ર નંબર ૮). ચંપકપુર શહેરમાં ચંદન રાજાના નામની આશુ વર્તી.

ચંદન રાજા ન્યાયપૂર્વક કનકપુરનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પરંતુ પોતાની પ્રાણવલ્લભા મલયાગિરિ અને સાયર તથા નીર નામના બે પુત્રોના વિયોગથી દુઃખે કરીને કાલનિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

આ બાજુ જંગલમાં નદીના બંને કિનારે રહેલા સાયર અને નીર પોતાનાં માતાપિતાના વિયોગથી રુદન કરતા હતા, તેવામાં એક સોદાગરના જેવામાં આ બંને સુકુમાર બાળકો આવ્યા. સાર્થવાહ આ બંને બાળકોને પોતાનાં જ સંતાન પ્રમાણે રાખવા લાગ્યો. અનુક્રમે બંને બાળકો યૌવનવ્યવસ્થા પામ્યા અને સુખદને ચોગ્ર હથિપારો ધારણ કરવા લાગ્યા. એક દિવસે બંને બાળકોએ સાર્થવાહની પાસે પોતાની બંને જ કમાણી કરીને ગુજરાત ચલાવવા માટેની માગણી કરીને રગ માગી. બંને બાળકો ચાલતાં ચાલતાં દેવોદેને ન્યાં પોતાનો પિતા ચંદન રાજા રાજ્ય કરે છે તે જ કનકપુરમાં આવી પહોંચ્યા અને કોટવાળની નોકરી કરવા લાગ્યા. મલયાગિરિને વહેણમાં નાખીને ઉઠાવી જનાર સોદાગર પણ દેવયોગે કનકપુર શહેરમાં મલયાગિરિ સહિત આવી પહોંચ્યો.

મોદાગરે શુદ્ધાશુદ્ધ પ્રદેશની વિવિધ જાતની બોટા આપીને ચંદન રાગને પ્રસન્ન કર્યો, અને પોતાના સાર્થની યોજી કરવા માટે ચોટીદારોની માગણી કરી. ચંદન રાગએ કોટવાળને બોલાવી ચોટીદારો આપવાનો દુકમ કરાવ્યો. કોટવાળે સાયર અને નીર બાંધ્યોને તથા બીજા ચોટીદારોને સાર્થની યોજી દેવા મોકલ્યા. રાત્રિને સમયે અજવાળી રાત હોવાથી ચોટીદારો જાગતા હતા, તેવામાં સાયર અને નીરના સાર્થીદારો કહેવા લાગ્યા કે, 'હે મુખમંદ્રેષુ! માર્કે સરસ વાન દહો.' સાયર અને નીરે પોતાની વીનકકયા બધા સાર્થીદારો સાંભળી ગઈ તેવા અવાજથી, પોતાનો પિતા નદીમાં તણાઈ ગયો અને પોતાની માતા લાકડાં વેચવા મઠે ત્યાંમુધીની, વાતી દહેવા માંડી. રાત્રિના આ બંને બાંધ્યોના અવાજથી પામેના તંબૂમાં જ સૂઈ રહેલી મલયાગિરિ જાગી મઠ, અને આ બંને ચોટીદારો પોતાના પુત્રો જ છે તેમ જાણતાં જ દર્પથી તંબૂની બહાર આવી, ને પોતાના દુઃખની વાત જાતીકાટ રુદન કરતી બને પુત્રોને કહેવા લાગી (શુઓ ચિત્ર નંબર ૯). આ વાત સાંભળતાં જ બંને પુત્રોએ મલયાગિરિને કહ્યું કે, 'માતાજી! આપ સૂઈ જાઓ. હજુ રાત બાકી છે. સવારમાં આપણે રાજ પામે જઈને ન્યાય કરાવીશું.'

જેતજેતામાં આ માતા-પુત્રની વાન આખા સાર્થમાં કેસાર્ક મઠ અને તે વાત મોદાગરને કાને પડી. સવારના પહોરમાં પોતાની સાથે મલયાગિરિને લઇને રાજમહેલમાં મોદાગર પહોંચી ગયો અને વિનંતી કરી કહેવા લાગ્યો કે, 'હે રાજન્! આ સ્ત્રી મોણ છે તે હું જાણુનો નથી, મને તે જંગલમાંથી મળ્યા આવી છે.' મલયાગિરિને જોતાં જ ચંદન રાગનાં જમણાં અંગે કહેવા લાગ્યાં અને મલયાગિરિને ઓળખી. એટલામાં સાયર અને નીર પણ પોતાની માતાને મોદાગર પાસેથી છોડાવવાની વિનંતી કરતા આવી પહોંચ્યા. રાજએ પોતાના બંને પુત્રોને પણ ઓળખ્યા. દેવસંયોગે પાછાં ચારે જણાં ભેગાં થયાં (શુઓ ચિત્ર નંબર ૧૦). અનુક્રમે પોતાનું કુસુમપુરનું રાજ્ય પણ ચંદન રાજએ પાછું મેળવ્યું.

ચિત્રવિવરણ

ચિત્ર નં. ૧. ચંદન રાજ મહેલમાં શયનખંડમાં બિછાના ઉપર સૂતો છે. રાજની આંખો બંધ છે, ને તેની નિદ્રાવસ્થા સ્પષ્ટ છે, તેની આગળ બે હાથ લાંબા કરીને બોસતી એવી કુલદેવતા સ્ત્રી ચિત્રકારે રજૂ કરીને પ્રસંગાનુકૂળ ચિત્ર ચીતરીને પોતાની ચિત્રકલાની સિદ્ધિરતતા પુરવાર કરી આપી છે. બિછાનાની ડિઝાઇન મોગલ સમયના કાપડનો એક નમૂનો છે. ઉપરની ભીંતના એક ગોખલામાં દીપપાત્રમાં એક દીપક બળતો બતાવીને રાત્રિના સમયની ચિત્રકારે રજૂઆત કરેલી છે.

ચિત્ર નં. ૨. ઉપરના ચિત્રના અનુસંધાનમાં જમણા ખભા પર એક બાળક લઇને ચંદનરાજ તથા પોતાના જમણા હાથ પર એક બાળક બેસાડીને રાણી મલયાગિરિ અંધારી રાત્રિમાં મુસાફરી કરતાં ચિત્રકારે બતાવેલાં છે. ચંદનરાજની કમર પર એક હથિયાર છે અને ડાબી બાજુની કમર પર તલવાર ખોસેલી છે, ને તે સમયના રાજપુતોના પહેરવેશ તથા શસ્ત્રસામગ્રીનો એક નમૂનો છે. આ ચિત્રમાં અંધારી રાત્રિનો સમય બતાવવા ચિત્રકારે આકાશમાં ઊગેલા ઝીણા-

चित्र नं. ३

चित्र नं. ४

ઝીણા તારાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ખભા પરનો કુમાર તે વખતના રાજકુમારોના પહેરવેશનો નમૂનો પૂરો પાડે છે અને મલયાગરિના હાથ પરનો કુમાર તે વખતના (મોઘલ સમયના) રાજકુમારો હિંદુત્વની દ્યોતક ચોટલી રાખતા હતા તેનો પુરાવો આપે છે. ખરેખર! ચિત્રકારની પ્રસંગો બતાવવાની કળા કોષ્ટ અજ્ઞાપ્ય પ્રકારની છે.

ચિત્ર નં. ૩. ચિત્ર નં. ૨ના અનુસંધાનમાં રાજ ચંદન, રાણી મલયાગરિ તથા સાયર અને નીર બંને રાજપુત્રો મળાને, ચારે જણા કોઈ પણ જાતના બિછાના વગર એક ઝાડની નીચે નિદ્રાધીન થઈ ગયેલાં છે. ચિત્રકારે ચારે જણની જુદીજુદી અવસ્થા બતાવીને પ્રસંગને અનુરૂપ ન્યાય આપ્યો છે. આકાશમાં ઝીણા ઝીણા તારલાઓ બતાવીને રાત્રિનો સમય બતાવ્યો છે. આ ચિત્ર મારફતે આખી કથા તાદ્દશ થતી હોવાથી મૂળ રંગમાં છપાવેલ છે.

ચિત્ર નં. ૪. કનકપુર શહેરમાં ચારે જણાં આવેલાં છે અને તકિયાને અઢેલીને બેઠેલા સોદાગરની સાથે ચારે જણાં બેઠેલાં છે. ચંદન રાજ પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરીને સોદાગરની સાથે કાંધક વાતચીત કરતો હોય તેમ લાગે છે, અને સોદાગર પણ પોતાના બંને હાથ લાંબા કરીને તેની સાથે વાતચીત કરતો બેઠેલો છે. બંનેની વાતચીત વિસ્મય ચિત્તે મલયાગરિ રાણી તથા સાયર અને નીર રાજપુત્રો સાંભળના હોય તેમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

ચિત્ર નં. ૫. કનકપુર શહેરમાં જ ચારે જણાં કર્મસંધેએ જુદીજુદી નોકરી કરતાં ચિત્રમાં રજૂ કરેલાં છે. ઉપરના ભાગમાં ડાબા હાથ તરફ મલયાગરિ રાણી પોતાના બંને હાથમાં પૂજનનો થાળ પકડીને માંજતી હોય તેમ બેઠી રહેલી છે, કારણ કે તેણે મહાદેવના મંદિરની પૂજનાં વાસણ માંજવાનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. ઉપરના જ ભાગમાં જમણા હાથ તરફ શિવલિંગની પૂજા કરતો હોય તેવી રીતે ચંદનને ચિત્રકારે રજૂ કરેલો છે, કારણ કે તેણે મહાદેવના મંદિરના પૂજારી તરીકેની નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ચિત્રના અનુસંધાનમાં નીચે સાયર અને નીર બંને બાઇઓ ગાયો દાંકતા હોય તેમ રજૂ કરવામાં આવેલા છે, કારણ કે ગામની ગાયો ચરાવીને ઉદરનિર્વાહ કરવાનું કાર્ય તેઓએ સ્વીકાર્યું હતું. આ ચિત્રની દરેકે દરેક ગાયનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપોનું જે દિગ્દર્શન ચિત્રકારે રજૂ કરેલું છે, તે તેની દારીગરીની સિદ્ધસ્તતા બતાવે છે.

ચિત્ર નં. ૬. ચિત્રના ઉપરના ભાગમાં સોદાગર, તેનો નોકર તથા મલયાગરિ છે અને નીચેના ભાગમાં સોદાગરના જે નોકરો તથા માથે ભારી લિપાડેલી મલયાગરિ બેઠેલી છે. કથાનો ભાગ નીચેના ચિત્રથી ચરૂ થાય છે. મલયાગરિના માથા ઉપરની ભારીનું મૂલ્ય પૂછતો હોય તેમ સામેનો બેઠેલો માણસ દર્શાવીને ચિત્રકારે સોદાગરનો પહેરગીર રજૂ કરેલો છે. અને તેની પાછળ બેઠેલો બીજો માણસ પણ સોદાગરનો જ માણસ હોય તેમ લાગે છે. તે માણસો મલયાગરિને પોતાનો શેઠ ભારી ખરીદવા માટે બોલાવે છે તેમ સમજાવીને લઈ જવાની ઇચ્છા કરતા હોય તેમ લાગે છે. ચિત્રના ઉપરના ભાગમાં ડાબી તરફ જમીન ઉપર બેસીને સોદાગરની પાસે પોતાની ભારીના પૈસા માગતી હોય તેમ મલયાગરિને દર્શાવી છે. મલયાગરિની આગળ સોદા-

મરનો માણસ જિભેલો છે, ને દૃષ્ટિયારણુ મલયાગિરિ સાથે ખારીનાં ઠરાવેલાં નાણાં ચૂકવવાનું કહેતો હોય તેમ લાગે છે, અને જમણી બાજુ જાગ્રેક પરના નકિયાને અટેલીને બેઠેલો સોદાગર મલયાગિરિનું રૂપ બેઠેલને વિરમય પામતો હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્ર નં. ૭. ડાબી બાજુ ઝિબો રહેલો પુરુષ તે ચંદનરાગ છે. તે પાણીમાંથી જીનરીતે આનંદપુર શહેરમાં જતો દત્તો તે વખતે એક યુવાન સ્ત્રીએ તેને આદરમાન આપીને બોલાવ્યો અને ફાતણુ કરવા માટે તે યુવાન સ્ત્રી જમણા હાથે પકડેલી પાણીની ઝારી તથા ડાબા હાથમાં પકડેલું ફાતણુ ચંદન રાગને આપતી હોય તેમ લાગે છે. આ ચિત્રની સ્ત્રીએ પકડેલી સાડીની ડિઝાઇન આપણને મોગલ સમયનાં વસ્ત્રોની એક ડિઝાઇનને નમૂનો પૂરો પાડે છે. સ્ત્રીની સામે જિભેલો ચંદન પોતાના ડાબા હાથે જીયો રાખીને તે સ્ત્રીની સાથે વાન કરતો હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્ર નં. ૮. ચંદન રાગ તરીકે હાથણી ઉપર બેસીને ચંપકપુર શહેરમાં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ લાગે છે. ચંદનરાગ વચમાં બેઠો છે અને પોતાના બંને હાથ લાંબા કરીને પ્રગ્લતા નમરકારને ઝીલતો હોય તેમ લાગે છે. ચંદનની પાછળ ડાબા હાથમાં છત્ર પકડીને બેઠેલો છત્રધર નોકર બેઠેલો છે, અને આગળ જમણા હાથમાં અંકુશ પકડીને બેઠેલો દાથી દાંકનાર મહારત દાથીને દાંકતો બેઠેલો છે.

ચિત્ર નં. ૯. રાત્રિને સમયે ડાબા હાથ તરફ જિભેલા સાથર અને નીર બાઈઓ જમણી તરફ જીભી રહેલી પોતાની માતૃશ્રી મલયાગિરિની સાથે સુખદુઃખની વાત કરતા હોય તેમ લાગે છે. આ ચિત્રમાં ચાંદની રાત બતાવવા માટે ચિત્રકારે આકાશમાં ઢાઈ પથુ જાતના તારા વગેરે બતાવ્યા નથી. આ ચિત્ર દસે ચિત્રોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી મૂળ રંગમાં અને રંગુ કરેલું છે.

ચિત્ર નં. ૧૦. ચિત્રની મધ્યમાં દરબારમાં ચંદનરાગ બેઠેલો છે અને ધણાં વરોના વિયોગ પછી મળેલ મલયાગિરિ રાણી ચંદનની પાછળ બેઠેલી છે. ચંદન અને મલયાગિરિ બંને જણા તેમની સામે બે હાથની અંજલિ બેઠીને બેઠેલા સાથર અને નીર, જે બંને રાજપુત્રોની સાથે હાથ લાંબા કરીને વાતચીત કરતા હોય તેમ બતાવેલા છે. ચિત્રની બાજુમાં જમણા હાથ તરફ આ પ્રત લખનાર સાખીશુનું નામ તથા તે લખ્યાનો સંવત્ ૧૭૫૮ આપેલો છે. આ પાનાંની માફક જ આ પ્રતના દરેક પાનાની ચારેબાજુ ફરતી ડિઝાઇન છે.

ચન્દનમલયાગિરિ ચડપટ્ટ

॥ ધી જિનાય નમ ॥

* સ્વસ્તિ શ્રીવિક્રમપુરે, પ્રણમો શ્રી જગદીસ;
તન મન જીવન મુક્તકરણ, પૂરણ જગત જગીસ. ॥ ૧ ॥
વરદાયકુ દર સરસતી, મત્તિચિસ્તારણ માત;
પ્રણમી મનિ ધરમોદસું, હરણ વિઘન સંઘાત. ॥ ૨ ॥
મમ હપગારી પરમશુર, ગુણ અક્ષર દાતાર;
વાંદી તાંકે ચરણ યુગ, ભદ્રસેન મુનિ સાર. ॥ ૩ ॥
કહાં ચંદન કહાં મલયાગિરી, કહાં સાયર કહાં નીર;
કહિ હદ તાકી વારતા, મુણઝ સવે વરવીર. ॥ ૪ ॥
નગર મનોહર કુસુમપુર, તીન મુયન વિલ્યાલ;
વાગ વાઝવારી વહુત, સરગશુરી લઘુ બ્રાત. ॥ ૫ ॥
ચતુર વિચક્ષણ લોગ સવ, ભોગી વસઈ છયલ;
ઠોરિ ઠોરિ^૧ खेलत हसत, गावत करत सयल. ॥ ૬ ॥
સીતલ જલ સરવર ભરે, કમલ મધુપ જાણકાર;
પળઘટ પાંખી મરણકું, લાસ વહત પનિહાર. ॥ ૭ ॥
ગઢ મઢ (ઠ ?) મંદિર પઝર^૨ મુઢ,^૩ સૈવ જૈન પ્રાસાદ;
ફરકત ધજ માનું શિખર પર,^૪ ફરત ગગનમું વાદ. ॥ ૮ ॥
વીર ઘંટ વાજંત વર, મદ મયગલ ગાજંત;
રાજદારિ શુલંત શુકિ, જલદ પટલ જાલંત. ॥ ૯ ॥

*આ ચોપાઈ બે હસ્તપ્રતો પરથી ઉતારવામાં આવી છે. એક પ્રત જે મારા સંપત્તી છે તે સંવત ૧૭૧૮ની સાલની છે અને બીજી કે મહારાષ્ટ્ર જે પાઞ્ચતરે આવ્યા છે તે બિક્રનેરનિશાની પ્રીયુત અગર-ચંદની માદ્યાની સવત ૧૭૮૪ની સાલની છે.

—સંપાદક

૧. ઠઝર ઠઝર કે ૨. પોલ કે. ૩. સવ કે ૪. ક્રમાં નથી.

पवनप्रेम जित पवन जव, चळति पंचगति धार;
 तेज तरुण सीखे नुरी, करत हणण हेंखार. ॥ १० ॥
 राजत है राजा तिहा, चंदन चंद समान;
 न्यायवंत श्री रामसउ, रूप रतन गुणखाण. ॥ ११ ॥
 तामु प्रीया मलयागिरी, सीलप्रती सिर मउर;^१
 रूपवती रति अपछा, अयन मेनका अउर.^२ ॥ १२ ॥
 मृगनयनी चंद्राननी, पिकवयणी मृदुगात;
 तनु दमकत घनदामिनी, दसन चंद्रिका भ्रांत. ॥ १३ ॥
 अलवेली अलवेल गति, कामरुनक गृहवेल;^३
 जानकि रति पति खेलकुं, विरचिण्यायउ^४ खेल. ॥ १४ ॥
 प्रेम सरस भीनी रहत, अपने पीउकई संग;
 उदय अस्त मन न जानही, करत केलि रति रंग. ॥ १५ ॥
 मालतिफूल मलयागरी, प्रीत परम मकरंद;
 भगन रहत भोगी भमर, चंदन चतुर नरिंद. ॥ १६ ॥
 तनु सुत सायर नीर दुय, कुल नभचंद दिनेश;
 मानहुं ईश्वर गौरया, गंगा तनुज गणेश. ॥ १७ ॥

इति श्री चंदनमलयागिरीवार्तायां नगरनिवेशन सकल जनानंदन नृपति चंदन राज्ञी मलयागिरि
 तत्तनय सायर-नीर नाम स्थापनोच्चारण प्रथम कलिका समाप्ता ॥ १ ॥

एक^१ दिन चंदन महलमै,^२ पडढयो^३ थउ निशि चयण;^४
 प्रगट होई कुलदेवता, आय^५ क्यो हित वयण,^६ ॥ १ ॥
 ओर हो चंदन जागिहई, कड मृतउ नाहि न मात;
 कहउ क्या आज्ञा दइत हउ, आप हउ कहि वात. ॥ २ ॥

१. मोर क ६ ओर क ७. कमा गृहवेल छे ८. बनायो क

१. एक क २. महलमई क ३. पडढयउ क ४. चंदन क ५. आई क ६. यईन क.

देवी उवाच—

चंदन तुम्ह जोड कष्ट हई, दुई सुत तीया समेत;
 सावधान तुम्ह करणकुं, हूं आइ इह हेत ॥ ३ ॥
 सुनत वेग चिंता बढी, अति अकुलाणउ राय;
 चंदन सिराओ कष्ट कउ, पड़्यो अचित्यउ घाउ. ॥ ४ ॥
 राजा चंदन टीन हुबई, बिनति^१ कैरौ गहि पाउ;
 कहि विधि छुटि हुं मात अब, सो कल्यु हेत वताउ. ॥ ५ ॥
 फिरि बोली कुलदेवता, तउ जइ^२ दुरित विनास;
 राजगिद्धि मुख छंडि कै, जई भजिहुउ वनवास. ॥ ६ ॥
 राजा मांनो बात सब,^३ कछउ प्रीयासुं जाई;
 सूते बाळ जगाड कइ, लीढ भन्दसुं लाइ. ॥ ७ ॥
 राजा राणी निसह भरी, करि जीयसुं ईकतार;
 अपने मंदिर महल जन, छोरि चले निरधार. ॥ ८ ॥
 राति बहुस बालक डरत, पावत नाहि न बाट;
 सूते झुमकी ओटछे, तलि न बिठावण^४ खाट. ॥ ९ ॥
 विफसी पियरी पुहपई,^५ रही निगा तमलेस;
 बनि बनि चिरिया चुहिचुही, बही बाट विसेस. ॥ १० ॥
 तिहां पंथि न प्यारु परे, जहा बसई आई भाग;
 कब निरुसे कहांकुं बने,^६ किनुहु न पायउ ताग.^७ ॥ ११ ॥
 भ्रमत भ्रमन आपट सहित, दुख देखत वसिकर्म;
 आप प्यारुं फनकपुर, कुसलग्गेम निजधर्म. ॥ १२ ॥
 तिहां^८ ईकु मसंद पई जई ग्हे, छारि सकल मनमान;^९
 टहल पई उनधामकी, सिंगरी चादि मुजाण. ॥ १३ ॥

७. दिने क. ८. मो क. ९. जाई क. १०. तब क. ११. विदुषा क. १२. पुहपही क.

१. पले क. २. सो विवर्द्धनपायो भाग क. ३. मूल प्रतमा नयी ४. मयमान क.

देउ सेउ चंदन फगत, रांणी मंजत थाउ;
 देखत हउ गति कर्मकी, गउ चरावन वाल. ॥ १४ ॥
 गायंग धरे हरिचंद गढ़णो पंटवाण वणवागो ।
 मुंजरस भिरस भमणं फोरिउजठ कम्मणा मदं^५ ॥ १५ ॥
 राई करई रंफो, रंफो पुणि करइ गय सारिथो;
 जंन धरि ज्जई हियण, करई तं कम्म जीमाणं. ॥ १६ ॥
 ईरु आयो परदेसथी, सउदागर ममरथ;
 रणउ रांणि बेरा तिहां, खाटण लोभ गरथ. ॥ १७ ॥
 ईक दिन निज पिय पूछि कई, पाय पियारुउ वयण;^६
 जंगल गई मलयागिरी, कोमल कट्टीया लटण. ॥ १८ ॥
 बीण बीग बन लउरी, कीयउ भरोठो गत्थ;
 लई आइ मलयागिरी, सउदागर कइ सत्थ. ॥ १९ ॥
 पक्की जंगल ऊपनी, अरु सूकी द्रुम टाल;
 लेहु बीर हो^७ लउरी, ठाढी करत पुकार. ॥ २० ॥
 या फोइल कुइकी कहां, किस दरखत किस डाल;
 सउदागर आयउ निरुस, रयात्री देखग एयाल. ॥ २१ ॥
 भइसइभी मलयागिरी, नागरि चतुर सुजाण;
 लेहु बीर हो लउरी, बोली मधुरी वाण. ॥ २२ ॥
 मोटेरसी छे गइ, सरल सुहाणइ साद;
 मानहु गिरधरलालकी, वज बंसो को नाद. ॥ २३ ॥
 लागी हइ तनु तीरसी, कीधु करवतसी धार;
 फाटि करे(ले)जो छे गइ, मउदागर कउ सार. ॥ २४ ॥
 प्रगटी वेदन विरहनी मदन मरोरयउ गात;
 सउदागर कुं मूल गइ, सब सोदाकी बात. ॥ २५ ॥

५. 'सच्चं' क. ६. वइन क. ७. ल्यों हो बीरो क.

बंसी कौन^१ बजाय है, स्वछरि कहि अउर;
 मदके माते बोलि हइ, किस वन कोइल मोर. ॥ २६ ॥
 बंसी कोऊन बजाइ हइ, नां कोइल नां मोर;
 कुहकत हइ कठियारणी, साहिब चित्तकी चोर. ॥ २७ ॥
 मेरीसुं क्या कहत हो, डहु हइ साचह बात;
 अइसी भी कोउ बोलि हइ, मिहरी हुं की जात. ॥ २८ ॥
 साहिब देखइही वणइ, कहत न आवत धात;
 कमतहै सब आननी,^२ उहइ^३ सबनकी भांति.^३ ॥ २९ ॥
 रुपरेखा गुण आगरी, ललित सुगति मृदुहास;
 तइसी जइसी राखीयइ, आंखिनही कइ पास. ॥ ३० ॥
 चित चटपट लागी सुणत, पुरिपुरि निरखत आप;
 कठियारी कइ दरसनी, देखणकी भइ चाप. ॥ ३१ ॥
 जावउ मेरे यार तुम्ह, लइ आवउ बोलाइ;
 राखइगउ कोऊ अऊरही, बिचहीसुं बोराइ.^४ ॥ ३२ ॥
 चारुर बंदे हुकमके, हुकम नवायो सीस;
 सउदागर के आदमी, तब धाए दसवीस, ॥ ३३ ॥
 री कठीयारी आउरी, बेगि भरोठी ल्याउ;
 साहिब तोकुं तेरि हई, अउर ठउर मत जाउ. ॥ ३४ ॥
 चलि आई मलियागिरी, धउ सउदागर जत्थ;
 डारि भरोठउ अरु कहाउ सिरी रामजी सत्य. ॥ ३५ ॥
 अथ आपदा रूप वर्णन—
 बांह चलईए काचके, पोतर कउ लग वार;
 कर दोऊ कंरुग लासके, गलि चिरमिठि को हार. ॥ ३६ ॥
 फाननि चीखूं काचकी, आननि उपमा चंद;
 पहिरग चउसी हंडीयउ, जगि डंडण छवि मंद. ॥ ३७ ॥

पावां पायल भरथकी, तरुआकी अणउट;^५
 कांसी कीजे हरति हर, वर वाजणी मुष्ट ॥ ३८ ॥
 मगन होई गयो रूपमई, रंग आगउ नितचोल;
 सउदागर बोच्यो तवई, अदमुत घोल अचोळ ॥ ३९ ॥
 आवउ सुंदरि मुगुण हो, बइठउ या तुम्ह ठाम;
 हमकुं कहीयड आपणउ, धाप दीयाको नाम ॥ ४० ॥
 फउण जाति कुल फउण हो, वसते हउ किणदेस;
 नीके माणस देखीयत, यउ तुम्ह कइसउ वेस ॥ ४१ ॥
 तव बोली मलयागिरी, मुणि सउदागर सेख;
 हम सिरि अईसे दुखके, लिखे विधाता लेख ॥ ४२ ॥
 बहुत भांति सेवे बहुत, मठ मंडपके देव;
 साहिव पूरणहारकी, परी करी न सेव ॥ ४३ ॥
 दुहु करी हरि पुजे नहीं, वर तुलछी दल पांन;
 भजन न भयउ गुसांइयां, ताऊउ फल दुख जान ॥ ४४ ॥
 दुखीया माणस जग भर्यउ, गए किते दुख रोइ;
 अब जा फोऊ फिरि देखि हई, तउ हमसे दुखी न कोई ॥ ४५ ॥
 नाम हमारउ दुखियन, फउण जाति कुल ठउर,
 हम साहिव के चोर हां, तुम जन जाणउं अउर ॥ ४६ ॥
 इहां तुम्हकुं आए सुने, कनकसहरमई अज;
 हुं कठियारी काठकुं, आइ बेचण कज्ज ॥ ४७ ॥
 आए सो कीनी भली, खरे हमारे भाग;
 हम सब लीनी लकरी, जो चाहई सो माग ॥ ४८ ॥
 प्रीति क्रियाणउ लकरी,^१ गांठि हृदयकी खोलि,
 करि कलु सउदउ प्रेमकउ, कहि सूरति कउ मोल ॥ ४९ ॥

राज्ञी उवाच—

सूरति मोल न समजि है, प्रीति न जाणउं तेम;
हम कठियण वेची बहुत, बहु न वेच्या प्रेम. ॥ ५० ॥

गाहा-पिम्मं असरिसखुवं, असरिसयंगं न लखिखयं जाइ ।

असरिस रसं च गहिर्यं, कहियं च न सकइ कोइ ॥ ५१ ॥

दिन्नं दिवा भियं वा, कत्तसवि न होइति नयं च कयं ।

पिम्मं हवइ सहा वा, नलम्भए मगियं हइ ॥ ५२ ॥

सोदागर बोल्यो—

जाण देहु अब इह समइ, प्रीति प्रेमकी बात;

किते कठियाके दइत हउ, टके पांच लहु सात. ॥ ५३ ॥

कठियारण बोली—

साहिब बेगि दियाइयइ, डीलन को नहि कांम;

हम घरि खाटयउ खाइयइ, गांठि न दमरी दांम. ॥ ५४ ॥

सउदागर दिने तबइ, गिणि कठियण के दांम;

कठियारी आसीस दइ, भलउ करइ तुम रांम. ॥ ५५ ॥

सोदागर बोल्यो—

री कठियारी सुणत हइ, यउ डेरउ या ठउर;

बहुरि भरोठउ ल्याइयइ, मत कहूँ फिरयइ अउर. ॥ ५६ ॥

लोमणी मलयागिरी, भोगी मोरट भाव;

नितकी कठिया डारि हइ, यउ फिर देखत दाउ. ॥ ५७ ॥

इउ दिन साथ चलाय सब, आप रखाउ रस हेत;

दांम काज मलयागिरि, आइ वृत्त संकेत. ॥ ५८ ॥

साहिब दमरड दोजीयट, तुम्ह पउ ग्हइ उधार;

मसकित के हूं मांगि हूं, रोक पडसे प्यार. ॥ ५९ ॥

पिउ पिउ कस्त मलयागिरी, अरु डारत डगनीर;

पालि वहलमड ले गयउ, सउदागर बेपीर. ॥ ६० ॥

यूँ ग्नी मलयामिरी, दुखिनी भरि नीमास,
 वन मृग पंखी पशुय नर, सन मुणि भण उजास ॥ ६१ ॥
 पिउ विचुरत दगना मिउत, नींद उचट गड तास;
 सिद्धि बुद्धि सुरति मन गद्ग, भूष गर्द गर्द प्यास ॥ ६२ ॥
 चंदन गिरह मलयामिरी, दिन दिन सून्नत जात;
 गुं पायस जलघार गिग, वनपेली कुमजात ॥ ६३ ॥
 चंदन चंदन करि रही, चंदनही कउ ध्यान;
 युं जोगीसर जोगमू, लोन रहत द्रुक तांन ॥ ६४ ॥
 सुंदरि सोवत रातकुं, छानी उपर कर लाइ;
 हृदयकमल चंदन घसई, फनहुं निकसि न जाइ ॥ ६५ ॥
 चंदन धिन मलयामिरी, कह सह घरह जु घीर;
 छुरि छुरि सुंदरि अण्णउ, पंजर कीयो सरीर ॥ ६६ ॥
 सउदामर बोच्यो—
 कटियारी क्या छरि हह, करि मन दद वर मोहि;
 पान फूल बिचि राखिहुं, करिहुं मुखिणी तोहि ॥ ६७ ॥
 राणी बोली—
 जाऊ हुं मरी हु जीन धइ, अरु घर तजहुं प्राण;
 इगि भव चंदन पीय विनु, सिर न धरूनी आण ॥ ६८ ॥
 जिहि मुखि मन रुचि प्रेमसुं, अचयउ गस पीयूष;
 तिह मुखि मिष वयु पीजीयइ, जन लागत लख भूल ॥ ६९ ॥
 इण नयणां सुकलप कीय, तृण मिष पियुज कोस;
 प्रीतम चंदन विण कहं, हम न धरूं संतोष ॥ ७० ॥
 जिह रंग जिह रस प्रेमसुं, निरख्यो चंदन पीऊ,
 तिह रंग अउर न निरखहुं, जो कोऊ बहइम जीऊ ॥ ७१ ॥
 अगनमाझि जरिवउ मलउ, भलो ज बिपको पान;
 सील खंडिवउ ना भलो, नही कछु सील समान ॥ ७२ ॥

अहो नीर मोहि छोर पड़, कहा निपट लड़ अंत;
अपणो सील न खंडसुं, जो न कुप्यो किरतंत. ॥ ७३ ॥

॥ इति कल्कि द्वितीया समाप्तम् ॥

गली गली देउल फिरबो, हुंदी सब वनराय,
पाइ कहं न मलयागिरी, रचपाचि बैठा आय. ॥ १ ॥
चंदन कह मलयागिरी, थी सुखदुखकी ठाम;
दैव बिलोहो पारकइ, फोण अधमकीय काम. ॥ २ ॥

अथ मातृविरहपीडने बालो उचतु-

विलसत सायर नीर हुई, अरु पूछित बिललात;
अजहु न आई कहाँ गई, तात हमारी मात. ॥ ३ ॥
पूत तम मइया आई है, धीर रह दुक बेर;
सायर नीर खरे तहां, रहे मात म गहेर. ॥ ४ ॥
कइसइ सायर नीर दुय, निरख रहे गृह द्वार;
जईसई बरपारितु समई, चातक चूंच पसार. ॥ ५ ॥
अरी हो मइया आवरी, छर सकल जंजाल;
बेर फलेवाकी भइ, कर न हमारी मार. ॥ ६ ॥
मइया मइया करि रहे, साद न बई मईया;
वालरूआ कइसइ रहइ; गइया विण दइया. ॥ ७ ॥
इफ दुख तीयकइ विरहको, देखत नांही नयनां;
इया जु सालइ हृदयमई, बालक मुसके वयनां. ॥ ८ ॥
गहि न सकत गजा तहां, सालत तिय अहि थान;
फरि कंपई^१ मुत ले चन्यो, चतुर ममय कउ जाण. ॥ ९ ॥
बहुत मूमि अवगाहि कै, आयो इक वन मज्ज;
यहत नदी असगल तहां, पदसण कुं भयो सज्ज. ॥ १० ॥

पार उतारो नीर कुं, पट्टउ सायर लयण;
 नदी बहायो बहि नल्यो,^१ साथ न संवल सयण. ॥ ११ ॥
 कहां चंदन कहां मलयागिरि, कहां सायर कहां नीर;
 जा जा पडै अवधडी, सासा सदै सरीर. ॥ १२ ॥

इति प्रियावियोगादनुपितुस्तटिनीतटस्थबालद्वयवियोगमूचिका
 कलिका तृतीया संपूर्ण म्यात् ॥ ३ ॥

इक कठ पटियण पाइ कट, विलगउ बांह पसारि;
 राजा चंदन कुसलसुं, धर्म धर्यउ लइ पार. ॥ १ ॥
 गाहा-पविसह सायर मग्गे, पविसह गिरि कुहर कंदरा मग्गे ॥
 कम्मसहाय जियाणं, कहम विनहणे इवालमं^२ ॥ २ ॥

साढि गहै आनंदपुर, इक नगर नयण विश्राम;
 राजा चंदन पथिफज्युं, उतर्यो एकनि धाम. ॥ ३ ॥
 ता धरि धरणी अति निपुन, रसिक छबीली छैल.
 अंग अंग योवन प्रबल^३ थिरकि रखउ हइ फैल. ॥ ४ ॥
 चंदन आवत देखि करि, उठि दीनो सनमान;
 उत्तरउ अपणौ पांग हई, हम तुम्ह एह पिछान. ॥ ५ ॥
 भरि पांणी झारी दई, अरु दांतणकी फार;
 प्रेम निजर निरखत खरी, सुखतई घुघट डार. ॥ ६ ॥
 कहउ तो अपणै हृदय^४ की, हमकुं खरउ विचार;
 कहांथी आए हउ बहुरि, कहां कूं चलणहार. ॥ ७ ॥
 कहा कहुं तुम्ह होई जउ, कलु कहणइकी वात;
 सुंदरि वझयउ क्या कहई, टुटउ तरुवर पात. ॥ ८ ॥
 हम थइ. भले जु पंखीयण, जिहिफउ जंगलवास;
 इकठे मिलि चूहचूगइ,^५ पलक न छंडइ पास. ॥ ९ ॥

१ गयो क. २ कहम विनयणे दिवालमं क. ३ नवल क. ४ कहोना अपणई हृदयको क. ५ करद क.

हम हुँतै वनमृग भले, जु दिन दिन वन विहरंत;
 राति राति मिलि अम्पणी, सुख दुःख कथा कहंत ॥ १० ॥
 हमकुं जैसी रात है तैसें ही दिन जाई;
 जोगी भोगी कछु न हम, कह्य विजोगी मांहि ॥ ११ ॥
 जोर नहीं जगदीस स्युं, नही कामसुं जोर;
 कहिकी जोरी जोर हइ, कहिकी दइत हई तोरि ॥ १२ ॥
 इक सुटु रूप विलोक कइ, अरु विरही जन जांग;
 सुंदरि मदनातुर भई, बोली तजि कुल कांग ॥ १३ ॥
 तुम्ह परदेसी लोक हो, हउ न किसी कै हाथ;
 जउ रहिबउ तउ जनम लगि, हम तुम्ह एको साथ ॥ १४ ॥
 चंदन बोल्यो सुनत हो, सुंदरि कउण विचार;
 हम तुम्ह जु रहइ साथ स्युं, सिरि साबत भरतार ॥ १५ ॥
 वातइ अइ सब सहल हइ, जउ तुम्ह जोर्यउ जीउ;
 तो तबही ठे अम्पणउ, मारुंगी निसि पीउ ॥ १६ ॥
 गाहा—महिला आल कुलहरं, महिला लोयम्मि दुच्चरिय रवेचं ।
 महिला दुग्गइ द्वार, महिला जोणी अणत्थाण ॥ १७ ॥
 रवि चरियं गहचरियं, तारा चरियाण राह चरियं च ।
 जाणंति बुद्धिमंता, महिला चरियं न जाणंति ॥ १८ ॥
 मच्छमयं जलमग्गो, आगासे पक्खियाण पयत्तीरे ।
 महिलाणहीय मग्गो, तिनिवि लोए न द्दिसंति ॥ १९ ॥
 अत्थमीए पियसूरे, भगर ठविऊण नियय कोसम्मि ।
 नलिनी उवरि रमंते नाकियुज्जं मयत्थाण ॥ २० ॥
 तिय बेसास न को करउ, तिया किसीकी नांहि;
 जिण निज पियतनु^१ लोचगउ, दीयउ जुं कइममाहि ॥ २१ ॥

वात मुनतही पापकी, थरहर कंयौ अंग;
 चरित तीया कउ पायकइ, राजा भयउ विरंग. ॥ २२ ॥
 चित चकित^१ सउ हुइ गयो, गघो न चंदन रयण;
 उठि निकस्यउ उहि धामनइ, गम राम करि वयण.^२ ॥ २३ ॥
 चाल्यो चंदन पयिक जुं, भजि साहस वरवोर;
 मानहु दुखनि याण सइ, आवत वाहण तीर.^३ ॥ २४ ॥
 दृष्टि पटी चंपकपुरी, दोसण लागे भउन;
 प्रिय संगम सूचक भए, मुख संपति के मउन. ॥ २५ ॥
 चंदन वंदी सकुन सब, निहुरि निहुरि चिटुं ओर;
 करि प्रणामकी विनती, अजनत होइ करि जोर. ॥ २५ ॥
 जंगल जीव निरंजीत हउ, तुम्ह जग भेटण दुख;
 प्राण प्रियो सुत जउ मिल्ल, तो लख^४ पाए सुख ॥ २७ ॥
 उपवन फो सनमुख भए, आवत देखि नरिंद;
 बोलि बोलि आसीस दी, डारि डारि स्वर्णद. ॥ २८ ॥
 सूतउ सरवर पालि उपरि, चंदन जपत अनंत;
 आई रख्यो हइ निकटही, आपदही कउ भंत. ॥ २९ ॥
 अब उणि नगरी इण समइ, कउण भयउ विरतंत;
 राजा मूओ अपूतीयो, दिव्यनि पंच भनंत. ॥ ३० ॥
 भाए सरवर पाल उपरि, जिहां सूतउ थउ राउ;
 पंचदिव्य थिर लगन मइ, परगट भयउ समाउ. ॥ ३१ ॥
 गय गाउयउ हय हणहण्यउ, गज सिर दायो नीर;
 बोजइ चामर बालिका, घर्यो छत्र सिर धोर. ॥ ३२ ॥
 जाग्यउ चंदन चमक कइ, प्रगटयो पुण्य पहर;
 कुंजर कांधइ निज चढ्यउ, गुं उदयाचल मूर. ॥ ३३ ॥

१ विष्ट क २ भइन क ३ निकस्यो चारण चीर क

४ हम मूळ प्रतमा छे.

वागे वाजे हररा के, गाजे गुहिर विहद;
 मानहं भादुं मेहकी, करि टारि ध्वनिरद. ॥ ३४ ॥
 वेदीयत अरु बंदीयन, रचि रचि गुन अनहद;
 ऊंची कर भुज दाहिणी, उचरे जय जय सद. ॥ ३५ ॥
 गृह गृह द्वारि गरी गरी, सजिन वसत घर प्रीत;
 गावन लागी कुलवधू, मिलमिल मगलगीत. ॥ ३६ ॥
 चंद्रमुखी मंदिर चढी, लागी पठण आसीस;
 हम नगरी कउ तूं घणी, जीवे कोडी वरोस. ॥ ३७ ॥
 गावत तांन अनूप सुर, वाजत वंसी वीण;
 नृत्यति अभिनव नायका, धूमत रसलवलीण. ॥ ३८ ॥
 चंदन प्रज परवारसुं, बीजित चिहुं दिसि चौर;
 देखत ओभा नगर की, पड्डो गढकी पडर. ॥ ३९ ॥
 भरि भरि मुगता आंजुरी, हसि हसि उगम उछाह;
 विविध वधायो नागरी, चंदन वसुधा नाह. ॥ ४० ॥
 चंदन बैठउ तखत सिर, लीनउ परज जुहार;
 गहुराए पहिराड कइ, करि सबकी मनुहार. ॥ ४१ ॥
 चंदन की दोही फिरी, देस देस पुर गाम;
 बागउ पडहो मुजस को, प्रगट्यउ चिहुं दिसि नाम. ॥ ४२ ॥
 इति श्रीचंदनमलयागिरिनामार्ताया रायप्राप्तिपूर्वकविपद्दिनाशन-
 राच्यसप्तप्रकाशनकलिका चतुर्थी ॥ ४ ॥

राजा विनु भलयागिरी, विनु सायर विनु नीर;
 सब मुज दुख करि जानिहै, वढी सनाड पीर. ॥ १ ॥
 निय जन परजन सुमट जन, कनिजन किते म्वास;
 चंदन चितरु न की चढइ, ज्यु कमरिया^१ पास. ॥ २ ॥

गाहा—जदवि समुहो पुण्णो अमुल्ल मुत्ताफलेहिं रयणेहिं ।

तद्वि हवइउप्पनीइ, निय सुय चंदस्स दंसणओ ॥ ३ ॥

भइ कउण गति होइगी, उहकी सिरजणहार;

एक धर्यो उर पार ले, अउर धर्यो उन पार. ॥ ४ ॥

मंड न जाणु जीव है, छोरीयी निरघार;

उहि अवला सुत्त दुःख की, कउन फरइ गो सार. ॥ ५ ॥

पिया पियारे बाल बिनु, खरे दुःखारे प्राण;

चंदन अंग न लगार्ह हूं, खान पांन परिधान. ॥ ६ ॥

ना जाणुं क्युं रहत है, कउन भांति किहि रुप;

कहा करं जाणुं कहां, युं निसि सोचत भूप. ॥ ७ ॥

गाहा—महुरसरेण झुरंतो, विल्वंतो भमरो भमंतोय ।

कडुयं तुंघी पुत्तुमं, आयासंतो सरइ नल्लिणि ॥ ८ ॥

जह बन्नीहो मेहं, चकोर दिट्ठीसु निम्मलं चंदो ।

हंसो जहजल^१ मरियं,^२ समरै मानससरं रम्मं. ॥ ९ ॥

सल्लरिवणं गर्यदी, जह झायइ अहय नम्मया कूलं ।

अइदीणो झीणंगो परवस पडीओ मणुत्साणं ॥ १० ॥

तह चंदणोवि राया, पइमासं पक्खमं च पइदीहं ।

पइत्तं संभारइ, जीवीयइठे^३ पीया पुत्ते ॥ ११ ॥

अव सुत सायर नीर को, कहा भयो परबंध;

मुनहो लोगो कान दे, विल्लुयां जो रण संघ. ॥ १२ ॥

तब आयो इक साथ उहां, देखत चित्त अनुकूल;

दुइ तट दुइ बालक तहां, बंधे तरुइ मूल. ॥ १३ ॥

सूरति मूरति नान्हरी, कनकवरण मृदु गात;

सुंदर बालक दरस को, भइ सबनकुं जात. ॥ १४ ॥

मुख कुमलाने पुहपज्युं अखीयां टपकत नीर;
 अपनी माकूं झरत है, ज्युं पंजरके कोर ॥ १५ ॥
 पावनकुं पनही नहीं, नहीं गात कुं चीर;
 नाच्यउ नाटक देव इहां, मानहु अप्प सरीर ॥ १६ ॥
 निरखी बालक दीन तब, सारथपति हुइ दीन;
 अपने सुत करि कै प्रहे, राखत ज्युं जल मीन ॥ १७ ॥
 जब आए योवन समइ, युगलकिसोर कुमार;
 डावन लागे सुभट के, तब पांचे हथियार ॥ १८ ॥
 जिह कह पुरुपाकारहुं होत आन कसवेच;
 जानन लागे कुमर सब, छल बल कल रणपेच ॥ १९ ॥
 वितयवंत विद्या निपुण, रूपवंत गुणगेह;
 रहत परस्पर नेह भर, एक जीव दुइ हेह ॥ २० ॥
 एक समइ मिलि चिंतीयो अब हसि मांगां सीख;
 अपनी खाटी खाइयइ, लहीयइ कर्म परीख ॥ २१ ॥
 पर घरि आसा कोजीयइ, सुइयइ पाय पसारि;
 भइया इह विध पुरुष कउ, रहत न पुरुपाकार ॥ २२ ॥
 एक सौह अरुया पुरिस, इह दुइ इक सहाउ;
 आस पराइ नां करइ क्युं सिर तूटि न जाउ ॥ २३ ॥
 छाने क्युंहि न रहत इह, इक राजबीज रवितेज;
 निकसे सारथवाहस्युं, पाइ विदाहित हेज ॥ २४ ॥
 चलि आए चंपकपुरी, जहां पिताकौ राज;
 कोटवाल की चाकरी रहेस ससूल सकाज ॥ २५ ॥
 सोदागरमी सहजमइ, चल आयो उह नयर;
 संग लागो मलयागिरी, रहत महलमै गयर ॥ २६ ॥
 मांति मांति^१ कीनउ नई, लठ सउदागर पेस;

गजा चंदनकुं मिले, बहियउ उहि कौ देस. ॥ २७ ॥
 देस देस परदेसकी, पाइ रसाल अनूप;
 मांगि मांगि कलु मांगि हो, अतिहि रिझाणो भूप. ॥ २८ ॥
 सउदागर तस लीमफी, एक दोय तिहि वार;
 साहिब हमकुं दीजीई, अपने चौकीदार. ॥ २९ ॥
 फोटवाळकुं हुकम कीय, तवही चंदनराय;
 फोटवाल कइ संगदए, सायर नीर जुलाई. ॥ ३० ॥
 कमर कटारी बांकुरी, अरु बांकी तरवार;
 आए सायर नीर तहां, फरत हुंस्वार हुंस्वार. ॥ ३१ ॥
 जगत पहरा देत है, कांघइ को समसेर;
 साथी सायर नीरके, उठि बांले तिहि बेर. ॥ ३२ ॥
 छिटकि रहौ हइ चंदमा, हसीजु रहि हइ रात;
 आज कहो हो शुभट घर, कलुक भलीसी बात. ॥ ३३ ॥
 बोली सायर नीर दो, बात जगतमै दोइ;
 निज परवीतक होन है, कवन कहां तुम्ह ताई. ॥ ३४ ॥
 परवीतक बहुतइ सुणो, कहत जहां तहां लोई;
 हमकुं कहीयइ मांडिकड, जुं अपनी वीती होई. ॥ ३५ ॥
 कहां कहां वे बंधवा, जु वीती बात होया;
 मा सउदागर ले गयो, नाप वल्लो नदीयां. ॥ ३६ ॥
 सुतीथी मलयागिरी, मुणि जागी उठि धाई;
 अंगज सायर नीर कइ, लागी उरसुं आई. ॥ ३७ ॥
 रुनि भरि भरि चाह दे, कहि कहि दुखमे वइन;
 फाटत छत्तीयां मुनत ही, आवत भरि भरि नयन. ॥ ३८ ॥
 दाधी विरह विजोग की, दुखिनी दुसह बिहाल;
 संगम जल सीतल भइ, मिले जु विलुखे वाल. ॥ ३९ ॥
 बोले अंगज मात जू, सीइ रहउ अजु रात;

लइ सउदागर रायपइ, न्याय करइ प्रात. ॥ ४० ॥
 वातभइ सब साथ मइ, चल्थो इहै जप जाप;
 बाल विछोही मनुज कइ, मुख देख्यांही पाप. ॥ ४१ ॥
 सउदागर मनमइ डर्यो, जइ अब जीवत माल;
 नीरुइ तेजो बांधीयइ, पांणी पहिली पाल. ॥ ४२ ॥
 निफत्थो पहपीरी मइ, और न धर्यो विचार;
 संग लई मलयागिरि, पहुँच्यो राजदुवार. ॥ ४३ ॥
 खबर जाइ दरबार दी, लइ कीय राय हजूर;
 धूज्यो सउदागर कहै, आयो ऊगत सूर. ॥ ४४ ॥
 साहिब एक अनुप हइ, अदमुत वस्तु^{६३} विसेस;
 लइ आगइ मलयागिरी, धरी इह हइ हम^{६४} पेस. ॥ ४५ ॥
 नां जाणुं हइ पदमणी, नां जाणुं रति रंभ;
 मइ पाइ वन मञ्जमइ, उठी न जाणुं संभ. ॥ ४६ ॥
 नयननि तारा फुरतही, तीह पहिचानी राय;
 फुरकण लागे अंग सब, हरख उदधि न समाय. ॥ ४७ ॥
 रांणी लइ महिलां धरी, चंदन वसुधानाथ;
 करिहइ कर्मविचारणा, दीये कपोलनि हाथ ॥ ४८ ॥
 एतइ सायर नीर दुइ, काटण विह जंजाल;
 आप चंदन राय पइ, लागे करण पुकार. ॥ ४९ ॥
 महाराज चिरंजीव हो, पूरण त्रिभुवन आंस;
 मात हमारी बाइयइ, सउदागर कइ पास. ॥ ५० ॥
 अंगज बाणी सुनतही, प्रगट्यो नवल सनेह;
 चंदन दग सोतल मइ, मइ प्रफुलित देह. ॥ ५१ ॥
 राय लाय कै आंगुरी, प्रेम रंगजीय मान;
 जहांथो जननी जनमकी, खरे कीए तहां आन. ॥ ५२ ॥
 जाइ मिलइ सुत मातकुं, बार चरस कै अंत;

राय पियारी सुत लखे, लख्यो न राउ महंत. ॥ ५३ ॥

राजा भागो मेद सत्र, कलौ सरूप समूल;

राणी घूंपटपट कीयो, मुरि मुख कै अनुकूल. ॥ ५४ ॥

कुमार पिता पाइ इन परे, नीर लेइ उरि संग;

आंसुअनको धारण छुटी, मनुह न्हाए अंग. ॥ ५५ ॥

दुख ज गयो मन सुख भयो, भागो विरह वियोग;

मातपिता सुत मिलतही, भयो अपूरव योग. ॥ ५६ ॥

राजा बोल्यो क्या कहं, सउदागर कू दंड;

राणी बोली छोरि गो, हम तुम प्रीति असंढ. ॥ ५७ ॥

सउदागर चार्य अवे, राय रहत सुख चइन;

सपरिवार सुख भोगवै, जाणि इंद्र मइ अइन. ॥ ५८ ॥

जाइ छइ फुनि निज पुरी, मिले सज्जन सब लोक;

भद्रसेन कहइ पुण्यतइ, भए सुयंछित भोग. ॥ ५९ ॥

इति श्रीचंदनमलयागिरीवार्तायां राजप्राप्तिपूर्वकलीपुत्रमेलनपूर्वार्धसंपत्-
प्रकाशिका कलिका पट्टी (पंचमी) प्रयागं ॥ २५० ॥

प्रशस्ति—सर्व साध्वी शिरोमणिप्रवर्तिनी श्री गुणविजयाजी तच्छिष्यणी
सौभाग्यविजयाजी तत् शिष्यणी महत्तरा श्री १८० श्री कीर्तिविजयाजी
लिखितं ॥ श्राविका सदोजी पठनार्थम् ॥ सं. १७५८ वर्षे ॥ *

વેદનું અર્થઘટન

[એક ઊડતું અવલોકન*]

શ્રી. ચિત્રુબનદાસ પુ. હુહાર-‘સુ’દરમ’

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उग्रती सुवासाः ॥

ऋग्वेदસંહિતા, ૧૦-૭૧-૪

એકે લઢી વાચ છતાં લઢી ના, એકે સુણી તેમ છતાં સુણી ના,
તેણે વિશ્વજનું પણ અંગ એકને, પ્રેમાતુરા સી પતિપાસ નેમ
સુવસ્ત્ર ઢીપું નિજ અંગ એકે, ૭૧

વેદો રચાયા હશે ત્યારથી તે આજ સુધી તેમનું મેવન એક કે બીજા હેતુથી થતું આવેલું છે. એના ઉદ્દગમ વિશે, એના કાળ વિશે, એના અર્થ વિશે, એના રહસ્ય વિશે એક કરતાં વધારે મતો પ્રચલિત રહ્યા છે. માત્ર એક જ પરતુ ઉપર મતભેદને અવકાશ નથી રહ્યો. અને તે છે વેદોનું અત્યારે ઉપલબ્ધ સંહિતાગદ્ય પ્રવેશ—text. અત્યારની સંહિતાઓ એક વાર નિર્મિત પામ્યા પછી, તેમાંના કર્મકાંડની સફળતા માટે મંત્રરૂપની અતિ આવશ્યક શુદ્ધિને કારણે તથા વેદપાઠીઓની પ્રખર સ્મરણશક્તિને બળે તે તેના સંપૂર્ણ રૂપમાં અક્ષરે અક્ષર આજ સગી જળવાઈ રહી છે.^૧ વેદોની ઋચાઓ સંહિતારૂપે એકત્રિત થઈ તે પહેલાં તેમનું સ્વરૂપ અત્યારે મળે છે તે કરતાં ઘટ્ટું^૨ પણ હોવાનો સંભવ છે, તથા તેની સંખ્યા પણ, સંહિતાઓમાં છે તે

* નોંધ:—આ લેખ ‘આર્ય’ માસિકના ૧૯૧૫-૧૬માં શ્રી અરવિંદ લખેલી લેખમાળા ‘The Secret of the Veda’ નાં પહેલાં ૭ પ્રકરણને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. બહુકે આમાંના મુખ્ય ભાગ એમાંના ધ્યેયોએક સંલક્ષિત મુક્ત અનુવાદ છે એમ પણ કહી શકાય. આ ઉપરાંત બીજા કેટલીક સામગ્રી પણ આના આધારમાં વાપરેલી છે જે નીચે પ્રમાણે છે. ધી. ચંદ્રશેખરમૂનો શ્રી અરવિંદ પાંડમંદિરના વાર્ષિકના શ્રી અરવિંદજન્મતી અંકમાંના લેખ ‘Shri Aurobindo and the Veda’ (૧૯૧૨), અનિનારાયન દારાનું ‘Rigvedic Culture’ (૧૯૨૫), એ. સી. ક્લેરનનું ‘The Rig-Veda and Vedic Religion’ (૧૯૧૩) આ ઉપરાંત ચાસ્કના નિમુક્તમાંનાં અવવારો તથા માદ્રિદી તથા શ્રી અરવિંદના દક્ષિણે કુનું સ્વરૂપ શ્રી અંબાલાલ પુરાણીની પાસેથી તથા તેમની અધ્યાસનોધો પરથી મળેલા ૭ ને માટે તેમનો આભારી છું.

૧. અત્યારે પણ ઇર્ષત એવી વેદપાઠીઓની દિ’દંબ્યાપક સંરચાની ધબ્ધી દબારો વ્યક્તિઓને કહે દબારો પેટીઓની મૌખિક પરંપરાથી વેદના મંત્રો, તેમના અસલ કમે, પ્રકરણવાર સ્વરાદિકના ઘટ્ટ રૂપે આપ્યા આવેલા છે. મોટા ભાગે મૌખિક પરંપરાથી ચાલી આવેલી વિદ્યા કે કૃતિમા ચિકિત્સા યજ્ઞનો સંભવ

કરતાં ઘણી વિશેષ છે એમ માનવાને પૂરતાં કારણો મળી આવે છે, ૨ અર્થાત્ તે વખતે જ્યારે વિદ્યા કંદપરંપરાથી મંદાન્ત થતી હતી ત્યારે જૂની ઋચાઓનાં નવાંનવાં સંસ્કરણો, નવીનતી ઋચાઓની રચના, તેમ જ જૂનીનો રમૂતિમાંથી લોપ એમ બનતું રહેતું હોતું જોઈએ. એવી રીતે આ વિદ્યાનો ક્ષય થતો અટકાવવા માટે તે કાળના વિચારોને વિષમમાન ઋચાઓને કાઢી સુરક્ષિત રૂપમાં નિર્બંધન કરવાની જરૂર જિભી થઈ અને તેમણે તેનું સંકલન કર્યું. એ મંદલન થયા પછી ઋચાઓનું બાહ્ય રૂપ, તેનો ક્રમ, તથા આખી યોજના, અકબંધ જળવાઈ રહી. પણ તેનો અર્થ જળવાઈ રહ્યો નહિ.

વેદના અભ્યાસી પામે તેના અર્થનો પ્રશ્ન બહુ જાહેલ રૂપે જિભે ઘાપ છે. વેદને અંગે તે પછી જે સાહિત્ય રચાયું છે તેમાંથી એવી પણ સ્થિતિ જિભી થયેલી જોવા મળે છે કે જે કાંઈ પણ વાક્યરૂપની બાબતમાં બનેલી નથી. વેદના મંત્રોનો અર્થ નથી, એવો પણ એક પક્ષ બહુ ગાંભીર્યપૂર્વક ચારકના નિરુક્તમાં રજૂ કરવામાં આવેલો છે. આ પક્ષ તરફથી પોતાના મંતવ્યના ઉ. લલિતપ્રાચીન દ્વારે લખાયેલો પ્રાચીન હરવપ્રતોમાં કટકટલાં પાઠાન્તરો મળે છે, પણ આ મૌખિક પરંપરામાં આખા હિંદમાં એક અસંપારણ એવાકથતા છે. વળી આ વેદપાઠીઓની રમૂતિસ્થિત વેદ-સંહિતાનું પ્રામાણ્ય વેદોની લખાયેલો હરવપ્રત જેટલું જ છે. ઋગ્વેદની ૧૦,૫૫૨ જેટલી ઋચાઓમાં માત્ર એક જ પાઠને જ બધાએ સ્વીકારે છે, પ્રમ્ન ઇન્દ્રતોર્વરુણસ્ય ઘનુઃ (ઋ. ૭-૪૪-૩) માં મદ્યતો ને બદ્ધે માદ્યતોનો. શ્રીપાદ સાવળેકરના મત મુજબ તો આ પણ વગરના પાઠોદ નથી પણ સાદુ-નાસિક અમારુ' વિરૂદ્ધ અને સંદર્ભ ભેદથી માત્ર હચારણવૈચિત્ર્ય જ છે. જુઓ, તેમની સંપાદિત 'ઋગ્વેદસંહિતા' (આવૃત્તિ ૨૭)ની પ્રસ્તાવના તથા નટવરદાસ જેઠાલાલ મહેતાથી સંપાદિત 'વેદામૃત'માં 'સામવેદની શોધમાં' નામનો લેખ.

૨. ઋગ્વેદ, કે જે બીજા ત્રણ વેદ કરતાં સૌથી વધુ પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે, તેની ઋચાઓનું અત્યારનું રૂપ મહુ સંસ્કારવાળું છે. એમાં આવેલી ઋચાઓના સંસ્કરણો થતા રહેલાં છે એમ મુ્યવતા કેટલાક મંત્રો તેની અંદર જ આવેલા છે. દા. ત.,

યજ્ઞેને દ્રમવસા વક્રે ઇર્વાર્ગેન સુમ્યાય નવ્યસે વહૃત્યામ્ ।

ય સોમેર્મિર્વૃષ્ટે પૂર્વેર્મિર્લે મધ્યમેર્મિહન નૂતનેર્મિ ॥ ૩-૩૨-૧૩

દિવધિદા પૂર્વ્યાં જાયમાના િ જાણવિર્વિદધે સત્યમાના ।

મદ્રા લલાગયજુના લલાના સેયમસે સનજા વિગ્ધા ધી. ॥ ૩-૩૬-૨

ઋગ્વેદના આ મંત્રો પહેલાના મંત્રોના રૂપોમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણમંથોમાં અને સૂત્રોમાં નિવિદ્ અને નિગદ નામથી જળવાઈ રહેલાં છે ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ નિવિદ્ પૂર્વા અને પૂર્વ્યા વિશેષણોથી વર્ણવાઈ ॥ આ વિષયની વધુ ચર્ચા માટે જુઓ, અનિરાચયંદ્ર દાસનું, Rigveda Critique પૃ ૧૬ અને ૪૦

ઋગ્વેદસંહિતામાંથી સમ્રદાયેલા મંત્રો કરતા બીજા વિશેષ મંત્રો વિષમમાન હોવા જોઈએ એમ માનવાનો પુરાવો યારકના નિરુક્ત ના પૂર્વ ભાગ નિષ્કન્ડ—જેમાં વેદમાં લખાયેલા સંદેહોનો સમ્રદ છે—માંથી મળે છે. ડૉ. રેકોલ્ડની જાણતરી પ્રમાણે નિષ્કન્ડમાં ૩૩ સંદેહો એવા ॥ જે ઋગ્વેદમાં લખાયેલા મળી આવતા નથી,

સમર્થનમાં જે દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે લગભગ તેવી જ દલીલોનો આશ્રય વેદોના આજના કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ લીધો છે અને પોતાનાં મંતવ્યો તારવ્યાં છે.^૩ ચારક પોતે સમર્થ રીતે પેલા પક્ષનો જવાબ આપે છે. તેમ છતાં ચારકને પોતાના મંથમાં આ મંતવ્યની ચર્ચા કરવી પડી તે જ વસ્તુ ખતાવી આપે છે કે વેદના મંત્રોના અર્થ વિશે સંદિગ્ધતા તે વખતે વિદ્વાંઓમાંથી એવી અંદર પણ આવી ચૂકેલી હતી, એટલું જ નહિ પણ “અર્થવન્તાઃ એવ મન્ત્રાઃ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ પ્રજ્વલ થયેલા ચારક પાસે પણ મંત્રગત ચળવેલો પૂરેપૂરો અર્થ રહી નથી એ એણે અનગત તરીકે નોંધેલા ચળવેલોગો ઉપરથી જણાઈ આવે છે,^૪ વેદનો અર્થ કરવાને માટે પ્રાચીન કાળમાં જે કંઈ પ્રયત્નો થયા હતા તેમાંથી ચારકનું નિરૂક્ત અને સાચાણું મંત્રવેદનું બાધ્ય એ જે અકબંધ રૂપે આજે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો સાચાણું બાધ્યનો આધાર લઈને તેનો અર્થ કરવામાં આગળ વધ્યા છે. એમાંના કેટલાકે સાચાણું અર્થને જ છેવટનો ગણી લઈને ઉપરથી વેદના દેવો, સમાજ, ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ખુદ વેદના તાત્ત્વિક મૂલ્ય વિશે પોતાની આંકણીઓ કરી છે. પણ વધારે ત્રુટિય પંક્તિઓ એ સ્પૃશ્ય છે કે હજી વેદોના પૂરેપૂરો અર્થ આપણને સમજાયો નથી.^૫ વેદનું અર્થ કેવી રીતે તિરોહિત થયે

૩. આ પક્ષને કોત્તમ નામની વ્યક્તિના મત તરીકે ચારક રજૂ કરે છે. વેદના મંત્રો અર્થરહિત છે એમ માનવાને નીચેના કારણો હતાઃ (૧) સામાન્ય ભાષામાં ચળવેલો જે નિયત આતુપૂર્ણ છે તે જાણ્યોમાં નથી, (૨) જાણ્યોમાં વપસાયેલા નિર્ણય પદોને હિંગુજાત વર્ણવ્યા છે, (૩) અર્થોમાં અનુપપન્નતા-અસંગતિ છે, (૪) મંત્રોમાં વિરોધી અર્થો છે, (૫) કેટલાક દેવોનું સ્વરૂપ આતરિક વિરોધવાળું વર્ણવાયું છે. (નિરૂક્ત ૧-૪-૫) ચારક આ કારણોના એક પછી એક જવાબ આપે છે જે હંબાજીએ અને હતાશય તેમ નથી. પણ ચારક પોતાના દેહારે વેદના પાત્ર છે મંત્રો ટાકે છે જેમાંથી એક અહીં ટાકીશું:

સ્થાનુરયં ભારવાહઃ કિલામૂદ્ધતીત્ય વેદં ન વિજાનાતિ ચોર્યમ્ ।

ચોર્યંત્ત્વં દસકલ મદમન્તુતે લોકમેતિ જ્ઞાનવિમુક્તપાપ્યા ॥ (સામવેદ)

કોત્તમની દલીલોની (પહેલી બેને બાદ કરતા) અક્ષરશઃ પુનરાવર્તિત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદના અર્થ સંબંધમાં દેસી છે તે માટે જુઓ એ સી. કુટ્ટરને તેના The Rig-Veda and Vedic Religion મા આપેલા સાર, ૫ ૫૧ આ ઉપરાંત તેઓ આથી પણ આગળ વધેલા ૩ અને વેદના વસ્તુ સંબંધે બીજા સૂક્ષ્મકોષ્ટિમાં અનુમાનો પણ તારવ્યા છે. જેમકે “It is not the rule but the exception to find in this great collection of literature any cry of the soul, any glimpse of a spiritual instinct, any grasp of high revolution ! (એનન, પૃ. ૧૫૬)

૪. જુઓ ‘ નિરૂક્ત ’ નું નૈયમ કાંડ. દીક્ષાર દુર્ગાચાર્ આજા અનવચીત સંસ્કારવાળા ચળવેલો દસ પ્રકારના જણાવે છે. તે પરથી જણાય છે કે વેદમંત્રોના અર્થ કેટલી બધી રીતે સંદિગ્ધ બની ગયા હતા.

૫. The Vedas themselves... are as yet imperfectly understood. Had it not been for the labours of Indian Etymologists and Grammarians, they would have remained a sealed book upto the present time. ... But no etymo-

અને તેને પાઠો અનાદિત સંતાનો દેવાદેવા પ્રયત્નો થયા છે તેનું દૃઢ નિરીક્ષણ અને સંશયો ગાંધ્યુ છે.

વેદની પ્રાચીન અથવા પ્રાચીન નિરૂપણ અને તેણે થયેલો માનવગતિના જીવનચક્રની જ એક ગતિ નજીકે સમજાય છે એમ પ્રગટના જીવનમાં સંસ્કારિતાના, તત્ત્વદર્શનના માળા વાતકરતી આપ્યે જાય છે સત્તાની ત્રીજી ગોળના એ માળા પછી પાછો ચાલેલો માળા આવે છે. અને તે દરમિયાન વેદના સત્તાનો ચોપ થઈ જાય છે વેદમાં પછીના આવેલો એ સિદ્ધિના માળા પછી logical or philological analysis can help us in thoroughly understanding a passage which contains ideas and sentiments foreign or unfamiliar to us. It is an undoubted fact that some Vedic texts are yet unintelligible, and, therefore untranslatable. Prof. Max Müller observes 'A translation of the Rig-Veda is a task for the next-century'

હિંદુઓ દિગ્દર્શી આદિક દેવ ધન ૫ વેદ (૧૯૦૩) મા ૫ ૬ (સંક્ષિપ્ત)

We must not be beguiled by that kind of conservatism which merely salves the conscience into thinking that there is better proof for any latter date (of the vedic period), such as 1500, 1200, or 1000 B.C. rather than the earlier date of 2000 B.C. Once more, frankly, we do not know.

ડૉ. મેક્સ મ્યુલરે 'Religion of the Veda,' ૫ ૧૬ (૧૯૦૬) એ. સી. હિંદુને પાઠના 'The Rig-Veda and Vedic Religion' મા ૫ ૪૩ ઉપર લખેલું.

There is nothing like finality in views that are mainly based on mere intelligent guesses, surmises and probabilities rather than on positive and uncontested historical proofs, and there should be room enough for a fresh view, based on fresh materials.

અવિનાશશબ્દ દાસ- 'Rigvedic Culture' પ્રસ્તાવના ૫ ૮ (૧૯૨૫)

મેક્સ મ્યુલર અને મ્યુલરે જોવા વિનમ્ર વેદાભ્યાસીઓ ઉપરાંત વેદ વિશે પોતે રહેલી માન્યતાઓને વળગી રહેનાર અને પૂર્વસિદ્ધાંતી પ્રેરણાને બીજા મતો પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા ધરાવનાર પડિતો પણ ધુરોપમા છે એમને ડૉ. અવિનાશશબ્દ દાસ વાદસ્થરદિત, સંકુચિત દર્શિવાળા, તથા બોધા મુદ્દાઓ ઉપર જ નજર ડેરવી રહેલા તરીકે તથા હિંદુના વેદાભ્યાસીઓ દિગ્દર્શી ધરના મદરવનાં સંશોધનોની ભરતીબુદ્ધિને કષ્ટેલા કરનાર તરીકે વર્ણવે છે (જુઓ તેમનું 'Rigvedic Culture. ૫ ૧૫ અને ૩૬) પશ્ચિમના આ અભ્યાસીઓમાં ભારતની વેદસાહીતી તે શું પણ અર્થથી જીવતીભરતી સંસ્કૃતિના રહસ્યને પણ પિગાણવાની સદ્દયતા નથી એનું હદાહરણ ઉપર નોંધેલો લેખક કહેલ જ 'પુરુ' પાડે છે તે પોતે ખિરતી સંપ્રદાયનો છે તેમ જ તેને ખિસ્તધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો હક છે છતાં પોતાના માત્ર સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિ પુરવારે એ તે તે હિંદુનો મોક્ષ ખિરતને સરખે જવાથી જ થશે એ અર્થનો યેરગ્રાહ, ઉપસ હારણે મૂઢયા વગર રહી શકેલો નથી! એમ છતાં કહેલ એકરો કે આ નાનકડા પુસ્તકમાં લેખકે પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સંશોધનનો સમગ્ર ખ્યાલ આપી ભથ્થે તેવી રીતે માહિતી પૂરી પાડી છે.

૬ પદનોખ જુઓ પછીના ૫૪ ૫૪.

ન્યારે ફરી પાછા હિંદના ચિંતકો વેદનો અર્થ મેળવવાને પ્રયત્ન થયા ત્યારે એ કાર્ય તેમને ઘણું મુશ્કેલ લાગ્યું અને તેમને પૂરેપૂરી સફળતા નહિ મળી તેમની પાસે વેદોના અર્થ સમજવા માટે એક જ મૂળ અસ્તિત્વમાં હતું, વેદને ઈશ્વર ઈસાર તથા તેનો અર્થ બધાવાનાર વેદવિદો અથવા વેદના ઈર્મકોટો કરાવનાર પુરોહિતો એકે મૂળે તો યજ્ઞની ક્રિયા કગવવી અને વેદ બધાવાના કાર્ય એક જ વ્યક્તિ કરતી હતી. પણ તેમની પામેનું જ્ઞાન પણ ઝાંખુ બનવા લાગ્યું ત્યારે મોટામોટા પુરોહિતોને પણ પોતા યજ્ઞક્રિયાઓમાં જે મંત્રોનો ઉપયોગ કરતા તેના અર્થની કે સંજ્ઞિતની બહુ અધૂરી સમજ હતી કારણ કેમકે વેદના મૂળ રહસ્ય ઉપર રથૂમ કથપ્રધાન યજ્ઞપૂજનો ચર ફરી વળ્યો હતો આ શિથિના પગીના અગતિમાળના ચિંતકોએ વેદના મંત્રો તથા યજ્ઞવિધિનો આધાર ભૂંડ પોતાના અનુભવ અને વિચારોનું ફરી નિમગ્ન કરવાનો જે યત્ન ત્યો તેણે એકબીજાને પૂરક એવા બે રૂપો લીધા. વેદના યજ્ઞવિધિના ગ્રંથોનું સરહાણુ 'બ્રાહ્મણ' ગ્રંથોમાં થયું અને વેદના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન ઉપનિષદોમાં થયું.

'બ્રાહ્મણો'માં વેદના યજ્ઞવિધિની વિગતો, તેના ભૌતિક ફલની સિદ્ધિ માંડી શરતો, વિધિના જુદાજુદા અંગોનો પ્રતીકાત્મક અર્થ અને હેતુ, ઈની ક્રિયાઓ, ઉપકરણો, વિધિને માટે મહત્વના મંત્રોનું રહસ્ય, સંસ્થિત ઉદ્દેશોનો શક્ય અર્થ, અને પ્રાચીન કથાઓ તથા પરપરાઓના સ્મરણોને સ્મરણવાનો તથા તેમને દંડ રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન છે. 'બ્રાહ્મણો'માં આવેલી ઘણી દંતકથાઓ વેદના મંત્રોનો જે ભાગ સમજતો ન હતો તેના ખુલાસાકે પોતાની રૂપરેખા રીતે બહુ ઓછું છે કેટલીક જૂના મંત્રપદ્યો દ્વારા પ્રયોગ્યેથી કથા કે દૃષ્ટાંતોના એક ભાગરૂપે હોવાનો સંભવ છે અથવા કથાઓ રચાયેલી તે દ્રશ્યની વાસ્તવિક અતિહાસિક પશ્ચિમી સ્મરણો તરીકે ચાલી આવેલી હોય એમ પણ જનતા ભ્રમ છે ભૌતિક પર પરા એ એવી વસ્તુ છે કે જે જૂની વસ્તુને હમેશા દાકતી જાય છે જૂના અર્ધજુત રહસ્યવાળા પ્રતીકોને સમજાવવાને માટે જે નવા પ્રતીકો ચોખ્ખા છે તેમાંથી જૂના પ્રતીકોનું રહસ્ય પ્રકટ થવા કરતા મોટે ભાગે નવા પ્રતીકોની સંખ્યામાં જ નધારે. થાય છે તેથી 'બ્રાહ્મણ' ગ્રંથોમાં એકે કેટલાક ઘણા રસિદ સૂચનો મળે છે ત્યાં વેદના અર્થની શોધમાં તેમની મદદ બહુ ઓછી મળે છે તેમ જ ન્યારે એ ગ્રંથોમાં છૂટીછૂટી કથાઓના ચોખ્ખાઈથી સ્પષ્ટ અર્થ નર વાના પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે પણ તેમને ભરોસાદાર માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

ઉપનિષદોના કથાઓએ જુદી પદ્ધતિ અપનાવ કરી વેદના ગુપ્ત થયેલા પા તો ગુપ્ત થયા

૬ અને વેદોની ચર્ચા પ્રાય જગત્વેદના સંબંધમાં કરેલી છે જાણતાં વિદ્વાનો નાર વેદોમાં જગત્વેદને મુખ્ય તેમ જ સૌથી પ્રાચીન જણે છે વાસ્તવિક પરંપરામાં પણ તેનું નામ હમેશા પડેલું મુકાય છે બીજા પણ વેદો જગત્વેદની કથાઓના વિશિષ્ટ હેતુપુરક કાર થયેલા નવા સંકલન નવા છે (જુઓ કલેટનનું 'The Rig-Veda' પ્રૌ ૨) એટલે વેદના અર્થનો પ્રથમ જગત્વેદના સંબંધે મુખ્ય રૂપે જોવા થાય છે અને તેના નિર્ણય પ્રથમ જગત્વેદને અને છે અર્વાચીન પદ્ધતિનું વેદવિષયક જે વિવિધ પ્રકારનું અધ્યયન છે તે પણ મુખ્યત્વે જગત્વેદ ઉપર મંડાયેલું છે.

માટેલા જ્ઞાનને ફરીથી દસ્તગત કરવા માટે તેમણે ધ્યાન અને આધ્યાત્મિક અનુભવનો આશ્રય લીધો અને વેદના જૂના મંત્રોને પોતાની સદગોપલબ્ધિઓના તથા દર્શનના ટેકાડે પા તો પ્રામાણ્યરૂપે ઉપયોગ કરવા લાગ્યા; અથવા તો એવું પણ બન્યું કે વેદનો શબ્દ માત્ર બીજાંરૂપે શ્રેવાતો અને તેમાંથી તેમને વિચાર કે દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી. એ રીતે જૂના ઋષિઓ સત્યોને નવા રૂપોમાં નિરૂપવા લાગ્યા. એમણે જે બોયું તેને તેમણે પોતાના યુગને અનુરૂપ વધારે સમજી શકાય એવી વાણીમાં બ્યક્ત કર્યું. એક રીતે કહીએ તો તેમણે વેદનો જે ઉપયોગ કર્યો તે નિરૂપવારૂં રૂપનો ન હતો. વેદનાં વાક્યો જે મૂળ સંદર્ભમાં આવેલાં છે તેમાં ચોક્કસ રીતે કયો વિચાર રહેલો છે તથા તેના શબ્દોનો કયો અસંદ્ધિગ્રહ હેતુ છે તે શોધી કાઢવા માટે અભ્યાસકની અત્યંત સાવધાનીભરી શોધક વૃત્તિથી તેઓ પ્રવૃત્ત થયા ન હતા. તેઓ શબ્દના સત્ય કરતાં વધારે ઉચ્ચ સત્યના શોધક હતા. અને જે દર્શનની અભિવ્યક્તિ તેઓ પ્રવૃત્ત હતા તેના મુખ્ય રૂપે જ તેઓ શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા હતા. વેદના શબ્દોનો બ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ શો છે તે તેઓ જાણતા ન હતા અથવા તો તે તરફ તેઓ બેપરવા હતા. કોમ્પોનન્ટ સમાસિત અવાજો (component sounds) નો અર્થ કરવામાં તેઓ ધણીવાર પ્રતીકાત્મક ભાવાનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ ભાષા સમજવી ધણી મુશ્કેલ બને છે. આ કારણે, તેઓ વેદના જે મંત્રોનો ઉપયોગ કરે છે તેનો ચોક્કસ અર્થ નાહી કરવામાં 'આહણુ' મંથો જેટલી જ નહિવત્ મદદ ઉપનિષદોમાંથી મળે છે. જોકે એટલું તો કહેવું જ બેધરો કે પ્રાચીન ઋષિઓના મુખ્ય વિચારો અને તેમની ચિંતસિક સૃષ્ટિ અંગે તેમાંથી જે પ્રકાશ મળે છે તે ખરેખર અમૂલ્ય છે. ઉપનિષદ-કારોનું મુખ્ય કાર્ય વેદનો અર્થ કરવા કરતાં વિશેષ રૂપે વેદાન્તની સ્થાપના કરવાનું રહ્યું છે.

ઉપનિષદકારોએ જે મહાન પ્રવૃત્તિ પ્રારંભી તેને લીધે તે વખતના ચિંતન અને આધ્યાત્મ-તત્ત્વનું નૂતન અને વધુ ચિરંજીવ શબ્દોમાં પ્રધારે સમર્થ નિરૂપણ બન્યું. વેદ 'વેદાન્ત'માં પરિણમ્યા. એ પ્રવૃત્તિમાં એવાં બે વલણો હતાં જેને લીધે વૈદિક વિચાર અને સંસ્કૃતિનું વિદીર્ઘન મંડાયું. પહેલું તો તેણે બાહ્ય કર્મકાંડને, મંત્રની ભૌતિક સ્થૂલ ઉપયોગિતાને ગોણું કરી નાખી અને કેવલ આધ્યાત્મિક લક્ષ્યને પ્રાધાન્ય આપ્યું. વેદકાલીન દ્રષ્ટાઓએ જીવનના બાહ્ય અને આંતરિક, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપે વચ્ચે જે સમતુલા સમન્વય રાખ્યાં હતાં તે આલ્પાં ગયાં. એક નવી સમતુલા, નવો સમન્વય ઉત્પન્ન થયો, અને છેવટે તેમાંથી ઐકાન્તિક સંન્યાસ-વૃત્તિ અને જગનનો ત્યાગ એ તત્ત્વો પ્રકટ થયાં. યજ્ઞ, યજ્ઞનો પ્રતીકાત્મક કર્મકાંડ એ અર્થ-રહિત અવશેષ જેવા બની ગયા. અને ધણીવાર બને છે તેમ એ યાત્રિક અને અર્થરહિત બનવાને લીધે જ, જે કોડાં એને વળગી રહ્યા હતા તેમણે તેમાં જે કંઈ બહિરંગી હતું તેનું મંદસ્ત્ર વધારી મૂક્યું અને તેની ઝીણીઝીણી વિગતોને જડતાથી પકડી રહ્યા. વેદ અને વેદાન્ત વચ્ચે, સિદ્ધાંતમાં બંને નહિ પણ બ્યવહારરૂપે તો એક જોટા બેદ ઊભો થયો, જેને એવી રીતે વર્ણવી શકાય કે 'પુરોહિતના રહ્યા વેદ, અને ઋષિઓનું રહ્યું વેદાન્ત.'

વેદાન્તની પ્રવૃત્તિનું બીજું વલણ વધારે રખણાર્થવતી અને તત્ત્વજ્ઞાનને ઉચિત એવી ભાષાનો

ઉપયોગ કરવા તરફ થયું એ નિશ્ચય પુષ્ટ થતા વૈદિક કર્મકાંડની ઉપયોગિતા ઓછી થઈ ગઈ, એટલું જ નહિ, વેદનું અચર્ય પણ નિરસ્યત થતા લાગ્યું નહારે સ્પષ્ટ અને ગીધી ભાષાના પાનિપદોમાંથી જ ભારતીય તત્ત્વનિચારના ઝરણોએ મુખ્યત્વે પુષ્ટિ મેળવવા માંડી અને શિક્ષણના અનિનાય સાધન તરીકે વેદોનું સ્થાન ઓછું થતા લાગતા, તેમનો અભ્યાસ પડેતાના એટલા ઉત્સાહથી અને મુદ્દમતાથી થતો અટકી ગયો.

વેદાન્તથી શરૂ થયેલી ક્રાન્તિ બૌદ્ધમત આનતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થઈ ગઈ અને એ પ્રાચીન જગતના જે અદિર ગ તરવેા હતા તેમાંનો અમુક ભપકાદાર ભાગ અને કેટલાક યત્ર જેવા ખતી ગયેલા ઉપચારો જ અવશેષરૂપે રહ્યા બૌદ્ધમતની પ્રતિજ્ઞા વૈદિક યજ્ઞોના નાશ કરવાની અને સાહિત્યની ભાષાને બદલે ગોષ્ઠભાષાની સ્થાપના કરવાની હતી અને જે કે એની એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ પુરાણોક્તા ધર્મદ્વારા હિંદુત્વનું પુનરુજ્જીવન થવાને લીધે કેટલીક સગાઓ લગી દૂર ઠેકાઈ છતાં તેથી વેદને પોતાને તો હાથ જ લાગ ન થયો નના કેનાવા લાગેલા બૌદ્ધધર્મની સામે પોતાનું બગ જમાવવાને માટે જૂના અને પવિત્ર પણ ન સમજાય એવા મંત્રપાઠોને બદલે સહેલી અને અઘરાન સરકૃત ભાષામાં શાઓની રચના કરવાની જરૂર જિભી થઈ અને એ રીતે પુરાણોએ વેદોને જનતા આગળથી દૂર થકેની લીધા અને નવી ધાર્મિક નિધિઓએ પ્રાચીન ધર્મ નિધિઓનું સ્થાન લીધું જેવી રીતે પડેલા વેદ રૂપિના હાથમાંથી નીકળી પુરોહિતના હાથમાં જઈ પડ્યા હતા તેવી રીતે હવે તે પુરોહિતના હાથમાંથી નીકળી પડિતના હાથમાં જઈ પડ્યા અને ત્યાં રહ્યારહ્યા તેમના અર્થોનું તથા તેમની સાચી પુનિતતા તથા બબ્બતાનું છેલ્લું વિસર્જન થયું.

પણ એવું તો નથી જ બન્યું કે ઇસ્વીસનની પૂર્વે અનેક સદીઓથી પ્રારંભાયેલા આ પડિતયુગ દરમિયાન વેદોની બધી રીતે કુર્મતિ જ થતી રહી છે જોનું આ પડિતોના ઝીણ નગાથી અને ખતીના શ્રમને લીધે જ તથા તેમની સરક્ષા પર પરાને લીધે જ વેદો, એટલું જ નહિ, શાસ્ત્રરૂપે મૂળ ગયેલા હોના બતા અણીશુદ્ધ જળવાઈ રથા છે મે હમ્મર વર્ષના આ પડિત યુગે વેદનો અર્થ સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેના કેટલાક અમૂલ્ય સાધનો આપણને આપેલા છે એ છે પ્રત્યેક અક્ષરમાં, પ્રત્યેક સ્વરભારમાં શુદ્ધ રીતે જળવાઈ રહેના વેદનો અર્થ, પારકને શબ્દકોશ અને સામયીનું મહાન ભાષ્ય.

વેદની પામશુદ્ધિ ઉપસાત તેમાંના સૂક્તોની અદરના શ્લોકોનો ક્રમ, તથા તેની આખી

આ વસ્તુસ્થિતિને શાક્ટ દેહો આપે ॥ નિષ્કલ્પની રચના આ માટે યદ્ય તે સમજવતા તે કહે છે કે પહેલાના કાળમાં અમુક ભક્તિઓએ વિશેષ વપપૂર્વક ધર્મનું સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું હવે અને તેટલા ઉપરથી તે જપિ એટલે કે દ્રષ્ટા હોવાતા હતા તેમણે પોતાનું એ મંત્રદર્શન બીજા વ્યક્તિઓને કપરેશદ્વારા આપ્યું જેને બધે તેઓ સાક્ષાત્કાર પામી રૂપિત્વ પામ્યા અર્થાત્ આ બીજા પ્રકારના કપિઓની ગતિ પહેલા પ્રકારના કપિઓ—આપણે મે ધર્મદર્શન કરનાર—કરતા ઓછી હતી અને તેમની પાળીની પેઢી તેથી જાનુ ઓછી ગતિવાળી હતી તે બોલે ને નેમો ખદ થયેા કે જે વિષા આપણે હા

સકલતા અને ચોક્કસતા એ પણ અમ્મનું રહ્યું છે એમાં જે અપનાદો હોય તે તે મૂકી દીધા અને અલ્પ મહત્વના છે જ્યાં જ્યાં સૂત્રોના ક્રમમાં અસંગતિ લાગે છે ત્યાં એવું નોંધ્યું છે કે એમનો અર્થ આપણે જાણના નથી. અને એટલે વાર તેની કૃત્રી જાણી આપ્યા પછી નોંધાય છે કે એ સૂત્રોની ભાષા અને લયમાં જેમ મૂર્ખોએ જોયું જાણ્યું છે તેમ તેમાં રહેલા વિચારમાં પણ છે પડિતયુગે વેદોની આ ભારેમાં ભારે સેના કરેલી છે પણ જાત્ર વેદના અર્થની માત્રતામાં તેમણે કરેલા પ્રયત્નોની આપણે મદદ તેના જઈએ હોએ ત્યારે તેમનો અર્થ ધણા સહેલ સાથે સ્વીકારવો પડે છે પડિતયુગના છેક પ્રારંભભાગમાં પણ વેદનો કર્મમુખ્ય અર્થ કથારનો મધ્યમ્યાને આવી ગયો હતો વેદના શબ્દો, પદ્ધતિઓ, તેમના ઉત્તેજોનો અર્થ નહીં તેમના વિચારચલુતરની આવી એ નિષ્કારના નાશ પામ્યા હતાં યા તો કનઈ ગયા હતાં વળી આ વિદ્વદ્વર્ગની પામે, પૂર્વજાનીન સ્ત્રિઓની તે મદ્યોપતિલ્લિ તથા આધ્યાત્મિક અનુભવ ન હતા કે જેને લીધે ગ્રુમ થયેલું રહ્યું અનત પણ પાણુ મેળવી શકાય આવા ક્ષેત્રમાં માત્ર પાડિત્ય, અને ખાસ કરીને જ્યારે તેની સાથે અભ્યાસપદ્ધતિ દર્શ જુદીનો યોગ થયેલો તોય કે ત્યારે તે જોટલું માર્ગદર્શન આપે છે તેમ જ તે કથાવનાર પણ બને છે

✓ પાશ્વરુ 'નિરુક્ત' એ વેદાર્થ મમ ત્વામાં જણ મહત્વનું સાધન છે પણ તેમાં અતિ વિષમ મૂલ્યનાળા એ તત્ત્વો વચ્ચે વિવેક જગાની જરૂર રહે છે નિરુક્તકાંત્રી તરીકે જ્યારે યાજ્ઞ વૈદિક શબ્દોના વિવિધ અર્થો આપે છે ત્યારે તેવું પ્રામાણ્ય ધણું મહાન છે અને તેમાંથી મળતી મદદ ધણી કીમતી છે ચારમ્ની પાસે વૈદિક શબ્દોના બધા જ પ્રાચીન અર્થો હતાં એવું લાગતું નથી નરણુ જાનકરે ધણા અર્થો લોપ પામ્યા હતાં, અને સાંસ્કૃતિક ભાષાશાસ્ત્રના અભાવે તેનો પુનરુદ્ધાર થવો શક્ય ન હતો પરંતુ પરંપરાએ ધણા અર્થો જાળવ્યા પણ હતાં. જ્યાંજ્યાં ચારક આ પરંપરાને જાળવી રાખે છે અને વૈદ્યશાસ્ત્રીનું જુદિયાત્વર્થ વાપરતો નથી ત્યાંત્યા તે શબ્દોના જે અર્થ આપે છે તે, જે પાઠસદર્ભમાં તેનો નિયોગ કરી આપે છે ત્યાં તે હ મેરસા લાગુ પડતા ન હોના છતાં તેને સાચા ભાષાશાસ્ત્રને બગે શમ્ય અર્થ તરીકે સ્થાપી શકાય છે પણ શબ્દકોશકાર તરીકે ચારમ્નું જે મહત્વ છે તેમજ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રી તરીકે તેને આપી શકાય તેમ નથી હિંદના વિદ્વાનોએ સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ જગતમાં સૌથી પહેલાં રચ્યું છે એ ખરું, પણ સાચા ભાષા શાસ્ત્રી મેળવી તે પગ આ લોકો કીમતી શકે તેમ નથી એટલે તેમના પર કૃપા કરી તેમની રક્ષિની મર્યાદા વિચારી તેમને મદદ આ નિરુક્ત ઉપસાદ વેદવેદાંગ બગેરે મર્યાદા રચના તેમણે દાખી ('નિરુક્ત ૧-૬-૪ ચારકનું 'નિરુક્ત' તથા તે પર કુર્માચાર્યની ટીકામાંથી)

૮ "પ્રથમ ભાષ્યકાર ચારકની પૂર્વે ખુદ દ્વિતીયા વેદના અર્થ કરવા વિશે અનેક મતમતાતરે પ્રચલિત હતાં એટલું તો નિવિવાદ નિઝા મા પૂર્વાચાર્યોનો—અભ્યકારોનો ઉલ્લેખ ૨૫૪ એટલું જ નહિ, પરંતુ વેદમાધ્યતી જુદીજુદી પ્રજાઓના સિદ્ધાન્તભેદ જાતે પડેલી તેમનો પણ ચારક સ્વીકાર કરે છે ચારકની પૂર્વે સામ્યમન ઔડવર, અર્થગિરિ નેયાચિકા એતિહાસિકા વૈષાકરણે કર્મદાસીઓ અને વપસ્વીઓ વગેરે જુદાજુદા સિદ્ધાન્ત પાતે વેદના અર્થ કરનારા બનેલા ભારતમાં હતાં' અન્નાલાલ પુરાણીકૃત 'પદ્ધિના યુગ્મ' ગ્રંથ ખીને, પૃ ૨૫૦ (સંક્ષિપ્ત)

સાસ્ત્રીઓ આરંભ તો અર્વાચીન સંશોધનવિદ્યાથી જ શાય છે. જૂના વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓથી માંડી કે હોમોગેનીસમી સુધીના, પછી તે દિંદના હો કે યુરોપના, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓ જે માન ચાતુર્યભરી પદ્ધતિ અપાત્યાર કરી છે તે ખૂબ તરંગપૂર્ણ અને નિયમ વગરની છે. અને ત્યારે યારક આ પદ્ધતિને અનુસરે છે ત્યારે તેના અભિપ્રાયો સ્વીકારવા મુશ્કેલ બને છે. વળી તે અમુક મંત્રોનો જે અર્થ આપે છે તે પણ તેની પછીના સામયિકના અર્થ કરતાં વિશેષ સ્વીકાર્ય બને તેવો નથી.

દિંદમાં વેદને અંગે જે મૌલિક અને જીવંત અધ્યયનનો યુગ પ્રવર્તેલો તેનો આરંભ યારક અને બ્રીજ પંડિતોથી થયેલો ગણી શકાય. એ યુગનો અંત સામયિકના ભાષ્ય સાથે આવે છે. જે કાળે દિંદની પ્રતિભાએ નવા મૌલિક સર્જન માટે સામગ્રીરૂપે પ્રાગૈતિહાસિક કાલની બધી સમૃદ્ધિનો સંચય કરવા માંડેલો તે કાળના પ્રારંભિક જોમના ગાળામાં 'નિરુક્ત'ની રચના થયેલી છે. તે પછી સદીઓ વીત્યા બાદ ત્યારે મુસલમાનોના વિજયના આધારથી દિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ હિન્દુ-મિન્ન બની ગઈ અને જુહાજુહા પ્રાદેશિક ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ, ત્યારે દિંદની વિદ્યાપરંપરાએ દક્ષિણ દિંદમાં હેન્ડેલો આશ્રય લઈ આ વિજયનગરમ્ના સામ્રાજ્યના ધામમાં પોતાનું કેન્દ્ર સ્થાપિત કર્યું. સામયિકના ભાષ્ય એ આ વિદ્યપરંપરાનું લગભગ છેલ્લું મહાન કાર્ય છે. તે પછી વેદના અધ્યયનના પ્રયત્નની જોરદાર અને મૌલિક સરવાણીઓ ટૂટી રહી છે, નવા પુનઃસર્જન માટે છૂટાછવાયા પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે. પરંતુ આના જેવા સર્વમાહી, ધીંગા અને બેનમૂન પ્રકારનું કાર્ય તો ભાગ્યે જ બન્યું છે.

જૂનકાળના આ મહાન વારસાના મુખ્યમુખ્ય ગુણો તો એકદમ નજરે ચડી આવે એવા છે. સાથે પોતાના વખતના વિદ્વાનમાં વિદ્વાન પંડિતોની સહાય લઈને રચેલો આ ગ્રંથ પાંડિત્યના વિરાટ શ્રમના સંચય જેવો છે. એ કાળે કેઈ પણ એક વ્યક્તિમાં વિદ્યમાન હોઈ શકે તેના કરતાં વિશેષ વિદ્વાતાનું આમાં પ્રાકટ્ય છે. તેમ છતાં એની પાછળ કેઈ એક સંકલનકાર હાથ રહેલો દેખાય છે. એની વિગતોમાં ઘણી એક અસંગતિઓ છે, છતાં સમગ્ર રીતે તેમાં એક સુસંગતિ રહેલી છે જ. એનું આયોજન ઘણું વિચાળ છે, છતાં દિંદની રૂઢ ભાષ્યશૈલીમાં મળવી દુર્લભ એવી સરળતા, પ્રાસાદિકતા, લાઘવ અને કલાયુક્ત સૌન્દર્ય એની શૈલીમાં રહેલાં છે. એમાં ક્યાંય પાંડિત્યનું પ્રદર્શન નથી. ગ્રંથનો અર્થ કરતાં મુશ્કેલીઓની સામે જે બંધબંધા કરવી પડેલી છે તેને ચતુરાઈથી ઢાંકી દેવામાં આવેલી છે અને એમાં વિરુદ્ધ વિવેચનશક્તિ તથા સ્વરચ છતાં નિરભિમાની પાંડિત્યનું એવું વાતાવરણ છે કે જેની છાપ ગ્રંથકર્તાની સાથે સંમત ન થનાર પર પણ પડ્યા વિના રહેતી નથી. યુરોપના શર્યાતના વૈદિક અભ્યાસીઓ તો સામયિકના આ અર્થઘટનની મુક્તિપુરઃસરતા ઉપર ખાસ મુઘ્ધ બની ગયા હતા.

તેમ છતાં, વેદના સ્થૂલ અર્થની બાબતમાં પણ સામયિકની પદ્ધતિ સાથે કે તેણે કરેલા નિષ્ણેષીની સાથે સંમત થતાં ઘણાં સંકેત્ય ગ્રંથો શાય છે. સામયિક પોતાની પદ્ધતિમાં ભાષા અને તેની રચના સાથે બિનજરૂરી અને કદાચ તો ન માની શકાય તેટલી છૂટ લે છે, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય વૈદિક શબ્દોનો તથા નિવન ધર્મ ચૂકેલાં વૈદિક વિધિવિધાનનો અર્થ કરવામાં તે

આચાર્ય પમાટે તેની વિસંગતિઓને આપી નહા દે છે એ વખતે જે આગમીની સાથે તેને કામ લેવાનું હતું તે વંતનાં કદાચ ન ટાળી મદાય એવી આ વિગતની ખામાઓ મળી તકાલ પરણી સામળની પદ્ધતિની ગધ્યવર્તી ખામા એ છે કે તે દગેલા વેદના દર્મ-નંદપ્રધાન અર્થને જ છેવટનો મળે છે અને તે અંકચિત્ત ધંયામા વેદના અર્થને ખગાદારે ઘટાવવાનો મતન પ્રયત્ન કર્યો જ છે. એમ કરનાથી તે આ પ્રાચીન ગ્રંથનો ગ્રંથ બદલેલું અર્થ—જે પ્રથ તેના આભ્યંતરિક અર્થ જેટલો જ ગમિક નિપજ છે—જેમાડવામાં પણ અત્યંત મુશ્કે અને મદત્વથી બરલી ધણી આવીઓ ગુમારી જેમે જ માયજુના બાબ્યમાંથી ઋષિઓ, અને તેમના વિચારો, સંગ્રહિતિ, તથા અભીપ્સાઓ અત્યંત સકુચિત અને દારિદ્ર્યઉપદત સ્વરૂપે આપણી આગળ મળૂ થાય છે આ નિષ્પણુનો જે સ્વીકાર કરવામા આવે તો વેદ માટે પ્રાચીન કાવથી જે પૂર્ણ બાવ પ્રવર્તી રહેશે છે, તેનું જે પ્રામાણ્ય ગણાવું આવેનું છે, તેનું જે અપીરમેય દિવ્ય સ્વરૂપ સ્વીકારવામા આવેનું છે એ બધું જુદીને માટે સ્વીકારવું દુર્ગમ અને છે. યા તો એ માન્યતાઓનો ખુલામો માત્ર એક જ રીતે થઈ શકે કે આ બધું શ્રદ્ધાની એક આધારી અને વિવેકરહિત પરંપરા જ છે, અને એ પરંપરાના ઉદ્ગમમા જ કોઈ બારે બીસ રહેલી છે.

આ બાબ્યમા બીજા દષ્ટિમિદુઓ તથા તરવો ગેલક છે ખગ, પણ તે ઉપર જાણીવેના પ્રધાન ઝોક આગળ ગોણ અને વતવતી બની ગયેલા છે માયજુ અને તેના મદત્તીશોને એટલી બધી વિશાળ સામગ્રી સાથે કામ લેવાનું હતું કે જેમાં ધણીએક વિસવાની વિચારમરણીઓ અને બુદ્ધિકાગમથી બચેલી પરંપરાઓ હતી એનામાં કેટલાક તરવોને નેમણે માત્ર નામનો જ ટેકો આપી ચલાવી લીધું છે પણ કેટલાંકને તો ગોણુ કપે પણ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો વગર તેમને ચાલુ નથી પૂર્ણકાળની અનિશ્ચિત વિચારસરણી અને અધાધૂધીમાંથી પણ સાચણે એક દહ આકાર અને અને સંગતિવાળું અર્થરૂપ જે કોગવથી નિપજવ્યુ તેને લીધે જ એના આ બાબ્યનું આટલું બધું ગોરન થયું છે અને ધણી કાળથી વિના વિરોધે તેનું પ્રામાણ્ય ટકા રહ્યું છે

સાચણે જે પહેલા તરવની સાથે કામ લેવું પડ્યું તે હતું શ્રુતિનો આખ્યાત્મિક, તરવગાન યુક્ત અથવા ચૈતસિક ઉપનો અનુભવ રહેતો અર્થ, જેના ઉપર જ શ્રુતિના પુનિત ગોરવનો સાચો પાયો રચાયેતો હતો. જેટલા પ્રમાણુમા આ અર્થો પ્રચલિત કે પ્રાચીન રૂઠું વિચારસરણીમા દાખલ થઈ ચૂક્યા હતા તેટલા પ્રમાણુમા સાચણુ તેમનો સ્વીકાર કરે છે. પણ તે તેના બાબ્યમા અપવાદ-રૂપે જ છે, અને એનું પ્રમાણુ તથા મદત્તન નજવા જ છે. કદીકદી સાચણુ એક ઓછા પ્રચલિત એવા ચૈતસિક અર્થતરવનો અઝડતો ઉદ્ગેષ કે સ્વીકાર કરે છે ખરો. દા ત., એ 'વજ'નો અથ મનુષ્યને તેની ઝગઝગો તથા અભીપ્સાઓના વિષયોની પ્રાપ્તિમા અટકાવન કરનાર 'આનરજુમન' તરીકે જાણાવે છે, જો કે તે અર્થ તે સ્વીકારતો નથી, મરણુ એને મતે તો 'જત્ર' એટલે શત્રુ અથવા પાણીને વરસના રોમ્બાર સ્થૂત ગેષ-સાક્ષમ છે અને તેના પર્જન્યપતિએ વજથી ખસ કરવાનો ઠં.

માયજુના બાબ્યમા બીજું તરવ છે કથાઓનું આ કથાઓને પૌરાણિક કથાઓ પણ કહી

શનાય સાપણે દેવોને વિશેની કથાઓ યા તો યોજનાતાંઓ માત્ર તેમના ગુણ ઉપમાં આપેની છે અને તેનાં હોંડા અર્થને તથા પ્રતીકાત્મક રચણને તેમાંથી આત્મ રાખ્યું છે.

ત્રીજું તત્ત્વ છે 'તત્ત્વચિન્તન', ઇતિદાસનું, અને 'જ્ઞાનજ્યોત્સ્ના' ગ્રંથોમાં આવેલી અથવા તે વેદના સન્ધિ હિસ્તેઓને મનમનવા માટે પગપથી ચાલી આવેલી પ્રાચીન ગતિઓ તથા ઋષિઓને અંગેની વાર્તાઓનું માપણ આ તત્ત્વની સાથે સંકેત સંક્રાયપૂર્વક કામ લે છે. બહુવાર તે સંકેતોના સાચા અર્થ તરીકે તેમના સ્વીકાર કરે છે, જ્ઞીક તે વિકલ્પ રૂપે તેના બીજા પ્રચલિત અર્થ પણ આપે છે, જેની સાથે તેને બૌદ્ધિક રીતે વધારે મનમન રૂપે દેખાય છે પણ એ બંને પ્રામાણ્યો વચ્ચે તે એવા ખાતો રહે છે.

આથી પણ નહીં મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે વેદનો પ્રકૃતિરૂપાત્મક અર્થ. સાયણે ઇન્દ્ર, મરુતો, ત્રિવિધ અગ્નિ, સૂર્ય, તથા ઉપાનાં દેખીતાં તેમ જ પરપરાગત પ્રકૃતિગત અર્થસામ્ય આપ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ તેણે મિત્રને દિવસ સાથે, વરુણને રાત્રિ માથે, અર્ચમન અને ભગને સૂર્ય સાથે, ઋશુઓને સૂર્યનાં દ્વિરણો સાથે એકરૂપતા આપેલી છે જેનો યુરોપીય વિદ્વાનોએ અતિ વિસ્તાર મૂક્યો છે તે વેદની પ્રકૃતિરૂપાત્મક વાસ્તવતાના બીજા અડ્ડી ખેંચી મળે છે આ પશ્ચિમના વૈદિકાના જેટલી સ્વતંત્રતા કે પદ્ધતિમયની ઝીણવટ પ્રાચીન સિદ્ધતા વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રિયાગતિમા ને કે અખત્યાર કરી નથી, છતાં સાયણના બાળ્યમાના આ તત્ત્વમાથી જ યુરોપમા પ્રકટેલા વૃદ્ધ નાતમક ન્યાસાસ્ત્રનો જન્મ થયો છે.

સાચણના બાધ્યમા આ ચાર નત્વેનુ અસ્તિત્વ હોવા છતા કર્મકાંડપ્રધાન દષ્ટિથી દુ જ વ્યાપક
 રહેલું છે. તેમાથી આ જ સર નારવાર પ્રખ્યાત કરે કે અને એ સરમાં ધીજી બધા સરો દંકર્મ
 ગય છે. જ્ઞાનેના મત પ્રમાણે વેદના સૂત્રો, જ્ઞાનના પરમપ્રામાણ્ય તરીકે સ્વીકારાયેલાં હોવા છતા,
 મુખ્યત્વે અને મૂલાધાર રૂપે કર્મકાંડનો જ, કર્મનો જ વિષય રહેલો છે અને કર્મ એટલે રૈદિક
 યજ્ઞોના ક્રિયાવિધિનુ અનુશીલન એ જ અર્થ મુખ્યત્વે ગણાતો આવેનો છે. સાચણ કનેશા આ જ
 નિચાગની આમવાસ વૃથા કરે છે આ જ ઢાળમા તે વેદની બાવાો ખેસારે છે, તેના વાત્સલ્ય
 સમ્બંધમૂલને તે ક્રિયાવિધિના રચયાર્થમા-અન્ન, પુરોહિત, દાતા, ધન, રત્ન, પ્રાર્થના, નિધિ,
 યજ્ઞ આદિ રૂપોમા જ ઘટાળે ગય છે

ધન અને અન્ન, સપત્તિ બન, સત્તા, સતતિ, ચાકરો, મુવર્ણ, અશ્વો ગાયો, વિનય, શત્રુનો મદાર અને લૂટ, દરીદ્ર અને નિદ્રિત રિવેચકનો વિનાશ, આ રીતના અત્યંત અદ્ભુત નિદાન અને ભૌતિક રિપોર્તો જ વાચના વધુરૂપે નિરૂપવામાં આવે છે એક પછી એક કાવાનો અર્થ આ પ્રમાણે જ લેવાનો જોવા જીવાના વેદપ્રત્યેના વનણુમાં જે પ્ર-૮ વિસ્તરણ દેખાય તે-એ જાણવું વેદને હમેશા દિવ્ય જ્ઞાન રૂપે ગણવાની અને ત્રીજી જાણ એકાન્તિક નેદ્રાદના પુરસ્ક્રાંતિઓ, કે જેમની પુષ્ટિના વાણી માત્ર ભૌતિક સપત્તિ, સત્તા અને જ્ઞાનદાન જીવદેહ કરી નહીં છે તેમને સખત રીતે રખેડી નાખવાની—તેનો અર્થ સમજવો જાય છે

માયણા બાપાનું સૌથી ૧૫ ન્માનીય ગિણામ આવેનું દોષ નો ને આ ૭ કે વે ના જે હર્ષ રામ્ય અર્થો ૭ નેમારી આ મોથી ૧૫ નિહૃષ્ટ ટિના અથમા તેને જાની હર્ષ તેને જ પ્રામાણ્ય આપરામા આવતું ૧ વેદના આ મર્મનડશ્પી અર્થના પ્રાધાન્ય । તીરે નેત્રી છવત ઉપયોગ થનો દિદમા ન્યાનો । ૧૫ થઈ ગયો દનો અને વિનિરોધના મમગ અર્થની માચી ચારી ગૂમ થર્ષ ગર્ષ દની સાયણે આવને આ જાની અર્થનૃત ઉત્ર ડેવની મતાર માગી આપી અને ધણી સંગો વગી એ મહેર અનુ ૧ દી વેદનો અભ્યાસ કરવાને માટે જ્યાર એ બીજી મરફતિના યુગપના વિદાનો પ્રવૃત થતા ત્યાં આપણના માધ્યના મૂચનોમાથી વગી પાછી નવી જૂનો જાગી

ધણા સમાજો પછી એ વિદેશીય નરફતિના કુત્રુદને માયણુના આ પ્રામાણની મહેરને તોડી આપી પશ્ચિમના વિદાનોએ અતિ ઝમઆપાત્ર મદેનન અને ખતથી વેદોની દનપ્રતોનું અપાતન, મરફ, અનુવાદ અને ઉત્તમ મથકો પ્રમાણન મૂકે વે ૧ વિજેની આ પ્રાથમિક મુમિમ તૈયાન દગીને નેમણે જુદાજુદા દષ્ટિબિદુથી વેદનું નિગીક્ષણ મુકે અને વે નો ન્યનામગ તેની મરફતિ, સમાજરચના, ધર્મમાનના છવતરદશ્ય આદિ ખામતો ઉપર અને નીતના મતબ્યો તારૂં યા આ વિદાનો બારે ખતીલા તેમ જ મહેનતુ દતા, ગૌદિ મવેણુમા બારે દિમ્મનનાન દતા, ન્યનાને ગમાવવામા બુદ દક્ષતાનાગી દતા, તેમ ૧ તેમના પોતાના ગુન જો બાવનાના પ્રાસ પ્રમાણે ધર્મબીરુ પણ દતા પગુ આ પ્રાનીન મવિજોની વાણીનો મર્મ જીલવાની તેમનામા બા જોછી યોગ્યતા રતી દારણ કે એ પ્રાચીન માનસ સાથે તેમને દલી જ સદાનુમૂતિ ન દતી વેના રૂપકો તેમ જ દયાનકોની પાછળ મુખ રહેતી વિચારસૃષ્ટિનો તામ મેળવવાને માટે તેમના પોતાના બૌદ્ધિક કે આધ્યાત્મિક વાતાવરણુમાથી તેમને થી ચાવીઓ મળે તેમ ન હલુ તેમની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ મે પ્રમારન નીડણુ ૧ એ બાજુ વેદના અર્થઘટનો પ્રથ વધારે ત્રીણવખરી રીને સ પૂર્ણ નિ રેપતાથી મગજપૂર્વક અને વધારે સ્વત્રતાથી ઇગયો અને બીજી તાલુ તેના દેખાના મ્થલ ભૌતિ- અથની અત્યત અનિશયોગિત ની નાખવામા આવી અને તેના સાચા અને આનરિ- મદ્યનું અપૂર્ણ તિરોધાન થયુ

યુગપના વિદાનોની ગવેણુા ગ્રીક ડપની ઢી છે અને તેઓ નત્તાથર્ષની શોધમા વધા નિર્મક રજા છે, છતા તેમણે પોતાનો આધાર હ મેસા માયણુના બાધ્યમા જળવાઈ મહેના પરપરામન તત્ત્વો ઉપર જ રાખ્યો છે અને આ પ્રશ્નનો મર્ચા સ્વત્ર ગીતે વિચાર નથી મ્યો તેમણે સાણુ અને "લાદાણુ" પ્ર થોમા જે જ્યે તેનો અવા રીન મળના આધુનિક મિદ્ધતિ અને ગુનને આધારે તેમણે આગળ વિગમ મ્યો છે બાષાતાલ મ્થાસામ અને ઈતિદાસને તુલનાત્મક અભ્યાસની પદ્ધતિઓ વાયુ પાડી તેમાથી ચાતુર્યયુક્ત અનુમાનો તારવીને, દક્ષતાભરી ગવેણુાની મદદ નહને અત્યારે મગી આવતી દલીમ્તોનો ખૂણ વિત્તાર મીને અને અત્યારે ઉપત્ત્ય એવા દૂગાવામા મૂચનોની એતા નિષ્કલવીને તેમણે વૈદિક મ્થાસામની ઇતિદામની, તેમ જ મરફતિની એ મ પૂણ વામરચના-theory જીબી મી કે એની વિગતા તથા નિ ગેપતા મુખ મે તેવી છે

પરંતુ એની દેખીતી રીતે મુદ્દક લાગતી ગવેપણપદ્ધતિની હેઠળ એ હકીકત છુપાઈ રહી છે કે આ બધું ચણતરના પાયામાં મોટે ભાગે તર્કની અને અનુમાનપરંપરાની રેતી જ રહેલી છે.

વેદના અર્થની આ આધુનિક વાદરચના પોતાનું મંડાણ જે વિચારસરણી પર કરે છે તે આ પ્રમાણે છે. વેદ એ એક પ્રારંભકાળના, પ્રાથમિક દશામાં રહેતા અસંસ્કૃત માનવસમાજની દેવસ્તુતિઓનો સંગ્રહ છે. આ સમાજની નીતિ તથા ધર્મવિષયક માન્યતાઓ અતિ અપકવ રૂપની હતી. તેની સમાજરચના અતિ અસભ્ય રૂપની હતી અને પોતાની આસપાસના જગત પ્રત્યે તેનું દર્શિર્બિંદુ તદ્દન ખાલિશ રૂપનું હતું. આ માન્યતા માટે સાચા જ જવાબદાર છે. જે ક્રિયાવિધિને સાચા ઈશ્વરીય જ્ઞાનના અંશ તરીકે સ્વીકારી હતી તથા જેમાં કંઈક ગૂઢ સામર્થ્ય રહ્યું છે એમ તે માનતો હતો, તે ક્રિયાવિધિનો અર્થ યુરોપના વિદ્વાનોએ એવો ક્યો કે એ તો માત્ર કલ્પનાથી સર્જેલાં અતિમાનુષ્ય દેવતા, કે જે તેમની પૂજા કરવાથી પ્રસન્ન થતાં અને ઉપેક્ષા કરવાથી ક્રોધે બરાતાં—તેમને ખુશ રાખવાને માટે જૂના જંગલી માણસોએ યોગેલા યજ્ઞવિધિઓનું જ એક મોડું બનાવેલું રૂપ છે. સાચા વેદમાં જે ઐતિહાસિક તત્ત્વો સ્વીકાર ક્યો છે તેને તેમણે એકદમ ઝડપી લીધું અને સૂક્તોમાં એવા જે કંઈ ઉદ્દેશો આવે છે તેના નવા અર્થો કરીને કે નવી સમજૂતીઓ ઘટાવીને તેનો વિસ્તાર ક્યો અને તે કાળની જંગલી જાતિઓના આરંભકાળના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ તથા સરથાઓના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાને માટે તેમાંથી આધાર શોધવાની તેમણે આગ્રહતાથી પ્રવૃત્તિ આદરી. સાચા જ્ઞાન પ્રકૃતિરૂપાત્મક તત્ત્વે તો આથી પણ વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. વૈદિક દેવોનું તેમનાં બાહ્ય રૂપોમાં પ્રકૃતિનાં કેટલાંક સત્ત્વે સાથે જે દેખીતું સામ્ય છે તે પરથી તેમણે આર્ય-કથાશાસ્ત્રોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આરંભ્યો. અમુક ગૌણ દેવોનું સૂર્ય-શક્તિઓની સાથે જે આકૃષ્ટપાતળું સામ્ય છે તેને તેમણે આદિકાળમાં કથાઓ જેવી રીતે રચાતી હશે તેની એક સર્વસામાન્ય ચાવી તરીકે સ્વીકારી લીધું અને અત્યારે તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયેલી સૂર્ય-કથા અને નારક-કથાઓની વિશાળ વાદરચનાઓની સ્થાપના થઈ. આ નવા પ્રકાશ પ્રમાણે વેદનાં સૂક્તો એટલે પ્રકૃતિનું અર્ધું વહેમથી ભરેલું અને અર્ધું કાવ્યમય એવું એક રૂપક છે એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. તથા તેમાં થોડું મહત્ત્વનું ખગોલિક તત્ત્વ છે તેમ પણ સ્વીકારવામાં આવે છે, તે પછી બાકીનું જે છે તેમાં થોડાક સમકાલીન ઇતિહાસ છે, અને યજની ક્રિયાઓનાં વહેમભરેલા અને અસંસ્કૃત દશાનાં થોડાંક વિધિવિધાનો છે.

[યુરોપીય વિદ્વાનોની વેદને અંગેની આ જે ગવેપણ છે તેને લોકમાનસમાં જે અતિશય પ્રતિષ્ઠા મળી છે તેનું કારણ એ છે કે યુરોપના ભૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે તે ગવેપણ પણ ભેગાભેગી બેઝાઈ મઈ છે.] સત્ય તો એ છે કે પશ્ચિમમાં પ્રવર્તેલા ભૌતિક વિજ્ઞાન અને આ વેદના અભ્યાસની વચ્ચે એક વિજાળ તફાવત રહેલો છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન પોતાના આધારોની બહુ ચોકસાઈ ગણે છે, બહુ ધીરેથી અનુમાનો નારવે છે, અને તેના નિર્ણયો બહુ પ્રયોગાત્મક પાકા પાયા પરના હોય છે. જ્યારે વેદના આ વિદ્વાન અભ્યાસકોને આછાપાતળા આધારો ઉપર જ ચણતર કરવાનું રહે છે. જ્યાં તેમાંથી તેમણે મોટી અને વ્યાપક વાદરચનાઓ બીની કરી છે,

અને જ્યાં ક્યાં નિર્જાતમક ચુચનો નથી મળતા ત્યાં તેઓ છૂટે હાથે નક્કં અને અનુમાનોનો આશ્રય લઈ તેનો ખાકો પૂરી આપે છે.

ટૂંકમાં ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોએ તથા પંડિતોના વેદાર્થવલ્લભાં અને યુરોપના ભેશુમાર મહેનત સંતાર વેદાભ્યાસીઓની પ્રગતિમાં એક સામાન્ય લક્ષણ તો રજું છે. અને તે છે વેદની ત્રય્યાઓના અર્થઘટનમાં અસાધારણ અસંગતિ અને અર્થનું ગદન દારિદ્ર્ય. સ્વાભાવિક રીતે કે પાંચી કાંપનાને બેરે છૂટીછૂટી પંક્તિઓનો કીકીક અર્થે આ લોકો નારતી સકે છે. એવા અર્થવાળો શબ્દસમૂહ અનિશ્ચય વિરૂપ રોનકવાળો છે, તેમાં બિનજરૂરી અને આત્મકાંદિક અભિધાનો લદાવેલાં છે, તેમ જ તેમાંની ભભકભરી શબ્દાવલી અને ચિત્રાવલીના દેરન પમાડી નાખે તેવા જરૂરયામાંથી બહુ જ ઓછો અર્થ નીકળે છે. એ ક્ષતિઓ હોવા છતાં, એ બધામાંથી કંઈક સમગ્ર સકાય એવી વાક્યરચના પામી આ લોકો કીતી કરી આપે છે. પરંતુ જ્યારે બર્ષો સુદનોને આ વિદ્વાનોના અર્થ પ્રમાણે સમગ્ર રીતે લોઈએ છીએ ત્યારે તો જાણે તેમના રચનારાઓમાં કૃષ્ણલાજક વિચાર કરવાની કે સ્વાભાવિક અને મુસંગત એવી અર્થાભિવ્યક્તિ કરવાની શક્તિ જ ન હતી એવી છાપ પડે છે. ટૂંકાં અને સાદાં મૂકતોને બાદ કરીએ તો બાકીનાં મૂકતોની બાબા જાણે સંદિગ્ધ અથવા કૃત્રિમ રૂપની દેખાય છે, એમાંના વિચારો ક્યાં તો અસંબંધ લાગે છે અથવા તો એનો અર્થ કરનાર તેમને મારી મચડીને બેસાડતો હોય તેવું લાગે છે. 'સંચાઓનું' બાબા કરના આ પંડિતો જાણે મૂળનો અર્થ પ્રકટાવવાને બદલે, કોઈ બનાવટ જ કરી રહ્યા હોય એવું લાગે છે. આપણને લાગે છે કે આ વિદ્વાનો અર્થનો આલિંગ્ય નથી કરી આપના, પણ કોઈ બંડખાર સામગ્રીને મારીકૂટીને જમે તે એક પ્રકારનો ઘાટ અને સંગતિ આપવા મથી રહ્યા છે. એટલે એમના અધ્યયનો વિશે એટલું જ કહી શકાય કે તેમનો આરભ ધણો તેજસ્વી છે, છતાં તેનાં પરિણામો હજી કલા નિશ્ચિન રૂપનાં નથી. શાસ્ત્રરચનાના આ પ્રથમ પ્રયત્નો છે. હજી તેમાંથી સાત્તનું નિર્માણ ચવાનું બાકી છે.

એટલે એમના એ પ્રયત્નોની પ્રસરણના સ્વીકાર્યા છતાં વેદના અભ્યાસને માટે ક્ષેત્ર હજી ખુલ્લું રજું છે. વેદને અંગે હજી નવા દૃષ્ટિકોણોથી અભ્યાસને અવકાશ રહ્યો છે. દિંદના વિદ્વાનો નરકથી એવા પાંચ પ્રયત્નો શયેલા છે જેમાંના ત્રણ પશ્ચિમની સંશોધનપદ્ધતિના છે, એક પ્રાચીન ભારતીય પદ્ધતિનો છે અને છેલ્લો એ બંનેના સમન્વયરૂપે છે. લોકમાન્ય દિગ્ગજ, ડી. પરમશિવ આચાર અને અલિનાશયંદ દાસે પોતાના સંશોધનમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો આધાર લીધો છે. અને તેમના મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસને લીધે વેદના બહિરંગ અર્થને અંગે નવી વાદરચનાઓ ઊભી થવા પામી છે. દિગ્ગજે તેમના 'આર્કાઇટિક હોમ ઇન ધ વેદ' માં પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સામાન્ય નિર્ણયોનો સ્વીકાર કરીને પોતાની શોધ આગળ ચલાવી છે. વેદની છાપ અને ગૌનું સ્વરૂપ અને મૂકતોમાં આવતી ખગોલિક દ્રષ્ટાંતોનો ફરીથી અભ્યાસ આદરી તેમણે એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે આર્ચ નાતિ ગુણે જનર શ્રવપ્રદેશમાંથી દિશ્ (direction) પુમના કાળ દરમિયાન નીચેનાં પ્રદેશમાં જનરે આવેલી છે. અને એ માનવાના સમજા પ્રમાણે તેમણે રચ્યું કર્યું છે. આખરે તેથી પામી વધારે દિશ્ન દર્શાવીને એ પુરવાર કરવાનો યત્ન કર્યો છે કે પૃથ્વીના વિદાયમાં દિશ્મયમ આવી ગયો

અને તેમાં પૃથ્વી પરનું જીવન લાંબા કાળ લગી મૃતદશામાં રહ્યા પછી તેને ને નવે જન્મ થયો તે કાળ બૃહસ્પતિનું ને સ્વરૂપ હતું તેને જ ઋગ્વેદમાં રૂપે રૂપે નિરૂપેલું છે. આ વિદ્વાનની તમામ દલીલો તથા તેમાંથી નીપજતાં નિગમનો પૂરેપૂરાં સ્વીકારવાં મુશ્કેલ છે છતાં તેમણે વેદમાં અદિત્ય તથા સપ્ત નદીઓના મોક્ષની જે કથાઓ છે તે પર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ પ્રશ્નને અંગે અત્યારે જે વાદરચના પ્રવર્તિત છે, પણ જેને સૂક્તોની ભાષામાંથી ટેકો મળતો નથી, તે વાદરચના કરતાં તેમનો અર્થ વધારે સુસંગત અને સંબાધ્ય છે. અવિનાશચંદ્ર દાસે તેમના 'ઋગ્વેદિક ઇન્ડિયા' માં આર્થજાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન પ્રાચીન સપ્તસિંધુઓ અથવા તો પંજાબમાં હતું, ઋગ્વેદની રચનાનો કાળ પચીસથી ત્રીસ હજાર પૂર્વે હતો અને તે વેળા એક સારા પ્રમાણમાં વિકસેલી સંસ્કૃતિ હયાત હતી એમ વેદની ઋચાઓમાં દિંદની જમીન અને સમુદ્રના ભૌગોલિક ઉદ્દેશો મળે છે તેના આધારે પ્રતિપાદિત થયું છે. એ વિદ્વાને તેમના ખીજા ગ્રંથ 'ઋગ્વેદિક કન્ટ્રી' માં વેદની સંસ્કૃતિનાં જુદાંજુદાં અંગોનું નિરીક્ષણ કરી તેની સંસ્કૃતિ ક્ષેત્ર કક્ષાએ હતી અને તેનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે નિરૂપ્યું છે. આ ત્રણે વિદ્વાનોના અભ્યાસથી વેદના બહિરંગ અર્થનો નવેસરથી પ્રારંભ મંડાય છે, જેને લીધે આપણને પ્રાચીન આર્થજગતની સાચેસાચી ભૌતિક પરિસ્થિતિ કદાચ ન જડી આવે તોપણ એના ભૌતિક ઉદ્દેશમનાં મૂળ તો જડી આવશે જ અને અત્યાર લગી જે થયું અસ્પષ્ટ રહ્યું છે તે સ્પષ્ટ થશે એમ આશા રહે છે.

વેદના અધ્યયનનો ભારતીય પદ્ધતિ અનુસાર ચયેશે ચોથો પ્રગત્ત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો અને ભારતીય તથા પાશ્ચાત્ય બંને પદ્ધતિનો જેમાં સમાવેશ થયો છે તેવો પાંચમો પ્રયત્ન શ્રી અરવિંદ ધોપતે છે. સ્વામી દયાનંદનો યત્ન ઉપરના ત્રણ કરતાં પહેલાં ચયેશે છે, છતાં શ્રી અરવિંદના પ્રયત્નની સાથે તેનો વધારે મેળ ખાય છે. સ્વામી દયાનંદે વેદને ફરીથી જીવંત ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્થાપવાનો મહાન પ્રયત્ન કર્યો. નિરુક્તમાં જે થોડુંક ભાષાશાસ્ત્ર હતું તેને તેમણે વિશાળ અર્થમાં ઘટાવીને પોતાના આધારરૂપે લીધું. એ પોતે પણ મહાન સંસ્કૃતજ્ઞ હતા, અને પોતાની સામગ્રીને તેમણે અસાધારણ સામર્થ્ય અને સ્વતંત્રતાથી ઉપયોગમાં લીધી છે. જૂની સંસ્કૃતભાષાનું જે એક ખાસ લક્ષણ છે—જેને સાધણાચાર્યે 'ધાતુનામતેકર્ત્વમ્' તરીકે સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે— તેમાંથી તેમણે ઘણી સર્જનાત્મક રીતે કામ ઉપાડ્યું.

દયાનંદે વેદનો જે અર્થ ઘટાવ્યો તેની પાછળ એ વિચાર રહેલો છે કે વેદમાં ધાર્મિક, નૈતિક અને ભૌતિક સત્યોનું સંપૂર્ણ પ્રાકટ્ય સમાવિષ્ટ રહેલું છે. વેદની ધાર્મિક શિક્ષા એકેશ્વર-વાદની છે અને વેદના દેવો તે એક જ પરમાત્માનાં જુદાંજુદાં રૂપોનાં વર્ણનાત્મક અભિધાનો છે. પણ આ દેવો ઇશ્વરની શક્તિઓ પ્રકૃતિમાં જે રીતે કામ કરતી દેખાય છે તેનાં સૂચક રૂપો પણ છે અને વેદના અર્થની સાચી સમજણ બે મળે તો જે ભૌતિક સત્યોને અર્વાચીન વિદ્યાને શોધ્યાં છે તે બધાં પાછાં વેદમાંથી મળી આવે તેમ છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે આવી વાદરચનાને સિદ્ધ કરવી કઠણ છે. ઋગ્વેદ પોતે પણ સાચે જ

હે છે કે દેવો એક જ વિશ્વવ્યાપક તત્ત્વ કે જે તેના મત્ત્ય અરૂપે વિશ્વથી પણ છે તેના વિવધ નામો અને વર્ણનો છે. છતાં સૂક્તોની ભાષા ઉપરથી એમ માનવાની ફરજ પડે છે કે દેવો એ માત્ર એ પરમતત્ત્વના માત્ર વિવિધ નામો જ નથી પણ તેના વિવિધ રૂપો, શક્તિઓ અને વ્યક્તિત્વો પણ છે. વેદના એકસ્વરનાની અંદર એકતત્ત્વવાદ, મર્વત્ત્વવાદ અને પ્રત્યક્ત્વવાદ પ્રમાણેનું સંદર્ભનું દર્શન પણ સમાવેલ પામેલું છે. અને તેને કાર્ષ્ણ્ય પણ રીતે આચાર્યની દાગળા સાદા અને સરળ ઈશ્વરવાદમાં ધરાવી શકાય તેમ નથી. મત્રાને જે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક મથવામાં આવે તો જ આ સંકલના ઓછી થઈ શકે.

પ્રાચીનકાળની જાતિઓ અત્યારે સ્વીકારાય છે તે કરતા વિશેષ પ્રમાણમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં આગળ વધેલી હતી તેનો પણ સ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે. હવે આપણને ખબર પડી છે કે, ધર્મશાસ્ત્ર અને આદિકથાના નિવાસીઓએ ધણી વસ્તુઓ ગોપી કાઢી હતી જેને આચાર્યની વિદ્યાને ફરીથી પાછી ગોપી છે. પ્રાચીન ભાગવતમાંથી કાર્ષ્ણ્ય નહિ તો અતિ કુશળ ખગોળવેત્તાઓ તથા શરીરચિકિત્સકો તો હતા જ. વળી હિંદના ઔપચિસાસ તથા ગ્રામ્યજીવન એ પણ નિદેશમાંથી અહીં આવેલાં હોય એવું લાગતું નથી પણ આચાર્ય દયાનંદે જે રીતે સમગ્ર ભૌતિક શાસ્ત્રનો આવિર્ભાવ વેદમાં પ્રતિપાદિત કર્યો છે તેને સામ્પ્રતિ સ્વરૂપે ધણી કામ કરવું પડશે.

શ્રી અરવિંદનો વેદના અર્થઘટનનો પ્રયત્ન એ સૌથી હેતુ અને સૌથી વધુ ગંભીર તથા ધણી મહાન પરિણામોનારો છે. તેઓ વેદના અભ્યાસ તરફ જે રીતે વળ્યા છે, તેમાં હિંદના પંડિતો કરતાં પણ જુદી જ ધટના તેમના નિષ્ણે અનેરી છે. વેદના અધ્યયનની ભારતીય પદ્ધતિ તે પરંપરા અને વ્યાકરણનો આશ્રય લઈ વેદનો અર્થ કરવાની ગદી છે. અત્યારે શ્રી અરવિંદ પોતે એ ઉપદેશોનો આશ્રય લીધા વિના સીધી સ્વાનુભૂતિના આધારે વેદની મહત્ત્વ પહોંચે છે. પોડિએરીમાં યોગસાધના કરતાં કરતાં તેમને જે કેટલીક ચિન્તસિક અનુભૂતિઓ થવા માટેની તેનું આયોજન તેમને પુરોષીય ચિન્તવિદ્ધા અથવા તો હિંદના યોગશાસ્ત્રી કે વેદાન્તમાં થયેલું જણાય નહિ, પણ વેદના મંત્રોમાં તે જ અનુભૂતિઓ અતિ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ વાણીમાં આવે આવેલી મળી આવી તેમણે સામયજના ભાષ્યનો આધાર લીધા વિના જ વેદને મૂળરૂપે જેવા માડયા અને વેદના સતોતા શબ્દોમાંથી તેમની પોતાની અનુભૂતિને સુસંગત એવી અર્થઘૂતિ પ્રકટવા લાગી આવી રીતે વેદનો અર્થ તપસ્વી પુરુષોને પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે એવી માન્યતા પણ આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં ચાલતી આવેલી છે ખરી પણ એ પ્રમાણે વેદનો અર્થ કોઈએ સ્વાનુ

૯ ય એવ ■ મેઘાવી સ્વાદ બન્ધજન્માન્તરણુમાવિતયા પ્રજયા યુષ્ઠો યો વા તપસ્વી કામ તામ્યામયૈયાકરુણામ્યાનમિ નિર્ન્યાદેવ । ન હિ તવોરણમ્ય ક્ષિન્નિસ્તિ । તપસા હિ સ્વયમપિ વેદાર્થ પ્રાદુર્ભવેદેવ યયા મન્દ્રા પ્રાદુર્ભવત્ત્વ પૂર્વેવાપીગમ્ । મેઘાવ્યપિ ચ સ્વયમુત્પેક્ષિતુ ધનુસ્યાદ કિમુતોચ્યમાન મવોદ્ભુ ।

(પણ જે મેઘાવી દોષ અથવા અન્ય જન્માન્તરમાં અનુભવેલી અથવા પ્રાપ્ત કરેલી પ્રજાવાળો તપસ્વી દોષ તેમણે વ્યાકરણને અભ્યાસ ન કર્યો દોષ તો પણ તેમને આ શ્રવ (નિરુક્ત) બહાવવો. તેમને

મુનિથી પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવું ગણમાં નથી. હિંદુઓના વેદાભ્યાસી વિદ્વાનો વેદને અપૌરુષેય, સ્વાનુમૂલિગમ્ય, દર્શનદ્વારા પ્રકટ થયેલા એમ માનના આભા છે, છતાં તેમના અધ્યયનનો આધાર મૌખિક પરંપરા તથા વ્યાકરણાદિક બૌદ્ધિક શાસ્ત્રો જ રહ્યાં છે. વેદના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ તો વેદકાળના માનવને જ એટલો અસંસ્કૃત કહ્યાનો કહ્યો છે કે જેમાં ગરમ અધ્યાત્મ અનુભવને સ્થાન જ ન હોઈ શકે, ઉપરાંત આવી રીતના ચૈત્સિક કે આધ્યાત્મિક અનુભવોની સ્વતંત્ર શક્યતા પણ તેમણે કંપી ચા રચીકારી નથી. બદલે વેદના અભ્યાસને માટે એ વિષયને એમણે તદ્દન અપ્રસ્તુત ગણ્યો છે. એ રીતે શ્રી અરવિંદની વેદવિષયક પ્રવૃત્તિ માત્ર બૌદ્ધિક અભ્યાસ કરતાં વેદના સાક્ષાત્ અર્થ-દર્શનની છે, અર્થાત્ વેદના મંત્રદ્રષ્ટાઓની જ ક્રાંતિની છે, અને ભારતીય વૈયાકરણીઓની પદ્ધતિ-ઓથી પણ તે ઘણી આગળ વધી ગયેલી એવી પ્રાચીનનમ રૂપની છે એમ કહી શકાય. પરંતુ શ્રી અરવિંદે ગોપાલ્યાસી હોવા ઉપરાંત, સંશોધન તેમ જ વિલાખ્યનની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓથી પૂરેપૂરા વાકેફગાર છે. વળી તેઓ એ પદ્ધતિના જે ગુણો છે તે પણ બરાબર પિછાણે છે; એટલે પોતાને થયેલા વેદાર્થનું દર્શન તેઓ માત્ર અનુમૂલિના પ્રામાણ્યથી જ પ્રતિપાદન કરવા સાગતા નથી, પરંતુ તેને માટે વેદાર્થની દિશામાં અસારલગી જે જે સાધનો અને સામગ્રીઓ વપરાઈ છે તે સૌની મદદથી પૂરી શાસ્ત્રીય રીતે તેની સ્થાપના કરવા તેઓ ઇચ્છે છે. વેદાર્થની દિશામાં અત્યારલગીમાં જે કંઈ યત્નો થયા છે તે બધાની મદદ પણ અનિવાર્ય છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. યાસ્ક અને સાયણુમાંથી વેદનાં બહિરંગ પ્રતીકોનું કર્મકાંડવિષયક ચોક્કસ તથા પરંપરાથી ભિન્ન આલેશ અર્થો અને સમગ્રનીઓ, ઉપનિષદોમાંથી ઋષિઓના ચૈત્સિક અને આધ્યાત્મિક વિચારોની આ-વીઓ તથા આધ્યાત્મિક અનુમૂલિ અને સકંજ્ઞાનની પદ્ધતિ, મુરોષીય વિદ્વાનો પાસેથી તુલનાત્મક સંશોધનની આશ્રેયક પદ્ધતિ, જે હજી અપૂર્ણ છતાં, જેમાં વિકાસની પારાવાર શક્યતાઓ છે તથા જેમાંથી છેવટે શાસ્ત્રીય નિષ્ક્રાંતમક્તા અને વેદના અધ્યયનમાં. જેની ભણપ રહેલી છે તે શુદ્ધિમૂલિષ્ટિત દૃઢ આધાર મળવાની સંપૂર્ણ શક્યતા છે તે, અને દ્વાપરંદમાંથી ઋષિઓની ભાષાના રહસ્યની કુંચી અને વૈદિક ધર્મના કેન્દ્રસ્થ વિચાર ‘એક’ સદૃ વિપ્રા બુદ્ધિ પદ્ધતિનું પુનઃ ઉદ્ઘોષણ : આ બધાં તત્ત્વોનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના અર્થઘટનમાં કર્યો છે. અને એ રીતે તેમની પદ્ધતિમાં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય સંશોધનપદ્ધતિઓનાં બધાં ઉત્તમ તત્ત્વો સમાવિષ્ટ થયાં છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય.

વેદનું આમ ઉભયતઃ અધ્યયન કરીને શ્રી અરવિંદે તેના વિશે પોતાનો જે વાદપ્રસ્તાવ (hypothesis) રજૂ કર્યો છે તે દ્રુકમાં આ પ્રગણ્ય છે. ઋગ્વેદ અનુધ્યયનતિના પ્રારંભિક યુગમાંના વિચારધનનું અવશિષ્ટ રહેલું એક માત્ર ગણનાપાત્ર સાધન છે. એ વખતે સમાજમાં કશુંયે અસાધ્ય નથી, કારણ કે જેવી રીતે પૂર્વકાળના ઋષિઓને મંત્રો પ્રાદુર્ભૂત થયા હતા તેવી રીતે તપદ્વારા વેદનો અર્થ પોતે પણ પ્રાદુર્ભાવ પામી શકે જ. વળી એવાથી પણ ભલે વેદાર્થની ઉત્પેક્ષા કરવાની શક્તિવાળો હોય ■ તે પછી તેને કાંઈ કહેવું હોય તો તે જરૂર સમજી શકે જ.)

ને આધ્યાત્મિક અને ચૈતસિક જ્ઞાન હતું તેને સ્થૂલ અને ભૌતિક આકૃતિઓ અને પ્રતીકાના ઓળખાણ થી રાખવામાં આવતું હતું. આવું જ્ઞાન માત્ર દીક્ષિતોને જ આપવામાં આવતું. મુલ તત્ત્વોના રહસ્યવિદોને એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ રહ્યો છે કે આત્મજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન એ બંને અતિ પવિત્ર અને ગોપ્ય તત્ત્વો છે. તેઓ માનના હતા કે સામાન્ય પ્રાકૃત માનવને એ જ્ઞાન આપવું અયોગ્ય છે તથા તેને હાનિકારક પણ છે. અથવા તેના હાથમાં એ જ્ઞાન વિતૃત થવાનો અને દુરુપયુક્ત થવાનો સંભવ છે. અને અશુદ્ધ તેમજ અસંસ્કૃત ત્રિકાના હાથમાં જતાં એ જ્ઞાનની શક્તિ ઘટવાનો સંભવ છે. આ કારણે તેમણે પ્રાકૃત જન માટે એક કાયદાસાધક છતાં અપૂર્ણ એવા બહિરંગ પૂજાવિધિનું નિર્માણ કર્યું અને દીક્ષિત માટે એક બિન આંતરિક સાધના યોગ અને પોતાના વક્તવ્યને એવા દ્વિઅર્થી શબ્દો તથા પ્રતિરોપમાં મૂક્યું કે જેમાંથી દીક્ષિતો માટે આધ્યાત્મિક અર્થ થાય અને સાધારણ જનસમૂહ માટે એક સ્થૂલ અર્થ થાય. વેદની ઋચાઓ આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિચારાયેલી અને રચાયેલી છે. એ ઋચાઓમાંના વિધિઓ અને ક્રિયાઓ બહિરંગ અર્થમાં, તે કાળે જનસાધારણમાં ને સર્વેશ્વરવાદ રૂપની પ્રકૃતિપૂર્ણ પ્રવર્તમાન હતી તેના બાજુ કર્મકાંડની વિગતો તરીકે યોજાયેલી છે તથા અંતરંગ અર્થમાં તે વખતે માનવજાતિએ ને બાવામાં જાંચી સિદ્ધિ મેળવી હતી તે આધ્યાત્મિક અનુભવ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં તથા આત્મવિકાસની એક આંતરિક શિક્ષાવિધિનાં કાયદાસાધક પ્રતીકો તરીકેની છે. આમ એક જ બાવાને બેવડા અર્થમાં યોજીને બે પ્રકારે તેનો ઉપયોગ વેદકાળના રહસ્યવિદો કરતા આવ્યા છે. અત્યારે સાપણ ને કર્મકાંડપ્રધાન પ્રતિપાદન કરે છે તેને તેના બાજુ સ્વરૂપમાં બંને સ્વીકારવામાં આવે, તથા મુદ્રાપના વિદ્વાનો તેમાં ને પ્રકૃતિશાત્મક અર્થ ઘટાવે છે તેને તેની સામાન્ય રૂપરેખામાં પણ સ્વીકારી શકાય, છતાં એ બંનેની પાછળ સર્વત્ર વેદનું સાચું અને હજી સુધી રહેલું એવું રહસ્ય વિદ્યમાન છે—એક ગુપ્ત વાણી ‘નિગ્યા વચાસિ’ છે,^{૧૦} જેનો રહસ્યરહોટ માત્ર આત્મશુદ્ધ અને જ્ઞાનપ્રવિષ્ટની આગળ જ કરવામાં આવતો.

વેદમાં આવી રીતે શબ્દોનો બેવડો અર્થ તથા એની પાછળ ચૈતસિક યા આધ્યાત્મિક અર્થ રહ્યો છે કે નહિ એનો પુરાવો ઓખખા અને મહાભરૂષે વેદની બાપાની અંદરથી મળી આવે તો જ આ રીતના વાદપ્રસ્તાવને પુષ્ટિ મળી શકે. પણ વેદની આ હુપ્ત થઈ ચૂકેલી પ્રાચીન બાપામાંથી આવેા પુરાવો મેળવવો એકદમ સરેહું નથી. છતાં બાપાશાસ્ત્રના આધારે એવું સંતોષકારક સમાધાન મેળવ્યા પછી જ આ દિશામાં આગળ વધી શકાય.

આ નવી રીતે વેદમંત્રોનો અર્થ ઘટાવવા જતાં બે મુખ્ય મુસ્તેશીઓ બની થાય છે. અને તેનો ઉકેલ બાપાશાસ્ત્રદ્વારા જ મેળવી શકાય તેમ છે. પડેલી મુસ્તેશી એ કે આ વાદપ્રસ્તાવ માટે વેદમાં નિશ્ચીત થઈ ચૂકેલા પારિભાષિક શબ્દો જેના કે ભૂતિ, અવસ, વયસના કેટલાક નવા અર્થો સ્વીકારવાની જરૂર બની થાય છે. એ નવા અર્થોએ બે શરતો પૂરી પાડવી જોઈએ. એક

તો એ કે તે દરેક સદર્શમા લાગુ પડવો જોઈએ, મંત્રના અર્થને વધારે વિશદ કરતો હોવો જોઈએ અને વેદના જેવા દૃઢ આધારવાળા મથગા એક જ શબ્દના તદ્દન વિભિન્ન એવા અર્થો દર્શાવતી જૂના ભાષ્યકારોને જે જરૂર પડી છે તેમાથી આપણને મુક્ત કરતો હોવો જોઈએ અને ખીજી શરત, જે પડેના કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની છે, તે એ કે તેને ભાષાશાસ્ત્રનો આધાર મળવો જોઈએ. એ આધારથી એ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે એ જ શબ્દના આટલા બધા ભિન્નભિન્ન અર્થો કેવી રીતે થયા, તેની રીતે આ ચૈતગિમ્ અર્થઘટન પ્રમાણેનો અર્થ તેમા કેવી રીતે હતો, તેમ જ તેનો જૂના વૈયાકરણીઓદ્વારા તથા તે પછીના મસ્કૃતમા જે અર્થ દર્શાવે તે કેવી રીતે બન્યું. વળી એક ખીજી મુશ્કેલી એ છે કે આ શુદ્ધ વિદ્વાનો ચાવીરૂપ જે મહત્ત્વના શબ્દો છે તેનો બેનડો અર્થ હોવાનું સ્વીકારવાની જરૂર પણ બીજી થાય છે આ બે બાબતોનો જે સમાધાનકારક નિર્ણય કરી શકાય તો જ વેદના ચૈતસિક અર્થનો પાયો સ્થાયી શકાય

આ નિર્ણયનો આધાર ભાષાશાસ્ત્ર ભાષાને ઉદ્ભવ અને વિકાસ કઈ રીતે કર્યો છે તેના ઉપર છે. અસાર-નગી ભાષાશાસ્ત્રે આ દિશામા કઈ આધારભૂત થઈ શકે તેવું કાર્ય કર્યું નથી. નફે એક માન્યતા તો એવી પણ છે કે એટલા બધા દૂર ભૂતકાળમા ભાષા કેવી રીતે વિકસી તેનો સાચો નિર્ણય ગેળગવો જ અશક્ય છે પણ થી અરવિદ તેને અશક્ય માનતા નથી જેવી રીતે અર્ચાચીન વિદ્વાન બધા ભૌતિક પદાર્થોના વિકાસમા નિયમોનું પ્રવર્તી રહેલું અબાધિત સામાન્ય શોધી શક્ય છે, તેની રીતે ભાષાના વિકાસના નિયમો પણ શોધી શકાય તેમ છે. ભાષા જરા સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે છતાં તેનો વિકાસ અમુક નિયમ અને ક્રમ પ્રમાણે થયો હોવો જોઈએ. જે તેની જરૂરી ચારીઓ તથા પૂરતી સામગ્રી ઉપનબ્ધ થાય તો તે વિકાસક્રમના નિયમો મળી આવના જ જોઈએ થી અરવિદ માને છે કે સસ્કૃત ભાષામા આ ચારીઓ મળી શકે તેમ છે તથા તેમા સશોધન માટે પૂરતી સામગ્રી પણ પડેલી છે એ દિશામા તેમણે જે અમુક નિયમો તારવ્યા છે તેના બિંદાણુમા અત્રે ન જતાં વેદની ભાષા વિશે તેમનો અભિપ્રાય જોઈ લઈ આગળ વધીશું

તેઓ કહે છે કે વેદના ઋષિઓ જે આર્યભાષા વાપરતા હતા તેના શબ્દો તે પછીના કાળમા જે રીતે વિચારતું રૂઢ સાંકેતિક વાહન બનેલા છે તેને બદલે બોલનારના સવેદનોના ઉદ્દેશ્યારૂપિનઓ જેના હતા એ ભાષાને જીનનની સાથે વધારે સબધ હતો અને એક શબ્દથી ખીજી શબ્દમા અર્થની સંક્રાન્તિ વધારે છૂટથી ચલી શબ્દ વિચારતું સાંકેતિક પ્રતીક નહિ પણ વિચારનો જનક અને આગરદાતા હતા કેટલાક શબ્દોની અદર તેના મૂળ ધાતુના અર્થ હજી રણકયા કરે છે, પોતાના ઇતિહાસથી તે હજી સજાન છે ઉદાહરણ તરીકે 'અથ' અને 'વૃક' શબ્દ લઈએ 'અથ'નો સામાન્ય અર્થ ઘોડો છે પણ તેને પ્રાણુના પ્રતિરૂપ તરીકે, જડતત્ત્વ અને ચિત્તને સાકળનાર અર્થ ભૌતિક તત્ત્વ તરીકે, આસોષણીય રૂપે નાપરનામા આવેલો છે એના મૂળ ધાતુમા વેગ, શક્તિ, પ્રાપ્તિ, ઉપબોગ આદિ અર્થો પણ રહેલા છે. અને તેથી આ જીવન-અમ્ધના પ્રતિરૂપમાથી પ્રાણિક શક્તિનાં મુખ્ય મુખ્ય બધા સૂચનો પ્રકટ થાય છે વડુ અર્થમા વપરાતા 'વૃક' નો મૂળ અર્થ ચીરનાર છે, અને તેથી તે વડુને લાગુ પડે છે. આ પ્રમાણે 'ધેનુ'નો મૂળ અર્થ

ઉછેરનાર, પોષનાર છે અને તે પરથી ગાય ઘાસ છે. આવી ગીતે વેદની બાબામાં મૂળ અર્થનું પ્રાધાન્ય રહે છે અને તેમાંથી અન્યત્ર પ્રયુક્ત થતો વિશેષ અર્થ ગૌણ રહે છે. આને લીધે મંત્રના રચનારાઓ આ મામાન્ય શબ્દોને પણ ઘણી મુલાવમતાથી જાપરી ગયા. આ શબ્દોને કોઈવાર તે યોડો, વડુ કે ગાયનું ન સૂચન કરવા વાપરતા, તો કોઈવાર તેના વધુ બ્યાપક મૂળ અર્થમાં વાપરતા. તો કોઈવાર આ રમૂસ પ્રાણીવિશેષનું પ્રતિરૂપ વીમરી જઈને તેના યૈત્તિક અર્થમાં વાપરતા. જૂની બાબાની આ યૈત્તિક શક્તિને ધ્યાનમાં રાખી વેદનાં પ્રતીકોની ખામ આકૃતિઓનો અર્થ સમજવાનો છે, પછી તે બંને બંધુ સાધાગ્ર્ય કે રમૂસ હોય, જે ન રીતે 'ધુનમ' 'ગોમ' અને ખીજ અનેક શબ્દો વપરાયા છે. આમ બાબાની અંદરથી તેના અર્થનાં મળનાં સ્પષ્ટ સૂચનોને આધારે જ, નહિ કે આપણી પસંદગીએ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ગમે તે કલ્પિત અર્થ ગોઠવી દઈને, વેદના મંત્રોના અર્થ થવા ભેષજો. એમ ન થાય તો આવી વાદરચના ગમે તેટલી દક્ષ અને સંપૂર્ણ હોય તોપણ તેનું આધુનિક ચતુર વાસ્તવિકતા અને ધનના વગરનું કેવળ દવામાં જ થયેલું રહેશે.

આમ બાબાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વેદના ચોક્કસ થયેલા શબ્દોનો દરેક સંદર્ભમાં સ્વાભાવિક રીતે જેસી ગય તેવો દહ અર્થ નકડી કાઢી પછી પડેલું કર્તવ્ય એ નકડી કરવાનું રહે છે કે મંત્રોની અંદરનાં પ્રતીક અને અસંકારો ઉપરાંત, મંત્રોની સ્પષ્ટ બાબામાં યૈત્તિક વિચારોનું અંતસ્તત્ત્વ એટલા પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે કે નહિ એને આધારે કહી શકાય કે વેદમાં જંગલી અને પ્રાથમિક દશાના અર્થસંભાર કરતાં કોઈ ઉચ્ચતર કોટિનો અર્થ રહેશે છે. તે પછી ખીજું કાર્ય શક્ય હોય લાંબગી સૂત્રોની પોતાની જ આંતરિક સાબિતી ઉપરથી દરેક પ્રતીક અને પ્રતિરૂપનો અર્થ તારવવાનું તથા દરેક દેવનું યૈત્તિક રૂપનું શું સાચું કાર્ય છે તે-ગોષી કાઢવાનું રહે છે. વેદનો અર્થ કરવા ઇચ્છનારે આ શરતો પૂરી પાડવી જ ભેષજો. કારણ વેદની બાબા નિર્ણીત અને ચોક્કસ રૂપની છે. વૈદિક ધર્મના જુદાજુદા વિચારો અને તેમાં વારંવાર વપરાતા શબ્દોની અંદર એક સ્પષ્ટ સાતત્યવાળો મંબંધ છે. એટલે જો તેના અર્થઘટનમાં કંઈ અમંગલિત કે અચોક્કસતા રહે તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે તે અર્થ કરનાર મંત્રોના અર્થના સાચા સંબંધો શોધી શક્યો નથી, નહિ કે વેદની પોતાની જ અંદર એ ખામી રહેલી છે.

આટલું પ્રાથમિક કાર્ય સાધવાની અને ખતથી ક્યાં પછી જો મંત્રોનો અનુવાદ કરીને એમ બતાવી શકાય કે જે અર્થઘટન આપણે ઘટાડ્યું છે તે સડેજ રીતે અને સડેલાઈથી હરકોઈ સંદર્ભમાં લાગુ પડે તેનું છે, પરેલાં ન્યાં કેવળ ગોટાળો જ દેખાતો હતો તેવા બાગોમાં આ અર્થઘટનથી સ્પષ્ટ સંબંધતા આવે છે, વળી સમસ્ત સૂક્તોમાંથી એક સ્પષ્ટ અને સળંગ અર્થનીકળે છે, શ્લોકોના ક્રમમાં સુસંગઠ વિચારો તકેપુરસર એક પછી એક ગોઠવાયેલા દેખાય છે, અને સમગ્ર રૂપે એક ગંભીર, સુસંજત અને પ્રાચીન રૂપની તત્ત્વસંષ્ટિ વેદમાંથી નિષ્પાદિત કરીને શકાય છે, તો આ પ્રમાણેનો વાદપ્રસ્તાવ ખીજા પ્રસ્તાવો માથે ઊભા રહેવાનો દક મેળવે છે, એટલું જ નહિ, ખીજા પ્રસ્તાવો ન્યાં તેનાથી વિરુદ્ધ જતા હોય ત્યાં તેમને તે પડકારી શકે છે અને

જ્યાંજ્યાં તેમનાં સંશોધનો સાથે સંમત થવાનું હોય ત્યાં ત્યાં તે તેમની પૂરણી કરી શકે છે.

આ રીતે વેદનો પ્રધાન અર્થ સદૃશ રહસ્યાત્મક ચૈતસિક તત્ત્વવાળો છે એ પ્રસ્તાવને જો સિદ્ધ કરી શકાય તો તેનાં કેટલાંક અતિ મહત્વનાં પરિણામો આવે તેમ છે. પહેલું તો વેદનાં સૂક્તોની અંદર જે અસંગતિઓ દેખાય છે તે દૂર થઈ જાય તેમ છે. આ અસંગતિ માત્ર આપણને જ દેખાય છે, કારણ કે વેદના અર્થોનો દોર તેના અંતરંગ અર્થમાંથી મેળવવાનો છે. એ દોર જડયા પછી આ સૂક્તો તર્કબદ્ધ અને મુશ્કેલ તત્ત્વસંબંધારણાં જણાય છે. એ સૂક્તોમાંની એ અર્થોગિવ્યક્તિ આજની અર્ચાચીન વિચારપદ્ધતિ કે ભાષાસીતિથી ભિન્ન છે છતાં તેની પોતાની શૈલીમાં એ સુસંમત અને દૃઢ રૂપની છે. એમાં શબ્દોના આકૃષ્ટ કર્તા કરકસર વધારે જણાય છે, અર્થોના દારિદ્ર્ય કરતાં અર્થોનો અતિ સંભાર તેમાં આવૂમ પડે છે. વેદ માનવની જંગમી દશાનું દક્ષ રસિક અવશૈષ ચિહ્ન મટીને જગતના પ્રાચીન મહત્વના ધર્મગ્રંથોમાં પોતાનું સ્થાન લે છે.

ખીજું પરિણામ એ આવે છે કે ઉપનિષદોના જે કેટલાક ભાગો હજી સમજાયા વગરના રહેવા છે અથવા તો ખોટી રીતે સમજાયેલા છે તેનો અર્થબોધ સરળતાથી અને અસરકારક રૂપે થઈ શકે છે અને પુરાણોના હિમ્મતનો ધણો ખરો ખુલાસો મળી આવે છે. ત્રીજું પરિણામ એ કે વેદ નિશ્ચે વૈદોક્ષિકો ધર્મમૂલકમાં વ્યક્તા થતી જે પૂર્ણ ભાવયુક્ત ધાર્મિક પરંપરા છે તેને પૂરેપૂરી તર્કપૂર, સરતાથી સમજાવી અને સ્થાપી શકાય છે. ૧૨ અર્ચાચીન યુરોપીય વિકાનોના મત પ્રમાણે વેદોમાં કેવળ સ્થૂલ પ્રકૃતિના તત્ત્વોની પૂર્ણતા તરત્તર છે. વેદ પછી આવતાં ઉપનિષદોમાં આ પ્રકૃતિસત્ત્વો એકદમ ઊંડા ચૈતસિક યુગ્મોથી તથા આધ્યાત્મિક તત્ત્વોથી ભરેલાં બની જાય છે. એ રીતે જે વચ્ચે વિકાસની જે કડીની ખોટ છે તે આથી પુરાય છે, એટલું જ નહિ, પણ વેદાન્ત, પુરાણ, તન્ત્ર, દર્શનો અને દિંદના મહાન ધર્મોનાં મૂળ તેના નિરાડબર ક્ષત્ય રૂપમાં વેદની અંદર જણાય છે. આ રીતે દિંદની અંદરના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસનું એક સ્વાભાવિક પ્રસ્થાનખિંદુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી અરવિંદે પોતાની વાદસ્થાનાને આ રીતે પ્રસ્તાવ અને તેમાંથી નીપજતા મહત્વનાં પરિણામોનો સંભાર રજૂ કર્યો છે. એમની સ્વાતુજીતિમાં તો આ વસ્તુ આખી સ્પષ્ટ રૂપે સિદ્ધ જેવી છે છતાં તેને તર્ક અને યથા આતરિક તેમ જ બાહ્ય આધારો ઉપર સુપ્રતિષ્ઠિત એવા એક નિર્ણયાત્મક રૂપે નિર્ણય રીતે રજૂ કરવા માટે અર્ચાચીન સંશોધનપદ્ધતિએ કાર્ય થયું જોઈએ એ જરૂર તેઓ સ્વીકારે છે, અને એ દિશામાં તેમનું કાર્ય આગળ વધી રહ્યું છે પરંતુ એનું ફળ પ્રસિદ્ધ ન થાય ત્યાંજગી પણ વેદના મૂલ રહસ્યની એમની કલ્પના કેવી છે, વેદના સૂક્તોનો ચૈતસિક તથા આધ્યાત્મિક અર્થ શો છે, વેદના દેવો-અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મરુત, મરુતવતી, ઉષા, સરમા, આદિમાં ચૈતસિક તત્ત્વો કેવા છે, તેમજ ઋગ્વેદમાં આવતી દનકથાઓ—અગિરસ અને વૃતની—

૧૨ આ પરંપરાનો સંકલિત ખ્યાલ મેળવવા જુઓ નટવરસાલ જેઠાલાલ મહેતા દ્વારા સંપાદિત થયેલ 'વેદાનુત' નો 'વેદસ્તુતિ' વિભાગ (પૃ ૧૪૧) તથા કવેલનના The Rig-Ved a and Vedic Religion મા Appendix I પૃ. ૨૪૪

તેમનું રહસ્ય શું છે એનો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો તે તેમની વેદરહસ્ય વિશેની શ્રેષ્ઠમાળાનાં બીજા પ્રકરણોમાંથી તથા તેમણે વેદનાં પદ્યંદ કરેલાં સૂત્રોના અનુવાદોમાંથી મળી શકે તેમ છે. એમની વિચારસરણીનો સ્વીકાર કરી તેમના સિદ્ધમંડળમાંથી નસિનીકાન્ત ગુપ્ત, વી. ચન્દ્રશેખર, તથા અંબાલાલ પુરાણીએ વેદનું અધ્યયન આગળ વધાર્યું છે અને તેનાં પરિણામે છૂટક છૂટક લેખોમાં રજૂ કર્યાં છે જે અભ્યાસીને શ્રી. અરવિંદની દષ્ટિ સમજવામાં ઉપયોગી મદદ પૂરી પાડે તેવાં છે.

વેદના અધ્યયનમાં તેના અર્થઘટનનો સાચજી અને દયાનંદ પંડી આ ત્રીજો અને અત્યારે તો સૌથી વધુ મહત્ત્વનો પ્રારંભ શ્રી અરવિંદનો છે. વેદના સમગ્ર અધ્યયનમાં શ્રી અરવિંદનું કાર્ય અનન્ય ક્રાંતિનું છે. એને લીધે વેદના સ્વરૂપની માન્યતામાં આમૂલ પલટો થાય છે અને વેદના સ્વરૂપનું સત્યની વધુ નજીકનું એવું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. ઓગણીસમી સદીના મધ્યકાળમાં મેક્સમૂલરે જે અવિધ્ય વાણી બાબી હતી કે વેદનો અનુવાદ તો આવતી સદીમાં બનશે તે જાણે શ્રી અરવિંદને દાયે મૂર્ત રૂપ લેતી હોય તેમ લાગે છે.

ધધિરાવતારના પ્રકાર

અધ્યા. નાગરદાસ ઠા. ખાંભણિયા

માનસશાસ્ત્રની દષ્ટિએ નિચાર કરિયે તો અવતારનો ખ્યાલ મનુષ્યના મનમા સહજ છે ને દુનિયામા આપણે ઢિયે તેમા બધુ એવુ નથી કે જેનાથી આપણા મનને સતોષ થાય દાખના તરીકે શિક્ષકો આત્રા હોના જોધયે એવો ખ્યાન મોટાને મોટાની દષ્ટિએ અને નાનાને નાનાની દષ્ટિએ સોને હોય છે, પરન્તુ જેને જેવો ખ્યાન છે તેવો શિક્ષક તેને કયા મળે છે ? રાજ્યતન્ત્ર આયુ હોવુ જોધયે એવો આપણને ખ્યાલ છે, પરન્તુ તેડુ રાજ્યતન્ત્ર કયા છે ? આ રીતે જે વ્યક્તિ અથવા તો જે વસ્તુના સમ્પર્કમા આપણે આનિયે ઢિયે તે આવી હોય તો સારી એમ આપણે સો મનમા ધ્રિજ્યે ઢિયે, પરન્તુ તે વ્યક્તિ અથવા તે વસ્તુ તેવી કયા હોય છે ? આ દુનિયામા સર્વત્ર અપૂર્ણતા દેખા દર્શ રહી છે આથી અપૂર્ણ અને વધીને કહિયે તો દોષપૂર્ણ, દુનિયા કોઈક સમયે કોઈક સ્થાને એવા પુરુષને જન્મ આપે છે કે જે પુરુષમા અમુક એક ગુણ અથવા તો એવા અનેક ગુણો એટલા બધા પ્રમાણમા મળે છે કે તે એક ગુણ અથવા તો તેવા અનેક ગુણોથી આપણને સતોષ થવા વગર નથી રહેતો. જેવુ આપણે ધ્રિજ્યે ઢિયે તેવુ આપણને મળ્યુ છે એમ આપણે માનિયે ઢિયે. અને આના પુરુષ સમ્બન્ધી નિચાર કરતા અને તે વિચારો વ્યક્ત કરતા અવતારની ભાવના આગળ આવીને જાબી રહે છે. જન્મર પિદાનને આપણે સરસ્વતીનો અવતાર માનિયે ઢિયે અને તેમ કહિયે ઢિયે અત્યન્ત દયાળુ મનોવૃત્તિવાળા પુરુષને આપણે સાક્ષાત્ દયાળુ સ્વરૂપ જ માનિયે ઢિયે અને કહિયે ઢિયે અત્યન્ત ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળા પુરુષને આપણે આ તો મૂર્તિમાન ધર્મ છે એમ માનિયે ઢિયે અને કહિયે ઢિયે આ આવા પ્રસંગમા હિદ્બરતી અવતારભાવનાની પાઠળ એક ખીજે જોડો ખ્યાલ પણ મનુષ્યના મનમા રહેનો છે જે દુનિયા પર આપણે ઢિયે તે અપૂર્ણ હોય, પરન્તુ એક એવી દુનિયા જે ન્યા પૂર્ણતાનુ સામ્રાજન છે, અને એ દુનિયામાથી કોઈ એક અથવા તો એના અનેક ગુણો આપણી દુનિયા પર પૂર્ણ યા પૂર્ણસ્થ સ્વરૂપે જાનરી આવે છે અવતાર શબ્દનો અર્થ જાતરી આનુ છે આ આપણી દુનિયાથી પર દુનિયા, તેને પછી આપણે સ્વર્ગ કહિયે, બ્રહ્મલોક કહિયે, કે વૈકુઠ કહિયે આ આપણી દુનિયાથી પર દુનિયામાથી તે ગુણ આપણી આ દુનિયા પર જાનરી આવે છે, માટે આપણે તે ગુણયુક્ત પુરુષને તે ગુણનો અવતાર કહિયે ઢિયે.

આ અવતારના ખ્યાન સાથે ધધિરનો આપણા મનમા રહેનો જે ખ્યાન છે તેને જોડિયે, એટલે આપણને ધધિરાવતારની ભાવના પ્રાપ્ત થાય છે કર્તુમ્, અર્તુમ્, અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ, સર્વશ, પરમન્યાયી, પરમકૃપાળુ, સર્વસતન્ત્ર, અને સર્વગુણપૂર્ણ આ વિશ્વમા જે હોય તે ધધિર અને આપણી દુનિયા ઉપર કોઈ એક વ્યક્તિમા એક સામટા અનેક ગુણોનુ અને અલોકિક

પ્રતાપનું દર્શન થાય તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાનુભૂતિ અને આવા ઈશ્વરાનુભૂતિના કેટલા પ્રકારો છે તે સમજાવી આ લઘુતેજમા વિવેચન કરવામા આવ્યું છે. આ વિવેચન શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતાનુસાર દરવામા આવ્યું છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે તેમના ગ્રંથોના અવતરણો ટાક્યા છે એટલે શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેમના ગ્રંથો સમજાવી દેક નિરૂપણ અગ્રથાને નહિ ગણાય.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ઈસ્વીસનની ચૌદમી સદીના અન્તભાગમા અને પન્દરમી સદીના આદિભાગમા જૂતપને અપકૃત કરકું તે અરસામા તેઓથીએ નાના મોટા અનેક ગ્રંથો પ્રન્ટ કર્યાં. તે ગ્રંથો પૈકી ત્રણ ગ્રંથો મોટા છે અને અવતરણો પ્રાય તે મોટા ગ્રંથોમાથી લેવામાં આવ્યાં છે. આ ત્રણ ગ્રંથો પૈકી પ્રથમ ગ્રંથ તે તરંગીપનિગન્ધ. આ ગ્રંથમાં ત્રણ પ્રકરણો છે. પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ છે તેમા પોતાને સમ્મત ને શુદ્ધાદિત્તલ્લવાન તેનું દ્વંદ્વાલુમા નિરૂપણ છે બીજું સર્વનિર્ણય પ્રકરણ છે. તેમાં સર્વ ગાત્રો સમન્ધમાં ને પોતાનો મત છે તે દ્વંદ્વા દર્શાવ્યો છે. ત્રીજું ભાગવતાર્થ પ્રકરણ છે તેમા શ્રીમદ્ભાગવતના સાત અર્થો પૈકી ચાર અર્થોનું દ્વંદ્વામાં નિરૂપણ છે. શાસ્ત્રાર્થ, રક્ષધાર્થ, પ્રવરણાર્થ, અધ્યાપાર્થ, વાક્યાર્થ, પદાર્થ, અને અક્ષગાર્થ અવિરુદ્ધ ને અર્થમાં હોય તે ખરો અર્થ. આ સાત અર્થો પૈકી પ્રથમ ચારનું તત્ત્વદીપનિમન્ધમાં નિરૂપણ દરવામા આવ્યું છે, અને બાકીના ત્રણ સમન્ધી વિશેષ નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવત પરની પોતાની સુમોધિની નામની ગીકામા કરવામા આવ્યું છે. આ તત્ત્વદીપનિમન્ધ કારિકાત્મક છે અને કારિકાઓ કુરૂ છે, એટલે તે કારિકાઓના અર્થ વિશદ કરવા તેના પર પ્રકાશ નામની ટીકા એઓથીએ લખી છે. આ પ્રકાશ પહેલા જે પ્રકરણો પર સમ્પૂર્ણ છે, પરન્તુ ત્રીજા પ્રકરણ પર શરૂઆતના અચુક ભાગ ઉપર જ છે. આ પ્રમથના પ્રારંભના શ્લોકોમા પોતે અગ્નિનો અવતાર છે એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યે સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે. બીજો ગ્રંથ અલુભાષ્ય છે. જેમ બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર શીલકરાચાર્યનું શાકરભાષ્ય, અને શ્રી ગમાનુજ્ઞચાર્યનું શ્રીભાષ્ય તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું અલુભાષ્ય છે. આ બ્રહ્મસૂત્રો ચાર અધ્યાયમાં છે તેમા અઢી અધ્યાય ઉપર અલુભાષ્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યે લખ્યું છે, અને બાકીના દોઢ અધ્યાય ઉપર એમના પુત્ર શ્રીલિંગદેશે લખ્યું છે આ ગ્રંથમા પણ એક ગ્રંથે શ્રીવલ્લભાચાર્ય શકરાચાર્ય શકરનો અવતાર છે અને પોતે અગ્નિનો અવતાર છે એમ નિરૂપણ કરે છે ત્રીજો ગ્રંથ તે સુમોધિની તે શ્રીમદ્ભાગવત પરની પોતાની ગીકા છે તે પ્રથમસ્કન્ધ, દ્વિતીયસ્કન્ધ, તૃતીયસ્કન્ધ, દ્વચમસ્કન્ધ સપૂર્ણ, અને એકાદશ સ્કન્ધના પ્રથમ ચાર અધ્યાયો પર અત્યારે મળે છે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તનું વિસ્તારપૂર્વકનું નિરૂપણ આપણને આ ગ્રંથમા મળે છે આ ગ્રંથના પ્રારંભિક મગનશ્લોકોમા પણ એઓ નિરૂપણ કરે છે કે પોતે અગ્નિનો અવતાર છે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રન્ટ કરવા માટે ભગવાને તેમને જૂનવ પર મોકલેલ છે નાના ગ્રંથો પૈકીના એક ગ્રંથનો આ લઘુતેજમા ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે, તે ગ્રંથનું નામ શ્રીભગવતપીઠિકા છે ભગવદ્વતાર અને ભગવતનીના એના પ્રમરોનું તે ગ્રંથમા દ્વંદ્વા નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથો સમન્ધી આ દ્વંદ્વા નિરૂપણ કર્યા બાદ દ્વંદ્વા મૂળ વિષય પર આવું છું

અવતાર એટલે શુ ? અવતરણમતાર । અપિવૈકુણ્ઠ મગવત પ્રપન્ને સમાગમનમ્ ॥ (શ્રીમદ્-
ભાગ સુખો ૧. ૩ ૧ ની ભૂમિકા) આ પકિતમા શ્રીનૃસિંહનાચાર્ય એવુ નિરૂપણ કરે છે કે,
અપિવૈકુઠમાથી ભગવાન આ જગતમા પધારે તેનુ નામ અવતાર અવતરણ વૈકુણ્ઠનાગમનમ્ ॥
(સુખો ૧૦. ૧ ૨.) આ પકિતમા પણ તે પ્રમાણેનું નિરૂપણ છે સામાન્યતોપ્યવતરણ દેવતિર્યક
નરાદિષુ અત્રૈવિકાનાસ સવગમમ્ ॥ (સુખો ૧ ૧. ૧૩) આ પકિતમા એવુ નિરૂપણ છે કે,
દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે પૈકી કોઈમા અત્રૈવિકા તેમનો સચ્ચ તે અવતાર પરન્તુ આ પ્રકાર
મૌલ્ય છે આ ત્રણ પકિતઓમા 'અવતાર' શબ્દ ક્રિયાનાચી છે અવતરનાની ક્રિયા તે અવતાર
આ ઉપરાંત અવતાર શબ્દ અવતરેન વ્યક્તિનો વાચક પણ છે ઠસિંહરામવાયુદેગ એત નય અંશાવ
તારા । મત્સ્યકૂર્મવરાહા એતે ત્રય કમવતારા । વામનો બુદ્ધ કલ્કી એતે ત્રય આવેશાવતારા ॥ (શ્રી
ભગવત્પીઠિકા) આ પકિતઓમા 'અવતાર' શબ્દ વ્યક્તિનાચી છે નૃસિંહ, રામ, અને વાસુદેવ
અસાવતાર છે મત્સ્ય, કૂર્મ, અને વરાહ કનાવતાર છે અને વામન, બુદ્ધ, અને વલ્કી આવેશા
વતાર છે અહીં નૃસિંહ વગેરે વ્યક્તિને અવતાર કહેવામા આવેન છે

શુદ્ધાદૈત્તલ્લભાદ પ્રમાણે, એક જલ અથવા ભગવાન અનેક રૂપે થાય છે તેનું નામ
સૃષ્ટિ, આ સૃષ્ટિમા ભગવાન અવતાર લે છે. આ સૃષ્ટિમા ભગવાન અવતાર લે છે એનો અર્થ એ
થાય કે ભગવાનમા ભગવાન અવતાર લે છે, અને આ તેવળી શુ ? એટલે સૃષ્ટિનુ પણ દ્રૂક નિરૂપણ
અહીં આપશ્ય છે. સૃષ્ટિ સમ્બન્ધી દ્રૂક નિરૂપણ શ્રી ભગવત્પીઠિકાના પ્રારમ્ભમા કરવામા આવેલુ
છે તે નીચે મુજબ છે —

શ્રીપુરુષોત્તમસ્ય ત્રીણિ સ્વરૂપાણિ । એકમ્ આધિમૌલિકમ્, દ્વિતીયમ્ બાષ્પાત્મિકમ્, તૃતીયમ્ બાધિ
દૈવિકમ્ । આધિમૌલિકો નારાયણો લક્ષ્મીપતિ, તત્ ક્ષરસ્વરૂપમ્, આષ્પાત્મિક મદ્ધા લક્ષ્મરમ્, આધિદૈવિક
પુરુષોત્તમ । સન્નિવાનન્દરૂપાણિ । આધિદૈવિકે સુષ્ટિ, આષ્પાત્મિકે મર્યાદા, આધિમૌલિકે પ્રવાહ ॥

શ્રીપુરુષોત્તમસ્ય સુદેશિષ્ઠા યદા જાયત તદા રવિકાદ્મીરયોગે યથા વહિ પ્રજાયતે તથા કાલોક્ષરાજ
જાત સ્વાનન્દકટાક્ષત પૃથગ્ ભવતિ, ધ્રુવો રન્ધ્રાદુલ્પયતે । કાલાત્ પ્રકૃતિપુરુષો । પ્રકૃતેર્ગુણાત્મકો નારાયણો
લક્ષ્મીપતિ । તસ્ય મનસો વિષ્ણુ । લલાટાવ્ વદ્ । નાગિકમલાવ્ મદ્ધા જાત । તત્ સૃષ્ટિ ॥

આ નિરૂપણને આધારે જરા નિસ્તારપૂર્વક સૃષ્ટિનુ નિરૂપણ હું કરુ છુ આધિદૈવિક
પુરુષોત્તમ મૂલરૂપ છે તેનુ નર્ણને તરન્દીપનિબન્ધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમા નીચે મુજબ છે —

નિર્દોષપૂર્ણગુણવિપ્રહ આત્મતન્ત્રો નિચેતનાત્મકશરીરગુણૈશ્ચ હીન ।

આનન્દમાત્રકરપાદમુહોદરાદિ સર્વત્ર ચ ત્રિવિષ્મેદવિવર્જિતાત્મા ॥ (શ્લો ૪૭)

આ પુરુષોત્તમ દોષરહિત અને શુભુષુર્ણ છે, સતત્ર છે મનુષ્યને જેવી રીતે જડ શરીરનાં
અન્યથો છે તેવી રીતે તેને હોતા નથી તેના સમગ્ર અવયવો આનન્દરૂપ છે, અને તે સર્વત્ર
એરૂપ છે. આ પુરુષોત્તમનો આનન્દ અગણિત છે આ પુરુષોત્તમને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા
થઈ ત્યારે તે ચોતે અક્ષરરૂપ બન્યા આ અક્ષર સમ્બન્ધમા સમગ્રાશ તરન્દીપનિબન્ધના સર્વ-

નિર્ણય પ્રકરણમાં નીચે મુજબ નિરૂપણ છે:—

પ્રકૃતિઃ પુરુષોમ્ભો પરમાત્મામવત્ પુરા । ચતુર્થં સમધિષ્ઠાય તદ્દક્ષરમુદીર્યતે ॥ ૧૮ ॥

આનન્દાસતિરોમાઃ સરવમાત્રેણ તત્ર દિ ॥

...મગવાન્ યદા યેન રૂપેણ કાર્યં કર્તુમિચ્છતિ તદ્દ રૂપમેવ વ્યાપારયતિ । તત્ર જ્ઞાનેન મોહો દેય
इति यदा विचारयति तदा अक्षरमेव मद्भस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याचारमाणधरणस्थानीयः, तन्मादौ चतुर्मूर्तीकरोति ।
अक्षररूपं, वर्णरूपं, कालरूपं, इरमात्ररूपं च । तत्र यस्य रूपस्य ईरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषमेदेन तदक्षरम्
॥ १८ ॥ ॥ गतु पुरुषोत्तमस्वरूपान् तत्र को विनेन इति चेत् तत्राह । ‘आनन्दासतिरોमाः’ इति । अत्रे-
हमेव भविष्यामीति इच्छामात्रेणा-तः समुत्पितसरवेन आनन्दासतितरोहित इव भवति ॥

પુરુષોત્તમને ધૃષ્ટા થઈ તેટલે અંશે આનન્દ તિરોહિત થયો. અને આ ધૃષ્ટાપુકત હપતિ-
રોહિતાન્દ ને પુરુષોત્તમ તેજ અક્ષર. ફેરવાનન્દતિરોમાયેન મદ્મ અક્ષરમુચ્ચતે । પ્રકટાનન્દઃ પુરુષ इति ॥
(અણુભાષ્ય ૧. ૨. ૨૧) અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે પુરુષોત્તમ મૂલસ્વરૂપે આત્મા
રહીને અક્ષરરૂપ બન્યા છે. એટલે અક્ષર અને પુરુષોત્તમ બન્ને બિન પશુ ખરાં અને અબિન પશુ
ખરાં. આ વાત રાજસૂતાના દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ થશે. રાજ પોતાની પૂર્ણ સૂતાનો અંશ ખીટીકાઈ
વ્યક્તિને સોપે તેથી તેની પૂર્ણ સૂતામાં કાંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. પુરુષોત્તમના સ્વરૂપની બાબતમાં
પશુ આમ જ સમજવું. વર્ણમય વર્ણમાદાય વર્ણમેવાગણિયે । એ શ્રુતિવાક્ય આ જ વાતનું પ્રતિપાદન
કરે છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે તોયે પહેલું પૂર્ણ પૂર્ણ જ
છે, તેમાં કાંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. જ્ઞાન બાટે પશુ આજ પ્રકાર છે.

अपूर्वः कोपि कोशोर्धं विद्यते तव भारति । व्ययतो वृद्धियायाति क्षयमायाति संचयात् ॥

આ સુભાષિતમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાધનનો સ્વભાવ વ્યાવહારિક ધનના
સ્વભાવથી વિપરીત છે. તે અસ્થાયી વધે છે અને સંધર્થે ઘટે છે. સુખેની બાબતમાંયે આનું જ
છે. ખીજને સુખી બનાવ્યાથી પોતાનું સુખ ઘટતું નથી, બેઠક વધે છે. કવિવર શેક્સપિયરનું
સુખસિદ્ધિ વાક્ય ‘It is doubly blessed : It bleaseth him that gives and
him that takes.’ દયાશુભના સમજનધર્માં તેજ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે. જેના પર દયા
કરવામાં આવે છે તે પશુ સુખી થાય છે, અને જે દયા કરે છે તે પશુ સુખી થાય છે. એક
દીવાના સ્પર્શથી અનેક દીવા પ્રકટે તેમાં પહેલા દીવાનું કાંઈ ઘટતું નથી. એક અન્નન વૃક્ષના
સમ્પર્કથી અનેક અન્નન વૃક્ષો થાય છે તેમાં પહેલા અન્નનવૃક્ષને કાંઈ ખોટ આવતી નથી. દુકામાં,
દ્રવ્ય વધાયું વધે છે ધટાયું ઘટે છે, પરંતુ આત્મશુભ પટાપ્તો ઘટતો નથી, તે તો વાવધો
વધતો જ જાય છે. પુરુષોત્તમ અને અક્ષર સમજનધર્માં આમ જ સમજવાનું છે. જેમ પુરુષોત્તમ
અક્ષરરૂપ બન્યા તેમ અક્ષર અક્ષરરૂપે આત્મા રહી કાલરૂપ બન્યું. કાલ કાલરૂપે આત્મા રહી
અને તેમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્પન્ન થયાં. પ્રકૃતિમાંથી શુભમય એટલે પ્રકૃતિના શુભો ને
સત્ત્વ, રજઃ, અને તમઃ તન્મય લક્ષ્મીપતિ નારાયણની ઉત્પત્તિ થઈ. તે લક્ષ્મીપતિ નારાયણના

મનમાંથી સૃષ્ટિનું પાલન કરનાર વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયા, લક્ષાટમાંથી સૃષ્ટિનો સંહાર કરનાર રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા, અને નાભિકમલમાંથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, અને બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. આ સૃષ્ટિમાં જીવ અને જડ એ બે જગત્ પ્રકારો માલુમ પડે છે. જીવો અક્ષરનો જે ચેતનાંશ પુરુષ તેના અંશો છે, અને જડ સૃષ્ટિ અક્ષરનો જે અચેતનાંશ પ્રકૃતિ તેનું પરિણામ છે. જીવો પણ અનેકવિધ છે અને જડ સૃષ્ટિ પણ અનેક પ્રકારે દેખા દે છે. જીવ ચેતન બોક્તા છે અને જડ અચેતન ભોગ્ય છે. આ સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગ, પાનાલ, જૂનલાદિ અનેક લોક છે. જૂનલ કર્મલોક છે, સ્વર્ગોદિ ભોગલોક છે. જીવો સારાં કર્યો કરે છે તો તેઓને સુખપૂર્ણ સ્વર્ગોદિ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પાપ પુણ્યનો ભોગ પૂરો થયે પાછો અમુક પ્રારબ્ધ કર્મ લઈને જીવ જૂનલ પર જન્મે છે. ત્યાં પણ સાધારણ સુખદુઃખ તે ભોગવે છે. જીવો બે પ્રકારના છે: દૈવી અને આસુરી: જગતના કલ્યાણાર્થે જેઓની આન્તર તેમ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ છે તે દૈવી જીવો; પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા અથવા તો પોતાના વિનોદાર્થે જગતને ત્રાસ આપનારા આસુરી જીવો છે. આસુરી જીવો અધર્મમાં જ રસ લે છે. કેાઇ વખત આસુરી જીવોનું બલ અને તેમનો ત્રાસ એટલો બધો વધી જાય છે કે દૈવી જીવોને તેમનાથી બચવા શું કરવું એ સૂઝતું નથી. ઈશ્વરને શરણે જઈ તેની આગળ પોતાનાં દુઃખ રજૂ કરવાં અને તેની મદદ માગવી એ એક જ તેમની પાસે ઉપાય રહે છે અને તે તેમનો ઉપાય પ્રાપ્ત: સફલ થાય છે. ઈશ્વર અવતાર લઈ તે આસુરી જીવોનો વિનાશ કરે છે અને દૈવી જીવોનાં દુઃખ દૂર કરે છે. આ પ્રવાહ વલો જાય છે. પરમેશ્વર એક જ જો આ વિધર્માં તરવ છે, તો આવા આસુરી જીવો ક્યાંથી? તેમને શા માટે સરને? અને શા માટે મારે? વગેરે પ્રશ્નો તત્ત્વચિન્તકને થાય અને એનો જવાબ પણ કંઈકે અંશે મળી શકે છે, તોયે આ ચર્ચા કરવી અહીં અપ્રાસંગિક છે એમ સમજી અને સરજનારે શા માટે સરજ્યું એ સરજનાર જાણે અને એ સરજનાર સ્વતન્ત્ર હોવાથી કાલે તેમ સરને તેને કેાઇ રોજી શકે નહિ વગેરે વિચાર લાગી એ ચર્ચા હું અહીં કરતો નથી. આ રીતે કારણાવરથામાં ભગવાનથી અભિન્ન જે આ સૃષ્ટિ તે કાર્યાવરથામાં ભગવાનથી બિન્ન છે; એટલે ભગવાનના અનેકવિધ અવતારો એ સૃષ્ટિમાં સંભવી શકે અને થાય છે પણ.

આ સૃષ્ટિમાં પરમેશ્વર અવતાર લે છે અને તે અવતારના પ્રકારો કેટલા અને એ અવતારો કેવાનાં પ્રયોગન કર્યાં તે હવે જોઈએ.

ફોતે ચાંચકલા: ઈસ: ક્ષાણસ્તુ મગ્યાન્ સ્વયમ્ (ભા. ૧. ૩. ૨૮ પૂર્વાર્ધ) એ શ્લોકોમાં અવતારના ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ છે: અંશાવતાર, કલાવતાર, અને પૂર્ણાવતાર. આ ઉપરાંત બીજા બે પ્રકાર છે: આવેશાવતાર અને વિશ્વતિ. પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્તમાં પણ અવતારના પાંચ પ્રકારો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. પણ તે પ્રકારો ઉપર કલા પ્રકારોથી કંઈકે અંશે બિન્ન અને કંઈકે અંશે મળતા છે. અજ્ઞાનરથજીવિશેષ નીચેના બે શ્લોકોમાં તે પ્રકારોનું નિરૂપણ છે:—

મમ પ્રકારા: પથેતિ પ્રાહુર્દેહાન્તપ્રાપ્તયા: । પરો વ્યૂહ્ય વિમલો નિયન્તા સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧ ॥

અર્ચાવતારમ્ તથા દયાહ્ન: પ્રહ્લાદકૃતિ: । ક્લેબં પથયા પ્રાહુર્મો રહસ્યવિદો જના: ॥ ૨ ॥

પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી, અને અર્ચાવતાર આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારોનું આ શ્લોકમા નિરૂપણ છે. આ વાત સાચી, પરંતુ પાંચગત્ર સિદ્ધાન્તનો પર અને શ્રીવસ્તુમાચાર્યનો પૂર્ણાવતાર એ બે એક નથી. વ્યૂહ ક્યાંક અર્ચાવતાર છે અને ક્યાંક કનાવતાર છે વિભવ પણ ક્યાંક અર્ચાવતાર અને ક્યાંક દલાવતાર છે અન્તર્યામી એક તો અગ્રત્યક્ષ છે અને સદા સર્વત્ર વિદ્યમાન છે એટલે તેની અવતારમા ગણના ન થઈ શકે અર્ચાવતાર ભક્તવિરોધ પૂરતો જ કોનાથી નેની અવતારમા પ્રસિદ્ધિ નથી. એમ એક પ્રકારનું વિશેષ નિરૂપણ કરુ તેની પહેલાં અવતાર કેવાના પ્રયોગનોત્તુ ને નિરૂપણ થાય તો અવતારપ્રમાણેનું નિરૂપણ એકદમ વિશ- થઈ શકે, તાજુ એ કે સર્વ અવતારપ્રમાણે સર્વ અવતારપ્રયોગનો સાથે સમ્મન્ધ નથી રાખના, અમુક અવતારપ્રકારનો અમુક અવતારપ્રયોગન સાથે જ સમ્મન્ધ હોય છે.

અવતારપ્રયોગનો આ પ્રમાણે છે (૧) અધર્મનાશ અને ધર્મનું સ્થાપન, (૨) ભક્તની કીર્તિ વધારવી, (૩) ભક્તનો મનોરથ પૂરવો, (૪) એવી લીલા કરવી કે જેને સાબળવાથી અને સમારવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, (૫) સાક્ષાત્ સ્વરૂપમળથી જીવોને મોક્ષદાન કરવું, (૬) વિનોદ, અને (૭) ભક્તો માથે સાક્ષાત્ લીલા કરી પૂર્ણાનન્દનુ દાન કરવું પહેલું પ્રયોગન અધર્મનાશ અને ધર્મનું સ્થાપન એ

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારત । અમ્યુરયાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સ્જામ્યહમ્ ॥
પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ । ધર્મસ્થાપનાર્થાય સમ્મવામિ દુગે દુગે ॥

(ભ ગી ૪. ૭-૮)

એ સુપ્રસિદ્ધ ભગવદ્ગીતા વાક્યમા કહેવામા આવ્યું છે બીજુ પ્રયોગન ભક્તની કીર્તિ વધારવી એ કેશિદાદુરજ જાત ઘુળ્યન્નેકસ્ય કીર્તયે । યદો પ્રિયત્યાન્વવાયે મલયસ્યેવ ચન્દનમ્ ॥

(ભાગ ૧ ૮ ૨૧)

એ શ્લોકમા છે રામે અવતાર લીધો તેથી યુગો વશ પ્રસિદ્ધ થયો અને કૃષ્ણે અવતાર લીધો તેથી યદુકુલ પ્રસિદ્ધ થયું નીજ પ્રયોગન ભક્તનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો એ

અપરે વસુદેવસ્ય દેવક્યાં ચાવિતોઽભ્યાગત્ । બનસ્ત્વમસ્ય ક્ષેમાય વધાય ચ હરદ્વિયામ્ ॥

(ભાગ ૧. ૮ ૩૨)

એ શ્લોકમા કહેવામા આવ્યું છે વસુદેવે પૂર્વજન્મમા તપ કરી માગણી કરી એટલે ભગવાન પુત્રરૂપે પ્રકટયા. નન્દરાયજીએ પણ પૂર્વજન્મમા તેવી માગણી મેલી એથી પ્રયોગન એવી લીલા કરવી કે જેને સાબળવાથી અને સમારવાથી જીવો મુક્ત થાય એ

મયેત્સ્મિન્ ક્રિત્યમાનાનામવિચાકામકર્મેભિ । ધ્રવણસ્મરણાર્હાણિ પરિપ્યગ્નિતિ કેચન ॥

(ભાગ ૧. ૮. ૩૪)

એ શ્લોકમા કહેવામા આવ્યું છે પાંચમું પ્રયોગન સાક્ષાત્ સ્વરૂપમળથી જીવોને મુક્તિ આપવી એ

નૃણાં નિઃપ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્મગરતો નૃપ । અભ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥

કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈશ્વર્યં શૌહૃદમેવ વા । નિત્યં હરૌં વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥

(ભાગ. ૧૦. ૨૧. ૧૪-૧૫)

એ શ્લોકમાં કહ્યું છે. પ્રકટ પ્રભુને કોઈ પણ ભાવથી બાળે તેને તે પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપથી સુકિત આપે છે. પૂતના, કંસ, શિશુપાલ વગેરેને આ રીતે સુકિત મળી છે, નહિતર ભગવાનના વેરીને તે વળી સુકિત હોય ? ભગવાન અહીં કોઈ અલૌકિક સ્વરૂપે દર્શન આપે છે. કુહાડો ચન્દનને કાપે છે છતાં તે ચન્દન કુહાડાની ધારને સુગન્ધી બનાવે છે. ભગવાનના વિષયમાં પણ આવું જ સમજવું. છદ્મં પ્રયોજન જે વિનોદ તેનું નિરૂપણ

ન તેડમયસ્વેદા ભવસ્ય કારણં વિના વિનોદં યત તર્કયામહે ।

(ભાગ. ૧૦. ૨. ૩૯ પૂર્વોર્ધ)

એ શ્લોકાર્થમાં છે. સાતમું પ્રયોજન જે ભક્તોની સાથે સાક્ષાત્ લીલા કરી પૂર્ણાનન્દનું દાન કરવું એનું નિરૂપણ

અનુપ્રહાય મજ્જાના મામુર્પં દેહમાસ્થિતઃ । મજતે તાદૃશીઃ ક્લીલા યાઃ ક્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥

(ભાગ. ૧૦. ૩૦. ૩૭)

એ શ્લોકમાં છે. આ શ્લોકમાં ભગવાનની નામલીલા અને રૂપલીલા બન્નેનું નિરૂપણ છે. ભક્તો પર કૃપા કરી ભક્તસમાન દેહ ધારણ કરી એવી લીલા કરે છે કે જે સાંભળવાથી પણ હ્રદય પૂર્ણાનન્દનો અનુભવ કરે છે તો પછી જે લીલાનું દર્શન કરે અને તે લીલામાં ભાગ લે તેને પૂર્ણાનન્દનો અનુભવ થાય તેમાં પૂછવાનું શું ?

આ સાત પ્રયોજનો પૈકી છેલ્લાં બે પ્રયોજનો જે વિનોદ અને સાક્ષાત્ લીલા કરી જે ભક્તોને પૂર્ણાનન્દનું દાન તે પૂર્ણાવતાર સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે, જ્યારે બાકીનાં પ્રયોજનો અંશાવતાર સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. દૂકમાં અવતારપ્રકારનું નિરૂપણ કરેલું હોય તો તે પ્રકાર બે જ છેઃ એક પૂર્ણાવતાર અને બીજો અંશાવતાર. કોઈ પણ જાનના આચરણ વચ્ચે આનન્દધન પ્રભુ પોતે અવતાર લે તે પૂર્ણાવતાર. આ અવતારને અવતારી પણ કહેવાય છે. પૂર્ણાવતાર અથવા અવતારી એટલે મૂલ સ્વરૂપ કે જેના બીજા બધા અવતારો છે. પૂર્ણાવતાર સિવાયના બાકી બધા અંશાવતાર. કલાવતાર, આવેશાવતાર વગેરે અંશાવતારના અવાન્તર પ્રકારો છે. આ અંશાવતાર અને પૂર્ણાવતાર સમ્બન્ધમાં વિસ્તૃત અને વિશદ નિરૂપણ આપણને ‘સ્વાપ્યાવસ્ય તવાત્તેન સમાચારેધિકારાચ્ચ સર્વવચ્ચ સત્રિયમઃ ।’ (શ્ર. સુ. ૩. ૩. ૩) પરના અણુબ્રાહ્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે, જે નીચે મુજબ છે :

‘ઇત્થં યસ્ય પ્રિયઃ મૃતિઃ’ ‘વિશુદ્ધસત્ત્વં તવ ધામ શાન્તમ્’ હયાદિવાક્ત્યૈરપ્રાકૃતો મગવત્સ્યાનમૃતઃ પરવનામા મગવજર્મરૂપ એવ કથનાસ્તિ । યાદ્યેન રૂપેણ મગવાન્ નાર્યં કર્તુમિચ્છતિ તાદૃશ્યં તં પ્રજ્ઞટીહૃત્ય તસ્મિન્ સ્વયમાવિર્ભૂય અય પિન્દે વદિવત્ તસત્કાર્યાણિ કરોતિ યસ્મિન્ યસ્મિન્નવતારે ॥ સૌંદ્ય હ્યુચ્યતે ।

તત્ર હિ વિમહસ્ય સત્ત્વત્ત્વજ્ઞત્વેન ધર્મસ્વત્તાત્ તત્રાવિર્ભૂતસ્યેન પ્રકાત્વાર્ણ સમુદિતસ્યાવતારત્વેન ગગનાત્ તત્રે-
ષ્વર્ણેરાસસ્ય તદ્વપ્ત્યં સદેવંસત્ત્વમ્ । યત્રાધિષ્ઠાનમણેસ્ય સ્વયમેવ શુદ્ધં સાચારં પ્રજ્ઞાવિર્ભવતિ મહાર્ણ સ
સ્વય પૂર્ણો મગવાનુચ્યતે । એતદેવ ચ ઐષ્ઠ્યમ્ ॥...

પ્રાકટ્ય હિ અધિકનિમિત્તપમ્ । યા તુ વહુવિધેતિ તદનુરૂપં પ્રાકટ્યમપિ તથા । સર્ગાદિકાર્યેષ્વધિ-
કૃતાનો મહાનામિતરાશ્ચિરંપ્યસ્તીત્યુપાધ્યન્તરિત્તેનદ્વદવાધ્યાનન્તરૂપત્વેન મત્સ્યાદિભ્યોપિ તદર્થં તદ્વચ્ચહિત એવ
પ્રકટીમયતિ । યે તુ મગવત્સ્વરૂપમાત્રાસક્તાસ્તદર્થે સ્વયમેવાતદ્વપવધાનેન પ્રાદુર્ભવતિ ॥

આ બે ખંડો પૈકી પૂર્વખંડનો આશય એ છે કે : 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામનો પ્રકૃતિથી પર કેઈ
એક પદાર્થ છે. આ 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામના પદાર્થનું વર્ણન આ શ્લોકમાં છે :

યસ્યાવયવલંઘ્યાનં કલ્પિતો હોષવિસ્તરઃ । તદ વૈ મગવતો રૂપં વિશુદ્ધ સત્ત્વમૂર્જિતમ્ ॥

(ભાગ ૧. ૩. ૩)

પ્રકૃતિથી પર એમ કહેવાનો આશય એ છે કે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો જે સત્ત્વ, રજ્જ અને
અને તમસ તે પૈકીનો પ્રથમ જે 'સત્ત્વ' ગુણ તેથી આ 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામનો પદાર્થ
બિન્ન છે એટલે તે પ્રકૃતિજન્ય નથી. હવે, ભગવાન બ્યારે અધિક અવતાર લેવા માગે છે, હાખલા
તરીકે, બ્યારે અત્યાવતાર લેવા માગે છે, ત્યારે તે 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામના પદાર્થનો એક અત્યાવતાર
દેહ પ્રકટ કરે છે અને તે દેહમાં પછી પોતે પ્રકટ થાય છે. અગ્નિ જે પ્રકારે લોહાના ગોળામાં
રહી કાર્ય કરે છે તે પ્રકારે દેહમાં રહી કાર્ય કરે છે. આ ભગવાનનો અંશાવતાર. પૂર્ણાવતાર અને
અંશાવતારમાં તારતમ્ય એ છે કે : પૂર્ણાવતારમાં દેહાત્મક બેદ નથી; સમય સ્વરૂપ આનન્દધન
એકરૂપ છે. અંશાવતારમાં દેહાત્મક બેદ છે. દેહ 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામના પદાર્થનો બનેલો હોય
છે, માત્ર આત્મા આનન્દરૂપ હોય છે. આ આનન્દ ગણિત યા અર્પિત હોય છે. આ અવતારનું
કાર્ય પણ અર્પિત હોય છે, જે કાર્ય કરવા તે અવતાર યથો હોય છે તેટલા પૂરતું જ પ્રાયઃ તે
કાર્ય કરે છે. આથી ભમટું, પૂર્ણાવતારનો આનન્દ અગણિત હોય છે અને તેનું સામર્થ્ય પણ
અપરિમિત હોય છે. અને ખીળ ખંડનો આશય એ છે કે : ભગવાન જે અવતાર લે છે તે બકતો
ખાતર લે છે. બધા બકતો એક સરખા નથી હોતા. દૃષ્ટાન્તથી જા વાન વધારે સ્પષ્ટ થશે. રાજાને
દીવાન પણ બને છે, અને રાણી પણ બને છે. દીવાનને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે અધિક કાર્ય
કરવું આવશ્યક છે, પરંતુ તે કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય એટલે તે કાર્ય કરવાની સત્તા તેની પાસે
નથી. તેને તે સત્તાની જરૂર છે. તે રાજા પાસે આવે છે, રાજા કાં તો પોતે અથવા પોતાના
આદમી દ્વારા તે દીવાનને તેમ કરવાની સત્તા આપે છે. પોતાનું કાર્ય કરે છે, અને પાંચ મૂંઝ-
વણ ભીમી થાય તો વળી રાજા પાસે આવે છે. અને રાજા તેની મૂંઝવણ દૂર કરે છે કે તે
પોતાને કામે ચાલ્યા જાય છે. દીવાન રાજાના સ્વરૂપને નથી ભજતો, તે તેનો ધર્મ જે સત્તા
તેને બળે છે. સત્તાની જરૂર બ્યારે પડે ત્યારે પણ તેને પોતાની મતલબનો જ ખ્યાલ હોય છે.
કાર્ય બગડશે તો માટું દીવાનપદ્મ જશે એવો તેને મનમાં વિચાર રહે છે માટે કાર્ય સંભાળે છે.
રાજા ખાતર હું આ કડું છું અને બરાબર નહિ કડું તો રાજાને હાનિ થશે એ વિચાર તેને

હોતો નથી અને હોય છે તો નહિ જોવા. દીવાનપદ્મ જન્મ રહેશે એ વિચાર તેને મુખ્ય હોય છે. હવે, રાણી પણ રામને બળે છે. અને અહીં રાણીના પણ જે પ્રકાર છે તે ધ્યાનમાં લેવાના છે: એક કામી રાણી અને બીજી ત્રેમી રાણી. કામી રાણી એ કે જોને રામ દ્વારા પોતાની મનઃ કામના પૂર્ણ કરવી એ જ લક્ષ્ય હોય છે. ત્રેમી રાણી એ કે રામના સુખમાં સાધનમૂલ્ય પોતે કેમ બને એ જોવાનું લક્ષ્ય હોય. કામી રાણી રામના સ્વરૂપને નથી જાગૃતી, પરન્તુ રામના ધર્મને બળે છે. કામનાપરિપૂરકસ્વરૂપ જે રામનો ધર્મ તેને તે બળે છે. પોતાની કામના રામ પરિપૂર્ણ કરે તેટલા પૂરતી જ તે રામને બળે છે. ત્રેમી રાણીની વાત જુની જ છે. તેને પોતાના સુખનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નથી હોતો. તેને તો દિવસરાત્ર એ જ વિચાર રહ્યા કરે છે કે હું રામને કયે પ્રકારે સુખી બનાવું, હું રામના સુખ ખાતર કેમ ખર્ચી જાઉં. હવે, આ ત્રણ વ્યક્તિઓ, દીવાન, કામી રાણી અને ત્રેમી રાણી સાથે રામ કેવા વ્યવહાર રાખે એનો વિચાર કરીએ. દીવાનને સત્તા આપી દીધી એટલે પાતું. પછી તે બાળનની રામને ચિન્તા નથી કરવાની હોતી. પત્ર દ્વારા કે નોકર દ્વારા દીવાનને સત્તા આપી દે એટલે પછી રામને કાંઈ કરવાનું નથી રહેતું. આ કામ પોતે બને છે તે પડે એવું કાંઈ નથી, તો પછી પોતે જાતે શા માટે કરે ? કામી રાણીની કામના પરિપૂર્ણ થાય એટલું જ રામને લક્ષ્ય રહે છે. તે પરિપૂર્ણ થાય એટલું કયો પછી પ્રિય કૃતિમાં તે પ્રવૃત્ત થતો નથી. આ કામનાની પ્રતિભા સ્વયં બ્યાપ્ત થવું પડે એ વાત સાચી, પરન્તુ એ કામના પરિપૂર્ણ કરવા પૂરતું જ, વધારે નહિ. દૂરકાંઈ કહિયે તો તન ઉધાડું કરવું પડે, પરન્તુ મન ઉઘાડું કરવું નિરર્થક છે. મન તો ત્રેમી રાણી આગળ જ ખુલ્લું કરે. ત્રેમી રાણીને પોતાના સુખની તો પરવા નથી હોતી. રામ કયે પ્રકારે સુખી રહે તે જ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. આવી રાણીના શુદ્ધ પ્રેમને વશ થઈ તેની આગળ મન ખુલ્લું મૂકનાં પણ રામ સંકોચ પામતો નથી; ત્રેમી રાણીથી રામ એક વાત પણ છુપાવતો નથી. રામ પોતાનું સમગ્ર સ્વરૂપ આવી રાણી આગળ પ્રકટ કરે છે અતાર-પરિભાષામાં કહિયે તો રામના પૂર્ણવતારનું દર્શન આવી ત્રેમી રાણીને હોય છે. કામી રાણી અને દીવાનને તો અંશાવતારનાં દર્શન છે. પ્રભુના વિષયમાં પણ આવું જ સમજવું. બ્રહ્માદિ અધિકારી કેવા દીવાન જેવા છે. ત્યારે પોતાનાં સૃષ્ટિઆદિ કાર્યમાં મૂંઝવણ જોમી થાય છે, ત્યારે પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે. અને પ્રભુ તે મૂંઝવણ દૂર જેટલા પોતાના અંશથી થઈ શકે તેટલો જ અંશ પ્રકટ કરે છે. પ્રભુએ સાક્ષાત્ત્વ યા પૂર્ણ સ્વરૂપે પધારવું આવશ્યક નથી. અને આપણે અપરાધી મનુષ્યો પણ નિરર્થક યા અનાવશ્યક કામ નથી કરતા તો પૂર્ણતાની પરમાત્મા અનાવશ્યક કામ શા માટે કરે ? મર્યાદા ભક્તો કામી રાણી જેવા છે. પ્રભુને તેઓ બળે છે, પરન્તુ પ્રભુથી મળતાં મોક્ષાદિ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રભુને બળે છે, એટલે પ્રભુ પણ તેઓને માટે મોક્ષાત્મ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, સમગ્ર સ્વરૂપ નહિ. પરન્તુ ત્રેમી રાણી જેવા જે અનુગ્રહીત (નિપુણ) ભક્તો એમને તો પ્રભુના જ સુખનો વિચાર હોય છે; પ્રભુ પાસેથી મળતા સુખની લેશ પણ ઇચ્છા તેઓ નથી રાખતા. પ્રેમવશ થઈ જેમ આ પુષ્ટિભક્તો પ્રભુના થઈને રહ્યા છે, તેમ પ્રેમવશ થઈ પ્રભુ પણ તેમને થઈને રહે છે. પ્રભુ અને ભક્ત વચ્ચેના આ સમન્વય એક છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આ સમન્વય માટે જ આવશ્યક છે. આના પુષ્ટિભક્તો ખાતર પ્રભુ સાક્ષાત્ત્વ યા પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રાકટ્ય લે છે. પરન્તુ

આના બકતો પણ વિરલ અને આવો પૂર્ણાવતાર પણ વિરલ. આ વિવેચનનો ટૂંકો સાર એ કે શુદ્ધ પ્રેમી બકતોના મનોરથો પૂર્ણ કરવા, તેમની સેવાનો અંગીકાર કરવા, તેમની સાથે વિદ્યાર કરવા, અને તેમને આનન્દનું દાન કરવા જે પ્રભુનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે તે પૂર્ણાવતાર, બાકી બધા અંશાવતાર.

હવે, અંશાવતારનો અવાન્તર પ્રકાર જે કલાવતાર તેનો વિચાર કરીએ. ‘કવઃ ધર્માવેશિન.’ (સુમે. ૧. ૩. ૨૭) એ પ્રભાણે શ્રીવદ્ધમાર્થપુનું વચન છે. જેમાં ધર્મનો આવેશ હોય તે કલાવતાર. ધર્મરના ૭ ધર્મો છે:

ऐश्वर्यस्य समप्रत्य.वीर्यस्य यशसः धियः । हानवैराग्ययोर्धैर्यं यथा मग इतीरणा ॥

(વિષ્ણુપુરાણ ૬. ૫. ૭૪)

સમગ્ર સત્તા, પરાક્રમ, કીર્તિ, શક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ ૭ ધર્મરના ધર્મો આ શ્લોકમાં ગણાવવામાં આવ્યા છે. કોઈ વ્યક્તિમાં આ ૭ ગુણો પૈકીનો એક ગુણ પ્રકટ હોય તે કલાવતાર. દાખલા તરીકે, વ્યાસજી એ ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે. અંશાવતાર અને કલાવતાર વચ્ચે તારતમ્ય એ કે કલાવતારમાં જે ધર્મ પ્રકટ હોય છે તે જ કાર્ય કરે છે, બીજા ધર્મો તિરાહિત રહે છે. અંશાવતારમાં આત્મા ધર્મો એટલે ભગવત્સ્વરૂપ તેનો અંશ હોય છે એટલે આહાવત્તા પ્રમાણમાં બીજા ધર્મો પણ દર્શન આપે છે. સમયચંદ્ર અંશાવતાર છે અને એમનામાં ઉપર ગણાવેલા ૭ ધર્મોનું દર્શન થાય છે.

ત્યાર પછી આવેશાવતાર ‘કાર્યકાટે સદ્ગુણમાવેશઃ’ (સુમે. ૧. ૩. ૧) આ પ્રભાણેનું શ્રી વદ્ધમાર્થપુનું વચન છે. ‘સમ્વન્ધાદેવમન્યન્નાપિ.’ (ધ. સુ. ૩. ૩. ૨૦) પરના અર્થબ્રાહ્મમાં આવેશાવતારનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:

मय यत्र कार्यचिकीर्षया. जीवे स्वयमाविष्टति तदावेद्यात् तज्जनां गपि केचित् तस्मिन्नापिर्मवन्ति ॥

આ પંક્તિમાં એમ કહ્યું છે કે, કોઈ કામ કરવાની ઇચ્છાથી કોઈ જીવમાં પ્રભુ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે જીવમાં કેટલાક ભગવદ્ધર્મો પણ પ્રકટ થાય છે. આ આવેશાવતારકાર્ય પૂરું થયું એટલે ભગવાન અને ભગવાનના ધર્મો તિરાહિત થાય છે: જીવ પહેલાં જેવો હતો તેવો થઈ રહે છે. અંશાવતારમાં તેમ કલાવતારમાં આત્મા ભગવદંશ હોય છે; જ્યારે આવેશાવતારમાં આત્મા જીવ હોય છે. કલાવતારમાં આવેશ યાવજીવન હોય છે, જ્યારે આવેશાવતારમાં કાર્ય કરવાનું છે તેટલો વખત જ આવેશ હોય છે. કલાવતારમાં ભગવદ્ધર્મનો આવેશ હોય છે, આવેશાવતારમાં ભગવદ્ધર્મ ઉપરાંત સ્વરૂપનો આવેશ પણ હોઈ શકે. પરશુરામ એ આવેશાવતાર છે. તે એક ક્ષાત્રાણુ હતા તે ભગવદાવેશથી મહાપરાક્રમી બન્યા, એટલે કે તેમનામાં વીર્ય ગુણ પ્રકટ થયો. રામચંદ્રજીનું દર્શન થતાં આ આવેશ નિષ્કટ થયો અને પાછા હતા તેવા થઈ ગયા.

વિષ્ણુતિના જે પ્રકાર છે: સામાન્ય અને વિશેષ. સામાન્ય પ્રકારનું નિરપણ ભગવત્કીર્તના સમા અને શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધના સોળમા અધ્યાયમાં છે. વિશેષ ગુણનું દર્શન થાય

તે ભગવદ્વિભૂતિ આ સામાન્ય વક્ષણ ભગવદ્વિભૂતિ માઈ ચેતન ડોય એવો કોઇ નિયમ નથી. જે વર્જમા શ્રેષ્ઠ તે ભગવદ્વિભૂતિ, પ્રભુમા વખતે શ્રેષ્ઠ છે માટે તે વિભૂતિ, અને હેતરવાના ઉપા યોગા ઘૂન શ્રેષ્ઠ છે માટે તે પણ વિભૂતિ અને વિભૂતિનું વિશેષ લક્ષણ 'મન્ત્રાણધિષ્ઠાવૃક્ષાણિ તુ વિભૂતિરુપાણિ।' (અથુભાષ્ય ૩ ૩. ૩) એ પ્રમાણે છે અમુક મન્ત્ર જાપો એટલે અમુક ફલ મળે આ મન્ત્રજાપનું ફલ આપનાર દેવ તે ભગવદ્વિભૂતિ

ત્યાર પછી વિચાર કરનારો રહે કે વ્યવસ્થા વ્યવસ્થામંધી નિરૂપણ શ્રીવદનભાચાર્યના પૌત્રના પૌત્ર શ્રીદરિશયનએ લખેલા શિક્ષાપત્રમા મળે છે તે નીચે મુજબ છે —

મૂળમૂળસ્વાવતારે મૂલિવ્યૂહોભિધીયત । પ્રચુન્નો વાસુદેવવાનિદ્વદોનન્ત એવ ચ ॥

વ્યૂહ વિરચ્ય ચક્ત્ર સ્થાપ્યતે પ્રાપ્યતે ન ય । તથૈતેરાદૃત કૃણો નાવતારેવગમ્યતે ॥

ઘત એવ જના પ્રાન્તા પ્રાહત ત વદન્તિ હિ । યજ્ઞકાર્ય મૂલરૂપે કલ્પયત્યત્તાં ગતા ॥

કૃણતુ કેવલ લીઝં કરોતિ રસરૂપિણીમ્ । ધૂમારહરણ ચક્ત્ર કલ્પાભ્યામેવ સર્વથા ॥

(શિક્ષાપત્ર ૩૮ ૧-૬)

આ નિરૂપણનો આશય એ છે કે, જ્યારે પ્રભુ પૂર્ણાવતારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે મોક્ષદાન, જુહારહરણ, વશટ્ટદિ, અને ધર્મગ્રંથા આ આગ કાર્યો કરવા જે સાધોસાય ચારે અવતાર થાય છે તે વ્યૂહ મોક્ષદાન એ વાસુદેવ વ્યૂહનું કાર્ય છે જુહારહરણ એ સકર્ષણવ્યૂહનું કાર્ય છે વશટ્ટદિ એ પ્રવૃત્તિ વ્યૂહનું કાર્ય છે, અને ધર્મગ્રંથા એ અનિરૂદ્ધવ્યૂહનું કાર્ય છે. આ ચાર વ્યૂહથી પર જે કૃષ્ણ તે તો ભકતોને અનૌકિક આનંદ આપવાનું જ કાર્ય કરે છે, અને પૂર્ણાવતાર છે માટે જ કૃષ્ણરત્ન ભગવાન સ્વયમ્ । (ભાગ ૧-૩-૨૮) એવું વચન છે આ વ્યૂહો પ્રાય કલાવતારો હોય છે

અવતાર સમ્બન્ધી આ દ્રુક અને સામાન્ય નિરૂપણ છે વિશેષ નિરૂપણ રચન, સમય, શક્તિ, અને અભ્યાસની પરિમિતતાને કારણે અહીં રાક્ય નથી છતાંયે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે ભગવાનના જેટલા અવતારો છે એ એક પછી એક લેવા અને ચર્ચવા કે એ કયા પ્રકારના અને શા માટે છે શ્રીવદનભાચાર્યે સુમેધિનીમા કયાક ખ્યાલ વિશેષ નિરૂપણ પણ કરેલું છે અભ્યાસીને આ વિષય રસપ્રદ થઈ પડે છે પરન્તુ સામાન્ય વાચકને માટે તો આ દ્રુક નિરૂપણ જ પર્યાપ્ત છે આ ઉપરાંત ધર્મિય અને ધર્મિયના અવતારો સમ્બન્ધી તત્ત્વચિન્તકના મનમા લીક્ષતા પ્રશ્નોનો વિગતરૂપે ને વિચાર તેને પણ વિશેષ નિરૂપણમા રચાન હોઈ શકે એટલું જ નહિ, પરન્તુ તે વિષય તો સામાન્ય વાચકને પણ રસપ્રદ થઈ પડે

હવે, ઉપસહારમા એક જ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવો બાકી રહે છે એ એ કે ધર્મિય અને ધર્મરાવતારને વિગતરૂપે કાઈ રચન ખરું ? બીજી રીતે કહીએ તો, આ વસ્તુ કેવળ શ્રદ્ધા યોગ્ય છે કે સુકિતયોગ્ય પણ ખરી ? 'વિગ્નાન' શબ્દને વિરૂદ્ધ અર્થમા લેતા તો ધર્મિય અને ધર્મરાવતારને વિગતરૂપે રચાન અવશ્ય છે અમાધિત અનુભવથી જે વસ્તુ સિદ્ધ હોય તે

પછી બન્ને સૌ અનુભવી ન શકે તો પણ સાચી છે. કવિતાના રસનો સહેલ્ય જનો જ આસ્વાદ લઈ શકે છે, સૌ નથી લઈ શકતા. ઈશ્વરના વિષયમાં પણ આવું જ છે. બક્ષિતભાવવાળા જનો જ ઈશ્વરના સ્વરૂપનો આસ્વાદ લઈ શકે છે. માટે જ શ્રીવલ્લભાચાર્ય લખે છે કે, 'યોગજર્મભાગ્યકારણમગતવચનાસ્ત્વે પ્રમાણમ્' (સુત્રો. ૧. ૩. ૪) એટલે કે, યોગ દ્વારા જે સાક્ષાત્કાર થયો છે અને સાચ છે તે ઈશ્વર અને ઈશ્વરના અવનારના વિષયમાં પ્રમાણ્ય છે. બાકી આમ જ છે અને આમ ન જ હોઈ શકે એમ કહેવું એ અનન્ય શક્યનાથી પૂર્ણ આ વિશ્વમાં મનુષ્યશ્રુતિની અણી છુટી કરવા જેવું છે અથવા તેના સર્વતોબદ્ર વિદ્યારસને રોકવા જેવું છે. પછી તો જેને જે રહે તે ખરું.

શિલ્પ અને ચિત્રકળામાં ચક્ષુનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો

શ્રી. કનેચાલાલ લા. દવે

જગતના સૂત્રધાર, અખિત્ર પ્રજાંકના નાષક, અને વિશ્વના સરજનહાર પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અકલિત દેહી જગતભરમાં વ્યાપ્ત થયેલી છે. સ્થાવર, જંગમ, જડ, ચૈતન્ય, દરેકે દરેક વસ્તુમાં તેણે એટલું સુંદર સંયોજન રચ્યું હોય છે કે, જગતના દેશાકારની અદ્ભુત કલાનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં, તેમાંથી રાજ-અરાજ નવાં નવાં સ્ત્રોતો જાણવા મળે છે. મનુષ્ય તે કલાને પિછાની, તેની અનુકૃતિ ઉપજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, પણ ઈશ્વરનિર્મિત ઐલિકતાનો એક અંશ પણ માનવકૃત પ્રતિકૃતિમાં આવતો નથી. તેની સર્જકશક્તિ એટલી અગાધ છે કે, તેની નિમોણકલાનાં પરમ-તરવો પિછાનવા પણ, મનુષ્ય પાસે પૂરતી સમજશક્તિ હોતી નથી. આગના ભૌતિકવાદમાં કુદરત-નિર્મિત સર્વો પાસેથી, જીવનને અનુકૂળ વિવિધ સાધનો ઉત્પન્ન કરવાની શોધો થઈ છે. પણ તાર્કિક દષ્ટિએ તેના વિચાર કરતાં, એક સાચા યોગીમાં જે પરમશક્તિ સંચાર કરી રહેલી હોય છે, તેની આગળ હુદ્દિવાદના ભેરે તૈયાર થયેલ ભૌતિકવાદની શોધો વામણી લાગે છે. સામાન્ય ક્રીટ-પતંગથી આરંભી, માનવશરીર પર્થતની રચના તપાસતાં, તેમાં જગતના કલાકારે એવી અદ્ભુત રચના કરેલી જણાય છે, કે જેના ઉપરથી તેની અગાધ શુદ્ધિમત્તા માટે આશ્ચર્ય અને પ્રેમની લાગણીઓ ઊભરાય છે. માનવશરીરનાં જ વિવિધ અંગો તપાસો, તેનાં આકાર, રચના, અને કાર્ય માટે વિચાર કરો, તો તેમાં છુપાયેલ કાર્યશક્તિ, તેની ઉપયોગિતા, અને ભાવબ્યંજકતા માટે તેના સૂત્રધારે કેટલી જાડી વિચારણા કરી હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, દરેકે દરેક અવ-યવ જીવનની સાથે એટલો ઘટ્ટ સંબંધ ધરાવે છે કે, તે પૈકી એકાદની ગેરહાજરીથી, જગતના વ્યવહારમાં કેટલીયે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. આવા પ્રત્યેક અવયવની જોડી સમાધાનના, તેના શાસ્ત્રીય રિવેચન સહ કરવામાં આવે તો, જગતનિર્ણયતાએ તેમાં સંપ્રદેશ અદ્ભુત શક્તિ, અને કલાનો સાચો સાક્ષાત્કાર જાણવા મળે છે. આવાં વિવિધ અંગો પૈકી, માનવશરીરમાં 'ચક્ષુ' જે સાચું જીવન જીવવાનું પરમ સાધન છે, જેના સિવાયની જિંદગી તદ્દન નિરર્થક અને નીરસ અને છે, તેવા મહત્ત્વના અવયવની તાર્કિક આલોચના અરે રજૂ કરવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. ચક્ષુ એટલે જેવું એ ધાતુ ઉપરથી ચક્ષુ શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેનાં લેચન, નયન, નેત્ર, ઈંદ્રિય, ચક્ષુ, દગ, દષ્ટિ વગેરે નામો અમરકોશકારે મોઢ્યાં છે. તેની ઉત્પત્તિ વિશ્વ-સર્જનની સાથે જ દરવામાં આતી છે. સંસારભરના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ક્રીટપતંગથી માંડી, દેવ-દાનવ પર્થત સર્વ કોઈમાં ચક્ષુનું સર્જન તો વિશ્વના સર્જનહારે કરેલું જ હોય છે. માનવશરીરનું તો તે મહાન અંગ છે. તેના સિવાયનું જીવન પાંગળું અને પરાવલંબી અને છે. જેટલી જરૂરત જીવનમાં હવા અને પાણીની છે, તેથી પણ વધુ અગત્ય શરીરમાં ચક્ષુની છે. તેની ગેરહાજરીના કારણે જ, અંધ મનુષ્યોની જિંદગી પરાવલંબી, પાણેલા પશુ જેવી બંધિયાર અને છે. ચક્ષુ શબ્દ

વેદમાં અનેક વખત વપરાયેલો મળે છે, જેમા દરેક સ્થાને તેનો પશીય નેત્ર યાને અક્ષિ એવો કરવામાં આવેલ છે. તેના દેવતા ભગવાન બાહર છે, મારણ તેમની ઉત્પત્તિ વિરાટસ્વરૂપના ચમુર્માથી થયાનું વેદ જણાવે છે.^૧

ચમુર્નું મંદરનનું લક્ષણ, તેમાં સમાયેલી અમળ્ય બાવબ્યજ્ઞતા છે. વાચા મિવાય કેવળ ચમુર્ના આકૃત્યન, પ્રસારણ અને મંચાલન દ્વારા કોન્ત (શુગાર), શાન, રોદ, કુણ, હાર્ય, બયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત વગેરે રસોની નિષ્પત્તિ થઈ શકે છે.^૨ નાટ્યતાત્ત્વકારે એક દર છત્રીમ પ્રકારની દષ્ટિઓ જણાવતા તેનાં (૧) કોન્ત, (૨) બયાનક, (૩) હાર્ય, (૪) કુણ, (૫) અદ્ભુત, (૬) રોદ, (૭) વીર, (૮) બીભત્સ, (૯) ગિન્ન, (૧૦) હેષ, (૧૧) દીન, (૧૨) કુદ્, (૧૩) દમ, (૧૪) બયાન્વિત, (૧૫) જુગુપ્સિત, (૧૬) વિશ્મય, (૧૭) ચન્ધ, (૧૮) મલિન, (૧૯) આન્ત, (૨૦) લગ્ન, (૨૧) ગ્નાનિ, (૨૨) શંકિત, (૨૩) વિપદ્ય, (૨૪) ચુક્ય, (૨૫) કુચિત, (૨૬) અભિનય, ૨૭ જિહ્વા (૨૮) લલિત, (૨૯) વિનર્કિત, (૩૦) અર્ધચુક્ય, (૩૧) વિપ્રાન્ત, (૩૨) વિનુત, (૩૩) અકેકર, (૩૪) વિકોશ, (૩૫) ત્રસ્ત અને (૩૬) મદિરા વગેરેનો ઉદ્ભવ કરે છે.^૩ તકુપસન આ બધી દષ્ટિઓ કેવી રીતે ઉપજાવવી, તેની અભિનય માહિતી પૂરી પાડતા, પ્રત્યેશનાં જુદાંજુદા દષ્ટિનિધાનો પણ તેમા રજૂ કરેલાં છે.^૪ આમ વાણી સિવાય, હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરવાનું મદાન સામર્થ્ય, ચમુર્મા સમાયેનું હોઈ, તેના દ્વારા મનુષ્ય અનેક પ્રકારના ભાવો સકેનથી વ્યક્ત કરી શકે છે.

ચમુર્ની આટલી પ્રગ્તાવના આપ્યા પછી, તેના શાસ્ત્રીય વિવેચન તરફ દષ્ટિપાત કરીશું. વિશ્વના કલાકારની અદ્ભુત શક્તિમા કેટલીક અમરૂતિઓ પણ ભાસે છે. જેમ દરેક મનુષ્યના

૧. ચંદ્રમા મનસો જાતથસો સૂર્યોડિમજાયત ॥

શુન્સલયજુવેદ, ષાજસનેયી સહિતા, અ ૨૧, મ ૧૨

૨. કાન્તા મયાનવા દ્વાલ્યા કરુણા વાદમૂતા તથા ।

રોદી ધીરા ધીમત્સા ચ વિજ્ઞેયા રસદય ॥ ૪૧ ॥

મરતનાવ્યસાજ, અ ૮

૩. સિન્ધા હૃષ્ટા ચ દીના જ મુદ્દા દત્તા મયાન્વિતા ।

જુગુપ્સિતા વિસ્મિતા ચ રથાચિમાવેષુ દદ્ય ॥ ૪૨ ॥

ચન્ધ્યા ચ મલિના ચૈવ ધ્યાન્તા લઙ્ગાન્વિતા તથા ।

જ્ઞાતા ચ શક્તિા ચૈવ વિપળ્ણા મુકુટા તથા ॥ ૪૩ ॥

કુંચિતા વામિતપ્તા ચ જિહ્મા સલગ્નિતા તથા ।

વિતર્કિતાર્થમુકુલા વિપ્રાન્તા વિપ્લુતા તથા ॥ ૪૪ ॥

એકેકરા વિકોશા ચ ત્રસ્તા ચ મદિરા તથા ।

પટ્નિશદ્દદ્વયો હોતાસ્તાસુ નાટય પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

મરતનાવ્યસાજ, અ ૮

૪ એન. ૨, પૃષ્ઠ ૪૬ થી ૬૪

મુખ એક સરખાં હોતાં નથી, તેમ ચક્ષુના સર્જનમાં પણ કેટલોક તફાવત જોવામાં આવે છે. કોઈકનાં ચક્ષુ લાંબાં તો કોઈનાં લીંછુની કાંઠા જેવાં જોઈ. કોઈનાં સહેજ બહાર નીકળતાં, તો કોઈનાં જોડાં પેસી ગયેલાં. આમ દરેક માનવનાં ચક્ષુઓમાં પણ, કેટલીક વિવિધતાઓ દેખાય છે. આવાં બધાં માનવચક્ષુઓના જોડાં અભ્યાસ કરી, આપણા પ્રાચીન મહાર્ષિઓએ ચક્ષુઓના કેટલાક પ્રકારો નિયત કર્યા છે, જેના ઉપરથી ચક્ષુ સંબંધી સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરકાર નેત્રના પાંચ પ્રકારો નિરૂપતાં, (૧) પદ્મપત્રાભ (કમળપત્રાકૃતિ), (૨) મત્સ્યોદર (મત્સ્યાકૃતિ), (૩) ઉત્પલપત્રાભ (નીલકમળપત્રાકૃતિ), (૪) ચાપાકાર (ધનુષ્યાકૃતિ), અને (૫) શર્યાકૃતિ (સસલાના ચક્ષુ જેવાં), એવાં વિવિધ બેટો હોવાનું કહે છે.^૫ ત્યારે શ્રી. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે (૧) નાની શકરી માછલી જેવાં મત્સ્યાકાર, (૨) અંબનાકાર, (૩) મૃગનેત્રાકાર, (૪) કમળપત્રાકાર, (૫) કમલકાકાર અને (૬) પટોલ (પરવળ) જેવાં આકારનાં ચક્ષુઓ હોવાનું સૂચવે છે.^૬ અને ગ્રંથકારો કમલ, કમલપત્ર, અને મત્સ્યાકાર ચક્ષુઓના પ્રકારો કહ્યે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં ધનુષ્યાકૃતિ અને શર્યાકૃતિ એ બે બેટો નવીન છે, ત્યારે શ્રી. અવનીન્દ્રનાથ અંબનાકાર, મૃગનેત્રાકાર, અને પટોલ (પરવળ) આકાર માટેનાં વધુ સૂચનો સૂચવે છે. આ બન્નેના અભિપ્રાયો વિચારતાં, નેત્રના એકંદર જુદાજુદા આકાર પ્રકારો હોવાનું માલમ પડે છે. તે સત્યની વધુ પ્રતીતિ પુરાણો, મહાકાવ્યો, અને પ્રાચીન કવિઓએ રચેલ સંસ્કૃત કાવ્યો, અને નાટકોમાં કરેલ શ્રીપુરુષોનાં અલંકારપ્રચુર વર્ણનોમાંથી થાય છે.^૭ જેમાં નેત્રો

૫. ચાપાકારં ભવેન્નેત્રે મત્સ્યોદરમયાપિ ચા ।

નેત્રમુત્પલપત્રાભં પદ્મપત્રનિર્મલં તથા ॥ ૧ ॥

શર્યાકૃતિર્મહારાજ પદમં પરિકીર્તિતમ્ । (વિષ્ણુધર્મોત્તર, ખંડ ૩, અ. ૩૭)

૧. 'મોહન' રિન્કુ અને ૧૯૧૪ આર્થ; હિંડ મૂતિ વિધાન શીર્ષક, શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરનો લેખ.

૭. (૧) મયતિ કમલનેત્રા નાસિકા છુદંધ્રા ।

અધિરલકુચયુગ્મા વીર્યકલ્પી કૃત્તાંગી ॥ રતિમેઝરી.

(૨) પ્રવાતનીલોત્પલનિર્દિશેષમધીરવિપ્રેક્ષિતમાયતામ્વા ।

તથા ગ્રહીતં તુ મૃગાજ્ઞનામ્યસ્તતો ગૃહીતં તુ મૃગાજ્ઞનામ્યઃ ॥ ૪૬ ॥ કુમારસંમવ, સ. ૭

(૩) વન્દે મુકુન્દમરવિન્દલાપ્તાસ્થે કુન્દેન્દુચન્દ્રદર્શનં શિશુગોપવેશમ્ ॥ ૧ ॥ મુકુન્દમાલા ॥

(૪) નેત્રૈરિતોત્પલેઃ પદ્મૈર્મુગૈરિવ સરથિયઃ ।

પદે પદે વિગામન્તિ સ્મ પલ્લવાઃ સ્તનૈરિવ ॥ સાહિત્યદર્પણ, ૧૦ પરિચ્છેદ

(૫) વરેષુ ચદ્વાલમૃગાક્ષિ મન્યતે ।

તદસ્તિ કિં જ્યસ્તમપિ ત્રિલોકને ॥ ૨૬ ॥ કુમારસંમવ, સંગ ૬

(૬) સર્વેડપિ વિસ્મૃતપથ વિવદ્યાઃ પ્રયાતા વિદ્યાપિ વેદકલિતા વિમુહીવમૂલ ॥

ચા કેવલે દરિણચાવકલોચના યે નૈવાપયાતિ હૃદયાદિદેવતેષુ ॥ ૧ ॥ ગામિનીવિલાસ, ૧

માટે ઉપર જાણવેલ વિવિધ ભેદોને અનુરૂપ ઉપમાઓ આપેલી હોય છે, પરંતુ પટોદાકૃતિ યજ્ઞોની નોંધ, કોઈમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી. પટોદ જ્યાં નેત્રો અગ્નિમાંથી ચિત્રકલામાં દોરાયાં છે, પણ તેને માટે યાત્રીય ઉદ્યેષો કોઈ અંશકારે નોંધ્યા નથી. કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે, અગર પ્રાચીન પરંપરા ઉપરથી તેવાં યજ્ઞો અગ્નિમાંથી ચિત્રોમાં દોરાયાં હશે એવું અનુમાન જાય છે, કારણ કે અગ્નિમાંથી ચિત્રકલા, ભારતીય પ્રાચીન ચિત્રપ્રણાલીનું સાચું પ્રતિબિંબ રજૂ કરતી હોવાથી, તેનું ચિત્રવિધાન યાત્રીય લક્ષણો અનુસાર કરવામાં આવ્યું હશે તેમાં શક નહિ.

ઉપર જાણવેલ યજ્ઞોના વિવિધ પ્રકારો કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોમાં હોય છે; પરંતુ તત્સંબંધી જોડો અભ્યાસ કરી, દરેક મનુષ્યનાં યજ્ઞોનું કલાવિધાન વિચારવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ તે સત્યની સાચી પ્રતીતિ થાય છે. નેત્રના આ બધા પ્રકારો ઉભય સ્ત્રીપુરુષોમાં હોય છે, છતાં સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો વગેરેમાં મૃગનેત્ર, મત્સ્યાકૃતિ, અને ખંજનાકૃતિનાં યજ્ઞવર્ણનો મોટેભાગે સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વપરાયાં છે. તેવી જ રીતે કમ્બ અને કમ્બપત્રાકૃતિના યજ્ઞવર્ણનો મોટેભાગે પુરુષો માટે વપરાયાની નોંધ મળી આવે છે, જેના આધારે એમ જાણવા મળે છે કે મૃગનેત્ર, મત્સ્યાકૃતિ, અને ખંજનાકૃતિ નેત્રો પ્રજાએ સ્ત્રીઓમાં વધુ પ્રમાણમાં રચ્યાં હશે તેમાં શક નહિ. ચિત્રવિધાનમાં પણ ઉપર જાણવેલ ત્રણ પ્રકારો, સ્ત્રીઓ માટે બનાવવામાં ખાસ નિર્દેશ કર્યો છે, જ્યારે બાકીનાં વિધાનો મૂર્તિવિધાનમાં યોગવાતું જણાવ્યું છે.^૯ વિષ્ણુધર્મોત્તરકાર ૬૬૧ મત્સ્યાકૃતિ નેત્રો સ્ત્રીઓ માટે બનાવવાનું સૂચવે છે.^૯

આ બધા યજ્ઞોના વિવિધ પ્રકારોમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ ગુણો અભિવ્યક્ત થયેલા હોય છે. તેની સામાન્ય પિંડાન રજૂ કરનાં, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ઉત્પલપત્રાકૃતિ નેત્રો શુદ્ધ યાને નિર્વિકારી ભાવના વ્યક્ત કરે છે. પલ્લવપત્રાકૃતિ યજ્ઞોમાંથી જસ્ત (બપલીન) અને રુદ્ધિ (રુદન) આવેલો કેટલીક વખતે જણાય છે, સગાકૃતિ સમાન નેત્રો ક્રોધાવિષ્ટા અને વેનાથી પિંડાના ભાવોનું સૂચન કરે છે, જ્યારે યોગનિષ્ઠ પુરુષોનાં નેત્રો શિથિર અને શાંત ભાવ પ્રદર્શિત કરવા ધનાયાકૃતિ સમાન બનાવવાનો તે આદેશ આપે છે.^{૧૦} શ્રી અવનીન્દનાથ ટાગોર આ સંબંધમાં કેટલીક અનન્ય

(૭) સર્વદ સચ્ચવચના સિદ્ધાંશકસમુદયવા ।

શુરભ્યભિન્નવચના શપરી ચલ્લોચના ॥ ૭૩ ॥ માનસોગત્વ, વિશતિ, ૨ અ. ૨૦

૮. 'The eyes of women are by their very nature restless; but it must not be supposed that it is this characteristic alone, that our art-preceptors have tried to convey, in choosing three such restless animals as the deer, the Kshanjan and the Shafari for their similes.' - 'Modern Review', March, 1914, p. 262

૯. મત્સ્યોદયકૃતિ કાર્યે નારીનાં કમિનાં તથા ॥ વિ. ધ., સંદ ૩, અ. ૩૦

૧૦. નેત્રમુત્પલપનામં નિર્વિકારય સસ્યતે ।

જસ્તસ્ય હૃદયથિવ પલ્લવપત્રનિર્ભ મયેત્ ॥

રુદ્ધસ્ય વેદનાન્તસ્ય નેત્રં સસાદૃષ્ટિર્ભવેત્ ।

જાપાકારં મયેત્રેત્રં યોગમૂર્ધિનિરોધણાવ ॥ સ્ત્રો. ૧૩-૧૫, વિ. ધ., સંદ ૩, અ. ૩૦

હકીકત ઉમેરતાં કહે છે કે “ખંજનાદૃતિ ચક્ષુઓમાંથી આનંદ ભાવ વ્યક્ત થાય છે, મનસાદૃતિ નેત્રો અશાંત અને ચપળતાના ગુણો ધરાવે છે, મૃગનેત્રોમાંથી નિર્દોષતા અને ભોળપણું નીતરે છે, કમળપત્રાદૃતિ નેત્રો સ્વસ્થ અને શાંતિના ભાવો પ્રદર્શિત કરે છે, જ્યારે કમળના જેવાં ચક્ષુઓ શાંત નિર્દોષતાનું વાતાવરણ જમાવે છે.” આમ ચક્ષુના જુદાજુદા પ્રકારોમાં સ્વતંત્ર ભાવવ્યવસ્થા સમાયેલી હોય છે.

મૂર્તિવિધાનમાં નેત્રનું સ્થાન અને તેનું જ્ઞાન શાસ્ત્રવિધાયકોએ નિયત કરેલું છે, જેના ઉપરથી માનવચક્ષુની લઘુઆર્ષપડોળાઇનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકે છે. ‘માનમોહકારા’નો કનૌરાજેન્દ્ર સોમેશ્વર દેવ, નવતાલ પ્રમાણુ પ્રતિમાનાં નેત્રોનું જ્ઞાન આપતાં નોંધે છે કે, “નેત્ર અધોગુપ્ત પ્રમાણુ બહાર નીકળતાં, બે અંગુળ લાંબાં, તદર્ધ એટલે એક અંગુળ પડોળાં, તેટલી જ લાંબી અને ત્રણ યવ પડોળાઇરાળી ઉપર નીચે પાંપણો, તેની અંદર પાંચ યવ પ્રમાણુ શુદ્ધ (ધોળી) ભાગ, મધ્યમાં એક યવ પ્રમાણુ કૃણુ વર્ણનું વર્તુલ, જેમાં નેત્રની અતુલ શક્તિ દષ્ટિ રહેલી હોય છે. નેત્રમૂળમાં કનીનિકા અધોગુપ્ત પ્રમાણુ, તેના પ્રાંતભાગ રક્ત, આકાર ગોળ, અને મધ્યમાંથી સહેજ ઉત્તન, એવો કમલદલના જેવો નવનનો આકાર બતાવતો.” તે જ પ્રમાણુ મત્સ્યપુરાણુ અને અગ્નિપુરાણુના અંગવિન્યાસમાંથી પણ નેત્ર માટે સામાન્ય નોંધો મળી આવે

૧૧. ‘Thus the Khanjan eyes are characterized by their playful goity, the safari eyes for their restless mobility, the deer-eyes for their innocent simplicity, the lotus-leaf eyes for their serene peacefulness, and the water lily-eyes for the calm repose of their drooping lids.’ ‘Modern Review’, 1914, p. 262

૧૨. અર્ધાંગુલપ્રમાણો તો નેત્રમર્મદૃષ્ટિવતો ।

અર્ધાંગુલપ્રમાણેન નેત્રમર્મદ્વય મવેત્ ॥ ૨૫૭ ॥

મિમીલનાર્ધકર્મા ચ મત્રેદુલ્લભ્નિતમ્ ।

ત્રિયવં પદમણો દૈર્ઘ્યં ચાન્દ્રિમા યથિમા શુભા ॥ ૨૫૮ ॥

અર્ધાંગુલમિતે સ્યાતી નેત્રમૂલે કનીનિકે ।

દ્વપંગુલ નેત્રયોર્દૈર્ઘ્યં વિસ્તારઃ સ્યાત્તદર્શકઃ ॥ ૨૫૯ ॥

એવં પદયવો કાર્યો શુશ્લભાગો વિચક્ષયૈઃ ।

તન્મધ્યે મેષકં તુર્યાન્મગ્નલ વર્તુળાકૃતિ ॥ ૨૬૦ ॥

તદ્વચ પંચયર્ષ પ્રોષ્ઠ તન્મધ્યે દષ્ટિરિષ્યતે ।

વર્તુલા ચલમાત્રા ચ પુત્રિકા પ્રતિવિમ્બિની ॥ ૨૬૧ ॥

રક્ષતા પ્રાન્તયોઃ ઘસ્ટા સીશ્નાડવાદયોઃ શુભા ।

મપ્યોત્ત નેત્રમૂલં કર્ત્ત્વા કાર્યં પ્રયત્નતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

આકારો નેત્રયોઃ કાર્યો નીલોત્પલદલોપમઃ ॥

માનસોત્તર વિશતિઃ ૧, અ. ૧

છે. ૧૩ આ બધી નોંધો સામાન્ય નેત્ર માટે નિર્ણયી છે, પણ વિવિધ પ્રકારના નિયમે તે બધાનાં સ્વતંત્ર માન અને આકારરૂપનાનાં જુદાંજુદાં વિધાનો દેવાં જોઈએ, એવું અનુમાન થાય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં તેની આકારરૂપનાઓ ૨૭૮ કરી નથી; પણ તેની લંબાઈનાં માનોની સૂચી આપનાં જણાવ્યું છે કે “મત્સ્યાકૃતિ ૪ યવ, કમલપત્રાકૃતિ ૬ યવ, પદ્મપત્રાકૃતિ ૯ યવ, અને શશાકૃતિ ચશુઓ ૧૦ યવ લંબાઈની બનાવવી.” ૧૪ જે કે પુરાણકારે આ માન ચિત્રકલામાં તૈયાર કરવાનાં નેત્રો માટે મૂક્યું છે, છતાં તેનાં શાસ્ત્રીય વિધાનો માનવચશુઓ સાથે કેટલેક અંશે સંબંધ ધરાવે છે. પુરાણકારે તેની લંબાઈના માન સાથે, દરેક પ્રકાર અને તેનાં અલગ અલગ વિધાન રજૂ કરતાં, ચશુના પ્રત્યેક ઉપાંગની ચર્ચા આપી હોય, તો સમસ્ત ચશુવિધાન ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડત તેમાં શક નહિ. અજંતાની ચિત્રકલામાં વપરાયેલ પટલ (પરવળ) જેવાં નેત્રો સંબંધી શાસ્ત્રીય ઉદ્દેશો કેઈ અંશમાંથી ઉપલબ્ધ થતા નથી. કેઈ વિદ્વાન તત્સંબંધી શાસ્ત્રીય ઉદ્દેશો, તેનાં ઉક્ત લક્ષણો સહ બહાર મૂકશે, તો આ પ્રકારના નેત્રવિધાન અને તેની રચનાકલા સંબંધી ઉપયોગી દૃઢીકરો બહાર આવશે.

૧૩. અક્ષિણી દ્વપદ્મગુલાદામે તદર્ધે ચેવ વિસ્તરે ॥ ૩૧ ॥

વપ્રતોદરામ્યે તુ રક્તાન્તે શુભલક્ષણે ।

તારકાર્ધવિભાગેન દષ્ટિઃ સ્વાત્ પંચમાંગિકા ॥ ૩૪ ॥ મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૫૮

(૨) દ્વપદ્મગુલં પાક્ષિકોર્ણં ચ દ્વપદ્મગુલં ચાન્તરં તયોઃ ।

તારાનેત્રવિભાગેન દ્વકરા પંચમાંગિકા ॥ ૨૯ ॥

અદ્મગુલ નેત્રવિસ્તારં દ્રોણી પાર્શ્વગુલા મતા ॥ અગ્નિપુરાણ, અ. ૪૪

૧૪. મત્સ્યોદરાપયં વચિતં તથા ચવચ્ચતુષ્ટયમ્ ।

નેત્રમુલ્લલપગ્રાર્ધ્યં પ્રમાણાત્ પદ્યવં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદ્મપત્રનિર્મં નેત્ર પ્રમાણેન ચવા નવ ।

શશાકૃતિં ચ વિદ્યેયં તયેવ ચ ચવા દશ ॥ ૧૨ ॥

સ્વમાનાદ્ગુલમાનસ્ય ચવમાનં પ્રફલ્પયેત્ । વિષ્ણુધર્મોત્તર, પં. ૩, અ. ૩૭

રસના સિદ્ધાન્તના વિવરણમાં સાપેક્ષતા

ગ્રા. વિષ્ણુભસાહે ૨. ત્રિવેદી

કલાની ખાતર કલાનો (Art for Art's sake) વાદ આપણે ત્યાં આળ્યો ત્યારે આપણા આલોકારિકાએ આપેલા કાવ્યના વર્ણનમાં એ વાદ અભિપ્રેત છે એમ કંઈક વાઝપી રીતે આપણા વિવેચકોને લાગ્યું, કેમકે અમ્મટાચાર્ય ભારતી સગરવતીને વંદર્તા કહે છે કે એ નિયતિકૃત—નિયમ-રહિત, હુદ્દાદેશમયી અને અનન્યપરતન્ત્ર છે. કાવ્ય અર્થાત્ સર્વ લલિત વાક્યમય અનન્યપરતન્ત્ર છે એટલે કે “એનું પ્રયોજન, એનાથી પર, એનાથી બહાર નથી. એ કોઈ બીજી વસ્તુને લીધે ઇષ્ટ નથી બનતું, પણ એ પોતે જ ઇષ્ટ છે.”^૧ એવીના શબ્દોમાં કહીએ તો “Its nature is to be not a part, nor yet a copy, of the real world + + but to be a world by itself, independent, complete, autonomous.” એમ-કોમ્પી એ જ વાત કરે છે: “In poetry we live in the world which is immediately and on its own account, without reference to ulterior standards, significant;” અને significant—રહસ્યમય—એટલે વસ્તુના એ રસમૂલ્યથી વિશેષ કંઈ નહિ. આપણું વાસ્તવિક જીવન સાહિત્યની દુનિયાથી બીજી રીતે બિન્ન હોવા ઉપરાંત મનાઈ જેવું છે, તે નિરવધિ મનાઈમાં એક બિન્દુથી બીજા બિન્દુ સુધીનો પટ આપણે જોઈ શકીએ અને તેના બધા અંશોમાં સુસ્પષ્ટતા કે સંવાદ નથી જણાતો. કાવ્યના બધા અંશો કાર્યકારણભાવથી સંકળાયેલા અને પરસ્પર સંવાદ રાખનાર છે. એમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા છે, એમાં બધું જ્ઞાત પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ જ એનું રહસ્ય છે અને એ જ નિરતિશય આહ્વાનનું કારણ છે.

પણ સાહિત્યકલાની દુનિયાની સ્વાયત્તા આમાં ઉપરઉપરથી દેખાય છે તેટલી નિરપેક્ષ નથી. પુદ્ એવીએ જ કહ્યું છે તેમ underground connection—અંતઃસ્પર્શી સંબંધ—કાવ્ય અને જીવન વચ્ચે પુષ્ટળ છે કેળવણી, વ્યવહારના અનુભવ વગેરેના સંસ્કારથી સિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિ બીજી કેળવણી, અનુભવ વગેરેના સંસ્કારથી સિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિના સપક્ષમાં આવે ❶ અને એ સપક્ષનું વાદન વાણી છે દ્વિતી ભાષાના શ્રાવણની અપેક્ષા ઉપરાંત કદપનાદારા પણ કાવ્યના અનુભવને પોતાનો કરવાની ભાવકની શક્તિની અપેક્ષા ગ્રહે છે. “In poetry we live in the world which is immediately and on its own account + + significant.” આમાં આપણી અર્થાત્ જાનકની સંસ્કારમિદ્ધ કદવના કવિના કવિતામાં અવનરેલા અનુભવને કેટલી અનુકૂળ છે એ પ્રશ્ન તો રસારવાદમાં હંમેશનો જ છે.

સંસ્કારી દિન્ટી અને અગ્રેજી સાહિત્યનો રસિક, મિસ્ટન કરતાં વર્ડ્ઝ્વર્થમાં ધણી વખત વધારે રસ લે છે, પેલો વધારે મોટા કવિ છે તેમ જાણે છે છતાં, કારણ કે તેનું અન્ત કરણ મિસ્ટનને બહુ અનુકૂળ થઈ શકતું નથી કવિ અને બાનની સંરના-સંપત્તિ અને સાહિત્યજ્ઞાના માધ્યમ બાપાના ઓપારતા જ્ઞાનમાંથી નીપજતી રસાન્નાદની સાપેક્ષતા બધા સ્વીકારી શકે એમ છે. આપણા આનંદારિકો બાનક સહેલ્ય અને રસિક હોવો જોઈએ એમ કહે છે તેમાં આ સાપેક્ષતા સૂચિત જ છે, જોકે તે સાપેક્ષતાની બધી ક્ષવિતતામા તે બીનમાં નથી

यत्तु शो तुष्टिमा नो ते शोके शोकमुपैते च । २

કોષે કુદો મયે મીઠ સ યેષ પ્રેક્ષક સ્થત. ॥

परगतवु लहर्पादिभाजनायामन्वरयन्तालुलान्त परणतन रावम् । ३

તાત્પર્ય કે સાહિત્યજ્ઞાનો આન્નાદ બાવકની કંપનાશક્તિ, વેદનાશીલતા (sensitivity) અને સમજાવની શક્તિ (sympathy) ની અપેક્ષા મરત્ર રાખે છે.

પણ હું કહેવા માગું છું તે આથી વિશેષ છે. જુદિપ્રામાણ તરફ યુરોપી વિચારની ગતિ ધણી થઈ છે તેથી યુરોપી વિવેચનમાં "સંસ્કારી અને સહેલ પુરુષ"થી જે અર્થ ઉદ્વિષ્ટ છે તેનો સાધારણ જ્ઞાન નિશ્ચિત છે. એટલે કે જીવનના મહાપ્રશ્નો સંબંધી—ધર્મ, આત્માની અમરતા, મોક્ષ, પુરુષાર્થ વિગે—અપેક્ષિત બાનક સાહિત્યના આરસાદ પૂર્વ સર્વથા અનુકૂળ ચિત્ત રાખી શકે છે. ભારતીય કાવ્યતાજ્ઞો સહેલ્ય અમુક નિર્ણયમા કેવળ જુદિપ્રામાણને અનુકૂળ થાય કે કેમ તે વિગે મને શંકા છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે દેવની કિન્નર, નીતિ અને ધર્મની કેટલીક પ્રજ્ઞાનિર્માએ આપણા રસવાદમા પ્રવેશ કર્યો છે અને આ લેખનો મુખ્ય હેતુ તો એ વાત બતાવવાનો છે.

આપણા કામ્યસાત્ત્વમાં સહેલ્યનું સ્થાન તો ધણું મોટું છે, રમદશી વિવેચન મને તેટલું જ્યોતિત્વ અનોચિત્વની સર્વગીજી ચર્ચામા પણ છેડતું પ્રમાણ તો સચેતમનો અનુભવ છે કુણુ રસ કુ અને નિરૂપે છે છતાં સામાજિકને શુભ આપે છે તેનું પ્રમાણ વિચારતા 'સાહિત્યદર્પણ'કાર વિશ્વનાથ સચેતસાનુમત પ્રમાણ તત્ર કેવલ્મ કહી હાથ ધોધ નાખે છે

તથાપિ આપણે રમવાદ સચેતસના અનુભવ ઉપર નિર્ભર નથી તેના અવગ્રહેણો આપણા દાર્શનિક મનો, નૈતિક પ્રજ્ઞાનીઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ પૂરા પાડે છે. પ્રકૃતિ પેનામાથી વિકાસ કરી પુરુષ માટે મુખદુઃખની સામગ્રી બીગી કરે છે અને પુરુષ પાસે મુખદુઃખ અનુભવાવે છે—આ સામ્યમનનું બગાડર પ્રતિગિય બદનાયકના વિમાગદિસાધારણીકણાત્મના માવક-ત્વવ્યાપારેણ માલ્યમાન રચાયી સવોદેકપ્રવાસાનન્દમયસવદ્ધિધારિતસતત્વેન મોમેન મુગ્ધત એ 'દાવ્ય-પ્રકાશ'મા દર્શાવેલા મતમા જણાય છે. જ્યક્તિગત સંબંધો તથા કુખ અને મોઢ આમ તો

૨. માવપ્રકાશ ૩. દરુણક

૪ પ્રો દિરિયવણુ—"Indian Aesthetics": પહેલી પ્રામ્યવિધાપરિવદનો નિર્મલસંપ્રદ

છૂટતાં નથી, પણ કલાકારના બિનઅંગત સર્જનમાં થોડો વખત તેમાંથી મુક્તિ મળે છે; રજસ અને તમસ દ્વાર્ધ સુખકેતુ સરવનો આવિર્ભાવ થાય છે. ગ્રો. હિરિયવલ્લા બીજા બે શબ્દો તરફ પણ ધ્યાન ખેંચે છે—સંવિત્ અને વિશ્રાન્તિ, અને સમજાવે છે કે ક્રિયાત્મક ઉત્સાહથી વ્યતિરિક્ત મનની ધ્યાનાત્મક, અનાસકત, શમયમ, આનન્દમય સ્થિતિમાં કાવ્ય બાવકને મૂકે છે.

વેદાન્તમતે આ સર્વ પર્યન્તે આત્મા છે; દૈત અને વિશ્વવાદ તો અજ્ઞાન છે; અને આપણું વ્યક્તિત્વ બૂરીએ તેટલું આત્માના સાચા આનન્દમય સ્વરૂપની નજીક જવાથી, વિભાવાદિથી અતિરિક્ત અન્ય સર્વનું તિરોધાન થવાથી, બ્રહ્માસ્વાદ જેવો અનુભવ થાય છે. જીવન એ અવિઘ્ના—કામ—કર્મમય છે, અને તેમાંથી ક્ષણિક પણ સાચી નિષ્ઠિતિ કલા આપે છે. કેઈ પણ નિમિત્તે કોઈ પણ કારણે અહંકારનું પડળ આત્મા પરથી જતું રહે તો આત્માની આનન્દમયતા થોડો વખત પણ અનુભવાય; અને એ ક્રિયા કાવ્યાનુભવમાં પ્રવર્તે છે.

આ બેકે કલાદૃષ્ટિમાં બહુ દેર નથી. અદંતામાંથી જીયકી લઈ, દુઃખ અને મોહનું જીવન ટાળી સુખાનુભવ કરાવવો, કે સુખદુઃખમોહનું જીવન ટાળી આનન્દાનુભવ કરાવવો, એ કાવ્યનો લગભગ સમાન ધર્મ (function) રહે છે. સાહિત્યકલાનું આ પ્રયોજન હોય, અકર્મેશમય સંવિત્ વિશ્રાન્તિની સ્થિતિનું, બ્રહ્માસ્વાદ સંકોહર આનન્દાનુભવનું, તો તેની શક્તિ ને શક્તિસીમા કેવી હોઈ શકે એ કદી સંકાય છે. આ પ્રયોજનનો સ્વીકાર ભારતીય સાહિત્યને નથી સ્પશ્ય તો, નથી મર્યાદિત કરતો, એમ નહિ કહી શકાય, કાવ્યપ્રયોજનની વિચારણા એક માર્ગે અને ભારતીય સાહિત્ય બીજા માર્ગે વળાં નથી. આપણા ઉત્તમ સાહિત્યમાં જે અનુભવાય છે તેને એ અનુભવે છે, અને તેને પ્રપંચ કરી તેને જડતાથી વળગી, કેટલું ય સાહિત્ય લખાયું છે.

સુરોપની ઉત્તમ ટ્રેજેડી, જેના અંતમાં અસ્વસ્થતાની પરાકાષ્ઠા પ્રેક્ષક અનુભવે, તેના જેવું રૌદ્રકરુણાન્ત નાટક સંસ્કૃતમાં નથી, તેના કારણમાં હિન્દુ જીવનદૃષ્ટિ અને તે ઉપર મંડાયેલી હિન્દુ સાહિત્ય-દ્રિષ્ટસૂત્રી છે, એમ કીય કહે છે. સત્તા, શુદ્ધિ અને સંકલ્પમળને અનિમ કક્ષાએ પણ બિનબિન્ન કરતી અગોચર શક્તિએનો વ્યાપાર હિન્દુ નાટકાદિમાં નિરૂપાતો નથી. અનિ-વાય વિનાશ સામે નિરર્થક ઝઘમળા સજ્જન વીરનું દક્ષ સંસ્કૃત નાટકમાં મળી આવતું નથી. જેનો પરાજય ૬૪ માનીએ, હતાં જેનાં શુદ્ધિ ને સંકલ્પમળની વાહવાહ ભોલીએ, તેવો દુર્ગન નાટકમાં તો ક્યાંય આગળ પડી આવતો નથી.^૫ એવું નિરૂપણ કલેશપર્ષવસાયી થાય. સ્થાયિભાવ જામન કરવાના હોદ્દેથી લખાયેલું નાટક ધણું સંકોર્ણ કે ધણું ચર્ચાઈદર્શી પણ ન થઈ શકે, કેમકે શુદ્ધિવ્યાપાર, વધી પડતાં, લાગણીના ઉત્કર્ષને બાધક થાય. પણ આ બીજી વાત રસના સિદ્ધાન્તને પરિણામે આવતી સાહિત્યની મર્યાદા મળી શકાય, રસવાદમાં આતી જતી સાપેક્ષતા મળી શકાય નહિ કાવ્યનાટકને અન્તે બાવકના ચિત્તમાં ટૂંકિયોનું સુદ જામે, સદસદૃષ્ટિઓનું મંથન થાય, એ આપણા બ્રહ્માસ્વાદસંકોહર રસના વાદને અનિષ્ટ છે. કરુણ બીષ્ટસ અને બપા-નકનું નિરૂપણ રસના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અલૌકિક આનન્દનું કારણ બનતું જોઈએ, તથાપિ

તેમને આપણા સાહિત્યમાં મદસ્તનું સ્થાન મળ્યું નથી તે એ સિદ્ધાન્તમાં વેસી ગયેલી મર્યાદાઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

રસસિદ્ધાન્તમાંની સાપેક્ષતાના બીજા નિર્દેશ રસાભાસની આપણા આલંકારિકોની ચર્ચામાંથી મળે છે. તે સાપેક્ષતાઓનો ઉદ્ભવ આપણી ધર્મ અને આચારની પ્રણાલિકાઓમાં છે. અનોચિત્યથી પ્રવર્તતો 'રસ' તે રસાભાસ. શાસ્ત્ર અને લોકવ્યવહારને ઝોળંગી થયેલું નિરૂપણ તે સામાજિકને અનુચિત. એમ કદાચ એ કે સફેદને અનુચિત લાગે તે અનુચિત, તોપણ સફેદને શું અનુચિત લાગવાનો ખૂબ સંભવ દેતો તે તો આલંકારિકોએ આપેલા દાખલાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ જાય છે. સામાજિક ખ્યાલોને, ઉગિન અનુચિતના સામાજિક નિશ્ચયોને આપણી રસની દ્વિધાશ્રી વડાવી શકી નથી, એમાં સંશય નથી. ઉપનાયક, મુનિપત્ની કે ગુરુ પ્રતિ રતિ, બહુ નાયક વિશે રતિ, અનુભવ (response) ન પામતી રતિ, અધમ પાત્ર માટે રતિ શૂંગારમાં અનુચિત છે. આ એક જ વિષયમાં કહાનો પ્રદેશ કેટલો સંકુચિત થઈ ગયો ! રસાભાસની કલ્પનાથી મનુષ્યસ્વભાવના યથાતથ આવેખનની અવગણના થઈ છે, એટલું જ નહિ, અનુભવ ન પામતી રતિ જેવામાં ભાવમંથનનો ઉત્તમ હૃદયસ્પર્શ પ્રસંગ આવે તે પણ કવિ જતો કરતો જણાય છે. ગુરુ આદિ પ્રતિ રતિ, કાપ, કે દાસને રસાભાસ ગણવામાં ઉચ્ચ નીતિના ખ્યાલને કલામાં એથી આપેલો છે, તો સામાજના નીચલા ચરના પાત્રમાં આવેખાના સમ કે ઉત્સાહને રસાભાસ ગણવામાં આપણા ધર્મના અસ્પૃશ્યતાના રોગનો ચેપ કહાને લગાડવામાં આવ્યો છે. રસસિદ્ધાન્તના વિવરણમાં કે વિનિયોગમાં હિન્દુ ઉપડિન કે કવિ ધર્મની એ વિષલક્ષ્યા અસ્પૃશ્યતાની પર જઈ શક્યો નથી એ હકીકત દુઃખદ પણ છે ખરી.

રસસિદ્ધાન્ત તત્ત્વતઃ ખરો છે, પણ તેના શાસ્ત્રમાં ઉપરની, ખાસ કરીને લોકવ્યવહારજન્ય સાપેક્ષતા ને મર્યાદા કેમ પ્રવેદી તેનું નિગદરણ થઈ શકે ખરું ? એ દ્વારા રસશાસ્ત્રનું શોધન થઈ શકે ખરું ? આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટેની લાંબી ચર્ચા અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન માટે એક વિશિષ્ટ સૂચના કરું છું.

કાવ્યોનો રસ સફેદપણી આસ્વાદ્ય છે. આ મહદંત્ય વાસના વગરનો યોગી નથી. રસાસ્વાદ માટે વાચક કે પ્રેક્ષકમાં વાસનાની અપેક્ષા આલંકારિકોએ સ્વીકારી છે. અન્તઃકરણની ઇતિરૂપ રતિ દાસ વગેરે ભાવો જલગી વિનાશશીલ છે તોપણ સંસ્કારરૂપે ચિરકાય રચાયે છે અને રસની

૧. સામગ્રીના અસાધ્યતાને રસ પૂરા પ્રકરણો પ્રવર્તતો નથી તેને પણ રસાભાસ કહેવામાં આવે છે, પણ પ્રકરણના અભાવથી પ્રવર્તતો 'રસ' નહિ પણ ભાવ શોભ રીતે ચળી શકારો.

■ એકલો જગત્રાય પડિત અનીચિત્યથી પ્રવર્તતા 'રસ'માં કે 'રસાભાસ'માં દોષ જોતો નથી, રસને પ્રતિકૂલ હોય તે જ તેને દોષમય જ આવતા જ્ઞાનોચિદેન રસત્વ પુષ્ટિસ્તાવનુ ન ચાર્યતે, રસપ્રતિકૂલસ્થેય તસ્ય નિવેષત્વાત. સામાજની દક્ષિણે નિષિદ્ધ આલંબનથી પ્રવર્તતો રસ રસાભાસ કહેવાય ■ એટલું જ તે કહે છે. એવા રસાભાસનું નિબંધન નિષિદ્ધ છે એમ તે કહેતો નથી જુઓ કે નો 'આલંકારશાસ્ત્રનો ઉત્તિદાસ.'

પ્રતીતિ થાય છે તે સમયે એનું અનુસન્ધાન થાય છે, માટે એ ભાવ રચાયી કહેવાય છે. ચિત્તસ્થિતિસ્થાનુવિનાશિત્વેષ્વપિ વાસનાત્મતયા સૂક્ષ્મરૂપેણાવસ્થાનાત્સ્યાદિત્વં લોઘ્યમ્^૧ મતલબ કે આ વાસના તત્ત્વતઃ સ્વાભાવિક છે. તેથી તેને instinct કહેવામાં આવે નથી. આત્મકારિત્વેને મતે વાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો થોડો ખ્યાલ તેમનાં કેટલાંક વિધાનોથી આવે છે. વાસનાથી (કદાચ વાસનાઓને ઉત્પન્ન કરી, શુદ્ધ કરી) પર થયેલા યોગીનો અને શુષ્ક પાંડિત્યથી જડ અનેકા મીમાંસકનો તેમના મનમાં ખ્યાલ છે. આ લોકો કાબળો રસારવાદ કરી શકતા નથી, એમ તેમનું કહેવું છે. ન જાયતે તદ્વાસ્વાદો વિના રસ્યાદિવસ્તુનામ્ ઉપર દીકા કરતાં વિધનાય લખે છે: વાસના ચ હ્દાનોત્તમી પ્રાક્તની ચ રસાસ્વાદહેતુઃ । વાસના પ્રાકટન હોય અને ઈદાનીતન હોય, જન્મદત્ત હોય અને વર્તમાન હોય, તો જ તે રસનો હેતુ બને છે. આ બધા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વાસનાવિરોધ, નિર્વાસનત્વ, વાસનામાં વિગ્રહ કે ચિકાર આપણા કાબળાશ્રીઓની વિચારમયાંદાની બહાર નથી. વિભાનાદિથી વ્યક્ત થયેલો રચાયો જાતે તે રસ, તેને બદલે વિભાનાદિથી વ્યક્ત થયેલો સંસ્કારસિદ્ધ રચાયિભાવ તે રસ એમ મૂકીએ તો રસસિદ્ધાન્તના વિવરણમાં આવતી સાપેક્ષતાઓ સમજી શકાશે. મૂળે એક જ વાસના પ્રગ્નપ્રગ્નમાં સંસ્કારસિદ્ધ દશમાં જુદીજુદી સંભવે; નવા વિચારોને કે નવી પરિસ્થિતિને જળે વાસનાનું સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ એક જ પ્રગ્નમાં કળે કરીને જુદું થાય. આમ સ્વીકારીએ તો જ રસારવાદનું અનુસન્ધાન પ્રગ્નની સંસ્કૃતિ સાથે શરૂ શકે. ખૂબીઓ, બીચુપો અને દોષોવાળી ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુસન્ધાન વગર રસવાદનું વિવરણ અને વિનિયોગ સમજી શકાય એમ નથી. આજના સામાજિકનો સંસ્કારસિદ્ધ રચાયિભાવ, તેની ઈદાનીતન વાસના, નવા વિચાર અને નવી પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે અને તેથી મમ્મટાદિને જે રસભાસ લાગે તેમાં આધુનિક સામાજિકને ખરે રસ પણ કદાચ સમજાય.

કાબ્ય, સર્જનાત્મક સાહિત્ય, જેને વિષય કહે છે તે નરી સાદી વાસનાઓ (instincts) નહિ પણ લાગણીઓ એટલે કે વાસનાઓનાં સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ. સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ એટલે વાસનાઓમાં પરિસ્થિતિ અનુસાર ધાર્મિક માન્યતાઓ, નૈતિક પ્રણયીઓ અને દર્શનાદિના વિચારો બળનાં ઉદ્ભવનાં સંકીર્ણ સ્વરૂપ. આ રીતે નરી દલી શકાય એવી લાગણીઓ, દેહપ્રેમ અને પર્વતવર્ધ નરસિંહરાવ આદિમાં દેખાતો કુદગ્નપ્રેમ, આસ્વાદ્ય થાય છે તે સમજી શકાશે.

રસસિદ્ધાન્તમાંની સાપેક્ષતા, ત્યારે કેટલીક આપણાં દર્શનો સાથે સિદ્ધાન્તની સમાન્તરતાથી, પણ મુખ્યત્વે સંસિદ્ધ રચાયિભાવો પરત્વે છે. તેમાં નિત્ય સત્ય એ છે કે રચાયિભાવોનાં બીજા વામનાઓ છે : વાસનાઓની આસપાસ રચાયિભાવો પોતાના દેહ લે છે. બીજા નિત્ય સત્ય છે રસાન્તરગતિની આપણા આત્મકારિત્વોની સમજૂતીમાં. જ્ઞાનિ આત્મસાત્ કરવાની આપણી શક્તિ કે આપણું ભોજનત્વ અનૌકિક રીતે રમાનુજ દરાવે છે. એટલે કે જેમ રવાદ માટે જીમની સ્પર્શ ઉપરાંત જુદી રવાન્દ્રિય તરીકે શક્તિ છે તેમ રમાનુજ માટે, જાણે, આપણી રમેન્દ્રિય છે, જે ચિત્તની વિશિષ્ટ શક્તિ ગણી શકાય. ભારતીય વિવેચનમાં 'ઈએન્નિયન'નું રમાન આ રમેન્દ્રિય (કે ભોજનત્વ)

લઈ શકે. જે શક્તિથી દેવિનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે છે તેને ‘ઇમેજિનેશન’ (દ્રષ્ટતા) શબ્દ અનુલક્ષે છે; પણ તે અનુભવ વાચકને હૃદ્ય છે, તેમાં તેને અત્રોક્ષિત આનંદ પડે છે તે વાત તેમાં સૂચવાતી નથી. આપણા દાન્યસાથીઓએ આત્મસાત્ કરતી શક્તિ ઉપર ભાર ન મૂકતાં આનંદ ઉપગતવતી શક્તિ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. સાહિત્યાનુભવમાં દ્રષ્ટતાએ આત્મમાત્ કરેલું લાગણીઓને સ્પર્શે છે કે નહિ તે જ મોટી વાત છે; મૂલ્યાંકનમાં, ઉચ્ચાવચના નિર્ણયોમાં તે એક, પણ મહત્ત્વની દસોટી છે. તરેહદાર પણ જડ સાહિત્યસર્જનોથી કેવળ માહિતી, બોધ, આન્વીક્ષિકા કે વાદવકીલાતની કૃતિઓથી દાન્યપદ્મચિત્ર વાસ્તવને બચાવવાનું સામર્થ્ય રસ-સિદ્ધાંતમાં છે.

કુશાનવંશી કનિષ્ક રાજા એક કે બે ?

ડૉ. વિશ્વવનદાસ લ. શાહ

મૌર્યીન સમયે જ્યેષ્ઠ પૂર્વ હિંદમાં મગધના અને મધ્યહિંદમાં અવતીના સામ્રાજ્યની મુખ્યપણે ગણના થતી હતી, તેમ ઉત્તરહિંદમાં મથુરાના સામ્રાજ્યની બોલબાણા ગણાતી હતી. આ મથુરાના સામ્રાજ્ય ઉપર એક સમયે કુશાનવંશી રાજાઓની સત્તા જામી પડી હતી. આ કુશાનવંશનાં આદિ અને અંત કપારે થયાં હતાં તે જ્યેષ્ઠ અઘ્રાપિર્વત ચોક્કસ કરી શકાયું નથી, તેમ તે વંશમાં કેટલા રાજા થયા તથા તે પ્રત્યેકનો રાજ્યઅમલ કેટલાં વર્ષ ચાલ્યો તે પણ તેટલું જ અચોક્કસ અને અધારામાં છે. આ સર્વ દક્ષિણ આપણે અત્ર વિચારવા માંગતા નથી. પરંતુ તેમાં કયેલ રાજાઓની જે નામાવલી અત્યારે વધુમતે માન્ય રહેલી છે તેમાં કનિષ્ક નામે એક વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આ કનિષ્કનામધારી એક રાજા થયો કે બે, અને બે થયા હોય તો તે બન્નેનું સ્થાન કયાં છે, એટલે જ પ્રશ્ન અત્ર આપણે દાઢધરવા માંગીએ છીએ.

'અર્ધી' હિરટરી એન્ડ ઇન્ડિયાની ચોથી આવૃત્તિમાં પૃ. ૨૬૩ ઉપર તેના વિદ્વાન કર્તા ડૉ. વિન્સેન્ટ રિમથે આ વંશની વંશાવળી નિમ્નલિખિત બજાવે છે. આમાં પ્રથમનાં બે નામે

ઇ. સ. ઈ. સ. વર્ષ

(૧) કંઠફીની (પહેલો) આસરે	૪૦	૭૮	૩૮
(૨) કંઠફીની (બીજો) "	૭૮	૧૧૦	૩૨
વચ્ચે ગાળો	૧૧૦	૧૨૦	૧૦
(૩) કનિષ્ક	૧૨૦	૧૬૦	૪૦
(૪) હુવિષ્ક	૧૬૦	૧૮૨	૩૨
(૫) વાસુદેવ	૧૮૨	૨૨૦	૩૮
(૬) અન્ય રાજાઓ	૨૨૦	૨૬૦	૪૦

તો સર્વ વિદ્વાનોને મંજૂર જ છે. જે કાંઈ મતફેર છે તે તેમના રાજ્યકાળ વિશે છે. કાંઈ પ્રથમને ૪૦ વર્ષ અર્પે છે, તો કાંઈ બીજા નંબરનો સમય ૪૦ વર્ષનો બજાવે છે. છતાં આ બન્ને મતવાળાઓ તે બન્નેનો એકંદર સમય તો ૭૦ થી ૭૨ વર્ષનો જ લેખવે છે. અને તે પછીનાં ૧૦ વર્ષનો કાંઈ પત્તો ન લાગવાથી કોરાં રાખે છે. એટલે જ તે ૬૫ વર્ષનો

ઉપરના ૭૦-૭૨ માં ઉમેરો કરી વાળનામાં આવે, તો પ્રથમના બે તૃપતિઓનો સમય ૮૦ થી ૮૨ વર્ષનો લેખાશે. ને ખરી રીતે વસ્તુધિરત પણે તેમ જ છે. પરંતુ તે વિષય આ લેખનો ન હોનાથી આપણે તેમાં બિતરીયું નહિ. જિહ્વાસુ વર્ચસ્વે તે માટે 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ,' પૃ. ૪, પૃ. ૧૩૦ થી વાંચી જવાને બલામણુ કરીયું.

જે નામે વલ્લે વિદ્વાનોમાં મતફેર છે તે હવે જ શરૂ થાય છે. આપણે તે તપાસીએ. ઉપ-હુક્ટ નામાવલીમાં ડૉ. રિમથે નં. ૩-૪-૫ નાં નામે તરીકે કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવને અનુક્રમે બજાવ્યાં છે; પણ તેમણે જ રચેલા "મથુરા એન્ડ ઇટ્સ એન્ટિક્વરીઝ" પૃ. ૩માં કેટલુંક વળું લખતાં "and dated in the regnal years of the Indo-Scythian rulers,

Huvishka Kanishka and Vasudeva" નો ક્રમ બનાવ્યો છે. મતલબ કે એક વાર કનિષ્કને દુવિષ્કની પૂર્વે મૂકે છે તો ખીજવાર વળી પાછળ મૂકે છે. ત્યારે એક અન્ય ગ્રંથકર્તા ('હિંદુ હિસ્ટરી' ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ૧૦૦૦, કલકત્તા, ૧૯૨૦. એ. કે. મયુમદાર) ડૉ. રિમથના મત પ્રમાણે નામ મંજૂર તો રાખે છે, પરંતુ probably શબ્દ લખીને પૃ. ૬૫૬ માં પોતાની સંકલ્પ વ્યક્ત કરે છે કે "Kanishka who probably succeeded by one Vasishka, whose name appears from inscription though not verified by a coin." આટલું લખીને પાછું દુવિષ્કનું વર્ણન આપતાં બે પૃષ્ઠો ભરે છે ને અંતે પૃ. ૬૫૮માં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં લખે છે કે, 'Kanishka was succeeded by Jushka, about whom we know very little,' એટલે કેમ જાણે વાસિષ્કને અને જુષ્કના નામને પોતાના અને ડૉ. રિમથના મત પ્રમાણે કનિષ્કની પાછળ ગાંડીએ આવનાર દુવિષ્ક સાથે સંબંધ હોય એવી સંકલ્પસીલ માન્યતા રહે છે, પરંતુ તે વિશે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પોતે બાંધી શકતા નથી.

કાશ્મીર દેશ મધુરા સામાન્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ હોઈને, તે દેશના ઇતિહાસયેષ્ઠને નેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકે, તેમ જ નેટલી ઝીણવટથી તેને ગોળીને હોંઝ આપી શકે તેટલી સગવડના અને સાતુરૂળતા, સકલ ભારતના ઇતિહાસયેષ્ઠને સાંપડી ન શકે તે સમગ્ર શકાય તેવું છે. આટલે દરજ્જે કાશ્મીર દેશનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ 'રાજતરંગિણી' વિશેષ વળનદાર લેખાય. તે ગ્રંથનો અનુવાદ કર્નાલ એમ. રટાર્ડને અંગ્રેજીમાં કરેલ છે. તેના સર્ગ ૧, પારિ. ૭૪, પૃ. ૭૬-૮૦માં રાજાની નામાવલી આપતાં, દુવિષ્ક, જુષ્ક અને કનિષ્કનો અનુક્રમ બતાવ્યો છે તથા તે દરેકે પોતાના નામ ઉપરથી સ્વતંત્ર શહેરો વસાવી (મજદૂર પુસ્તક પૃ. ૭૬:— The continued existence of the three places, Kanishkapur, Hushkapur and Jushkapur) કનિષ્કપુર, દુષ્કપુર અને જુષ્કપુર તરીકે ઓળખાવ્યાનું જણાવ્યું છે. એક અન્ય લેખક નારો કાંગડી ગુરુકુળના આચાર્યશ્રી વિદ્યાશૂળે અલંકાર પોતાના 'ભૌત સામાન્યકા ઇતિહાસ' પૃ. ૬૫૪માં તે જ અનુક્રમ જણાવે છે. મતલબ કે, દુવિષ્કની પાછળ કનિષ્કને મૂકે છે, એટલું જ નહિ, પણ જુષ્ક નામની કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિને વચ્ચે ઘુસાડી દે છે. આ જુષ્ક વિશે ઉપરમાં જણાવેલ 'હિંદુ હિસ્ટરી'ના લેખકે 'about whom we know very little' આટલા ઉદ્ગાર કાઢીને જ સંતોષ પકડ્યો છે.

ઉપર્યુક્ત જણાવેલ વિદ્વાનોના મતનું શુદ્ધીકરણ અને એકીકરણ કરીશું તો કનિષ્ક, જુષ્ક અથવા દુવિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવ, એવો ઉપક્રમ બન્યો હોવાનું તારવી શકાય છે. તેમાં જ દુવિષ્ક અને જુષ્ક તે એક જ વ્યક્તિ છે કે ભિન્ન ભિન્ન તે ચોક્કસ થતું નથી. પરંતુ ત્યારે કનિષ્કપુર, દુષ્કપુર અને જુષ્કપુર એમ ત્રણ નગરો વસાવ્યાની દ્રષ્ટીકન લક્ષમાં લઈ એ છીએ, ત્યારે તેના કદાં જુષ્ક અને દુવિષ્ક બન્ને ભિન્ન જ વ્યક્તિ હોવાનું પુરવાર થાય છે. એટલે ડૉ. રિમથે આપેલી નામાવલીમાં નં. ૩, ૪ અને ૫ આંદના ત્રણ સળંગમાં આપ્યા છે તે રચાને,

અમમં પત્રીઃ તત્ય છે ને કોઈનામાં અનર્થ તથા નથી, એટલે તેને સતત ગળીને આપણી વિચારસરણીમાંથી બાકાત રાખીશું.

કનિષ્ક મહારાજાધિરાજને ૬૭ થી ૬૦ ના આંક છે, બ્યારે શુબ્દના ૨૪ થી ૨૬ અને દુર્વિષ્કના ૩૩ થી ૬૦ નાં વર્ષો છે. આ ઉપરથી દેખાશે કે શુબ્દ અને દુર્વિષ્કનાં વર્ષો કનિષ્કની અંદર સમાઈ જાય છે. એટલે જ ‘આઈસક્રી’ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાના લેખકને પૃ. ૧૩૭ માં ઉચ્ચારણું પડ્યું છે કે “Huvishka's years overlap those of his predecessor from the year 33 to the year 60 of Kanishka's regual era” અને એટલું તો એઈસ કહેવાય જ છે, એક જ પ્રદેશ ઉપર એક જ સમયે મહારાજાધિરાજ કહેવાયના બે રાજાઓની સત્તા ન જ હોઈ શકે. આ પ્રમાણે જાણી થતી ચૂંચનો બે નિઃકાંઠા કરી શકાય તો આપણી મુશ્કેલીનો પણ અંત આવી જાય.

ડૉ. રેટન કોનાલિ રચિત “ખરેન્ડી બાબાના શિક્ષાલેખો” નામે પુસ્તકમાં પૃ. ૧૬૨ ઉપર વર્ણિત આરાના શિક્ષાલેખમાં “મહારાજસ્ય રાજાધિરાજસ્ય દેવપુત્રસ્ય કિંતસ્ય વરોક્ષસ્ય પુત્રસ્ય કનિષ્કસ્ય” આ પ્રમાણે શબ્દો હોવાનું જણાયું છે. જે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વરોક્ષનું બિરુદ ‘કૈસર’ હતું. વળી તેણે મહારાજાધિરાજ તરીકે રાજ્ય બોગવ્યું હતું. તેમ જ પોતા માટે દેવપુત્રસ્ય શબ્દ વાપર્યો છે એટલે હિંદી સંસ્કૃતિ પણ અપનાવી લીધી હતી. ઉપરાંત તેના પુત્રનું નામ કનિષ્ક હતું. સારાંશ કે વરોક્ષ નામનો મધુરા સામ્રાજ્યનો અધિપતિ થઈ ગયો જ હતો અને તેના પુત્રનું નામ કનિષ્ક પણ હતું જ. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઈ. બીજી બાજુ ઇતિહાસ કહે છે કે વીયા કઠ્ઠસીઝની પાછળ ગાદીએ આવનાર કનિષ્ક તેના પુત્ર * થતો હતો. આ વીયા કઠ્ઠસીઝે હિંદમાં પગ મૂક્યો તે પૂર્વે ખેટાન-ખામીર અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા ચીનાઈ રાજકુટુંબના રાજા સાથે બખ્ષાબખડી કરી હતી, તેમાં પોતે હાર્યો હતો તથા અપમાનિત થયો હતો. પિતાને થયેલ અપમાનનો બદલો વાળવા, કનિષ્કે મધુરામાં રાજગાદી ચઢાવી તે મુદ્દા બન્ધા પછી, કાશ્મીર થઈને પેલા ચીનાઈ રાજા ઉપર ચડાઈ કરી તેને જીતી લીધો, હતો, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં તેના બે કુવંદરને બાન તરીકે હિંદમાં મોકલી આપ્યા હતા, અને પોતે વિશેષ ને વિશેષ પ્રદેશ જીતતા ઠેક મેંગોસિયા સુધી પહોંચી ગયો હતો. (જુઓ ‘હિન્દુ હિસ્ટરી’ પૃ. ૬૫૩.)

આ પ્રમાણે પ્રદેશ વિસ્તારવામાં લાંબો કાળ તેને હિંદ બહાર જાળવેા પડ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. એટલે તેની સાથે ગયેલા લશ્કરી અફસરો કંટાળી ગયા હતા. તેથી કહેવામાં આવે છે કે (જુઓ ‘આઈસક્રી’ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’ પૃ. ૧૩૦; પ્રા. ભા., પુ. ૪. પૃ. ૧૫૧)—
gradation affirms that he must have been smothered while on his last northern campaign by officers, who had grown weary of exile beyond the passes—તેમાંના કોઈ કે તેનું ખૂન કરી નાખ્યું હતું. આ કનિષ્કને બે પુત્રો

* આનો અર્થ અત્ર નિર્ણય છે. તે માટે જુઓ પ્રા. ભા., પુ. ૪.

દના (Ibid p 130 —Kamshka spent most of his time waging successful wars, whilst absent on his distant expeditions he left the government of the Indian province in the hands of, first of Vasishka apparently his elder, and then of Huvishka apparently his younger son). મોટા વઝેક (જેનું દ્રેડ નામ ગુપ્ત થાય છે) અને નાનો હુવિષ્ક (જેનું દ્રેડ નામ હુવિષ્ક થાય છે) ઈન્ડિયાના મરણ પછી સ્થાનાધિકારી રીતે જ મોટા પુત્ર વઝેક મહારાજાધિરાજ બન્યો છે અને મથુરાપતિ થયો છે, ત્યારે નાના હુવિષ્કને પિતાએ સોંપેલ હાશ્મીર પ્રદેશની હકૂમત ઉપર જ હાથમ રાખ્યો હતો. મહારાજા વઝેક દ્રેડ વખત રાજ્ય કરી ત્રણે નર્પનો બાળપુત્ર મૂળી મરણ પામ્યો, ત્યારે બનીગની સગીર અવસ્થામાં હોઈ હુવિષ્કે રાજ-દારબાર ચલાવ્યો હતો અને ત્યારે બનીગને યોગ્ય વધનો થયો ત્યારે તેને રાજ્યાખતે બેસારી પોતાના અસન સ્થાનકે (હાશ્મીરમાં) પાઠો ફર્યો હતો. મહારાજાધિરાજ બનેલા—આ બનીગ—હુવિષ્કે, પોતાની સગીરાવસ્થામાં સારી રીતે રાજ સંભાળવાના છતાંમ તરીકે હોઈ હુવિષ્કને મહારાજાધિરાજની પદવી અર્પણ કરી હાશ્મીર ઉપર સ્વન ત્રણે હકૂમત ચલાવવાની રાજસા કરાવેલી. આ પ્રમાણે સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જણાવ્યો. (વિશિષ્ટ માટે જુઓ ‘પ્રાચીન ભારતના’ પુ ૪ મા કુશાનવંશી પ્રકરણ)

બીજા વાતો આપણને અપરંતી ન હોઈને ઝાઝી દબાવે પરંતુ ઉપર્યુક્ત કથનથી એટલું તો જરૂર સમજી શકાય છે જ કે, વઝેક મરણનો સમ્રાટ બન્યો હતો, તેના પિતાનું નામ જેમ હુવિષ્ક હતું તેમ પુત્રનું નામ પણ હુવિષ્ક જ હતું, એટલે બે હુવિષ્ક હોવાનું પુરતાર થયું મથુરાય. તેમાં બીજા હુવિષ્કે, પોતે સમ્રાટ બનીને પોતાના હાન હુવિષ્કે જે નિમ્નશ્રેણીથી રાજ્યોવા બની ગયા હતા તેની હદ તરીકે તેને મહારાજાધિરાજની પદવીએ ચઢાવ્યો હતો.

આ પરિસ્થિતિ ઉપરમાં જણાવી ગયેલ ૩૩ થી ૬૦ વર્ષના અતર્જત યર્ષ જવાની મૂલ્યનો ઉકેલ મળી આવે છે કે કેમ તે તપાસી લઈએ કનિષ્ઠના નર્ષ ૩ થી ૬૦ છે ત્યારે વઝેકના ૨૮ થી ૨૬ છે, તેમ હુવિષ્કના વર્ષોમાં ૧૮ થી ૪૨ સુધીનો ભાગો મળે પડેલ દેખાય છે એટલે સમર્પિત છે કે, ૨૪ વર્ષના વર્ષો કનિષ્ક પડેલાએ રાજ્ય કર્યું હોય અને તે ઉપરથી વઝેકનું રાજ્ય ૪ થી ૨૬ તથા ૨૮ થી ૪૧ સુધીના માર વર્ષના ગાળા સુધી વઝેકપુત્ર હુવિષ્ક બનીગની સગીરાવસ્થા માની શકાય હુવિષ્કે જે લેખ ૩૩ મા કોનરાયો તે રિજીસ્ટ તરીકેના મમયમાં હોવાથી મહારાજાધિરાજ તરીકે પોતાને ઓળખાવે નથી, પરંતુ હુવિષ્ક બનીગને મમયમાં હોવાથી મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે તેમ જ માન હુવિષ્કને દરજ્જે પણ મધ્યમી આપવાથી તે પણ પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે ૬૦ વર્ષ પછી હુવિષ્કનો ઠોઈ લેખ નથી મળેલો, એટલે સમર્પિત છે કે તે સાલ કે આસપાસના સમયે તેનું મરણ નીવડ્યું હોય તેને મહારાજાધિરાજ પ અર્પણ થયું છે, એટલે કદાચ હાશ્મીરના સ્થાપક ઉપર સ્વન નવાચ્છત નિયુક્ત પણ મળે હોય, અથવા તો જેમ નેપાળપતિ જેવા જ મિરદો તેમનો વડો પ્રધાન બોગવી રહ્યો છે તેમ હુવિષ્ક બનીગના સમયે તેના મામ હુવિષ્ક પણ તેના જ

ગિરદ ભોગવનો હોય. આ પાછલી રિશ્તિ હોવાનું તથા સંબંધિત લાગે છે.

સમ્રાટ દનિષ્કનો ક્રોધ લેખ ૬૦ વર્ષ પછીનો નથી મળતો, તેમ વામુદેવનો ક્રોધ લેખ ૯૮ પહેલાંનો નથી ગણતો. પરંતુ બીજા ક્રેટલાક સંયોગે ઉપરથી ૯૩ માં દનિષ્ક બીજાનું મરણ નીપજ્યું હોવાનું માની શકાય છે. એટલે તેમની વંશાવલી દેવે આ પ્રમાણે નિશ્ચિતપણે ગોઠવી શકાય છે:

દનિષ્ક સંવતનાં વર્ષ
 દનિષ્ક પહેલો ૧ થી ૨૩ = ૨૩
 વરુણ - જુહા ૨૩ થી ૨૯ = ૬
 દનિષ્ક બીજો
 દુવિષ્કની રિજંસી ૨૯ થી ૪૧ = ૧૨ } ૧૪
 રાજ્યાભિષેક પછી ૪૧ થી ૯૨ = ૫૨ }
 વામુદેવ ૯૩ થી આગળ

‘બ્રહ્મસૂત્રકાર’ના મતે જગતપ્રતીતિ

ગ્રા. લેહાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાસ્ત્ર

આપણી ઇન્દ્રિયોને દષ્ટિગોચર થતું જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે, તે ક્યાંથી આવ્યું, તે ને સ્વરૂપે દેખાય છે તે સત્ય છે; કે અમત્ય છે. આ વિષયમાં આ દેશના તથા યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુઓ આપ્યાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં ‘જગત’ના યથાર્થ સ્વરૂપનો કોયડો એ ફટ ખેંચેલો છે. ‘જગત’ને આપણે જોઈએ છીએ, તથા તેમાં આપણે સઘળાં બ્યવહાર કરીએ છીએ. તે દિક્-કાલાવચ્છિન્ન દેખાય છે. તેનું આદિકારણ શું હશે? કેટલાક તેને સત્ય કહે છે, કેઈ તેને અસત્ય કહે છે. આ વિષયમાં ને ને મુખ્ય મતો પ્રવર્તે છે, તેની દષ્ટિથી તે તપાસીને આપણે આ લેખમાં બ્રહ્મસૂત્રકાર આદિરાયણુ આ વિષયમાં શું કહે છે તે જોઈશું.

પ્રથમ આપણે આ સંબંધી જે જુદાંજુદાં મતો છે તેમાંથી નીચેના મુખ્ય લઘુગુ:

- (૧) સંન્યવાદ અથવા વિજ્ઞાનવાદ
- (૨) આરંભવાદ
- (૩) વિગર્તવાદ
- (૪) પરિણામવાદ

આમાંનો સંન્યવાદ તે જૌહોનો છે. જૌહોની ઔત્રાન્તિક, પૈનાનિક, યોમાગાગ અને માધ્ય-મિક એવી ચાર શાખાઓ છે. તેમાં પહેલા એ સર્વસ્તિવાદી કહેવાય છે. મોખાચાર ગનનાજાઓ વિજ્ઞાનવાદી છે, અને માધ્યમિકો સંન્યવાદી છે. એ બન્ને જણાઓ જગતને અસત્ય માને છે. સંન્યવાદીઓ એમ કહે છે કે આ જગતની પીઠમાં, તેની પ્રત્યેક કણે બદલાવા દેખાવાની પીઠમાં, કેઈ સત્ત્વ જ નથી, અવાચ્ય અને અગમ્ય સંન્યતા જ છે. સંન્યવાદને વિશેષરૂપે પ્રસિદ્ધિ આપનાર નાગાર્જુન હતા. તેમના મત પ્રમાણે આ વિશ્વ ‘મત્સત્ય’ કારણે મધ્યમ સત્ય છે, પરંતુ પરમાર્થ સત્ય નથી તે મૂળતત્ત્વને સંન્ય કહે છે. તે ખરી ગતે તો ઉપનિષદના નેતિનેતિને મળતો આવે છે. નાગાર્જુનની માન્યતા પ્રમાણે ‘નન્ય’ એટલે નન અભાવરૂપે શતા વગરનું નહિ. તેના માધ્યમિક શાસ્ત્રના અધ્યાય ૧૩ની કારિકા ૮માં તે એમ જણાવે છે કે જેઓ સંન્ય દષ્ટિને વળગી રહે છે તેઓ અસાધ્ય ગમી છે.^૧ વિજ્ઞાનવાદના અમર્થ પ્રકાશક ભૂતધોષ છે. તેને મતે જગત એ વિજ્ઞાનમય બ્રહ્મની પ્રતીતિ માત્ર છે. આપણુ મળ વિજ્ઞાન જેને તે આશય વિજ્ઞાન કહે છે તે એ કાર્ય કહે છે: એક બાબ વસ્તુનું બાન દાવે છે અને પોને નર જગત.

૧ સંન્યતા ઉપરથીના ગ્રોષા નિવરણ જિને ।

દેવા તુ શત્રુતા દષ્ટિસ્થાનવાન્માત્રમગચિરં ॥

સર્ગે છે. આના મૂળમાં વાસના છે. બાહ્ય જગત વસ્તુના નથી છતાં આત્મવિજ્ઞાન વાસનાદ્વારા તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ બંને દૃષ્ટિએ જગત એ અસત્ય છે. અહમ્સૂત્રકાર પોતાના 'અહમ્સૂત્ર' અધ્યાય ૨ ના બીજા પાદના સૂત્ર ૧૮ થી ૩૨ સુધીમાં આનો અસ્વીકાર કરેલો છે. જે અવસ્થા છે તેનો વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. જગતનો વ્યવહાર થાય છે, તેથી જગત અસત્ય કહેવાય નહિ. વળી વસ્તુઓ કાણે કાણે બદલાતી હોય તો આજથી મહિના પહેલાં જોયેલો ઘડો! આજે પણ એનો એ છે, અને મહિના પહેલાં એ ઘડાથી જે કામ થતું હતું તે અત્યારે પણ થાય છે, ઘડામાં કોઈ પણ ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. તે ઘડાને અત્યારે પણ આપણે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે એમ કહીએ છીએ કે મહિના પહેલાં જોયેલો ઘડો તે જ આ છે. આમ અનુભવ અને અનુરમરણથી તે જ છે એવી આપણી પ્રતીતિ થાય છે. જે વસ્તુઓ આ પ્રમાણે કાણેકાણે નાશ પામતી હોય તો આપણને તેવી પ્રતીતિ થાય નહિ. આથી આ વાદ ટકી શકતો નથી. મૂળ કારણ શન્ય હોય તો તેમાંથી કાંઈ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. તો પછી તેને ખપુષ્પ, અમર ઘરાનુંગ જેવું જ કહેવું જોઈએ. જગત તેવું નથી.^૩ કારણના અભાવે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, માટે કારણનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. મૂળ જે ન હોય તો શાખા ઇલાદિ ક્યાંથી હોય ? માટે મૂળનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. અને તે બાવરૂપે હોવો જોઈએ, અભાવરૂપે નહિ. બાવરૂપ કારણમાંથી જ બાવરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, અભાવરૂપમાંથી નહિ. જગતની બાવરૂપે ઉપસન્નિ છે અને તેથી કાર્યને પણ સત્ય માનવું જોઈએ, એમ અહમ્સૂત્રકાર કહે છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ઉપસન્નિ માત્રથી જ તેને સત્ય કહેતા હો ! તો પછી સ્વપ્નના પદાર્થોની ઉપસન્નિ છે છતાં આપણે તેને સત્ય માનના નથી. આના ઉત્તરમાં આવે છે કે સ્વપ્નના પદાર્થોની સાથે પ્રયત્નને સરખાવી શકાય નહિ. બંને વચ્ચે ધણ જ વૈભવ છે. સ્વપ્નના પદાર્થો તે વખતે તથા સ્વપ્નના અંતે પણ મિથ્યા સમજાય છે. જગત વિશેનું જ્ઞાન એવું નથી. જે એમ કહેવામાં આવે કે વાસનાથી બાહ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તો કહેવાનું કે બૌદ્ધમતમાં બાહ્યઅર્થની ઉપસન્નિ જ નથી. જેની ઉપસન્નિ થતી હોય તેને વાસના ઉત્પન્ન કરે, ન થતી હોય તેની ન જ કરે. આરી વૃદ્ધિએ શન્યવાદ અમર વિજ્ઞાનવાદમાં અહમ્સૂત્રકાર દર્શાવે છે. તેને શ્રુતિનો કોઈ પણ આધાર નથી.

✓ આરંભવાદ આ નિયાયિકો તથા વૈશેષિકોનો છે. તેના અવતરકો ગૌતમ તથા કણ્વાદ છે. તેઓ જગતને પરમાણુજન્ય માને છે. જગતનું ઉપાદાનકારણ (જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ)

૨ અનુસ્મૃતત્વ । મ. સૂ. ૨—૨—૨૭

૩ નાસતો દૃષ્ટવાત । મ. સૂ. ૨—૨—૨૬

૪ નામાવ ઉપલબ્ધે: ,, ૨—૨—૨૮

૫ વૈધર્મ્યાન્ન જ સ્વપ્નાદિવન્ ,, ૨—૨—૨૯ (જુઓ શ્રી વૈશ્ણવાચાર્યનું અણુસાધ્ય)

સ્વપ્નાદિપુ તદાનીમેવ સ્વપ્નાન્ ના વસ્તુનોન્યમામારોપલક્ષ્મ્યાન્ । ન તથા ગામરિતે । વર્ણાનન્તરમ્પિ વ્યવમાનઃ સ્વપ્નઃ સ્તમ્પ એવ ।

પરમાણુ છે અને ઈશ્વર એ નિમિત્તકારણ છે કાર્ય અને કારણ બિભલ છે. આ મત-
વાળા જગતને અસત્ય માનતા હોવાથી તેઓ અસત્કાર્યવાદી કહેવાય છે. બૌદ્ધો જેમ જગતને
અસત્ય માને છે તેમ નૈયાયિકો પણ અસત્ય માને છે. કાર્યોવરણા પૂર્વે જગત્ નહોતું. તે નહું જ
ઉત્પન્ન થયેલું છે. બૌદ્ધો અન્ય અગર વિજ્ઞાનને કારણ માને છે, બ્યારે નૈયાયિકો
પરમાણુને માને છે. તે સત્ય, પણ જગત સત્ય નહિ, કારણ કે તે નહું જ સમજાયેલું છે. તેઓ
પોતાના સિદ્ધાન્તને અન્યથાજ્ઞાતિથી સમન્વે છે. છીપમા રૂપાની પ્રતીતિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. છીપને
જેતા તેના અક્યકાટ ધર્મને લીધે પ્રથમ જોયેના ઉપાનુ આપણને અમરણ થાય છે, એટલે આપણે
તેને ક્યુ માની લઈએ છીએ આ જ્ઞાન અન્યથાજ્ઞાન અગર ભ્રમ છે. આમા ચતુરિન્દ્રિય છીપને
અર્થ કરતી નથી. માન ‘આ કાર્ક’ છે એના નિવર્ણને યજ્ઞી રહે છે. આમાં રૂપાનો અત્યન્તા-
ભાવ પણ નથી, કારણ કે અત્ય રૂપાનો મહાભાવ જગનમા હોય છે નૈયાયિકો આ રીતે જગનરૂપી
કાર્ય અને તેના કારણ પરમાણુનો સબધ બતાવે છે. પરમાણુથી જગતનો આરંભ થાય છે,
માટે તે આરંભના કહેવાય છે આનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે જગત્ તે અસત્ છે તેને સિદ્ધ
હવાને ઘટનું દૃષ્ટાન્ત તેઓ આપે છે ઘટ એ કાર્ય છે અને મૃત્તિકા એનું કારણ છે. ઘટના
ઉત્પત્તિ પૂર્વા તે મૃત્તિકામા નહોતો (પ્રાગભાવ), ક્યારે બ્યારે તેને બનાવ્યો ત્યારે જ તે ઘટને
આપણે જોઈ શક્યા, માટે તે કારણોવરણામા નહોતો. વળી તેના નાશ થવા પછી પણ આપણે
તેને જોઈ શકતા નથી (અર્થસાભાવ). એથી પણ ઘટ-કાર્ય અસત્ છે. વળી બ્યારે તે નાશ
પ્રાપ્ત છે ત્યારે આપણે તેને કોઈ સ્થળે તે રૂપે ફરીથી કદી પણ જોઈ શકતા નથી (અત્યન્તા-
ભાવ). માટે પણ તે અસત્ છે. તેમ પદ જેવા પદાર્થમા તે રહેતો નથી (અન્યોન્યાભાવ), આમ
યુક્તિઓથી ઘટ-કાર્ય અસત્ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તે જ રીતે જગત્ પણ અસત્ છે. આના
ઉત્તરમા સાખ્યોની તત્ત્વકૌમુદીમા નીચેની દૃષ્ટીસે દરી છે

૧ મત્તદક્ષણાત્ કારણ-થાપારની પૂર્વે જો કાર્ય હોય જ નહિ તો ગમે તે ઉપાયે
તેની ઉત્પત્તિ મળવી શકે નહિ. વસ્તુના કારણરૂપમા જે ન હોય તે કાર્યરૂપે નિષ્પન્નથી શકાય
નહિ મૂળના નીલ રંગને હજારો શિખીઓ મથે તોપણ તેને પીળો બનાવી શકે નહિ તલમા
તેનું જો તોજ તેને પીલવાથી તેનું કાઢી શકાય છે. જો તેનું ન હોય તો તે કાઢી શકાય નહિ તેમ
અંકરમા ચોખ્ખા છે તો જ તેમાંથી ચોખ્ખા કાઢી શકાય છે. તેવી જ રીતે જગત્ કારણની
અવગ્યામા ન હોય તો તેનું અન્તિત્વ મળવી શકે નહિ

૨ ઉપાદાનપ્રદહનાત્ (ઉપાદાનાનિ કારણાનિ, સળા ગ્રહણ, કાર્યેણ સચય) —કારણ અને કાર્યની
વચ્ચે અમુક પ્રકારનો ચોક્કસ સબધ છે તેથી અમુક કારણમાથી જ અમુક કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય
છે માગી અને ઘડાનો અમુક પ્રકારનો સબધ હોવાથી માટીમાથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ
જગત્ ક્યુ કાર્ય તેના કારણ સાથે ચોક્કસ સમન્ધ ધરાવે છે, તેથી તે સત્ છે

૬ મહત્ત્વ ચેત્ત્કારણવ્યાપારાત્કર્ત્વ્યં કાર્યં નાસ્ત્ય સત્ત્વં કર્તું કેનાપિ શન્યમ્, નહિ નીલ શિલ્પિ-
સદ્ભેજનાપિ પીત કર્તું શન્યમ્ નાસ્ત્વપતિ મિત્રની ટીકા તત્ત્વકૌમુદી, કા. ૧

૩. સંસંગમાત્રાવાત્—સર્વ સંભવના અભાવને લીધે અર્થોત્ ઉપર પ્રમાણે કારણ અને કાર્યનો સંબંધ ન હોય તો અગે તે વસ્તુ અગે તેમથી ઉત્પન્ન થાય. માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થવાને બન્ને પદ પશુ ઉત્પન્ન થાય. પણ આયુ બનતું નથી.

૪. કારણ શક્યવરણાત્—જે કારણ અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિવાળું છે તે જ કારણ માંથી તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ કે માટીમાં તેમ કરવાની શક્તિ છે. તેથી જ ગીતે જગતરૂપી કાર્ય જે કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તે કારણ તેને ઉત્પન્ન કરવાને માટે શક્તિવાળું છે. માટે જગત સત્ છે.

૫. કારણભાવાત્ (કાર્યસ્ય કારણાત્મકતાત્)—જેને આપણે કાર્ય કહીએ છીએ તે કારણનું સ્થાનતર ૩૫ છે, તેનાથી તે બિન્ન નથી આ કાર્ય અને કારણ વચ્ચેના અભેદ નીચેનાં કારણોથી સિદ્ધ થી શકાય છે. (૧) પદ અને તન્તુના દષ્ટાંતમાં તન્તુઓ કારણ છે, અને પદ કાર્ય છે. તન્તુઓ છે તો પદ છે અને તન્તુઓ ન હોય તો પદ બને નહિ માટે બંને વચ્ચે અભેદ છે. (૨) ઉપરના દષ્ટાંતમાં પદ તન્તુઓમાં છે. તન્તુઓથી બીજી જગ્યાએ પદ રહેતો નથી. (૩) તન્તુ અને પદની વચ્ચે સંયોગસંબંધ કે વિયોગનો સંબંધ નથી, પણ તન્તુઓમાં પદ આતપ્રાત રહેતો છે. સંયોગસંબંધ એટલે જેમ ફૂલો અને ડોળ. ફૂલમાં ડોળ પડી હોય તો તે સંયોગસંબંધ છે. ડોળને જુદી પાડી શકાય છે, પણ બહીં પડેને તન્તુથી જુદો પાડી શકાતો નથી. દિશામય અને વિન્ય પર્વત વચ્ચે વિયોગ સંબંધ છે, તેથી એક બીજાથી જુદા રથને તેઓ છે. પદ અને તન્તુઓનો તેવો સંબંધ નથી, કે જેથી તેઓ જુદા રથને રહે (૫) વળી તન્તુના કાર્યરૂપ પદમાં તન્તુની જ શુરતા છે જેટલું વળત તન્તુનું છે તેટલું જ પદમાં છે. આ અનુમાન પ્રમાણથી કાર્ય સત્ છે એમ સાખ્યવાદી કહે છે

પરિણામવાદ—સાખ્યવાદી એ સત્કાર્યવાદી ગણાય છે. તે કાર્યને ‘સત્’ માને છે, તેમ કારણને પણ સત્ માને છે જગત—કાર્યનું કારણ પ્રકૃતિ છે પ્રકૃતિનું પરિણામ તે જગત, આવો તેમનો મત હોવાથી તે મતને પરિણામવાદ પણ કહે છે પ્રકૃતિના બીજા નામ અળ, પ્રધાન, તમસ, માયા, અવિદ્યા વગેરે છે આ પ્રકૃતિમાં સત્ત્વ, રજ્જ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો છે તે ગુણો સામ્યાવસ્થામાંથી જ્યારે વૈરમ્યાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે પ્રપચ ઉત્પન્ન થાય છે સૌથી પ્રથમ મહાતત્ત્વ, પછી અદકાર, તેમાંથી પાંચ તત્ત્વાત્મો, દસ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને મન એટલાં તત્ત્વો સર્જાય છે, અને પુરુષ (જ્ઞાતમા) તેનો ભોગ વરે છે. આ સાખ્યવાદીઓ કાર્ય તથા કારણ ઉભયને સત્ય માને છે. કાર્ય મૂળ કારણમાં હતું તે જ પ્રકટ થયું છે. કાર્ય તે કારણનું પરિણામ છે. જેમ દૂધમાંથી દહીં, માખણ, બી વગેરે ડબ્બો પરિણામ પામીને ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જગત ઉત્પન્ન થયું છે તેઓ વેદાન્તીઓની માફક જ્ઞાન કે આત્માને તત્ત્વ માનતા નથી. જગતને સત્યપરિણામ માનતા છતાં તેઓ પ્રકૃતિમાં જ જગતનું કાર્ત્ત્વ ઘટાવે છે આથી જ્ઞાનમુક્તકારે તેના મનનું ખડન અધ્યાય પહેલાંના પ્રથમ પાદમાં ઈક્ષત્યધિનરણ તથા અધ્યાય બીજાના પ્રથમ પાદમાં કર્યું છે તેમાં નીચેના કારણો આપવામાં આવ્યા છે

૧. શ્રુતિ ઉપમાણથી—શબ્દપ્રમાણથી જગતનું ઉપાનનકારણ તથા નિમિત્તકારણ પ્રકૃતિ હોઈ શકે નહિ, પણ બંને જ હોઈ શકે.

૨. શ્રુતિમાત્ર ઈદ્દાણુપૂર્વક જગતનું સર્જન જણાવ્યું છે આ ઈદ્દાણુ તે પ્રકૃતિ ને પોતે જડ છે તેનો ધર્મ હોઈ શકે નહિ એવનનો જ તે ધર્મ છે

૩. ‘જગત’નું સર્જન એવન જ કરી શકે, કારણ કે કોઈ પણ વ્યવસ્થા સુધ્ધિનું પરિણામ છે. અને આ એવનનો ધર્મ છે. પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તે જગતની રચના કરી શકે નહિ ૧૦

૪. પ્રકૃતિને કારણ માનનામાં લોકમા દૃષ્ટાન્તનો અભાવ છે જો એમ કહેનામાં આવે કે જેમ તૃષ્ણ, પશ્યત્વ તથા જન્ય ગાયના ઉદરમા પોતાની મેળે દૂધના રૂપમાં પરિણમે છે, કારણ કે તેમ થયું તે તેનો સ્વભાવ છે, તેમ જગન એ જડ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. તો કહેનાનું કે એ દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી જડ પોતે પરિણામ પામી શકતું નથી, ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા ગાયના અમુક ભાગમા જ દૂધ જોનામા આવે છે, શીઝા વગેરેમા નહિ. જો તેનો પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ હોય તો ગાયના પ્રત્યેક અંગમા તે જોનામા આવવો જોઈએ. વળી તૃષ્ણ, પશ્યત્વ અને જન્ય પોતે જડ છે, તે પોતાની મેળે દૂધ રૂપ થતા નથી, પણ જો એવન ગાય પોતે પ્રકૃતિથી તેમને મુખ્યદ્વારા પોતાના ઉદરમા નામે છે ત્યારે જ તેનો રસ અમુક સ્થળે ભેગો થાય છે અને તે દૂધના રૂપમા પરિણમે છે એટલે અહીં પણ એવનના વ્યાપારની જરૂર છે એવનના વ્યાપાર સિવાય એકલી જડ પ્રકૃતિ કાર્યને ઉપાનવી શકે નહિ ૧૧

૫ યુક્તિથી પણ પ્રકૃતિની કારણતા સિદ્ધ થતી નથી જો એમ કહેનામાં આવે કે જેમ ગાય વાહરડાને માટે પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગાદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે

૭ હવે સર્વે વદયમહમા (બૃહદારણ્યકોપનિષદ, ૨-૪-૫-૪-૫-૭) આત્મવેદ સર્વે (છાંદો-ઓપનિષદ, ૭-૨૫-૨) સ સર્વે મવતિ (બૃહદારણ્યકોપનિષદ, ૨-૪-૬). સ આત્માનઃ સ્વયમકુહત (તૈત્તિરીયોપનિષદ, ૨-૭) વગેરે.

૮ સદૈવ સોમ્યેદમમ્ર આત્મીકમેવાદિતીયમ્ (બા ૧-૨-૧) હ્યુપનમ્ય તદૈક્ષત વહુત્યા પ્રજાવય (બા. ૧-૨-૩) તેમજ જુઓ ઐતરીયોપનિષદ ૧-૧-૧ તથા ૧-૧-૨, પ્રશ્નોપનિષદ ૧-૩. ત્યાં તેને કઈ કહેવ છે. જ્યાં ‘આત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે ત્યાં તે જનના અર્થમાં નથી, પણ મુખ્યઆત્મા-કહના અર્થમાં છે ૯

૯ ગોળધેન્નાત્મચન્દાત્ ધ સુ. ૧-૧-૧૫

૧૦ રચનાનુપપત્તેષ્વ નાનુમાનમ્ । ન સુ. ૨-૨-૧ । (જુઓ આશ્રમાધ્ય) ભાંકના મુર્ખવાદી-નામચેતનેન કેવલેન પ્રધાનેન રચના નોપપત્યત્ ॥ રચિત્વાત્તેવ ન પરિણામ ॥ અત્તથેનનકર્તૃકા રચના નાચેતનેન પ્રધાનેન કર્તૃ શક્યા । તસ્માત્કારણત્વેન પ્રધાન નાનુમન્તવ્યમ્ ।

૧૧ અન્યગ્રામાવાચ્ચ ન તુળાદિકત્ । ધ સુ. ૨-૨-૫.

છે, તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે ઠાઈ પણ પ્રતિ પ્રયોગન વગર દોતી નથી. તે પ્રયોગન પણ પ્રેક્ષાવાળા ચેતનમાં જ હોય છે, અચેતનમાં નથી.^{૧૨} ઠાઈ માણસ ત્યારે દોહતો હોય ત્યારે વાસણમાં પડતું દૂધ પોતે જ શીણની રચના કરે છે. તેમ જ નદીનું જલ પોતે જ રચતો ગતિ કરે છે. તેમાં ચેતનની અપેક્ષા નથી એવું કહેવામાં આવે તો કહેવાનું કે એ પણ બરાબર નથી, કારણ કે પડેલા દટાન્ટમાં દૂધનો દોહનાર ત્યાં દોહવાનું કામ કરે છે, એટલે દૂધને બહાર લાવવામાં તે અધિક પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેની પ્રવૃત્તિને લીધે જ વાસણમાં દૂધ જેમ પડતું જાય છે તેમ શીણ રૂપને પરિણમે છે. એટલે ત્યાં ચેતનની અપેક્ષાએ જ જડની પ્રવૃત્તિ છે. બીજા દટાન્ટમાં પણ વાયુ વગેરેના સંસર્ગથી ગતિ થાય છે.^{૧૩}

૬. પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવથી જ કાર્યરૂપે (જગદ્ગરૂપે) ચેતનની અપેક્ષા વગર પરિણમતી હોય, તો પછી તે કાર્ય ક્યેં જ જાય, જગતનો કદી પણ અન્ત આવે જ નહિ. પણ જગતની જેમ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તેની સ્થિતિ અને લય પણ છે.^{૧૪}

આ દ્રવ્ય દૂર કરવાને જો એમ કહેવામાં આવે કે પુરુષની પ્રેરણાથી પ્રકૃતિ જગતને રચે છે, તો તે કથનમાં સાંખ્યવાદીઓનો વહતોગ્યાધાન હોય આવે છે. તેઓ પુરુષને વ્યાપારરહિત તથા કર્તૃત્વરહિત માનના હોવાથી તેનામાં પ્રેરણા કરવાની શક્તિ નથી.^{૧૫} તેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અંગાંગીનો સંબંધ પણ નથી. તેથી પુરુષની પ્રેરણાએ પ્રકૃતિ વ્યાપાર કરે છે તે બરાબર નથી.^{૧૬}

પ્રકૃતિકારણવાદમાં ઉપરની ત્રુટિઓ હોવાથી તે આદરણીય નથી એમ બ્રહ્મસૂત્રકાર પ્રતિ-પાદન કરે છે.

વિવર્તવાદ—આનું ખીજું નામ માયાવાદ છે. તેઓ જગતને વિવર્તરૂપે-અમરૂપે માને છે. નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ માયાને લીધે જગદ્ગરૂપે બાંધે છે. દોરડામાં જેમ છીપતો બમ થાય છે, તેવી રીતે જગત એ કેવલ બ્રમ હોઈને મિથ્યા છે. બ્રહ્મસૂત્રના જન્માચલ્ય યતો શાસ્ત્રયોગિત્વાદ તથા સત્ત્વ રામન્યવાદ એ સૂત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન (સમવાયી) કારણ તથા નિમિત્તકારણ છે, પ્રકૃતિ કે કલ્પ નહિ, એ વાત ખરી. પણ માયાવાદી કહે છે કે તે બ્રહ્મ તે નિર્ગુણ નિરાકાર નહિ, પણ સગુણ-સાકાર, માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ. એટલે જગતનું કર્તૃત્વ આ માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું છે, નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મનું નથી. જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મ માયાના સંબંધવાળું હોવાથી તે ગોણુ બ્રહ્મ છે અને તેથી મિથ્યા છે, એટલે તેનું કાર્ય આ જગત પણ મિથ્યા છે—આ વાદનું પણ અંડન સ્વકાર કરે છે. તેની મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે:

૧૨ અમ્યુપગમેષ્વર્યામાવાત્ । મ. સૂ. ૨-૨-૬ ।

૧૩ પયોમ્મુવચ્ચેત્તગ્રાપિ । ૨-૨-૩ ।

૧૪ વ્યતિરેકાનવસ્થિવેત્વાનપેજલાત્ । મ. સૂ. ૨-૨-૪ ।

૧૫ પુદ્ગાદમવદિતિ ચેત્તગ્રાપિ । મ. સૂ. ૨-૨-૫ ।

૧૬ મણિત્વાનુપપત્તેષ્વ । મ. સૂ. ૨-૨-૮ ।

૧. બ્રહ્મમાં જગતનો બાસ માથાને લીધે હોય તો પછી બ્રહ્મ અને માથા એવાં બે જુદાં તત્ત્વો માનવાં પડે. અર્થાત્ દ્વિતાપત્તિનો દોષ આવે છે. માયાવાદીઓના મતે તો એક જ તત્ત્વ છે.

૨. અનાદિ ભાવરૂપ માયા ભ્રમ કૃત્યના દરે તો ઉપરનો દોષ આવે. જો તેને અભાવરૂપ માનો તો જગતનો ભ્રમ જ સંભવે નહિ.

૩. દોરડામાં સર્પની ભાંતિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પણ એ દૃષ્ટાન્ત બ્રહ્મમાં થતી જગત્પ્રતીતિમાં બંધાયેલું નથી, કારણ કે દોરડું અને સર્પ બંને આકારવાળાં છે, જ્યારે બ્રહ્મ નિરાકાર છે અને તેમાં દેખાતું ભ્રમરૂપ જગત્ સાકાર છે. એટલે નિરાકારમાં સાકારનો ભ્રમ થઈ શકેજ નહિ.

૪. વળી બ્રાન્તિ તેને જ ચાપ કે તે જોનારે મૂળ વસ્તુ પ્રથમ જોયેલી હોય. જો સાચો સર્પ કોઈ દિવસે જોયો જ ન હોય તો તેના વિશેની બ્રાન્તિ જ ચી રીતે ચાપ ? તેમ બ્રહ્મમાં જગતની બ્રાન્તિ કહેનાર માયાવાદીએ સાચું જગત પહેલાં જોયેલું હોવું જ જોઈએ. ૧૭

ઉપરનાં કારણોથી વિવર્તવાદ સપ્રમાણુ ઠરતો નથી.

જગત વિશે ઉપર આપણે ચાર મત જોયા. જૌહી જગતને નિરાકરૂપન કહે છે.

આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઉપર પ્રમાણે જગત વિશે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે વિશે ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત શું છે તે જણાવતાં પહેલાં આપણે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આ વિશેના થોડાક વિચારો જોઈએ.

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય ગ્રીસમાં સોક્રેટીસના વખતમાં ૪૨૬ થયો એમ કહેવાય છે. પણ તેની પહેલાંના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ આ વિશે વિચાર કરેલો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦માં આપોનિયાના ચિન્તકોએ જગત વિશે સૌથી પ્રથમ વિચાર કર્યો, પણ તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ તાત્ત્વિક નહોતું. આ જગત જે દેખાય છે, તે શાનું બનેલું છે એ જ પ્રશ્નમાં તેઓ મૂંઝાયેલા હતા. કાણે સર્ગ્યું એ પ્રશ્ન સાથે તેમને કશી નિરખત ન હોતી. પછીથી પાયથાગોરાસના સમયમાં Parmenidesને એમ જણાયું કે જગત સર્ગ્યેલું જ નથી, તેથી તેનો નાશ થઈ શકે એમ નથી. તેમાં જે ગતિ તથા ફેરફારો દેખાય છે તે ખોટા છે. જગત સાચું છે; પણ તેમાં જણાતા ફેરફારો તે સાચા નથી. પદાર્થોની કૃત્યપતિ તથા નાશ તે તો નામ માત્ર છે. (Ex nihilo nihil fit) આની સામે Heraclitesએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે જગતમાં જે અનેક ધટાપટાદિ પદાર્થો દેખાય છે તે અમુક અમુક નિયમને વશ થઈને નિરન્તર ફેરફાર પામતા જાય છે. જગત એટલે ફેરફાર પામતી વસ્તુઓનો પ્રવાહ. આ ફેરફારોની પછવાડે કોઈક તત્ત્વ છે. તે તત્ત્વ સનાતન

૧૭ આ માયાવાદનું વિશેષ ખડન સદૃશારકરે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના બાબમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. તેમાં લગભગ ૧૬ દલીલો કરી છે. વળી સામાન્ય જાણમાં પણ પ્રથમસૂત્રના બાબમાં તેનું ખડન કરવામાં આવ્યું છે. ઘી વિકૃત્તેશબ્દે પોતાના વિદ્વન્મંડન ગ્રંથમાં ઘણીજ વિદ્વતાથી આ મતનું ખડન કર્યું છે.

અવિચલ રહે છે. વસ્તુઓનાં બાહ્ય રૂપોમાં ફેરફાર થાય છે, - જ્યારે તે મૂળ વસ્તુ કાયમ રહે છે. આથી ફેરફારો મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. ત્યારપછી પ્લેટોએ એમ કહ્યું કે બાહ્ય પદાર્થોની આપણને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ખરી નથી. તે પદાર્થોની પછવાડે અમુક 'વિચાર' (મન) છે, તેજ સાચું છે. 'ઘટ' પદાર્થ ખરી રીતે 'ઘટ' વિગના વિચારનું બાહ્યરૂપ છે. ઘટરૂપ તે ખરું નથી. તેમ જગત્ બાહ્યરૂપ છે. ઘટરૂપ તે ખરું નથી. તેમ જગત્ એ બાહ્યસ્વરૂપ છે તે ખરું નથી. એરિસ્ટોટલ જગત્ને સાચું માને છે. જગત્ જે તરવારનું બન્યું છે તેને સર્જનાર ધર્મિય છે એમ એ કહેતો નથી, પણ જગત્રૂપ થવામાં જે ગતિની જરૂર છે તે ગતિ આપનાર ધર્મિય છે. આ પછી સત્તરમી સદીમાં ડેકાર્ટે ચિન્તકોએ આ વિષયમાં વિચાર કર્યો. છે તેઓમાં Decartes જગત્ને સત્ય માને છે. તે કહે છે કે જે કંઈ જ્ઞાનનો વિષય થાય તે સત્ય જ હોય. Whatever I apprehend very clearly and distinctly is true. વળી તે કહે છે કે કોઈ પણ સત્તાવાળી વસ્તુ ય-પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, તે કારણથી તથા આ જગત્ની સત્તા છે તેથી તેનો સર્જક કોઈ હોવો જોઈએ. તે સર્જકને એ ધર્મિય કહે છે. જગત્નું સર્જન કરનાર અને તેની સ્થિતિ ટકાવનાર ધર્મિય છે. જગત્પણી પરિણામ એની કૃતિ છે, માટે તે સત્ય છે. હોબ્બ્સ પણ જગત્ને સત્ય માને છે. તે ધર્મિયને જગત્નું આદિ કારણ કહે છે છતાં એમ જણાવે છે કે મનુષ્ય તેનો વિચાર કરી શકે નહિ. સ્પીનોઝા જગત્ને જ ધર્મિય કહે છે. જગત્નો બનાવનાર જુદો ધર્મિય છે જ નહિ. જગત્થી પર કોઈપણ બીજું તત્ત્વ નથી. વળી આ જગત્ જેને એ પ્રકૃતિ કહે છે તે રિયલિટીમક નથી, પણ મત્યાત્મક છે. તેમાં નિરંતર ગતિ તથા ફેરફારો થયે જ જાય છે. તે ફેરફારો મિથ્યા નથી. તે ફેરફારોના નાશ થતો આપણે જોતા હોઈએ છતાં તે નાશ પામતા જ નથી. એક ક્ષણે નાશ થયેલું આપણે માનીએ પણ વસ્તુતઃ તે આપણી દષ્ટિએ તે રૂપે અદૃશ્ય થયું છે એટલું જ. બાકી બીજા રૂપે તેના મૂળ દ્રવ્ય-પ્રકૃતિમાં તે ભળી જાય છે. મૂળ જૂતદ્રવ્ય બદલાતું જ નથી. મૂળતત્ત્વ પ્રકૃતિરૂપે એક જ છે. તે અસંખ્ય રૂપો પ્રકટ કરે છે. માટે તે પ્રકૃતિ અગર જગત્ સત્ય છે એવો એનો સિદ્ધાન્ત છે. તેઓ એમ માનતા હતા કે સ્વયંપ્રકાશ આત્મચૈતન્ય એ જ સત્ય છે. તે સિવાયનું તમામ અસત્ય છે. રૂપ નામથી ઝોળખાતું કાલાવચ્છિન્ન તથા દિશ્વડે અમીદિત જગત્ એ સત્ય નથી. ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં ચિદ્ આત્મારૂપે પ્રકાશે છે તેને આપણે ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકતા નથી. તેથી તે ચિદ્ આત્માને બદલે નામરૂપની સંજ્ઞાથી ઝોળખાતા બાહ્ય ઘટપટાદિને જ જોઈએ છીએ, પણ તે સાચા નથી.

ફિચ્ટ (Fichte) ની વિચારસરણીમાં જગત્ (અચિત્) વ્યાવહારિક દષ્ટિએ સત્ય છે પણ પરમાર્થ દષ્ટિએ અસત્ય છે. શેલિંગને મતે પ્રમાતા ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જગત્) બન્ને પૂર્ણ પ્રમાતા-પરમતત્ત્વમાં ઋત્ત યર્ષ જતાં હોવાથી તે તે રૂપે આભાસમય છે. જ્યારે હેગલ Hegel એમ કહે છે કે આ ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જગત્) થી પર પૂર્ણ તત્ત્વ (Absolute self) છે. તે પોતાનું મર્યાદીકરણ કરીને વિશ્વરૂપે તથા જીવરૂપે દેખાય છે.

✓ ઝોળખીસમી સદીના વિજ્ઞાનવાદીઓ જડ પ્રકૃતિમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિને માનવા લાગ્યા

૧) ધર્મિનના મતે જગત જડમાંથી ઉત્ક્રાન્ત પામેલું સ્વરૂપ છે. ઉત્ક્રાન્તિક્રમના નિયમ પ્રમાણે આ જગતમાં ફેરફાર થયે જ જાય છે. જડમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી વનસ્પતિ, જંતુઓ, પક્ષીઓ, મનુષ્યો વગેરે રૂપો ઉત્ક્રાન્ત થતાં ગયાં. આમ પરિવર્તન થયે જ જાય છે. પરિવર્તન એ સૃષ્ટિનો ક્રમ છે, તે પરિસ્થિતિને તથા કુદરતી પસંદગીના કાનૂનોને અનુસરે છે. અર્થાત્ આ અનેક પ્રકારના ફેરફારોનાજ ‘જગત જડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે સત્ય છે એમ તે માને છે. પણ દમણાં યુરોપમાં જડ ધાણી બેઠેલા આ વિચારને દૂર કરનાર ફ્રેન્ચ તત્ત્વજ્ઞાની બર્ગસન Bergson કહે છે કે જડમાંથી જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. જગત એ પણ મૂળ પદાર્થમાં ગતિ થકેને સર્ગાયેલી વસ્તુ છે. જેમ પાણીનો પ્રવાહ નિરંતર અરુપલિત ગતિએ વહે જ જાય છે, તેમ જગતમાં ચેતન્યનો પ્રવાહ વહે જ જાય છે, અને નવી નવી વસ્તુઓ સર્ગાતી જાય છે. અર્થાત્ જગત એક ચેતનમય અને ગતિરીત છે, ચેતન્ય એ જ જગતનો આત્મા. તેને એ elan vital નામ આપે છે. ચેતન્ય અનંત રૂપ લે છે. તેને તે મહાકાળ-Duration એવું નામ પણ આપે છે. તે ચેતન્ય અગળને આગળ વધતું જાય છે, તેનો છેડો નથી, કે સપોદા નથી. તેની સર્જનશક્તિ અમેષ છે. આથી વેદાન્તીઓના બ્રહ્મતત્ત્વની માફક તેને વિશે આપણે નેતિ નેતિ જ કહી શકીએ. પદાર્થો ગતિમાન હોવા છતાં, તથા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા છતાં બૌદ્ધોની માફક આ જગતને નિરાશ્રય માનના નથી, પણ આ જગતનો ચેતનપ્રવાહ અમુક મૂળતત્ત્વમાંથી નીકળે છે, તેને તે ધ્રુવ કહે છે. તે ધ્રુવ જડ પણ નથી, તેમ ચેતન પણ નથી, છતાં તે બન્નેનું આદિમૂળ એ છે. તે બન્નેય તેનામાં અપ્રકટ રીતે રહે છે. જડ તેના નામરૂપના બેદ વગર, તેમ ચેતન તેના યુષ્ણો રહિત તેનામાં રહેલ છે. બ્યારે જડ પદાર્થો જુદા દેખાય છે હારે જીવનપ્રવાહ તેમાં ડહાઈ ગયેલા હોય છે. આમ બર્ગસનના મતે જગતનું મૂળ ચેતન્ય છે. એ ચેતન્યનો અહિરાવિષ્કાર એ જગત છે. એટલે તેના મતે જગત સત્ય છે. જગતનો ઉદ્ભવ મૂળકારણ જેને તે ધ્રુવ કહે છે તેમાંથી છે. એ સિદ્ધાન્તની બાબતમાં તે વેદાન્તીઓના બ્રહ્મતત્ત્વને મળતો આવે છે. પણ બર્ગસનના ધ્રુવની સર્જનલીલામાં કોઈ હેતુ નથી. તે કર્તૃત્વ, સર્વશક્તિમત્તા તથા સર્વજ્ઞતા તેમ જ સ્વતન્ત્રતાના ધર્મોથી રહિત છે.^૧ બેદવાદી વિલિયમ જેમ્સના મતે પણ જગત સત્ય છે.

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ‘જગત’ વિશે ઉપર પ્રમાણેના મુખ્ય વિચારો પ્રવર્તે છે.

હવે આપણે આ વિષયમાં ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત શું છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરીએ. આ સિદ્ધાન્ત જુદા જુદા ઉપનિષદોમાં આપેલો છે, અને તેજધાના સારરૂપે બાદરામણે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રોમાં રજૂ કર્યો છે. સૂત્રકાર બાદરામણે પોતાના વિચારને અપૂર્ણ મપૂર્ણ પદ્ધતિએ રજૂ કર્યો છે. પોતાની પહેલાંના આ વિષયના વિચારો-આરંભવાદ, વિર્જીતવાદ, પરિણામવાદનું અંડન કર્યા સિવાય તે પોતાના વિચારને ન્યાય આપી શકે નહિ તેથી તેમનું અપૂર્ણ તેમણે અધ્યાય બીજામાં કર્યું છે. તે ચારે વાદો

૧૮ જુઓ પ્રો. રાધાકૃષ્ણનના The Reign of Religion in Contemporary Philosophy નામના પુસ્તકમાં પ્રકરણ ૭ થું (Bergson's Idea of God).

એક કે બીજી રીતે ખામી બરેલા તેમને જાણાયા છે. બીજોનો વાદ નો વેદબાળ હોવાથી તેમને બિલકુલ માન્ય નથી, કારણ કે તે મતમાં વૃક્ષ છે. પણ વૃક્ષનું બીજ નથી. આરંભવાદમાં બીજ છે (પરમાણુઓ) પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષને તેઓ મિથ્યા કહે છે તેથી તેમ ન વિવર્તવાદીઓ પણ વૃક્ષને અજ્ઞાનથી બ્રમથી કલ્પાગેય જાણાવતા હોવાથી તેમનો મત પણ તેમને ગ્રાહ્ય નથી. સાંખ્યવાદીઓના મતે વૃક્ષ સાચું છે તેમ તેનું બીજ પણ સાચું છે, પણ તેઓ જગતરૂપી વૃક્ષના બીજને પ્રકૃતિ જાણાવે છે. પણ તે જડ હોવાથી જગતની રચના તે કરી શકે નહિ. માટે તે મત પણ તેમને સંમત નથી. બ્રહ્મસૂત્રકાર એ જગતને સત્ય માને છે. ને ઉભયર્થિંગાત્મક-નિરાકારસાકાર, નિર્ગુણસગુણ બ્રહ્મનું જ કાર્ય છે. તે બ્રહ્મ જ તેનું ઉપાદાનકારણ છે તથા નિમિત્તકારણ છે. ધ. સ. ૧-૧-૧ માં જ બ્રહ્મ વિશેના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તે સૂત્ર રજામાં તેનું કાર્યલાક્ષણ આપનાં તે બ્રહ્મ જગતનું કર્તા છે એમ ત્યાં જાણાવ્યું છે, અને પછીના સૂત્રમાં તેને સમવાયી કારણ કહેલું છે.

બ્રહ્મ એ કારણ અને જગત એ કાર્ય છે. જગતરૂપે એ બ્રહ્મની અમુક અવસ્થા છે. બ્રહ્મના સત્ સિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ ધર્મોમાંથી જગત એ તેના સત્ધર્મરૂપે છે. તે કાર્યરૂપે પ્રકટ થયા પહેલાં કારણ-બ્રહ્મમાં સત્ ધર્મરૂપે હતું. અસદ્ વા દ્વમમ્ આશીન્ બ્રહ્મ દ્વમ્ કહેતાં આદ્યમાન જગત પહેલાં અસત્ હતું એમ ને કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે તે કારણ રૂપમાં હોવાથી કાર્યરૂપે વ્યક્ત નહોતું, એટલે જગત એવો તેના વિશે વ્યવહાર થતો નહોતો. બાકી જગત એ બ્રહ્મના સદ્ ધર્મનો જ આધાર છે, તેનું જ કાર્યવસ્થારૂપે પરિણામ છે. બ્રહ્મ રૂપના સદ્ધર્મનો અમુક ફેરફાર તે જગત સાંખ્યવાદીઓ જગતને પરિણામ માને છે એટલે અંશે બ્રહ્મસૂત્રકાર અને સાંખ્યવાદીની એકતા છે. પણ સાંખ્યવાદીઓ ને પરિણામને માને છે તે વિકારવાળો હોવાનું કહે છે, ન્યારે બ્રહ્મસૂત્રકાર વિકાર વગરનો કહે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ મતનું સ્પષ્ટીકરણ પોતાના અચ્યુત્વાખ્યમાં કરે છે. તેઓ જાણાવે છે કે બ્રહ્મસૂત્રકારને મતમાં માને છે તે અવિકૃત પરિણામવાદ છે. પરિણામ એ પ્રકારના છે. (૧) વિકારવાળો (૨) વિકાર વગરના. દ્વધર્મથી દહીં, વગેરે પરિણામો વિકારવાળાં કહેવાય છે, કારણ કે તે પાછાં મૂળ રૂપને પામી શકતાં નથી. તેનું પાછું દ્વધર્મ શક્ય નથી, માટે તે વિકૃત પરિણામ કહેવાય છે. મુવર્ણમાંથી બનાવેલા અક્ષરોના ઘોટા તે વિકાર વગરનાં પરિણામો છે, કારણ કે તે અધર્મકારને પાછા ઓગાળીને અસત્ત સોનાના રૂપમાં આપણે ફેરવી શકીએ છીએ, માટે તે અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર આ બીજા મતને માને છે. આ જગત બ્રહ્મનું એવું પરિણામ છે કે તે વિકારરહિત છે, અને તેથી તે લય પછી બ્રહ્મરૂપને પામે છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં તે બ્રહ્મ હતું, અને લય પછી પણ બ્રહ્મરૂપ બને છે. તેના મૂળ રૂપમાં કોઈ પણ ફેરફાર નથી, માટે તે જગત સત્ય છે, વિનાશવાળું મિથ્યા નથી. પ્લોડે વહુસ્વામ એ શ્રુતિવાક્યાનુસાર પોતાની ઇચ્છાથી તેને પ્રકટ કર્યું છે એટલે માયાજન્ય

નથી અગર અવિદ્યાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું નથી આકાશાદિ જૂનો તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે ૧૯
શ્રુતિઓના વાક્યના બળથી-શબ્દપ્રમાણના મનથી અક્ષ જ જગતનું કર્તા દોષી શકે ૨૦ સૂત્રકારે
૧-૪-૨૩ માં તે ‘અક્ષ જ નિમિત્તકારણ અને મમનાથી ટાંગણુ એમ ઉભય રૂપે છે, એ અર્થ
જણાવવાને ત્યા પ્રકૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જા ૬-૧-૨ માં જણાવેલી પ્રતિજ્ઞા તથા
જા ૬-૧-૪ માં આપેલા દષ્ટાન્તથી આ અર્થ જ યુક્ત છે તે ૨-૬ માં ‘તેણે કામના કરી,
હું બ્રહ્મ ચાહું, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું’ એ શ્રુતિવચનમાં કામનાપૂર્વક જગત રચ્યાનું કહ્યું છે. આથી
‘અક્ષ જ જગતનું કર્તા’ મમજાય છે ૧-૪-૨૬ માં તો જગનને આત્મકૃતિનું પરિણામ
સ્પષ્ટ કહેલું છે અને તે ૨-૭ નો આધાર મળે છે. અર્થાત્ અક્ષ પોતે જ કર્તા છે અને
પોતે જ પ્રમા છે, અહીં ‘પરિણામ’ શબ્દ વાપર્યો છે એટલે સૂત્રકારના મતે જગત એ અક્ષનું
પરિણામ છે, અક્ષમાથી તે પરિણામ પ્રકટ થયેલું હોવાથી તે વિનાર વગરનું છે અર્થાત્ જગતનો
પુનાસો કરવાની બાંધતમા તે પોતે અનિકૃત પરિણામવાદને જ સ્વીકારે છે જગત એ અક્ષનું
પરિણામ હોવા છતાં મિથ્યા નથી, પણ મત્ત્ય છે તેની અને અક્ષની વચ્ચે અભિન્નતા છે આ
સિદ્ધાન્ત સુ ૨-૧-૧૪ માં નિગેષ સ્પષ્ટ થયો છે આ સૂત્ર જા ૧-૧-૧ની વાચારામ્ભણ વિકારો
નમણેય મૃત્તિકેશ્વર સત્યમ્ એ વાક્યને લક્ષ્યમાં રાખીને યોજાયેલું છે તે વાક્ય છાંદોઽયોપનિવર્ણના
છાંદો પ્રપાઠકમાં આવે છે, અને ઉદાહરણના પુનઃસ્વેતકેતુને અક્ષનું જ્ઞાન કરાવવાને તે વાક્ય બોલે છે
આમાં વિનાર શબ્દ આવેલો હોવાથી, કેટલાકો એમ સમજે છે કે શ્રુતિમાં જગતને મિથ્યા કહેલું
છે પણ તે અર્થે બરાબર નથી એમ સૂત્રકાર અહીં જણાવે છે તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય બરાબર
સમજવાને આપું વાક્ય આપણે અહીં ઉતારવું જોઈએ ચચા સૌમ્યકેન મૃત્તિપ્ત્તેન સર્વ
મુખ્યમ વિજ્ઞાત, સ્વાદ્વાચારામ્ભણ વિકારો નામણેય મૃત્તિકેશ્વર સત્યમ્ અહીં એ લક્ષ્યમાં રાખવાનું
છે કે ઉદાહરણ સ્વેતકેતુને અક્ષજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતી વખતે આ કહે છે. તે ઉપદેશ કરતી વખતે
અક્ષ અને જગતનો સબધ દર્શાવવા તે માગી અને તેમાથી બનતા ધારોનો દાખલો આપે છે
જેમ માગીના પિણનું જ્ઞાન થાય તો તેથી માગીની નેટલી ચીત્તે બને છે તે બધાનું જ્ઞાન
થાય છે, કારણ કે તે બધામાં માગી છે, તેમ જો અક્ષના નિગૂળથી તેમાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યનું
પણ જ્ઞાન થાય છે આમ કહીને શ્રુતિ કારણ અને અર્થની અનન્યતા, તથા અભિન્નતા દર્શાવે
છે માગીમાથી ધડો, કોડિયુ એમ અનેક ચીજો બને છે તે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે
આ ભેદો માત્ર વાણીથી થયેલા છે તે જુદા જુદા ‘નામો’ માં પણ માગી તો છે જ, તેથી
માગીના તે ધારોનો માગી સાથે અભેદ છે—તેમની અનન્યતા છે શ્રુતિ માત્ર કારણ અને કાર્યની
અક્ષ અને જગતની અનન્યતા જ જણાવે છે, મિથ્યાત્ત નહિ ધડો માગીનો વિનાર—અન્યરૂપ

૧૯ કારણત્વેન જ્ઞાનાશાદિષુ ચચા વ્યવધિદોષે અ સુ ૧-૪-૧૪ (જુઓ અણુભાષ્યમાં આપેલા
તે ૨-૧, જા ૬-૨-૩, સુ ૫-૧-૩, મુ ૧-૨-૫ ના પ્રમાણ)

૨૦ પ્ર સુ ૧-૬-૧૯

છે, કાર્યરૂપે છતાં તે મિથ્યા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જો માટી જ સત્ય અને ધડો વગેરે મિથ્યા જ છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય હોત તો ત્યાં મૃત્તિકા ન કહેત, તેને બદલે મૃત્તિકા 'માટી જ' એમ કહેત. અહીં મૃત્તિકા સાથે કૃતિ જોડેલા છે. કૃતિ પ્રકારનો અર્થ જણાવે છે. એટલે તે કહે છે કે ધડા વગેરેને માટીના પ્રકારે માટીના રૂપથી જુઓ, કારણ કે તે માટીનું રૂપ સત્ય છે. વળી માટી જ સાચી અને ધડો વગેરે મિથ્યા એમ જો શ્રુતિને કહેવું હોત તો ધડો સત્યમને બદલે સત્યા એવા શબ્દનો પ્રયોગ થાત. આ ઉપરથી એમ મનાય છે કે શ્રુતિનું એ તાત્પર્ય નથી. આ શ્રુતિના આધારે જ બાદગયણુ 'બ્રહ્મસૂત્ર'માં અવિકૃતપરિણામવાદ સ્વીકારે છે, અને જગતને મત્ય કહે છે. ૨૨

૨૧ આત્મકૃતિઃ પરિણામાત ।

૨૨ આના વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ ઓવલ્લભાચાર્યનું અણુમાધ્ય, શ્રી વિકલેશનું વિદ્વન્મણ્ડન, શ્રી લાલુભક્તેનો રચાતિવિવેક, શ્રી ગિરિધરજીનો પ્રપચવાદ, શ્રી મન્નરાયનો મદ્મવાદ, શ્રી પુરુષોત્તમજીનો મૃદ્ધિમેદવાદ તથા દયાતિવાદ તથા શ્રી ગિરિધરજીનો શ્રદ્ધાદૈત્યમર્ત્તજ્ઞ ગ્રન્થો.

રામાનુજમતદર્શન

“ભક્તિ”

પ્રધાન વૈષ્ણવસંપ્રદાયોમાંના આ સંપ્રદાયનું સૈદ્ધાંતિક નામ વિશિષ્ટાદૈતવાદ છે, આ સંપ્રદાય પણ અન્ય વૈદાન્તિક મતોની જેમ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં વિશિષ્ટાદૈતમતના સમર્થક તરીકે આરંભરથનું નામ મળે છે. પાંચરાત્રમત પણ એક રીતે વિશિષ્ટાદૈતમત સદૃશ છે. એ પાંચરાત્રમતનો ઉદ્દેશ્ય મહાભારતમાં પણ મળે છે. આદ્યજ્ઞે જ્યાં પ બ્રહ્મસૂત્રની વિષ્ણુપરક વ્યાખ્યા નવી દૃષ્ટિએ તો દસમી શતાબ્દીથી શરૂ થઈ. શ્રી નાથમુનિ તથા યામુનાચાર્યે પોતાના અલૌકિક પાંડિત્યબળે વિશિષ્ટાદૈતમતને નૂતન પ્રકાશ આપ્યો. અને તેમના પછી અગિયારમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીમદ્દરામાનુજચાર્યજીએ એ પ્રકાશને સમસ્ત દેશમાં પ્રસારાવ્યો. શ્રી રામાનુજચાર્યજીના એ પ્રચંડ કાર્યના કારણે જ તેઓ મતપ્રવર્તક ગણાયા તેમ વિશિષ્ટાદૈતમત રામાનુજમત નામે પણ ઓળખાયો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ યામુનાચાર્ય તેમ રામાનુજચાર્યનું મતદર્શન એકદમ નવું નથી. એ મતનું શિક્ષણ યા બ્રહ્મણ શુરશિષ્યપરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયું હતું. દ્રવિડ દેશમાં મનાય છે કે આ સંપ્રદાયનું બીજ શ્રીલક્ષ્મીજીએ વાળ્યું હતું. આથી આ સંપ્રદાય શ્રીસંપ્રદાય નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે, આ સંપ્રદાયની બે પ્રજ્ઞાલિકા છે: એક આલવારોની અને અન્ય આચાર્યોની. આલવારો એ ભક્તિસંપ્રદાય છે અને આચાર્યો દાર્શનિક છે.

આલવારોની પરંપરા નીચે પ્રમાણે છે:

સારથોગી, ભૂતથોગી, મહાથોગી, ભક્તિસાર, ભદ્રનાથ, ગોદામા, કુલશેખર, યોગિવાહ, શ્રીપાણસ્વામી, ભક્તધિરેણુ, પરાંકુશમુનિ—શરિરુપ, મધુરકવિ અને પરકાલ.

આ આલવારોનાં તામિલ નામ નીચે પ્રમાણે છે:

પૌયગૈયાલવાર, ભૂતઆલવાર, પૈયાલવાર, તિરુમહી ચૈયાલવાર, પેરીઆલવાર, આંદાલ, કુલશેખર આલવાર, તિરુમંગાઈ આલવાર, તિરુપ્પાનાલવાર, નમ્માલવાર મધુર કવિ, અને તોન્ડરડી બોળિડયા આલવાર.

આ બારમાંના પ્રથમ ત્રણ આલવારો દ્રવિડ પ્રબંધના પ્રવર્તકો છે. તેમનાં જન્મસ્થાન સંભવતઃ કાંચી, તિરુવનમલ્લૂ તથા મયલાપુર હતાં. ચતુર્થ આલવાર ભક્તિસાર બ્રહ્મર્ષિ અને વારાંગનાના પુત્ર હતા, અને પ્રથમના ત્રણ આલવારોના અનુગ્રહે આલવાર બન્યા હતા. પાંચમા ભદ્રનાથ અને જ્યાં તેમનાં પુત્રી આંદાલ મહાન ભક્ત હતાં. આંદાલ આલવાર મધુર-બાવિણી હોઇ ગોદામા નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તામિલ ભાષામાં તેમણે રસોત્તરનાવલી નામક ગ્રંથ રચ્યો છે.

કુલગોખરનો ૮૮-મ મવયાગના ચોલપટન યા તિરુમજિક્કોલમ નામક સ્થાનમાં થયો હોઈ તેઓ મલયારપ્રાંતના ક્ષત્રિય રાજા હતા. તેમણે તામિલ ભાષામાં 'વેદુમાલ નિરોમોળિ' નામક તથા સંસ્કૃતમાં "સુકુન્દમાયા" નામક ગ્રંથ રચ્યા છે. બાપા તેમ જ્ઞાનસૌન્દર્યના કાળે તેમના ગ્રંથો રસિક સમાજમાં નિતાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. તિરુપ્પાનાયવાર આઠાણુ હોઈ ત્યાગ-નયમય જીવન ગુપ્તરના હતા. પગંકુશ મુનિ પાંડચરેણની કુરુકાપુરીમાં પ્રકટયા હોઈ યદ્દ હતા. તેમણે ચાર ભક્તિમાન પ્રચુરિન ગ્રંથોની રચના કરી છે. તિરુવિરુત્તમ, તિરુવાદિરિયમ, પેરિયતિરુવન્દાદિ તથા તિરુવોયમોલિ નામક એ ગ્રંથો સાદિત્તિક સૌન્દર્યથી સમન્વિત તેમ આધ્યાત્મિક તત્ત્વોના પ્રદર્શકપ હોઈ વૈષ્ણવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે. વેદાન્તદેશિકે અંતિમ ગ્રંથને 'દ્રવિટોપનિયદ્દ' તરીકે સંબોધી—સમ્માની તેનો મંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ ક્યો છે. મધુરકવિ પગંકુશમુનિના શિષ્ય હોઈ તેમણે શુરુતું પવિત્ર ચરિત્ર લખીને શુરભક્તિને ઈશ્વરભક્તિની સમાન આદરણીય બનાવી છે.

શ્રીપાણુસ્વામી કહેવાય છે કે અત્યંતના હાથે ઉઠેર પામ્યા હતા. સંપ્રદાયમાં એક સુદૃઢ ભક્ત તરીકે તેમનું ખૂબ સન્માન છે. હેત્યા પરકાલ પશ્ચુ અદ્યત ભતિના હોઈ એક ભયાનક ડાકુ હતા. લુટકાટથી મળેલું દ્રવ્ય તેઓ મંદિરો બંધાવવામાં વાપરતા. પૂર્વજન્મના મંસ્કારી હોઈ સદ્ગુરુપ્રતાપે હૃદયપથોટા થતાં તેઓ એક મહાન ભક્ત થયા હતા. તેમણે ૭ પદ્યગ્રંથો નિર્મોલ્ય ક્યો હોઈ તે તામિલ ભાષાનાં વેદાંગ મનાય છે. આ આલવારો સાંપ્રદાયિક મંતવ્યે હાપરના અંતમાં અને કલિના પ્રારંભે થયા હતા. પશ્ચુ પ્રવર્તમાન સંરોધનાનુસાર તેઓ સર્વ ઈ. મ. ના સાતમા સદ્ધાથી તે નવમા સદ્ધા સુધીમાં યદ્દ ગયા છે.

આ મંપ્રદાયમાં એક તરફ ઉપયુક્ત આલવારોએ ભક્તિગંગા વહાવી છે, ન્યારે બીજી તરફ આચાર્યોએ નિજ દાર્ગનિકતાથી મનને સુદૃઢ ક્યો છે. શ્રી નાયમુનિના પૂર્વે આ મનના દ્રવિડાચાર્ય, ગુદહેવ, ટંક, શ્રીવત્સાંક પ્રભૃતિ આચાર્યોનાં નામ મળે છે. યામુનાચાર્યે નિજ "સિદ્ધિ-ત્રય" ગ્રંથમાં તેમનો અલક્ષ્ય પર બાધ્યદીક્ષા આદિ કૃતિઓના કર્તા તરીકે ઉદ્ધેષ્ય ક્યો છે. રામાનુજાચાર્યે પણ ૨૫૫ લખ્યું છે:

મગવલોધાયનટદ્દમિદ્દગુદહેવકવર્દિભાસ્વિદ્રમૂલ્યવિગીતસિષ્ટપરિચ્છિતપુરાતનવેદાન્તવ્યાખ્યાનસુવ્યક્ષાર્પ-
ધુક્તિન્દિશિલોઢ્યં જ્ઞાનઃ । (વેદાર્થસંગ્રહ)

અર્થાત—ભગવાન બોધાયન, ટંક, દ્રમિક, ગુદહેવ, કવર્દિ, ભાસ્વિ આદિ શ્રદ્ધેય આચાર્યો-
દ્વારા સ્વીકૃત પ્રાચીન વેદાન્તવ્યાખ્યાનોથી સુવ્યક્ત થયેલ અર્થવાગ્મી શ્રુતિઓથી આ માર્ગ નિર્દેશ્યો છે.

આ પ્રમાણે આ સંપ્રદાય પશ્ચુ અન્ય સંપ્રદાયોની જેમ અત્યંત પ્રાચીન છે, પણ તેને નૂતન પ્રતિભાવાન સ્વરૂપ તો શ્રી નાયમુનિ પછી જ મળ્યું છે. શ્રી નાયમુનિ નવમી શતાબ્દીમાં થયા હોઈ તેઓ મહાસમર્થ ચોળી, વિદ્વાન તેમ ભક્ત હતા. તેમનું બીજું નામ શ્રીરંગનાય હતું. સંપ્રદાયમંતવ્યે તેઓ શકકાપ સ્વામીનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા હોઈ તેમના દ્વારા સદ્ભગીતિ

અને દ્રાવિડ મિદ્ધાત ગીખ્યા હતા. દ્રવિડ દેશમાં પ્રચરેલા આ મતને તેમણે કાશ્મીર સુધી પ્રસારાવ્યો હતો. તેમણે કૃપ્તપ્રાય 'તામિલવેદ' નો પુનરુદ્ધાર કર્યો. શીરગમના પ્રસિદ્ધ મંદિરમાં ભગવાનની સમક્ષ તેને ગાનાની વ્યવસ્થા નથા વૈદિક્ષિ ગ્રંથોની જેમ જ એ ગ્રંથોનું પણ અધ્યાપન પ્રારંભ્યુ. તેમના 'ગોચરદસ્ય' નો ઉત્તેજ વેદાન્તદેશિકે કર્યો છે તેમનો 'ન્યાયતત્ત્વ' નામક અન્ય ગ્રંથ રિશિદ્વૈતનો પ્રથમ ગ્રંથ હોઈ તેમાં ન્યાયના તત્ત્વોનું વિવેચન છે. આ નાથમુનિના પુત્ર ઈશ્વરમુનિના પુત્ર તે સુપ્રસિદ્ધ યામુનાચાર્ય શ્રી નાથમુનિના શિષ્ય પુઠ્ઠરિકાક્ષના પ્રધાન શિષ્ય શ્રી રામમિત્રદ્વારા યામુનાચાર્યે સપ્રદાયનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમના સિદ્ધિત્રય, પુરુષનિર્ણય, આગમપ્રામાણ્ય, કાશ્મીર આગમપ્રામાણ્ય, ગીતાર્યસમૂહ અને સ્તોત્રરત્ન આદિ ગ્રંથોથી તેમની પ્રમળ વિદ્વતા અને અનુપમ ભક્તિ જણાઈ આવે છે.

તેમના પછી આ સપ્રદાયમાં જે મહાન જ્યોતિર્ધર થયા તે રામાનુજચાર્ય. આ પ્રતાપી પુરુષની અસાધારણ વિદ્વતા અને પ્રમળ પ્રતિભાના કારણે આ સપ્રદાય એમના સમયથી રામાનુજમતને નામે જાણખાય છે. તેઓ ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં દક્ષિણ ભારતના ભૂતપુરી—વર્તમાન પેરમ્બુદૂરમાં આવેલા પાખ્યા હોઇ તેમના પિતાનું નામ કેશવ સોમશાસ્ત્ર અને માતાનું નામ કાતિમતી હતા. શરૂઆતમાં તેમને યાદવપ્રજાસની પાસે વેદાધ્યયન વાગ્તે મૂકવામાં આવ્યા હતા. પણ ટૂંક સમયમાં જ તેમની જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાન એટલા વિસ્તૃત થઈ ગયા કે યાદવપ્રકાશ તેમને માટે યોગ્ય નીવડી શક્યા નહિ એક વખત, સર્વે રાત્રિવદ વ્રહ્મ મેદ નાનાસ્તિ કિંચન એ પદની વ્યાખ્યામાં જ શિષ્ય ગુરુથી મહાન ગળી ગયા. પરિણામે યાદવપ્રકાશના હૃદયમાં પ્રકટેલા ઈર્ષ્યામિત્રાથી હરકોઈ ઉપાયે જયોને પણ રામાનુજ તેમનાથી છૂટા થઈ ગયા. આ જ યાદવપ્રકાશ પાછળથી તેમના શિષ્ય થયા હતા. એમ સાપ્રદાયિક મતબ્ધ છે.

પછી તેા તેમની કીર્તિસુવાસથી આંધ્રપ્રદેશ શ્રી યામુનાચાર્યે તેમને જોવાવવા પોતાના શિષ્ય મહાપૂર્ણેશ્વરનામીને મોકલ્યા હતા. પોતાના દેહત્યાગ પહેલાં રામાનુજને મળનાની યામુનાચાર્યને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પણ તેઓ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં જ યામુનાચાર્યનું દેહાવસાન થનાથી તેમની મુલાકાત થઈ શકી નહિ કહેવાય છે કે યામુનાચાર્યજીની ત્રણ અતિમ વાછનાઓ તેમણે અદ્વૈતપર ભાષ્ય ઇત્યાદિદ્વારા પૂર્ણ કરવાનો સકલપ કરવાથી યામુનાચાર્યના શમની વળી ગયેલી આગજાઓ સીધી થઈ ગઇ હતી. યામુનાચાર્યજીના પદશિષ્ટ મહાપૂર્ણેશ્વરનામી પાસે તેમણે સપ્રદાયની મત દીક્ષા લીધી હતી. આચાર્યના અન્ય શિષ્યોદ્વારા પણ તેમણે સાપ્રદાયિક જ્ઞાનના અંશે પ્રાપ્ત કર્યો હતા.

જત્રીસમાં વર્ષે સંન્યસ્ત લીધા પછી રામાનુજે સપ્રદાયનું આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું હતું. પછી તેા તેમની ઉદ્ભટ વિદ્વતાથી આંધ્રપ્રદેશ અનેક રાજાઓ તથા વિદ્વાનોએ તેમનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરી તેમને ક્ષાત્ર લેવા માગ્યો અને પરિણામે શીસપ્રદાય ખૂબ વિકસિત થયો. શ્રીયામુનાચાર્યના શિષ્ય ગોઠિકપૂર્ણ આગ્રીએ તેમની વિદ્વતા, નિષ્પક્ષપાતપણુ, પવિત્રતા તેમ જ્ઞોદાય આદિથી મુગ્ધ થઈને વિશિષ્ટદ્વૈતનાદને રામાનુજદર્શન નામથી પ્રચલિત કર્યો હતો.

આમ સ્વમતને વિસ્તૃત કર્યા પછી એને સુદૃઢ બનાવવા રામાનુજે લેખનપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. સૌથી પ્રથમ તેમણે ચામુનાચાર્યની સંકલ્પસિદ્ધિ વારતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા બહુમુત ઉપરની બોધાગમની પ્રાચીન વૃત્તિ કારમીરમાંથી મેળવી તેના પર બાળ્ય દ્યુ. સાંપ્રદાયિક મંત- વ્યાનુસાર એ બાળ્યનું નામ " શ્રીબાળ્ય " માફાત શ્રી મરસ્વતીજીએ મૂલ્યનું હતું. એ બાળ્યથી અતિરિક્ત તેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેનાં વેદાન્તસંગ્રહ, વેદાન્તદીપ, વેદાન્તસાર, વેદાન્ત- તત્ત્વસાર, ગીતાબાળ્ય, ગણત્રય, બગવદારાધનાક્રમ, અષ્ટાન્શરદરય, ક્ષપટકોદાર, કૃટસન્દોહ, ધર્માવાસ્થોપનિપદ્બાળ્ય, મુણ્ડરત્નકોષ, ચક્રોદ્વાસ, દિવ્યસુરિત્રભાવદીપિકા, દેવનાપારમ્ય, ન્યાય- રત્નમાલા, નારાયણમંત્રાર્થ, નિત્યપદ્ધતિ, નિત્યારાધનાવિધિ, ન્યાયપરિશુદ્ધિ, ન્યાયસિદ્ધાન્ત, પંચપટલ, પંચરાત્રરક્ષા, પ્રજ્ઞોપનિપદ્બાળ્યા, મણિદર્પણ, મતિમાનુષ, મુણ્ડકોપનિપદ્બાળ્યા, યોગસૂત્રબાળ્ય, રત્નપ્રદીપ, રત્નપટલ, રામપૂજનપદ્ધતિ, રામાયણબાળ્યા, વાનીમાલા, વિશિષ્ટા- દ્વૈતબાળ્ય, વિષ્ણુસદ્બ્રહ્માનામબાળ્ય, વેદાર્થસંગ્રહ, શરણાગતિગથ, સ્વેનાશ્વતરોપનિપદ્બાળ્યા, સવાર્થસિદ્ધિ, શતદ્વપણી, આદિ ગ્રંથો તેમની ઉદ્ભવ વિકસાનો સ્પષ્ટ પરિચય આપે છે.

સંપ્રદાયની મૂળ પ્રાણાસિકાનુસાર તેમ નિષ્પાપ અને ઔદાર્યહૃદયી હોઈ જાતિભેદને આચાર્ય- શ્રીએ નિજ જીવનમાં ખાસ રચાન આપ્યું નથી. ચામુનાચાર્યના જે શિષ્યોદ્ધાર આચાર્યશ્રીએ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેમાંના એક નિરુદ્ધચારિ ને બીજા સાર હતા. આચાર્યશ્રીના શિષ્યોમાં પણ અનેક શક્તિ હોઈ તેમાં ઉરંગવક્ત્રી દેસર નામના શરૂ શિષ્ય તો તેમના ખાસ પ્રિયજન હતા. બગવતપ્રપતિથી પરિપૂર્ણ એવા આ જ્યોતિર્ધર ૧૨૦ વર્ષનું લીધીયુષ વિનાવી સ્વધામ સિધા- વ્યા હતા.

તેમના પછી વિશિષ્ટાદ્વૈત સંપ્રદાયમાં દેવરાગ્નચાર્ય, વરદાચાર્ય, સુદર્શનબાલભટ્ટાચાર્ય નંદાકુરમ્ભ, વીરરાધવદાસાચાર્ય, વાદિહંસાજીવાચાર્ય, વેંકટનાથ વેદાન્તાચાર્ય, સુપ્રસિદ્ધ લોકા- ચાર્ય, મહિકાચાર્ય, અનંતાચાર્ય, મદાચાર્ય, શ્રીનિવાસાચાર્ય આદિ સમગ્ર આચાર્યો ઘઈ ગયા છે. તેમાં દેવરાગ્નચાર્યે " બિચ્ચનસ્વપ્રકાશિકા " નામક પ્રબંધ રચી અદ્વૈતવાદીઓના પ્રતિબિંબવાદનું ખંડન કર્યું છે. તેરમી શતાબ્દીના વરદાચાર્યે " તત્ત્વનિર્ણય " ગ્રંથમાં શ્રીવિષ્ણુને જ પરબ્રહ્મ તરીકે સિદ્ધ કર્યા છે. રામાનુજના શ્રીબાળ્ય ઉપરના તેમ તેમના તથા તેમના પૂર્વેના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્ત- ગ્રંથો પરના સિદ્ધાન્તસમર્થક ગ્રંથોના ક્રમ સંપ્રદાયમાં ખાસ કરીને નીચે પ્રમાણે સન્માનિત છે.

પરાશર મહાકૃત ' તત્ત્વરત્નાકર ', વરદાચાર્યકૃત ' ન્યાયસુદર્શન ' અને ' પ્રણાપરિનાણુ, ' નારાયણકૃત ' નીતિમાલા, ' વરદવિષ્ણુ મિશ્રકૃત ' માનમાહાત્મ્યનિર્ણય, ' વિષ્ણુચિત્રકૃત ' સંગતિમાલા, ' શ્રીરામમિશ્રકૃત ' વિવરણ, ' સુદર્શનાચાર્ય કૃત ' શ્રીબાળ્યબાળ્યાશ્રુત- પ્રકાશિકા, ' શ્રુતદીપિકા ' અને ' તાત્પર્યદીપિકા, ' વરદ્યુકૃત ' તત્ત્વસાર ' અને ' પ્રગેય- માલા, ' અન્નેયરામાનુજકૃત " ન્યાયકુસિલ, " મેઘનાદારકૃત " નયપ્રકાશિકા, ' પરકાલ્પતિ- કૃત ' ચિનપ્રકાશિકા, ' શ્રીનિવાસકૃત ' ચતીન્દ્રમતદીપિકા, ' રંગરામાનુજકૃત ' બહુમુત, ' શ્રીબાળ્ય અને ન્યાયસિદ્ધાન્ત પરની ટીકાઓ, બૃહદારણ્યક તથા ઊદોબ્ય પર વિશિષ્ટાદ્વૈતી બાળ્ય તથા

રામાનુજ સિદ્ધાંતસાર નામક પ્રકરણુ ગ્રંથ, તેરમી શતાબ્દીના લોકાચાર્યકૃત શ્રી 'વચનમૂલ્ય' અને કવિતાક્રિક સિદ્ધ તથા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર એવા વેદાન્તાચાર્ય વેંકટનાથકૃત તત્ત્વટીકા, શત-દ્વાયુગી, અધિકરણુસારાવલી, તત્ત્વવ્યુત્પાદકાવ્ય, ન્યાયપરિમુદ્ધિ, ન્યાયસિદ્ધાંતજન, સેશ્વરમીમાંસા, રહસ્યત્રયસાર, પાંચરાત્રરક્ષા, સમ્યક્ચિત્રરક્ષા, રતોત્રરક્ષા, ગીતાગાથા, તાત્પર્યચંદ્રિકા, દ્રાવિડ પદ્ય-માલા, ગીતાચંદ્રિકા, યાદવાબુદ્ધકાવ્ય, હંસપદ્મદેશ, સંકલ્પસૂયોદય, રતોત્રસંગ્રહ અને સુખાધિતનીતિ.

શ્રી રામાનુજચાર્યનાં મૃત્યુ પછી તેરમી શતાબ્દીમાં શ્રીવૈષ્ણવોમાં એ મત ઊઠ્યા હતા. એક પક્ષ તામિલ વેદની જ પ્રામાણિકતા અશુભણુભાવે સ્વીકાર કરતો હોઈ સંસ્કૃતમાં નિબદ્ધ ગ્રંથો પર શંકાવાન ન હતો. તામિલ ભાષાના પદ્યપાત્રી આ મતનું નામ "ટડકલૈ" છે અને તેના પ્રતિષ્ઠાપક સુપ્રસિદ્ધ શ્રી લોકાચાર્ય હતા. તેમણે 'શ્રીવચનમૂલ્ય' નામક ગ્રંથ લખી તેમાં પોતાના મતનું વિદ્યદ શાસ્ત્રીય વિવેચન કર્યું છે. એથી અતિરિક્ત જેમાં 'તત્ત્વત્રય,' અને 'તત્ત્વચોખર' પ્રકાશિત છે એવાં ૧૬ રહસ્યોની રચના કરી છે. શ્રીરંગમમાં યવનો દ્વારા હુડાતા મંદિરની રક્ષા કરતાં આ મહાન પુરુષે પોતાનું જ્વલંત બલિદાન અર્પ્યું હતું. તેમના મનમાં થયેલા ૧૫મી સદીના વરવરમુનિએ લોકાચાર્યના ગ્રંથો ૫૦ ટીકાઓ લખી છે તેમ તામિલવેદનાં ભાષ્યોનો પ્રચુર પ્રચાર કર્યો હતો.

અન્ય પક્ષ તામિલ તથા સંસ્કૃત જનને સમાન માનતો હોઈ સંસ્કૃતાભિમાની હતો. તે મતનું નામ 'વડકલૈ' છે. એના પ્રતિષ્ઠાપક વિખ્યાત- 'વેદાન્તદેશિક' હતા. તેઓ અને લોકા-ચાર્ય સમકાલીન હતા. બન્નેમાં ભાષાભેદની સાથે અદ્વાર સિદ્ધાંતગત પાર્થક્ય પણ છે. એમાં 'પ્રમા'ના વિપર્યય પાર્થક્ય વિશેષ છે.

આ પ્રમાણે વિશિષ્ટાદૈત સંપ્રદાય અનેક વિદ્વત્તનોથી પ્રભાન્વિત હોઈ સંપ્રદાયની ગ્રંથ-સંપત્તિ પણ વિપુલ હતી. હવે એ ગ્રંથરત્નો દ્વારા બદ્ધમૂલ વિશિષ્ટાદૈતસિદ્ધાંતપ્રક્રિયા તરફ સઠળ દષ્ટિપાત કરી લઈએ.

'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' આદિ શ્રુતિવાક્ય બ્રહ્મના એકત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય અને શ્રીરામાનુજચાર્ય જનને એ પોતપોતાના અદૈત સિદ્ધાંત-સંપ્રદાય શ્રુતિપ્રામાણ્યથી જ સ્થાપિત કર્યો છે, પણ જનનેની પ્રક્રિયાઓ વિભિન્ન હતી. શ્રી રામાનુજના મતનુસાર વૃહદ્વિદ્યદ્વૌ એ ધાતુની સાથે સન્નિવૃત્તપ્રત્યય થવાથી એ એકમાત્ર જીવોનો સમાવેશ છે અને એ શ્રુતિ-સ્મૃતિ ઉભયથી પ્રમાણિત છે. "वृद्धिर्ब्रह्मतीति तत्पर ब्रह्म" એવું રહસ્યાખ્યાયબ્રહ્મણનું વચન છે. વિધ્યુ-પુરાણમાં પણ એવા અર્થનું પ્રતિપાદક વાક્ય ૭ વૃહત્વાદ વૃંહણત્વાच्च तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते। આ બંને વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વયં જૂહત થવા અને અન્યને જૂહન કરવામાં જે સમર્થ છે તે એક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એક છે અને તેમા ત્રણ મૌલિક પદાર્થ છે: ચિત્—જ્ઞ, આગત્—જડસમૂહ અને પુરુષોત્તમ મા ઈશ્વર. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, ચેતનાચેતન વિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ ઈશ્વર છે. અનંત જ્ઞ અને જગત તેનું શરીર છે અને તે એવા શરીરના આત્મા છે. જ્ઞ જગતને

મિથ્યા દર્શાવ્યા વિના પણ બ્રહ્મનું એકત્વ રામાનુજમંત્રણે પ્રમાણિત કરી સકાય છે.

કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાનને માટે પણ પ્રમાણ મનાય છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ, અર્થાત્ વેદ રામાનુજચાર્યના મતાનુસાર યથાર્થિય વ્યવહારગુણુ જ્ઞાન જ પ્રમા છે. પ્રમાનું કારણ પ્રમાણ બે પ્રકારનું છે. નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ. બન્ને વિશિષ્ટવિષયક છે. અવિશિષ્ટવિષયક જ્ઞાનની લેખયજિથ થઈ શકતી નથી. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા આ પ્રકારે છે

આત્મા મનની માથે સંયુક્ત થાય છે આ પ્રકારે જાનોવ્યં થાય છે એટલે જ્ઞાન વિષયવાદ ગાદી છે. નિર્વિશેષ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી રમૃતિ પૃથક પ્રમાણ નથી, કેમકે રમૃતિ પણ પ્રત્યક્ષની અંતર્ગત છે. પૂર્વીનુજ્ઞ વસ્તુના અંદરથી રમૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે પ્રત્યક્ષિના પણ પ્રત્યક્ષની અંતર્ગત છે. અગાવ પણ ભાવાન્તરરૂપ હોઈ અભાવનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષની અંતર્ગત છે. પુણ્યવાન પુરુષની પ્રતિભા—યોગજ્ઞ જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષની જ અંતર્ગત છે. આચાર્યના મતાનુસાર સર્વ જ્ઞાન સત્ય અને સવિશેષવિષયક છે નિર્વિશેષ વસ્તુ ગ્રહણ કરતું અમંભવિન છે. બ્રમનું જ્ઞાન, રમ્ભાદિકનું જ્ઞાન સર્વજ્ઞાન છે, તેથી તેમને સિદ્ધાંત છે કે જન સર્વ જ્ઞાન સર્વ સવિશેષવિષયક વાળું છે. વળી કહે છે : જન સર્વ વિજ્ઞાનશત યથાર્થમિતિ સિદ્ધમ્ । ઉપમાન અને અશ્વોપત્તિ પણ અનુમાનની અંતર્ગત છે. તેને પૃથક્ પ્રમાણ રૂપે ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. આચાર્યના મતાનુસાર અપોરુપ્ય અને નિત્ય વેદનામ્ય જ શબ્દપ્રમાણ છે

૬ જગત્તમા બે પ્રકારના છવ બેવામા આવે છે અધિક પ્રાણુશક્તિવાળા અને અલ્પપ્રાણુશક્તિવાળા. પ્રથમ વર્ગના જગત્ત કહેવાય છે અને અન્ય ગ્રાહક કહેવાય છે. પ્રત્યેક મત્ત વસ્તુ ઉપયુક્ત ત્રૈતમા છે કોઈ જડ પદાર્થ આત્મા અને ઈશ્વર વિના રહી શકે એમ નથી કોઈ આત્મા પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર વિના રહી શકે એમ નથી અને ઈશ્વર પણ પ્રત્યેક પદાર્થમા રિયન રહે છે. મનુષ્ય પોતાની છુદ્ધિ અનુસાર પોતાને શરીર સમજે છે, શરીરમા રહીને તેનું સથાવન કરનાર એવન આત્મા અનુમાને છે કે પછી વેદાન્તની પ્રક્રિયા અનુસાર સત્યનું અનુસધાન કરી પોતાને આત્માની અદરના રિયન ઈશ્વર કહે છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન તેની વિવેકશક્તિની ગદનના અનુસાર હોય છે. અનં સિદ્ધાંત એ છે કે શરીર, શરીરનું કારણ પોપણ કરનાર આત્મા અને તેનું નિર્ણય કરનાર ઈશ્વર એ ત્રણેની સમષ્ટિ જ યથાર્થ અદૃત છે. પ્રત્યેક વસ્તુમા એ ત્રૈત રહે છે જ. વેદમા એના માટે અનેક પ્રમાણ છે વારતે જગત્તના પ્રત્યેક પદાર્થ ત્રૈતમક હોઈ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમા અદિતીય નથી. તાત્પર્ય એ કે વેદાન્તથી પરિણામવાદ પ્રમાણિત થાય છે, ચિત્તવાદ નહિ

પરિણામવાદનું સ્વરૂપ એ છે કે તારણ જ કાર્ય બની રહે છે કારણનો યુક્ત જ કાર્યનો યુક્ત છે આ જગત્તરૂપ કાર્યમા બે આમ આપણને ત્રણ પદાર્થ દર્શિગોચર થાય તો તેના કારણમા પણ એ ત્રણ પદાર્થનું હોતું અત્યયક છે. પરિણામવાદ વેદસમન છે. જુઓ

યથા સૌમ્યકેન મૃતિજ્ઞેન વિજ્ઞાતેન સર્વં મૃનમય વિજ્ઞાત મવતિ ઇત્યાદિ .

હવે પ્રશ્ન એ બેઠે છે કે જડ પ્રકૃતિ અને આત્મા જ એનું શરીર છે એ ધર્મશ્રમાં પણ શું પરિવર્તન થાય છે ? વેદ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નદારમાં આપે છે. વેદોની નિર્મિતકારપરક શ્રુતિઓ બહાને અવિકાર્ય બનાવે છે. બહા બનાવે આ નિર્મિત નામરૂપાત્મક જગતના રૂપમાં પરિચ્યુત થાય છે, સારે તેમાં ઉપનક દષ્ટિએ દેખાતું પરિવર્તન એ તો કેવળ ભગવાનની સમસ્ત રચૂલ શરીરોમાં અનુપ્રવિષ્ટ થવાની ક્ષમતા માત્ર છે. એ પરિવર્તન કદાપિ કોઈ પણ દષ્ટિએ વિદ્યાર ન કહી શકાય. આચાર્યના મતે દારણ્યવસ્થ સૂક્ષ્મ અગ્નિદ્વિચિષ્ટ બહા કાર્યોરચ સ્થૂન અગ્નિદ્વિચિષ્ટ જગતનું કારણ છે.

અસ્વરૂપના સજ્જમા રામાનુજમત પ્રમાણે જીવાત્મા એ પરમાત્માનો વાસ્તવ અંશ છે તથા આણુ પરિમાણુનારો છે. બહામાં અને જીવમાં સમતીય અને વિગતીય ભેદ નથી. સ્વગત ભેદની દષ્ટિએ બહા ધર્મશ્ર છે અને જીવ દાસ છે. જીવ કાર્ય છે અને ધર્મશ્ર કારણ છે. ધર્મશ્ર-જીવ બન્ને સ્વયં પ્રકાશ છે, ચેતન અને જ્ઞાનાશ્રય છે, આત્મસ્વરૂપ છે. જીવ દેહેન્દ્રિય, મન, પ્રાણાદિથી ભિન્ન છે. જીવ નિત્ય હોઈ તેનું સ્વરૂપ પણ નિત્ય છે તે એ નથી પણ અનેક છે. સ્વાભાવિક રૂપમાં જીવ સુષી છે. ઉપાધિરગ બનતા—અજ્ઞાન બનતા તેને સસારભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ જ કર્તા, ભોક્તા, શરીરી અને શરીર છે. રામાનુજમતે બહા સચ્ચુ અને સર્વિશેષ છે. તેમાં નિકુટ કાર્ય પણ નથી. મર્વેશ્વરત્વ, સર્વશેષિત્વ, સર્વકર્મોપાધ્યત્વ, સર્વકલ્પપ્રત્વ, સર્વધાર-ત્વ, સર્વકાર્યોપાદકત્વ, સમસ્તદ્રવ્યશરીરન આદિ તેના લક્ષણ છે. ચિદચિદ્ગરીરત્વ પણ તેનું લક્ષણ છે. તે સૂક્ષ્મ ચિન્નિદિશય રૂપમાં જગતનું ઉપાદાન દ્રવ્ય છે અને સંકલ્પનિશિષ્ટ રૂપમાં નિમિત્ત કારણ છે. જીવ અને જગત તેના શરીર છે. ભગવાન જ આત્મા છે. તેના શુણ્ણોની સખ્યા નથી. શુણ્ણોમાં તે અદ્વિતીય છે. ધર્મશ્ર જ સંકલ્પકર્તા, દર્તા, કર્મકલ્પપ્રદાતા, નિયતા, સર્વાન્તર્યામી છે. ભગવાન નારાયણ, વિષ્ણુ, વાસુદેવ તેના નામો છે. બહા સર્વથા ધ્યાનાદિક વડે ઉપાસ્ય જ છે. ભગવાનની શક્તિ માયા છે. તે સ્વભાવરૂપી છે, કલ્પિત યા અધ્યારોપિત નથી.

શ્રીરામાનુજના મતે જે વ્યક્તિને કર્મના સજ્જમા જ્ઞાન થઈ ગયું છે, તે બહાજિજ્ઞાસાનો આધારી છે. પ્રથમ કર્મ અને કર્મકલ્પની અનિત્યતા આદિનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થતાં બહા-જિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીરામાનુજ બહાશ્રીમાંસા અને પૂર્વશ્રીમાંસાને એક જ શાસ્ત્ર માને છે. કર્મ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા મનાવાઈ છે, પણ તે કેવળ પરબહામાં ભક્તિ કેળવવાને માટે જ. સાચો નિશિષ્ટાત્મનથી તો ભગવાનના દાસત્વની પ્રાપ્તિ જ વાઙ્મશે વૈકુંઠમાં શ્રી, શ્રી, લીલાદેવીઓની સાથે નારાયણની સેવા કરવી એ જ પરમપુરુષાર્થ કહેવાય છે. પ્રાકૃત દેહ નષ્ટ થઈ જતા અપ્રાકૃત દેહમાં નારાયણની સમાન ભોગ કરવો એ જ અતિમ સુક્તિ છે. ભગવાનની સાથેની અભિજ્ઞતા કદી સંભવિત નથી, કેમકે જીવ સ્વરૂપત નિત્ય આણુ છે, નિત્ય દાસ છે, નિત્ય અનુ છે. તે વિણુ વડી બની શકે નહિ. સુક્તિ જીવ શ્રી વૈકુંઠધામમાં અપાર કલ્યાણ શુણ્ણનિધિ ભગવાનના ચિદાકાશના રૂપમાં રહીને આનંદદાન દેતો અનુભવ કરશે.

સુક્તિના સાધન તરીકે રામાનુજ ધ્યાન ઉપાસનાત્મક ભક્તિને જ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે

કે અઘાતોકેગાનથી અવિદ્યાની નિરૂત્તિ થતી નથી, કેમકે ત્યાં બાંધન પારમાર્થિક છે ત્યાં એ પ્રકારના ગાનથી તેની નિરૂત્તિ ક્યાંથી થાય ? બકિનથી જ બગવાન પ્રસન્ન થઈ મુક્તિ પ્રદાન કરે છે. બકિત સાધનબકિત તથા સાધ્યબકિત એમ બે પ્રકારની છે. પ્રપત્તિ પશુ બે પ્રકારની છે, એકાન્તી અને પરમકાન્તી. ન્યાસવિદ્યા જ પ્રપત્તિ છે. આનુકૂલનો સંકલ્પ અને પ્રાનિદ્યુલનું વર્તન પ્રપત્તિ છે. ૨૫૯ શબ્દોમાં બગવાનમાં આત્મસમર્પણ કરવું એ જ પ્રપત્તિ. સર્વ પ્રકારથી બગવાનનું શરણ સ્વીકારવું એ પ્રપત્તિનું લક્ષણ છે. આચાર્યશ્રી સ્વયં ૨૫૮ પ્રાર્થો છે:—

સત્યકામ સત્યસંકલ્પ પરમદ્યમૂળ પુણ્યોત્તમ મહાવિભૂતે, ધીમન્નારાયણ વૈષ્ણવગણ અપારકાલ્પ્ય સૌષ્ઠીત્યવન્તમ્બોરાયશ્વૈર્યસૌન્દર્યમહોદધે, બનાલોચિતયિગેવાન્નિદેષ્ય લોકદારણ્ય પ્રણદાર્તિહર આધિતવાસ્યજલપે, અનવરતયિદિતનિગિદ્યમૂલજાગદાયામ્ય અદોષવચારચરમૂલનિષ્ઠાનિયમાદોષવિદવિદ્યસ્તુકોવીમૂળ નિષ્ઠિલજગદા-ધારાશિલજગદસ્થામિન્ અસ્માસ્થામિન્ સત્યકામ સત્યસંકલ્પ ચક્રહેતરવિલક્ષમ અધિપત્યક આપસ્ય, ધીમન્નારાયણ કાદારણશરણ્ય, અનન્દશરણે સ્તવદારયિદ્યુગલે શરણમહં પ્રવચે । ”

હે પૂર્ણકામ સત્યસંકલ્પ, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પુરોહિતમ ! હે મહાન ઐશ્વર્યયુક્ત શ્રીમન્નારાયણ ! હે વૈકુણ્ઠાધિપતિ ! આપ અપાર કૃપા, મુર્ચ્છાના, વતસલતા, ઉદારતા, ઐશ્વર્ય અને સૌન્દર્ય આદિના મહોદધિ છો. નાના મોટાનો વિચાર ન કરનાં સામાન્યન; સર્વ મોટાને આપ શરણ આપો છો. પ્રણત જનોની પીડા કરો છો. શરણાગતોને માટેના આપ વતસલતાના સમુદ્ર છો. આપ સદાય સમસ્ત જુતોની યથાર્થતાના જ્ઞાતા છો. સંપૂર્ણ ચરાચર જુતો, સમસ્ત નિયમો તથા સમસ્ત જડચેતન વસ્તુઓના આપ અવધથી છો. સમસ્ત જગતના સ્વામી પરમાધાર છો. આપની કામનાઓ પૂર્ણ અને સંકલ્પ સત્ય છે. આપ સમસ્ત પ્રપંચથી ધ્રતર અને વિલક્ષણ છો. યાચકોના તો કલ્પવૃક્ષ અને વિષત્તિબદ્ધોના સદાશક છો. આપ અનુદા મહિમાવંત આશ્રયદિતોના આશ્રયી હે શ્રીમન્નારાયણ ! હું આપના ચરણચરિત્વિદ્યુગલની શરણમાં જ આવું છું. એના વિના મારું અન્ય શરણ ક્યાંય નથી. ”

કેવી માર્મિક પ્રાર્થના છે ! રામાનુજમનના સમસ્ત વેદાન્તનો સરવાળો રામાનુજની એ પ્રાર્થનામાં સમાઈ ગયો છે. *

ધન્ય શ્રી રામાનુજ.

સ્તુતિકાર માતૃચેત અને તેમનું અધ્યક્ષશતક

૫૦ મુખલાલજી સંઘવી

અશ્વઘોષ અને કાલિદાસ બન્ને ભારતીય કવિ છે અને બ્રાહ્મણકુલોદ્ભવ છે. તેમાંય અશ્વઘોષ તો કાલિદાસનો માત્ર પૂર્વવર્તી જ નહિ પણ કાલિદાસના કવિત્વનો પ્રેરક મુખ્યાં છે. તેમ છતાં પહેલેથી બાળ લગી કાલિદાસની ખ્યાતિ જોઈ અને જે રીતે ભારતમાં વ્યાપેલી છે તેટલી અને તે રીતે અશ્વઘોષનો ખ્યાતિ ભારતમાં પ્રસરી નથી. વિદ્વાન હોય કે માત્ર વિચારસિદ્ધિ હોય પણ ભારતને ખૂણે ખૂણે વસનાર હરકોઈ તેવી વ્યક્તિની ટીકો કાલિદાસનું નામ અને તેની કૃતિઓ રમમાણુ દર્શો, જ્યારે અશ્વઘોષના નામ કે તેની કૃતિઓને જાણનાર ભારતમાંથી વિરલ જ મળી આવશે. તેથી બિચકું ભારતની બહારના ભારતની ચોમેર સંલગ્ન ભારત કરતાંય અતિવિશાલ બૌદ્ધ પ્રદેશમાં અશ્વઘોષનું નામ અને તેની કૃતિઓ મુપ્રસિદ્ધ છે; જ્યારે ટિબેટ, ચીન, મધ્ય એશિયાની આબાદીઓ અને સિયોન, બ્રહ્મા આદિ પ્રદેશમાં કાલિદાસ અને તેની કૃતિઓ વિશે જાણનાર વિરલ જ મળી આવશે. આ અન્તરનું શું કારણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સદુજ અને ઇતિહાસ-સિદ્ધિ છે. અશ્વઘોષ બ્રાહ્મણ કવિ છતાં તે બૌદ્ધ ભિક્ષુ થયો ન હોત અને તેણે તથાગતની ગાથા ન ગાતાં બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિનો યશોવિસ્તાર કયો હોત, તો તેનું સ્થાન ભારતમાં નિઃશંકપણે કાલિદાસના જેવું જ હોત. તેથી બિચકું કાલિદાસે સુગતસંસ્કૃતિની યશોગાથામાં જ સરસ્વતીને કૃતાર્થ કરી હોત તો ભારતમાં તે બાબતે જ આટલી પ્રસિદ્ધિ પામત.

અશ્વઘોષ અને કાલિદાસની ભારતમાંની ખ્યાતિના અંતર વિશેનું ઉપરનું નિદાન આચાર્ય માતૃચેતને વિશે પૂરેપૂરું લાગુ પડે છે. માતૃચેત પણ ભારતનો જ સુપુત્ર છે. એટલું જ નહિ પણ તે અશ્વઘોષ અને કાલિદાસની પેઠે તત્કાલીન સમ્રાટ-માન્ય પણ રહી છે, અને છતાંય આપણા ભારતીઓને મટિ માતૃચેતનું નામ અત્યારે છેક જ અપરિચિત થઈ ગયું છે. એની કૃતિ કે કૃતિઓ વાસ્તે તો જાણે કે ભારતના ભંડારોમાં જરા પણ જગ્યા જ ન હોય એમ જાણ્યું છે, જ્યારે એની કૃતિનાં સીધેસીધાં કે આડકતરાં અનુકરણો બ્રાહ્મણ અને જૈનપરંપરામાં હજી પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

ઉદ્ધા સો વર્ષમાં થયેલા યુરોપિયન ગવેષકોમાંથી એમ. એ. સ્ટીન મકાશયે ખુટન(Khotan) થી અને એ. ગ્રનવેડેલ તથા એ. વોન લે કોગ એ બે મકાશયોએ તુરફાન (Turfan)માંથી મધાવશેનો મેળવ્યા ન હોય અને તે અવશેષોનું પ્રકાશન થો. સિલ્વન લેવી વગેરેએ ક્યું ન હોત તો અશ્વઘોષ તેમજ માતૃચેત વિશે યુરોપમાં તેમ જ ભારતમાં બાબતે જ કોઈ કંઈ વિશેષ

જનજીવા પામ્યું હોત. અહીં માતૃચેટ અને તેની કૃતિ અધ્યર્દશનક મુખ્યપણે પ્રસ્તુત છે. તેથી એને વિશે એ નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે માતૃચેટ અને અધ્યર્દશનક વિશેની અત્યાર લગી જે માહિતી અને સાધનસંપત્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પ્રધાન યથા ઉપર નિર્દેશક સ્ટીન અને લેવી વગેરે મહાશયોને જ બાગે જાય છે. તેમના પછી તેા અનેક યુરોપિયન રહોલરોએ માતૃચેટ અને તેની જુદીજુદી કૃતિઓ વિશે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે અને છેલ્લે ભારતીય વિદ્યાના અધ્યાપક વિન્તરનિત્ઝે પોતાની 'દિટ્ટી એક ઇડિયન લિટરેચર'ના બીજા ભાગમાં માતૃચેટ અને અધ્યર્દશનક વિશે પેપીસ માહિતી આપી છે. આ બધું છતાં જે ભગીરથપ્રયત્નની બિશુ રાહુલ સાંકૃત્યાયને ૧૯૨૬ની બીજીવારની ટિબેટ યાત્રા વખતે સાન્ક્યા (Sa-kyas) નામના ટિબેટન વિદ્યારાજાની પોણા ઇંચ ધૂળથી રંગાયેલ ઉપેક્ષિતપ્રાય ભારતીય જ્ઞાન-સંપત્તિ ઉપર હસ્તરક્ષા કર્યો ન હોત, તેા આજે જે મૂળ સંસ્કૃત રૂપમાં જ પૂર્ણ અધ્યર્દશનક આપણને મુક્તપ થયું છે તે થયું ન હોત અને અધ્યર્દશનકના ટિબેટન તેમ જ ચાઈનીઝ અનુવાદો ઉપરથી અને તુરકાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ ખંડિત ભાગોના અપૂર્ણ અનુસંધાન પરથી જ તે વિશે યુરોપિયન રહોલરોએ જે કંઈ લખ્યું છે તે દ્વારા જ જાણવાનું રહેત. સંસ્કૃતના અભ્યાસી આપણે ભારતીય આજે માતૃચેટની મૂળ સંસ્કૃત કૃતિને વાંચવા સમજવા ને વિચારવા સમર્થ થયા છીએ તેના એકમાત્ર યથા બિશુ રાહુલ સાંકૃત્યાયનને જ બાગે જાય છે.

માતૃચેટનો પરિચય

માતૃચેટનાં જન્મસ્થાન, જાતિ, માતા-પિતા, વિદ્યા અને દીક્ષાગુરુ તેમ જ શિષ્યપરિવાર આદિ વિશે હજી લગી કશું જાણવા મળ્યું નથી. તેમના વિશે અત્યારે જે કંઈ થોડી માહિતી આપવી શક્ય છે, તે ગ્રો. વિન્તરનિત્ઝના લખાણને આધારે જ. તેથી અહીં એ લખાણનો આવશ્યક સારભાગ આપવો પ્રાપ્ત છે.

સમ્રાટ કનિષ્ક, જેના હસ્તારમાં કવિ અસ્તરથોષ હોવાનું મનાય છે, તેણે માતૃચેટને પણ પોતાની રાજસભામાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. પરંતુ માતૃચેટ વૃદ્ધત્વને કારણે આવી ન શકવા બદલ ક્ષમા માગવા-પૂર્વક એક પત્ર જવાબમાં કનિષ્કને લખ્યો હતો એ પત્ર ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેલ મળે છે અને તે 'મહારાજ કલ્પિદાસેખ' નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પત્રનું અંગ્રેજ ભાષાન્તર એક. ૬૫૬૫. થોમસ મહાશયે 'ઇડિયન એન્ટિક્વેરી' (૩૨, ૧૯૦૩ પૃ. ૩૪૫) માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ પત્ર ૮૫ પદોનું એક લઘુકાવ્ય છે. એ પદોમાં શુદ્ધના આદેશ પ્રમાણે નૈતિક જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ મુખ્યપણે મળેલ છે, કસ્યપાથી ઊભરાતાં એ પદોમાં કવિ માતૃચેટ છેવટે સમ્રાટને બહુ જ ઉત્સુકતાથી નમ્ર વિનંતીપૂર્વક કહે છે કે તારે વન્ય પશુઓને અભયદાન આપવું અને શિકાર છોડી દેવો.

સાતમા મૈદામાં જ્યારે ચીની યાત્રી ઈ-ત્સિંગ ચારતમાં પ્રવાસ કરતો હતો, ત્યારે

માતૃચેટની પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકેની ખ્યાતિ હતી અને તેણે કરેલ શુદ્ધ-સ્તોત્રો અર્થાત્માં સર્વત્ર ગવાતાં. તે વખતે ઈ-ત્સિંગે જે એક લોકનાતાં સાંભળેલી તે માતૃચેટની ખ્યાતિ પુરવાર કરી આપે છે.

એકદા શુદ્ધ ભગવાન જંગલમાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે એક છલછુલે મધુર સ્વરમાં ગાવું શરૂ કર્યું; જાણે કે તે શુદ્ધની જ સ્તુતિ કરતી હોય ! તે ઉપરથી શુદ્ધે શિષ્યોને ભવિષ્યદાણી કરી કેહ્યું કે આ છલછુલ અન્યદા માતૃચેટરૂપે અવતરશે.

માતૃચેટની સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ સ્તુતિઓ એ છે: એક ચતુ:શતક જેમાં ચારસો પદો છે અને બીજી સાર્ધશતક જેમાં દોઢસો પદો છે. આ બન્ને સ્તુતિઓના ખંડિત અવશેષો મધ્ય એશિયામાંથી મળેલ સિખિત ગ્રન્થોમાંથી મળ્યા આવ્યા છે. આ સ્તુતિઓ સાદી તેમ જ અનલક્ષિત કિન્નુ સુન્દર ભાષામાં રચાયેલ શ્લોકગદ્ય કૃતિઓ છે અને તે સ્તુતિઓની બાજુ આકારથી અસર થાય તે કરતાં તેમાં પ્રથિત પવિત્ર ભાવોની ધાર્મિક ઉપર વધારે અસર થતી. આ વિશે ઈ-ત્સિંગ કહે છે કે બિહુઓની પરિવદમાં માતૃચેટની બન્ને સ્તુતિઓ ગવાતી સાંભળતી એ એક સુખદ પ્રસંગ છે. વધારામાં તે કહે છે કે આ સ્તુતિઓની હૃદયહારિતા સ્વર્ગીય પુણ્ય સમાન છે, અને તે સ્તુતિઓમાં પ્રતિપાદન કરેલ ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો ગૌરવમાં પર્વતનાં હિલત શિખરોની સ્પર્શ કરનારા છે. ભારતમાં જેઓ સ્તુતિઓ રચે છે તે બધા માતૃચેટને સાહિત્યનો પિતા માની તેનું અનુકરણ કરે છે. અસંગ અને વસુજન્ધુ જેવા બોધિસત્ત્વો પણ માતૃચેટની બહુ પ્રશંસા કરતા. સમગ્ર ભારતમાં બૌદ્ધ હિપાસક કે બિહુ થનાર દરેકને પાંચ કે-દશ શીકેનો પાઠ શીખી લીધા પછી તરત જ માતૃચેટની સ્તુતિઓ શીખવવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ મહાયાન, હીનયાન બન્ને પરંપરાઓમાં પ્રચલિત છે. ઈ-ત્સિંગ એ સ્તુતિઓની પ્રશંસા કરવા પોતાને અસમર્થ માને છે, અને તે ઉમેરે છે કે આ સ્તુતિઓના ઘણા વ્યાખ્યાકારો અને અનુકરણકારો થયા છે, ત્યાં લગી કે છેવટે પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ તાર્કિક દિનાગે પણ માતૃચેટના સાર્ધશતકગન દરેક શ્લોકની વ્યાખ્યા એક એક શ્લોક રચી એક ગ્રન્થસે શ્લોકોના સંગ્રહ તૈયાર કરેલી જે 'મિશ્રસ્તોત્ર' તરીકે જાણીતા છે. ઈ-ત્સિંગે પોતે સાર્ધશનકનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરેલો છે અને ટિપ્પેટન ભાષામાં તે માતૃચેટની સાર્ધશતક અને ચતુ:શનક એ બંને કૃતિઓનાં ભાષાંતરો છે. ચતુ:શતકનું નામ ટિપ્પેટન અનુવાદમાં 'વર્ણનાર્હવર્ણન' * એવું છે. અને એ જ નામ મધ્ય એશિયામાંથી પ્રાપ્ત અવશેષની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં પણ છે. આ સિવાય માતૃચેટને નામે ટિપ્પેટન ભાષામાં જે બીજી કૃતિઓ ચડેલી છે, તેની યાદી એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ મહાશયે આપેલી છે.

જોકે ટિપ્પેટન પરમ્પરા માતૃચેટ અને અસ્તવૈષ્ણવ જન્મેને એક જ દર્શાવે છે છતાં ખરીરીતે એ બન્ને વ્યક્તિઓ બિન્ન બિન્ન જ હતી અને માતૃચેટ અસ્તવૈષ્ણવો જદ સમકાલીન હતા. ચીની

* ટિપ્પેટન ઉપરથી લગભગ અર્ધ ભાગનું અંગ્રેજી ભાષાંતર એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસે કર્યું છે અને તે દિગ્ગજન એન્ટિક્વેરી ૨૪, ૧૯૦૫, પ. ૧૪૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પરંપરા એ બન્નેને જુદાજુદા જ માને છે અને તે જ પરંપરા સાચી છે. આ પરંપરાનું સમર્થન બિંદુ રાદુલજીએ અધ્યક્ષશતકની પ્રસ્તાવનામાં સચળ દલીલોથી કરેલું છે.

અધ્યક્ષશતકનો પરિચય

જે અધ્યક્ષશતકનો પરિચય વાચકોને કરાવવો અહીં ઇષ્ટ છે તે મૂળ સંસ્કૃતમાં જ જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ હિંદીસા રીસર્ચ સોસાયટી પુસ્તક ૨૩ ખંડ ૪ (૧૯૩૭)માં છપાયેલ છે. એનું સંપાદન શ્રી. કે. પી. જાયમવાલ અને બિંદુ રાદુલજીએ કર્યું છે. આ સંસ્કરણ જે લિખિત પ્રતિને આધારે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે લિખિત પ્રતિ બિંદુ રાદુલજીએ ટિબેટમાંથી મેળવેલી અને તે મૂળે ઈ. ૧૨મા સંકાના સુનયથીમિત્ર નામક નેપાળી વિદ્વાનની માલિકીની હતી, જેણે નેપાલમાં પાટણ નગરમાં એક વિહાર સ્થાપ્યો હતો અને જે મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ટિબેટન ભાષાન્તરો કરવા ટિબેટમાં ગયો હતો. એ લિખિત પ્રતિ થી રાદુલજીએ પોતાની ત્રીજી ટિબેટ યાત્રામાં મેળવી હતી. આ પ્રતિ ક્યાંથી કેવી રીતે અને કેવા સંજગોમાં તેમને મળી તેમ જ આ પ્રતિની લંબાઈ પડોળાઈ વગેરેનું શું સ્વરૂપ છે એનું વર્ણન બહુ જ સ્પષ્ટ છે છતાં અહીં તે જતું કરવું પડે છે, કેમ કે મારો આશય આ સ્થળે મુખ્યપણે અધ્યક્ષશતકના બાલ-આન્તર દાદને જ બતાવવાનો છે. પરંતુ જેઓ ગૌધબોળ અને ભારતીય-વિદ્યા-મંપત્તિમાં રસ ધરાવતા હોય તેઓ પૂર્વોક્ત જર્નલના પુસ્તક નં. ૨૧, ૨૩ અને ૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ટિબેટમાંની શોધ વિશેના શ્રી રાદુલજીના લેખો અવસર વાંચે. તેમાંથી તેઓ બહુ જ નવીન જ્ઞાતવ્ય વસ્તુ મેળવી શકશે.

પ્રસ્તુત અધ્યક્ષશતકનું ટિબેટન ભાષાન્તર પણ શ્રી રાદુલજીને પ્રાપ્ત થયેલું. એનું ચીની ભાષાન્તર થયેલું છે એ વાત તો પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. પણ એના તો તોખારિયન ભાષાન્તરના અવશેષો સુધ્ધાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ વિવિધ ભાષાન્તરો એટલું પુરવાર કરવા માટે બસ છે કે અનેક શતાબ્દીઓ લગી પ્રસ્તુત અધ્યક્ષશતકની ખ્યાતિ અને પ્રચાર જુદાજુદા દેશોમાં રહ્યા છે. એના જન્મસ્થાન ભારતમાંથી એ બસે અદ્યય થયું હોય, છતાં તે અનેક રૂપોમાં ભારત બહાર પણ આજે વિદ્યમાન છે.

અધ્યક્ષશતકના પર્થોમ તરીકે મેં સરલતા ખાતર સાર્ધશતક શબ્દ માતૃચેટના પરિચયમાં વાપર્યો છે. બસે શબ્દનો અર્થ એક જ છે અને તે અર્થ એટલે એકસો પચાસ સંખ્યાના સ્થોત્રોનું સ્તોત્ર. અધ્યક્ષશતક એ નામનું ટિબેટન ઉપરથી સંસ્કૃત રૂપાન્તર 'શતપંચાશિકાસ્તોત્ર' એવું પણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં એ સ્તોત્રનું અચ્છલ નામ તો અધ્યક્ષશતક જ છે. એમાં ખરી રીતે પદો એકસો પચાસ નહિ પણ એકસો ત્રેપન મળે છે, જે જ્યાં માતૃચેટરચિત જ બાસે છે. પચાસ ઉપર ત્રણ પદો વધારે હોવા છતાં તે અર્થ શબ્દથી એના અર્ધ તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. સામાન્ય રીતે લોકો એમ સમજે છે કે અર્ધ એટલે આખાનો બરાબર અર્ધ ભાગ. પણ અર્ધ શબ્દ આખાના બે સમાન અંશ પૈકી એક અંશની પેઠે તેના નાના મોટા બે અસમાન

અંશ પૈકી કોઈ પણ એક અંશ માટે પણ વપરાય છે. એટલે પ્રસ્તુત સ્તોત્ર સો ઉપરાંત ત્રેપન શ્લોકપ્રમાણ હોય તોય એનું અધ્યર્દશતક નામ તદ્દન શાસ્ત્રીય અને યથાર્થ છે.

અધ્યર્દશતક તેર વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. દરેક વિભાગ એના વિકાસાનુરૂપ નામથી અંકિત છે. એ નામ અને વિભાગની રચના મૂળકારની જ હશે. તે વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ઉપોદ્ધાતસ્તવ
૨. હેતુસ્તવ
૩. નિરુપમસ્તવ
૪. અદ્ભુતસ્તવ
૫. રૂપસ્તવ
૬. કૃત્યસ્તવ
૭. વચનસ્તવ
૮. શાસનસ્તવ
૯. પ્રણિધિસ્તવ
૧૦. માગીયતારસ્તવ
૧૧. કુબ્જસ્તવ
૧૨. કૌશલસ્તવ
૧૩. આનુષંગિકસ્તવ

છેલ્લાં બે પદો વંશસ્થ છંદમાં અને બાકીનાં બધાં અનુષ્ટુપમાં છે. આખા સ્તોત્રનું સંસ્કૃત તદ્દન સરલ, પ્રસન્ન અને નિરાકબર શૈલીવાળું છે. સ્તુતિકાર માતૃચેટ એટલી નાનકડીથી સ્તુતિમાં મુદ્દના આખ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆતથી તેની પૂર્ણતા સુધીનું સંક્ષિપ્ત કિંતુ પરિપૂર્ણ ચિત્ર એટલી બધી સાદગી, સ્વચ્છાદને ભાવવાદિતાથી ખેંચ્યું છે કે તે સ્તોત્ર વચનનાર અને વિચારનાર શબ્દોના ભૌતિક જગતની ઉપાધિઓ બૂલી જાય છે.

સ્તુતિ-સ્તોત્રનું પ્રવાહબદ્ધ અને અખંડ વહેણ તો આજનાં આજનાં સમયથી ભારતમાં આજ લગી વહેતું આવ્યું છે. પણ માતૃચેટનું પ્રસ્તુત સ્તોત્ર તેના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તર-કાલીન સ્તોત્રથી કેટલાક અંશોમાં જુદું પડે છે જે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વેદનાં પ્રાચ્ય સંકેતો સૂર્ય, ચન્દ્ર, ઉપા આદિ પ્રકૃતિગત અંશોને જ દિવ્યતા અર્પી તેમ જ ઇન્દ્ર, વરુણ આદિ પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દેવ-દેવીઓની આજરિવની કિન્તુ વર્તમાન દર્શક અગમ્ય ભાષામાં ભાવ અને જીવનગરી સ્તુતિઓ કરે છે. પણ તે સૂક્તો બાગ્યે જ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિને સત્ત્વે છે. આમળ જતાં સ્તુતિનો પ્રવાહ બીજી દિશામાં પણ વહેતો શરૂ થાય છે. બૌદ્ધ પ્રાચીન પિટકોમાં અને જૈન આગમોમાં સ્તુતિઓ સંસ્કૃત ભાષાનું ક્યેવર છોડી પ્રાકૃત ભાષાનો આશ્રય લે છે અને સાથે જ તે કાવ્યનિક તેમ જ પૌરાણિક દેવ-દેવીઓનો પ્રદેશ છોડી ઐતિહાસિક વ્યક્તિનો વિષય સ્વીકારે

છે. પાસિ મુત્તો બુદ્ધને સ્તવે છે, જ્યારે જૈન મુત્ત મહાવીરને સ્તવે છે. બાપા અને વિપવશેષ ઉપગત આ પાસિ-પ્રાકૃત સ્તુતિઓનું બીજું પણ એક ખાસ લક્ષણ છે અને તે એ કે એ સ્તુતિઓ તદ્દન સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસથી પણ સમગ્રપણે તેવી સહેલી અને નિરાડખરસીવીમાં મળી આવે છે. માતૃચેટના ઉત્તરગતી શ્રાવણપરંપરાના કવિઓ વૈદિક ક્ષત્રીમાં સ્તુતિઓ રચે છે. કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ કવિત્વસુલભ કલ્પનાઓ દ્વારા મુગ્ધસન્ન અને હૃદયંગમ શબ્દનિર્મળ છંદદેવને સ્તવે છે તો બાણ-મધુર આદિ સ્તુતિકારી વ્યાકરણ અને અનંતરચાત્રના ભારથી લચી જતી એવી શબ્દાડંબરી ઈંદ્રીમાં સ્તુતિઓ રચે છે, પણ આ બધા જ કવિઓનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાના વૈદિક પૂર્વજોના આલેખ ચીમે ચાવી પ્રકૃતિગત તેમ જ પૌરાણિક દેવદેવીઓની જ મુખ્યપણે સ્તુતિઓ રચે છે એમથી કોઈની સગવડો બાંધે જ ઐતિહાસિક વ્યક્તિને સ્તવે છે. તેથી જિલહું માતૃચેટના ઉત્તરગતી બૌદ્ધ ને જૈન સ્તુતિકારી પોતાના પૂર્વજોને માર્ગે જ વિચરી બુદ્ધ મહાવીર જેવા ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પણ મનુષ્યની સ્તુતિઓ રચે છે. તેઓ પોતાના પૂર્વજોની અકૃત્રિમ શૈલી છોડી મોટે ભાગે શબ્દ અને અલંકારના આડંબરમાં કવિત્વસુલભ કલ્પનાઓને વણે છે. એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઐતિહાસિક માનવજીવનનું ચિત્ર સ્તુતિ દ્વારા રજૂ કરના પ્રદત્ત થયા હોવા છતાં તેમાં એવા અનેક તરવોની સેળમેળ કરે છે કે જોઈ તો સ્તુત્ય વ્યક્તિનું જીવન શુદ્ધ માનવજીવન ન રહેતા અર્ધ દેવીજીવન કે અર્ધ કાલ્પનિક જીવન બાસવા લાગે છે. પછીના બૌદ્ધ કે જૈન દરેક સ્તુતિકારી મોટા ભાગે પોતાના છંદદેવને સ્તવતાં અને દેવી ચમત્કારો અને માનવજીવનને અમુલ્ય એવી અનેક અતિશયતાઓ વર્ણવી છે. વધારામાં એ સ્તુતિઓ શુદ્ધ વર્ણનાત્મક ન રહેતાં બહુધા ખંડનાત્મક પણ બની ગઈ છે. જાણે પોતાને અમાન્ય એવા સપ્રદાયોના છંદદેવો ઉપર કટાક્ષ-ક્ષેપ કર્યો સિવાય પોતાના છંદદેવની સ્તુતિ જ કરવા તેઓ અસમર્થ બની ગયા હોય. મોટે ભાગે દરેક સપ્રદાયની સ્તુતિનું સ્વરૂપ એવું બની ગયું છે કે તેનો પાઠ તે સપ્રદાયના શ્રદ્ધાળુ ભક્ત સિવાય બીજામાં બાંધે જ ભક્તિ જગાડી શકે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ છતાં માતૃચેટનું પ્રસ્તુત સ્તોત્ર શ્રાવણ અને શ્રમણ કવિઓની એ અતિશયતાઓથી સર્વથા મુક્ત રહ્યું છે એમાં માતૃચેટ બુદ્ધના આધ્યાત્મિક જીવનને કવિસુલભ કલ્પનાદ્વારા સરળ અને શિષ્ટ લૌકિક સંસ્કૃતમાં સ્તબ્ધ છે પણ એણે તેમાં દૈવી ચમત્કારો કે વિદેસિન માનવતા સાથે જરા પણ અસંગત દેખાય એવી અતિશયતાઓના આશ્રય લીધે જ નથી. તે સ્વમાન્ય તથાગતને સ્તવે છે, પણ કયાંય અન્ય સપ્રદાયસમત દેવો કે પુરુષો ઉપર એક પણ કટાક્ષ નથી કરતો, ગમે તેના વિરોધી સપ્રદાયના અનુયાયીને પણ માતૃચેટની આ સ્તુતિનો પાઠ તેને નિશે અણગમો ઉત્પન્ન નથી જ કરતો આ કૈવીદ્વારા જાણે માતૃચેટે એવું તરત્ત સ્થાપિત કર્યું હોય છે કે કોઈ પણ ભક્ત કે સ્તુતિગર પોતાના છંદદેવની ભક્તિ કે સ્તુતિ બીજા કોઈના દોષ જોયા સિવાય અને દૈવી કે અપ્રાભાવિક ચમત્કારોનો આશ્રય લીધા વિના પણ કરી શકે છે

અહીં ઈ-ત્સિંગના ઉપર આપેલ એ કથન વિશે વિચાર કરવો ઘટે છે કે માતૃચેટની

સ્તુતિઓના ઘણા વ્યાખ્યાનારો અને અનુકરણકારો થયા છે. - આને આપણી સામે માતૃચેતનું સમકાલીન કે સાર પછીનું સમ્પૂર્ણ ભારતીય વાઙ્મય નથી કે જેથી ઈતિહાસના એ કથનની અક્ષરસઃ પરીક્ષા કરી શકાય. તેમ છતાં જે કોઈ વાઙ્મયની અસ્તવ્યસ્ત અને અધૂરી જાણ છે, તે ઉપરથી એ તો નિઃશંક કહી શકાય છે કે ઈતિહાસનું એ કથન નિરાધાર કે માત્ર પ્રશંસા-પૂર્વક નથી. માતૃચેતની જે પૈકી પહેલી સ્તુતિ 'ચતુઃશતક' છે. નાગાર્જુનની 'મધ્યમક શરિકા' ૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. નાગાર્જુનના શિષ્ય આર્યદેવનું ચતુઃશતક પણ તેટલા જ શ્લોકપ્રમાણ છે. અને ગુરુ-શિષ્ય માતૃચેતના સમીપ ઉત્તરવર્તી છે અને બૌદ્ધ ધર્મવાદી વિદ્વાનો છે. તેથી એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે કદાચ નાગાર્જુન અને આર્યદેવે માતૃચેતના 'ચતુઃશતક'નું અનુકરણ કરી પોતપોતાનાં ચતુઃશતકપ્રમાણ પ્રકરણો લખ્યાં. આ પ્રકરણો ઈતિહાસ પહેલાં રચાયેલ હોઈ તે તેના ધ્યાનમાં છતાં જ અને તેનું ચીની ભાષાન્તર પણ છે જ. ઈતિહાસે ચતુઃશતકના અનુકરણની વાત કહી છે તે સાધારણ છે. જૈન આચાર્ય હરિભદ્રે પ્રાકૃતમાં વીસ વીંશીઓ રચી છે જે ચારસો શ્લોક પ્રમાણ થાય છે. જોકે હરિભદ્ર ઈતિહાસના ઉત્તરવર્તી હોઈ એ વિશિષ્ટાઓ ઈતિહાસની જાણમાં ન હોઈ શકે, છતાં એટલું તો ભારતીય વિદ્વાનોની અનુકરણપરંપરા ઉપરથી કહી શકાય કે કદાચ હરિભદ્રની એ રચનામાં પણ માતૃચેતના ચતુઃશતકની સાક્ષાત નહિ તો પાર-સ્પર્શિક પ્રેરણા હોઈ શકે. માતૃચેતનું બીજું સ્તોત્ર અધ્યર્દશતક છે. જેનું અનુકરણ તો દિહ્નાગે કર્યું જ છે, અને દિહ્નાગની એ અનુકૃતિ ટિપ્પેટન ભાષામાં મળે છે. ઈતિહાસ પહેલાં એ રચાયેલ હોઈ તેની જાણ ઈતિહાસને હતી જ. દિહ્નાગનું રચાન ભારતમાં અને ચીનમાં તે કાળે અતિ-ગૌરવપૂર્ણ હતું. દિહ્નાગ સિવાય બીજા બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ પણ અધ્યર્દશતકનાં અનુકરણો કર્યાં હોય એવા સંભવ છે, કેમકે અસંગ અને વસુમન્ધુ જેવા અસાધારણ વિદ્વાનો પણ માતૃચેતના પ્રશંસક હતા. આજળ વધારે શોધને પરિણામે એવાં અનુકરણો મળી આવે તો નવાઈ નહિ. એ ઉપરાંત જૈન સ્તુતિકારો ઉપર પણ અધ્યર્દશતકની સાક્ષાત કે વંશાનુવંશગત છાયા પડી હોય તેવા વધારે સંભવ હોય છે. સ્તુતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકર દિહ્નાગના જાણીપવર્તી છે. તેમણે દિહ્નાગના 'ન્યાયમુખ'નું અનુકરણ કરી 'ન્યાયાવનાર' રચ્યો છે એમ માનવાને આધાર છે. તેમણે દિહ્નાગની અન્ય કૃતિઓની સાથે દિહ્નાગનું અધ્યર્દશતક અને તેના જ મૂળ આદર્શરૂપ માતૃચેતનું અધ્યર્દશતક જોયું હોય એવા વધારે સંભવ છે. જે એ સંભવ સાચો હોય તો એમ માનવું નિરાધાર નથી કે સિદ્ધસેને રચેલ પાંચ સળંગ જનીસ-જનીસ શ્લોકની જનીશીઓ, જેનું કલ પ્રમાણ અધ્યર્દશતકના એકસો ત્રેપન શ્લોક કરતાં માત્ર સાત જ શ્લોક વધારે થાય છે, તેમાં પણ માતૃચેતના પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન છે. સિદ્ધસેન પછી ચનાર અને મોટે ભાગે સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓનું જ પોતાની હો અનુકરણ કરનાર સ્વામી સમન્તભદ્રના 'સ્વયમ્ભૂતોત્તમ'ની સ્મૃતિ પણ આ રથને ચરચાને નથી, કેમકે એ સુશ્વિષ્ટ સ્તોત્રમાં પણ અધ્યર્દશતક કરતાં માત્ર દશ જ શ્લોક ઓછા છે, અર્થાત્ તેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪૨ છે. હું ઉપર જણાવી ગયો છું કે પચાસથી થોડા ઓછા કે થોડા વધારે શ્લોકો હોય તો પણ તે ચતુર્થ શાસ્ત્રીય રીતે કહેવાય છે. એટલે કહેવું હોય તો

એમ કહી શકાય કે સિદ્ધસેનના ૧૬૦ અને સમંતભદ્રના ૧૪૩ શ્લોકો એ અધ્યર્શનકના ૧૫૩ શ્લોકોની બહુ નજીક છે. આ સિવાય સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓમાં કોઈ કોઈ ખાસ એવા શબ્દો અને ભાવો છે કે જે ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે કદાચ સિદ્ધસેન એ શબ્દો કે ભાવો માતૃચેટ આગર તેના અનુક્રાંતોઓની સામે જ પ્રકટ કર્યા હોય, જે વિશે આગળ થોડું વિચારીશું.

સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર કરતાં પણ આચાર્ય હેમચન્દ્ર આ રચણે વિશેષ સ્મરણીય છે. જો કે આચાર્ય હેમચન્દ્ર તો ઇ-ત્સિંગ પછી લગભગ પાંચ સતાબ્દો બાદ થયા છે, છતાં એમનું માત્ર 'વીતરાગસ્તોત્ર' પણ ન્યારે અધ્યર્શનક સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે ઇ-ત્સિંગના અનુકરણ-વિષયક કથન વિશે જરા પણ સંદેહ રહેતો નથી. 'વીતરાગસ્તોત્ર'ના શ્લોકો ૧૮૭ છે. એટલે તે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અધ્યર્શનકથી બહુ દૂર છે. અધ્યર્શનકના તેર વિભાગો છે, ન્યારે વીતરાગ-સ્તોત્રના વીશ. પણ હેમચન્દ્રે 'વીતરાગસ્તોત્ર' કુમારપાલ સૂપાદને ઉદ્દેશી લખ્યું છે. માતૃચેટનો કનિષ્ક સાથેનો સંબંધ જોતાં એમ થઈ આવે છે કે શું માતૃચેટ પણ સમ્રાટ કનિષ્કને ઉદ્દેશી અધ્યર્શનક જેવાં સ્તોત્રો રચ્યાં ન હોય? હેમચન્દ્રે કુમારપાલ પાસે શિકાર છોડાવ્યો અને વન્ય પ્રાણીઓને તેને હાથે અભયદાન દેવડાવ્યું એ અમારીધૈયજ્ઞાની વાન દત્તિદાસવિદિત છે. માતૃચેટ સમ્રાટ કનિષ્કને લખેલ પત્રમાં પણ છેવટે વન્ય પ્રાણીઓને અભયદાન દેવાની અને શિકાર છોડાવવાની વિનંતી છે. આ સાદૃશ્ય બંને એક બીજાના અન્યાનુકરણરૂપે ન હોય, તોય એમાં ધાર્મિક પરંપરાની સમાનતાનો તો પડશે સ્પષ્ટ છે જ. ગમે તેમ હોય, પણ અધ્યર્શનક અને વીતરાગસ્તોત્ર એ બંનેનો પુનઃ પુનઃ પાઠ કરતાં મન ઉપર એવી છાપ તો પડે જ છે કે હોય ન હોય પણ હેમચન્દ્ર સામે અધ્યર્શનક કે બીજાં તેવાં જ સ્તોત્રો અવશ્ય હતાં. હેમચન્દ્રનું બહુશ્રુતત્વ અને સર્વતોમુખી અવલોકન અને તેનો અન્યસંગ્રહરસ જોતાં એ કલ્પના સાવ નિર્મૂળ ભાગ્યે જ કહી શકાય. બીજા કોઈની સ્તુતિ કરતાં હેમચન્દ્રના વીતરાગસ્તોત્ર સાથે અધ્યર્શનકનો કેટલો વધારે બિંબ-પ્રતિબિંબભાવ છે એ બાજુનું બહુ રસપ્રદ હોઈ તેની ટૂંકમાં સરખામણી કરવી અનેક દાષ્ટ્યે ઉપયોગી છે.

માતૃચેટ બીજા કોઈમાં હોયનું અસ્તિત્વ બતાવ્યા સિવાય જ શુદ્ધને સ્તવતાં કહ્યું છે કે, જેનામાં કોઈ પણ દોષ છે જ નહિ અને જેનામાં સમગ્ર શુણો છે જ તેને જ શરણે જઈશું, તેની જ સ્તુતિ કરવી, તેની જ ઉપાસના કરવી અને તેની જ આગ્રામાં રહેવું વાનખી છે—જે શુદ્ધિ હોય તો.^૪

આ જ ભાવ હેમચન્દ્રે સહેજ ટેકીબંદે વર્ણવ્યો છે. બીજામાં સપૂર્ણ દોષો જ ન્યારે

૪. સર્વદા સર્વથા સર્વે યસ્ય દોષા ન સન્તિ હ ।
 સર્વે સર્વાભિસારેણ યત્ર ચાવશ્યિતા ગુણાઃ ॥ ૧ ॥
 તમેવ દારણં ગન્તુ ત સ્તોતું તમુપાસિતુમ્ ।
 તસ્યેવ દાસને સ્થાતુ ન્યાયે યયસ્તિ ચેતના ॥ ૨ ॥

તમ વીતરાગમાં બધા ગુણો જ છે. નાથ તરીકે તારો આગ્રય લઇએ છીએ, તને જ સ્તવીએ છીએ, તારી જ ઉપાસના કરીએ છીએ, તારા સિવાય અન્ય કોઈ ગાતા નથી.^૫

માતૃચેટ છુદ્ધ વિશે કહે છે કે આ છુદ્ધને દોષો અને એના બીજાં સંસ્કારો કશું જ નથી. વળી હે સુગત, તે દોષો ઉપર એવો સખત પ્રહાર કર્યો છે કે જેથી તે પોતાના ગિતમાં દોષના સંસ્કારોને પણ બાકી રહેવા દીધા નથી.^૬

આ જ વસ્તુને હેમચંદ્ર દ્રષ્ટકમાં વર્ણવે છે કે વીતરાગે સમ્પૂર્ણ કલેશ-વૃક્ષોને નિર્મૂળ ઉખારી નાખ્યાં છે.^૭

માતૃચેટે મનુષ્યજન્મની અતિદુર્લભતા સૂચવી ક્ષણભંગુર સરસ્વતી—વાક્ષકલિ—ને છુદ્ધની સ્તુતિમાં જ સફળ કરી લેવાની ભાવનાથી કહ્યું છે કે મહાન સમુદ્રમાં છટી પડેલાં ધોસરીના કાણાંમાં કાચબાની ડોકનું આપમેળે આવી જવું અતિદુર્લભ છે. તેવો જ અતિદુર્લભ સદ્ધર્મના સંભવવાળો મનુષ્યજન્મ પામી હું ક્ષણિક અને ગમે ત્યારે સવિદ્ર બની જનાર સરસ્વતીને શા માટે સફળ ન કરું ?^૮

આ જ ભાવ હેમચંદ્ર અતિદ્રષ્ટકમાં વીતરાગને સ્તવતાં વર્ણવે છે કે, વીતરાગ વિશે સ્તોત્ર રચી હું સરસ્વતીને પવિત્ર કરીશ. સંસારકાન્તારમાં જન્મધારીઓના જન્મનું કળ તે તેની સ્તુતિ જ છે.^૯

માતૃચેટ છુદ્ધને હિંદુશી કહે છે કે તું કોઈની પ્રેરણા વિના જ સ્વયમેવ સાધુ છે; તું નિઃસ્વાર્થ વાત્સલ્યવાળો છે; તું અપરિચિતોના પણ સખા છે અને તું અસંબંધીઓના પણ બંધુ છે.^{૧૦}

૫. વીતૃ—સર્વે સર્વામિનાડ્યેષુ, દોષાસ્ત્વયિ પુનર્ગુણાઃ ॥ ૧૧, ૮ ॥

ત્વાં પ્રપદ્યામહે નાથ, ત્વાં સ્તુમસ્ત્વામુપાસ્મહે ।

ત્વત્તો હિ ન પરભ્રાતા કિમ્ પ્રમઃ કિમ્ કુર્વહે ॥ ૬, ૫ ॥

૧. અધ્યૃ—સવાસનાથ તે દોષા ન ઇન્દ્રિયવાસ્ય તામિનઃ ॥ ૩ ॥

તથા સર્વામિસારેણ દોષેષુ પ્રહતે ત્વયા ।

યયૈવામાદમસન્તાને વાસનાપિ ન શેષિતા ॥ ૩૧ ॥

૭. વીતૃ—સર્વે યેનોદમૂચ્યન્ત, સમૂલાઃ વલ્લેષાપાલ્પાઃ ॥ ૧, ૨ ॥

૮. અધ્યૃ—સોઽહં પ્રાપ્ય મનુષ્યત્વં સસદર્મમહોત્સવમ્ ।

મહાર્ણવયુગચ્છિદ્રકૂર્મગ્રીવાર્ષણોપમમ્ ॥ ૫ ॥

અનિત્યતાવ્યનુસૂતાં કર્મચ્છિદ્રસસજ્યામ્ ।

આત્તસારાં કરિષ્યામિ કથં નૈવા સરસ્વતીમ્ ॥ ૬ ॥

૯. વીતૃ—વત્ર સ્તોત્રેણ કુર્યાં ચ પવિત્રાં સ્વા સરસ્વતીમ્ ।

ઇદં હિ મવકાન્તારે જન્મિના જન્મનઃ ફલમ્ ॥ ૧, ૬ ॥

૧૦. અધ્યૃ—અન્યાપારિતસાણુસ્ત્વં ત્વમકારણવત્સલઃ ।

અસંસ્તુતસલ્લધ ત્વ, ત્વમસન્નિવિધવાન્ધવઃ ॥ ૧૧ ॥

હેમચંદ્ર શબ્દગઃ એ જ વસ્તુ વીનગમ વિશે કહે છે.—તું વગર બોલાવ્યે પણ સદાયક છે, તું નિષ્કારણ વત્સલ છે, તું વગર પ્રાર્થનાએ પણ માધુ છે અને તું સંબંધ વિના પણ મૈત્રી બંધુ છે. ૧૧

જાતકોમાં જીવે અનેક વાર પોતાના શરીરને મોઝે પણ દિ'ઓના મુખમાંથી પ્રાણીઓ છોડ્યાની જે વાન છે તેનો સંકેત કરી માન્યેટે 'તત્ત્વ્ય' છે કે હે સાધો, તે પોતાનું માંસ પણ આપ્યું છે તો અન્ય વસ્તુની વાત જ શી? તે તો પ્રાણોથી પણ પ્રણયીનો સત્કાર કર્યો છે તે દિ'સોદાગ આકાન્ત પ્રાણીઓનાં શરીરો પોતાના સગરથી અને તેમના પ્રાણો પોતાના પ્રાણથી ખરીદી બચાવી લીધાં છે. ૧૨

જીવના પ્રાણાર્પણની કરાયેલ ગુતિનો જ પરિહાસ કરી હેમચંદ્ર ધષ્ટદેવને સ્તવે છે. તેણે એક સ્થળે મહાવીરને સ્તવતાં કહ્યું છે કે સ્વમાંસદાનેન ક્વા કુપાત્ (અયોગ્યવચ્ચેદ્દાન્નિદિક્ષા સ્લો. ૬). જ્યારે એ જ પરિહાસ તેણે વીતરાગગ્તોત્રમાં બીજી રીતે મૂક્યો છે જે ૨૫૪ બૌદ્ધ જાતકકથા સામે છે. જેમ કે, હે નાથ, પોતાના દેહના દાનથી પણ બીજાઓએ જે સુકૃત ઉપાજીવે નથી તે સુકૃત તો ઉદાગીન એવા તારા પદાસન નીચે આવી પડ્યું. ૧૩

હેમચંદ્રે ક્ષેસ આ પરિહાસ જૈન પરંપરામાં સિદ્ધમેન દિવાકર નેટમો તો જૂનો છે જ. દિવાકરે પણ મહાવીરને સ્તવતાં સ્વમાંસદાનથી પરપ્રાણીની ગ્લા કરનારને દયાપાત્ર કહ્યા છે જેમકે,

કૃપા વહન્ત કૃપણેષુ જન્તુષુ સ્વમાણ્શનેષ્વપિ મુક્ષવેતસ ।

ત્વદીયમપ્રાપ્ય કૃતાર્ય' ક્રોધાત્ સ્વતઃ કૃપા સંજનયન્ત્યેષ્વ' ॥

દ્વાન્નિદિકા ૧-૬

માન્યેટે નિમ્બકતા-પ્રકર્ષદ્વારા જીવની ચિત્તશુદ્ધિ તત્વના કહ્યું છે કે ગુણોમાં પણ તારી આસક્તિ ન હતી, ગુણીઓ ઉપર પણ રાગ ન હતો. તારા મુખસન્ન ચિત્તની પરિશુદ્ધિ આશ્ચર્ય-જનક છે. ૧૪

૧૧. વીત૦—અનાદૃતસહાયસ્ત્વૈ, ત્વમકારણવત્સલ ।

અનભ્યર્થિતસાધુસ્ત્વૈ, ત્વમસમ્બન્ધવાન્ધવ ॥ ૧૨, ૧ ॥

૧૨. અપ્ય૦—સ્વમાણ્શન્યપિ દત્તાનિ વસ્તુષ્વન્યેષુ કા કથા ।

પ્રાણૈરપિ ત્વયા સાધો! માનિત. પ્રણમી જન ॥ ૧૨ ॥

સ્વે. દારીરે શરીરાણિ પ્રાણેઃ પ્રાણા દારીરિણામ્ ।

નિષાસુમિરુપાત્તાનાં કષ્ટાનિ રાતગસ્ત્વયા ॥ ૧૩ ॥

૧૩. વીત૦—ચરેહસ્યાપિ દાનેન, શુદ્ધત નાર્જિત પરે ।

હદાસીનસ્ય તપ્રાથ, પાદપીઠે તવાલ્લઙ્ગ ॥ ૧૧, ૫ ॥

૧૪. અપ્ય૦—ગુણેષ્વપિ ન સગોડમૂત્તુ તુણ્ણા ન ગુણવત્ત્વપિ ।

અહો તે મુપ્પઘપ્પસ્ય સ્સાવસ્ય પરિશુદ્ધા ॥ ૪૫ ॥

હેમચંદ્ર પણ જીમ શબ્દોમાં એમ જ આવે છે—તું જ્યારે મુખ-દુઃખ કે સંસાર-ગોણ જન્મેમાં ઉદાગીન છે ત્યારે તારામાં વેરાગ્ય સિદ્ધ જ છે એટલે તું સર્વ જ વિરક્ત છે. ૧૫

માતૃચેટ શુદ્ધતા દેહરૂપને સ્તવનાં કહે છે કે ઉપશાન્ત અને કાન્ત, દીપ્તિવાળું અને છતાં આંછ ન નાખે તેનું, બળશાળી અને છતાં ત્રાસ ન આવે તેનું તારું રૂપ કોને ન આકર્ષે? ૧૬

હેમચંદ્રે પણ એ જ બાવ જીમ શબ્દોમાં સ્તવ્યો છે—હે પ્રભુ, પ્રિય, સ્ફટિક, સ્વર્ણ આદિ જેવા શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ણના તમારા વગર ધોયે પણ પવિત્ર દેહો કોને આકર્ષતા નથી? ૧૭

માતૃચેટ શુદ્ધની કશા સ્તવનાં કહે છે કે હે નાથ, પરાપકારમાં એકાન્તપણે મગ્ન અને પોતાના આશ્રય-શુદ્ધ-કક્ષેવર પ્રત્યે અત્યંત નિષ્ઠુર એવી કશાવિહીન કશુલા દક્ષત તારામાં હતી. ૧૮

હેમચંદ્ર પણ વીતરાગના વિસશણ ચરિત્રને એ જ રીતે સ્તવે છે—હે નાથ, તે પોતાના દિલકો ઉપર પણ ઉપકાર ક્યો છે અને પ્રાયિતોની પણ ઉપેક્ષા કરી છે. તારું ચરિત્ર સહજ રીતે જ આવું વિચિત્ર દોષ ત્યાં આલેખને અવકાશ જ ક્યાં છે? ૧૯

માતૃચેટ શુદ્ધનું શાસન અવગણનાર વિશે ને કહ્યું છે તે જ હેમચંદ્રે બીજી બંગીમાં વધારે ભારપૂર્વક વીતરાગનું શાસન અવગણનાર વિશે કહ્યું છે:—

હે સુનિશ્ચેષ્ટ, આ પ્રકારના કલ્યાણપુકત નાગ શાસનનો જે અનાદર કરે તે કરતાં બીજું વધારે ખૂંડું શું? ૨૦

હે વીતરાગ, જે અધ્યાત્મીઓએ તારું શાસન નથી અપનાવ્યું, તેઓના હાથમાંથી ચિન્તામણિ રત્ન જ સરી ગયું છે અને તેઓએ પ્રાપ્ત અમૃતને નિષ્ફળ કયું છે. ૨૧

૧૫. વીત૦—મુરો દુર્ગે મમે સોક્ષે, યદૌદાસીન્વમીશિપે ।

તદા વૈશ્યામમેતિ, ગુરુ નાસિ વિરાગવાન્ ॥ ૧૨, ૧ ॥

૧૬. અધ્ય૦—ઉપશાન્તં ચ કાન્તં ચ વીત્તમપ્રતિપાતિ ચ ।

તિમ્બુત ચોર્જિત વેદ રૂપ કમિવ નાક્ષિપેત્ ॥ ૫૨ ॥

૧૭. વીત૦—પ્રિયદુસ્પટિકસ્વર્ણ-વપ્રત્તાગ્જનપ્રભઃ ।

પ્રમો ત્વાગોતશુચિ-કાય કમિવ નાક્ષિપેત્ ॥ ૨, ૧ ॥

૧૮. અધ્ય૦—પરાવૈશાન્તસ્ત્યાગિ કામ સ્વાશ્રયનિષ્ઠા ।

ત્વત્યેવ કેવલ નાથ કલ્પાડકલ્પાડમવત્ ॥ ૬૪ ॥

૧૯. વીત૦—દિલકા અપ્યુપદૃતા આધિતા અપ્યુપેક્ષિતાઃ ।

દદં ચિત્ર ચરિત્ર તે, કે ના પર્યયુજ્જતામ્ ॥ ૧૪, ૬ ॥

૨૦. અધ્ય૦—એવ કલ્યાણકલિત તવેદમ્બિપુન્નવ ।

દાસન નાદિયન્તે યત્ કિ વૈશસતર તતઃ ॥ ૯૧ ॥

૨૧. વીત૦—ચ્યુતચિન્તામણિ પાણેસ્તેષા લઙ્ગા મુઘા મુઘા ।

યૈસ્તે દાસનર્થર્થમગ્નૈર્નાયસાઠ્ઠવમ્ ॥ ૧૫, ૨ ॥

માતૃચેટ વિરોધાભાસદ્વારા શુદ્ધની પ્રભુતા શુદ્ધતા જીવનમાંથી જ તારી રતવે છે કે હે નાય, તે પ્રભુ-સ્વામી છતાં પણ વિનેય-સિંચવાત્સલ્યથી મેવા દરી, વિનેયો મલા, ચેટતુ જ નહિ પણ વેશ અને બાહાનું પરિવર્તન સુધા ક્યું. ખરી રીતે હે નાય, તારા પોતાના પ્રભુપણું પણ દગેશા નથી હોતું. તેથી જ તો બધાઓ તને પોતાના ગ્રાંથમાં મેવમની માફક પ્રેરે છે ૨૨

હેમચંદ્ર પણ વિરોધાભાસથી છતાં બીજી રીતે જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે પ્રભુત્વ વર્ણવે છે—હે નાય, તે બીજાપ્રભુઓની માફક કોઇને કાંઈ આપ્યું નથી તેમ જ બીજા પ્રભુઓની માફક કોઈની પામેથી કાંઈ લીધું નથી અને છતાં તારામાં પ્રભુત્વ છે. ખરેખર કુસંગી દગા અનિવર્તનીય જ હોય છે. ૨૩

શુદ્ધે ધર્મ પણ યિતિમાં કલ્યાણની નવપ્રતિષ્ઠાનું—મધ્યમપ્રતિષ્ઠાનું લઘન નથી ક્યું એ શુભની શ્રુતિ માતૃચેટ જેની શબ્દરચના ને બગીને અવલંબી કરી છે તેવી જ શબ્દરચના અને બગીને વધારે પત્તનિવ કરી તેમાં હેમચંદ્રે અતિ ઉદાત્તભાવ ગોઠવ્યો છે

ન્યા ત્યા, અને જે તે રીતે, જેણે કેણે, બંને તને પ્રેયો હોય—તારાથી કામ લીધું હોય છતાં તું તો પોતાના કલ્યાણમાર્ગનું કદી ઉલ્લંઘન કરતો નથી ૨૪

જે તે સમપ્રદાયમાં, જે તે નામથી અને જે તે પ્રકારે તું જે હો તે દો, પણ જો તું નિર્દોષ છે તો એ બધા રૂપમાં હે બગાવત, છેવટે તું એ રૂપ જ છે વાસ્તે તને—વીનગમને નમસ્કાર હો ૨૫

માતૃચેટ શુદ્ધની ઉપનામતા અનોકિક રીતે રતવી છે કે, હે નાય, અપમાર કરનાર ઉપર તું જેવો ઉપકારી બન્યો છે તેથી ઉપનારી જગતમાં બીજાને કોઈ માણસ પોતાના ઉપકારી પ્રત્યે પણ નથી દેખાતો ૨૬

આ જ વસ્તુને હેમચંદ્રની રકુડ ગાથા ગ્રંથે છે હે નાય, બીજાઓ ઉપમારકો પ્રત્યે પણ

૨૨ અપ્ય—પ્રાપ્તા ક્ષેપા ધૃતા સેવા વેશમાયાન્તર કૃતમ્ ।

નાય વૈનયવાત્સલ્યાત્ પ્રમુળાપિ સતા ત્વયા ॥ ૧૧૬ ॥

પ્રમુલમપિ તે નાય સદા નામનિ વિષત ।

વક્તવ્ય દ્વ સર્વેહિ સ્વૈર સ્વાર્થે નિયુજ્યસે ॥ ૧૧૭ ॥

૨૩ વીત—દક્ષ ન કિંચિત્કસ્મિન્નિગ્રાત્ કિંચિત્તુતથન ।

પ્રમુલ્લ તે તથાપ્યેતલ્લ કાપિ વિપચિતામ્ ॥ ૧૧૮ ५ ॥

૨૪ અપ્ય—યેન કેનચિદેવ ત્વ યત્ર તત્ર યથા તથા ।

ચોદિત સ્વાં પ્રતિપદ કલ્યાણી નાતિવર્તસે ॥ ૧૧૯ ॥

૨૫ વીત—યત્ર યત્ર સમયે યથા યથા ચોડસિ સોડસ્યમિપયા યથા તથા ।

વીતદોષકલ્પ સ ચ્ચદ મવાનક એવ મયવન્નમોસ્તુ તે ॥ ૧૨૦ ॥

અયોગ્યવચ્ચદ્વાત્રિસિકા

૨૬ અપ્ય—નોપકારપરેડ્યેવમુપકારપરો જન ।

અપકારપરેડપિ ત્વમુપકારપરો યથા ॥ ૧૨૧ ॥

એટલો રોદ નથી દાખવતા જેટલો તમે અપકારકો પ્રત્યે પણ કરાવો છો. ખરેખર તમમાં બધું અલૌકિક છે. ૨૭

માતૃચેટ શુદ્ધની કુબુર કારિતા વિશે કહ્યું છે કે, સમાધિવજ્જીવી હાહાકાંઓનો ચૂરેચૂરો કરનાર તેં છેવટે પણ કુબુર કાર્ય કરવું હોયતું નહિ. ૨૮

હેમચંદ્રે એ જ ભાવ બાંધ્યો-સ્તવ્યો છે: હે નાય, તેં પરમસમાધિમાં પોતાની જાતને એવા રીતે પરાંતી કે જેથી હું સુખી છું કે નહિ, અગર કુ:ખી છું કે નહિ, તેનું તને માન સુધ્ધાં ન રહ્યું. ૨૯

માતૃચેટ શુદ્ધના બધા જ બાળ-આવ્યન્તર ગુણોની અદ્ભુતતા જે શબ્દ અને શૈલીમાં સ્તવી છે લગભગ તે જ શબ્દ અને શૈલીમાં હેમચંદ્રે પણ વીતરાગને અદ્ભુતતા સ્વામી તરીકે સ્તવ્યા છે,

દશા, વર્તન, રૂપ અને ગુણો એ બધું આશ્ચર્યકારી છે, કેમકે શુદ્ધની એક પણ બાબત અનદ્ભુત નથી. ૩૦

અધ્ય. ૧૪૭

હે ભગવન, તારો પ્રશ્ન, રૂપ, સર્વશ્રુતદયા એ બધું આશ્ચર્યકારી છે, તેથી સંપૂર્ણ આશ્ચર્યના નિર્ધાર તને નમસ્કાર હો. ૩૧

માતૃચેટ શુદ્ધનાં વર્ણન કરનારાઓને પણ વહે છે—હે નાય, જેઓ પ્રુષ્પસમુદ્ર, રતનનિધિ, ધર્મરાશિ અને ગુણાકર એવા તને નમે છે, તેઓને નમસ્કાર કરવો એ પણ સુકૃત છે. ૩૨

હેમચંદ્ર એ જ ભાવ માત્ર શબ્દાન્તરથી સ્તવે છે:—હે નાય, જેઓએ તારા આત્માશ્રુતથી પોતાની જાતને સદા સીંચી છે તેઓને નમસ્કાર, તેઓની સામે આ મારી અંજલિ અને તેઓને જ ઉપાસીએ છીએ. ૩૩.

૨૭. વીત૦—તથા પદે ન રઝ્યન્ત ઉપકારપરે પરે ।

જયાડપકારિણિ ભવાનહો સર્વમલૌકિકમ્ ॥ ૧૪, ૫ ॥

૨૮. અધ્ય૦—યત્ત્વં સમાધિવજ્રેણ તિલ્લજોડસ્યીવિ ચૂર્ણયન્ ।

અતિદુલ્લભકારિવમન્તેડુપિ ન વિમુક્તવાન્ ॥ ૧૪૪ ॥

૨૯. વીત૦—તથા સમાધો પરમે સ્વયામા વિનિવેશિતઃ ।

સુસ્તી દુઃસ્વપ્નિમ માસ્મીતિ, યથા ન પ્રતિપન્નવાન્ ॥ ૧૮, ૭ ॥

૩૦. અધ્ય૦—અહો સ્થિતિરહો જુતમહોરુપમહો ગુણાઃ ।

॥ નામ ભુદ્ધધર્માનામરિત્ કિચિદગદ્ભુતમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

૩૧. વીત૦—શમોદ્ભુતોડદ્ભુત રૂપ સર્વાત્મસુ કૃપાદ્ભુત ।

સર્વોદ્ભુતનિષીઠાય તુમ્ય ભગવન્તે નમઃ ॥ ૧૦, ૮ ॥

૩૨. અધ્ય૦—પુણ્યોદધિ રતનનિધિ ધર્મરાશિ ગુણાધરમ્ ।

ત્રે ત્વાં સરવા નમસ્યન્તિ તેમ્યોડપિ સુકૃતં નમ ॥ ૧૪૯ ॥

૩૩. વીત૦—તેમ્યો નમોડગ્નિચં, તેવા તાન્ રામુપાસ્મહે ।

ત્વદ્ગણનામૃતરસૈર્વાત્માડરિચ્યતાન્વહમ્ ॥ ૧૫, ૭ ॥

માતૃચેટ અને હેમચંદ્રની સ્તોત્રગન વધારે તુલનાનો બાર જિજ્ઞાસુઓ ઉપર મૂઝી આ સર-
ખામણીનો ઉપસંહાર માતૃચેટથી બદલ મોટે નહિ થયેલ કાલિદાસ અને મિદ્ધમેનનાં એકાદ બે
પદોની સરખામણીથી પૂરો કરું છું. માતૃચેટ સ્તુતિનો ઉપસંહાર કરતાં જે ભાવ પ્રકટ થયો છે
તે જ ભાવ કાલિદાસ વિષ્ણુની સ્તુતિના ઉપસંહારમાં દેવોના મુખથી પ્રકટ કરે છે:—

હે નાય, તારા ગુણો અક્ષય છે જ્યારે મારી શક્તિ ક્ષયશીલ છે. તેથી લંબાણુના ભયને
લીધે વિરમું છું, નહિ કે સ્તુતિજન્ય તૃપ્તિને લીધે. અધ્ય. ૧૫૦

હે વિષ્ણો, તારા મહિમાનું કીર્તન કરી વાણી વિરમે છે તે કાંતે! અમથી અને કાં તો
અશક્તિથી, નહિ કે તારા ગુણોની પરિમિતતાથી. રઘુ. ૧૦-૩૨.

આ રથળે બ્રાહ્મણ અને અમણ પરંપરાની મૌલિક માન્યતાના બેદ વિશે એક બાબત તરફ
ધ્યાન જાય છે. તે એ કે બ્રાહ્મણપરંપરા ઠાઈ પછુ દેવમાં કુદ કે શત્રુના નાશને સાધુ-પરિત્રાણ
જેવા જ ગુણ તરીકે રત્તવે છે, જ્યારે યોદ્ધાને જૈન પરંપરા મિત્ર કે શત્રુ સાધુ કે કુદ બંને ઉપર
સમાન ભાવે કરુણા વર્ષાવવી એને જ પ્રકૃષ્ટ માનવીય ગુણ માને છે. આ માન્યતાબેદ ગમે તે
બ્રાહ્મણ કવિની સ્તુતિ અને અમણ કવિની સ્તુતિમાં નજરે પડવાનો જ. તેથી અહીં તેવાં
ઉદાહરણો નથી તારવતો.

માતૃચેટ છુદનાં વચનોને સર્વશત્રુનો નિશ્ચય કરાવનાર તરીકે રત્તવે છે, જ્યારે સિદ્ધમેન પછુ
મહાવીરનાં વચનોને એ જ રીતે રત્તવે છે, અને વધારામાં શરીરના અતિશયને ઉમેરે છે.

“ હે નાય, કયા તારા દેવીને પછુ તાગ એ પ્રકારના વચનો સાંભળી તારે વિશે ‘સર્વજ્ઞ-
પણોનો નિશ્ચય ન થાય ? ’ ” ૩૪

“ હે વીર તારું સ્વભાવથી શ્વેત ડુધિરવાળું શરીર અને પરાતુકંપાથી સફળ બાણજી
આ બન્ને તારે વિશે સર્વજ્ઞપણોનો નિશ્ચય જોને ન કરાવે એ માણસ નહિ પછુ ઠાઈ બીજું જ
પ્રાણી છે. ” ૩૫

કાગળના કુર્મિક્ષનો ભય ન હોત તો સંપૂર્ણ અધ્યર્દશાતક નહિ તો છેવટે તેનાં કેટલાંક
પદો ગુજરાતી અનુવાદ સાથે લેખને અને આપત. પછુ એ લેખ આ રથળે જતો કરવો પડે
છે. તેમ છતાં અધ્યર્દશનકમાં આપતા બે મુદ્દા પરત્વે અહીં વિચાર દર્શાવવો જરૂરી છે, કેમકે
તે તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાહિત્ય તેમ જ સામપ્રદાયિક પરંપરાઓનું અધ્યયન

૩૪. અર્થ-—કસ્ય ન સ્વાદુપપ્ત્યુલ નામ્યાન્યેવંવિધાનિ તે ।

દ્વયિ પ્રતિહતસ્યાપિ સર્વજ્ઞ દ્વિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૬૮ ॥

૩૫. વપુઃ સ્વભાવસ્યમરક્ષણોગિતં પરાતુકમ્પાસફલં ચ માયિતમ્ ।

ન યસ્ય સર્વજ્ઞવિનિશ્ચયસ્ત્વયિ દ્વયં કરોત્યેતદસ્યો ન માનુષઃ ॥

દ્વાવિધિકા ૧-૧૪

કરવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. પરંતો મુદ્દો મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા સમગ્રવૃત્તિ દષ્ટાન્તરો અને બીજો મુદ્દો છુદ્ધને સ્વયંબુદ્ધે નમસ્કાર કરવાને લગતો છે.

માતૃચેટ પ્રારંભમાં જ મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા સમગ્રવૃત્તિ કહ્યું છે કે—

તોડહં પ્રાપ્ય મનુષ્યત્વં, ચરદર્શનમહોત્સવમ્ ।

મહાન્યવયુગરિદ્ધદર્શનમીવાર્ષણોષમમ્ ॥ ૫ ॥

આ ઉક્તિમાં જે ઝોંસરાના કંદમાં કાચખાની ડોક પરવાઈ જવાનો દાખલો આપી માનવજીવનની દુર્લભતા સૂચવી છે, તે દાખલો બીજા ગ્રન્થ સૂત્રાર્થકારમાં તો છે જ, પણ આ દાખલો પાસે મનિઃકમનિકાચમાં^{૩૬} પણ છે. પરંતુ જૈન ગ્રન્થોમાં તો આવા દશ દષ્ટાન્તરો પહેલેથી જ પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરાધ્યયનની નિયુક્તિ^{૩૭} જે પાંચમી શતાબ્દીથી અર્ધચીન નથી જ તેમાં એ દશ દષ્ટાન્તરોની યાદી છે. અને આ યાદી જૂની પરંપરાનો સંમત માન છે. એ પરંપરા કેટલી જૂની છે તે નક્કી કરવું સરસ નથી, પણ બીજા ને જૈન પરંપરામાં જે આવા દાખલાઓનું સામ્ય દેખાય છે તે ઉપરથી એટલું તો નક્કી જ છે કે ઉપદેશકો અને વિદ્વાનો આ દેશમાં ત્યાં ત્યાં માનવજીવનની દુર્લભતા સમગ્રવૃત્તિ આવા દષ્ટાન્તરો થોડા કાલતા અને તે દ્વારા સાધારણ લોકોમાં આવા દષ્ટાન્તરો રમતાં કરી જતાં. એક વાર કોઈએ એક દષ્ટાન્તર રચ્યું કે પછી તો તે ઉપરથી બીજાઓ તેના જેવાં નવાં જ દષ્ટાન્તરો રચી કાઢતા. જૈન પરંપરામાં આ જ લગી માત્ર તેવાં દશ દષ્ટાન્તરો જ જાણીતાં છે. અને તેનો ઉપયોગ ધાર્મિક પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. માતૃચેટ કુર્મગીવા શબ્દ વાપરી કાચખાની ડોક સૂચવી છે, બ્યારે જૈન ગ્રન્થોમાં સગીલા શબ્દ વપરાયેલો છે, જેનો અર્થ છે સળિયું અર્થાત્ એક નાનકડો લાકડાનો લાંબો શેા કુકડો. યુગાચિદ્ર શબ્દ બંને પરંપરાઓના વાચકમાં સમાન છે. બાવ એવો છે કે મહાન સમુદ્રને એક છેડે ઝોંસર તરતું મૂકવામાં આવે અને તદ્દન બીજે છેડે એક નાનકડો પાતળો ડંડીકો, એ બંને ક્યારેક અથડાય એ સંભવ જ પડેલાં તો ઝોંસર અને બહુ લાંબે કાળે તરંગોને કારણે અતિવિશાળ સમુદ્રમાં પણ ક્યારેક ઝોંસરું અને એ લાકડું એક બીજાને અડકી ભય તોય ઝોંસરાના કાણામાં એ ડંડીકાનું પરવાવાનું અતિ દુઃસંભવ છે. છતાંય કુર્મદનાષટનપટીયસી વિધિસીલા જેમ એ લાકડાને એ છેદમાં ક્યારેક પરોવી દે તેમ આ સંસારબ્રમણમાં માનવચોનિ તેટલે જ લાંબે ગાળે અને તેટલી જ મુશ્કેલીથી સંભવે છે. માતૃચેટ કાણામાં ડંડીકાને બદલે કાચખાની ડોક પરવાવાની વાત કહી છે તેનો ભાવ પણ એ જ છે. બાકીનાં નવ દષ્ટાન્તરો પણ એ જ ભાવ ઉપર ધડાયેલાં છે.

માતૃચેટ સ્વયમ્ભવે નમસ્તસ્તુ (શ્લો. ૮) શબ્દથી છુદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે. અહીં વિચારવાનું એ પ્રાસ છે કે સ્વયંબુ શબ્દ બ્રહ્મણુપર પરા અને તેમાંય ખાસ પૌરાણિક પરંપરાનો છે. તેનો અર્થ તે પરંપરાગા એવો છે કે જે વિષ્ણુના નાલિકગળમાંથી માનાપિતા સિવાય જ

૩૬. જુઓ બાલપદિત સુત

૩૭. જુઓ ચતુરંગીવાધ્યયન, ગાથા ૧૬૦, અને તેની 'પાદ્ય' ટીકા.

આપમેળે જન્મ્યો તે નહા-કમલયોનિઃ સ્વયંભૂ. બૌદ્ધ અને જૈન પરપરા આવી કમળમાથી સ્વયં જન્મની કલ્પનાને માનતી જ નથી અલગત, એ બંને પરપરાના સમ્યક્ચુદ્ધ અને સમ્માસચુદ્ધ જેના શબ્દો છે પણ તે બંને ગમ્હેનો અર્થ આપમેળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એટલે જ છે, નહિ કે આપમેળે જન્મમયુ તે જ પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈન વાદમયમા પોતપોતાના અભિમત તીર્થંદ્રે વારંતે તેઓએ જિન, મુગત, તીર્થં-ર, સ્વયંસચુદ્ધ આદિ જેવા વિગેરણો વાપર્યા છે, તેમાં કયાય નાહણુ અને પૌરાણિક પરપરાના અભિમત દેવો માટે તે પરપરામા વપરાયેલ ખાસ સ્વયંભૂ, વિપ્સુ, તિન આદિ વિશેણો દેખાતાં નથી તે જ રીતે બૌદ્ધ અને જૈન પરપરામા પ્રસિદ્ધ એના જિન, મુગત, અર્દન આદિ વિગેરણો બાહ્યપરપરાના પ્રાચીન ગ્રંથોમા કયાય દેખાતા નથી. સામાન્ય રીતે બાહ્યચુ અને શ્રમણ પરપરાનો આ શબ્દભેદ જૂનો છે તેથી બૌદ્ધો કે જૈનો બ્રહ્મના વાચક સ્વયંભૂ શબ્દને શુદ્ધ કે જિનમા ન વાપરે એ આભાસિ છે

પૌરાણિક પરપરામા સ્વયંભૂનું સ્થાન જાણીતું છે પાછલા વખતમા ચિપ્પુ અને શિવની પૂજાપ્રતિષ્ઠા વિશેષ વધી તે પહેલાં ક્યારે-બ્રહ્માની પ્રસિદ્ધિ અને પૂજા વિરોધ હતા ન્યારે સ્વયંભૂ સૃષ્ટિના ન્તાં દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં આ લોક સ્વયંભૂકૃત મનાતા, જેનો ઉદ્ભવ સૂતકૃતામૃત જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમા મળે છે બૌદ્ધો કે જૈનો જમનને કોર્નું રચેલું ન માનતા હોવાથી તેઓ સૃષ્ટિન્તાં સ્વયંભૂને ન માને અને તેથી એ પૌરાણિક સ્વયંભૂ શબ્દને પોતાના અભિમત મુગત કે જિન વાગ્તે ન વાપરે એ સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં તેઓ એ પૌરાણિક કલ્પનાને નિર્મૂળ અને નિર્મુક્તિ-શૂન્યના પોતાના દેવો વળે સ્વયંસચુદ્ધ શબ્દ વાપરી એમ સૂચવના કે આપમેળે જન્મમય ભવ નથી પણ આપમેળે જ્ઞાન તો સબંધે છે માન્યતાની આ પરપરાનો ભેદ સાથે આનતો છતાં ક્યારેક એવો સમય આવી ગયો છે કે તે વખતે બૌદ્ધો અને જૈનો બંનેએ પૌરાણિક સ્વયંભૂ શબ્દને તદ્દન અપનાવી લીધો છે આગળ જતાં જેમ શિવ, શકર, મહાદેવ, વિષ્ણુ પુરુષોત્તમ અને બ્રહ્મા આદિ અને રેદિ અને પૌરાણિક શબ્દોને પોતાના અભિમત અર્થમા અપનાવી લેવાની પ્રક્રિયા જૈન અને બૌદ્ધ સ્તુતિપરપરામા ચાલી છે, તેમ ક્યારે પહેલાના ગમયમા સ્વયંભૂ શબ્દને અપનાવી લેવાની પ્રક્રિયા પણ શરૂ થયેલી આ શરૂઆત પહેલાં કોણે કરી તે તો અઘરાત છે પણ એમણે તો નમ્યા છે કે એ શરૂઆત કોઈ એવા સમય અને દેશના એવા ભાગમા થઈ છે જે વખતે અને જ્યાં સ્વયંભૂની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા બહુ ચાનતી માતૃચેટ ઇસ્વીસનના પહેલા ઈશનો મરિ છે તેણે શુદ્ધ માટે સ્વયંભૂ શબ્દ વાપર્યો છે તે ઉપર સૂચવેલ પ્રક્રિયાનું જ પરિણામ છે હજી લગી માતૃચેટ પહેલાના કોઈ જૈન ગ્રંથમા મહાવીર આદિ અર્દન માટે સ્વયંભૂ શબ્દ વપરાયેલો જણાયો નથી તેથી જિનુ નિર્વિવાહ રીતે માતૃચેટ પછીની જૈન કૃતિઓમા મહાવીર આદિના વિશેષણ તરીકે સ્વયંભૂ શબ્દ વપરાયેલો મળે છે—ખાસ કરી સ્તુતિઓમા માતૃચેટ પણ સ્તુતિમા જ શુદ્ધ માટે એ શબ્દ વાપર્યો છે માતૃચેટ પછી બીજા બૌદ્ધ સ્તુતિનારો એ શબ્દ વાપરે એ તો

આભાનિક જ છે જૈન સ્તુતિકાર સિદ્ધમેન દિનાડર જે ઈ સના પાયમા સૈમ લગભગ થયેન
છ તેણે પોતાની બનીશીઓમા મહાવીરની સ્તુતિ તરીકે જે પાચ મનીશીઓ રચી છે, તેને
આરબ જ 'સ્વયમ્ભુવ ભૂતલદ્વજનેન' શબ્દથી યાચ છે ત્યાંમા તો જૈન પગપગમા સ્વયભૂ શબ્દ
પુગતન સ્વયસભુદ્ધ ગમ્તના નેટની જ પ્રતિષ્ઠા પામે કે સ્તુતિકાર સમન્તભદ્રે પણ 'સ્વયમ્ભુવા
ભૂતલદ્વજન ભૂતલે' શબ્દથી જ સ્તોત્રની શરૂઆત કરી છે એક વખતે બૌદ્ધ પરપરામા એવો
પણ યુગ આગ્યો છે કે જે વખતે સ્વયભૂચૈત્ય સ્વયભૂનિદાર અને સ્વયભૂસુદની ત્રિગેય પૂજા
ગર થઈ હતી અને તે ઉપર સ્વયભૂપુરાણ જેના તીર્થમાહાત્મ્યમ થો પણ ગ્યાયા છે આ
પુરાણ નેપાનમા આવેલ સ્વયભૂચૈત્ય અને તેના વિદાર ત્રિગે અદ્ભુત વર્ણન આપે છે, જે
બ્રાહ્મણપુરાણોને પણ નટાની દે તેવું કે આ બધું એટલું તો સ્વયે છે કે બ્રાહ્મણ અને પુરાણ
પરપરામા સ્વયભૂનું જે ધ્યાન હતું તેના આર્પણથી બૌદ્ધ અને જૈન સ્તુતિકારોએ પણ સુગન,
મહાવીર આદિને વિગે પોતાની હમે સ્વયભૂપણોનો આરોપ કર્યો અને તેઓ પોતે પણ (બતે
ખીલ દહિએ) સ્વયભૂને માને કે એમ પુરનાર મ્યુ આ મથળે એ પણ નોધવું જોઈએ કે
એક સ્વયભૂસમ્રદાય હતો જેના અનુયાયી સ્વાયભુવ જેવાના પત્ની તે સમ્રદાય કોઇ સાખ્ય
યોગીની શાખા હોય કે પૌરાણિક પરપરાનું કોઈ દાર્ગનિ-રૂપાન્તર હોય, એ વિશે વધારે
શોધ થવી બાબત છે.

અથેન આ લેખ તૈયા કરવામા મારા વિદ્યાર્થી શાન્તિયાન મણિનાથ જૈને પૂરી મહેનત
લીધી છે તેને તપાસી જઈ તેમા યોગ્ય ફેરફારનું સૂચન પ દનસુખ માનવગિયાએ કર્યું છે, તે
બદલ હું એ બંનેનો આભારી છું

‘વેદાંતવાદી’ મહનમિત્ર*

શ્રી ડુર્ગાશંકર દે શાસ્ત્રી

શંકરાચાર્યના જનની દત્તકથાઓમાં મહનમિત્ર માથેના વાદવિનાશની કથા પછી પ્રસિદ્ધ છે મહનમિત્રનું ધર જનાવના કહેવત

સ્વત પ્રમાણં વરત પ્રમાણ

વીરાક્તના યત્ર ગિતઃ શૂન્યન્તિ ।

દ્વારસ્થનીવાન્તરણમ્નિહદ્વા

જાનીહિ તન્મજનમિત્રમોક ॥

છત્રાદિ સ્તોત્રોપી સ્મૃતિત ત્યાની સ્ત્રીઓનું પાડિત્ય, મહનમિત્રની પત્ની ઉભયભારતીની શકર અને મહનના વિવાદમાં કોણુ હતુ, એનો નિર્ણય આપના જેટલી ચોક્કસતા વગેરે એવા મોદક અશો એ કથામાં છે કે શિક્ષિત માણુઓ પણ એ મોદના પ્રવાદમાં તાગાઇ જાય તે નવાઈ નહિ પણ અહીં તો વેદાન્તી અન્યથા તરીકે મહનમિત્ર વિગે જેટલી આખી માહિતી જ્ઞાનમાં આપણી પામે છે એની જ દૂકી નોખ આપવાનો ધરાદો છે ।

મહર્ષિવિજય^૧ આદિ ઝડગાચાર્યના ચરિત્ર સમ્બંધી ‘દત્તકથાઓના મહદરૂપ અન્વેષમાં’ એવી કથા મળે છે કે શંકરાચાર્ય ધાર્મિક દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા ત્યારે ડુર્ગારાજના શિષ્ય મહનમિત્ર જેઓ સુરત કર્મવાગી મીમાંસક હતા એમને વાદવિનાશમાં ધરાધા પછી સંન્યાસાશ્રમની દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય જનાવ્યા અને પૂર્ણાશ્રમના મહનમિત્ર સંન્યાસી તથા શકરના શિષ્ય થયા પછી સુરેશ્વર નામથી પ્રખ્યાત થયા ‘નૈષ્ઠર્થસિદ્ધિ’ અને ‘બૃહદ્વાલ્મ્યવ્રતાતિ’ જેવા અન્વેષના કર્તા તરીકે આ સુરેશ્વર પ્રસિદ્ધ છે

ઉપરની દત્તકથામાં પહેલી શક્ર મહીસુરના પ્રે દિશિયાન્ને નાખી તેઓએ ઈ સ ૧૬૨૩માં કણુ કે મહનમિત્રનો ‘બ્રહ્મસિદ્ધિ’ અન્વ જે ત્યા સુધી જપાયો નડેતો પણ જેની હાથપ્રત પોતે જોઈ હતી તેમાંના કેટલાક સિદ્ધાંતો સુરેશ્વરના સિદ્ધાંતોથી એટલા ભિન્ન છે કે સુરેશ્વર અને મહનમિત્ર એમ બન્નિ હોઈ રાહે નહિ, એટલું જ નહિ પણ કણુ કરી મહનમિત્ર શંકરાચાર્ય પડેલા ઘર્ષ ગયા, જ્યારે સુરેશ્વર શંકરાચાર્યના શિષ્ય હતા એમ ન પોતે જ ‘નૈષ્ઠર્થસિદ્ધિ’માં કહે છે

* ભારતીય વિદ્યાભવનના આશ્રય નીચે મુનિવર્સિટીમાં આપેલું બ્યાખ્યાન

૧ શંકરાચાર્યના ચરિત્રના કહેવાલા લગભગ જારેક અન્વેષ મળે છે, જેમાંથી એ ‘શકરવિજય’ આન ન્દાશ્રમ પૂનામાં અને એક ગોવિન્દાનન્દેશ્વરી ‘શંકરાચાર્યચરિત’ કેરળ પબ્લિશિંગ હાઉસ, ત્રીચુર દોનીન રેટરમાં છપાયો છે

૨ જ રો એ સો ૧૬૨૩ એપ્રિલ અને ૧૬૨૪ જાન્યુઆરી

મંડનમિશ્રનો આ ‘અહસિદ્ધિ’ અન્ય જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતો. ભામતીકાર વાય-સ્પતિમિત્રે એ અન્ય ઉપર યાતનસ્વસમીક્ષા નામની ટીકા લખી હતી જેનો એ વિદ્વાન ભામ-તીમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. પણ હજી સુધી એ ટીકા મળી આવી નથી. વળી ‘અહસિદ્ધિ’ અન્યનો અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ સિદ્ધિનામિષ્ટનંદકર્ણપ્રદાગ્નામિયં ક્રમાત્ । અદ્વૈતસિદ્ધિરુત્થા નતુર્થો સમજાયત ॥ એ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો જાણવામાં હોવા છતાં ‘અહસિદ્ધિ’ અન્યનો પત્તો નહેતો. અને એ અન્યના વિષયની માહિતી ન હોવાને પરિણામે કીધ જેવો પ્રાપ્તવિદ્યારિદ્ધ, જૈન લેખક વિદ્યાનંદ મંડનમિશ્રને વેદાંતવાદી કહે છે એ પુરાવાનાં બળથી મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરને એક માનવાના સંભવને સ્વીકારે છે.^૩

મંડનમિશ્રના આ ‘અહસિદ્ધિ’ અન્યની હાથપ્રતોની શોધ કરતાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ ઓરિ-ગેન્ટલ મેન્સુરિક્ટ્રસ લાઇબ્રેરીના એ વખતના કુપુરેટર મદામડોપાધ્યાય એસ. કુરુપુસ્વામી શાસ્ત્રીને ૧૯૨૦માં પત્રો લાખ્યો. એમણે જ ૧૯૨૨માં એનું સંપાદન આરંભ્યું અને ૧૯૩૩માં મ. ગ. ઓ. મે. માળાના બોધા મણકા નરોકે છપાઈને એ અન્ય બદર પડ્યો.

આ અહસિદ્ધિ અન્ય અદ્વૈતવેદાંતનો છે એટલે મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની એકતા ન સ્વી-કારીને પણ એ અન્યના કર્તૃત્વથી વિદ્યાનંદે કહ્યું છે તેમ મંડનમિશ્રને વેદાંતવાદી કહી શકાય એમ છે. વળી મંડનમિશ્રના નિધિવિવેક, રોકેટસિદ્ધિ વગેરે અન્યો પણ પ્રકટ થયા છે, અને એ ઉપરથી તેઓ મીમાંસક હતા એ તો ઘણા વખતથી ચોક્કસ જાણવામાં છે. પણ અહીં તો વેદાંતના ઇતિહાસમાં મંડનમિશ્રનું સ્થાન દેવકામાં અવલોકવાની ઇચ્છા છે. અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મંડન-મિશ્રનું સૌથી મહત્ત્વનું અર્પણ. મારા મતે, વેદાંતનો ‘અહસિદ્ધિ’ અન્ય જ છે.

ઉપનિષદાથી અદ્વૈત વેદાંતનો સંપ્રદાય આ દેશમાં ચાલુ થયો હતો. ઔપનિષદ કાળ પછીના કાળમાં અદ્વૈતવેદાંત વિષયક જે વિચારો થયા હશે તેમાંના કેટલાક મહાભારત (ગીતા અને શાન્તિપર્વ)માં મળે છે. પછી બ્રહ્મસૂત્રમાં કાશ્યપુત્ર, ઔકુશેમિ વગેરેના બિન્નબિન્ન મતો સંપ્રદાયો છે એ જોતાં અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર કરવા છતાં કેટલીક વીગતોની બાબતમાં બિન્નબિન્ન મતો ધરાવનારા વેદાંતીઓ બ્રહ્મસૂત્રકારના સમય પહેલાં હતા એમ દેખાય છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્ય પહેલાં પણ એક તો ઉપવર્ણની જેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ શંકરાચાર્યે કર્યો છે^૪ અને બીજી પણ અનેક વ્યાખ્યાઓ હતી એમ શાંકરભાષ્ય તથા રામાનુજભાષ્ય ઉપરથી જાણાય છે. સૂત્રાર ૧ પછીનું^૫ અને શંકરાચાર્ય પહેલાંનું^૬ ગૌડપાદીય કારિકા સિવાય કશું વેદાંતસાહિત્ય ન મળવાથી એ વચલા કાળના વેદાંતીઓમાંથી એક ગૌડપાદાચાર્યનું નામ જ જળવાઈ રહ્યું છે. આનું કારણ એ છે કે ગૌડપાદનો અદ્વૈતવાદ શંકરાચાર્યના વાદને મોટે ભાગે અનુકૂળ છે. શાંકરપરંપરામાં ગૌડપાદને શંકરના પરમશુર ગણવામાં આવે છે, એ હિંદને કદાચ પ્રમાણ ન ગણવામાં આવે, પણ બાળ્યમાં શંકર ‘સંપ્રદાયવિદ કહે છે’ એમ કહીને ગૌડપાદીયકારિકાને ઉતારે છે.^૭ એ પુરાવો નિઃસંદિગ્ધ

૩. કમ્પીમાંસા, ૧૯૨૧ પૃ. ૧૧

૪. બ. સૂ. શા. ભા., ૩-૩-૫૩

૫. બ. સૂ. શા. ભા., ૧-૪-૧૪

છે આ રીતે શાકર અદ્વૈતને અનુકૂળ જે વેદાંતનાંઓ અદ્વૈત પછીના લગભગ થર્ક ગયા તેમાં ગૌડપાદ સર્વશ્રેષ્ઠ અને કદાચ સમસ્તના નજીબના કાળમાં થર્ક ગયા, જેમ નાશકૃત્તન અદ્વૈતમુત્રનાર પહેલા થર્ક ગયા હતા ૬

પણ જેમ શકરને અનુકૂળ કેવાં વેદાંતીઓ હતા, તેમ કેટલાં બિન્નમતના પેવાનો પણ સબવ છે અને બનુપચનામના કેવા મહર્ષના મિદ્ધાન્તોની બાબતમાં બિન્નમત ધરાવનારા એ વેદાંતીઓ અને જના વખતના પ્રમિદ્ધ પૈય એમ મુગ્ધગચાર્યના બૃદ્ધદારણ્યનાર્નિક થી તથા તેની ટીકાઓના ઉદ્દેશથી જણાય છે ૭ આ બિન્નમતની પરપરા શસ્ત્રાચાર્ય પછી કદાચ અરૂપ કાગ મુખી આનંદી હોય એ સબવ છે શ્રીમદ્ભાગવતમાં એવી બિન્નમતની પરપરાનો અદ્વૈતવાદ છે એમ હું માનું છું અને મહનમિશ્રના 'અદ્ધામિદ્ધિ' ગ્રંથમાં પણ શસ્ત્રાચાર્યથી થોડા મતભેદ દેખાય છે

મહનમિશ્રના મતભેદના મુદ્દાઓ

પ્રો હિન્દિયાન્ને જ છે ૪ મ ૧૬૨૩-૨૪માં મહનમિશ્ર અને મુરેશ્વરાચાર્યની બિન્નમતના પૂરાના તરીકે નીચેના ચાર મુદ્દાઓ ખાસ નોધ્યા હતા

(૧) અવિદ્યાના આશ્રય અને વિષયનો પ્રશ્ન

(૨) રાજ્જકૃત

(૩) રજૈતવાદ અને

(૪) અદ્ધસાક્ષાત્તર માટે ધ્યાનની જરૂર

આ ચારમાં 'અદ્ધસિદ્ધિ'ના સપાદક કાપુનામી શાસ્ત્રીએ બીજા નવા મુદ્દાઓ ઉમેર્યા છે અનમત, બવા સગ્ધા મહર્ષના નથી, પણ વેદાંતના ઇતિહાસમાં મહનમિશ્રનું ધ્યાન સમન્વા થોડા મહર્ષના મુદ્દાઓની નોંધ નીચે મુજબ છે

અધ્યાનના આશ્રય અને વિષયનો પ્રશ્ન

શાકર વેદાંતમાં અધ્યાન કે અવિદ્યાનું સ્થાન ઘણું મોટું છે એ પ્રસિદ્ધ છે શસ્ત્રાચાર્યે અદ્ધમુત્રબાધ્યના ઉપોદ્ધાતમાં જ અવિદ્યાનો પ્રમાણુપાત્રના મૂળને સ્પર્શીને પોતાના વાદમાં અતિશય પરિણામગરૂ ત્રિચાર કયો છે જતા શસ્ત્રાચાર્યે ગ્રંથ શબ્દોમાં અધ્યાનનો આશ્રય કોણ અને વિષય કોણ એનો મોટો મ્યો નથી પરિણામે આ મુદ્દાની બાબતમાં પાછળના વેદાંતીઓમાં મતભેદ બીજો થયો છે

આ મતભેદ શરૂ કોનાથી થયો એ પ્રશ્ન છે બામતીપ્રધ્યાન અને વિવરણપ્રસ્થાન વચ્ચે આ મહર્ષનો મતભેદ સપ્રદાયમાં ગણાય છે અને વિવરણકાર પ્રમણાત્મયતીન્દ્ર (ઈ સ ૧૨૦૦)

૬ મ સુ શા બા ૧-૪ ૨૨

૭ જુઓ મિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ક પ ૧૭૫

૮ જુઓ મિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ક પ ૨૧૭

પહેલાં થયેલા ભામતીકાર વાયરપતિમિશ્રે^૯ “પ્રથમ^{૧૦} અવિદ્યા જીવને આશ્રયે રહેલી છે અને વિષય તરીકે પરમેશ્વરનો આશ્રય કરે છે” એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.^{૧૦} મૂળ શંકરભાષ્યમાં “પરમેશ્વર-શ્રયા” એવું વચન છે, તેની સ્પષ્ટતા કરતાં ઉપર પ્રમાણે ખુલાસો વાયરપતિએ કર્યો છે. વાયરપતિ પહેલાં આવું જ્ઞાન કંઈક મંડનમિશ્રનું જ મળે છે. “જીવોની અવિદ્યા છે,” એમ એ કહે છે.^{૧૧} પણ મંડનમિશ્રને શાક્ટપરચાનની બદ્ધાર ગણીને ઉપલા મનને વેદાંતસપ્રદાયે ભામતી-કારનો મત ગણ્યો છે અને એની વિરુદ્ધનો મત મુરેશ્વરે કહ્યો છે એમ કુપ્પુસ્વામી ચાલ્સી કહે છે.^{૧૨} પણ એમણે ઉદ્દેશ્યેલ મુરેશ્વરના કથનમાં આશ્રય અને વિષય બ્રહ્મ છે એવો સ્પષ્ટ અર્થ દેખાતો નથી અને વેદાંતના પાઠશાસ્ત્રમાં એવા સ્પષ્ટ મત માટે સર્વશાસ્ત્રમુનિના સંશ્લેષ શારીરકનો જ

આશ્રયત્વવિષયત્વમાગિની
નિર્વિમામચિત્તિરેવ કેવલ્લ ।

૧-૩૧૮

એ શ્લોક ઉતારેલો વાચ્યો છે.

હવે ભામતીકારે અવિદ્યાનો આશ્રય જીવ છે એ પોતાનો મત મંડનમિશ્ર પાસેથી લીધો છે, એમ શ્રી સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી, કુપ્પુસ્વામી વગેરે દ્વારિય વિદ્વાનો કહે છે અને વાયરપતિ પહેલાં મંડનમિશ્ર થયા હોવાથી એની ના પડાય એમ નથી પરંતુ શંકરાચાર્યનાં વચનોના પૂર્વપર આયોચનમાથી એ મત નીકળી શકે છે, કોઈ શાકરસિદ્ધાંત સાથે એને વિરોધ નથી અને બ. સૂ. ૪-૧-૩ ના ભાષ્યમાં શંકર પોતે “અજ્ઞાન કોને છે ?” એના પ્રશ્નના જવાબમાં “જે હું પૂછે છે તેને” એમ કહે છે એમથી સ્પષ્ટ અજ્ઞાન અજ્ઞાની જીવને આશ્રિત છે એવો અર્થ નીકળે છે. દ્રુક્ષામાં આરા મતે તો અમનાનન્દ કહે છે તેમ ભાષ્ય અને શ્રુતિનું હૃદય ગણીને વાયરપતિએ “જીવમાં રહેલી અવિદ્યાનો વિષય બ્રહ્મ છે” એમ કહેવું છે.^{૧૩} મંડન-મિશ્રે આ નિચાર વાયરપતિ પેઠે જ પણ તેની પડેના શ્રુતિ અને ભાષ્ય ઉપરથી લીધેલો હોવાનો સભન છે. વાયરપતિ જેવી શ્રદ્ધાથી બને નહિ પણ મંડનમિશ્રે શાક્ટભાષ્ય જોયું તો છે જ. વળી વાયરપતિએ વિચાર કર્યો વગર કેવળ મંડનમિશ્રને અનુસરીને આ મત સ્વીકાર્યો છે એવું માન-નાર પડિતોને એટલું જ પૂછાતું કે એમ હોય તો બીજા અનેક માન્યતાઓની ખામતમાં આમળ જોઈશું તેમ વાયરપતિએ મંડનમિશ્રનું ખડન કર્યું છે તેનું શું ?

૮ વાયરપતિમિશ્રે ૬ સ ૮૪૧માં એક મ-પ લખ્યો છે

૧૦ બ. સૂ. ૧-૪-૩ ની ભામતી

૧૧ બ્રહ્મસિદ્ધિ, પૃ. ૧૦

૧૨ બ્રહ્મસિદ્ધિ ઉપાદેશાત, પૃ. ૭૫ તથા ટીપ ૩૩

૧૩. જીવસ્યા ચા અવિદ્યાસ્યા વિષય બ્રહ્મ શુક્ષિવત્ ।

કલ્પે વાચસ્પતિર્માબ્યધુત્વોર્હદયવેદિતા ॥

બ. સૂ. ૧-૪-૧૦ની કલ્પતરુટીકા.

પણ અહીં વિચારણીય મુદ્દો તો તુલો જ છે, અને તે એ કે જો મંડનમિત્ર અને સુરેશ-રાચાર્ય દંતકથા કરે છે તેમ એક દોષ તો સુરેશ્વરના મન્યોમાં એ વિચાર મળવો જોઈએ હવે ‘અભાસિદ્ધિ’માં શંકર પદવાના અદ્વૈતવાદીનો મન અને સુરેશ્વરમાં શાંકર અદ્વૈતનો મન દોવાથી એ જોના મન્યોમાં મિદ્ધાંતનેદ દેખાય એ અવભાવિક છે એટલે એ કાગળથી મંડન અને સુરેશ્વરને બિચ વ્યક્તિ માનવાની જરૂર નથી, એવી પ્રો. સુમધવજી ગાંધીએ ‘અભાસિદ્ધિ’ના આ-શુભમા દલીલ કરી છે. મને તો એ દલીલ પોક્કળ લાગે છે, જરૂર કે મંડનમિત્ર શંકર પદવાના સમ્રાટવાના અદ્વૈતવાદી દોષો હતાં એમણે શાંકરભાષ્ય જોયેલ છે એ નક્કી છે, અને વાચ્યપતિ, અમયાનન્દ વગેરે શાંકર વેદાંતીઓને જે મિદ્ધાન્તનો વાધો નથી તેનો સુરેશ્વરને શાંકરવેદાંતી તરીકે વાધો દોવાનું કારણ નથી. એટલે માનવમ્બાવની સાધારણ દૃષ્ટિથી જોતાં તો પોને શૂદ્ધશા-શ્રમી હતા તે વખતે બધું જોયા પછી બાંધેલા વિચારને જાણે જાણુતા જ ન દોષ એમ મન્યાસી થયા પછી એ જ વિષયનો અંશ લખે, એટલે કે ‘અભાસિદ્ધિ’ના કર્તા જ ‘નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ના કર્તા હોય શકે, એ વાત મારી શુદ્ધિને તો સમજાતી નથી.

મંડનમિત્ર અને સુરેશ્વરની બિનનવા સાગિન કરવા માટે આ એક જ દાખલો પૂરતો છે. અને સિદ્ધાંતભેદના બીજા દાખલાઓ જે કુપુસ્ત્રામી શાસ્ત્રીના ‘અભાસિદ્ધિ’ના ઉપોદ્ધાનમાંથી નીચે ઉતાર્યા છે તે ઉપરનાને પ્રુદ્ધિ આપીને નિર્બાધક થાય છે

રજોદવાદ

મંડનમિત્ર પૈયાકગ્જ બર્તુદરિના રજોદવાદને તથા શબ્દાદ્વૈતને માને છે. અને તેણે રજોદવાદને સિદ્ધ કરવા માટે ‘રજોદસિદ્ધિ’ નામનો જુદો ગ્રન્થ લખ્યો છે હવે શ્રીમાસકાગળી કુમારિલ રજોદવાદની વિરુદ્ધ છે અને શકરાચાર્ય પશુ રજોદવાદને નથી સ્વીકારતા, ૧૪ સુરેશ્વર સ્વાભાવિક રીતે જ રજોદવાદની ઉપેક્ષા કરે છે અને શબ્દાદ્વૈતને નથી સ્વીકારતા ૧૫

જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવિચાર—મુક્તિ માટે જ્ઞાન એટલું જમ નથી, પણ જ્ઞાન અને કર્મ-નો સમુચ્ચય આવશ્યક છે એવો વાદ શકરાચાર્ય પહેલાથી પ્રસિદ્ધ હતો, એમ શકરાચાર્યના મન્યો જોના સ્પષ્ટ દેખાય છે ખામ કરીતે પૂર્વશ્રીમાસાના પડિના વેદિક કર્મોની, મુક્તિમા કાર્ધ જાતની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા મથે એ સ્વાભાવિક છે વેદોની તથા વેદિક કર્મોની સામા-ન્ય ભોક્ષતા તથા પડિતોના માનસ ઉપર જે પ્રવળ પડે હતી તેનો વિચાર કરવાથી જ શકરા-ચાર્યને મોક્ષ માટે અદ્વૈતલૈક્ય જ્ઞાન જ પૂરતું છે અને વેદિક કર્મની એમા નિવૃક્ષ જરૂર નથી એવું સિદ્ધ કરવા માટે જે બારે પ્રયત્ન કરેલા પડ્યો છે તે સમજા નકાય છે

દ્વિસાત્મક વેદિક કર્મોનો પ્રથમ વિરોધ ઉપનિષદગીત જાની ત્રપિઓએ કર્યો, પણ એ ઉમ ન હતો. એથી આત્મજ્ઞાન તરફ આકર્ષણ થયું પણ વેદિક કર્મો ગયા નહિ પછી ભગવાન શુદ્ધ ઉમ વિરોધ કર્યો. પરિણામે વેદિક કર્મો બૌદ્ધ સમાજમાંથી નીકળી ગયા, પણ બૌદ્ધ ધર્મ

જૂદો પડી ગયો અને છેવટ તો આ દેશમાંથી લગભગ નીકળી ગયો અને- બ્રાહ્મણધર્મમાં વૈદિક કર્મોનું સ્થાન લગભગ પૂર્વવત્ રહ્યું; જોકે અહિંસા આદિ ગુણોને સામાન્ય ધર્મમાં સ્થાન મળ્યું અને એ રીતે બ્રાહ્મણધર્મને નવો સરેકાર મળ્યો. અતિ દૂંઝામાં ઉપર દર્શાવેલી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાં ઈ. સ. ના પહેલા બીજા શતકથી તે સાતમાઆઠમા શતક સુધીમાં આ દેશમાં અપૂર્વ અને સર્વદેશી વિદ્યોપાસના અને બૌદ્ધ, જૈન તથા બ્રાહ્મણ મતના વિદ્વાનો વચ્ચે કર્મ, જ્ઞાન, ધર્મ, પ્રમાણશાસ્ત્ર, મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે વિષયો સંબંધે વિદ્વાત્ક્રિક્કર વિવાદ ચાલીને જે બહોળી અન્ધરચના થઈ છે તેનું સમગ્ર દર્શન ધણું આહ્લાદક છે. આ ઈ. સ. પહેલાબીજા શતકથી ૭ મા ૮ મા શતક સુધીમાં શંકર, કુમારિલ જેવા સમર્થ મીમાંસકો પણ થઈ થયા છે અને તેઓએ કર્મકાંડાત્મક પૂર્વમીમાંસાને નવી જ પ્રતિષ્ઠા આપી. ઉપર કહેલા સમય દરમિયાન જ આ દેશમાં અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓની પણ પરંપરા જીવતી હતી એ પહેલાં કહ્યું જ છે. પણ વેદાંતીઓમાં જેમ ગૌડપાદાચાર્ય જેવા કેટલાક દ્વૈતાત્મ તથા વૈદિક કર્મના ઉગ્ર વિરોધી હતા, ત્યારે બીજા કોઈક બત્તૃપ્રપંચ જેવા અમુક અંશમાં ભેદને અવકાશ આપતા હતા, ત્યારે કોઈક કર્મજ્ઞાનના સમુચ્ચયને સ્વીકારતા હતા. અને મંડનમિત્ર ધણું કરી પોતાના સંપ્રદાયને અનુસરી અમુક પ્રકારનો સમુચ્ચયવાદ સ્વીકારે છે. મંડનમિત્ર કહે છે કે “બ્રહ્માત્મબાવનું વેદાંત વચ્ચેના વડે જ્ઞાન થયા પછી કેટલાકનું મિથ્યાજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે કેટલાકનું મિથ્યાજ્ઞાન કોઈક અંશે ચાલુ રહે છે અને એ દૂર કરવા માટે જેમ નિદિબ્યાસન આવશ્યક છે તેમ યગુદનાદિ કર્મોની પણ જરૂર છે.”

શંકરાચાર્ય કર્મોની આવી આવશ્યકતા માનતા નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી. અને પોતાને શંકરના શિષ્ય કહેવાયનાર ગુરેશ્વરાચાર્ય પણ કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયનો ઉગ્ર વિરોધ કરે છે. તેઓ શંકરને અનુસરીને ચિત્તને શુદ્ધ તથા આત્માભિમુખ કરવા માટે જ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોને આવશ્યક ગણે છે પણ તે પછી જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય ધટતો નથી એમ ૨૫૯ કહે છે.

મંડનમિત્ર કર્મ પેઠે જ જ્ઞાન કે બાવનાને આવશ્યક ગણે છે. ૧૮ ન્યારે ગુરેશ્વરાચાર્ય ૨૫૯ કહે છે કે ઉપાસના કે બાવનાની નિવૃત્તિ જરૂર નથી. ૧૯

જીવનમુક્તિવિચાર:-આ દેશમાં ધર્મ અને જ્ઞાન બેયનું લક્ષ્ય ત્રણ હજાર વર્ષના લાંબા ઇતિહાસમાં મોક્ષ જ રહ્યું છે. અલગત મોક્ષના સ્વરૂપ વિશે મતભેદ ધણો છે. વળી સામાન્ય રીતે ધાર્મિક સંપ્રદાયો મરણ પછી સ્વર્ગ અથવા મોક્ષ મળવાની વાત કરે છે, ન્યારે વેદાંત વિદેહ-મુક્તિ અને જીવનમુક્તિ બેયને સ્વીકારે છે. ખરી રીતે શંકરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્માત્મક-સાક્ષાત્કાર થયો કે મુક્તિ જ છે; પછી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ આ લોકમાં ગમે તે સ્થિતિમાં

૧૬. જીઓ. ઇ. સિ., પૃ. ૩૫ થી ૩૭

૧૭. જીઓ. નેપ્ઠર્યસિદ્ધિ, પૃ. ૩૨ થી ૪૦

૧૮. ઇ. સિ., પૃ. ૩૬, ૩૫

૧૯. નેપ્ઠર્યસિદ્ધિ, પૃ. ૪૦

દેવા. એ જ્ઞાનીને મુક્તિ માટે મરણ મુખી વાટ જોવાની કે મુક્તિને ક્યાંય શોધવાની જરૂર નથી. આવો જ્ઞાની જ્ઞાન થયા પછી છવે ત્યાં સુધી જીવ-મુક્તિ કહેવાય છે.

તમે મંડનમિત્રે પણ જીવ-મુક્તિની ચર્ચા કરી છે, પણ એજે શાંકર બાપ્તના જીવ-મુક્તિનિરપેક્ષ-થી કાંઈક મનબદ્ધ પણ દર્શાવ્યો છે.^{૨૦} આ વિષયમાં તત્ત્વ સાગરે વિરં ચાગ્ર મિત્રોદયેષ્ય લેપત્સ્વરૂપે^{૨૧} એ શ્રુતિ અને જનાત્ત્વપર્યે એવ તુ તદવધેઃ, મોમેન દ્વિતરે શપદિત્ત સંપદતે એ એ મુત્રોનો^{૨૨} આધાર સર્પ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, જેનો સાર એવો છે કે

મિયને હૃદયમન્વિચ્છિયન્તે સર્વેષંકવાઃ ।
શંચિન્તે વાસ્ય જ્ઞાનિ તસ્મિન્ન્ટે વરાતરે^{૨૩} ॥

એ અને એ મનુષ્યમની બીજી શ્રુતિઓ કહે છે તેમ પરાવર પરમાત્માનું દર્શન થતાં સર્વ ક્રમો દીધી શકે જાય છે એવો સર્વ વેદાન્તીઓનો મન છે. પણ આપણા કર્મવાદ અનુસાર પ્રત્યેક શરીર અમુક ક્રમોથી બંધાય છે, અને કર્માનુસાર ચાલે છે. એટલે સર્વ ક્રમો જો દીધી શકે જાય તો કર્મને આધારે જોભેલું શરીર તરત પડી જવું જોઈએ. પણ એ સ્થિતિ અનિવાર્ય હોય તો જ્ઞાનની પરંપરા ચાલવાનો જ સંભવ નથી રહેતો. આ મુશ્કેલી પ્રાચીન વેદાન્તીઓના ધ્યાનમાં આવી જ હતી અને યદ્યપ્ત્રવધાર કહે છે તેમ જે શરીરમાં જ્ઞાન થયું હોય તે શરીરને દશાવનાર પ્રારબ્ધ કર્મની અસર જ્ઞાનીને માટે પણ રહે છે. બાકીનાં સંચિન્ત જેવું કાર્ય આરંભાયું નથી તે અને ક્રિયમાયુ કર્મ જ્ઞાનીને લાગુ નથી પડતાં. સંક્રાન્ત્યાર્ય મુવકારનું આ વક્તવ્ય સ્વીકારે છે. મંડનમિત્રે જીવ-મુક્તિ તો કબૂલ છે,^{૨૪} પણ એ પ્રારબ્ધકર્મનું જોર કાંઈક ઓછું કરવા માગે છે. એ કહે છે કે^{૨૫} “જ્ઞાનથી અવિદ્યા અને કર્મ આરબ્ધ અને અનારબ્ધ બેય દીધી શકા છતાં થોડો કાળ આરબ્ધ કાર્ય કર્મના સંસ્કાર ટકી રહે ખરા, પણ તે જે શરીરના પડવા સાથે નિવૃત્ત થાય છે; અને મરણ પછી તો બિસફુલ એ સંસ્કાર રહેતા નથી.”

આ પ્રસંગમાં શાંકરબાપ્તની કેટલીક ગોણી દલીલોનું મંડનમિત્રે ખંડન કર્યું છે. પણ મુખ્ય તાત્પર્યમાં તેઓ શંકરથી બહુ જુદા પડતા હોય, એમ મને લાગતું નથી. સંસ્કારથી શરીર દેહવાની મંડનમિત્રની મુક્તિ શાંકર બાપ્તમાં છે જ.^{૨૬}

પણ મંડનમિત્રે પૂર્વપક્ષની એક દલીલ તરીકે કહ્યું છે કે, “જો તત્ત્વજ્ઞાન પછી તરત જ દેહ પડી જાય એમ માનવામાં આવે તો સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો બીનામાં આપ્યાં છે તે ઘટે નહિ.”

૨૦. જુઓ બ. સિ., પૃ. ૧૩૦ થી ૧૫૪
૨૧. ઊં., ૬-૧૪-૨
૨૨. બ. સૂ., ૪-૧૧-૫, અને ૪-૧-૧૬.
૨૩. મુંડક ઉ., ૨-૨-૮
૨૪. જુઓ બ. સિ., પૃ. ૧૩૧-૧૩૨
૨૫. “ ” ” પૃ. ૧૩૨, ૧૩૩ તથા ઉપોદ્યાત પૃ. ૩૮
૨૬. “ ” બ. સૂ. ૪-૧-૧૫ ઉપરના ભાષ્યના સંબંધે તથા ૪-૧-૧૬ ની દક્ષતર દીક્ષા.

અને એના જવાબમાં પૂર્વપક્ષની દલીલ આપી છે કે “સ્થિતપ્રજ્ઞને જેની અવિદ્યા તદ્દન ગમી ગઈ છે એવો સિદ્ધ ન ગણવો. પણ અમુક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયે તો સાધક ગણવો” ૨૭ હવે મને તો એ જ પ્રકરણના પછીના રચનાથી લાગે છે કે મહંડનમિત્ર પોતે પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને સાધક નહિ પણ સિદ્ધ જ માને છે પણ પૂર્વપક્ષમાં મહેના ઉપવા રચને પાઠ્યતા વેદાન્તીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને ભામતીમાં વાચસ્પતિમિત્ર “સ્થિતપ્રજ્ઞ સાધક નહિ પણ સિદ્ધ” એ શબ્દો વડે મહંડનમિત્રના ઉપવા વચને હિપજ મરેની શકતને દૂર કરે છે ૨૮ બહુ જોતા જ સિ ના ઉપોદ્ધાતમાં આ મતભેદ ઉપર મ મ કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીએ જે ભાર મૂક્યો છે તે મને તો વધારે પડતો લાગે છે.

આ જ પ્રકરણમાં જ સૂ ના ચાલકવિકારમવશ્યિતિરાધિકારિકાણામ્ (૩ ૩ ૩૨) એ સૂત્રના ભાષ્યમાં “અન્તરતમ આદિ ઋષિઓએ સમ્યગ્દર્શન થયું હોના છતાં પરમેશ્વરના નિયોગને અધીન થઈને પરમેશ્વર જ મોપેલા અધિકારનો નિર્ણય કરવા માટે મરણ પછી એક અથવા વધારે નવા દેહો પણ ધારણ કરેલા છે” એમ શરૂ કરેલું છે. શકરભાષ્યના શબ્દો જોતા પ્રતિહાસ પુરાણમાં વ્યાસ, વસિષ્ઠ અને જાની ઋષિઓના પુનર્જન્મ વિશે જે કથાઓ મળે છે તેનો વેદાંતના સુકિતવાદને અનુકૂળ ખુનાસો કરાવો. સૂત્રકાર ઉપર કહેલા સૂત્રમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, એવો શરૂઆતના અભિપ્રાય જણાય છે સાધારણ રીતે શકરાચાર્યનું વલણ એમના કેનસાક્ષિતવાદને બાધક ન હોય એવી બાબતમાં પ્રાચીન ઇતરપરપરાને અનુકૂળ રહેવાનું છે.

હવે મહંડનમિત્રે આ આધિકારિકોનો મુદ્દો ચર્ચ્યો જ નથી, પણ જનમુક્તના પ્રકરણમાં વિદ્વાનનું શરીર પડ્યા પછી તેનું કૈનસ્થ ચોક્કસ છે એમ તેઓ કહે છે ૨૯ અને એ ઉપર ભાર દર્જને કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી શકરથી મહંડન આ બાબતમાં જુદા પડે છે એવો અર્થ કાઢે છે. મારા મતે તેમનો આ અભિપ્રાય બરાબર નથી ખરી રીતે મહંડનમિત્રે પ્રસ્તુત વિષયને સ્પર્શ જ નથી કર્યો. એમ તો સુરેશ્વરે પણ એ પ્રશ્ન નથી ચર્ચ્યો અહીં શકરાચાર્ય જ સૂ ભાષ્યમાં સૂત્રોથી બધાએના છે સૂત્રમાં જેની ચર્ચા હોય તે સર્વ નિષેધો નિશે શરૂને કાર્ત્વ્ય અભિપ્રાય આપેલા જ પડે, ત્યારે મહંડન અને સુરેશ્વર અમુક મર્યાદિત વિષયની જ ચર્ચા કરે છે ખરી રીતે “દેહ પડ્યા પછી વિદ્વાનને કૈનસ્થ મળે જ” એ નિશ્ચયમાં મહંડનથી શકર જરાય ઓછા આગ્રહી નથી ૩૦ પણ ઉપર કહેલ આધિનરિકોને એ નિયમ લાગુ નથી પડતો તેઓને—વ્યાસવસિષ્ઠાદિ ને કૃષ્ણાદિ અવતારોની કોટિના ગણવા એવો શકરનો અભિપ્રાય છે.

વેદાંતસાધવિષયક શકર અને સુરેશ્વરથી મહંડનના મતભેદના વધારે મુદ્દાઓને વિસ્તારથી ચર્ચાનાની જરૂર નથી કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીએ મતભેદના જે બીજા મુદ્દાઓ નોંધ્યા છે, તેમાંના પણ તો અમુક ઉપનિષદ્વચનોનો અર્થ શકરથી મહંડન જુદો કર્યો હોવાના છે આમાં મને કાંઈ

૨૭ જ સિ, પૃ ૧૩૦ પ ૧૭ થી ૧૯

૨૮ જ સૂ, ૪-૧-૧૫ ઉપરે વાગ્યો તથા તે ઉપરની સ્પષ્ટતાકે જુઓ

૨૯ જ સિ પૃ ૧૩૨, પ ૮ થી ૧૪

૩૦ [જુઓ ૪-૧-૧૪ ના ભાષ્યનો છેલ્લો ભાગ મહંડન એ કદમના શબ્દો કહ્યાં છે

મદત્વ લાગતું નથી. ઉપનિષદવચનોના અર્થની બાબતમાં એવી છૂટ સંપ્રદાયમાન્ય છે.^{૩૧}

અવિચયા યુતું તીર્થં એ ઇશાવાસ્ય ઉ. ની યુતિનો એ ઉપનિષદના શંકરબાળ્યમાં આપેલા અર્થથી મંડનમિત્રે જુદો અર્થ આપ્યો છે,^{૩૨} એ સાચું છે. પણ એ અર્થભેદ ઉપર બાર મૂકવામાં કંઈ તરત્વ નથી. ખરી રીતે જે અર્થ મંડને આપ્યો છે તે શંકરના વાદને અનુકૂળ છે, એટલું જ નહિ પણ ધ. સુ. ૧-૨-૪ના બાળ્યના અન્તમાં આપેલી ગાયાઓનું તાત્પર્ય સમજાવનાં બામનીકારે એ જુદા અર્થમાં એ મંત્ર ઉતાર્યો છે.

મંડન અને સુરેશ્વર:-શંકરાચાર્યથી ક્યાંક ક્યાંક જુદા પડવાનું મંડનમિત્રનું વક્તવ્ય અને ઉપર વિસ્તારથી જોયું તેમ સ્ફોટવાદ તથા જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય જેવા મદત્વના સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં મંડનનો શંકર અને સુરેશ્વરથી બિન્ન મન મંડનમિત્ર તથા સુરેશ્વરને બિન્ન વ્યક્તિ સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતો સમર્થ છે. હતાં જ્ઞાનપરંપરાના બળથી આ સિદ્ધાન્તભેદની અવગણના કરવાનું સુચ્છસપ્થ શાસ્ત્રી આશુપામાં કહે છે. મને તો એમની દલીલ મળે બિનરતી નથી. વળી તેઓ મંડનમિત્રનાં અમુક વચનોનું સુરેશ્વરના જૃદ્ધારણ્યકર્તાતિર્કનાં અમુક વચનો માથે મળતાપણું વીગતથી દર્શાવીને એ સામ્યને એ બેની એકતાનું પ્રમાણ મૂક્યું છે. પણ મને એ દલીલ સમર્પક નથી લાગતી. એક લેખકે બીજામાંથી વિચારો અને શબ્દોના ઉતારાં ક્યાં હોવાનો સંભવ છે. વેદાંતીઓ અથવા આપણા પ્રાચીન દાર્શનિક લેખકો વિરુદ્ધ પક્ષના પણ અનુકૂળ વિચારો અને શબ્દો ઉતારવામાં વાંધો ગણના નથી અને નામ લીધા વગર ઉતારા કરે છે. અહીં મંડનમિત્રના ધ. સિ. ગ્રન્થમાંથી જૃદ્ધારણ્યકર્તાતિર્કનાં જિનારા થયા હોવાનો સંભવ છે.

પણ મંડનમિત્ર અને સુરેશ્વરની એકતાની વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તભેદ ઉપરાંત નીચેની બે દલીલો પણ કુપ્રસ્વામી શાસ્ત્રીએ કરી છે. [૧] સુરેશ્વર વૈદિકમન્યાઃ વૈદાર્થનિધિસાઃ મહામીમાંલ્લજ્ઞા ધીરાઃ “સ્વસંપ્રદાય બલના ટેકાથી બોલનારા” એવા આણેષો બુ. વા. માં જે પ્રતિપક્ષીઓ માટે કરે છે તેમાં મંડનમિત્ર ઉદ્દિષ્ટ હોવાનું એકાદ સ્થળે ટીકાકાર આનન્દમિરિ કહે છે.^{૩૪} [૨] કુપ્રસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે કે ૪૫ વેદાંતના મળી આવેલા કોઈ પણ પ્રમાણભૂત ગ્રન્થમાં મંડનમિત્ર અને સુરેશ્વરની એકતા કહી નથી, એટલું જ નહિ પણ અદ્વિતવાદના તથા દ્વિતવાદના અનેક ગ્રન્થોમાં બેય લેખકોને બિન્ન કહેલ છે.

વળી સર્વજ્ઞાતમયુનિ ૨૫૪ શબ્દોમાં મંડનવચનને ‘અન્યથાપ્રસ્થાન’ કહે છે. એટલે કે શંકર. પ્રસ્થાનથી મંડનપ્રસ્થાન વિન્ન છે અને સુરેશ્વર તે શંકરના અનુયાયી છે એ નિર્ણય છે.

૩૧. મંડનમિત્રે પોતે જ પ્રસ્તુત જ શ્રુતિના બે અર્થ આપ્યા છે. શંકર પણ ધર્મીવાર એક કરતાં વધારે અર્થ આપે છે.

૩૨. ધ. સિ., પૃ. ૧૩, પં. ૭ થી ૧૧

૩૩. જુઓ ધ. સુ., ૧-૨-૪ ના બાળ્યનો અન્તભાગ તથા તે ઉપર બામની, નિ. સા. આ., પૃ. ૧૫૫

૩૪. જુઓ ધ. સિ. તે ઉપદેશાત, પૃ. ૩૦ તથા તે ઉપરની ૨૧ થી ૪૫ શીષો.

૩૫. એનન, ઇ. પૃ. ૫૦, ૫૧ તથા તે ઉપરની શીષો

મારા મતે ઉપરની એ દલીલો ગમે તેવી ગ્રહ્યક્ષણ સૂત્રપરંપરાને ઉમેરી નાખવા માટે સમર્થ છે. પણ એથી આગળ ચાલીને કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી નીચેના પુરાવો ઉમેરે છે. આનન્દાનુભવ નામના ચિત્રસુખ પહેલાં થયેલા વેદાન્તી અન્યકાર ન્યાયરત્નદીપિકામાં વિશ્વરૂપ અને મંડનને એક વાક્યમાં જુદા ગણે છે. અને પછીના વાક્યમાં ગૃહસ્થ વિશ્વરૂપ એ જ સંન્યાસી સુરેશ્વર ગ્રામ કહે છે. મતલબ કે મંડન અને સુરેશ્વરને ભિન્ન ગણે છે^{૩૬} એ સ્પષ્ટ છે.

દંતકથાના આગ્રહી સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી તો મંડનમિશ્ર, ઉમ્મેક, વિશ્વરૂપ અને સુરેશ્વર ચારેયને એક ગણે છે.^{૩૭} પણ મારો નિશ્ચય તો કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીને અનુસરતો મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરને જુદા ગણવાનો છે. અલગત સુરેશ્વર અને વિશ્વરૂપ એક હોય એ સંભવ છે.

મંડનમિશ્રનો સમય

દંતકથા પ્રમાણે તો મંડનમિશ્ર શંકરાચાર્યના સમકાલીન અને પાછળથી સુરેશ્વરરૂપે શિષ્ય એટલે એવો સમય થોડાં વર્ષો પહેલાં તો શંકરાચાર્યના સમયથી નિશ્ચિત હતો. પણ ‘બ્રહ્મસિદ્ધિ’માં શંકરથી ભિન્ન વિચારો છે, માટે ‘શંકરવિજય’ની દંતકથામાંથી વિશ્વાસ ચલિત થતાં મંડનમિશ્રના સમય માટે પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે. અને ‘બ્રહ્મસિદ્ધિ’ હાયા પહેલાં જેઓએ એ અન્યતું સંપૂર્ણ અપ્રસંગિક ક્યું નહોતું તેઓની માન્યતા એવી ચર્ચા હતી કે શંકરાચાર્યથી ભિન્ન વેદાન્ત-મત દર્શાવનાર મંડનમિશ્ર શંકર પહેલાં અને એના બીજા અન્યોમાં કુમારિલમાંથી ઉતારા કરનાર કુમારિલ પછી થયા હોવા લેખ્યો. આ વિચારશ્રેણીને અનુસરી શ્રી. પી. વી. કાણેએ કુમારિલ-ને ઈ. સ. ૬૧૦ થી ૭૦૦ વચ્ચે મંડનમિશ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ૬૬૦ થી ૭૧૦ વચ્ચે, ઉમ્મેકની ૭૦૦ થી ૭૩૦ વચ્ચે અને શંકરના શિષ્ય સુરેશ્વરની ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૮૪૦ વચ્ચે મૂકેલ છે.^{૩૮} જ્યારે શ્રી. રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ ‘તત્ત્વચિન્તુ’ના ઉપોદ્ધાતમાં મંડનમિશ્રને ઈ. સ. ૬૮૦ થી ૭૫૦માં મૂકેલ છે. રવિદ્રાજ મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની ભિન્નતાના ઉપર નોંધેલા પુરાવા પ્રકટ થયા પહેલાં, કહે છે કે કુમારિલ ઇ. સ. ૭૦૦ પહેલાં નહિ અને મંડનમિશ્ર તે પછી.^{૩૯}

અહીં સ્પષ્ટતા ખાતર કુમારિલના સમયના નિર્ણય માટે જે પુરાવો ધણાં વર્ષો પહેલાં પ્રાચ્યતત્ત્વવિદ કે. બી. યાડકે આપ્યો છે અને પાછળના અધ્યા તદ્દિહાએ સ્વીકાર્યો છે તે ટૂંકામાં નોંધવો લેખ્યો.^{૪૦} ચિનાઇ સાધનો ઉપરથી એ વિદ્વાને દર્શાવ્યું છે કે સાતમા શતકના પાછલા ભાગમાં આ દેશમાં મુસાફરી કરનાર ચિનાઇ પ્રવાસી ઇસ્તીફ કહે છે કે ‘વાક્યપદીપ’ના કર્તા જનુ-દરિ ઈ. સ. ૬૫૦ માં અરણ્ય પામ્યા હતા. હવે એ વિદ્વાને વિસ્તારથી જ્ઞાત્યું છે તેમ કુમારિલે ‘વાક્યપદીપ’માંથી ઉતારો કર્યો છે તથા તેનું ખંડન ક્યું છે. કુમારિલે કરેલું ‘જનુ-દરિ’નું ખંડન

૩૬. જી. એ. સિ. નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૧ તથા ટીપ ૧૪૮નું ‘ફિ ન પ્રસિદ્ધપ્રમાણે વિશ્વરૂપ-પ્રમાણ-મંડનવાચસ્પતિચરિતમિશ્રે: એ ન્યાય-૨.દી. નું વચન.

તથા ટીપ ૧૫૦માં ઉતારેલું વચન.

૩૭. પી. વી. કાણેનું ‘દિસ્તરી ઓફ ઇન્ડિયા’ ૧૯૩૦, પૃ. ૨૫૨ થી ૨૬૪

૩૮. વાચસ્પતિમિશ્રનું ‘તત્ત્વચિન્તુ’, અનામલ્લર્થ યુનિવર્સિટી સીરીઝ ૧૯૩૫ નો ઉપોદ્ધાત

ત્રેતાં પાઠક કહે છે તેમ કુમારિલના વખતમાં ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ નરીકે ખૂબ પ્રખ્યાત હોવા ભેદએ. અને એક મન્યકારને પ્રખ્યાતિ મળતાં થોડાં વર્ષો લાગે એ ત્રેતાં કુમારિલનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ પહેલાં માનવો મુશ્કેલ છે. વળી એ જ વિદ્વાને પહેલેથી દર્શાવ્યું છે તેમ શંકરાચાર્યે કુમારિલના તન્ત્રવાર્તિકમાંથી ઉતારો કરીને તેનું ખંડન કર્યું છે. દ્વંકમાં ભર્તૃહરિ પછી કુમારિલ અને તે પછી શંકરાચાર્ય એવો પૌર્વોપર્ય ક્રમ દેખાય છે. અને કુમારિલની પ્રસિદ્ધિ માટે થોડો દાળ ભેદએ એ ત્રેતાં આઠમા શતકના પાછલા ભાગથી પહેલાં ન હોય. બીજી તરફથી શંકરના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર વાયરપતિમિત્રે ઇ. સ. ૮૪૧ માં એક ગ્રન્થ લખ્યો છે, એટલે તે પહેલાં અને શંકરમંદાર-સૌરભ આદિ શંકરચરિત્રના ઠોષ ઠોષ મન્થોમાં કલિ સંવત ૩૮૮૬ની સાલ આપી છે. ૪૧ એટલે કે ઇ. સ. ૭૮૮ એ ઉપરના પૌર્વોપર્યના નિર્ણયને અનુકૂળ છે એમ થી ૦ પાઠક કહે છે ૪૨ અને ઇ. સ. આઠમા શતકનો પાછલો ભાગ એ શંકરનો સમય પ્રાચ્યવિદોમાં બહુમાન્ય થયો છે એમ કહી શકાય. ૪૩

હવે 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' વાંચતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મંડનમિત્રને શંકરના સિદ્ધાન્તની ખબર છે, એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મસૂત્રના શંકરબાધ્યમાંથી કેટલાંક વાક્યો મંડનમિત્રે ઉતાર્યાં છે અને પછી તેનું ખંડન કર્યું છે, ૪૪ એટલે મંડનમિત્ર શંકર પછી કદાચ તરનમાં થયા છે, કારણ કે ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે સુરેશ્વરે એના વિચારોનું ખંડન કર્યું છે, અને વાયરપતિમિત્રે તો બ. સિ. ઉપર ટીકા લખી હતી અને બ. સિ. માંથી ભામતીમાં ઉતારા પણ કર્યા છે એટલે મંડનમિત્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સમય શંકર પછી અને વાયરપતિ પહેલાં અર્થાત્ ઇ. સ. ૮૧૦ થી ૮૩૦ વચ્ચે કે એટલામાં હોવામાં શંકાનું કારણ નથી. જેન મંથકાર વિદ્યાનંદ જેનો સમય ઇ. સ. ૮૩૮ માં પાઠકે જ નક્કી કર્યો છે તેઓએ મંડનમિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ વિશેષ

૩૬. ક્રીષ્ણનું ઠમ્ભોમાંસા, પૃ. ૧૧

૪૦ જ. ગા. ઇ. રા. એ. રો. મં. ૧૮, પૃ. ૨૧૩.

૪૧ પ્રાસૂતલિષ્યશરદામતિયાતવત્યા-

મેકાદશાધિકવતોનવત્તુ સહજ્યામ્

તથા શંકરદિગ્વિજય (આ. સં. સી) નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૪-૫માં શંકરચરિત્રના કહેવાતા મંથોમાં કરેલા ખીન ઉતારાઓ પણ જુઓ

૪૨. જુઓ ઇ. એ. મં. ૧૧ (પૃ. ૧૭૪)માં પાઠકનો લેખ.

૪૩. બ. સિ. ના ઉપોદ્ધાતમાં ડ્રાનિક પંડિતોમાં સામાન્ય એવા દંતકથાને પકડી રાખવાના આશયથી મ. મ. કૃષ્ણસ્વામી શાસ્ત્રીએ ધર્મક્રાંતિ, ભર્તૃહરિ, શંકરાચાર્ય, કુમારિલ, પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, પ્રભાકર, અને મંડનમિત્ર વધારે ૬૦૦ થી ૭૦૦ના આજ્ઞામાં સમાવી દીધા છે. (જુઓ ઉ. પૃ. ૫૮) ભર્તૃહરિનો દંત્સીત્રની નોંધથી નિશ્ચિત સમય કુટ્ટો ન હોવાથી કબલ રાખે છે. પણ મન્થોમાં દેખાતા ક્રમને અવગણીને દંતકથાને આવો સખ્ત આશ્રદ રાખવામાં એતિહાસિક દષ્ટિ અને તો દેખાતી નથી.

૪૪. બ. સ. શાકરબાધ્ય ભામતી, કલ્પવૃક્ષ, પરિમલ સાથે (નિ. આ.) પૃ. ૧૫૦થી ૧૫૩માંથી અનુક્ર વાંકો બ. સિ. પૃ. ૩૪ માં ક્રિતાર્થ છે.

પુરાવો છે, ૪૫ કુમારિક અને શકરના સમયનિર્ણયમા પણ અલ્પ ૬, વિદ્યાનંદ, પ્રભાચંદ્ર વગેરે જેન અન્યકારોનો પુરાવો ઘણો નિર્ણાયક છે ૪૧

મંડનમિશ્રનું વેદાંતના ઇતિહાસમાં સ્થાન

મંડનમિશ્રે બાનનાવિવેક, નિધિવિવેક અને રૌદ્રસિદ્ધિ જેના મીમાંસાવિષયક ગ્રંથો લખ્યા છે પણ મીમાંસક તરીકે મંડનમિશ્રનું ધ્યાન ન્યા છે એ પ્રશ્નને બાજુ ઉપર રાખીને વેદાંતના ઇતિહાસમાં એનું ધ્યાન અને તે પણ કેવળ ‘બ્રહ્મસિદ્ધિ’ને ધ્યાનમાં રાખીને એના અર્પણનું મૂલ્ય ટૂંકામાં અપોનોમીએ “જેને ગાડે બેઠા તેના ગીત ગાતા” એ સામાન્ય ધોરણને અનુસરી દ્રાવિડ પડિતોએ—ખાસ કરીને કુરુપુરનામી શાસ્ત્રીએ મંડનમિશ્રની અદ્વૈતસિદ્ધાન્તના પ્રશ્નોની ખાતતમા પ્રમાણ તરીકે શકર જેટલી ઉચ્ચ અને અગત્યની પ્રતિષ્ઠા હતી એમ કહ્યું છે ૪૭ વળી તેઓ કહે છે કે વેદાંત સપ્રદાયમાં બામતીપ્રસ્થાનની જે વિશેષતાઓ ગણાય છે તે ખરી રીતે મંડનમિશ્રનો વારસો છે ૪૮ મને આ બેય કથનોમાં અતિપ્રશંસા દેખાય છે મંડનમિશ્રના ગ્રંથો જાણીતા હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એ કારણથી કોઈ અન્યકારો ખડન માટે એના ગ્રંથોમાંથી ઉતારા કરે પણ ખરા પણ એમાંથી કુરુપુસ્વામી શાસ્ત્રીએ કાઢ્યો છે એટલો બધો અર્થ નીમળી ગઈ નહિ ૪૯

ખીજું મંડનમિશ્રે અદ્વૈતવાદ અને તે પણ શકરને માન્ય અદ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યા છતાં કોઈકોઈ બાબતમાં શકરથી જુદો મત દર્શાવ્યો પણ ખરો છે પણ અદ્વૈતવાદની પરપરા શકર પહેલાની જ અને શકરના સમયમાં એ પ્રાચીનતર પરપરાના કોઈ વેદાન્તીઓ ગ્રંથો લખે તો એમાં શકરથી મતભેદ હોવો સ્વાભાવિક છે પણ અહીં મુશ્કેલી તો એ છે કે ઉપર કહેલ પ્રાચીનતર પરપરાના ગ્રંથો ઉપનખન હોનાથી મંડનમિશ્ર જેણે શકરના ગ્રંથો જોયા છે તેણે કેટલું શકરમાંથી સ્વીકાર્યું છે અને કેટલું એનું પોતાનું કે બિન્નપરપરાપ્રાપ્ત છે એ જાણનાનું કાર્ષ સાધન નથી બામતી પ્રસ્થાન અથવા ખરી રીતે વાયરપતિમિશ્ર મંડનમિશ્રના કાર્ષક કણ્ણી હોવાના સબવની ના પડાય એમ નથી મિત્રાન્ત નામ હોનાથી મંડનમિશ્ર મેશિન હોવાનો સબર છે અને સ્વભૂમિના વિદ્વાન તરફ વાયરપતિમિશ્ર આકર્ષણીય હોય એ સબર છે, મંડનમિશ્રના બે ગ્રંથો ઉપર વાયરપતિ મિશ્રે ટીકા લખી છે, એટલું જ નહિ પણ મંડનમિશ્રને આચાર્ય કહીને એમના તરફ ખૂબ માન દર્શિ જતાવી છે છતાં વાયરપતિપ્રસ્થાનની બધી વિશેષતામાં મંડનમિશ્રનો વારસો છે એવું તો મને દેખાતું નથી એક જ બાબત ‘અગ્નાનનો આશ્રય જીવ છે’ એ વાયરપતિના સિદ્ધાન્તનું મૂળ

૪૫ જ મા છે રો એ સો ગ્ર ૧૮, ૫ ૨૨૭

૪૬ એનન ૫ ૨ ૧૩ ઉપરનો પાઠનો લેખ

૪૭ બ્રહ્મસિદ્ધિનો ૭ ૫ ૫

૪૮ એનન ૫ ૭૫

૪૯ કુરુપુસ્વામી શાસ્ત્રીએ એપેન્ડિક્સ ૫ મા પ્રકરણપરિચય વગેરેમાંથી જે ઉતારા આપ્યા છે તે એવાથી એમના દાવાનું પોષણપણું દેખારો

‘અક્ષસિદ્ધિ’માં બનાવવી શકાય છે. પણ ઉપર એ પ્રશ્નનો સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે અને શંકર-
માંથી વાયરપતિ અને દ્વાય મંડનમિશ્રને પણ એ વિચાર મળ્યો હોવાનો સંભવ છે. ખીલ
આખનમાં તો મંડનમિશ્ર તરફ માન લેવા છતાં શંકર તરફ વાયરપતિને ઘણું વધારે માન છે,
અને શંકરથી જુદાં પડનાં ‘અક્ષસિદ્ધિ’નાં વચનોને ઉતારીને તેનું વાયરપતિએ ખંડન કર્યું છે.^{૫૦}
મંડનમિશ્રના રહેઠાણનું પણ ખંડન તરવણિનુંદુમાં કર્યું છે.

મંડનમિશ્રે અદ્વૈત વેદાંત સાથે વૈચારણ્ય બૃહદરિના કેટલાક સિદ્ધાન્તો, ન્યાયશાસ્ત્રના અમુક
સિદ્ધાન્તો અને પૂર્વગીમાંસાની અમુક માન્યતાઓનો મેળ સાધવાનો ‘અક્ષસિદ્ધિ’માં પ્રયાસ કર્યો
છે. અને એ એની વિરોધના છે એમ કહી શકાય. પણ શંકરના પ્રખર પ્રકાશમાં મંડનમિશ્ર ઝાંખા
પડી ગયા. ‘અક્ષસિદ્ધિ’ અન્યોના પ્રચાર લગભગ લુપ્ત થઈ ગયો. દ્રવિડદેશમાં એની દાથપ્રત જળવાઈ
રહી એને સદ્બ્રાહ્મ જ ગણવું પડશે, કારણ કે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી કે સંસ્કૃત દૃષ્ટિથી શંકર સાથે
એને સરખાવી જ ન શકાય. પણ કેટલીક અવાંતર દલીલો માટે અન્ય વાંચવા જેવો છે અને
વેદાંતના ઇતિહાસ ઉપર એમાંથી કેટલુંક અજવાળું જરૂર પડે છે.

-૪-

૫૦. બામતી (નિ. પ્રે ક પ. વાળી આવૃત્તિ પૃ. ૫૨-૫૩)માં મંડનમિશ્રના ચક્ષુરિ હમંથી સમુચ્ચિત
અક્ષોપાસના મોક્ષ આપે છે એ મતની દલીલો અક્ષસિદ્ધિ પૃ. ૨૭ થી ૩૬ અને ૧૫૪ વગેરેમાંથી જેથી
લઈ તેવું (પૃ. ૫૪, ૫૫માં) અને જ. સિ. પૃ. ૧૨-૧૩ તથા પૃ. ૩૫માંથી સબ્ધો જ ઉતારીને (પૃ.
૫૮માં) તેનું ખંડન કર્યું છે. વળી જ. સિ. પૃ. ૧૩૦-૧૩-૧નાં વચનોને વાયરપતિએ જ. સ. ૪-૧-૧૫ની
દીઠામાં પૂર્વપક્ષ તરીકે ઉતારી તેનું ખંડન કર્યું છે.

નાગરજ્ઞાતિભૂપણ

પંડિત કવિ નાનાક

શ્રી. રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી

ઉપક્રમ

આઆર્ય આનંદશંકરજીનાની સમક્ષ વિદ્વાતા અને સમૃદ્ધિવાળા બે નાગર બ્રાહ્મણો મધ્યકાલીન યુગસતમાં થયા છે; એક 'કીર્તિકૌમુદી'નો કર્તા સોમેશ્વરદેવ અને બીજા પંડિત નાનાક. પરંતુ સોમેશ્વર જેટલો જાણીનો છે, તેટલો નાનાક નથી, કારણ કે સોમેશ્વરના રચેલા કેટલાક ગ્રન્થો અને શિક્ષાલેખોની પ્રશસ્તિઓ મળી આવે છે, તેમ જ તેના પૂર્વજો ચૌલુક્ય રાજાઓના પુરોહિતો હોવાથી અને તે જાતે મહામાતૃ વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હોવાથી, તેના વિશે ઇતિહાસના ગ્રન્થોમાં ઘણા ઉલ્લેખો થયેલા જોવામાં આવે છે; પરંતુ નાનાક સંબંધી 'અતુવિંશતિગ્રન્થ'માં સહેજ ઉલ્લેખ હોવા ઉપરાંત બીજી કંઈ સૂચન કંઈ ગ્રંથમાં મળતું નથી, તેમ જ તેના રચેલા કોઈ ગ્રંથ પણ મળ્યો નથી. તેણે પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીસદન બંધાવ્યું હતું, તેની વગર સંવતની^૧ પ્રશસ્તિનો શિક્ષાલેખ અને બીજી સંવત ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિનો શિક્ષાલેખ એમ બે મળી આવ્યા છે. તે ઉપરથી તેના સંબંધી કેટલીક હકીકત જાણવા મળે છે.

જ્ઞાતિ અને કૃલ

નાનાકનું કુલ આનંદપુર અથવા નગર (હાલના વડનગર)માં રહેતું હતું. તેની જ્ઞાતિ નાગર બ્રાહ્મણની હતી અને તેનું ગોત્ર કાપિષ્ઠલ^૨ હતું. તેના મૂળ પુરુષસોમેશ્વર હતા. સોમેશ્વરનો જન્મ વડનગર અને વિસનગરની વચ્ચે આવેલા યુગ્મ ગામમાં થયો હતો. આ યુગ્મ ગામ વૈજવાપ ગોત્રના બ્રાહ્મણોની માલેશીનું^૩ હતું, અને તે કોઈ ચૌલુક્ય રાજાએ (કદાચ મુલરાજે) એ ગોત્રના કોઈ બ્રાહ્મણની દીવાનગીરી(શ્રીકરણઆપર)થી પ્રસન્ન થઈ ધનામ તરીકે આપેલું હતું. સોમેશ્વર વડનગરનો વતની હોવા છતાં, જન્મ યુગ્મમાં થયો હતો, તેથી હું ધારું છું કે તે ગામમાં તેનું

૧. યુ. એ. સે. બા. ૩ પૃ. ૯૭ ઉપર આ પ્રશસ્તિ આપી છે, તેમાં તેનું વર્ષ નથી, પરંતુ શ્રી. દુર્ગાશંકર ચાસ્ત્રી યુ. એ. સે. બા. ૨, પૃ. ૪૦૭ માં નોધે છે કે તે સં. ૧૩૨૦ની છે. પરંતુ Important Inscriptions from the Baroda State બે પુસ્તકમાં આ શિક્ષાલેખોની જે પ્રતિકૃતિઓ છપાઈ છે, ત્યાં પહેલીમાં સંવત આપ્યો નથી.

૨. જાને પ્રશસ્તિમાં (પહેલીનો સ્લોક ૯ અને બીજોનો સ્લોક ૧) નાનાકનું ગામ કાપિષ્ઠલ જણાવ્યું છે, છતાં શ્રી. દુર્ગાશંકર ચાસ્ત્રી તેનું ગોત્ર વૈજવાપ જણાવે છે, તે ચોખ્ખું નથી, તેમ જ તેઓ યુગ્મમાં સોમેશ્વર રહેતા હતા એમ લખે છે, તે પણ જરૂરજ નથી. યુગ્મમાં તે તેના માતૃ જન્મ થયો હતો.

ચારિત્ર્ય અને સામાજિક પદવી

તેનામાં આટલી વિદ્વતા હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો, સુદ્ધિ-માનોમાં શ્રેષ્ઠ હતો, જિતેન્દ્રિય હતો, ઉત્તમ વધ આચરણવાળો હતો અને નાગરસાતિના ભૂપણરૂપ હતો. તે ઉપરાંત તે કાન્યાનંદમાં રસિક હતો. આથી તે શ્રીત અને સ્માર્ત બંને સંપ્રદાયના આલેખોના સમાજને શોભાવનારો હતો, એટલું જ નહિ, પણ ત્રણે વર્ણના લોકોમાં આગેવાન થયો હતો. આટલી યોગ્યતાને લીધે વિસલદેવ રાજાએ પણ તેના પગ ધોઈને તેને દાન આપ્યું હતું.

સમૃદ્ધિ અને ઉદારતા

જેમ આચાર્ય આનન્દશંકરભાઈમાં શ્રી અને સરસ્વતીનો સંગમ થયો હતો, તેમ નાનાકમાં પણ લક્ષ્મી અને શારદાનો વિરોધ સમયો હતો, એમ પ્રશસ્તિ(અ. ૨)કાર જણાવે છે. અર્થાત્ તેની વિદ્વતા જેવી અગાધ હતી, તેવી તેની સમૃદ્ધિ પણ વિપુલ હતી. આ સમૃદ્ધિ વિસલદેવની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. જ્યારે વિસલદેવ સોમનાથની યાત્રાએ ગયો હતો, ત્યારે નાનાકને સાથે લઈ ગયો હતો અને ત્યાં પોતે બંધાવેલી વિસલચલપુરીમાં એક દેવેલી આપી પ્રભાસમાં કાયમનો વસાવ્યો હતો. અને સોમેશ્વરની પૂજનું કાર્ય સોંપી બગસરા ગામ જિવાઈમાં આપ્યું હતું. આના બદલામાં વિસલદેવને તે જપ્તો હતો ત્યારે શાસ્ત્રપુરાણોની કથાઓ કહી સંભળાવતો અને તેના મરણ પછી પર્વે પર્વે તેનું શ્રાદ્ધ સરાવતો હતો. વળી સોમેશ્વરની પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને સોમનાથના મહાપતિ વીરભદ્રે તેને માંગરોળ ગામની ઉપજનો સ્થાનો બામ બાંધી આપ્યો હતો. આથી નાનાકની સમૃદ્ધિ વધી ગઈ હતી. આ સમૃદ્ધિનો તે સદુપયોગ કરતો હતો. પ્રશસ્તિકાર કહે છે કે તેણે ધણા મહાપયો ક્યાં હતા, તે ઉદાર છુદિનો હતો, અતિથિઓનો સારો સત્કાર કરતો, તેના ઘેરથી કોઈ અન્યાયગત ખાસી હાથે પાછો જતો નહિ, તે સૌ આલેખોને નિત્ય અલ્લભોજન કરાવતો અને પોતાનાં સુપાત્ર સર્ગાવહાશાં અને મિત્રમંડળોને છૂટે હાથે દ્રવ્યની સકાય આપતો. તેણે ધણાં સાર્વજનિક કાર્યો પણ ક્યાં હતાં. તેણે પ્રભાસમાં સમુદ્રના કિનારે સારસ્વત સદન બંધાવ્યું હતું. આ કદાચ પાઠશાળા બાટનું મકાન હશે. આથી પ્રશસ્તિકાર યોગ્ય જ કહે છે કે આટલી યોગ્યતાવાળો નાગરભૂપણ નાનાક કેનો. મિત્ર ન હોય ?

પત્ની અને પુત્ર

નાનાકને લક્ષ્મી નામની પત્ની હતી. તે મધુરભાવિણી અને ઉભય કૃષ્ણના ભૂપણરૂપ હતી. તેને ગંગાધર નામનો પુત્ર હતો, પરંતુ તેની યોગ્યતા વિશે પ્રશસ્તિકાર કંઈ જણાવતો નથી, પણ આશીર્વાદ આપે છે કે તે રાજનીતિમાં કુશળ થાઓ અને પોતાના મુચરિતથી કુલને પાવન કરો. એ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રશસ્તિ રચાવાને સમયે ગંગાધરની ઉંમર નાની હશે. નાનાકના કુટુંબનું સું યહ્યું તે જણવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લી પ્રશસ્તિ રચાયા કેડે પચીસેક વર્ષ પછી અલાઉદ્દીન ખૂતીના હસ્કરે (સં. ૧૩૫૬) સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી હતી, તે વખતે આ કુટુંબનો નાશ થયો હોય અગર તો બાગીને બીજો જઈ વચ્ચું હોય.

૫. આ સૌ આલેખો તે તેના સરસ્વતીસદન (પાઠશાળા)ના વિચારીઓ કદાચ હશે.

વડનગરો કે વિસનગરો ?

જેમ અત્યારે શ્વાલજોમાં નામરજાનિ ઉચ્ચ મનાય છે, તેમ ને કાળે પણ મનાતું હતું, એમ દ્વાપાય કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે (મ. ૧૯, ૨૩૦, ૬૦ અને તે ઉપરની ટીકા) ને નાનાકની પ્રસન્નિ અં. ૧, ૨૩૦. ૩૨માં પણ અર્વપૂર્વક લખ્યું છે કે માગુવેદિજ્ઞતા દુપાવરતા તપાવ્યો નામરજાનિ: જ્યોતિમતી. નાનાક નાગર શ્વાલજી દનો એમાં શંકા નથી, પરંતુ તે વડનગરો કે વિમનગરો નાગર દનો, તે અંબધી મનવેદ છે. તેના પૂર્વે વડનગરો હોવાથી તે વડનગરો નાગર હોવાનો વિશેષ અંબવ છે. છતાં પણ ચ. વિ પ્ર. માં તેને વિસલગરીય કહ્યો છે, તેથી કેટલાક તેને વિસનગરો પણ મને છે. ને નાનાકના કાગમાં નાગરમાં બેઠ પડ્યા હોય, તો તે વડનગરો હોઈ શકે, કારણ કે ચ. વિ. પ્ર. માં તેને વિસનગરનો રહેવાસી કહ્યો છે, કંઈ વિસનગરો નાગર કહ્યો નથી. પણ હું ધારું છું કે તેના સમયમાં વિસનગર તાત્ત્વ જ વસેલું હોવાથી તે સમયે એ બેઠ ૨૫૯ પડ્યા નહિ હોય. કેટલાક વિદ્વાનો વિસનગર અગ્નેરના ચોદાણ રાગ વિમલદેવે વસાવ્યાનું માને છે, પણ તેને માટે કોઈ આધાર નથી. એવું કહેવાય છે કે મદમ્બદ ગિર્મીએ સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યારે તેના સામે પડ્યા રાગએ થયા હતા. તેમાં પાટણનો ભીમદેવ પડેલો સામેલ નહિ થવાથી અગ્નેરના વિસલદેવે યુગરાન ઉપર ચઢાઈ કરી ભીમને હરાવ્યો અને પોતાની ચઢાઈના રમારકરૂપે તેણે વિસનગર વસાવ્યું.^૭ આમાં ઐતિહાસિક તથ્ય નથી, કારણ કે ભીમદેવ મદમ્બદની સામે લડ્યો હોય એમ મુસલમાન લેખક લખે છે. વળી વિસલદેવ ચોદાણે યુગરાન ઉપર ચઢાઈ કર્યોના પણ કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ નથી. આ વિસલદેવ (વિમલરાજ ત્રીજો) ભીમનો સમકાલીન નહોતો, પણ તેના પુત્ર કહ્યું હોયના સમકાલીન હતો. કહ્યુંના સમયમાં પણ તેણે યુગરાન ઉપર ચઢાઈ કરી હોય તેવું જણાતું નથી. વળી સિદ્ધરાજના સમય પડેલાં વિસનગર યુગરાનએ વસાવ્યું હોય તો સિદ્ધરાજ યજુના કાયમના રમારક જેવા તે નગરનો નાશ કયો વિના રહે નહિ. વિસનગરનો ઉલ્લેખ દ્વા. કાવ્ય કે ચોદમી શતાબ્દી પહેલાના કોઈ ઉલ્કાણું લેખમાં કે ગ્રંથપુષ્પિકા (Colophon)માં જોવામાં આવતો નથી. આથી ચોદાણ

૬. શ્રી. દુર્ગાશંકર સાહેબી કૃત ગુ. મ. કા. રા. ભા. ૨, પૃ. ૪૦૭, ૨. શ્રી. દુર્ગાશંકરસાહેબી તેને વડનગરો નાગર ગણે છે, તેવું કારણ પુણવતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેવું ગોત્ર “વૈજવાપ” હતું અને તે માત્ર વડનગરો નાગરોમાં જ હોય છે, પરંતુ જો પ્રસન્નિઓમાં તેવું ગોત્ર “કાપિષ્ઠલ” જણાવેલું છે. “વૈજવાપ” ગોત્ર તો ગુર્જના કલામહાર નાગરોનું હતું એ સ્પષ્ટ છે. તેના પૂર્વે વડનગરના હતા તેથી તે કાળે જ નાગરોમાં સ્થાિતિએ પડ્યા હોય, તો તેને વડનગરો ગણી સમય ખરો.

૭. શ્રી. મહાસુખરામભાઈ કૃત “વિસનગર” પૃ. ૫-૬. તથા શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ કૃત મારતકે પ્રાચીન રાજવંશ મા. ૧ પૃ. ૨૩૫ તથા ૨૪૬, શ્રી. મહાસુખભાઈએ કોઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી. શ્રી. રેડ ‘કિરિસ્તા’નો આધાર દાકે છે, પણ તે મુસલમાનો સાથેના વિસલદેવના મુદ્દ સંબંધી છે કે વિસનગર વસાવ્યા સંબંધી છે તે સ્પષ્ટ નથી. વળી તેઓ “વિસનગર” કહેવા નથી, પણ “વિસલપુર” લખે છે, તે બીજું પણ ગામ હોય. તેમ જ તેઓ વિસલદેવ ત્રીજ અને ચોથા જન્મે વિસલપુર વસાવ્યાનું લખે છે, તો કંઈ પાત ખરી માનવી કે વિસનગર વિસલદેવ નાપેલાએ વસાવ્યાનો સ્પષ્ટ પુરાવા છે.

વિસલદેવે તે વસાવ્યું હોય તેમ જણાવું નથી. પરંતુ તે વાથેલા વિસલદેવે વસાવ્યું હશે એમ લાગે છે. તેણે પોતાના નામથી પ્રભાસમાં (વિસલધ્રુવપુરી) વસાવી હતી એમ નાનાકની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે. આ પ્રમાણે તેણે વડનગર પાસે વિસલનગર વસાવ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વિસલના નામનાં ધીજન ગામે પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં છે, જેનાં કે વિસલવાસણા, વિસાવદર (વિસલગદ્), વગેરે. આ પ્રમાણે નાનાકના સમયમાં તાજાં વસેલા ગામ ઉપરથી નાગરોમાં બેઠે તે કાળે પડ્યા નહિ હોય, પણ પાછળથી પડ્યા હશે, એમ મને લાગે છે. જો તે બેઠે તે સમયે જ પડ્યા હોય તો તે વડનગરો નાગર હોવો જોઈએ. ચ. વિ પ્ર. માં તેને વિસનગરનો રહેવાશી કહ્યો છે તે ખોટું છે, કેમકે પ્રશસ્તિઓમાં તો તેના પૂર્વજો વડનગરના હતા અને તે પોતે પ્રભાસમાં રહેતો એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે, તેમાં વિસનગરનું નામ સુધ્ધાં નથી.

ઉપસંહાર

ખરેખર નાગરજ્ઞાતિભૂપણ્ય પંડિત કવિ નાનાક ગુજરાતનો સત્પુત્ર હતો. મહાન ગુજરાતીઓની નામાવલિમાં તેનું નામ અગ્રપ કિન શોભાવે એવું છે. પ્રશસ્તિકારની સાથે આપણે પણ તેના વિશે કહી શકીએ કે

મુલે યદીયે ચિમલં કવિત્વં વુદ્ધૌ ચ તરથં હૃદિ યસ્ય સત્ત્વમ્ ।
ફરે સદા દાનમયાઘદાનં પાદે ચ સારસ્વતતીર્થયાનમ્ ॥૧૪॥
કાઠ્યેષુ નદ્યેષુ દદાતિ કર્ણં પ્રાપ્નોતિ યઃ સંસદિ સાધુવર્ગમ્ ।
વિમૂપર્ણં યસ્ય સદા સુવર્ણં પ્રાપ્તં તુ પાત્રે ચ મુજ વિવર્ણમ્ ॥૧૫॥

૬૫ અશ્વિ કૃત વસ્તુપાલચરિત્ર માં છે જુઓ પ્રસ્તાવ ૮ (૨મ્થા સંવત ૧૪૯૭)

નિજનામ્ના નિવેશ્યોર્વ્યાં નગરં મદિણા નવમ્ ।
ઝીવિશલનૃપોડૈકયર્મસ્યાનમનોહરમ્ ॥૨૦॥
અક્ષયધર્મવપ્રેમ્યો વિપ્રેમ્યો વાસહેતવે ।
પરિતો દ્વાદશપ્રમાભિરામ મુકુતી વદૌ ॥૪૮॥
સત્યશોચદયાનિષ્ઠા વિશિષ્ટાચારતત્પરા ।
વસન્તિ વ્રાઢ્મણાસ્ત્ર ન પવિત્રા ચેદપાઠ્ઠાઃ ॥૪૯॥
નરેન્દ્રશાપ્તપ્રાપ્તસ્યાનાદ્દાદનભોજના. ।
પટ્કર્મનિરતા નિત્ય નિષ્વન્તા નિષ્કરિષ્ટાઃ ॥૫૧॥
પ્રાણાદ મગ્નજ્ઞસ્ત્ર જગત્માન્દર્શનિત્વરમ્ ।
ગજગ્જિનરોધારવનારાનિવ વિલ ॥૫૨॥

આ ઉપરથી જાણશે કે વિસનગર વિસલદેવે વસાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં પ્રજાનું બળ્યમહિર બંધાવ્યું હતું અને જાણણે તેના કરતા બાર ગામ દાનમાં આપ્યા હતાં.

અર્થ—જેના મુખમાં નિર્મળ દર્શિત છે, શુદ્ધિમાં તત્ત્વગાન છે, હાથમાં દર્મેશાં દાનની વસ્તુ છે અને પગમાં સરસ્વતી તીર્થની યાત્રાનું ચિહ્ન છે. જે નવાં કાવ્યો આબજે છે, સભામાં સત્યુત્પત્તિ માન ગેળવે છે, સદા સોનાનાં આશુપણો ધારણ કરે છે અને મુપાત મનુષ્યના સામે પોતાનું મુખ ખગાડતો નથી.૭

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈની વિદ્યાર્થિદશા

આચાર્યશ્રી ગુજરાત કોલેજ છોડીને બનારસ સધાન્યા ત્યારે એમને આપવાનું માનપત્ર ઘડવાનું હતું એને અંગે એમના વિદ્યાર્થિજીવન વિશે અને જે ચોકડું જાણવા મળ્યું હતું તેની આ પ્રશ્નગે નોંધ કરું તો હૃદય અનુચિત નહિ ગણાય.

આનન્દશંકરભાઈ પ્રવેશિકા (મેટ્રિક્યુલેશન) માં બેઠા ત્યારે સંસ્કૃતમાં એમનો પહેલો નંબર આવ્યો હતો અને જગન્નાથ શંકર શેઠ શિષ્યવૃત્તિ એમને મળવી જોઈતી હતી, પણ પરીક્ષકોએ જોયું તો પોતે ગુજરાતી હતા, અને ગુજરાતીને શિષ્યવૃત્તિનું કાંઈ કામ નહિ એમ કરીને તેઓએ પડેલી ને બીજી બેય શિષ્યવૃત્તિ દક્ષિણીને આપી દીધી. આ વાન ગુજરાત કોલેજમાં થી ટેકને કરીને એક અધ્યાપક હતા તેમણે આનન્દશંકરભાઈને કરી હતી.

બીજી, પોતે એક. એ. માં બેઠા ત્યારે પણ સંસ્કૃતમાં પહેલો નંબર આવ્યો હતો, પણ દૈવધોમે ત્યારે પોતે બીજા એક વિષયમાં નીકળી ગયા, એટલે સંસ્કૃતનો પહેલો નંબર નકામો ગયો. બી. એ. તથા એમ. એ. માં પોતે 'ત્રીગ' વર્ગમાં જ પાસ થયા.

આમ આનન્દશંકરભાઈની વિદ્યાર્થિ-કારકિર્દી જોઈએ છીએ તો એમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા દેખાતી નથી, તોપણ વિદ્યાની અનન્ય તથા તેજસ્વી ઉપાસના પોતે કરી એવી બહુ ઓછી કરી ગયા છે ને કરશે.

આ ઉપર સામાન્ય પંક્તિના વિદ્યાર્થીઓએ આ બોધ લેવાનો છે, કે પરીક્ષામાં જીએ આંક બંધે ન આવે, તોપણ જીવનમાં જીએ આંક મેળવવા એ પ્રયત્ન કરે તો કાંઈ એને રોકી ન શકે. અને 'તેજસ્વી' વિદ્યાર્થીઓએ એમ થીપવાનું છે, કે કુનિયામાં પડયા પછી તેઓ બોહલિનાથે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી જાય તો તો ઠીક છે, નહિ તો ઉગ્ગતલ વિદ્યાર્થિ-કારકિર્દીનું મૂલ્ય અતિઅલ્પ છે.

પૂના
સં. ૧૯૯૮ આશ્વિન વદિ ૬
શુક્રવાર

}

દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી.

૭ બીજી પ્રશસ્તિ સરસ્વતી સરોવર સંબંધી છે, એમ અત્યાર સુધી ધારવામાં આવ્યું હતું, પણ Important Inscriptions from the Baroda State એ પુસ્તકમાં આપેલી પ્રતિષ્ઠિત ઉપરથી જાણાય છે કે મૂળ પાક સરઃ નથી પણ સદ્ છે, તેથી જને પ્રશસ્તિઓ સરસ્વતી સદન સંબંધી પ્રશસ્તિ ધણી દર્શિતો પાસે રચાવી ડરો તેમાંથી બે દર્શિતોની ચારી લાગવાથી, જને શિક્ષામાં કોવરાની દરો એમ કું માનું છું, તેથી પહેલીમાં રચનાકાળ આપ્યો નથી, પણ જને એક જ સમયની છે.

“ હાંરે કોઈ માધવ હ્યો ! ”

- ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

મનુષ્યને જે વસ્તુનું અકારણ ચિંતન થયા કરતું હોય, તેનું મન પણ તેના-મન, તન-મન થઈ જાય છે, એવો સ્વાભાવિક અનુભવ છે. તે ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એક ‘ લૌકિક ન્યાય ’—લોક-કહેવત પ્રચલિત કરી છે : એનું નામ કૌટલમરીન્યાય : કીડાને ભમરી વારંવાર આવીને ડાખ મારી જાય ત્યારે કીડાને જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેનું તેને પ્રતિપક્ષે સ્મરણ રહ્યા કરે છે : અને ‘ ઓ ભમરી આવી ! ઓ ભમરી આવી ! ’ એવું અખંડ રટણ એને રહ્યા કરે છે. આવા સતત રટણને પરિણામે, કહેવાય છે કે, કીડો, કીડો મરી જઈ, ભમરી બની જાય છે : તેની કાયાપલટ થઈ જાય છે.

આવી જ રીતે જીવાત્માને જે પરમાત્માનું સતત સ્મરણ રહ્યા કરે, તો તે પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે. તેથી જ શ્રુતિવાક્ય છે કે યો યઃ સ્મરતિ ત એવ સઃ । મહાવિદ્ મહૈવ ભવતિ । જે જેનું સ્મરણ કરે છે તે તેવો બની જાય છે. અહમને બહુનાર, અહમને બધા પછી, પોતે સાક્ષાત્ અહમ જ બની જાય છે.

મનુષ્યનું આન્તર મન જે વસ્તુમાં લીન હોય છે તે વસ્તુના વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરે છે : બાહ્ય મન અને શરીર, બાહ્ય વ્યાપારોમાં રોકાવા છતાં, તેના વિચાર તેના આન્તર મનનો કમળે લઈ લે છે. અને પરિણામે બહારના વ્યાપારમાં તેની એકાગ્રતા રહેતી નથી. ‘ યન્યમનરક ’ એવો શબ્દ એને માટે પ્રચલિત છે. ‘ વેણી ગૂંથી ને માંહી ફૂલ હું તો જુમી ’—એવા પ્રકારની નાયિકાની ભુલકણી પ્રવૃત્તિને તેની સખી મીઠો ઉપાલબ્ધ આપતાં પૂછે છે : ‘ ભૂલ્યું ભુલાય એમ કેમ ? અહમ્બેલી ! ’ —આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાહ્ય વ્યાપારમાં દેખાતા તેના મનના ખાલીપણામાંથી મળી રહે છે.

શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ બ્યારે ગોકુલવૃંદાવનની વનજીમિમાં આહીરહવન ગાળે છે, ત્યારે તેમનું અખંડ ધ્યાન બાલલીલાવતારી શ્રીકૃષ્ણમાં જ રહે છે : તેનું સુંદર વર્ણન ‘ હરિવંશ ’માં તથા ‘ શ્રીમદ્ભાગવત ’ના ‘ દશમસ્કંધ ’માં આપેલું છે. લોકદાષ્ટએ બાહ્ય વ્યાપારમાં રોકાયેલાં રહેવા છતાં, તેમનાં વત્સલ મન સનાતન-બાલક એવા શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રસંકીર્તનમાં જ રમ્યાં-પર્યાં રહે છે. વૃત્તિઓરૂપી ભ્રમર, બીજા વિષયો (પદાર્થો તથા પ્રદેશો)માં અમલ કરવાને લીધે ‘ શુણુશુણુ ’ અવાજ કઢી કરે છે અને હરી દામ બેસી ચડેતો નથી. પરંતુ એને બ્યારે પોતાનું વંશરંધ્ર (વાંસમાં કોરેલું ધર) મળી આવે છે ત્યારે એનો બધો મધુમણ્ડા રામી જાય છે; અને આત્મા સાથે તે લયલીન—એકાકાર બની જાય છે : ગોપીઓના મન પણ બ્યારે બાલકૃષ્ણના વિચારોથી સમગ્ર બર્ષાં હોય છે ત્યાંજે એમનાં મનમાં બીજા વિચારો માટે બિલકુલ જગ્યા રહેતી નથી :

બિલકુ", મનમાં ધોળાતા વિચારો બિભરાઈ, હલકાઈને બદારના વિચારોને અને વ્યવહારોને પણ બીજવી દે છે : તેને તેવો રંગ ચઢાવે છે.

મહી વેચવા જતી યજ્ઞની ગોપી મહી વેચનાના બાજુ વ્યાપારની સાથે, મનમાં અખંડ રમરાયા કરતા બાલકૃષ્ણનું નામ કેવી રીતે જૂલથી બેઠી દે છે અને તેથી સહૃદયોને કેટલી રમૂજલિપન્ન કરે છે—એ કથાપ્રસંગે કેટલાંક ખૂબ મુંદર ગીતો આપણને આપ્યાં છે. લગભગ તેરમા શનકમાં ચર્ચ ગયેલા બિંદુમંગલ સ્વામી—લીલાશુકે શ્રીકૃષ્ણકર્ણમૃતમાં આ સંબંધી એક સંસ્કૃત મુક્તક રચ્યું છે:—

વિવેકુલમા કિલ ગોપકન્યા

મુરારિપાદાપિત્તચિત્તજ્વલિતઃ ।

દધ્માદિકં - મોહવદ્વાદબોધ

'ગોવિંદ-દામોદર-માધવે'તિ ॥ —આશાસ ૨, શ્લો. ૫૬.

એક બીજા કવિએ આ જ વિચારને આપોઈમાં ગૂંથ્યો છે :—

'નન્દનુતં ક્રોળીતે'ત્યમિદચતિ દુઃખવિક્રમે ગોષ્ઠે ।

ધન્યા વનિતા વન્યા વિકીળાતીવ યા કૃષ્ણમ્ ॥

—આવી રીતે બાનશૃંગેથી રાન્ધ મનવાળી અને તેથી ભુલકાણી બનેલી ગોપીને આપણે 'ધેલી' કે 'ભોળા' એવું નામ આપવા પ્રેરણાએ છીએ. પરંતુ અહીં ધ્વનિત કરેલી ધેલછા કે તેનું ભોળપણ—જેને બિંદુમંગલ સ્વામી 'મોહ' (બેભાનપણું) કહે છે, તેને તેના સાદા અર્થમાં સમજવાનાં છે. અનહદ ભક્તિની દૃષ્ટિએ કે અનન્ય સ્નેહની દૃષ્ટિએ ગોપીની ધેલછા અને ભુલકાણાપણું બક્ત હૃદયને આનંદિત કરે છે, અને સહૃદયોને તેના સંદોહિત રમરણ માટે ધન્યવાદ ઉચ્ચારાવે છે.

નરસિંહ મહેતાએ જે જુદાં પદમાં આ પ્રમંગને આપ્યો છે. 'કૃતારમાળામાં'માં ગૂંથાયેલું પદ ૮૧મું * વિશેષ પ્રસિદ્ધ નથી :

"ધરણીધરશું લાગ્યું, માહાતું ખ્યાન રે ।

મહીકું પીસરી ગયું : 'લ્યો કાઈ કદાન રે'—ધરણીધર શું

આલી આલી ગાવાલણી, ગૈ નગર ગોઝાર રે :

મરુદીમાં બેઠા, શી દેવ મોરાર રે—ધરણીધર શું

લોક કહે : 'ગાવાલણી, ધેલી ચર્ધ રે :

વેચે છે કદાન અને માથે છે મહી રે !'—ધરણીધર શું

નરસિંહલ્યો, સ્વામી, એટલું પીર રે :

આપ-સરીખડી વાઢાવે, કીધી આહીર રે—ધરણીધર શું *

પોતાની વૈષ્ણવી વાણીનું ઉચ્ચારણ અને પોતાનું આન્તર મન—તે વચ્ચેના વિરોધનું પૃથક્કરણ ગોપી પોતે જ કરવા માંડે છે : "હું મહી વેચવા નીકળી છું અને 'કદાન લ્યો' એમ કેમ કહું છું ?"—એ પોતાને પ્રશ્ન કરે છે. એનું આન્તર મન એની ગૂંચ હોલી આપે છે : "ધરણીધર શું લાગ્યું માહાતું ખ્યાન રે : તેથી, મહીકું વેચવા નીકળી છું એ વાન હું જૂલી મર્ધ, અને

મારાથી ‘હ્યો રે કોઈ કહાન !’ એમ બોલાઈ ગયું.” બાલ જગતમાં જ રાચનારી લોકદષ્ટિને ત્યારે ખીમ જ પ્રકારનો વિરોધ દેખાતો છે. લોક કહે છે : “આ શું ? વેચે છે કહાન, અને માથે છે મહી રે ! ખરેખર ગોવાલણી ઘેલી થઈ છે !” દુનિયાનાં બીધાં ચરમાને આમ જ ડાહ્યાં પણ દીવાનાં લાગે છે.

આ બેવડા વિરોધનો ઉકેલ પ્રભુ લાવી દે છે; ગોપીની ચોખ્ખી શૂલ—ચોખ્ખી શરતચૂકને પ્રભુ સુધારી લે છે. ભક્તોના ભાવને પ્રભુ કેવા અધીન બને છે અને દુનિયામાં તે ભાવનાનો કેવો સાક્ષાત્કાર કરી બતાવે છે—તે અનેક ભક્તોની સીકપ્રસંગે પ્રભુએ કરી બતાવેલું છે. અહીં તેથી જ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ મટુકીમાં આવીને બેસે છે ! કોઈ પૂછશે : ‘ખરેખર, પ્રભુ કયાં વસે છે ?’ તેને ઉત્તર છે : ‘જ્યાં ભક્તો એમનું સ્મરણ કરે છે ત્યાં.’ પોતે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે:—

‘જાડહં વસામિ વૈકુણ્ઠે યોગિનાં હૃદયે ન ચ ।

મદમક્ષા યત્ર ગચન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥’

સાક્ષાત્કાર થયા પછી ગોપીકૃષ્ણે વૃત્તિને પ્રભુએ આત્મામાં લીન કરી દીધી—‘આપ સરીખડી વાદાસે કીધી આહીર રે’ : એટલે પછી કોઈને કંઈ કહેવા—સાંભળવાપણું રહ્યું જ નહિ—કેન કે પચ્ચેલ જેવો પ્રશ્ન રહી નહિ.

ઉપરના પદના કેન્દ્રબિંદુ વિચારને નરસિંહ મહેતાએ એક ખીમ પદમાં જરા વધારે તાદશતાથી વર્ણવ્યો છે; અને એમાં કંઈક કથાનત્ય પણ ભેળવ્યું છે. ‘ગોપી કહાનને વેચે છે કે મહીને વેચે છે ?’ તે સંબંધી લોકોનો ભ્રમ દૂર થયો કે નહિ તે ઉપરના પદમાં કહેવાયું નથી : આ અંગને તીચેના પદમાં પ્રાધાન્ય આપાયું છે:—

“ભોળા રે ભગવાણુ હરિને, વેચવા ચાલી :

સોળ સદસ ગોપીના વાલ્લભો, મટુકીમાં ધાલી—ભોળાં

અનાથના નાથને વેચે, આહીરની નારી :

શેરીએ શેરીએ સાદ પાડે : ‘હ્યો કોઈ મોરારિ !’—ભોળાં

મટુકી ઉતારી, માંહી મોરલી વાગી :

ગળનારીને સહેજે બોતાં, ખૂરછા લાગી—ભોળાં

ભક્ષાદિક ધન્દાદિક સરખા, કોતુક એ પેળે;

ચોદ લોકના નાથને, કાંઈ મટુકીમાં દેળે—ભોળાં

ગોવાલણીના ભાગ્યે પ્રગટયા, અંતરગમી :

દાસલગાને લાડ લાગાવે, નરસેનો સ્વામી—ભોળાં”

ભક્તાધીન ભગવાન જેવા બાવે સ્મરણ છે તેવા ભાવે ભક્ત સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મહત્તો મહીવાનુ ઉશ્વર અગોરળીયાનુ બને છે—ચોદ લોકના નાથ ગોપીની નાની સરખી મટુકીમાં ગમ્યાઈ જાય છે; અને તેવા સુદ્ધ સ્વરૂપે ભક્તોને કોતુકબધુ દર્શન દે છે. અંતર્યામી ભગવાન આ રીતે ભક્તોના ભાવનું લાલન કરે છે, તેનું મુદર દર્શન અહીં આપ્યું છે.

મૂલ ભાગવતમાંના કથાપ્રસંગનો અંકુર અને બિસ્વમંજલ સ્વામીના સ્તોત્રા મુક્તાકમાંનો

સદમ ભાવ નરસિંહ મહેતાએ બે જુદાં પદમાં ગૂંથ્યો છે. એ પદોમાં, ગોપીઓની આસક્તિ અને અનુરક્તિને પરિણામે જે રમ્ય યદ્ તેનાં દુલામણાં ભક્તપદ્યોએ ગાયાં છે; છતાં એમાંનું કથાતત્ત્વ આણું અને આણું રપટ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં અનુગામી મીરાંજાઇએ એ જ પ્રસંગમાંથી એક મુંદર ઊર્મિગીન ઉપગમ્યું છે. એમાં કથાપ્રસંગનો ઉકેલ વણીનાત્મક શૈલીમાં નહિ પરંતુ સીધી સંવાદાત્મક શૈલીમાં કથો છે. અને અહીં જ નરસિંહ મહેતાની પુરુષસુલબ સરલતા અને મીરાંજાઇની સ્ત્રીસદગ્ ભાવો-ભિંની સાદગ્નિકતા વચ્ચેનો બેઠ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમના ગીતનો ઉપાડ જ કવિત્વમય અને કુતૂહલપ્રેરક છે :

“હાં રે કોઈ માધવ સ્યો, માધવ સ્યો !”

—આવા ઉપાડથી જન્મત થયેલું કુતૂહલ પછીની લોટીઓથી સાંત થાય છે. ‘કોઈ માધવ સ્યો !’ એવું કોણ બોલે છે ? ક્યારે બોલે છે ? શું કામ બોલે છે ?—બધા પ્રશ્નોનો તુરત ઉત્તર મળે છે. આખા ગીતનો ઉત્તરાર્ધ આવા પ્રશ્નોના સમાધાન માટે જ યોગ્ય છે :

“વેચંતી મળનારી રે : હાં રે કોઈ”

માધવને મદુકીમાં ધાલી :

ગોપી લટકે મટકે ચાલી—હાં રે કોઈ

ગામના લોક ગોપીનો ટકુક સાંભળી તેને સામે પ્રશ્ન કરે છે :—

“હાં રે ગોપી ! ઘેલું શું બોલની જાયે ?

માધવ મદુકીમાં ના સમાયે !”—હાં રે કોઈ

માધવના સ્થૂરણથી જેવું મન સભર બરેલું છે તેવી ગોપી જરાયે સંકાય કે સંભમ વગર ઉત્તર દે છે :

“નવ બાનો તો જુઓ ઉતારી—”

—અને ખરેખત, ભક્તની લાજ રાખનાર ભગવાન—જેના તરફ લોકો આશ્ચર્યવત્ જોઈ રહે છે તે જ કંઈ આશ્ચર્ય જેવું કરી બનાવે છે : અને ‘વૃક્ષસીને પત્રે તોળાનાર’ પ્રજા ભક્તને સાચી પાડે છે :

“માંહી જુવે તો કુંજવિહારી !”—હાં રે કોઈ

આમ ને આમ,

વૃંદાવનમાં તે જતાં દાદાડી :

વાદાસો ગો ચારે છે ગિરિધારી—હાં રે કોઈ

ગોપી ચાલી વૃંદાવનવાટ

સી મળની ગોપીઓ સાથે—હાં રે કોઈ

મીરાંકે પ્રજા ગિરધર નામર :

જેનાં ચરણકમળ સુખસાગર—હાં રે કોઈ”

‘હાં રે કોઈ માધવ સ્યો, માધવ સ્યો !’ — એ ટકુકનાં ભણકારા આજે પણ પ્રાચીન મંજુભૂમિમાં અને ગોકુલવૃંદાવનની મલીએ મલીએ બાવિક યાત્રાવાસીને સંભળાય છે ! સામાન્ય પ્રવાસીને તેવું કંઈ યતું નથી.

આઈનસ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાવાદ

શુદ્ધ ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાદનો પ્રાથમિક ગાણિતિક પાયો

શ્રી. અ. ખાલાલ બા. પુરાણી

[ગણિતનાં ફેટલાંકે ભૌતિક તત્ત્વોના જ્ઞાન વિના આઈનસ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાવાદનો અભ્યાસ શક્ય નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આઈનસ્ટાઈનનું પોતાના પ્રતિભાવળે ઉપગવેલું 'ટેન્સોર્સ'નું ગણિત તો ઘણું દુર્ગંધ હોઈ મારા જેવા માટે તો તે ગમ્મગમ્માર છે. છતાં, આઈનસ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાવાદ સમજવામાં મદદજૂત થાય એવો ગણિતનો પ્રાથમિક ભાગ અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેથી જિજ્ઞાસુ તેના અભ્યાસ પ્રત્યે આકર્ષાય અને સામાન્ય વાચકે આઈનસ્ટાઈનના અસહ વાદને કંઈકે કંઈક સમજે.]

ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિકાસની રૂપરેખા

અહીં આપણે પદાર્થના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનની શોધખોળ કરતાં પરિણામે જે મહાન સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને વ્યવહારની સરળતાસાધક પરિણામો માનવજાતિમાં ઉદ્ભવ્યાં છે તેના વિકાસને ગોણું ગણીને બાજુએ મૂકીને કેવળ પદાર્થતત્ત્વના શુદ્ધ જ્ઞાનના વિકાસની રૂપરેખા રજૂ કરીશું.

સત્તરમી સદીમાં કાર્પ-કારણુનો સિદ્ધાંત ભૌતિક શાસ્ત્રના અખાધિન નિયમ તરીકે સ્વીકારાયો. ગેમીલિયો અને ન્યૂટન તેના પ્રતિભાશાળી શોધકો હતા. ત્યારથી ભૌતિક જગતની એક જડ યંત્ર તરીકે સમજૂતી આપવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા અને તે છેક ઓગણસમી સદી સુધી ચાલ્યા. જડ જગતની નિર્જીવ, એટલે જીવનહીન, અચેતન, યંત્ર તરીકે સમજૂતી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં મહાન ભૌતિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ ધાર્ણ કે આખરી પૃથક્કરણમાં જીવન પણ પારિધિવ તત્ત્વોનો સમૂહ, તેમજ જ કાર્ય હોવું જોઈએ. એટલે જીવન પણ છેવટે યાત્રિક, —જડ તત્ત્વનો જ આવિર્ભાવ છે. એમને પૂછે કે ન્યૂટનની પ્રતિભામાં અને એક યંત્રના કાર્યમાં કશો જ ફેર નહીં તો તેઓ કહે કે "ફેર માત્ર સંક્રુસતાનો." આ વિચાર પ્રમાણે તો માનવની સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિકૃતિને સ્થાન જ નથી.

ઓગણીસમી સદીની આખરમાં રાસાયણિક તત્ત્વોના અણુ પરમાણુઓનાં મૂલ્યમતર સ્વરૂપો શોધાયાં, વિદ્યુદણ(Electrone)નું અસ્તિત્વ સ્વીકારાયું, અને તેજ, :ઉષ્ણતા વગેરેના પ્રસરણ(Radiation) નો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ આરંભાયો. સાથે સાથે રશ્મિવ તત્ત્વ (Radiation)ના ત્રિવિધ પ્રકારના આલ્કા, ખીટા, ગેમા વગેરે રશ્મિઓની અને રશ્મિદાયક અદ્વિતિની શોધ મદામ અને મો. કુરીએ કરી, તેનાથી પણ પદાર્થતત્ત્વના અંતિમ બંધારણ ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પડ્યો. મેક્સ પ્લેન્ક નામના જર્મન શોધકે પ્રસરણ (Radiation) ની સમજૂતી આપતાં એવો વાદ રજૂ કર્યો કે વિદ્યુદણોના જે શક્તિનું પ્રસરણ થાય છે તે ધીમે ધીમે ચલતા મોઝાની પંદે

નહિ પરંતુ એક પગથિયેથી બીજી કૂદકો ભારતી ક્રિયા પેડે થાય છે. એના વાદને 'કોન્ટિન્યુઅલ' કહેવાય છે. એ વાદને પરિણામે જગનના પદાર્થતત્ત્વની અંતિમ રચનામાંથી કેવળ યાંત્રિકતાનો ખ્યાલ દૂર કરવાની ફરજ પડી. એણે સિદ્ધ કર્યું કે પ્રકૃતિની ગતિ ધણા સૂક્ષ્મ પરિમાણવાળા આંચકાઓ વડે યાત્રા કરે છે. એ સૂક્ષ્મ આચકાનું માપ "એથ" સર્વ પદાર્થોના અંતિમ પરમાણુઓ માટે અવિહારી છે.

આમ પ્રકૃતિની ક્રિયાઓમાં સળંગતા—સાતત્ય હતાં તેને ઠેકાણે Discontinuity—વિચ્છેદતા તૂટકતા આવી. આધુનિકશાસ્ત્રને આગળ નર્સને એક પણ બનાવ્યું કે કાર્યકારણનો નિયમ પણ ભૌતિક જગનમાં અબાધિન નથી એમ એક્સ પ્લેન્કની શોધ સિદ્ધ કરે છે અને અબાધિન કાર્યકારણને ઠેકાણે કેવળ સંભાવ્યતા જ સ્થાપન થઈ શકે છે ! ઉદાહરણ તરીકે રશ્મિતત્ત્વ—Radium ધાતુ—ના એક પરમાણુનું વિભાજન થઈને સીસાના અને હીલિયમના પરમાણુમાં તે રૂપાંતર પામે છે. હવે તમે રેડિયમ ધાતુના પાંચ દળર અણુઓ લો તેમાંથી કયો પરમાણુ વિનાશ પામીને સીસાના અને હીલિયમના પરમાણુઓમાં રૂપાંતર પામશે તે કહેવું આજના ભૌતિક શાસ્ત્ર માટે અસંભવિન છે. અસંભવ, શક્યતા કે સંભાવ્યતા એવી છે કે વર્ષને અંતે એ પરમાણુઓ વિશ્વ પામી જશે અને બાકીના એમ ને એમ રહેશે. પૂછીએ તરીકે જ આ વિશ્વ થાય છે; અપૂછીએ તરીકે કદી થતો જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ ક્યા એ પરમાણુમાંનો, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી.

વળી વધુ ચોંકાવનાર દટીકત તો એ જડી આવી કે રેડિયમ ધાતુના પરમાણુ આપોઆપ વિભક્ત થાય છે અને એ વિભાજનની ક્રિયાની ગતિ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે—ભૌતિક શાસ્ત્રની કોઈ પણ જાણીતી શક્તિ વડે,—રખાવનકામ વડે, વિદ્યુત વડે, લોહચુંબક કે કોઈ પણ શક્તિના પ્રયોગ વડે—કશી પણ અસર ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી !

આ પ્રકારની અશક્તિ અને ક્યા વિદ્યુત્તણુઓ વિભાજન પામશે એનો નિશ્ચય કરવાની અસંભવિતતાને પરિણામે કાર્યકારણવાનો નિયમ કંઈક અંશે હલચલ ગયો. એટલે જીવનમાં પણ યાંત્રિક નિયતિવચતાને બદલે માનવની સંકેતશક્તિની સ્વતંત્રતા શક્યતા તરીકે સ્વીકારવા લાગી.

પદાર્થ-તત્ત્વના અંતિમ સ્વરૂપનું અન્વેષણ કરતાં આખરે ભૌતિકશાસ્ત્ર તેજ આગળ આવીને અટક્યું. તેજના બંધારણનો વર્ગોથી અભ્યાસ કરીને પ્રયોગો વડે ચારાકરતી તે સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ અણુઓનો પ્રભેદ અને વળી પાઠો જીર્મિનો વિસ્ત્રાસ યાને જીર્મિમાળાનો પ્રસાર બનાયો. આખરી નિષ્કર્ષ અત્યારે એવો લાગે છે કે તેજનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ પદાર્થતત્ત્વના સૂક્ષ્મવિદ્યુત્તણુઓથી પણ ઝીણાં એવાં "ફોટોન"ના પ્રભેદ છે, કારણ કે તેજમાં રશ્મિઓની ગતિમાં પૂછીએ તરીકે જ શક્તિ થાય છે. વળી તે જીર્મિસ્વરૂપ પણ છે, કારણ કે પાણીનાં ગોળાની પેઠે તેજમાં રશ્મિને અવરોધ નહતાં તે અવરોધ આજુબાજુ ફરી વળે છે ! અને સ્વેન તેજનાં રશ્મિને કાચના પડેલમાં થકને પસાર કરતાં સાન રંગના વિવિધ આલોકનવાળાં ગોળાઓમાં તેનું પૃથક્કરણ થઈ ગયું છે. આમ તેજ અપવાદક છે અને જીર્મિસ્વરૂપ પણ છે.

લગભગ બે સદીઓ પૂર્વે ભૌતિકશાસ્ત્રવેત્તાઓને સર્વવ્યાપી, આકાશતત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પડી હતી, કારણ કે તે વિના એકબીજાથી દૂર આવેલા પદાર્થોનાં પરસ્પર કાર્યપ્રતિકાર્યની સમજૂતી આપતી અશક્ય હતી. તેમના કે જેમાના પ્રસરણ માટે જ કેવળ નહિ, વિદ્યુત અને લોહચુંબકનાં કાર્યો માટે પણ આકાશતત્ત્વ આવશ્યક હતું. અને બે દૂર રહેલા પદાર્થો વચ્ચે કાર્ય કરતું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ આકાશતત્ત્વ વિના કેવી રીતે સંભવિત બને? આ અન્વેષકોને જણાયું કે ગુરુત્વાકર્ષણની અને રશ્મિધના અણુના વિભાજનના પરિણામે થતા રશ્મિ-વિકીરણની સમજૂતી માટે આકાશતત્ત્વનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે, પરંતુ બીજી બધી ઘટનાઓ તો એવા આકાશતત્ત્વ વિના પણ સમજાવી શકાય તેવી છે.

આખરે એ આકાશતત્ત્વના શુદ્ધોને અભ્યાસ કરવા માટે માઈકેલસન અને મોશી નામના બે અન્વેષકોએ પચાસ વર્ષ પૂર્વે પ્રયોગોની યોજના કરી જે દ્વારા આકાશતત્ત્વમાં ફરતી પૃથ્વીની ગતિ ઉપર થતી એની અસરનું માપ કાઢી શકાય. પ્રયોગની યોજના એટલી તો સૂક્ષ્મગ્રાહી હતી કે ધારેલી અસરનો એકસોગો ભાગ પણ તે દર્શાવી શકે. પરંતુ ધણી પ્રયોગોને અંતે પૃથ્વીની ગતિના વેગ ઉપર આકાશતત્ત્વમાં ગતિ કરવાને પરિણામે વિરોધની કાંઈ પણ અસર માલૂમ જ પડી નહિ. આમ પરિણામ તો અભાવદ્રમક આવ્યું.

એની સંમજૂતી લોરેન્સ અને ફીટ્ઝીરોલ્ડ નામના બે ભૌતિક વિદ્યાવિશારદોએ એવી આપી કે આકાશતત્ત્વમાં ગતિ કરતો પદાર્થ પોતાની ગતિની દિશામાં સંકોચાતો હોવો જોઈએ, તેથી આપણે તે માપી શકતા નથી.

આધનરદાધન ૧૯૦૫ની સાલમાં જાહેર ક્યું કે પ્રકૃતિ ચાને કુદરતનું બંધારણ જ એવું છે કે તેમાં કોઈ પણ પ્રયોગ વડે આપણે નિરપેક્ષ ગતિને જાણી શકીએ તેમ છે જ નહિ. આનો અર્થ એવો પણ થયો કે પ્રકૃતિમાં આકાશતત્ત્વ જેવું કોઈ સર્વવ્યાપી, સર્વેને માટે સમાન એવું, માધ્યમ નથી જેને આપણે પરિમાણ—મંડળ તરીકે (ચાને પરિમાણે માપવાના ચોકકાસ તરીકે) વાપરી શકીએ. મર્યાદિત સાપેક્ષતાનો આ સિદ્ધાંત આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ ન સમગ્રમય તેવા લાગવાનો સંભવ છે. એટલે ઉદાહરણ આપીને તે સ્પષ્ટ કરીશું. ધારો કે તમે નદીમાં કે સમુદ્રમાં એક વડાણને લંબર નાંખીને પડેલું જુઓ છો. બીજો દિવસે પણ તમે તેને ત્યાં જ જુઓ છો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તમે એમ ધારશો કે વડાણ એક જ જગ્યાએ—ગતિ વિના—સ્થિર બેસ્યું છે. પરંતુ આધનરદાધન કહે છે કે એ ખ્યાલ પૃથ્વીપૃથ્વીને જ સાચો છે. એટલે કે તમારું પરિમાણ માપવાનું મંડળ પૃથ્વી હોય તો તમે એને સ્થિર ગણશો, પરંતુ તમે સૂર્યને તમારાં પરિમાણનું ધોરણ બનાવો તો ? તો તમને પૃથ્વી અને એમાં રહેલું તમારું વડાણ પણ દર સેકન્ડે લગભગ ૧૮ માઈલની ઝડપે ગતિ કરી રહેલાં જણાશે. વળી આખી સૂર્યમાળાને લઇને સૂર્ય અવકાશમાં પ્રયંત્ર ગતિથી બસે છે, એટલે વડાણ કે પૃથ્વી કોઈ પણ અવકાશમાં સ્થિર છે એમ કહી શકાય નહિ. આમ ગતિમાત્ર સાપેક્ષ લાગે છે.

છેલ્લાં આજ્ઞાશેક વર્ષમાં ભૌતિક શાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રભાવ ધણો વધ્યો છે; અને તેમ થવાનાં કારણો પણ દનાં: અત્યારસુધી ભૌતિક અન્વેષણ કરનારાઓ સ્થળ એટલે પોતાની આબુખાત આવી રહેલું, દૂર સુધી પસરી રહેલું, ઠાંધ તત્ત્વ એમ માનતા; અને કાળને, ખીજા સામાન્ય માણસો પેડે, તેઓ પોતાની પાસે થઈને વહી જતા ઠાંધ તત્ત્વ તરીકે ગણતા. મતલબ કે, સ્થળ માને દિશા અને કાળ બંને એકબીજાથી ભિન્ન અને નિરપેક્ષ એટલે કે અવિકારી ગણાનાં. ઠાંધ પણ પદાર્થનું માપ બાબત માટે જો તે સીધી લીટીમાં હોય તો લંબાઈ, જો તે એક સમનલમાં આવી રહેલ હોય તો લંબાઈ અને પહોળાઈ, જો પરસ્પર કાટખૂણે આવી રહેલ ત્રણ સમનલમાં હોય તો લંબાઈ પહોળાઈ તથા જંબાઈ વગેરે નક્કી કરવી પડે છે. આકૃતિ-રૂપાકૃતિ જે પરિમાણનું ધોરણ સ્થાપન કરે છે, તેમાં લંબાઈ પહોળાઈ જંબાઈ ઉપરાંત કાળને પણ ચોથા પરિમાણ તરીકે ઉમેરીને એ ચારને અવિભાજ્ય ગણવામાં આવે છે. દિશા અને કાળને આપણે ભૌતિક પદાર્થોનાં પરિમાણમાં જુદા પાડી શકીએ તેમ નથી, એમ તેવું કહેવું છે. પૃથ્વી—ખડુ જેનાં આખું પાર્થિવ વિશ્વ—કેવળ દિશામાં નહિ પરંતુ દિશ્ અને કાળ એ બંનેના અવિભાજ્ય સ્વરૂપના બનેલા Continuumમાં—અગ્ર પદમાં ગતિ કરી રહેલ છે. એને માટે સર જોન્સ ઇન્સ ક્રિકેટના મેદાનનું ઉદાહરણ આપે છે. ક્રિકેટનું મેદાન એ સ્થળ-કાળનો પદ. એમાં ગતિ કરતા દડાને જમણા, ડાબા કે આગળપાછળના આલોનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી હોતો. એ મેદાનમાં ખાડાદેરાઓ હોય તો દડો ગતિ કરતાં જંબોનીઓ જશે. તમે કહેશો કે એમ થવાનું કારણ ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ છે. આકૃતિરૂપાકૃતિ કહે છે કે મેદાનના પદનો એ અનિવાર્ય ગુણ છે, દડાને એનાર કોઈ બળની હાલતના કરવાની જરૂર નથી.

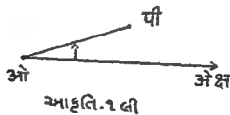
તો પછી પેલા ઈશ્વર—આકાશતત્ત્વનું શું? તે છે કે નથી? તેનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક છે કે નહિ? આકૃતિરૂપાકૃતિ એનો ઉત્તર એવો આપે છે કે પ્રકૃતિમાં જેમ સ્થળ અને કાળ એવાં એ તત્ત્વોને ભૌતિક પરિમાણ ગણવા માટે જુદાં પાડી શકાય તેમ નથી, તેમ આકાશતત્ત્વનું અસ્તિત્વ પણ જાણી શકાય તેમ નથી. હું જોને સ્થળકાળનો સંયુક્ત અગ્ર પદ ગણું છું, તેને તમે “આકાશ-તત્ત્વ” કહો કે “સ્થળ” કહો તો કોઈ વાંધો નથી. એની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતા વિશે આપણે કાંઈ કહેતા નથી. ઉપયોગી હોવાથી આપણે એ પદનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. એટલે કે એ પરિમાણમંડળનો પદ આપણી સુદ્ધિની પેદાશ છે, પ્રકૃતિમાં આવી રહેલ કોઈ નક્કર કે સ્પષ્ટ પદાર્થ નથી પણ આપણે પૂછીએ કે, “એમ નહિ—તમે ભૌતિક જગતની ઘટનાઓને સમજાવવાનો દાવો કરો છો. તો આ નવી રીતે સૂર્યમાંથી તેજ પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે આવે છે તે સમજાવો.” આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્ર એના ઉત્તરમાં એમ કહે છે કે શક્તિ વહે છે, પ્રસારે છે તે આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ તે એક અણુ—એક બિંદુથી અન્ય બિંદુએ ગતિ કરે છે એ અર્થમાં નહિ. એટલેકે સૂર્યમાંથી નીકળેલું તેજનું એક સ્થિત પ્રસારી કરતું પૃથ્વી ઉપર પહોંચે છે એમ નથી. સૂર્યમાંથી પ્રસારતા ક્ષોભ—જોને આપણે તેજ કહીએ છીએ—તે ક્ષોભ જ પૃથ્વીને પહોંચે છે. અને આગળ વધીને પૂછીએ કે, “શક્તિ વહે છે એમ કહીએ છીએ તેમાં ‘શક્તિ’ એટલે શું સમજાવું?” તો આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાન કહે છે કે શક્તિ પણ એક ઉપ-

યોગી વિચાર કે ખ્યાલ છે. વિશ્વમાં વિસ્તરી રહેલ સ્થળાકાળનાં ચાર પરિમાણોના બનેલા અતૂટ પટમાં નસતના પતરા ઉપર જેમ સળ પડેલા હોય છે તેમ જે સળો પડે છે, જે ક્ષેત્રો થાય છે, જે (Distortions) વિકૃતિ થાય છે, તેના સાતત્યને આપણે સક્રિય કહીએ છીએ. ગુરુત્વાકર્ષણનો જે નિયમ ન્યૂટને શોધી કાઢ્યો તે ફક્ત ગતિમાન પદાર્થમાં થતા ગતિના પ્રવેગની સમજૂતી આપે છે. પરંતુ એ સમજૂતી આપતાં ન્યૂટને પદાર્થમાત્રમાંથી ચારે બાજુ પ્રસરતા ગુરુત્વાકર્ષણના બળની જે કલ્પના કરી તે અનિવાર્ય નથી. આઈનસ્ટાઈન કહે છે કે લંબાઈપ્રકો-ળાઈપ્રકો અપ્રકાશ એ ચાર પરિમાણોના બનેલા અતૂટ પટમાં ક્ષેત્ર થાય છે એમ કહીને આપણે પડતા ફળની કે ગતિમાન મહોની ગતિની સમજૂતી એકદી વધારે સારી રીતે આપી શકીએ છીએ.

એણે આપેલી સમજૂતીને પ્રયોગાત્મક સામિતીઓનો ટેકો પણ મળેલો છે.

પરિમાણો માપવાની પદ્ધતિઓ

૧. એક સપાટીવાળા સમતલમાં આવેલ કોઈ બિંદુની સ્થિતિ જો, એટલે કે તેના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે આપણે સામાન્ય રીતે 'જો' બિંદુ સ્થિર કદખીને એક નામે કોઈ લીટી દોરીએ છીએ. પછી જો બિંદુને અભણ્યા સ્થાનાંકવાળા બિંદુ પી ને આપણે લીટીથી જોડીએ છીએ. હવે પી ના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે એક જો પો ખૂણાનું માપ અને જો પી લીટીની લંબાઈ માપવી જોઈએ. (જુઓ આકૃતિ ૧.)

૨. પરંતુ સપાટ પ્રદેશમાં આવી રહેલ કોઈ પણ બિંદુની કે વસ્તુની સ્થિતિ દર્શાવવી હોય તો સામાન્ય રીતે કોર્ડિનેટન સ્થાનાંકની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એક જો એક અને વાદ જો વાદ બંને કાટખૂણે મળે છે. એ_૧ બિંદુની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટે એ_૧ ઉપરથી જો એક, ઉપર એક લંબ દોરવામાં આવે છે, તથા એ_૨ ઉપરથી જો વાદ ઉપર એ_૨ સી_૧ લંબ દોરવામાં આવે છે. આ બંનેના માપ વડે એ_૧ બિંદુની સ્થિતિ નિશ્ચિન થાય છે.

તે જ પ્રમાણે એ_૨ બિંદુની સ્થિતિ પણ જો સી_૨ અને જો સી_૧ એ બેના માપ વડે નક્કી થાય.

હવે આપણે એ_૧ અને એ_૨ વચ્ચેનું અંતર “ઝેલ” માપવું હોય તો

ઓ ઝેલના ઉપર એ_૧નું અંતર = એલ_૧ = ઓ વી_૧ લેવાથી

અને ઓ વાદના ઉપર તેનું અંતર = વાદ_૧ = ઓ ઈ_૧ લેવાથી

તે જ પ્રમાણે એ_૨ની સ્થિતિનાં માપ એલ_૨ = ઓ વી_૨ અને
વાદ_૨ = ઓ ઈ_૨ લેવાથી

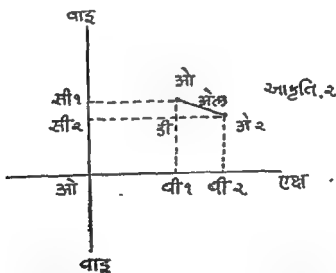
જાણી શકાય છે.

હવે એ_૧ અને એ_૨ વચ્ચેનું અંતર એલ, કાઢવા માટે :—

$(એ_૧ એ_૨)^2 = (એ_૧ ઈ)^2 + (એ_૨ ઈ)^2$ (એ_૧ ઈ એ_૨ કાટખૂણવાળા ત્રિકોણ હોવાથી)

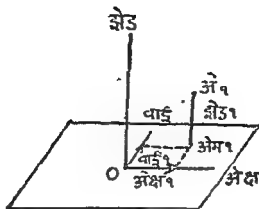
એટલે એલ^૨ = (એલ_૧ - એલ_૨)^૨ + (વાદ_૧ - વાદ_૨)^૨

જે પરિમાણવાળા પદાર્થોની સ્થિતિ આ પદ્ધતિએ નક્કી કરી શકાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૨ થી)

૩. હવે ત્રણ પરિમાણમંડળમાં રહેલું ઈર્ષ બિંદુ કે પદાર્થ કદબદીએ, તો તેની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટે સપાટ પ્રદેશ નહિ પણ ઘન પદાર્થ યા તો અધ્ધર દિશામાં વિસ્તરતો પ્રદેશ આપણે માપવો પડશે.

એટલે કે પરસ્પર કાટખૂણે મળનારાં ત્રણ સમતલો આપણે લેવાં પડશે, અને એ ત્રણેનાં એટલે કે લંબાઈ પહોળાઈ અને ઊંચાઈનાં, માપ આપણે ત્રણેનાં ભેડાંએ. ત્રણે સમતલોની રેખાઓ ભો નામના મૂલબિંદુએ એકબીજાને મળે છે એટલે જો એલ, ઓ વાદ અને ઓ એલ એ ત્રણનું પરિમાણમંડળ બનેલું છે. (જુઓ આકૃતિ ૩ થી)

આકૃતિ.૩

હવે $એ_૧$ બિંદુની સ્થિતિ કે સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે પ્રથમ તો ઓ એક્સ_૧ અને ઓ વાઈ_૧ બંને અંતરો નક્કી કરી તેઓ ન્યાં મળે છે તે બિંદુ એમ_૧ શોધી શકવું જોઈએ. પછી એમ_૧ ને કાટખૂણે લંબ દોરી એ_૧નું ફેડની સપાટીમાં સ્થાન નક્કી કરવામાં આવે છે, એટલે કે એમ_૧ ફેડ_૧. આમ એક્સ_૧, વાઈ_૧ અને ફેડ_૧ બધુવાથી એ_૧ ના સ્થાનાંક નક્કી થઈ શકે છે.

તે જ પ્રમાણે બીજું કોઈ બિંદુ એ_૨ લઈએ તો તેના સ્થાનાંક પણ એક્સ_૨ વાઈ_૨ અને ફેડ_૨ બધુવાથી નક્કી થઈ શકે.

એ બંને વચ્ચેનું અંતર ભેલ શકવા માટે:—

$$(\text{ભેલ})^2 = (\text{એક્સ}_2 - \text{એક્સ}_1)^2 + (\text{વાઈ}_2 - \text{વાઈ}_1)^2 + (\text{ફેડ}_2 - \text{ફેડ}_1)^2$$

એ સમીકરણનો ઉપયોગ કરી શકાય છે

પરિમાણમંડળના સ્થાનાંકોનું ફાંતર

ધારો કે, એક પરિમાણ-મંડળ એસમાં આવેલા કોઈ એક બિંદુના સ્થાનાંકો—ઓ એક્સ વાઈ ફેડ આપણે જાણીએ છીએ તો બીજા કોઈ પણ પરિમાણ મંડળ એસ' માં ઓ' એક્સ', વાઈ' ફેડ'ની સંખ્યામાં તે જ બિંદુનાં પરિમાણો નક્કી કરી શકીએ ખરા ?

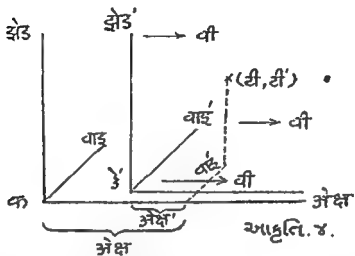
આ બીજું પરિમાણ-મંડળ—ધાને ચોકડું—પકેટાની સરખામણીમાં સીધી લોટીમાં અને સમાન વેગ વી પૂર્વક ગતિ કરતું હોય તો આપણે તે બિંદુના સ્થાનાંકો જાણી શકીએ છીએ.

સરળતા ખાતર એમ ધારો કે એક્સની ધરી એક્સ', વાઈ અને વાઈ' અને ફેડ અને ફેડ' ત્રણે સમાન્તર છે અને ઓ અને ઓ' એ બે મૂળબિંદુઓ ટી કાલ સુધી છૂટા પડે છે અને એક પરિમાણમંડળ વી વેગપૂર્વક ગતિ કરે છે તો ગતિને અંતે ઓ એક્સ ધરી ઉપરના પરિમાણમાં ફેર પડશે તે આ પ્રમાણે:—

એક્ષ' = એક્ષ — વીટી ખાકીનાં પરિમાણો

વાદ = વાદ' અને ફોટ = ફોટ' એ પ્રમાણે સમાન જ રહેશે.

આ પ્રમાણે એક પરિમાણમંડળના બિંદુના સ્થાનાંકનું અન્ય પરિમાણમંડળના સ્થાનાંકમાં

સ્થાંતર સાધી શકાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૪ થી). આને ગેલીલિયોની પદ્ધતિ કહે છે અને તેના પાષો ન્યૂટનના સ્થાનકાળના ખ્યાલો ઉપર રહેલો છે.

અત્યાર સુધીની પરિમાણપદ્ધતિઓ સુપ્રચલિત છે. હવે આપણે ફેટલાક પ્રયોગો અને તેનાં પરિણામો નોંધાયું અને તે ઉપરથી પરિમાણપદ્ધતિમાં આવશ્યક ફેરફાર કયા છે તેના વિચાર કરીશું.

૧. તેજની ગતિની નિરપેક્ષતા—

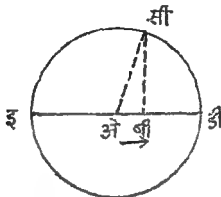
તેજની ગતિની નિરપેક્ષતા નિરપેક્ષ ગતિની શોધ એકે સંકળાયેલ છે. તે આ રીતે :—

સૂર્ય, ઝડો, ઉપગ્રહો અને તારાઓમાંથી જે તેજ પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે વચ્ચે ખાલી અવકાશ પ્રદેશમાં પ્રસરી રહેલ આકાશતત્ત્વને (ઈથરને) આભારી છે એમ મનાવું. એ આકાશતત્ત્વ કોઈએ જોયું નથી. પરંતુ એ આકાશતત્ત્વ અર્ધ પદાર્થતત્ત્વ જેવું પાર્શ્વિક ગણાય છે અને તે સર્વવ્યાપી છે. તે પદાર્થોની આરપાર જાય છે અને ખાલી જગ્યાને વ્યાપીને રહે છે. તેજનું મોજું એ આકાશતત્ત્વમાં ગતિ કરે છે.

હવે જોને મધ્યબિંદુ લઈને ૩,૦૦,૦૦૦ કીલોમીટર નોટલી ત્રિજ્યા લઈને એક વર્તુળ દોરો. ૩,૦૦,૦૦૦ કીલોમીટર એટલે ૧,૮૧,૦૦૦ માઈલ; એ મહાન અંતર તેજનું રશ્મિ એક સેકન્ડમાં વટાવે છે.

વર્તુળના કેન્દ્ર એ ઉપર એક દ્રષ્ટા કલ્પો અને તે તેજના રશ્મિની ગતિની દિશામાં વી વેગથી ગતિ કરીને એક ક્ષણ પછી વી બિંદુએ પહોંચે છે. તો એ વી = વી નોટલું અંતર તે એક

ક્ષણમાં કાપશે. તેજનું મેળવું તો એક ક્ષણને અંતે એથી જી સુધી પહોંચી જશે. (જુઓ આકૃતિ ૫). એટલે જી જી = સી - વી, એમાં જી તેજની ગતિનું મૂલ્યક ગણવાનું.

આકૃતિ ૫

સામી બાજુએ ગણીએ તો જી $c = c + v$.

અને જી સી $= \sqrt{c^2 - v^2}$ (પાયથેગોરાસના સિદ્ધાંત પ્રમાણે) —

હવે આ જી સી એટલે ગતિ ને લખની દિશામાં આવેલું અંતર નિશ્ચિતપણે માપી શકાશે, કારણ કે તેજની ગતિ સી સર્વ દિશામાં સમાન રહે છે, અને જી ગતિ પણ નિશ્ચિત છે

માઈકેલસન પ્રાહીનો પ્રયોગ

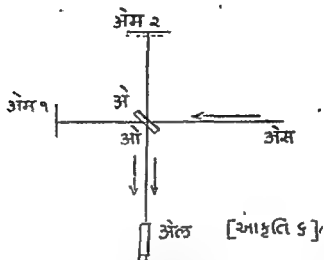
આકાશતરંગમાં પૃથ્વીની ગતિને પરિણામે તેના વેગમાં ફેર પડવો જોઈએ, એ ધારણા સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ધોળના એવી હતી કે પૃથ્વી ને દિશામાં ગતિ કરે છે તે દિશામાં તેજનું એક રશ્મિ મોકલવું અને પૃથ્વીની ગતિની દિશાને કાટખૂણે પણ એક રશ્મિ એકીરખને રનાના વરણુ એ બે રશ્મિઓને એક બિંદુએ ભેગા કરવાં આશ કરનાથી તે બે રશ્મિઓના પાછા ફરવાના સમયમાં ફેર પડવો જોઈએ, કારણ કે તેજના રશ્મિની દિશામાં પૃથ્વી પોતે ગતિ કરતી હોવાથી બે રશ્મિને પાછા ફરવા જોઈએ સમય લાગવો જોઈએ

બેલ્લી દિશામાંથી તેજના રશ્મિઓ આવે છે અને જો બિંદુ આગળ બે નામના અડધા પારા લગાડેલા અરીસાને તે ૪૫° ને ખૂણે અથડાઈને કેટલાક રીફ્રેક્ટીવ અમ બિંદુએ રહેતી આરસીમાં પરાવર્તન પામે છે અને એ અરીસામાં અથડાઈને પરાવર્તન પામી ત્યાંથી એક તરફ ગતિ કરે છે બેલ્લી બે બિંદુ સુધી આવેલા કેટલાક રશ્મિઓ પરાવર્તન પામીને એમ, બિંદુએ ઝૂકેલા અરીસામાં પરાવર્તન પામી પાછા ફરશે અને જો બિંદુમાંથી પસાં થઈ એકમા પ્રવેશ કરશે.

હવે તેજના બે રશ્મિઓનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે —

(૧) એમ ઓ એમ_૧ એલ—(૨) એમ ઓ એમ_૨ એલ. (જુઓ આકૃતિ ૬)

હવે એક નવ રશ્મિયો નીકળનાં તેજસ્વિઓ પરાવતન પામીને એકબીજાને અથડાય ત્યારે તેમને માર્ગ અસમાન હોય તો, તેમના રશ્મિપટમાં કાળા કાળા પટાઓ દેખાય છે, કારણ કે તેમનાં રશ્મિઓમાંના કેટલાક વરસવર અથડાઈને પોતપોતાની અસર નહ કરે છે. (જુઓ આકૃતિ ૭.)

આકૃતિ ૭

આકૃતિ ૫ માં જો એમ_૧ = એલ' અંતર પૃથ્વીની ગતિને સમાંતર છે, અને જો એમ_૨ = એલ પૃથ્વીની ગતિને કાટખૂણે છે. હવે તેમના રશ્મિને એમ નર્ધને પાછા ફરતાં ટી_૧ સમય લાગે છે એમ ધારીએ તો :—

$$ટી_૧ = \frac{\text{એલ}'}{સી - વી} + \frac{\text{એલ}'}{સી + વી}$$

એ નવ પ્રમાણે એમ_૨ નર્ધને પાછા ફરતાં ટી_૨ સમય લાગે તો

$$ટી_૨ = \frac{૨ \text{ એલ}}{\sqrt{સી^૨ - વી^૨}}$$

આ બન્ને અંતરો એલ' અને એલ માઈક્રોસેને સરખાં જ હોયાં હતાં અને તેણે પાથું હતું કે પૃથ્વી ઓ એમની દિશામાં ગતિ કરતી હોવાથી એ માર્ગે તેજતું રશ્મિ જલદી પાથું કરતું જોઈએ અને ઓ એમને માર્ગે તેને મોડું થવું જોઈએ.

પરંતુ પ્રયોગને અંતે તેણે શું જોયું ? કે બન્ને તેજનાં રશ્મિઓ એકીવખતે જ પાછાં ફરે છે; અને તેજપટમાં કાળા પટાઓ દેખાતા જ નથી. એટલે કે, ટી_૧ અને ટી_૨ બન્ને સરખાં છે. પરિણામે પૃથ્વી આકાશતત્ત્વમાં ગતિ કરતી જણાતી નથી.

હવે આપણે ટી_૧ = ટી_૨ લખીએ તો ઉપર આવેલા સમીકરણમાં

$$\frac{\text{એલ}'}{\text{એલ}} = \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \quad \text{થાય.}$$

આ મૂલ્ય પ્રમાણે તો આપણે આકાશતત્ત્વમાં પૃથ્વીની ગતિ કદી પણ જાણી શકીએ તેમ નથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે. (કારણ કે પૃથ્વીની ગતિ લેના વર્ગને તેજના રશ્મિની ગતિ લેના વર્ગથી ભાગીએ અને તેને એકમાંથી બાદ કરી તેનું વર્ગમૂળ કાઢીએ તો અન્યથા જ મૂલ્ય આવે; લી = એક સેકન્ડમાં ૧,૮૬,૦૦૦ માઇલ.)

ફીટ્ઝિંગલ અને લોરેન્સનું સમીકરણ

માઈક્રોસનના પ્રયોગના પરિણામ ઉપર લોરેન્સ અને ફીટ્ઝિંગલે નવું સમીકરણ શોધ્યું તે આ પ્રમાણે:—

એમણે એવી દલીલ કરી કે માઈક્રોસનના પ્રયોગમાં તેજતું રશ્મિ પોતાની ગતિની દિશામાં અને કાટખૂણે સરખી ઝડપે ગતિ કરે છે, પરંતુ ખરું જોતાં એ એમાં ફેર પડેલા જોઈએ. આપણને તે ફેર નથી માલુમ પડતો, કારણ કે એ બે બાજુઓમાંની એક (ગતિની દિશાવાળી) સંકેતવાતી હોવી જોઈએ.

એટલે રિથર પૃથ્વીની ઠાઠ લંબાઈ એલ લખીએ અને બ્યારે સી ગતિપૂર્વક તે ગતિમાન થાય તે લંબાઈ સંકેતવાતને એલ' થાય છે એમ સ્પષ્ટીએ તો:—

$$\text{એલ} = \text{એલ}' \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \quad \text{એમાં સી} = \text{તેજના રશ્મિની}$$

$$\text{ગતિ} = ૧,૮૬,૦૦૦ \text{ માઇલ દરેક'કે, એટલે}$$

$$\frac{\text{એલ}'}{\text{એલ}} = \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \quad \text{એ લંબાઈનું પ્રમાણ થાય જે ઉપરથી આપણે તેજની ગતિની દિશામાં}$$

થતો પદાર્થનો સંકેત શોધી કાઢી શકીએ. પરંતુ તેજની ગતિને કાટખૂણે આવી રહેલા પદાર્થોની લંબાઈમાં ફેર પડતો નથી.

આ સમીકરણમાં લંબાઈનો જે ફેર માને સંકેત છે તે થોડી ઝડપે ગતિ કરનારા પદાર્થો માટે તો નહિ જોવા જ ડરી, એટલે આપણે તેની અવગણના કરીએ તો પણ આવે, કારણ કે પૃથ્વી

ઉપરની ગતિએ સામાન્ય રીતે તેજના પ્રચંડ ગતિવેગની—એટલે સેકન્ડના ૧,૮૧,૦૦૦ માઇલની—સરખામણીમાં નદિ જેવી જ હોય છે; એટલે આપણને એ દેખાર દેખાઈ આવતો નથી.

પરંતુ વધારે ને વધારે વેગવાન પદાર્થ બનતો જાય અને જે કાંઈ પદાર્થ તેજના જેટલી જ ગતિ ગેળે તે ઉપરના સમીકરણમાં $v = 0$ થાય. પરિણામે:—

$$\frac{\text{કેલ}}{\text{ગેલ}} = \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \text{ એ સમીકરણમાં } \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} = 0 \text{ બને}$$

એટલે એવા પદાર્થનાં બધા પરિમાણો એ જ પરિમાણમંડળમાં જ નષ્ટ પડે. એટલે કે સમગ્ર જ પદાર્થો—આપણો ગળ પથુ—સરખા જ પ્રમાણમાં સંકેચાશે, જેથી કરીને એ નિરપેક્ષ ગતિ દ્રષ્ટાને માત્ર જ નહિ પડી શકે.

અરુ જેનાં સોરેન્સ ફીટ્ઝીરોલ્ડની આ સમજૂતી ન્યૂટનના સ્થળ અને કાળની નિરપેક્ષતાના આધાર રક્ષણ કરવાની ગરજ મારે જે પરંતુ શા માટે એમ ધાર્યું કે પદાર્થમાત્ર ગતિની દિશામાં સંકેચાય છે? શા માટે એમ નહિ કે ગ્રથળો જ તે એક ગુણ છે?

આઈન્સ્ટાઈને આપેલી સમજૂતી આપણે આગળ જોઈશ, પરંતુ તે પહેલાં તેણે કાલના પરિમાણની સાપેક્ષતા સાબિત કરી તે જોઈએ:—

કાલમાનની સાપેક્ષતા

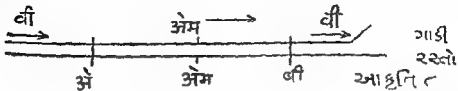
કાલનું માપ એટલે શું? સમકાલીનતા. “ગાડી આ વાગ્યે ઊપડે છે” એટલે? આના આગડા ઉપર ઘડિયાળના કાટાની આનવાની ફિરા અને ગાડી ઊપડવાની ફિરા બંને એકીવખતે—યુગપદ—થાય છે.

પાસેપાસેના પદાર્થોમાં આ સમકાલીનતાની ખાતરી રાખી શકાય, પરંતુ દૂર અતરે આવેલા પદાર્થો માટે તેની ખાતરી નહિ રાખી શકાય એમ આઈન્સ્ટાઈને બતાવ્યું છે એ ઘટનાઓ એકાવખતે બને છે એમ ખાતરીથી કહેવું અસંભવિત છે. તમે કહેશો કે “હું મારી નજરે જોઉં” તો—પથુ? “—” હા, તોપથુ ”—

ધારો કે એક ઘડી લાખી આગમાંથી વી ગતિએ પાટા ઉપર આવે છે. હવે ગાડીમાં બેઠેલા ઊભાએ ગાડીને ચોતાના પરિમાણોના મંડળ તરીકે—સર્વ પરિમાણોના ધોરણ તરીકે—ગણશે. બધી ઘટનાઓને તેઓ આગમાંથી જોડે ચોત્તને જણશે અને જોશે રસ્તા ઉપર બનતી બધી ઘટનાઓ આગમાંથીના દૃષ્ટિવિદ્યુતી પથુ બનશે સમકાલીનતાનો અર્થ એ છે કે રસ્તાને ચિથર પરિમાણ—મંડલ તરીકે લઈને કાલ માપો કે આગમાંથીના પરિમાણમંડલ તરીકે કલ્પીને કાલનું માપ કાઢો, તો એ બંને એક જ આવશે.

રસ્તાને ચિથર ગણતા તેના ઉપર આવેલા એ અને વી એ બે વિદ્યુતે તેજનો ચમકાવ એટલી વખતે થાય છે એમ આપણે કહીએ ત્યારે એનો અર્થ એ થાય છે કે એ અને વી એ બેની બરાબર અંધમાં આવેલ વિદ્યુ એમ આગળ તે બંને એકીવખતે પડેલશે અને દેખાશે

રસ્તા ઉપર મનતી એ ઘટના ગાડીના બે મિલ્કોએ જે અને વી ઉપર પણ, ગાડી સ્થિર હોય તો, દેખાશે (જુઓ આકૃતિ ૮ માં) એમ' એ ગાડીના બે વી અંતરનું મધ્યમિલ્કુ છે એમ ધારે.

હવે ધારે કે આગગાડી વી વેગપૂર્વક ગતિ કરે છે તો, બ્યારે એ અને વી ઉપર તેઓએ ચમકાર થાય છે (બહુકના ફૂટાને લીધે કે બીજી રીતે) ત્યારે એમ અને એમ' બન્ને એક જ હશે પરંતુ તુરંત જ એમ' મિલ્કુ ગાડી સાથે વી વેગપૂર્વક ગતિમાન બનશે એટલે કે દ્રષ્ટા ગાડીમાં ન હોત તો એમ મિલ્કુ ઉપર જ રહેત, અને એ તથા વી બન્ને બાજુથી આવતા તેના રશ્મિને એકીબખતે લેઈ શકત પરંતુ ગાડી સાથે તે ગતિમાન હોવાની તે એથી દૂર અને વીની તરફ જતો હશે પરિણામે, વીથી આવતું તેમનું રશ્મિ તેને પકડે અને એથી આવતું જરા મોડું દેખાશે એટલે તે એને પાછળની, અને વીને આગળ બનતી ઘટના તરીકે ગણશે.

ફરિન એ થયું કે રસ્તા ઉપર મનતી ઘટનાઓ ગાડીમાં ગતિ કરતા દ્રષ્ટા માટે એકીબખતે બનતી નથી, એટલે કે, પ્રત્યેક પરિમાણમંડળનું કાળમાન જુદું હોય છે મર્ન ઘટનાઓ માટે નિરપેક્ષ એવું કાળમાન છે જ નહિ આમ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયેલો કાળની નિરપેક્ષતાનો ખ્યાન ખૂની દેવો પડ્યો.

આ વસ્તુને ગણિતમાં રજૂ કરવાની એક રીત આ પ્રમાણે છે —

એક નામનું એક પરિમાણમંડળ સ્થિર છે એમાં 'એ' મિલ્કુ એ એ- ઘડિયાળ છે જે તે પરિમાણમંડળ માટે અવિકારી છે બીજા મર્ન મિલ્કુ વી ઉપર પડેલા મિલ્કુ એની ઘડિયાળ સાથે એજવેલુ ઘડિયાળ છે.

તેમનું એક રશ્મિ એથી વી અને વીથી 'એ' જતાઆવતા સરખો સમય તેરો, મરણ કે તેની ગતિ સર્વ દિશામાં સમાન છે.

જો મિલ્કુએથી જતા એ- રશ્મિને રવાના કરે એથી નીકળતા ટીજ મયમ છે, અને વીને પકડે છે ત્યારે ટિ વી સમય છે હવે વી મિલ્કુ આગળ એ- જરીસો ગણીને ત્યાંથી એ તરફ એ રશ્મિને પરાન્તર્ગત પનાડો બ્યારે તે એ મિલ્કુને પકડે એ ત્યાં ટીજ માન છે એમ ધારે.

આપણે પ્રયોગના આરંભમાં જે અને વીની ઘડિયાળોને સમાન — જરાગર — મૂની છે, એટલે

$$ટી વી - ટીજ = ટીજ - ટી વી$$

$$\text{અથવા } ટી વી = \frac{ટીજ + ટી'જ}{2}$$

૫મી આપણે આ ગમીપરણ ઉપરથી એ પાત્ર દહી નદીએ કે—

$\frac{\text{શર (અતર)}}{\text{ટીરી-ટીરી}} = \text{સી, અર્થાત્ એ અને વી એ મિદુએ રહેની ઘડિયાળો સમાન માપ}$

દર્શાવે એટલા માટે એ બન્ને વચ્ચેના અતરને બન્ને ઘડિયાળોના કાળાતરથી ભાગીએ તો તેજના ગમિની ગતિ સી આપરી લોઈએ

આનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરતા જણાવો કે એ જુદાજુદા મિદુઓએ બનતી ઘટના સમનાનીન છે એમ ત્યાર જ દહી રાખાય જ્યારે એ મિદુઓ એ જ પરિમાણમંડળમાં આવેના હોય, અથવા તો મીરી લીગીમાં સમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી ન્દેન પરિમાણમંડળમાં હોય

પરંતુ અસમાન વેગપૂર્વક, એટલે કે પરસ્પર આપેશ, ગતિ કરનાર પરિમાણમંડળોની ઘટનાઓનો માન સમનાનીન છે એન ન્દેવુ અમ બચિત છે

તેજના નિમિત્તની ગતિ પૃથ્વી ઉપર નિરપેક્ષ છે, અનિચારી છે, એ પ્રયોગાત્મક ઘટનાને લઈને આપણે પ્રશ્ન ચિચારનાનો તે એ છે કે એ ગતિમાન બો એ ગિયર એવાયે પરિમાણમંડળોમાંના એમાં બનતી ઘટનાનાં પરિમાણો—દિશાના અને કાનના જાણીતા માપ તો તેમને ખીજા પરિમાણમંડળના માનમૂલ્યમાં ફેરવી રાખ કે નહિ? અન્યતઃ, આ રૂપાનરમાં એક શક્ત આપણે પાળવાની તે એ કે તેજના નિમિત્તની ગતિ એ બન્ને પરિમાણમંડળમાં અવિભાદી રહેશે, કારણ કે પૃથ્વી ઉપર તે નિરપેક્ષ માત્રમ પડી છે

ઉપર આગગાડી અને આના ઉદાગ્રજી લઈએ એમાં રસ્તો એટલે ધારો કે કે પરિમાણમંડળ અને આગગાડી તે કે' એવું ગતિમાન પરિમાણમંડળ છે

હવે કે પરિમાણમંડળમાં બનતી ટાઈ પછી ઘટનાના સ્થાનાત્મક નકનો પ્રવા માટે ત્રણ પરસ્પર કાટખૂંદે મળતા સમતો એજ, વાઈ અને કોઈના માપ અને ટી નામે કાનમાન જાણીતું લેઈએ—એ અમાકે અપાર્થ ચૂકેન સમતી વડે સમજી શકાય તેવું છે

હવે એ જ ઘટનાના પરિમાણો કે' નામના પરિમાણમંડળમાં એજ, વાઈ, કોઈ તથા ટી' છે એમ ધારો (જુઓ આકૃતિ ૮)

આ બન્ને વચ્ચે ગો સમઘ નથી હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ બન્ને વચ્ચે મબધ સ્થાપન કરવો હોય તો કેવી રીતે થઈ શકે? —તેજના નિમિત્તની ગતિ આ બન્ને માટે અવિભાદી રહે છે એ આપણી ગણતરીમાં આપણે કાનમાં રાખવાનું છે એ રીતે ગણતા —

$$\text{એજ} = \frac{\text{એજ-વી ટી}}{\sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}} \quad \text{વાઈ} = \text{વાઈ}, \quad \text{કોઈ} = \text{કોઈ}$$

$$\text{અને ટી}' = \frac{\text{ટી} - \frac{\text{વી}}{\text{સી}^2} \text{એજ}}{\sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}} \quad \text{એ પ્રમાણ એટલા પરિમાણો ખીજામાં ક્ષપાતર પામશે}$$

આઈનસ્ટાઈન આ પ્રમાણે શીટઝીરોલ્ડ અને લોરેન્સના મગીટરણની સમજૂતી ગતિમાન પદાર્થની બાબત સકોચાય છે એમ ધાર્યા વિના, કેવળ પરિમાણમંડળમાં કાલમાનને દાખલ કરીને આપી શકે છે.

ઉપર જણાવેલાં બન્ને પરિમાણમંડળોમાં તેજના રશ્મિની ગતિ કેવી સમાન રહે છે તે જોઈએ.

ઉપરના પરિમાણમંડળમાં એકની બાબતે તેજનું રશ્મિ સી ગતિથી પ્રેરાય તો એક = સી હી થાય.

હવે એકનું એ મૂલ્ય આપણે બીજા પરિમાણમંડળ (કે') માં મૂકીએ તો—

$$\text{એક} = \frac{(સી - વી) દી}{\sqrt{1 - \frac{વી^2}{સી^2}}} \text{ આગશે અને}$$

$$દી' = \frac{(1 - \frac{વી}{સી}) દી}{\sqrt{1 - \frac{વી^2}{સી^2}}}$$

એટલે, એક' = સી દી' અર્થાત તેજના રશ્મિની ગતિ કે' માં

નિશ્ચિત થાય છે અને તે સી — અવિકારી—રહે છે.

ઉપરનું આગગાડી અને રસ્તાનું ઉદાહરણ લઈને આપણે બે પરસ્પર અસમાન ગતિ કરી રહેલા પરિમાણમંડળને આઈનસ્ટાઈનની ગણતરી (કાળમાન અને સ્થળમાન) લાગુ પાડીએ.

ધારો કે એ દૃષ્ટાંતમાં આગગાડી થી માઈલની ઝડપે ગતિ કરે છે તેને એક દ્રષ્ટા રસ્તા પર બીજો રહીતે જુએ છે.

હવે ગાડીની અંદર યુસાફરી કરતો એક માણસ (અંદર ને અંદર) થી' માઈલની ઝડપે ગતિ કરે છે એમ કહ્યો.

તો, ગાડીમાં ચાલતા માણસની ગતિ રસ્તે બિબેલા દ્રષ્ટાને કેટલી લાગશે ?—

પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો વી + થી' બેની ગતિનો સરવાળો એમ માનવાને આપણે લલચાઈશું, પરંતુ એ ગણતરી સાચી નથી.

લોરેન્સના સમીકરણો અને આઈનસ્ટાઈનને આપેલી પરિમાણના રૂપાંતરની પદ્ધતિને ઉપયોગ કરતાં આપણને જણશે કે આગગાડી અને રસ્તા ઉપરનો દ્રષ્ટ તથા આગગાડી અને તેની અંદરનો માણસ એ બન્ને જુદાજુદાં પરિમાણમંડળ—એક તેજ અને બીજું એક'—છે, એમ ધારવું જોઈએ.

હવે રસ્તા ઉપરના માણસને આગગાડીમાં ચાલતા માણસની ગતિ થી' લાગે છે એમ ધારીએ તો, આપણે એક, અને એક' એ બે જુદી પરિમાણપદ્ધતિમાંથી એકના પરિમાણનું

ખીજના પરિમાણમાં રૂપાંતર કરવા માટે લોરેન્સના સમીકરણનો ઉપયોગ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે

$$v'' = \frac{v + v'}{1 - \frac{v v'}{c^2}} \text{ એ પ્રમાણે આવશે.}$$

લંબાઈ વગેરે દિશાનાં પરિમાણોની સાપેક્ષતા

આગળ આપણે કાલમાનની સાપેક્ષતા તો જોઈ ગયા, તે ઉપરાંત પશુ સ્થિર અને ગતિમાન પરિમાણમંડળની અંદરનાં ઘડિયાળોની ગતિમાં ફેર પડે છે.

હવે લંબાઈ વગેરે રચનાં પરિમાણમાં યોગ્ય વિકાર નહોતો કરવા માટે એક મીટર લંબાઈનો લાકડાનો મીટર લો. અને સરળતાને ખાતર કે નામના પરિમાણમંડળમાં એક જિંદુ ઉપર તેને એવી રીતે મૂકો કે એક જ = ૧ થાય. હવે એ મીટરનો ખીજો છેડો 'એક' = ૧ સુધી લખાયેલો હશે.

હવે કે નામના ખીજા ગતિમાન પરિમાણમંડળમાં એ મીટરની લંબાઈ કેટલી હશે એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો છે.

એની લંબાઈ નહોતી કરવા માટે આપણે દી સમયે કે નામના પરિમાણમંડળમાં તેની સ્થિતિ—(સ્થાનાંક) જાણવી જોઈએ.

$$\text{હવે જો દી} = 0 \text{ લઈએ તો એક} = 0 \times \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \text{ એક} = \text{મીટરના આરંભનું જિંદુ.}$$

અને એક એક મીટરને અંતે આવતું છેવટનું જિંદુ:—

$$\text{એક} = 1 \times \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}$$

એટલે એ અંતર = $\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}$ થાય છે. હવે $v = 0$ હોય તો એ અંતર = ૧ આવે.

પરંતુ કે નામના પરિમાણમંડળમાં એ મીટર વી વેગપૂર્વક ગતિ કરે છે એમ ધારીએ તો,

$$\text{તેની લંબાઈ} = \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \text{ આવશે.}$$

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે જોમ વી વેગ વધતો જાય, તેમ તેમ એ મીટર વધારે ટૂંકો બનતો જશે.

પીઝો નામના ગ્રાધકે સન ૧૮૫૧માં જ્યુલિયન પદાર્થોમાં તેજાની ગતિ નહોતી કરવા માટે પ્રયોગો કરીને તેનાં પરિણામો અલ્બિનના એક સમીકરણમાં સ્પષ્ટ કર્યાં હતાં

સ્થિર અને ગતિમાન પદાર્થોમાં તેજાનાં સ્થિતિની ગતિ કેન્દ્રને એ પ્રથમ મોઢી કાઢી દતી

અને ફીઝોએ એ સૌધની ખાતરી કરી હતી. સ્થિર પાણીમાં અને ગતિમાન પાણીમાં તેજનાં રશ્મિની ગતિનું સમીકરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

આઈનસ્ટાઇને આકાશતત્ત્વ કે એવા બીજા કોઈ પણ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના કેવળ નવી પરિમાણપદ્ધતિ વડે એ જ સમીકરણ સાધી બતાવ્યું.

એણે ગતિમાન પાણીને એક પરિમાણમંડળ તરીકે એવું—લીધું અને દ્રષ્ટાને એણે બીજું પરિમાણમંડળ કદધો—એક પાણીની ગતિ વી હોય તો, પાણીમાં તેજના રશ્મિની ગતિ વી' બેતાં,

વી' = $\frac{સી}{એન}$ એ પ્રયોગને અતે નક્કી થયેલ સમીકરણ હોય તે માપી શકાય છે.

હવે બંદાર બેઠા રહેલા દ્રષ્ટાને સાપેક્ષ એ રશ્મિની ગતિ વી" લઈએ તો આગળના સમીકરણ પ્રમાણે (જુઓ પાનું ૪૧૦)

$$વી'' = \frac{વી + વી'}{1 + \frac{વી વી'}{સી^2}} = \frac{વી + \frac{સી}{એન}}{1 + \frac{વી}{સી એન}} = \frac{સી}{એન} + વી \left(1 - \frac{1}{એન^2}\right) \quad (\text{લગભગ})$$

ફીઝોએ પ્રયોગોને પરિણામે ગણેલ સમીકરણ તે એ જ.

લોરેન્સ અને ફીટ્ઝીરોલ્ડે પોતાનું સમીકરણ એ સવેયના વિદ્યુત અને ચુંબક-શક્તિને લગના પ્રયોગો ઉપરથી સાધ્યું હતું; ફીઝોએ તેજના રશ્મિની ગતિના પ્રયોગો પર પોતાનું સમીકરણ રચ્યું હતું આઈનસ્ટાઇને એ ત્રણે ભૌતિક શાસ્ત્રોના નિયમોને એકરાશમાં પોતાની પરિમાણપદ્ધતિની નવીનતાને પાંચામે આપ્યા અને તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે દરેક ભૌતિક ક્ષેત્રના નિયમો કોઈ પણ પરિમાણમંડળથી સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવી શકાય છે.

અર્થાદિત સાપેક્ષતાના નિયમ

માઇકેલસનના પ્રયોગના અભાવાત્મક પશ્ચાત્તે વધતે તથા પરિમાણમંડળમાં કાલમાનની આવશ્યકતા સ્વીકારીને તથા તેજના રશ્મિની ગતિ અવિદારી કોવાને પરિણામે ભૌતિક પ્રયોગાત્મક શાસ્ત્રોમાં એ નવું દિર્ઘિંકુ સ્વીકારવાની ફરજ બેબી થઈ તેને આઈનસ્ટાઇને અરજાના મર્વાદિત સાપેક્ષતાના નિયમનું નામ આપ્યું.

એ નિયમ આ પ્રમાણે છે—

સતત, એકમરખી ગતિ કરતા કોઈ પણ પરિમાણમંડળમાં કાર્ય કરી ગેરતા ભૌતિક પ્રકૃતિના નિયમો સતત એકસરખા જ રહે છે, અને બીજા એવા સ્થિર કે ગતિમાન પરિમાણમંડળને પણ તે નિયમો સરખા જ માપ્યું પડે છે

(આ પ્રમાણે ન હોય તો આપણે સ્વીકારવું જ પડે કે આપણા પરિમાણમંડળમાંનું કોઈ એક પ્રકૃતિને વધારે અનુકૂળ આને છે અને બાકીના પ્રતિકૂળ છે. ખરે જોતાં, સર્વે પરિમાણ

મંડળો આપણી—માનવની સગવડ માટે છે, તેને ઉપયોગી છે.)

ઉપરનો નિયમ બીજી રીતે મૂકીએ તો એમ કહી શકાય કે પ્રકૃતિના સર્વસામાન્ય નિયમો લોરેન્સના પરિમાણમંડળના રૂપાંતરથી અવિકારી રહે છે.

ઉપરના મર્યાદિત સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંત ઉપરથી કેટલાંક સત્યો આપણે તારવી શકીશું :—

૧. કાલમાન અવિકારી નથી; તે પરિમાણમંડળ અને ગતિ સાપેક્ષ છે.

૨. દિશા, એટલે કે સ્થળના અંતરનું માપ, પણ સાપેક્ષ છે.

૩. પદાર્થનું વળન પણ સાપેક્ષ છે;—ગતિ સાપેક્ષ છે.

૪. આકાશતત્ત્વ (ઈથર) જેવું કંઈ તત્ત્વ હોય એમ પ્રયોગો ઉપરથી સાબિત કરી શકાતું નથી.

૫. ગુરુત્વાકર્ષણ જેવું અનંત વેગપૂર્વક (ગમે તેટલે અંતરે) અનંત અંતરે કાપ કરનારું બળ હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

૬. તેમની ગતિ પૃથ્વી ઉપર સર્વ દિશામાં અવિકારી રહે છે, અને તેજ આપનાર પદાર્થ ગતિમાન હોય કે ગિયર હોય તેની એ ગતિની ઉપર કંઈ અસર નથી. પૃથ્વી ઉપરનો કંઈ પદાર્થ તેમની ગતિથી વધારે ઝડપે ગતિ કરી શકે એ શક્ય નથી.

૭. અત્યાર સુધી સ્થળને આપણે લંબાઈ પહોળાઈ અને ઊંચાઈનાં ત્રણ પરિમાણોના અનેકા અતૂટ પટ જેવું ગણી આવ્યા, અને બધે બધે ચાર પરિમાણમંડળમાં આપણે પદાર્થની પરિસ્થિતિ નિશ્ચિત કરવી જોઈએ, કારણ કે વાસ્તવિક સ્થળ બે કે ત્રણ દિશામાનનું નહિ પરંતુ ચાર પરિમાણનું બનેલું છે એમ માનવું વધારે સયુક્તિક લાગે છે.

એટલે આપણે “બિંદુઓ” કે “પદાર્થો” નહિ પરંતુ “ઘટના” વિશે જ પરિમાણો નક્કી કરવાં જોઈએ.

આમ કાલ અને દિશાને જુદાંજુદાં ગણવાની અને જુદાંજુદાં માપવાની જૂલ કરવી ન જોઈએ એમ આઇનસ્ટાઇનનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત કરે છે. લોરેન્સનું સમીકરણ સ્પષ્ટપણે સ્થલ-કાલના અવિભાજ્ય પરિમાણ-મંડળનો સ્વીકાર આવશ્યક બનાવે છે.

સાપેક્ષતાનો સામાન્ય નિયમ

ઉપર આપણે સાપેક્ષતાનો મર્યાદિત નિયમ આઇનસ્ટાઇને જાડેર ક્યો તે જોયું. એ નિયમ ‘મર્યાદિત’ કહેવાય છે, કારણ કે તે “સીધી લીટીમાં અને એકસરખા વેગે ગતિ કરનાર” પદાર્થોને લાગુ પડે છે.

ત્યાર પછી આઇનસ્ટાઇને અમમાન વેગે ગતિ કરનાર સર્વ પદાર્થોને એ નિયમ લાગુ થયો તે આ પ્રમાણે :—

“પરિમાણમંડળ ગમે તે હોય, અને તેમની ગતિ ગમે તેટલી હોય, પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમોને વ્યક્ત કરવા પૂરતાં એ પરિમાણમંડળો સમાન છે.”

ગુરુત્વાકર્ષણ અને સાપેક્ષતાનો સામાન્ય નિયમ

ન્યૂટને ગતિના નિયમો સ્થાપિત કર્યા તેમાં પદાર્થની જડતાનો નિયમ એવો છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર હોય, કે સમાન વેગે સીધી લીટીમાં ગતિ કરતો હોય, તો તે પોતાની સ્થિતિમાં (સ્થિર કે ગતિમાન ચાલુ જ રહે છે,—સિવાય કે કોઈ બીજું બળ (યાને શક્તિ) વચમાં આવીને તેમાં ફેરફાર કરે.

સર્વ પદાર્થો ઉપર એક બળ સતત કાર્ય કર્યું જ કરતું તેણે માન્યું તે ગુરુત્વાકર્ષણ. ગતિમાન પદાર્થો ધીમા પડી અટકી ગય છે તે એ બળને લગ્નને; અને સ્થિર પદાર્થો વજન આપણને લાગે છે તે પણ એને લીધે.

આ ગુરુત્વાકર્ષણ બળ પદાર્થમાત્રના ઉપર સમાનપણે કાર્ય કરે છે, પરિણામે રશ્મિનાં સર્વે બિંદુઓ ઉપર એ બળ હાજર છે એમ દર્શાવું વધારે યથાર્થ ગણાય. ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો તે આ પ્રમાણે રજૂ થયો છે :—

ગુરુત્વાકર્ષણ બળ વસ્તુઓમાં રહેલ પદાર્થના જથ્થા ઉપર આધાર રાખે છે અને એમની વચ્ચેના અંતરના વર્ગના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં તેમાં ફેરફાર થાય છે. ગણિતની પરિભાષામાં—

$$(\text{એક} = \text{જી} \times \frac{\text{એમ} \times \text{એમ}'}{\text{ઝાર}^2})$$

$$\text{એક} = \text{જી} \times \frac{\text{એમ} \times \text{એમ}'}{\text{ઝાર}^2}$$

અહીં જી એટલે ગુરુત્વાકર્ષણનો અવિકારી સંખ્યાગુણક ગણવાનો છે.

આઈનસ્ટાઇને પ્રથમ તો ધર્ણા વર્ગોથી ભૌતિક શાસ્ત્રમાં અણુકેન્દ્રાપેક્ષે પ્રથમ લીધા તે પદાર્થની જડતા અને તેનામાં રહેલ પદાર્થના વજનનો હતો. કોઈ રીતે આ બેને જુદાં પાડી શકાતાં નહિ અને તેમના સ્વરૂપ વિશે કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય પણ બાંધી શકતો નહિ.

આઈનસ્ટાઇને બેનો અભ્યાસ કરી જાનારું કે તે બે જુદાં છે જ નહિ. એણે પ્રથમ એ પૂછ્યો કે ગુરુત્વાકર્ષણ બળ શક્તિ ઉપર કાર્ય કરે છે કે નહિ? આખરે, ભૌતિકશાસ્ત્ર જેને પદાર્થતત્ત્વ કહે છે તે શક્તિમાન ને! પદાર્થમાં ધારો કે અચેતન જડ કેવળ પદાર્થતત્ત્વનો એક અંશ છે, અને વજન જેને લીધે લાગે છે તે ગુરુત્વાકર્ષણ બળ—પદાર્થના એ ભાગથી જુદું જ બળ છે. હવે આ બે જુદાં છે?—આઈનસ્ટાઇન કહે છે કે ના.

રેડિયમ નામની ધાતુમાંથી સતત રશ્મિકિરણો થયા જ કરે છે અને પરિણામે હીલિયમ અને સીસાના પરમાણુઓમાં રેડિયમનો પરમાણુ વિભાજન પામે છે એ સુવિદિત છે. હવે વિભાજનને અતે રેડિયમનો વિભાજન પામેલો પરમાણુ અને હીલિયમ નવા સીસાના પરમાણુનો સરવાળો પદાર્થરૂપે સમાન થાય. પરંતુ રેડિયમના પરમાણુમાંથી શક્તિ બાહ્ય થવાને પરિણામે તેનો જડ જથ્થો શક્તિ ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી, બાહ્ય—ચરો.

આધનરટાધન દહે છે કે એ માન્યના તર્કસંમન નથી અને પ્રયોગથી પણ એને ટો મળતો નથી. ખરું જોતાં પદાર્થતત્ત્વ—Matter—આખરે તો શક્યાત્મક હોવાથી શક્તિ કે બળનું પણ વર્ગન તો હોવું જોઈએ, અને એમ જો દોષ તો ગતિ કરતું તેજનું રશ્મિ (જ્યોતિની શક્તિ) ન્યૂટન જેને ગુરુત્વાકર્ષણ કહે છે તેની અસરને અધીન હોવું જોઈએ અને પોતાના સીધી રેખાના માર્ગમાંથી વાંકું વળવું જોઈએ.

આ ગણતરી ઉપર આધનરટાધને દરેલી બિંબવાણી સાચી પડી હતી તે આગળ જોઈશું. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે તેજનાં રશ્મિ જે ગુરુત્વાકર્ષણને અધીન હોય તો તેજનાં રશ્મિની ગતિ સર્વ દિશામાં સમાન અને અવિકારી કેવી રીતે હોઈ શકે? આધનરટાધને મર્યાદિત સાપેક્ષતામાં તો તેજના રશ્મિની ગતિને, પૃથ્વીપૂરતી, અવિકારી તરીકે સ્વીકારી છે તેનું શું?

આધનરટાધને તેજના રશ્મિની ગતિને પૃથ્વીને માટે અવિકારી તરીકે સ્વીકારી છે, સર્વજ્ઞ નહિ. અને જ્યારે એણે પ્રતિપાદન કર્યું કે તેજ પાર્થિવ હોવાથી તે પણ અન્ય સર્વ પદાર્થોની પેઠે ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને અધીન હોવું જોઈએ, ત્યારે એણે એ પણ સ્વીકાર્યું કે તેજની ગતિ મહાન અંતરે માટે અવિકારી કે સમાન ન હોઈ શકે, કારણ કે તેને ગોળ વળાંક લેવાની દરજ્જા પડે છે.

ન્યૂટન અને એની પછીના શોધકો કાળ અને સ્થળનાં પરિમાણોને અવિકારી, નિરપેક્ષ તરીકે સ્વીકારના આત્મા છે. તેઓ માનતા કે ગેલીલિયન સ્થાનાંકની પદ્ધતિ—એટલે યુક્લિડની ભૂમિતિ—આપણા પાર્થિવ વિશ્વને લાગુ નથી પડતી, કારણ કે ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ સર્વ પદાર્થો ઉપર કાર્ય કરે છે અને એને પરિણામે આપણને સર્વજ્ઞ અસમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલ પદાર્થોના સ્થાનાંક જાણવાની દરજ્જા પડે છે.

આધનરટાધન કહે છે કે “તો પછી એમ શા માટે નહિ કે આ પાર્થિવ જગતમાં યુક્લિડની ભૂમિતિ—ગેલીલિયન પરિમાણમંડળ—મળતું જ અશક્ય છે? ગુરુત્વાકર્ષણ જેવું બહારનું કાર્ષ્ણ બળ પદાર્થો ઉપર કાર્ય કરે છે એમ માનવાને બદલે પદાર્થમાત્રમાં રહેલ જડતાની શક્તિ જ ગુરુત્વાકર્ષણ છે એમ માનવું વધારે યથાર્થ લાગે છે.”

નવા પરિમાણમંડળની યોજના

આધનરટાધને ગુરુત્વાકર્ષણનો આખો પ્રશ્ન અસમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલ પદાર્થોના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટેનો પ્રશ્ન બનાવ્યો.

એણે વિષુદ્ધશક્તિના કાર્યક્ષેત્રનાં ‘સમીકરણ’—જેના ઉપર લોરેન્સનું સમીકરણ આધાર રાખે છે, તથા જે મેંસલેવ નામના પ્રખ્યાત ગોષ્ઠકના પ્રયોગો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે તેનું ઉદાહરણ લીધું. અને વિવ્રતશક્તિ કાર્ય કરે છે તેમાં પણ પદાર્થો પામે પામે આવના આત્મકર્ષણ કે વિરોધાકર્ષણનું બળ વધતું જાય છે અને દૂર જતાં એણે થતું જાય છે એટલે એ વિષુદ્ધ-શક્તિના ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરવાથી અને એમાં અધિક સ્થળે કાર્ય કરી રહેલ વિષુદ્ધ-શક્તિનું માન—માપ—જાણવાની યોજના કરવાથી પ્રશ્ન સ્ફુગ્મળ બન છે તે દર્શાવ્યું.

એ જ પ્રમાણે લોહનું મગ્નની શક્તિના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રશ્ન અસમાનપણે કાપ કરી રહેલ આકર્ષણ કે નિકર્ષણની શક્તિના અભ્યાસનો બને છે.

એક ધાતુની સપાટ લોદી લઈને તેના જુદાજુદા બિંદુએ જુદું-જુદું ઉષ્મામાન (Temperature) કલ્પીએ તોપણ પ્રશ્ન લગભગ ચુસ્તનાકર્ષણ જેવો જ બને છે, — જુદાજુદા ઉષ્મામાન માપવાની પદ્ધતિ પૂરતો.

એટલે પદાર્થ શા માટે નીચે પડે છે ? એના જવાબમાં “પૃથ્વી તો આકર્ષે છે” એમ કહેવાને બદલે આઈનસ્ટાઈન કહે છે કે સ્થળમાં જુદાજુદા બિંદુએ અસમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલા પદાર્થોના અભ્યાસનો એ પ્રશ્ન છે. વિલુપ કે લોહનું મગ્ન ગતિ કરતાં ચુસ્તનાકર્ષણની શક્તિમાં ભેદ એ છે કે એ શક્તિ પદાર્થોની સ્થિતિથી સ્તતત્ર હોઈ સ્વર્ત્ર કાપ કરે છે ચુસ્તનાકર્ષણમાં એક પીડુ કે સીસાનો દડો બન્ને અમાનપણે વધતા વેગપૂર્વક પૃથ્વી ઉપર પડે છે. આમ ગતિની વૃદ્ધિ પદાર્થના વર્તનથી સ્તતત્ર છે. આ વેગની વૃદ્ધિ પ્રચેત્સાસદ્ધ છે એ બ્યાનમાં રાખનાવું છે એટલે

ચુસ્તનાકર્ષણનું બળ = પદાર્થનું વજન $\times$ ચુસ્તનાકર્ષણનું વિશિષ્ટ પરિમાણ, આમાં પદાર્થનું વજન તો તેના અવિભાજ્ય ગુણ હોઈ હમેશા જાણી શકાય તેમ હોય છે

હવે ગતિની વૃદ્ધિ = $\frac{\text{પદાર્થનું વજન}}{\text{પદાર્થનો જડો}} \times \text{ચુસ્તનાકર્ષણનું વિશિષ્ટ પરિમાણ}$

આપણે જાણીએ છીએ કે એક જ બિંદુએ પડતા સર્વ પદાર્થોના પતનની ગતિમાં સમાન વૃદ્ધિ થાય છે

એટલે $\frac{\text{પદાર્થનું વજન}}{\text{પદાર્થનો જડો}} = \text{એ પ્રમાણ સર્વ પદાર્થો માટે સમાન છે, એટલે કે તે અવિકારી સંખ્યા છે.}$

ઉપરના સમીકરણમાં ૧ ને આપણે મૂકીશું તો જણાશે કે —

ગતિની વૃદ્ધિ = ૧ = $\frac{\text{પદાર્થનું વજન}}{\text{પદાર્થનો જડો}} \times \text{ચુસ્તનાકર્ષણનું વિશિષ્ટ પરિમાણ, એટલે કે પદાર્થનું}$

વજન = પદાર્થનો જડો જશે.

દૂનમાં પદાર્થની બહાર રહેત જડ વસ્તુવચનને આપણે એના વર્તનથી જ જાણી શકીએ તેમ જીએ. અને વજન એ જો ચુસ્તનાકર્ષણને આભારી હોય — (ન્યૂન એમ માને છે) — તો ચુસ્તનાકર્ષણ પદાર્થનો, કે જે સ્થળમાં પદાર્થ આવી રહ્યો છે તે સ્થળનો જ એક ગુણ હોવો જોઈએ એમ આઈનસ્ટાઈન કહે

ગોળના સ્થાનાંકો

જે પતરાતા કે પૂઠાના ગોળ સપાટ ચક્રો ધારો, તેમાંનું એક પેલાની ધરી ઉપર ગોળગોળ ફરે છે એમ કંપો. ગતિમાન ચક્ર ઉપરના કેન્દ્ર સિવાયના કોઈ પણ બિંદુએ ગડેનો માનવ કેન્દ્રથી દૂર ફેરતા બળનો અનુભવ કરશે એ હકીકત સ્થિર ચક્રવાળા માનવને ચુસ્તનાકર્ષણ જેવી જ લાગશે એમાં એક જ સમય દર્શાવતા બે ધર્માડો એક કેન્દ્રમાં અને એક અમુક અંતરે (ગાર)

મૂક્રાણું તો આમળ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કેન્દ્ર સ્થિત હોવાને લીધે ત્યાં મૂકેલી ધડિયાળનો કાળ ગેલીલિયન = સ્થિર પરિમાણમંડળનો કાલ—દરો, જ્યારે ગતિમાન ગિંદુએ મૂકેલી ધડિયાળનો સમય ઓછો થશે—ખરું જોતાં, પ્રત્યેક ગિંદુનો પોતાનો વિશિષ્ટ સમય દરો, એટલે કે આખા ચક્રનો એક જ સમય નહિ હોય.

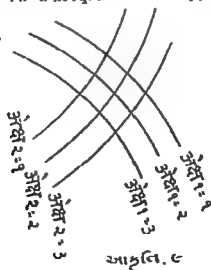
એ જ પ્રમાણે કેન્દ્રમાં એક છેડો મૂકીને માપવાનો ફૂટ ત્રિજ્યાની સીધી લીટીમાં મૂકાણું તો આપણે જાણીએ છીએ કે ગતિની દિશામાં રહેલો ફૂટનો છેડો સંકોચાય છે. એટલે, ગતિમાન ચક્રમાં ચક્રનો ધેરાવો દર્શાવતી અવિકારી સંખ્યા π — પાદ — ૩.૧૪૧૬ થી ઓછી થશે.

(પરીધ = π)
(વ્યાસ = ૨)

ગોળ નામના ગણિતશાસ્ત્રીએ સ્થાપિત કર્યું કે કોઈ પણ ગોળ સપાટી પર—ધનગોળાની સપાટી પર તથા ગતિમાન ચક્રના ઉપર આવેલા કોઈ પણ ગિંદુની સ્થિતિ—યાને સ્થાનાંક—નક્કી કરવા માટે મુક્કિલકની ભૂમિતિમાં આવતી સીધી રેખાઓનો આશ્રય નહિ લઈ શકાય, એવા ધન ઉપરની રેખાઓ કમાન પેઠે ગોળ—વળેલી દરો, એટલે ગિંદુની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટે કાર્ટેઝિયન પદ્ધતિ નહિ આવે.

એવી ગોળ વળેલ સપાટીની ભૂમિતિ ગોઠે નિર્માણ કરી છે. એટલે બે દિશામાનો લીધાં—જે આપણી પૃથ્વીના માપમાં અક્ષાંશ અને રેખાંશ થાય છે. ઈઝાના જેવા આકારની સપાટી, ટેકરીની કે જાંડી ખીણની સપાટીના ગિંદુઓના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે મુક્કિલકની ભૂમિતિ નહિ આવે, એટલે ગોઠે ગણિત કરી બનાવ્યું છે.

આઈનસ્ટાઇને ગોળની પદ્ધતિનાં બે દિશામાને બદલે ચાર પરિમાણો—લંબાઈ—પહોળાઈ, ઉંચાઈ x કાળ—લીધાં અને એના સમીકરણોનો ઉપયોગ કર્યો (જુઓ આકૃતિ ૯). આઈનસ્ટાઇન

તો સ્થળને—દિશાને સપાટ નહિ પરંતુ ગોળ વગેરી માને છે, એટલે ગોળની પદ્ધતિ એને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી, કારણ કે ગોળે પોતાનું ઘનગોળનું ગણિત કાઢી પણ પ્રકારના પરિમાણમંડળથી સ્વતંત્રપણે ઉપજાવ્યું છે.

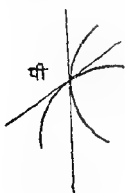
એક સપાટી ઉપર ગમે તે જાતની કમાનો દોરો—કોઈ પણ ઘનગોળ પદાર્થ ઉપરની રેખાઓ એ કમાનો જેવી જ હશે. હવે એ પ્રત્યેક કમાનને કાપે એવી બીજી પણ કેટલીક કમાનો દોરો. એક એક્સ_૧ અને બીજી એક્સ_૨ છે. એ બે કમાનો વચ્ચે બીજી પણ અનેક કમાનો કદંપી શકાશે અને એ રીતે કોઈ પણ બિંદુનાં પરિમાણો એ બે કમાનો પરની તેની સ્થિતિ વડે નક્કી કરી શકાશે.

ગોળની પરિમાણપદ્ધતિ બરાબર સમજવા માટે (આકૃતિ ૮ જુઓ) એક્સ_૧ નામની કમાનો દોરો; પ્રત્યેક કમાનને એક્સ_૧ = ૧; એક્સ_૧ = ૨; એક્સ_૧ = ૩ તથા એને મળતી એટલે કે કાપતી, એક્સ_૨ નામની બીજી કમાનો પણ દોરો—જેનું 'મૂલ્યાંકન' એક્સ_૨ = ૧; એક્સ_૨ = ૨; એક્સ_૨ = ૩ એ પ્રમાણે ધારો.

હવે એક્સ_૧ = ૧ અને એક્સ_૧ = ૨ એ બે કમાનોની વચ્ચે અનેક સૂક્ષ્મ બીજી કમાનો કદંપી શકાશે અને પ્રત્યેક કમાન ઉપર આવેલા કોઈ પણ બિંદુની સ્થિતિ એક્સ_૧ = ૧ અને એક્સ_૧ = ૨ એ બેની વચ્ચે હોવાથી તેનું 'મૂલ્યાંકન' આપણે ચોક્કસાઈપૂર્વક કરી શકીશું. એ જ પ્રમાણે એક્સ_૨ = ૧ એક્સ_૨ = ૨ ની પ્રત્યેક કમાન ઉપર આવેલ કોઈપણ બિંદુની સ્થિતિ અને તેનાં પરિમાણો આપણે બરાબર જાણી શકીશું.

હવે એક્સ_૧ અને એક્સ_૨ ના સ્થાનાંકવાળું એક બિંદુ પી કદંપો, અને તેમાંથી ઘણું જ નજીક—એ જ કમાન ઉપર એક બીજું બિંદુ પી' ધારો, જેના સ્થાનાંક એક્સ_૧ + હી એક્સ_૧ અને એક્સ_૨ + હી એક્સ_૨ છે. (પીનાં સ્થાનાંક એક્સ_૧ અને એક્સ_૨ છે.) આવાં તદ્દન નજીકનાં બિંદુઓનાં પરિમાણ ગોળની પદ્ધતિમાં આવે છે.

આ છંદ નજીકનાં બિંદુનો ખ્યાલ બરાબર આવે એટલા માટે આપણે એક બીજી આકૃતિનો આશ્રય લઈએ (આકૃતિ ૧૦ જુઓ). એમાં પી નામના કોઈ બિંદુની ખૂબ નજીક એક બીજું

બિંદુ લઈશું તો એના ઉપર દોરામેસો લઈ એ બિંદુ સાથે મળી જશે અને એ બિંદુથી પસાર થતી કમાન ત્યાંથી પસાર થતી માંધી લીટી જેવી જ લાગશે—જે લીટી ખરું જોતાં કમાનને કાટખૂણે પસાર થતી હોય છે.

યુક્લિડની જ શૂંચિતનો આશ્રય લઈને હોં 'ઝેલ' અતર (તો અને પી વચ્ચેનો) આપણે જાણી શકીએ છીએ. ઉપર પ્રમાણે સ્થાનાંક એક્સ_૧ અને એક્સ_૨ તથા એક્સ_૧ + હી એક્સ_૧; એક્સ_૨ + હી એક્સ_૨ હોય તો—

(હી ઝેલ)^૨ = જી_{૧૧} હી એક્સ_૧ + જી_{૧૧} હી એક્સ_૧ હી એક્સ_૨ + જી_{૨૧} હી એક્સ_૨ હી એક્સ_૨ + જી_{૨૨} હી એક્સ_૨

(જો_૨ = જો_૧૨ યુક્તિહીની ભૂમિતિ પ્રમાણે જુઓ કાષ્ટ પશુ પુસ્તક.)

જી એટલે એક_૧ અને એક_૨ નાં વિહારી પરિમાણો જે માપીને જાણી શકાય છે.

હવે એક ધન ગોળાની ઉપરેથી સપાટી લઈશું તો આ પી અને પી' ની સ્થિતિ ગમે તે

દિશામાં માપી શકાય, એટલે કે પી $\begin{matrix} \text{પી}' \\ \text{પી}'' \\ \text{પી}''' \end{matrix}$ એ પ્રમાણે ગોળ સપાટી ઉપરનાં કાષ્ટપશુ પી

નજીકના બિંદુને આપણે પી' તરીકે લઈ શકીશું. આમ સ્થાનાંકથી સ્વતંત્રપણે આપણે એવા છેક નજીકના બિંદુનાં પરિમાણો સ્થિર કરી શકીશું.

વિશ્વની ઘટનાઓ વચ્ચે નિરપેક્ષ અંતર યાને ગાળો.

આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કાલ અને દિશામાન બંને સાપેક્ષ છે તથા એ બંનેનાં પરિમાણો જુદાં પાડી શકાય એવું ભૌતિક વિશ્વનું બંધારણ નથી, એટલે દિશા-કાલનું બંનેનું પરિમાણમંડળ ભૌતિકશાસ્ત્રને માટે સ્વીકારવું આવશ્યક બને છે. ત્રણ દિશાનાં અને ચોથા કાલનું બંનેનું આ પરિમાણમંડળ આધુનિકશાસ્ત્રને વિકસાવ્યું છે.

એમાં પહેલાંની ભૂમિતિમાં, કે પરિમાણ-મંડળમાં, જેને “બિંદુ” તરીકે સ્વીકારવામાં આવતું તેને “ઘટના” કહેવી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક “બિંદુ,” પ્રત્યેક પદાર્થ, દિશા-કાળમાં હોવાને કારણે “ઘટના” છે, અને એના અસ્તિત્વનું સાતત્ય “વિશ્વની રેખા” ઉપર આવી રહેલું ગણાય છે.

આધુનિકશાસ્ત્રને ગણિતની મદદથી અને પ્રયોગોને આધારે બતાવ્યું કે વિશ્વની કાષ્ટ પશુ બે ઘટનાઓ વચ્ચેનો ગાળો અવિકારી-નિરપેક્ષ છે. સામાન્ય ભાષામાં મૂકીએ તો તેજના રશ્મિની ગતિના વર્ગને બે ઘટનાઓ વચ્ચે જે કાળક્ષેપ થાય, તેથી ગુણીએ અને તેમાંથી એ બે ઘટનાઓ વચ્ચેના અંતરનો વર્ગ બાદ કરીએ તો જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તે પરિમાણમંડળથી સ્વતંત્ર છે. ગણિતની પરિભાષામાં—

એસ^૨ = સી^૨ટી^૨ - એલ^૨, એમાં એલ એ બે ઘટનાઓ વચ્ચેનું દિશાનું અંતર અને ટી એ તે બે વચ્ચેનું કાળનું અંતર. સી તેજના રશ્મિની ગતિ, એનું એ સમીકરણ આ રીતે પણ રજૂ કરી શકાય:

$$\text{એસ}^2 = \text{સી}^2 \left(\text{ટી}_2^2 - \text{ટી}_1^2 \right)^2 - \left(\text{એલ}_2^2 - \text{એલ}_1^2 \right)^2 - \left(\text{બાદ}_2^2 - \text{બાદ}_1^2 \right)^2 - \left(\text{જેટ}_2^2 - \text{જેટ}_1^2 \right)^2.$$

ન્યૂટનની પદ્ધતિમાં કાલ અને દિશાને અવિકારી—અને નિરપેક્ષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, જ્યારે આધુનિકશાસ્ત્રના સાપેક્ષતાવાદમાં કાળ - દિશાના બંનેના પરિમાણમંડળમાં બે ઘટનાઓ વચ્ચેનો ગાળો અવિકારી માલુમ પડ્યો છે.

ઉપરના સમીકરણમાં કાલ એટલે ટી = ૦ હોય તો એલ પણ લગભગ શૂન્ય થશે: એલ ધણે જ નાનો—અદૃશ્ય થશે.

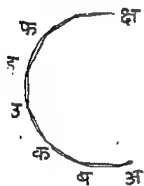
હવે એક એટલે ઘટનાઓ વચ્ચેનો ગાળો જો શૂન્ય હોય, એટલે—એલ = ૦ તો એલ = સી ટી

થશે. હવે એ જ ઘટનાઓમાં એલ અને ટી બંને ધન્ય હોય, એલ = ૦; ટી = $\square$ તો, બીજાં બધાં પરિમાણમંડળોમાં પણ તેઓ ધન્ય જ થશે; એ ઘટનાઓ વચ્ચે કાલાંતર ધન્ય અને દિશાનો અંતર પણ ધન્ય ક્યારે હોય છે? સામાન્ય રીતે એક જ પદાર્થ (ફોટો ઘટના)માં એ શરતો પૂરી પડે છે.

વિશ્વરેખાઓ

ઘટનાના સાતત્યવાળો અનુક્રમ તે પદાર્થ અને તેનું અસ્તિત્વ પદાર્થ એટલે અનેક સ્થળ અણુપરમાણુઓની આકૃતિની સ્થિરતાની બનેલી તથા વળન વગેરે યુદ્ધોવાળા એક ઘટના તે પ્રતિક્ષણ કાયમ રહે તેને આપણે પદાર્થનું અસ્તિત્વ કહીએ છીએ.

દિશા-કાળના પરિમાણમંડળમાં એવી ઘટનાનું સમય સ્વરૂપ એક જ બંધને તેના સાતત્યને વિશ્વરેખા કહેવામાં આવે છે. ભૂમિતિમાં જેમ બિંદુની શ્રેણીને રેખા કહેવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે. આ વિશ્વરેખા સીધી નહિ પરંતુ કમાન જેવી હોય છે તે આપણે ગોઝના સ્થાનાંકમાં બેંચું છે.

હવે ભૂમિતિમાં કમાનનું માપ કાઢવા માટે નીચે પ્રમાણે પદ્ધતિ બાણીતી છે. અજ્ઞ કમાન છે. તેને અવ, વક, કઢ, વગેરે ધણીનાની ન્યા- (chord) માં વિભક્ત કરો; એ પ્રત્યેક ઢુકડો જેમ નાનો તેમ સીધી લીટીની વધારે સમીપ જશે. અને છેક નાનો લઈશું તો તે સીધી લીટી જ હશે. એના અનેક નાના સીધી લીટીના બનેલા ઢુકડાઓનો સરવાળો કરીશું તો આખી કમાનનું માપ આવશે. (બુઓ આકૃતિ ૧૧.)

ગણિતની પરિભાષામાં આ બાબત: કમાન યાને માપ અજ્ઞ = અજ્ઞ હી એલ (અહીં હી એલ એટલે એક નાની ન્યાની લંબાઈ.) એ રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે.

આકૃતિ ૧૧

હવે ચાર દિશામાનવાળા—દિશાકાળના—પરિમાણમંડળમાં એ જ પદ્ધતિ લાગુ કરીશું તો આઈનસ્ટાઈનની રેખાઓ ઉપર આવેલી ઘટનાના સ્થાનાંક તથા તે વિશ્વરેખાનું માપ આપણે બાણી શકીશું. અલગત, એ માપ સાધારણ લગાર્ક કે પડોગાર્ક જેવું નહિ જ હોય, પરંતુ તે એવું હશે કે ગમે તે પરિમાણમંડળ સ્વીકારવામાં આવે તોપણ ભૌતિક ગતિના નિયમની વ્યાખ્યામાં કશોય ફેર નહિ પડે.

આઈનસ્ટાઈન પૂર્વેના સ્થળના અને કાળના ખ્યાલોને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવા જતાં અનિયમિત ગતિમાન પદાર્થોના પરિમાણમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે. એટલે જ ગોઝની પદ્ધતિને વધારે વિશાળ રૂપ આપીને આઈનસ્ટાઈનને તેનો ઉપયોગ કર્યો છે, જેથી એ બંધી મુશ્કેલીઓ નડે નહિ. એજન્ અને એજન્ એમ બે દિશામાનોને જલ્દે ચાર લેવાથી એજન્, એજન્, એજન્,

પરંતુ ϕ_1 ϕ_2 જેવી મોટી ત્રિજ્યાઓ લઈને જો તે વર્તુળો દોરશે તો ϕ_1 વગેરેને સીધી લીટી તરીકે ગણશે. પરંતુ ખરું જોતાં એ ત્રિજ્યાઓ એક વિશાળ વર્તુળની ક્રમોનો જ હશે. તે પ્રાણીને જણાશે કે પરીધ/વ્યાસનું પ્રમાણ π જેમ જેમ ત્રિજ્યા વધતી ગય છે તેમ તેમ ઓછું થતું જાય છે. અને જ્યારે ત્રિજ્યા ઘટતી ઘટતી પાછી ϕ_1 બિંદુએ વર્તુળનો સામી આવ્યો પહોંચશે ત્યારે તેને તે પાછું બરાબર થઈ જતું લાગશે.

ગણિતવેત્તા હશે તે તો જણશે કે એ સપાટી ગોળાટવાળી છે અને તેના નિયમ પશુ તે તારવી શકશે અને તે સપાટી મર્યાદિત જનાં અમર્યાદિત છે એમ સમજી શકશે.

આ ઉદાહરણમાં હવે કાળને ઉમેરશો તો ઘન ગોળાકાર દિશાનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. આઈનસ્ટાઈનના કદબેલા વિશ્વમાં દિશામાં વળાટ છે, પરંતુ કાળ સીધી લીટીમાં ગતિ કરતો કદબેળો છે. એટલે કાળ અને દિશા બન્નેને બેગાં રખા કરવા માટે એક સીલિંગ—ગોળનળાકારનું ઉદાહરણ વધારે બંધબેસતું છે, જેમાં ગોળાકાર ઘનસપાટી દિશા મૂલ્યે છે અને સીધી લીટી—જમી લીટી—કાળ દર્શાવે છે.

ટેન્સોર્સ

આઈનસ્ટાઈનના સાપેક્ષતાવાદનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે ટેન્સોર્સનું ગણિત આવશ્યક છે. એ ગણિતનો આશ્રય લઈને તેણે સાપેક્ષતાવાદનો વિદાસ કરી તેનાં જુદાંજુદાં શક્ય ક્ષેત્રોમાં તેને લાગુ કર્યો છે તથા પ્રયોગાત્મક સાબિતીઓની પણ બલિબ્યવાણી કરેલી છે.

આ ગણિત રીમેન અને ક્રીસ્ટોફેલ નામના એ મહાન ગણિતશાસ્ત્રવિદોએ પ્રથમ વિકસાવ્યું હતું અને રીક્ષા અને લેવો—મીલીટાએ તેનો આગળ પ્રયોગ કરીને આઈનસ્ટાઈન માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું હતું.

ટેન્સોર એટલે શું ?

“Tensors are expressions which seem to include intrinsic qualities of the continuum, and may be applied in the form of groups ascertained in reference to it.”

The theory of how to find mathematical expressions of a character so general that they can be used in equations descriptive of intervals in such a fashion that the equations remain true, however the co-ordinates to which they relate vary in details is called the theory of Tensors.”

Lord Haldane's Reign of Relativity

A tensor is an ensemble of the magnitudes of the same nature, inseparable from one another which are called the “Components of Tensor.”

Jean Becquerel

ટેન્સોર એટલે દિશાના અનુદ પટના પોતાના ગુણોનો અભ્યુચ્ચ વ્યક્ત કરનાર ગાણિતિક સમીકરણ. એ સમીકરણમાં એક કરતાં વધારે પરિમાણમંડળના મૂલ્યોનો મમાવેશ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે પરિમાણમંડળના ધ્યાનાકો ગમે તેટલા બદલાય તોપણ તે સમીકરણ અવિદારી ગમે છે.

આપણે આધનરૂપિણના ગુરુવાકર્ણના વાદ્યા જોઈએ છે કે એ ઘટનાઓ વચ્ચેનું અંતર તેના ધ્યાનાક નિશ્ચિત દ્વારાના પરિમાણ-મંડળથી રચન છે એટલેકે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, એકઠા અને ધ્યાનાક તેમજ —

ઘટનાઓ વચ્ચેનું અંતર = $જી_1 + જી_2 + જી_3 + જી_4 + જી_5 + જી_6 + જી_7 + જી_8 + જી_9 + જી_{10}$ આ સમીકરણ ધ્યાનાકોથી વ્યત્ત છે.

ત્યારે કોઈ પણ ટેન્સોરના અવયવી ભાગો એક પરિમાણમંડળના મૂલ્ય બરાબર થાય, ત્યારે અન્ય પરિમાણ-મંડળના પણ તે મૂલ્ય જ હશે આધનરૂપિણને સાપેક્ષતાનો જે નિયમ જાહેર કર્યો છે તેના પરિણામ તરીકે જી શકાય કે પ્રકૃતિના સર્વ નિયમો પરિમાણમંડળથી વ્યત્ત એવા ટેન્સોરના સમીકરણમાં વ્યક્ત થવા જોઈએ ગુરુવાકર્ણ, વિદ્યુત, ઉષ્મા, વગેરેના નિયમો આ ટેન્સોરના ગાણિતિક સમીકરણોમાં વ્યક્ત કરવામાં આધનરૂપિણ ફલેદમદ થયો છે.

સાપેક્ષતાની પ્રયોગાત્મક સાબિતાઓ

ભૌતિક શાસ્ત્ર પ્રયોગાત્મક છે એટલે ગમે તેવી પ્રતીતિજનક લાગે એવી વિચારપદ્ધતિને છેવટે તે પ્રયોગની વ્યવહાર કમોડીમાંથી પસાર થવું જ પડે છે.

આધનરૂપિણની વિચાર-પદ્ધતિનો એટલે કે સાપેક્ષતાનો કળય પ્રયોગાત્મક સાબિતાઓ વડે જ ચક્રો પોતાની નવી ગોઠવણ આધાર લઈને એણે કેટલીક આગાહીઓ કરી જે પાછળથી સાચી નીવડી ઉપરાત, એની પૂર્વેના શોધકો જે ઘટનાઓની સમજૂતી આપવામાં નિષ્ફળ ગયેલા તેની સમજૂતી આધનરૂપિણને આપી અને તે ગણિતથી સામિત કરી શકાય એવી રીતે આપી.

૧ તેજની ગતિ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અવિભજી અને નિરપેક્ષ છે અને પૃથ્વી ઉપરના કોઈ પણ પદાર્થની ગતિ તેજના રશ્મિની ગતિથી વધારે ઘેાઘ થકે નહિ એ વિધાનનો પુરાવો જ્યારે રેડિયમ તરવની શોધ થઈ ત્યારે મળી આવ્યો.

રેડિયમનો પગમણ પ્રતિક્ષણ વિભાજન પામે છે અને તેમાંથી આદ્યા, બીટા અને ગેમા એમ ત્રણ પ્રકારના રશ્મિઓ પ્રસરે છે. એમાંના બીટા નામના રશ્મિઓ સૌથી વધારે ગતિવાળા જણાય છે. પરંતુ તેમની ગતિ માપતા તેજના રશ્મિની ગતિ કરતાં કોઈક એકથી માત્રમ પડી છે — (અન્યથા, તે ગતિ લગભગ તેજના રશ્મિની ગતિને પહોંચી જાય છે.)

૨ ગતિને પરિણામે પદાર્થના વજનના ફેર પડે છે એ નામના પણ બીટા રશ્મિ અને “કેથોડ” રશ્મિની ગતિનો અભ્યાસ કરીને તેના વજનમાં પડવો ફેર પણ પુરવાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧મારે પ્રતીતિજનક પુરાવાઓ નીચે પ્રમાણે હતા:

૧. તેજ પદાર્થતરવનો—પદાર્થજન્ય ચક્રિતનો—આવિર્ભાવ હોવાથી તેનું વજન હોતું બેઝએ એવું આર્ધનરટાઈને પ્રતિપાદન કર્યું તે તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. એ વિચારની સાબિતી પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીથી થોડે દૂર એવા નજીકના અંતરમાં પ્રયોગો કરીને થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેજના રશ્મિની ગતિ ઘણી ઝડપી છે : એક સેકન્ડના ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલ.

તેજનું વજન છે એ પુરવાર કરવા માટે એણે પ્રથમ તો એમ જાહેર કર્યું કે તે ગુરુત્વાકર્ષણને અપીન હોતું બેઝએ. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ એના પર અસર ઉત્પન્ન કરે એટલું બળવાન નથી. પરંતુ સૂર્ય જેવા મહાન ગોળાની નજીકમાં થઈને તેજનું રશ્મિ પસાર થાય તો તેના માર્ગમાંથી તે અલિત થતું બેઝએ. એ કેટલું થતું બેઝએ તેની પણ એણે ગણતરી કરી. ત્યારે ૧૯૦૫માં સૂર્યનું અગ્રાસ ગ્રહણ થયું ત્યારે જ એ ગણતરીની સમ્યાપ્ત પુરવાર કરવાની તક મળી. અને ખગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓની એ જુદીજુદી ટોળાઓએ એ સૂર્યગ્રહણનો પ્રસંગ સાધીને દૂર આવેલા સ્થિર તારાના તેજના રશ્મિનું અવલોકન કર્યું; અને તેને પરિણામે આર્ધનરટાઈને આગળથી કરેલી ગણતરી સાચી દરી અને તારાના તેજના રશ્મિ સૂર્ય આગળથી પસાર થતાં દૂર જતાં એટલે કે ગણે કે પ્રત્યાકર્ષણ પામતાં હોય એમ જણાયું. આ ગણતરી ૧૦૭ સેકન્ડ જેટલી નાની સરખી હતી ! એ ગણતરીનું સુદૃઢત્વ કંપવા માટે ૧૭ માર્ડને અંતરે એક વાળ મૂકીએ તો કાંઈક ખ્યાલ આવે. (જુઓ આકૃતિ ૧૩.)

૨. બીજી સાબિતી. બુધના ગ્રહની ગતિમાં જણાતી અનિયમિતતાની સમજૂતી અને તેની સાચી ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ આર્ધનરટાઈને આપી તે છે.

બુધનો ગ્રહ લંબગોળ જેવા વર્તુળમાં ગતિ કરે છે, પરંતુ તેની ગતિમાં અનિયમિતતા જણાતી જેની સમજૂતી ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણની ગણતરી વડે કે વાદ વડે આપી શકાતી નહિ. બુધની લંબગોળાકાર ગતિ દક્ષાની રેખામાં ૪૫ સેકન્ડ જેટલી ભૂલ એક સેકન્ડમાં જણાતી આવી છે.

બુધના ગ્રહનો લંબગોળાકાર (Elliptical) માર્ગ છે. તેના એ વ્યાસોમાંનો (લંબાઈમાંનો) વ્યાસ જેને—Perihelian—કહેવામાં આવે છે તે ત્યારે સૂર્યની સમીપ જતો ત્યારે દર સો વર્ષે ૪૫ સેકન્ડ જેટલા તે પોતાના માર્ગથી ખસતો જણાતો. ૪૫ સેકન્ડ તે વર્તુળના ૩૬૦° અંશના પ્રત્યેક અંશની ૬૦ મિનિટમાંની એક મિનિટની ૬૦" સેકન્ડમાંથી ૪૫" સેકન્ડ એમ ગણવાની.

આકૃતિ. ૧૩

આર્ધનરટાઈને સાપેક્ષતાનો આશ્રય લઈને ગણતરી કરી બતાવ્યું કે લંબગોળાકાર વર્તુળ સ્થિર નથી હોતું પરંતુ તે પોતાની ગતિની દક્ષામાં ગોળગોળ કરે છે. અને એને લઈને બુધના ગ્રહમાં અનિયમિતતા દેખાય

છે તે બધું એના એ લંબગોળાકાર વર્તુળને ગ્રિયન દરવામાં આવે છે તેને આભારી છે.

૩. રેલિમનું પૃથક્કરણ દરનાર યંત્ર—રેલિમનું પૃથક્કરણ જળના પદાર્થોમાં રહેલાં તરવોની જુદાજુદા રંગની જ્યોતિરેખાઓનાં માપ દર્શાવે છે. તે ઉપરથી જળના પદાર્થની અંદર ક્યાં ક્યાં તરવો રહેલાં છે તે તક્તી કરી શકાય છે.

આઈનસ્ટાઈને આગળ સિદ્ધ કરેલું છે કે ગતિમાન અને રિયર પદાર્થના ઉપરનાં ઘડિયાળો એક જ કાળ દર્શાવતાં નથી. એણે એ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે પૃથ્વી જેવા મદમાં ગુરુત્વાકર્ષણનું જળ ઘણું અદ્ય અને સૂર્યમાં તે ઘણું મંદાન હોવાને કારણે સૂર્ય ઉપરનું ઘડિયાળ—કાલમાન—પૃથ્વી ઉપરના ઘડિયાળ—કાલમાન—કરતાં ધીમું ચાલશે.

સૂર્યના તેજમાં કોઈ તરવની જ્યોતિ જળની હોય તો આપમને અંદી તે લાલ રંગની રેખા તરફ બળતી રેખાશે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રયોગશાળામાં એ જ તરવ બાળવાને પરિણામે તેની રેખા રેલિમનું પૃથક્કરણમાં જ્યાં રેખાશે તેની સરખામણીમાં સૂર્ય ઉપરથી આવતી એ જ તરવની જ્યોતિરેખા લાલરંગની રેખાની વધારે નજીક રેખાશે.

આ ગણતરી પણ ઘણી સૂક્ષ્મ પરિમાણ જેટલી છે, પરંતુ તે પણ પ્રયોગથી સાબિત થઈ છે.

આમ જુદાજુદા પ્રયોગો વડે સાપેક્ષતાવાદ ક્ષેત્રીમાંથી સજળતાપૂર્વક પસાર થયે છે.

સંદર્ભશ્રેણી

- 1 " Lorentz, Einstein, Milikowski "—Das Relativitsprinze.
- 2 The Theory of Relativity—Restricted and Generalized
—by A. Einstein.
- 3 Le temps l'espece et la Causaliti daus la Physique
—by P. Lengevin
- 4 Le principe de Relativiti, Bulletin de la Societu' deo Electrician
—by P. Lengevin.
- 5 As Eddington—Report on the Relativity theory of Gravitation
(1920)
- 6 " (2) Space-time and Gravitation.
- 7 De sitter—On Einstein Theory of Gravitation and its astronomical
Consequences
- 8 Monthly Notices—Oct. 1916, Dec. 1916, Nov. 1918
- 9 Charles Bacquarrel—Le principe de Relativiti' et Catheorie or La
Gravitation : (1922)

गुजरात से मिले हुए प्रतिहारों तथा राजपूताना से मिले हुए सोलंकियों के दानपत्र और शिलालेख

महामहोपाध्याय रायबहादुर साहित्यवाचस्पति डाक्टर गौरीशंकर हीराचंद ओझा,
डी० लिट्०, अजमेर

प्राचीन काल में “गुर्जर” नामक एक राजवंश था, जिसके मूलपुरुष के नाम से उसके वंशधर “गुर्जर” कहलाये और उनके अधीन का देश गुर्जर देश अथवा गुर्जरवा (गुर्जरो से रक्षित देश) नाम से प्रसिद्ध हुआ। प्राचीन काल में वह देश बड़ा विस्तृत था और वर्तमान जोधपुर राज्य के सारे उत्तर-पूर्वी भाग से लगाकर भड़ोच राज्य (गुजरात में) तक उसका विस्तार था। इस समस्त गुर्जर देश की प्राचीन राजधानी भीनमाल (श्रीमाल) थी, जो जोधपुर राज्य के दक्षिणी विभाग में है। गुर्जरो से भीनमाल का राज्य चावड़ावंशियो ने लिया और उनसे खुवंशी प्रतिहारों ने।

उनकी वंशावली नागभट से आरंभ होती है। उसकी तीन पीढ़ी बाद नागभट (दूसरा) हुआ, जिसने चक्रायुध को परास्त कर कन्नोज का राज्य छीना और उसी के समय से गुर्जर देश के इन प्रतिहारों की राजधानी कन्नोज हुई, जिससे उन्हें कन्नोज के प्रतिहार भी कहते हैं। उसके पुत्र भोजदेव की ग्वालियर की बृहत् प्रशस्ति से पाया जाता है कि उस (नागभट, दूसरा) ने आन्ध्र, सैन्धव, विदर्भ (वराह) आदि के समान आनर्त (दक्षिणी काठियावाड़) की भी विजय किया था^१। कन्नोज के इन प्रतिहारों के अब तक गुजरात से निम्नलिखित चार दानपत्र और एक शिलालेख मिला है

१-हांसोट (भड़ोच जिला, बम्बई अहमदा) से मिला हुआ वि. सं. ८१३ (ई. स. ७५६) का चौहान राजा (भर्तृवर्द्ध भर्तृवृद्ध) दूसरे का दानपत्र। ३६ पंक्तियों का यह दानपत्र दो पत्रों पर खुदा हुआ है। इससे पाया जाता है कि चौहान वंग में महेंद्रवरदाम

(१) आर्चिपॉलॉजिकल सर्वे ऑफ़ इंडिया, ई. स. १९०३-४ कि रिपोर्ट पृ. २८१।

हुआ, जिसका पुत्र भीमदाम था। भीमदाम का पुत्र भर्तृहर प्रथम और पौत्र हरदाम हुआ। हरदाम का पुत्र धुमटदेव और उस (धुमटदेव) का पुत्र भर्तृहर (दूसरा) था, जिसने भृगु-कच्छ (भड़ोच) में रहते समय सूर्यप्रहण के अवसर पर अक्रूरेश्वर जिले के अन्तर्गत अर्जुन-देवी गांव का एक चतुर्धांश सौजपद (१) के निवासी कौण्डिन्य गोत्र के ब्राह्मण तानी के पुत्र गह बूट को, एक चतुर्धांश चरमेकी (१) गांव के त्रिपेदी ब्राह्मण चर्मशर्मा (१) के पुत्र जय (१) को तथा (शेषांश) सौजपद के निवासी ब्राह्मण भट्टल को दान में दिया। इस दानपत्र के अंतिम भाग में लिखा है कि जिस समय यह लिखा गया उस समय वहां (प्रतिहार) नागाबलोक (नागमत प्रथम) का राज्य था^१। इससे निश्चित है कि भड़ोच के चौहान कन्नोज के प्रतिहारों के सामंत थे।

२—विना संवत् का काठियावाड़ से मिला हुआ प्रतिहार राजा भोजदेव का शिला-लेख। इससे निश्चित है कि उक्त राजा का अधिकार काठियावाड़ पर हो गया था^२।

३—बलभी संवत् ५७४ (वि. सं. ९५०=ई. स. ८९४) का महामामंत चौलुक्य (सोलंका) बलभर्मा का ऊना (जूनागढ़ राज्य, दक्षिणी काठियावाड़) का दानपत्र। यह दानपत्र तब के दो पत्रों पर खुदा हुआ है और इसमें ३६ पंक्तियां हैं। इससे पाया जाता कि परम भट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर महेन्द्रायुधदेव के महामामंत अन्ननिवर्मा (प्रथम) के पुत्र चौलुक्य बलभर्मा ने नक्षत्रपुर में रहते समय माघ सुदि ६ (ता. १७ जनवरी ८९४) को वहांकी चौरासी का जगपुर गांव कणवीरिका नदी के तट पर स्थित तरुणादित्यदेव के सूर्य-मंदिर को दान दिया^३।

इस दानपत्र में आया हुआ महेन्द्रायुधदेव कन्नोज का प्रतिहार राजा महेन्द्रपाल (प्रथम) था।

४—वि० सं. ८५६ (ई. स. ८९९) का उपर्युक्त ऊना गांव का अन्ननिवर्मा (द्वितीय) का दानपत्र। यह दानपत्र तीन पत्रों पर खुदा हुआ है, जिनमें से दूसरा

(१) एपिग्राफिया इंडिका, जिल्द १२, पृ. २०२-४।

(२) नागरी प्रचारिणी पत्रिका, भाग ९, पृ. ३२५।

(३) एपिग्राफिया इंडिका, जिल्द ९, पृष्ठ ४।

पत्रा दोनों तरफ खुदा है, शेष दोनों केवल एक ही तरफ। सब मिलाकर इसमें ६८ पंक्तियाँ हैं। इससे पाया जाता है कि चौखुव्य (सोलंकी) वंश में कल्ल जौर महल्ल नामक दो बड़े राजा हुए। कल्ल के पौत्र (नाम अस्पष्ट है, संभवतः वाहुक धवल) ने धर्म नाम के किसी राजा को परास्त किया, अनेक बड़े राजाओं को जीता और कर्णाट (दक्षिण के राठोड़ों) की सेना को हराया। उसका पुत्र अवनिवर्मा (प्रथम) हुआ, जिसके पुत्र बल्लवर्मा ने बीपढ़ को हराकर उसके दो नगारे छीन लिए और जज्जप को मारकर पृथ्वी को हूणों से मुक्त किया। उसका पुत्र अवनिवर्मा (द्वितीय) हुआ, जिसने यक्षदामकी सेना को हराया, अपने राज्य पर आक्रमण करनेवाले राजाओं को परास्त किया तथा धरणीवराह को भगाया। इसी अवनिवर्मा (द्वितीय) ने, जो परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर भोजदेव के, उत्तराधिकारी परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर महेन्द्रपालदेव का सामंत था, धौइक की अनुमति से सौराष्ट्र मंडल (सोरठ, काठियावाड़) के अन्तर्गत नक्षिशपुर की चौरासी का अंबुलक (अंबुलक) गांव जयपुर गांव के निकट कड़वोरिका के तट पर स्थित तरुणादित्य के मंदिर को दान दिया^१।

इस दानपत्र में आया हुआ महेन्द्रपालदेव ऊपर के दानपत्र में आया हुआ प्रतिहार महेन्द्रायुध ही है। धौइक प्रतिहारों की तरफ से नियुक्त काठियावाड़ का शासक होना चाहिये।

५—हड्डाला (पूर्वी काठियावाड़) से मिला हुआ शक संवत् ८३६ (वि. सं. ९७१) पोष सुदि ४ (ई. स. ९१४ ता. २३ दिसंबर) का चाप (चावड़ा) वंशी धरणीवराह का दानपत्र। ५२ पंक्तियों का यह दानपत्र दो पत्रों पर खुदा हुआ है। इससे पाया जाता है कि चाप (चावड़ा) वंश में विक्रमार्क नामका राजा हुआ, जिसका पुत्र अट्टक था। अट्टक का पुत्र पुल्लेशी और पुल्लेशी का धुरमट हुआ। धुरमट का छोटा भाई धरणीवराह था, जो महेन्द्रपालदेव का सामंत था और वर्तमान में रहकर अङ्गक देश पर राज्य करता था। उसने उत्तरायण पर्व के अवसर पर अर्मदक के वंश के

देवाचार्य के पुत्र महेश्वरचार्य को कंधिका की स्थली में मिला हुआ विकल गाँव वानमें दिया^१।

उक्त दानपत्र में आये हुए महीपालदेवको, जिसका सामंत धरणीवगह था, पहले विद्वानों ने गिरनार-जूनागढ़ के चूड़ासमा का वंशधर मान लिया था, पर अथ निश्चित प्रमाणों से यह सिद्ध हो गया है कि वह कन्नोज के प्रतिहार राजा नागमठ के वंशज महेंद्र-पालदेव का पुत्र महीपालदेव था।

कन्नोज के प्रतिहार-साम्राज्य की अवनति के समय प्रतिहारों के सामंत चौहान, सोलंकी आदि स्वतंत्र बन बैठे और वे अपने अपने राज्यों का विस्तार करने लगे। सामंत के चौहानों की एक शाखा ने मारवाड़ की तरफ नाडोल तक अधिकार कर लिया। सोलं-कियों ने चायड़ों का अनहिलवाड़ा का राज्य अधीन कर उत्तर की तरफ पैर बढ़ाये और मारवाड़ के दक्षिण तक जा पहुँचे। अनहिलवाड़ में राज्य स्थापित करनेवाले इस सोलंकी वंशकी वंशावली मूलराज से प्रारंभ होती है। मूलराज के पूर्वजोंका राज्य पहले कहाँ था, इसका ठीक ठीक पता नहीं चलता। वि. सं. १०४३ माघ वदि ३० (ई. स. ९८७, ता. २ जामवरी) रविवार के दानपत्र में वह अपने को महाराजाधिराज श्रीराजिका पुत्र लिखता है^२। मेरुतुंगाचार्य ने वि. सं. १३६१ (ई. स. १३०४) में प्रबन्धचिन्तामणि की रचना की। उसमें मूलराज के प्रबंध में वह लिखता है कि भूपराज (भूपदेव) के वंशज मुंजालदेव के तीन पुत्र राज, चीन और दंडक हुए। सोमेश्वर (सोमनाथ, दक्षिणी काठियावाड़) की यात्रा से लौटते हुए ये तीनों कार्पटिक^३ देश में अणहिलपुर (अणहिलवाड़ा) पहुँचे। वहाँ के राजा सामंतसिंह ने राज की योग्यता का परीक्षण पाकर अपनी बहिन लीलावती का विवाह उसके साथ कर दिया। कुछ समय बाद वह गर्भवती हुई और अकाल ही में उसकी मृत्यु हो गई। तब मंत्रियों ने उसका पेट चीरकर गर्भस्थ बालक को निकाला। मूल नक्षत्र और अप्राकृतिक रीति से जन्म होने के कारण उसका नाम मूलराज रखा

(१) इन्डियन एन्टिक्वेरी, जिल्द १२, पृ. १९०-१९१।

(२) वही, जिल्द ९, पृ. १९१।

(३) = 'क्षेत्रे गजेन्द्रिय' में कार्पटिका अर्थ कापड़ी (जिल्दरी) किया है (जि. १, खंड १, पृ. १५१), जो ठीक नहीं है। कार्पटिक से कापर लेकर चलेनवाले यात्री का अभ्यास है।

गया। वह जन्म से ही बड़ा होनहार था। अपने पराक्रम से उसने अपने मामा के राज्य की बड़ी वृद्धि की। पीछे से अपने मामा को मारकर^१ वह स्वयं उसके राज्य का स्वामी बन गया^२। जिनमंडनगणि के वि. सं. १४९२ (ई. स. १४३५) में रचे हुए "कुमारपालप्रबन्ध" में भी बहुधा इसी कथा की पुनरावृत्ति की है^३।

उपर्युक्त ग्रंथों में आये हुए राज, बीज और दंडक नाम तो ठीक हैं^४, परन्तु उनमें दी हुई मूलराज के सम्बन्ध की अन्य बातें कल्पना मात्र हैं। सामंतसिंह का, जिसे अन्य स्थल पर भूमटदेव भी लिखा मिलता है, राज्य केवल सात वर्ष तक रहा था। ऐसी दशा^५ में अनहिलवाड़ा पहुंचते पर राज के साथ सामंतसिंह की बहिन का विवाह होना, उस (बहिन) के मरने पर उसका पेट चीरकर मूलराज का निकाला जाना, मूलराज का अपने मामा का राज्य-विस्तार करना और फिर अपने मामा को मारकर उसका सारा राज्य स्वयं हड़प लेना कैसे संभव हो सकता है ?

उपर्युक्त पुस्तकों में आया हुआ राज तथा मूलराज के वि. सं. १०४३ के दानपत्र में दिया हुआ उसका पिता महाराजाधिराज श्रीराजि एक ही व्यक्ति जान पड़ते हैं^६। ऐसी दशा में मूलराज भूयराज (भूयगड़देव) का वंशज ठहरता है। भूयड़, भूयाग, अथवा भूयड़, भूमट के प्राकृत रूप हैं^७। भूमट अबनिवर्मा का पर्याय है, जो कन्नौज के प्रतिहारों का सामंत था और काठियावाड़ में राज्य करता था। "प्रबंधचिन्तामणि" से

(१) मामा को मारकर राज्य लेना कोई आश्चर्य की बात नहीं है। राजपूताने में पिता, भाई, मामा आदि को मारकर राज्य हस्तगत करने के कई उदाहरण मिलते हैं।

(२) पृष्ठ ३८-९ (ई. स. १८८८ का संस्करण)।

(३) पत्र १-३ (वि. सं. १९७१)।

(४) दंडक का नाम हेमचन्द्र-रचित "द्वयाध्व महाकाव्य" में भी मिलता है (सर्ग ३, श्लोक ११), जो वि. सं. १२०० से भी पूर्व का है। "प्रबंधचिन्तामणि" से पीछे के बने हुए ग्रंथों में राज, बीज और दंडक के पूर्वजों की संख्या में भूयड़राज, कर्णदित्य, चन्द्रादित्य तथा सम्राट् दित्य नाम दिये हैं। इनमें भूयड़राज के अतिरिक्त अन्य नाम कल्पित प्रतीत होते हैं।

(५) जिनमंडनगणि-रचित "कुमारपालप्रबन्ध," पत्र २, रत्नमाल, पृष्ठ २२। "प्रबंधचिन्तामणि" की किसी किसी प्रति में उसका २७ वर्ष राज्य करना लिखा है (हिन्दी प्रबंधचिन्तामणि [मुनि जिनविजयजी संपादित] पृष्ठ १८), जो ठीक नहीं प्रतीत होता।

लगभग ७५ वर्ष पूर्व बने हुए अरिसिंहविरचित “सुश्रुतसंस्मृति” नामक ग्रन्थ में मूलराज के सम्बन्ध में लिखा है कि वह अपनी भक्ति के कारण प्रति सोमवार को सोमनाथ के दर्शनार्थ जाया करता था^१। अवनिवर्मा (द्वितीय) के जिन दानपत्रों का उल्लेख ऊपर आया है वे ऊना ग्राम से मिले हैं, जो दक्षिणी काठियावाड़ के अन्तर्गत जूनागढ़ राज्य में सोमनाथ के निकट ही है। इससे तो यही प्रकट होता है कि मूलराज सोरठ की सोलंकी शाखा के अवनिवर्मा अर्थात् भूभटदेव अथवा भूयगड़देव का वंशज था। अवनिवर्मा (द्वितीय) का समय वि. सं. ९५६ और मूलराज का वि. सं. ९९८ से १०४२ तक मिलता है। इस पर विचार करने से भी हमारे अनुमान की पुष्टि होती है। मूलराज के ऊपर आये हुए दानपत्र में उसके पिता श्रीराजिको महाराजाधिराज लिखा है, जिससे स्पष्ट है कि वह किसी बड़े राजा का सामंत और छोटे-बड़े प्रदेश का स्वामी रहा होगा, जो सोमनाथ के निकट ही होना चाहिये।

काठियावाड़ के इन सोलंकी राजाओं के समय के राजपूताना से अबतक निम्न-लिखित शिलालेख और दानपत्र मिल चुके हैं—

१. वि. सं. १०५१ माघ सुदि १५ (ई. स. ९९५, ता. १९ जनवरी) का परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर मूलराज का जोधपुर राज्य के सांचोर जिले के बालेरा ग्राम से मिला हुआ दानपत्र। यह दानपत्र तांबे के दो पत्रों के एक ही तरफ खुदा हुआ है और इसमें २१ पंक्तियाँ हैं। इससे पाया जाता है कि उक्त तिथि को अणहिलपाटक (अनहिलवाड़ा, पाटण) में रहते समय परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर मूलराजने सत्यपुरमंडल का वरणक ग्राम कान्यकुब्ज से आये हुए दुर्लभाचार्य के पुत्र दीर्घाचार्य को दान में दिया^२।

इस दानपत्र में आया हुआ सत्यपुरमंडल जोधपुर राज्य का वर्तमान सांचोर जिला है।

(१) पदेऽय तस्याजनि भागिन्यः चोलुक्यवंशार्णवपुर्गचन्द्रः। श्रीमूलराजः.....
.....॥१॥.....॥२॥ सुव्यक्तभक्ति प्रतिसोमवार यः सामगार्थं प्रणिपत्य वीरः ॥ ३ ॥

द्वितीय सर्ग।

(२) एपिमाफिया इंडिका; जिल्द १०, पृष्ठ ९८-९९।

भीमदेव का कोई दानपत्र अथवा शिलालेख नहीं मिला है। उसके समय का एक लेख आबू के विमलशाह के मंदिर की एक मूर्ति पर खुदा है, जो वि. सं. १११९ (ई. स. १०६२) का है। उससे पाया जाता है कि उक्त राजा भीमदेव के मंत्री शांति (सम्पत्कर, सांतू) की स्त्री शिवदेवी ने अपने दो पुत्रों नीन (नीना) और गीगा के कल्याण के लिए यह मूर्ति^१ स्थापित की^२।

भीमदेव (प्रथम) के मंत्री विमलशाह के बनवाये हुए विमलवसति (विमलवसही) नामक जैनमन्दिर के जीर्णोद्धार को वि. सं. १३७८ ज्येष्ठ सुदि ९ (ई. स. १३२२, ता. २५ नई) सोमवार को प्रशस्ति में भीमदेव (प्रथम) का कुछ हाल मिलता है। उससे पाया जाता है कि चन्द्रानती के राजा धन्वु (धन्वुरु, धन्वुराज) ने उसकी सेवा स्वीकार की और धारा के स्वामी राजा भोज के पास चला गया। इस पर राजा भीम (भीमदेव) ने विमल (विमलशाह) को आबू का दंडपति नियत किया। इसने वि. सं. १०८८ (ई. स. १०३९) में आबू पहाड़ पर आदिनाथ (विमलवसही) का मन्दिर बनवाया^३।

सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह का लेख^४ है। वि. सं. ११८६ (चैत्रादि ११८७) आपाद सुदि १५ (ई. स. ११३०, ता. २३ जून) का यह लेख भीममाल के निकट गौतम तालाब के पास से मिला है।

वि. सं. १२०० (ई. स. ११४३) का बाली से मिला हुआ सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह के समय का शिलालेख। इससे पाया जाता है कि उक्त संवत् में महाराजा-धिराज जयसिंह का सामंत आशनाक था, जिसकी राणीकी जीविका में बालाही ग्राम था। उस समय पाल्हा के पुत्र घोषणवत्थमन ने बहुधृष्ट देवी के उत्सव के निमित्त चार द्रम्म

(१) यह मूर्ति विमलशाह के मंदिर की तरहवीं देवकुलिका में स्थापित है।

(२) गर्नुद-प्राचीन-जैन-लेख-सन्दोह, भाग २, पृष्ठ ३७, लेख संख्या १३। इसमें 'सोमभूपाल' छपा है, जो ठीक नहीं है। मूल पाठ 'सोम भूपाल' है।

(३) मूल लेख की नकल से।

(४) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास, संड १, पृष्ठ ५३।

दान दिये । आगे चलकर उसी व्यक्ति-द्वारा कुछ अन्य लोगों, कुत्रों आदिको एक-एक द्रम दिये जाने का उल्लेख है^१ ।

इस लेख में दिया हुआ वालही ग्राम जोधपुर राज्य का वर्तमान वाली है और बहु-पूण देवी बहुगुणदेवी अथवा बोलमाता, जिसके मन्दिर में यह लेख खुदा है ।

सांभर के उमरशाह-नामक कुएं में से मित्रा हुआ सोलंकीयों का एक शिलालेख । यह लेख दो फाड़े पथरों पर खुदा हुआ है और बहुत बिगड़ी हुई दशा में है । इसमें सोलंकी राजा मूलराज की राज्य-प्राप्ति का समय वि. सं. ९९८^२ (ई. स. ९४२) दिया है और इससे पाया जाता है कि मूलराज का पुत्र चामुंडराज हुआ, चामुंडराज का वल्लभ-राज, वल्लभराज का उत्तराधिकारी दुर्लभराज, दुर्लभराज का भीमदेव, भीमदेव का पुत्र कर्णदेव तथा कर्णदेव का जयसिंह हुआ^३ । इसके आगे का भाग बहुत बिगड़ गया है, जिससे यह निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता कि यह लेख सिद्धराज जयसिंह के समय का है अथवा उसके उत्तराधिकारी कुमारपाल के समय का ।

इस लेख में एक स्थल पर “शाकंभरी” शब्द आया है जो सांभर का सूचक है ।

बांसवाड़ा राज्य के तलवाड़ा नामक ग्राम के निकट ही गदाधर का जीर्ण मन्दिर है । इसके सभामंडप में एक गणपति की मूर्ति रखी हुई है, जिसके आसन पर बारोठ अक्षरों में खुदा हुआ सात पंक्तियों का गुजरात के सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह का लेख है, जिसका कितना एक अंश प्रतिदिन अल बटने से बिगड़ गया है, फिर भी उसका आशय स्पष्ट है । उससे पाया जाता है कि सोलंकी वंशी राजा कर्ण के पुत्र जयसिंह ने, जो ‘सिद्धराज’ कहलाता था, नरवर्मा (मालवे का परमार राजा) को जीतकर यहां गणपति का मंदिर बनवाया^४ । इसमें कोई संदेह नहीं दिया है और न यह पता चलता है कि

(१) एप्पिफ्रिया इंडिका; जिब्र ११, पृष्ठ ३३ ।

(२) यही संवत् “कुमारपालप्रवन्ध” (पत्र ३) में भी मिलता है । पहले मैंने दूसरे ग्रंथों के आधार पर मूलराज की राज्यप्राप्ति का समय वि. सं. १०१७ माना था, पर अब उपर्युक्त शिलालेख के मिल जाने से इस विषय में कोई संदेह नहीं रह जाता ।

(३) इंडियन एन्टिक्वेरी; जिब्र ५८; पृष्ठ २३५ ।

(४) मेरा बांसवाड़ा राज्य का इतिहास; पृष्ठ १४-६ ।

गणपति का वह मन्दिर कौनसा था; परन्तु यह निश्चित है कि यह मूर्ति उसी गणपति के मन्दिर से लाकर यहां रखी गई है।

चौलुक्य (सोलंकी) कुमारपाल का वि. सं. १२०७ (ई. स. ११५०) का चित्तौड़गढ़ का शिलालेख। यह लेख २८ पंक्तियों का है। इससे पाया जाता है चौलुक्य वंश में मूलराज हुआ, जिसका वंशज सिद्धराज जयसिंह था। उसका उत्तराधिकारी कुमारपाल-देव हुआ। शाकंभरी (सांभर) के शासक-को परास्त कर और सपादलक्षदेश को उजाड़कर वह शालीपुर (शालेरा, उदयपुर राज्य के चित्तौड़ के निकट) नामक स्थान में पहुंचा। वहां अपना डेरा रखकर वह चित्रकूट पर्वत (वर्तमान चित्तौड़गढ़) देखने गया और वहां के समिद्धेश्वर के मंदिर को उसने एक गांव भेंट किया^१।

वि. सं. १२०९ माघ वदि १४ (ई. स. ११५२ ता. २७ डिसेंबर) शनिवार का सोलंकी राजा कुमारपाल के समय का उसके सामंत आल्हणदेव का किराहू का शिलालेख। यह लेख २१ पंक्तियों का है। इससे पाया जाता है कि उक्त समय में जब कि कुमारपाल राज्य करता था तथा श्रीकृष्ण^२ आदि समस्त मुद्रार्प महादेव करता था, उसकी कृपा से किरातकूप, लछहट्ट और शिवा का राज्य पानेवाले महाराज श्री आल्हणदेव ने शिवरात्रि के पर्व पर अपने अधीनस्थ उक्त नगरों के महाजनों, तंबोलियों आदि में यह आज्ञा प्रचारित की कि प्रत्येक मास की दोनों पक्षों की अष्टमी, एकादशी एवं चतुर्दशी तिथियों को कोई भी व्यक्ति जीवहत्या न करे और न दूसरों को करने दे। इसके विपरीत यदि कोई जीवहत्या का पाप करेगा तो यदि वह साधारण व्यक्ति हुआ तो उसपर पांच द्रम्म और यदि राजा से सम्बन्ध रखनेवाला कोई व्यक्ति हुआ तो उसपर एक द्रम्म दंड किया जायगा^३।

वि. सं. १२०९ (चैत्रादि १२१०) द्वितीय ज्येष्ठ वदि ४ (ई. स. ११५३, ता. १३ मई) का पालीसे मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपाल के समय का शिलालेख^४।

(१) एपिग्राफिया इंडिका; जिल्द २, पृष्ठ ४२३-२४।

(२) राज्य की बनेक मुद्राओं में एक में "श्री" खुदा रहता था, जिसके लगाने को "श्रीकरण" कहते थे। यह मुद्रा मुख्य मानी जाती थी। उदयपुर राज्य में प्राचीन प्रथा के अनुसार अन्य मुद्राओं के अतिरिक्त एक मुद्रा में "श्री" भी रहता है, जो रुपयों के सम्बन्ध के कागजों पर लगाई जाती है।

(३) एपिग्राफिया इंडिका; जिल्द ११, पृष्ठ ४४-६।

(४) मेरा जीपपुर राज्य का इतिहास; खंड १, पृष्ठ ५५।

यह लेख बहुत विगटी हुई दशमें है।

वि. सं. १२९० (चैत्रादि १२११) ज्येष्ठ सुदि ६ (ई. स. ११५४, ता. २० मई) गुरुवार का सोलंकी राजा कुमारपाल के समय का भाटूंद से मिला हुआ शिलालेख। यह लेख भी बहुत विगटी हुई दश में है। इसमें कुमारपाल के नाडोल के दंडनायक (हाकिम) श्रीवैजाक का उल्लेख है। एक स्थल पर “भट्टपदनगर” दिया है, जो भाटूंद का सूचक है^१।

कार्तिकादि वि. सं. १२१२ (चैत्रादि वि. सं. १२१३) श्रावण सुदि ५ (ई. स. ११५६, ता. २४ जुलाई) सोमवार का सोलंकी राजा कुमारपाल का नानाणा से मिला हुआ दानपत्र। यह दो पत्रों पर खुदा हुआ है और इसमें ३२ पंक्तियाँ हैं। इसमें मूलराज से लगाकर कुमारपालदेव तक की इन सोलंकी राजाओं की वंशावली दी है और कुमारपालदेव के विषय में लिखा है कि उसने अणहिलपाटक (अनहिलगढ़ा, पाटण) में रहते समय नाडूलीय चौहान कुंतपाल के वंश की पुत्री लाखणदेवी के बनवाये हुए लाखणेश्वर के मंदिर को, जो त्रिपुरुपदेव के मंदिर के अन्तर्गत है, नाडूल की मंडपिका से एक द्रम्म प्रतिदिन दान दिया^२।

वि. सं. १२१३ मार्गशीर्ष वदि १० (ई. स. ११५६, ता. ९ नवंबर) शुक्रवार का नाडोल से मिला हुआ सोलंकी कुमारपाल के समयका शिलालेख। इससे पाया जाता है कि उक्त संवत् में, जब कि कुमारपालदेव का राज्य था और उसका मंत्री बहुद्देव श्री-करण आदि समस्त मुद्रा करता था, उसके सामंत महामांडलिक प्रतापसिंह ने, जो योणाना जाति के योगराज का पौत्र और वस्तराज का पुत्र था, बदरी की मंडपिका की आय से एक रुपया प्रतिदिन नदूलडागिका के महावीर तथा जरिष्टनेमी और लवंडड़ी के अजित स्वामीदेव के मन्दिरों को दान दिया^३।

इस दानपत्र में दिया हुआ ‘नदूलडागिका’ नाडलाई और ‘बदरी’ चोली, जो नाडलाई से आठ मील उत्तरमें है।

(१) बही; खं. १, पृष्ठ ६१-२।

(२) मूल दानपत्र की छापी से।

(३) इंडियन एन्टिक्वेरी; जिल्द ४१, पत्र २०३।

वि. सं. १२१६ श्रावण वदि १ (ई. स. ११५९, ता. ३ जुलाई) शुक्रवार का चालीसे मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपालदेवके समय का शिलालेख। यह वहाँ के माता के मंदिर के एक स्तंभ पर खुदा हुआ है और इसमें उसके दंडनायक वैजल का उल्लेख है^१।

वि. सं. १२१८ आश्विन सुदि १ (ई. स. ११६१, ता. २१ सितंबर) गुरुवार का किराडू से मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपालदेव के समय का शिलालेख। यह लेख वहाँके शिवमंदिर से मिला है। यह बहुत बिगड़ी हुई दशा में है और इसका लगभग एक-तिहाई हिस्सा नष्ट हो गया है। इसके प्रारंभिक अंश में जाबू के अग्निवंशी परमारों की उत्पलराज से लगाकर कृष्णराज (द्वितीय) तक वंशावली दी है, परन्तु बीच-बीच में कुछ नाम नष्ट हो गये हैं। इसके आगे कृष्णराज (द्वितीय) के छोटे पुत्र सोच्छराज के वंशजों का हाल है। इससे पाया जाता है कि सोच्छराज का पुत्र उदयरराज हुआ, जिसने चोड़, गौड़, फरगाट और मालवा तक प्रभुत्व स्थापित किया^२। उसका पुत्र सोमेश्वर हुआ, जिसने सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह की कृपा से अपना गया हुआ राज्य प्राप्त किया। वि. सं. १२०५ (ई. स. ११४८) में सोलंकी कुमारपालदेव के समय उसने मंदिर की प्रतिष्ठा की और वह किराटकूप (किराडू) तथा शिवकूप की रक्षा करता रहा। वि. सं. १२१८ (ई. स. ११६१) में उसने जजक^३ नाम के राजा से तणुकोट (तनोट) और नवसर (नौसर, जोधपुर राज्य) के कुछे छीन लिये तथा दंड में उससे १७९० घोड़ों और मयूर

(१) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास; खंड १, पृष्ठ ५८।

(२) परमार सोलंकीयों के सामंत वे और उन्हीं के शामिल रहकर इन स्थानों की लड़ाइयों में लड़े होंगे।

(३) यह जैसलमेर नगर के संस्थापक भाटी जैसल का दूसरा नाम होना चाहिये। प्राचीन कथाओं आदि में वि. सं. १२१२ में जैसलमेर नगर का जैसल-द्वारा बसाया जाना लिखा मिलता है। वि. सं. १२१८ में उसका विद्यमान रहना संभव है। तणुकोट (तनोट) जैसलमेर से अनुमान ५५ मील उत्तर-पश्चिम में है और यह जैसलमेर राज्य की पुरानी राजधानी थी। नवसर, वर्तमान नौसर है, जो जोधपुर राज्य के फलोंदी परगने में है। इससे प्रकट है कि उस समय जैसलमेर राज्य का विस्तार बहुत बड़ा था और जोधपुर राज्य का फलोंदी परगना भी जैसलमेर राज्य का अन्तर्गत था। इतना ही नहीं, किन्तु जोधपुर राज्य के उत्तर में स्थित बीकानेर राज्य का दक्षिण का बहुतसा अंश भी जैसलमेर के मांडियों के अधीन था। जब राज बीका ने कोटवेदेसर में गढ़ बनाया

आदि ८ हाथी लिये । फिर उसको सोलंकी राजा (कुमारपालदेव) की अधीनता स्वीकार कराकर उसने उसका राज्य उसे वापस दिला दिया ।

वि. सं. १२२१ (ई. स. ११६४) का जालोर का सोलंकी राजा कुमारपाल का शिलालेख । यह लेख वहाँकी पुरानी मस्जिद में लगा है । इससे पाया जाता है कि उक्त संवत् में गुर्जरदेश के स्वामी कुमारपालदेवने प्रमुदेवसूरी से ज्ञान प्राप्तकर जावालिपुर में कंचन-गिरि (सोनलगढ़) के गढ़ पर पार्श्वनाथ का मंदिर बनवाया, जो ' कुंवरविहार ' कहलाता है । इस लेख में दिया हुआ जावालिपुर जोधपुर राज्य का वर्तमान जालोर परगना है ।

वि. सं. १२२८ मार्गशीर्ष सुदि १३ सोमवार का नारलार्ह का सोलंकी राजा कुमारपालदेव के समय का शिलालेख । इससे पाया जाता है कि उक्त संवत् में श्री कुमारपालदेव के राज्यकाल में नाडूल्य में केलहण तथा घोरिपयक में राणा लखमण का राज्य था और सोनाणा का ठाकुर अगसीह था । इस कार्य में सूयधार महिदरा और इन्दराक ने उसकी सहायता की ।

इस लेख में दिया हुआ नाडूल्य नाटोल, सोनाणा उसी नामका ग्राम और घोरिपयक संभवतः बौली है, जो सभी जोधपुर राज्य में हैं ।

विना संवत् का सोलंकी राजा कुमारपाल का चित्तौड़गढ़ का शिलालेख । यह बड़ा शिलालेख चित्तौड़ के क़िले पर एक खेत में पड़ा हुआ मुझे मिला था । खेतवाला खरीफ के मौसिम में खेत की रक्षा के लिए उस पर सोया बैठा करता था, जिससे उसके कई अक्षर धिस गये हैं, तोभी अधिकांश भाग सुरक्षित है । मैंने इस लेख को उदयपुर के विक्टोरिया हॉल म्यूजियम में रखवाया, जहाँ अब तक यह सुरक्षित है ।

सोलंकीवंश में मूलराज हुआ । उसका पुत्र चायुंड, चायुंड का बल्लभराज, बल्लभराज का दुर्लभराज, दुर्लभराज का भीमदेव और भीमदेव का कर्णदेव हुआ । कर्णदेव ने सूदकूप नाम के घाट में मालवा के सुभटों को मारा । उसका पुत्र सिद्धराज जयसिंहदेव

तो भाटियों ने उसे नष्ट कर दिया जिससे उसको ओर उत्तर में जाकर बीकानेर नगर को अपनी राजधानी बनाना पड़ा । भाटियों का प्रभुत्व उस समय बहुत बढ़ा हुआ था । पृथ्वी से १७०० घोड़े और आठ हाथी दंड लेना भी उक्त राज्य का विशाल होना प्रकट करता है ।

:(१) मूल लेख की छापा से ।

:(२) एपिग्राफिया इण्डिका; जिल्द ११, पृष्ठ ४८ ।

हुआ, जिसने धारा नगरी में भोज के वंश का उच्छेद किया। पुत्रप्राप्ति के लिए वह पैदल सोमनाथ गया और देवताने भी उसकी भक्ति से प्रसन्न होकर कहा कि भीमदेव का पुत्र क्षेमराज, क्षेमराज का देवप्रसाद, देवप्रसाद का त्रिभुवनपाल और त्रिभुवनपाल का कुमारपाल है (जो तेरे पीछे राजा होगा)। कुमारपालने जांगलदेश के वीरों को स्वर्ग पहुंचाया तथा उसको सेनाने बहुत से विरोधी राजाओं की पृथ्वी अपने अधीन की। उस (कुमारपाल) ने शाकंभरी देश को जीता। वह दिग्विजय करता हुआ चित्तौड़ में पहुंचा। वह दान, शौर्य, संयम, सत्यता तथा देवताओं, ब्राह्मणों और गुरुओं की भक्ति के लिए प्रसिद्ध हुआ। वहां (चित्तौड़ में) रहते समय उसने अपने अमात्य (मंत्री) पद पर मधुमूदन के पुत्र सोमेश्वर को नियत किया। उसने वहां (चित्तौड़ में) वराह का मन्दिर बनवाया और उसके नियाह के लिए दान दिये^१।

विना संवत् का जोधपुर राज्य के रतनगढ़ ताल्लुके से मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपाल का शिलालेख। इससे पाया जाता है कि अमावास्या के पर्व पर पुनपक्ष की स्त्री गिरिजादेवी ने समस्त प्राणियों को अभयदान दिया^२।

सोलंकी राजा भीमदेव (दूसरा) के समय का वि. सं. १२३५ कार्तिक सुदि १३ (ई. स. ११७८ ता. २६ अक्टोबर) का किराडू से मिला हुआ शिलालेख। इससे पाया जाता है कि महाराजपुत्र मदन ब्रह्मदेव उसका सामंत था^३।

वि. सं. १२४२ कार्तिक सुदि १५ (ई. स. ११८५ ता. ९ नवंबर) रविवार का बीरपुर (झुंगरपुर राज्य में) से मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का दानपत्र। यह दानपत्र तब के दो पत्रों के एक ही तरफ खुदा हुआ है और इसमें कुल बयालीस पंक्तियां हैं। इससे पायाजाता है कि परमभंडारक महाराजाधिराज परमेश्वर सोलंकी भीमदेव (द्वितीय) के राज्यकाल में, जब कि महामात्य (प्रधान मंत्री) देवधर श्री-करण आदि समस्त मुद्रा करता था, उसके सामंत गुहिलदत्त (गुहिलोत्त) वंशी भर्तृपद्मभिधान (उपनाम) वाले महाराजाधिराज विजयपाल के पुत्र महाराजाधिराज अमृतपालदेव का

(१) मूललेख की छाप से।

(२) भावनगर इंसक्रिप्शन्स; पृष्ठ २०६।

(३) मूललेख की छाप से।

वागड़ (झंगरपुर और बांसवाड़ा राज्यों) का सम्मिलित नाम) वटपद्रक मंडल (वटोदा) पर राज्य था। उस (अमृतपालदेव) ने सूर्यग्रहण के पर्वपर भारद्वाज गोत्र के रायकनाल जाति के ब्राह्मण यज्ञकर्त्ता ठाकुर शोभा के पुत्र मदन को पटपंचाशतमंडल (छप्पन, उदयपुर राज्य) के गातोड़ ग्राम का ल्हसाटिया नाम का एक रहट, बाहर की दो हलवाह भूमि तथा धान (चावल) का खेत दान दिया। दानपत्र के अंत में महाराजा अमृतपालदेव, महाराजकुमार सोमेश्वर तथा पुरोहित पाल्हा पालपक के हस्ताक्षर हैं^१।

वि. सं. १२५३ (ई. स. ११९६) का वटगोनटा (झंगरपुर राज्य) से मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का लेख। यह वहां के शिवमंदिर की एक मूर्ति के आसन पर खुदा है। इससे पाया जाता है कि महाराजा भीमदेव के राज्यसमय उज्ज्वणक (दीनड़ा) गांव में श्री निरुपमोदित देव के मंदिर में महंतम एन्हा के पुत्र वैजा ने मूर्ति स्थापित करवाई^२।

वि. सं. १२६३ श्रावण सुदि २ (ई. स. १२०६ ता. ९ जुलाई) रविवार का आहाड़ (उदयपुर राज्य, मेवाड़ की प्राचीन राजधानियों में से एक) से मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) का दानपत्र। यह दानपत्र तब के दो पत्रों पर खुदा हुआ है और इसमें ३८ पंक्तियां हैं। इसके प्रारंभ में मूलराज से लगाकर भीमदेव (द्वितीय) तक सोलंकी नरेशों की वंशावली दी है। इससे पाया जाता है कि भीमदेव (द्वितीय) ने नवति (नाउटी, उदयपुर राज्य) के कृष्णात्रेय गोत्रीय रायकवल जाति के ब्राह्मण बीहड़ के पुत्र रविदेव को अपने राज्य के मेदपाट (मेवाड़) मंडल के अन्तर्गत आहाड़ में (वभाउवा नाम का) रहट और कुएं से संयुक्त कडग का खेत दान में दिया और यह आज्ञा दी कि उस कुएं के संयुक्त खेत से हरफसल में पैदा होनेवाले अन्न का नवां भाग आहाड़ के श्री भायलत्त्वामिदेव के मंदिर को दिया जाय। दानपत्र के अन्त में भीमदेव (द्वितीय) का हस्ताक्षर और एक फटार का चिह्न है^३।

कार्तिकादि वि. सं. १२६५ (चैत्रादि १२६६) वैशाख सुदि १५ (ई. स. १२०९,

(१) मूल दानपत्र की छाप से।

(२) मूललेख की छाप से।

(३) सातवीं बटोदा ओरिएण्टल कॉन्ग्रेस की रिपोर्ट; पृष्ठ ६४५-८।

ता. २१ अप्रैल) मंगलपार. का सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का कनखल (आबू) का शिलालेख । इसके प्रारंभिक अंश में लिखा है कि उज्जैन के शैव मठ के तपस्वी केदार-राशिने, जो तापस की शिष्यपरम्परा में था, अचलगढ़ (आबू) के कनखल नामक तीर्थ में, कोटेश्वर आदि के मन्दिरों का जीर्णोद्धार करने के अतिरिक्त शूलपाणि (शिव) के दो नये मन्दिर और कनखलशंभु के मन्दिर के समामंटप में स्तंभों की एक पंक्ति बनवाई । इसके अंतिम अंश से पाया जाता है कि उस समय परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर सोलंकी भीमदेव (द्वितीय) का राज्य था और महत्तम ठामू श्रोकरण आदि समस्त मुद्रा करता था । चन्द्रावती का धारावर्ष उस (भीमदेव, द्वितीय) का सामंत और कुमार प्रह्लादन उस धारावर्ष का युवराज था^१ ।

वि. सं. १२८३ (ई. स. १२२६) का नाणा (जोधपुर राज्य) से मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का शिलालेख । यह उक्त गांव के नीलकण्ठ महादेव के भीतर लगा है और मारवाड़ी भाषा में है । इसमें उक्त मंदिर के जीर्णोद्धार किये जाने का उल्लेख है^२ ।

वि. सं. १२८७ फागुण वदि ३ (ई. स. १२३१, फरवरी) रविवार का सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) का आबू में तेजपाल द्वारा बनवाये हुए लूगमसही नामक नेमिनाथ के जैनमंदिर का शिलालेख । इसके प्रारंभिक अंश में तेजपाल के पूर्वजों को चंडप से पूरी वंशानुली दी है । इसके बाद अर्बुद (आबू) का वर्णन और चन्द्रावती के परमारों की धूमराज के वंशज रामदेव से लगाकर कृष्णराजदेव तक की वंशानुली दी है । इसमें कई महत्वपूर्ण ऐतिहासिक घटनाओं का उल्लेख है, और इससे पाया जाता है कि तेजपाल ने उक्त मंदिर अपनी पत्नी अनुपमादेवी और पुत्र लावण्यसिंह (लूमसिंह) के कन्यापाथे बनवाया था^३ ।

उक्त संज्ञा का सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का आबू का दूसरा शिलालेख । इसमें भी तेजपाल द्वारा नेमिनाथ के मंदिर के बनवाये जाने का वर्णन और

(१) इंडियन एन्टिक्वेरी, जिल्द ११, पृ. २२१ ।

(२) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास, खंड १, पृष्ठ ५१ ।

(३) एपिग्राफिया इंडिका, जिल्द ८, पृष्ठ १०८-१० ।

जुना अधिक न्यायसंगत होगा। आर्ट्स, सायन्स, लै आदि फैलोजेके प्रिन्सिपल का कार्य भी नको ही करना पड़ता रहा। उनके रिटायर होनेके बाद अलग अलग प्रिन्सिपल नियुक्त करने पड़े। उनके कार्योंकी चर्चा एरुवार सन् १९२० में स्यनामघन्य डाकर भगवानदास एम. ए., टी. लेट्ने बनारस हिन्दू युनिवर्सिटीके फोर्टकोमिटिंग में की थी। आपने कहा था "As regards the present incumbent of the office, undoubtedly he is the gentlest of gentlemen, a most learned scholar, a very able professor, a hard working officer, and a distinct and great influence for good, amongst the staff and the students. He has to discharge (a) the duties of principal of a college of over 60 staff members, 1100 students, and six or seven hostels holding over 400 boarders, and (b) the duties of University Professor of Sanskrit and also, at the same time, (c) the duties of Pro-Vice chancellor of six colleges, as general disciplinarian, Secretary of court and of council, and right hand man of the V. C. in respect of endless details of office and other work." हिन्दू विश्वविद्यालय उन्नति करता हो गया और आचार्य ध्रुव के विदा होने के पूर्व उसमें प्रायः तीन सहस्र विद्यार्थी अध्ययन करते रहे। कभी कभी उनको चाहूँपीने या भोजन करने के लिये भी अग्रकाश कम मिलता रहा परन्तु उनके धार्मिक कृत्य, उनके अध्ययन, उनकी साहित्यिक प्रवृत्तियों में कोई विक्षेप नहीं पड़ सकता था। उनके निस्तरे के चारों ओर नयी नयी पुस्तकें, मैगजीनो और आलोचनात्मक नये ग्रंथों का ढेर देखा जाता था। अनेकवार ऐसा भी देखा गया कि आज जो विशिष्ट ग्रंथ विदेश से उनकी मिला-रुल किसी व्याख्यान में उसके उद्धरण उ होने उपस्थित किये। 'वसन्त' के अंतिम पृष्ठ पर जो अनूठे, भावपूर्ण, एवं मर्मस्पर्शी उद्धरण अंग्रेज विद्वानों के छापे जाते थे वे उनके विशाल ज्ञान के परिचायक हैं।

अनेकवार उनसे हिन्दी साहित्यकी चर्चा होती। गुजराती साहित्य के सेवन्ध में और हिन्दी साहित्यकी अनूठी बातें गुजराती भाषा में लिखने के लिए वे सदा प्रोत्साहित करते रहते। "क० दलपतराम टाढामार्द," "गुजराती साहित्यके तीन अपूर्व न," "कनैयालाल मा० मुन्शी," "रमणलाल व० देसाई" आदि लेख जब हिन्दी में प्रकाशित हुए तो उन्होंने गुजराती भाषा और लिपि में लिखने की आज्ञा दी। मैं युक्त-प्रातगामी कैते शुद्ध भाषा लिख सकूँ गा—यही सोचता था। परन्तु उन्होने इतना वास्तव्यभाव दिखलाया कि लेख लिख आने

पर स्वयं उसको उचित संगोपन करके अपने 'वसन्त' (ज्येष्ठ १९९१) में उसे स्थान दिया। उत्तर भारतीय गुजराती भाषाभाषी गुजरातकी साहित्यिक प्रवृत्तियों में विशेष रस लेवे-इस ओर उनका सदा ध्यान रहा है। उन्होके अनुग्रह से मुझे और सहयोगी अध्यापक हरिराम दीक्षित को उनके आफिस से "वसन्त" पत्रिका निःशुल्क मिलती रही।

पं. सीताराम चतुर्वेदी एम. ए. के आप्रह से "गुजराती साहित्य के तीन अपूर्व ध्रुव" तथा "मोतीलाल रविवंशर घोड़ा" शीर्षक लेख लिखे गए। श्री. हरिलाल हर्षद ध्रुव और केशव हर्षद ध्रुव के साथ अपना नाम देकर वे यही कहते थे कि श्री. केशवभाई का जीवन धन्य है कि उनको अभी भी साहित्यसेराना पूरा समय मिलता है। उनको (आ० ध्रुव को) विश्वविद्यालय की इंजिरो से थोड़ा ही अवकाश मिलता था। यह बात उनको असर कर रही थी। उनको इच्छा रही कि जब अवकाश ग्रहण कर गुजरात लौटूंगा तो अपना सन समय गुजराती साहित्यकी सेवा में लगाऊंगा और मातृभाषा के ऋण से मुक्त होनेका यत्न करूंगा।

उनको मैंने चिन्तित वैचैन देखा था उस समय जब महात्मा गांधीजी ने अछूतों के लिए यरवाड़ा जेलमें अनशन किया था। आचार्य ध्रुव स्वयं कंहर सनातन धर्मावलम्बी थे। वे नित्य सन्ध्या के उपरोक्त देवपूजा भी करते रहते। परन्तु उनका मत उदार रहा। वास्तव में महात्मा गांधीजी के कथनानुसार वे प्राचीन और अर्वाचीन मतों के बीच सेतुव्यप रहते। यरवाड़ा जेल में अछूतों के सम्बन्ध में जो विचारविनिमय हुआ था-उसके डा. ध्रुव स्वयं संयोजक रहते। उनकी लिखी "स्पर्शास्पर्शविचार" नाम्नी भाषासा, प्रत्येक सनातन आर्यधर्म के अनुयायियों के लिये संप्रहणीय है।

आचार्य ध्रुवजी में परस्पर विरोधी तत्वों के समन्वय की अनूठी शक्ति थी। इसीसे उनके विरोधी भी उनके मित्र बन जाते थे। और यही उनको सफलता का मुख्य रहस्य था। उनके शब्द नये तुले होते थे और जब कभी किसी विषय में अपना मत प्रकट करते तो प्रमाणां की धारा उनका अनुगमन करती थी। वे संस्कृत, अंग्रेजी और गुजराती भाषाओं के पण्डित थे-इतनाही नहीं-वे इतिहास, अर्थशास्त्र, दर्शनशास्त्र, वेदान्त, और हिन्दीभाषा के भी पूर्ण पण्डित थे। उनके गीताविषयक प्रवचन श्रोताओं को मुग्ध कर दिया करतेथे। उनके अनेक गीता-प्रवचन "सनातनधर्म" साप्ताहिक में प्रकाशित हुए हैं।

उसके सम्बन्ध में मनाये जानेवाले उत्सवों की निश्चित तिथियां तथा कार्यक्रम दिया है^१।

अंतिम दोनों शिलालेखों में दिया हुआ तेजपाल सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के पोखाड़ जाति के मंत्री वस्तुपाल का छोटाभई था।

वि. सं. १३०० (ई. स. १२६३) के आस-पास सोलंकीयों की बड़े-छोटी शाखा के वीरधरल के पुत्र वीसलदेव ने गुजरान के अंतिम सोलंकी राजा त्रिभुवनपाल से गुजरात का राज्य छीन लिया। उसके वंशजों के दो शिलालेख अब तक राजपूताना से मिले हैं।

१-वि. सं. १३२० (ई. स. १२६३) का अजारी गांव (सिरोही राज्य) से मिला हुआ बघेल अर्जुनदेव का शिलालेख। यह वहां के गोपालजी के मंदिर के फर्श में लगा हुआ है। इसके अनुसार उसके समय तक आनू के परमार किसी प्रकार गुजरात के सोलंकीयों के अधीन थे^२।

२-वि. सं. १३५० माघ सुदि १ (ई. स. १२९३, ता. २९ दिसंबर) मंगलवार आनू से मिला हुआ बघेल सारंगदेव का शिलालेख। यह वहां के विमलशाह के मंदिर में लगा हुआ है। इससे पाया जाता है कि उस समय अणहिलपाटक में परमेश्वर परमभट्टारक अभिनय सिद्धराज उपनामवाले महाराजा सारंगदेव का राज्य था और मुख्य अमात्य बाघूप श्रीकरण आदि समस्त मुद्रा व्यापार करता था। उस (सारंगदेव) की कृपा पर निर्भर रहनेवाले (सामंत) महाराज वीसलदेवने, जो अष्टादश शत मंडल, चन्द्रावती नगरी और अर्बुद भूमि पर राज्य करता था, विमलवसही और लणवसही मन्दिरों की पूजा तथा निर्वाह के लिए कर लगाने की व्यवस्था की और यह आज्ञा जारी की कि यात्रियोंसे हुंडरू, चौकी, रखवाली आदि किसी प्रकार का कर न लिया जावे तथा चन्द्रावती का महाराज अथवा, उसका कोई भी अधिकारी महन्त (मन्दिर का) व कीतवाल यात्रियों से कुछ न ले और धन्याणक (पंचरत्न्याण) आदि के उत्सवों पर जो संघ आवे उनके चौकी-पहरे का प्रबंध करे एवं आनू से लौटने तक किसी को कोई वस्तु चोरी जावे तो आनू का स्वामी (ठाकुर) उसकी क्षति-पूर्ति करे^३।

(१) वही, जिल्द ८, पृष्ठ २१९-२२२।

(२) मूललेख की छाप से।

(३) मूललेख की छाप से।

सम्मानित आचार्य ध्रुवकी शलक

आचार्य आनन्दशंकर ध्रुव सन् १९२९ में बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयकी सेवा करने प्रिन्सिपल के रूप में पधारे। मैं अपने सहयोगी अध्यापक हरिराम दीक्षित के साथ उनका दर्शन करने 'अजमल-गढ़ पैलेस' गया। अहमदाबादी पगड़ी धारण किये हुए वे पूरे पण्डित नजर आये। विशाल मस्तक, उन्नत ललाट रोली के तिलकके कारण विशेष दमक रहा था। उनके जेब में दो तीन फाउन्टेनपेन उनके सुलेखक होने का परिचय दे रही थी। संयोगवश हम दोनों का थोड़ा ही समय में परिचय हो गया।

महाभारतके शान्तिपर्व में वेदान्ती के लक्षण इस प्रकार वर्णित हैं :

निर्ममश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।

नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥

आकुप्यस्तादितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।

चादण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥

समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।

नैवेच्छति न चानिच्छी यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥

आचार्य ध्रुव ऐसे समय में काशी विश्वविद्यालय की सेवा करने आये जब वहाँ का वाता-
वरण विशुद्ध नहीं था। महत्त्वशाली प्रत्येक कार्य में, आरंभ में कठिनाइयाँ रहती ही हैं, परन्तु यहाँ
कठिनाइयाँ अधिक थी। आरंभ में आचार्य आनन्दशंकरजी सेन्ट्रल हिन्दू कॉलेजके प्रिन्सिपल
हो कर आये। आप में वे गुण यथेष्ट मात्रा में थे जिनका उपर उद्धरण दिया गया है। उनमें
न अहंकार रहा, न द्वेष, न क्रोध रहा, न वाणीकी कठोरता। वह सबके प्रति समान व्यवहार
करने लगे। मेंघाच्छन्न आकाश निर्मल हो उठा। उनके विशाल पाण्डित्य और अद्विष्ट ज्ञान का
श्रद्धेय पृथ्वीपाद मालवीजीने पूरा लाभ उठाया। जिस डिपार्टमेन्ट में मतभेद होता—आचार्य
ध्रुव उसके 'प्रधान' बना दिये जाते। अतएव आचार्य आनन्दशंकरजी यद्यपि सेन्ट्रल हिन्दू
कॉलेज (Arts College) के प्रिन्सिपल रहे पर वास्तव में उनको युनिवर्सिटी—प्रिन्सिपल

आचार्य ध्रुवने कभी अपने भारतीय वेप में परिवर्तन नहीं किया। उनके रहते अनेक गवर्नर, गवर्नर जनरल, यहां तक कि प्रिंस ऑफ वेल्स तथा ड्यूक ऑफ कनाट आदि विश्वविद्यालय में आये परन्तु उनको धोती और पगड़ी मदा उनके कटर आर्य होने का परिचय देती रही। कांग्री से संबन्ध होन के बाद उनकी समस्त भारत में निशिष्ट ख्याति हो गयी थी। इन्टर युनिवर्सिटी बोर्ड के वे सम्मानित कर्णधार रहे।

हिन्दू विश्वविद्यालयने उनकी विद्वत्ता पर राशकर उनको डी. लि. की उपाधि से विभूषित किया था।

बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय के निर्माता और पोषकों में जिनका नाम स्वर्णाक्षरों में लिखा जावेगा—उनमें आचार्य आनन्दशंकर ध्रुव अवश्य कंचा स्थान ग्रहण करेंगे।

उनके निधन से आन्तराष्ट्रीय ख्यातिप्राप्त विद्वानरत्न का स्थान रिक्त हो गया है। परमात्मा उनको शान्ति देवे।

द्विवेदी सांबलजी नागर [साहित्यभूषण]

समासद गुज० वर्ना० सोसायटी, अमदावाद, तथा नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, अध्यापक, सेन्ट्रल हिन्दू स्कूल

आचार्य ! आपका यह प्रयाण

पल पल प्रकाश का संजीवन ।

अरुणोदय की हँसती चित्तवन ।

मधुपो का यह गुंजन नर्तन ।

सब छोड़ चले अब किस वन में ?

जीवन प्रभात के इस क्षण में ।

सूना प्रभात सूना जीवन ।

सूने सोर जगती के मन ।

गुरुवर ! अब जीवन है वेमन ।

मनमें उठता यह संघर्षन ।

कैसे हो अब पथ का दर्शन ?

नवयुवक—कुसुम सुरभित होंगे ।

उन्मत्त—विहग—कलरव होंगे ।

पूर्व—पश्चिम सुखमय होंगे ।

पर कसक हाय—लगता है बाण ।

आचार्य ! आपका यह प्रयाण ॥

रचयिता—बलदेवराम दीक्षित, काशी

आचार्य-स्मृतिः ।

आनन्दकाननं रम्यं ज्ञानगन्धप्रसारकम् ॥
 आनन्दमूर्तिर्देवस्य प्रियं विश्वेश्वरस्य च ॥ १ ॥
 आनन्ददानशीलस्य विद्यनिःश्रेयसे सदा ॥
 आनन्दशंकरो ह्येव बभूवप्यापकोऽधिपः ॥ २ ॥
 विमदो मोदयुक्तश्च मारमोहविबर्जितः ॥
 प्रेरितो मोहनैव मारमाह्नमारभृत् ॥ ३ ॥
 आनन्दे शंकरे सौम्ये भागोरय्यास्तटे स्थिते ॥
 विश्वविद्यालये जातोऽप्यक्षो ते हि यथा ध्रुवः ॥ ४ ॥
 चालयन्स्वगणान्सम्यक् स्वकर्मणि ह्यतन्द्रितः ॥
 शमयन्स्तेषु संभूतान्पारस्परिकविप्रहान् ॥ ५ ॥
 प्रसादयन्स्तान्वाण्यापि हितसत्यविशिष्टया ।
 भूता निरं धुरा गुर्वो मालयीयस्य धीमतः ॥ ६ ॥
 प्राच्यप्रतीच्यविद्यामु परितोलनधीपरं ॥
 दर्शयन्गौरवं प्राच्यं प्रागन्यं ज्ञानधर्मयोः ॥ ७ ॥
 परंपरागतं धर्मं स्वकुलचरणं मुद्रा ॥
 परिसेवमानोऽरुचद् यथा ऋक्षगतो ध्रुवः ॥ ८ ॥
 एवं प्रवर्तयन्चक्रं विश्वविद्यालयमरुम् ॥
 लब्ध्वा श्रेयोमणान्दत्त्वा मोतासारं विधार्य च ॥ ९ ॥
 कर्मण्यसंगं कृष्णोक्तं वाग्भाईसुतो ध्रुवः ॥
 प्राप्तकालो ध्रुव इव जहाराध्रुवसम्पदः ॥ १० ॥
 द्वौ पुत्रौ कन्यकेन्द्रे च तथान्यान्स्वजनान्वहून् ।
 शिष्यास्त्यजन्मुणोपेतान्भुवो ध्रुवपदं गत ॥ ११ ॥
 इत्यरिमन्ध्रुवे लोके ध्रुवस्मरणलिप्सया ॥
 'हरिणा' स्मारितं हेतुध्रुवाङ्गस्थानवाञ्छया ॥ १२ ॥

हरिराम मणिराम दीक्षित बी. ए., ए. टी. सी.

अध्यापक-सेन्ट्रल हिन्दू स्कूल, फासी

आचार्य-स्मरणम् ।

आधारः सर्वविद्यानां बृहस्पतिरिवापरः ।
जयति सुधियां श्रेष्ठ आनन्दशङ्करो ध्रुवः ॥ १ ॥
श्रुति-स्मृति-पुराण-ज्ञो न्यायसिद्धान्तकोविदः ।
सांख्यवियोगशास्त्रज्ञो वेदान्तेषु बहुश्रुतः ॥ २ ॥
मीमांसाशास्त्रनिष्णातश्चार्हतमतपारगः ।
सम्बुद्भागमवागीशः साहित्यैकधुरन्धरः ॥ ३ ॥
आनन्दशङ्करो विप्रो वापूभाईसुतः सुधीः ।
ध्रुववंशावतंसोऽयमाचार्यो विदितो मुनिः ॥ ४ ॥
चारुचारिव्यसंदासो विद्यारत्नसमुज्ज्वलः ।
व्यवहारपटुर्धोमान् राजनीतिविशारदः ॥ ५ ॥
कविर्वाग्मी मनीषी च ज्ञान्तो दान्तो दृढमतः ।
विनेता देशिता चैव धार्मिको देशप्रेमिकः ॥ ६ ॥
विश्वविद्यालयस्यास्य कुलाधिपतिना स्वयम् ।
आच्यस्यै स्थापितो मान्ये मालवीयमनस्विना ॥ ७ ॥
आजीवनं समन्वयता निष्ठया विधिनाखिलाः ।
प्राचीना नूतना विद्याः प्राच्यपाश्चात्यदेशजाः ॥ ८ ॥
प्रायच्छदर्धिने सोऽयं विश्वविद्यालयः स्थितः ।
गिरा मधुरया तुष्यन्नानन्दशङ्करः कृती ॥ ९ ॥
पुण्ये वाराणसीधाग्नि श्रद्धया वसता चिरम् ।
विधिना चरितो धर्मः ऋषिप्रोक्तः सनातनः ॥ १० ॥
अम्युदयं परं लब्ध्वा निःश्रेयसकृते कृती ।
विषयान्तरफलान्तरमन्त्र्या, मायया, कल्पितान्तरद्वय ॥ ११ ॥
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।
इति मत्वा तथा ध्यात्वा शंकरः शङ्करोऽभवत् ॥ १२ ॥
आचार्यस्मरणं पुण्यं छात्रोपकृतये मया ।
तनोतु विदुषां मोदं कृतं सत्यांशुशर्मणा ॥ १३ ॥

सत्यांशुमोहन मुखोपाध्याय, एम. ए., एल. टी.
प्रोफेसर, टीचर्स टेनिंग कॉलेज, काशी विश्वविद्यालय ।